

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

**Yıl 9 Özel Sayı
Dr. Selma Pehlivan'a Armağan**

**VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches**

**Volume 9 Special Issue
A Tribute to Dr. Selma Pehlivan**

**Sakarya
Aralık/ December- 2024**

Yıl/Vol. 9, Özel Sayı (Dr. Selma Pehlivan'a Armağan)/ Special Issue (A Tribute to Dr. Selma Pehlivan), Aralık/ December 2024 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 9 Özel Sayı (Dr. Selma Pehlivan'a Armağan)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 9 Special Issue (A Tribute to Dr. Selma Pehlivan)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Konuk Editör

Enis ŞAHİN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Zeynep İSKEFİYELİ,
Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535 / E-ISSN 2636-7777

Yıl/Vol. 9, Özel Sayı (Dr. Selma Pehlivan'a Armağan)/ Special Issue (A Tribute to Dr. Selma Pehlivan), Aralık/ December 2024 ISSN: 2149-9535

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

TRDIZIN

INFOBASE INDEX

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ADVANCED SCIENCES INDEX

Crossref

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

I2OR

E3

Central and Eastern European Online Library

SÖBIAD

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Academic Researches Index
Acarindex.com

SIS Scientific Indexing Services

E3 Central and Eastern European Online Library

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

**Academic
Resource
Index**
ResearchBib

Vakanüvis

Yıl/Vol. 9, Özel Sayı (Dr. Selma Pehlivan'a Armağın)/ Special Issue (A Tribute to Dr. Selma Pehlivan), Aralık/ December 2024 ISSN: 2149-9535

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1749 Demokrat Parti Grubu Zabıtlarında 1957 Seçimleri ve Ekonomik Durum**
Tahsin Aydoğan
1957 Elections and Economic Situation in the Democratic Party Group Records
- 1779 Cato ve Roma Muhafazakârlığı**
Necmettin Bilik
Cato and Roman Conservatism
- 1810 Türkiye’de Bir Kurumsal Girişimcilik Örneği: Eczacıbaşı Firması ve Nejat F. Eczacıbaşı Dönemi (1942- 2002)**
Orhan Çakmak
An Example of Corporate Entrepreneurship in Turkey: The Eczacıbaşı Company and the Nejat F. Eczacıbaşı Period (1942- 2002)
- 1856 Ahenk Gazetesine Göre Lozan Barış Antlaşması’na Giden Süreç ve Antlaşma’nın Yansımaları**
Enes Mert Demir
The Process Leading to the Lausanne Peace Treaty and the Reflections of the Treaty According to Ahenk Newspaper
- 1900 Bartın Kazasında Gayrimüslim Nüfusun Gelişimi (1831-1923)**
Mine Dilek – Abdülkadir Erçin
The Development of the Non-Muslim Population in Bartın Kaza (1831-1923)
- 1938 Kahramanmaraş Müzesi’nden Bir Grup Bezemesiz Cam Bileziğın Değerlendirilmesi**
Fevziye Eker
Evaluation of a Group of Undecorated Glass Bracelets from the Kahramanmaraş Museum

- 1959 An Overview of the Royal Geographical Society and Its Activities**
Fatma Erkaya Topcu – Cengiz Kartın
Kraliyet Coğrafya Topluluğuna ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış
- 1998 Picardie Manevralarına Dair Bilgilerin Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi**
Ali Güllü – Dilara Uslu
Comparison and Evaluation of Knowledge on Picardie Maneuvers
- 2023 Eski Mezopotamya’da Dış-Kurdu Miti ve Dış Hastalıklarına Karşı Uygulanan Tıbbi-Büyüsel Pratikler**
Abdulđani Kaçar
Toothworm Belief and Medical-Magical Practices against Dental Diseases in Ancient Mesopotamia
- 2050 İşlam Kaynakları Işığında IX-XI. Yüzyıllarda Doğu Avrupa ve Kafkasya’da Siyasi ve Ticari Dinamikler**
Selim Karagöz – Mustafa Yıldırım
Political and Commercial Dynamics in Eastern Europe and the Caucasus in the 9th-11th Centuries in the Light of Islamic Sources
- 2083 Tohumun İzinde: Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu’nun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye Tarımına Katkıları (1926-1980)**
Nurullah Kırkpınar
In the Footsteps of the Seed: Historical Development of Adapazarı Seed Breeding and Trial Station and Turkey Contributions to Agriculture (1926-1980)
- 2140 Osmanlı İmparatorluğu’nda ç Yıl Sren İlk Şirket Davası: Nestlé’nin Birinci Dünya Harbi İle Ortaya Çıkan Tâbiyet Sorunu**
Şefik Memiş – Arif Kolay
The First Corporate Case in The Ottoman Empire, Which Lasted Three Years: Nestle’s Nationality Question Arising With The First World War

- 2185 Cumhuriyet Döneminin Yıkıcı Depremlerinden 1967 Depremi ve Adapazarı'na Etkileri**
Resül Narin
The 1967 Earthquake, One of the Destructive Earthquakes of the Republican Era and Its Effects on Adapazarı
- 2226 Ordu Bölgesinde Meydana Gelen Eşkıyalık Olayları ve Nizama Aykırı Suçlar (1789-1839)**
İhsan Öncel
Banditry Incidents in the Army Region and Irregular Crimes in Ordu Region (1789-1839)
- 2263 Establishment of Condominium under Anglo-Egyptian Administration and the Crisis of 1924 in Sudan**
Abdullah Özdağ
Sudan'da İngiltere-Mısır İdaresi Altında Kondominyum'un Tesisi ve 1924 Krizi
- 2294 Seka Fabrikasında Bir İstihlak (Tüketim) Kooperatifi Örneği: Seka Tüketim Kooperatifi**
Vicdan Öztürk – Fahriye Dinçer
An Example of a Consumer Cooperative in the Seka Factory: The Seka Consumer Cooperative
- 2337 Safevîlerde Mahallî Tarih Yazıcılığı ve Bu Kapsamdaki Başlıca Eserler**
Fatih Pekol
Local Historiography In The Safavids And Major Works In This Scope
- 2370 Küresel Ticaret Rotaları ve Çin'in Doğu Türkistan Üzerine Etkileri**
Tekin Tuncer
Global Trade Routes and China's Impacts on East Turkestan

- 2411 Samsun'da Kolera ve Çağını Yakalayamayan Bir Hekimin Tedavi Yöntemi Üzerine (1894)**

İsmail Yaşayanlar

The Cholera in Samsun and the Treatment Method of a Physician Outdated in His Age (1894)

- 2437 The Halki Theological School Issue: The Closure of the School Amidst the Cyprus Crisis and Its Repercussions in Greece, 1955-1971**

Gürhan Yellice

Heybaliada Ruhban Okulu Meselesi: Kıbrıs Krizi Sürecinde Okulun Kapatılması ve Yunanistan'daki Yankıları, 1955-1971

DERLEME MAKALE/ REVIEW ARTICLE

- 2481 Sosyal Hizmet Mesleğinin Öncülerinden Jane Addams'ın Mesleğe Katkıları ve Örnek Çalışmaları**

Cemil Bülent Şen – Mehmet Zafer Danış

The Contributions and Exemplary Works of Jane Addams, One of the Pioneering Figures in the History of Social Work

KİTAP TANITIMLARI/ BOOK REVIEWS

- 2506 Book Review: Sheila Fitzpatrick, The Shortest History of the Soviet Union, Exeter, UK: Old Street Publication, 2022**

Sevket Akyildiz

Kitap Tanıtımı: Sheila Fitzpatrick, The Shortest History of the Soviet Union, Exeter, UK: Old Street Publication, 2022

- 2510 Book Review: Tim Marshall, The Power of Geography: Ten Maps That Reveal The Future of Our World, London: Elliott and Thompson, 2021**

Sevket Akyildiz

Kitap Tanıtımı: Tim Marshall, The Power of Geography: Ten Maps That Reveal The Future of Our World, London: Elliott and Thompson, 2021

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Bialystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŐMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arıkan, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebalı Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bólümü, T¼rkiye.

Fatmag¼l Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Őniversitesi, Atat¼rk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bólümü, T¼rkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Őniversitesi, Fen Fakóltesi, Beşeri CoĒrafya ve Bólgesel Gelişme Bólümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Őniversitesi, Sosyal Bilimler Fakóltesi, Tarih Bólümü, Fransa.

Adrian Jones, DoĒ. Dr., La Trobe Őniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bólümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Őniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakóltesi, Uluslararası İlişkiler Bólümü, T¼rkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Őniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi, Bilgi ve Bólge Yönetimi Bólümü, T¼rkiye.

Azmi Özcın, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Őniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, Tarih Bólümü, T¼rkiye.

Y¼cel Özt¼rk, Prof. Dr., Sakarya Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bólümü, T¼rkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Őniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakóltesi, Modern ve ŐaĒdaŐ Tarih Bólümü, İspanya

Oleksandr Sereda, DoĒ. Dr., AĒatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bólümü, T¼rkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bólümü, T¼rkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Őniversitesi, Edebiyat Fakóltesi Tarih Bólümü, T¼rkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Őniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebalı Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bólümü, T¼rkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Funda Adıtatar, Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hatice Akan, Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tolga Akay, Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Suzan Akkuş Mutlu, Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Sevket Akyıldız, Dr., Londra Üniversitesi, SOAS, United Kingdom.

Özge Arslanmirza, Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Sinem Aydoğan Demir, Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Bülent Bakar, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

R. Funda Barbaros, Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye.

Betül Batır, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Hüseyin Batman, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sandıklı Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Türkiye.

Hilmi Bengi, Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Türkiye.

Tahir Bilirli, Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özge Bozkurtoğlu, Dr., Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygurlikları Araştırma Enstitüsü, Türkiye.

Cumali Bozpinar, Dr., Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (Millî Emlak Genel Müdürlüğü), Türkiye.

Demet Cansız, Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Okulu, Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü, Türkiye.

Galip Çağ, Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hülya Çelik, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Ali Çoban, Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Türkiye.

Filiz Çolak, Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Erkan Dağlı, Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Finike Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

Sinan Demirağ, Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye.

Aykut Can Demirel, Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Gülten Dinç, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Tıp Tarihi Ve Etik Ana Bilim Dalı, Türkiye.

Ekrem Buğra Ekinci, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, Türkiye.

Nilgün Eliküçük Yıldırım, Doç. Dr., Atılım Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Serkan Erdoğan, Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye.

Filiz Gemici, Öğr. Gör. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Süleyman Hatipoğlu, Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi (Emekli Öğretim Üyesi), Türkiye.

Fuat İnce, Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Türkiye.

Hacer Karabağ Arslan, Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Kamuran Karabalık, Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Şehriban Karacan, Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye.

Oktay Karaman, Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İsmail Kaya, Dr., Düzce Turgut Özal Anadolu Lisesi, Türkiye.

Cengiz Keskin, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Safiye Kıranlar, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ayşe Küçük, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari Ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Recep Kürekli, Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Gülgüney Masalcı Şahin, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Türkiye.

Neval Milanlıoğlu, Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiye.

Resül Narin, Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye.

Abdurrahman Okuyan, Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türkiye.

Bedia Yelda Olcay Uçkan, Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türkiye.

Fariz Öncü, Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ali Özcan, Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ahmet Özdiñç, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Türkiye.

Kerim Sarıçelik, Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Mustafa Şahin, Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Tabakoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye.

Çağlar Tan, Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Cihat Tanış, Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Üniversitesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Kevser Taşdöner, Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Cevdet Teke, Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Mahmut Tokaç, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Türkiye.

Dilara Uslu, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Süleyman Uygun, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Akansel Yalçınkaya, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Türkiye.

Hasan Yapıcı, Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Fatma Yaşar, Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye.

Behçet Kemal Yeşilbursa, Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Dilşad Yirsutimur Yol, Öğr. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Nadir Yurtoğlu, Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

EDİTÖRDEN;

Yıllardır akademik camiaya önemli yayın katkısı veren ve öğrencilerimin neşretmesiyle gurur duyduğum Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2024 yılının son günlerinde çıkarmış olduğu bu özel sayıyı Selma (Pehlivan) Hanımefendi'ye ayırdı. Yrd. Doç. Dr. Selma Pehlivan akademik camianın Eskiçağ Anabilim Dalı'nda yıllardır Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde hizmet veren önemli bir akademisyendir. Bu alanda vermiş olduğu dersler, yaptırdığı lisans ve lisansüstü tezler ve yetiştirmiş olduğu öğrencilerle akademik camianın bilinen bir ismidir. Lisansüstü tezlerinden yüksek lisansını "Eski Anadolu'nun Savunma Sistemleri ve Mimari Alandaki Etkileri" adıyla 1991'de ve doktora tezini de "Eski Önyasya'da Kadının Konumu" adıyla 1995 yılında tamamlamıştır. Lisansüstü çalışmalarının her ikisini de akademik camianın çok önemli isimlerinden, Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'nün duayen ve zirve ismi, velûd kalemi ve yetiştirmiş olduğu çok sayıdaki öğrencileriyle tanınan, 31 Ocak 2022'de ebediyet alemine uğurladığımız merhûm hocam Prof.Dr. Enver Konukçu Hocam ile tamamlamıştır.

Selma Hanımefendi, yine merhûm hocam, Eskiçağ Tarih camiasının çok önemli ismi olan Mart 1995'te kaybettiğimiz Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Hocam'ın saygıdeğer eşi, Utku ve Kutay adlı, gurur duyulacak işler yapan iki genç pırlantanın da anneleridir. Vakanüvis'in bu özel sayısının Selma Hanımefendi'ye atfen yayınlanması, sayısı artık az görülebilecek bir vefa örneği ve numunesidir. Bu, Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nün yıllardır temsil ettiği misyona da son derece yakışır niteliktedir. Bu nedenle böyle bir vefa örneğini hiç tereddüt etmeden gösterdikleri için öğrencilerime, derginin yönetimine ve editör kuruluna içtenlikle teşekkür ederim.

Selma Hanımefendi ile tanışıklığım Hocam Mahmut Bey'in eşi olmasının ötesinde çok eskilere dayanıyor. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü son sınıf öğrencisiyken staj yaptığım okulda Tarih Öğretmeni olması, tanışmamızın da başlangıcını oluşturmaktadır. Erzurum Cumhuriyet Lisesi'nde staj hocalığımı yapan Selma Hocam, yüksek lisansa başladığım evreden itibaren de "dönem

arkadaşım” oldu. Ben Türkiye Cumhuriyeti Tarihi’nde iken kendisi de Eskiçağ’da master yapıyordu. Orada iken bizim “ablamız” oldu, bu “ablalığı” hocamın eşi olmasının ötesinde, diyalogumuzu çok ayrı bir yere getirdi. Sonrasında doktora da aynı dönemlerde öğrencilik yaptık, tez hazırlama döneminde yine Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünde sık sık karşılaşırdık. Mahmut Hocam’ın vefatından sonra kendisi ailesinin yanına, Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü’ne geçiş yaptı. Çocuklarının elini hiç bırakmadı, onları iyi bir birey, memleketleri için iyi bir vatandaş ve hepsinden önemlisi Türklük bilinciyle yetiştiren bir anne oldu. Kader bizi Erzurum’dan sonra bu kez Sakarya’da karşılaştırdı. 1996 yılının 2 Ağustos’unda Sakarya Üniversitesi’nde göreve başlayınca, benim Adapazarı’ndaki ilk ev sahibim oldu. Bana bir kardeşi gibi ablalık yaptı, Adapazarı’nda evlatları Utku ve Kutay’dan başka, merhûm babası, annesi ve kızkardeşlerini tanıdım. Sağ olsunlar, benim bu yeni şehirdeki ilk tanıdıklarım oldular.

Meslekî olarak ise aynı yerde, Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü’nde çalıştık, uzun yıllar aynı odayı paylaştık. Bana karşı “ablalığı” hep devam etti, iyi bir “abla-kardeş” uyumu yakaladık. Onu hep büyüğüm olarak gördüm, bildim, başka bir bakış açısıyla rahmetli hocamın bize bir yadigârı olarak tanıdım. O her zamanki ablalığıyla, müşfikliğiyle, büyüklüğüyle bizde kendisine karşı derin bir saygı ve sevgi uyandırdı. Hocamın eşi olmasının ötesinde, saygın kişiliği ve duruşuyla ona hep bir büyüğüm olarak hürmetli oldum. İnsanî ilişkilerimizde hiçbir sorun ve gerginlik yaşamadık. O, ağırlığı, ağırbaşlılığı, hanımefendiliğiyle, duruşuyla başta bana ve diğer mesai arkadaşlarıma hep örnek teşkil etti. Doğru bildiği her şeyi sonuna kadar savunan duruşuyla, hayata bakışıyla, disipliniyle bize önderlik ve rehberlik etti. Hanımefendiliği ve bilgisiyle öğrencilerine de rol model oldu. Eskiçağ’a ilgisi olmayan pek çok öğrencinin gönlüne taht kurdu ve onları alana çekti.

Selma Hanımefendi ile Tarih Bölümü’nde uzun yıllar bölüm başkan yardımcılığını birlikte yürüttük. Bu süre zarfında da tecrübesiyle yönetim anlayışını birleştirip, insanlar üzerinde büyük bir saygınlık uyandırmıştı. Selma Hocam, Cumhuriyetimizin 100. şeref yılında, ilânının 100. sene-i devriyesinde bizlerden sadece fizikî olarak ayrıldı,

manevî olarak bizi hiç bırakmadı, bırakmayacak da... Kendisine emeklilik hayatının sağlık, mutluluk ve huzur getirmesini niyaz ediyorum... Evlatlarıyla ve sevdikleriyle, ailesiyle mutlu ve sağlıklı bir hayat diliyorum... Vakanüvis Dergisi'nin bir vefa numunesi olarak kendisine tahsis ettiği bu özel sayıyı, arkadaşları tarafından şahsına takdim edilen "küçük bir yeni yıl armağanı" ve bir emeklilik nişanesi olarak kabul etmesini temenni ediyorum... Yazlarıyla bu özel sayıya destek veren arkadaşlarıma, öğrencilerime ve akademisyenlere de içtenlikle teşekkür ediyorum.

Saygılarımla...

Prof.Dr. Enis ŞAHİN*

---

* T. C. Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Sakarya.

Yıl/Vol. 9, Özel Sayı (Dr. Selma Pehlivan'a Armağan)/ Special Issue (A Tribute to Dr. Selma Pehlivan), Aralık/ December 2024 ISSN: 2149-9535

Eskiçağ Tarihinin Değerli Bir Bilim İnsanı: Dr. Selma Pehlivan

Dr. Selma Pehlivan 1959 yılında İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Adapazarı'nda tamamladı. 1976 yılında Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'ne girdi ve 1980 yılında bölümden mezun oldu. Sivas Zara Lisesi ve Erzurum Anadolu Lisesi'nde öğretmenlik görevlerinde bulundu. 1990 yılında Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'ne uzman olarak atandı. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarından sonra 1995 yılında önce Pamukkale Üniversitesi daha sonra ise Sakarya Üniversitesi'ne tayin oldu. Sakarya Üniversitesi'nde 28 yıllık öğretim üyeliğini müteakip 17 Nisan 2023 tarihinde emekli oldu.

Selma Pehlivan'ı 1997 yılının haziran ayında Sakarya Üniversitesi'nde göreve başladığım yıl tanıdım. Rahmetli Enver Konukçu Hoca'nın da öğrencisi olması ve Erzurum'daki bilim çevresinin Selma Pehlivan ile ilgili olumlu kanaatleri dolayısıyla da önceden kendisi hakkında bir fikir sahibi olmuştum.

Selma Pehlivan ile benim emekliye ayrıldığım 2018 yılına kadar yirmi bir sene birlikte çalıştık. Bu zaman zarfında bir süre benim bölüm başkanlığım sırasında yardımcılığımı yaptı. Çok uzun bir süre Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini de yürüttü. Bu görevlerini titizlikle sürdürürken, hakkaniyet ölçüsünü de daima göz önünde tuttu. Uyumlu bir insandı. Ancak bir çalışmada ya da bir işte yanlışlık görüyorsa bunu ifade etme ilkesini de hiçbir zaman göz ardı etmedi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerine tam anlamıyla bağlı, ülkesini ve milletini seven milli ve manevi değerlere sahip bir öğretim üyesi olarak görev yaptı. Bu hassasiyetini eğitimin çok önemli bir unsuru olarak da gören bir anlayışa sahipti. Öğretim hayatı boyunca öğrencileri ile iyi diyaloglar kurdu ve öğrencilerinin sorunlarına da yakın ilgi gösterdi. Derslerine zamanında giren, derslerinden en yüksek verimin alınması için çaba gösteren öğretim üyesiydi. Eskiçağ tarihinin konularına ilgi uyandırmak için de büyük gayret gösterdi.

Bilimsel alanda Eskiçağ tarihinin çeşitli konularında çalışmalar gerçekleştirdi. Bu çalışmaların bir kısmına değinecek olursak,1991 yılında tamamladığı Eski Anadolu'nun Savunma Sistemleri ve Mimari Alana Etkileri isimli yüksek lisans çalışması ile 1995'te tamamladığı Eski Ön Asya'da Kadının Konumu isimli doktora tezi hem muhteva açısından

hem de konunun orijinalliğı bakımından değerli çalışmalardır. Bu çalışmaların dışında ilgilendiği bir başka konu da Urartu tarihi idi. Bu konunun Türk tarihçiliği açısından oldukça önemli bir alan olduğu hepimizin malumudur. Bu açıdan bakıldığında “Urartu Krallığı ve Dış Politikası” isimli çalışmayı bu ilginin bir tezahürü olarak göstermek mümkündür. Bir başka araştırması da Erzurum’un İlk ağ Tarihi Araştırmaları ile ilgilidir. Ayrıca Selma Pehlivan hakemlik ve tez yöneticiliği de yaparak akademik hayata katkıda bulunmuştur. Bilimsel hayatına verdiği önem gibi özel hayatında da Selma Pehlivan ailesine zaman ayırırdı. Eşi olan Doç. Dr. Mahmut Pehlivan’ın erken vefatı sebebiyle iki evladını da gerçekten imrenilecek bir şekilde yetiştirdi. Bugün kendi alanlarında başarılı bireyler olan Utku ve Kutay, anneleri ile ne kadar iftihar etseler azdır. Sözlerimi tamamlarken, bu sayının hazırlanmasında vefa rneği gösteren derginin editörlerine ve emeği geçen herkese teşekkür ediyor, Dr. Selma Pehlivan’a emeklilik yıllarında da mutluluklar diliyorum.

31.12.2024

Prof. Dr. Mehmet Alpargu

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Demokrat Parti Grubu Zabıtlarında 1957 Seçimleri
ve Ekonomik Durum**

Tahsin Aydoğan*

(ORCID: 0000-0002-6048-9819)

Makale Gönderim Tarihi

24.09.2024

Makale Kabul Tarihi

06.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Aydoğan, T., "Demokrat Parti Grubu Zabıtlarında 1957 Seçimleri ve Ekonomik Durum", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 1749-1778.

APA: Aydoğan, T. (2024). Demokrat Parti Grubu Zabıtlarında 1957 Seçimleri ve Ekonomik Durum. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 1749-1778.

Öz

1950-1960 yılları arasında gerçekleşen üç seçim, doğal olarak Demokrat Parti döneminin üç bölümde incelenmesini beraberinde getirmektedir. Bu dönemlerin her birinin birbirine benzeyen ve kendine has özellikleri mevcuttur. Her üç seçimden de birinci parti olarak çıkmasına karşın Demokrat Parti için 1957 erken seçiminin parti grubundaki algılanışı dışa yansıtıldığı gibi değildir. 1957 seçiminin görünürde bir zafer olmasına karşın parti grubunda aylarca eleştirisinin yapılması ve başarısızlığın nedenlerinin konuşulması onu diğer seçimlerden ayırmaktadır.

Bu araştırmada, seçimlerin ve iktisadi gelişmelerin Demokrat Parti grubu içinde nasıl ele alındığına ve bu konularla ilgili parti içinde yaşanan tartışmalara

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, tahsin_aydogan@hotmail.com.

Ph.D. Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

odaklanılmıştır. Bu bağlamda, Demokrat Parti grubunda bir dizi analize sebep olan ve ardından birçok tartışmayı beraberinde getiren 1957 erken seçimi ile iktisadi gelişmeler, araştırmanın esasını oluşturmaktadır. Demokrat Parti grubu zabitleri üzerinden yürütülen bu çalışma, 1957 seçiminin ve sonrasındaki iktisadi gelişmelerin Demokrat Partililerin bakış açısından nasıl algılandığını belirlemeyi ve içerde yaşanan tartışmalar bağlamında Demokrat Parti'nin tutumunu analiz etmeyi mümkün kılmıştır. Elde edilen bulgular, parti içindeki genel durumu anlama ve gelecekte yapılacak alışmalara katkı sağlama açısından önemli bir nitelik taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, 1957, Seim, İktisat.

Abstract

1957 Elections and Economic Situation in the Democratic Party Group Records

The three elections that took place between 1950 and 1960 naturally entail the examination of three distinct phases of the Democratic Party era. Each of these periods has similarities and distinctive features of its own. Despite emerging as the first party in all three elections, the perception of the 1957 early election within the Democratic Party's parliamentary group is not accurately reflected as portrayed externally. Despite the apparent victory of the 1957 election, prolonged internal criticism within the party group and discussions about its reasons set it apart from the other elections.

This research focuses on how elections and economic developments are addressed within the Democratic Party group and delves into the internal debates surrounding these issues. In this context, the 1957 early election and the subsequent economic developments, which led to a series of analyses and numerous discussions within the Democratic Party group, constitute the core of the study. Conducted through an examination of Democratic Party group records, this study enables the determination of how the 1957 election and the post-election economic developments were perceived from the perspective of Democrats and facilitates the analysis of the Democratic Party's stance within the context of internal debates. The findings hold significant qualitative value in comprehending the overall dynamics within the party and contribute to future studies in this regard.

Keywords: Democratic Party, 1957, Election, Economy.

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok ülkeyi sosyal, siyasi ve iktisadi olarak etkilemişti. Türkiye, iç ve dış politikaları ile iktisadi uygulamalarında daha dışa açık bir döneme girmiş, savaşın kendisini de etkilediği gerekçesiyle Marshall Planı kapsamında 615 milyon dolar talep etmişti. Bu büyüklükte bir yardım talebi, iktisadi açıdan ülkenin içinde bulunduğu karaborsa, hayat pahalılığı ve mesken buhranı gibi belli başlı temel sorunlarla doğrudan ilgiliydi.¹

Demokrat Parti (DP), 1950'de iktidara gelişi sonrasında liberal bir ekonomik yaklaşımı benimsemiş, halkın iktisadi açıdan rahatlayabilmesi, ülkenin de dışa açık bir ekonomi haline gelebilmesi için çaba sarf etmişti. Nitekim Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ile özel sektöre, Ziraat Bankası ile çiftçilere verilen krediler, tarım amaçlı halka dağıtılan başı boş devlet arazileri, tarımda makineleşme ve fiyat sübvansiyonları 1954'e kadar olan sürede halktaki memnuniyetin kaynağını oluşturmuştu.² Özellikle II. Dünya Savaşı süresi ve sonrasında baskılanan kesimlerin birçok ürüne ulaşabilmesi ve toplumun büyük bir bölümü için her şeyin doğru yapıldığının düşünülmesi söz konusu memnuniyetin oluşmasında etkili olmuştu.

II. Dünya Savaşı sonrası koşullar, Kore Savaşı'nın neden olduğu tarımsal ürün talebi ve hava şartları, DP elde ettiği iktisadi başarıda hayati rol oynamıştı. Ancak DP, başarıyı bu etkenlerden bağımsız olarak değerlendirmişti. DP, başarıyı koşullardan bağımsız kazandığını varsayıyor, yaptıklarını tek başına sonuç üreten doğrular olarak görüyordu. Nitekim sürdürülebilir kalkınmanın lokomotifini olarak düşünülen tarımın, 1954 yılındaki hava şartlarından etkilenerek ekonomide ürettiği deprem etkisi, DP yönetimini ray değişikliğine itmisti. Bu nedenle de sanayi sektörüne kalkınmada öncelik verilmeye başlanmıştı. Diğer yandan verilen teşvikler ve sağlanan kolaylıklara rağmen Türkiye'nin düşük gelire sahip bir iç pazar ülkesi olarak görülmesi, bir türlü istenen düzeyde doğrudan yabancı sermaye

---

¹ Burak Aydemir, "II. Dünya Savaşı Sonrasında (1945-1950) Türkiye'nin İktisadî Durumu ve Sosyal Hayatta Yaşanan Gelişmeler." İçtimaiyat 5, No. 1 (2021): 73-89, s.79-80.

² Sabit Dokuyan, Darbe Yolunda Üç Yıl 1957-1960, Çizgi Kitapevi, İstanbul, 2023, s.26.

çekememesine de neden olmuştu.³ Bu gelişmeler çerçevesinde gelecek yıllara olan etkisi bakımından 1954 yılını bir kırılma yılı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

İktisadi göstergeler açısından 1954'ü kırılma yılı yapan önemli bir gösterge de para emisyonudur. D DP'nin ilk döneminde (1950-1954) emisyon hacmi 420 milyon lira düzeyindeyken, 1954'ten sonra bu hacim her yıl 600 milyon liraya ulaşmıştı. Bu düzeyde bir emisyon hacmi üretilmesinin temel hedefi yüksek büyüme oranları yakalamak istemesiydi. Nitekim 1955'te yakalanan 7.8'lik büyüme, söz konusu isteğin bir sonucuydu.⁴ Ne var ki yaratılan para arzının artışın büyüklüğü, 1955'ten sonra sık sık şikâyet edilecek olan hayat pahalılığını da beraberinde getirecekti.

Her ne olursa olsun, kalkınma DP'nin öncelikli mottosu ve karakteristik özelliğiydi. DP yönetimi, kalkınma için enflasyonun göz ardı edilebileceğini ve bütçe açığı verilebileceğini düşünüyordu. Bu düşünce kapsamında 1953 yılında bir yasa çıkarılmış, %20 oranındaki munzam karşılıkların bankalar tarafından Merkez Bankası'na yatırılması kararlaştırılmıştı. Bankaların yatırdığı munzam karşılıklar ise kredi olarak kamu teşekküllerinin kullanımına verilmişti. Başbakan Menderes'in parti grubunda yaptığı konuşmalar değerlendirildiğinde uygulamanın sonuçlarını göze aldığını gösteriyordu. Menderes'e göre gelişmek bir yönüyle dengeleri bozmak demekti. Sıkıntılar geçiciydi ve iktisadi geleceğin inşasında sıkıntılara katlanılabiliirdi. Ayrıca halkın yarı aç yarı tok, bir lokma bir hırka yaşamalarına izin vermeleri durumunda zaten bütçe açığı ve enflasyon oluşmayacaktı.⁵ 1950-1954 dönemi genel olarak değerlendirildiğinde DP'li yöneticilerin uygulanan iktisadi politikaların

³ Feridun Cemil Özcan, "Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi" Türkiye'nin 1950'li Yılları, Hazırlayan: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay. İstanbul 2020, s.47-54; Dilek Yiğit Yüksel, İngiliz Büyükelçiliği Yıllık Raporlarında Türkiye'de Demokrat Parti (1954-1957), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 27 (2011), 97-130, s.101.

⁴ DPMGZ, 09.12.1958 s.24-25; Ahmet F. Özsoy, Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim, Karahan Kitapevi, Adana 2011, s.103.

⁵ Nevin Coşar, "Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası." Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 60 (01) (2005): 187-196, s.37; DPMGZ, 03.12.1957 s.67-68, 76; Osman Sait Dikilitaş, Demokrat Parti Hükümetlerinin Sosyo – Ekonomik Alandaki İcraatları (1950-1960), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2007, s.147.

üreteceği olumsuzlukların farkında olduğu ifade edilebilir. Ancak karar merciinde bulunan kişilerin oluşacak olumsuzlukların varacağı boyutları kavradıkları söylenemez.

DP'ye ilişkin araştırmalar, ya genel olarak 1946-1960, 1950-1960, ya da 1950-1954, 1954-1957, 1957-1960 dönemlerini ele almaktadır. Bu kapsamda literatürde alana katkı sunan ve çalışmamıza kaynaklık eden önemli çalışmalar mevcuttur. Bununla beraber çalışmamız, diğer çalışmalardan farklı olarak DP'nin kendi iç dünyasından söz konusu yıllardaki iktisadi sürecin değerlendirilmesini amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda ortaya konan hususların alana katkı sunacağı ve yeni çalışmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

1957 Erken Seçimini Hazırlayan İktisadi Gelişmeler

1950-1954 dönemi yüksek büyümenin ve düşük enflasyonun dış ticaret ve dış borçlanmalarla sağlandığı bir refah dönemidir. Halk günlük yaşamında hissettiği refah düzeyi ve geçmişe kıyasla ulaşabildiği ürünlerden kaynaklı memnuniyetini 1954 seçimlerinde Demokrat Parti'ye yüksek oy teveccühü olarak göstermiştir. Ancak 1954-1957 dönemi, ağır çekimde her şeyin geriye gittiği, bir önceki dönemde yapılan hataların sonuçlarının belirdiği, iç ve dış konjonktürün sorunlar ürettiği ve muhalefetin iktidarı bunaltmaya başladığı bir zaman dilimi olacaktır.

DP'nin ikinci döneminin (1954-1957) başladığı günlerde liberal dış ticaret politikasıyla dış ticaret dengesinin sağlanamayacağı artık anlaşılmıştı. Nitekim ihraç mallarına olan talebin de düşmesi üzerine hükümet, 21 Temmuz 1954'te Kar Hadleri Kararnamesi ile ithalatı sınırlayan, döviz rezervlerini korumayı amaçlayan önlemler aldı. Ancak dış kaynaklardan finansman teminin eskisi kadar kolay olmaması, dış ticaret açığını kronik bir soruna dönüştürmüştü. Dış ticaret kaynaklı olumsuz gelişmelerin kamuoyunda yer bulması üzerine, Cumhurbaşkanı Celal Bayar Haydarpaşa Limanı'nın temel atma törenindeki konuşmasında bu konuya da değinmişti. Bayar, ithalatın artmasının olumsuz değerlendirilemeyeceğini, ülkenin kalkınabilmesi için gerekli teknik aletlerin sağlanabilmesi amacıyla ithalat yapıldığını, bu ithalatın

ülkeye gelecekte kazanç olarak döneceğini ifade etmişti.⁶ Cumhurbaşkanı Bayar da Başbakan Menderes gibi dış ticaret açığının ülkenin gelişiminin bir sonucu olduğunu, çekilen sıkıntıların gelecekte üretim olarak ülkeye geri döneceğini düşünüyordu.

1955, halkın ekonomik zorlukları hissetmeye başladığı ve olumsuz ekonomik etkilerin Anadolu'da yüzyıllardır devam eden bazı alışkanlıkları dahi değiştirecek düzeye ulaştığı bir yıldı. Bu bağlamda, kahve özelinde yaşanan darlık, halkın nohutu öğütüp nohut kahvesi yaparak çözüm bulma çabalarına ve hükümetin kişi başına belirli bir gramajda kahve piyasaya sürme girişimlerine yol açmıştı. Devam eden darlık nedeniyle, kahve yerini aya bırakmış ve ilerleyen yıllarda kahve darlığı, muhalefetin seçim propaganda afişlerine konu olmuştu. Aynı yıl yapılan hükümet programında yatırımlardan, halkın ihtiyaçlarının giderileceğinden, fiyatların kontrolü için gerekirse mahkeme kurulacağından söz edilmiş, ancak sorunların temeline inilmemişti. Ekonomik programdaki bu yüzeysellik Türkiye hakkındaki İngiliz yıllık raporlarına da yansımıştı. Raporda Türkiye'de uygulanan ekonomik programın belirsiz ve hedefsiz olduğu vurgulanmıştı.⁷ DP yönetiminin geçiş yaptığı sanayi eksenli kalkınama politikalarının ürettiği sorunların geçici olduğu yönündeki varsayımı, ileride her şeyin iyiye gideceği kanaatinden beslenmeye devam etmişti.

Döviz rezervlerindeki yetersizlik nedeniyle hükümet, 1954 yılının sonlarına doğru dış kaynak aranmaya başlamıştı. Başvurulan kaynaklardan IMF devalüasyon önermiş, Hükümet bu öneriye yanaşmayarak ABD'den ek kredi talep etmişti. ABD finansman talebine olumsuz yaklaşmış, piyasada çivi, nal, mıh, ilaç, otomobil lastiği, traktör yedek parçası gibi birçok ürünün ithalatı Hükümet için imkânsız hale

⁶ Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005, İmge Yayınları, Ankara 2006, s.107-109; Can Som, Parazitli Demokrasi, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 2008, s.40; şule Sevinç Kişi, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikası ve Değerlendirilmesi (1950-1960)" Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1, (2005): 93-114, s.103-104.

⁷ Mehmet Ö. Alkan, "Kahve-Kahvaltı ve ay Tiryakiliği", Türkiye'nin 1950'li Yılları, Hazırlayan: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay. İstanbul 2020, s.619-620; Zafer, 21/01/1954; Zafer Akşam Postası, 22.09.1956, 21.10.1956, 19.11.1956, 27.06.1958; DPMGZ, 13.12.1955 s.253; Murat Kasapoğlu, İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1950-1960), Editör, Libra Kitapçılık ve Yay. İstanbul 2015, s.73.

gelmişti. 6-7 Eylül olayları ve yaşanan iç siyasi çalkantılarla birleşen iktisadi kriz kısa sürede siyasi krize dönüşmüş 29 Kasım 1955'te Hükümet istifa etmek zorunda kalmıştı. Diğer yandan Merkez Bankası, Ticaret, Sanayi ve Maliye Bakanlıkları arasında yaşanan koordinasyonsuzluk, hazırlanan yeni Hükümet programını yabancı devletlerin raporlarını haklı çıkaracak şekilde işlevsizleştirmişti. Nitekim takip edilen iktisadi politika ve yapılan ekonomik programa artık içerden de eleştiriler gelmeye başlamıştı. Kocaeli Milletvekili Sadettin Yalın, programda paranın izafi ve hakiki değerinin arasında uçurum bulunduğuna dikkat çekmişti. Yalın ayrıca paranın küçük üretim sektörlerine verilmesiyle iyi sonuçlar elde edilebileceğini, ancak mevcut durumda paranın eve, apartmana harcandığını, bunun paraya güvenilmediği anlamı taşıdığını dile getirmişti.⁸ Parti grubundan buna benzer eleştirilerin varlığı vekillerin erken uyarı görevlerini yerine getirdiği, milletvekillerinin halkla temaslarının iyi düzeyde olduğu şeklinde okunabilir.

Yaşanan iktisadi olumsuzluklar devletin temel göstergelerinde kendini iyiden iyiye göstermeye başlamıştı. 1956 yılına gelindiğinde bir önceki yıl %7,9 olan büyüme %3,2'ye düşmüş, %7,8 olan enflasyon %16,8'e, dış borç 346 milyon dolardan 420 milyon dolara yükselmişti. 1954'ten itibaren döviz rezervlerine ilişkin süregelen sorunlar nedeniyle de piyasada ürün darlığı yaşanmaya devam ediyordu. Öte yandan, DP hükümetinin kar hadleriyle ilgili olarak çıkardığı 1018 sayılı kararname yayımlandıktan yalnızca üç gün sonra kaldırılmış, çıkarılan 1020 sayılı kararname ile yeni oranlar belirlenmişti. Çok kısa aralıklarla yapılan bu değişiklikler, iktisadi alanda alınan kararların üzerine yeterince düşünülmediği izlenimini uyandırıyor. Piyasaya ve fiyatlara yapılan müdahalelerin yetersiz kalması nedeniyle Hükümet, 25 Haziran 1956'da Milli Koruma Kanunu'nu kabul etmişti. Özellikle büyük şehirlerde ihtikarla mücadele kapsamında denetimlere başlanmış, ilgili firmalar hakkında davalar açılarak piyasa kontrolü sağlanmaya çalışılmıştı. Ancak bu tedbirler de ihtiyaç maddelerinin temini sağlayamamış, DP

---

⁸ Ahmet F. Özsoy, Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim, s.86,88; Oktay Yenal, Cumhuriyetin İktisat Tarihi, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s.114-114; DPMGZ, s.37,44,45; Sibel Küçükkülahlı, 1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s.76.

milletvekilleri ihtiyaç maddeleri meselesine ilişkin Őikayetlerine devam etmişti.⁹ DP'nin büyük oranda kendisinin neden olduğu bütçe açığı ve döviz rezerv sorunlarını kanuni tedbirlerle çözmeye çalışması gaz ve frene aynı anda basılması olarak nitelendirilebilir.

Seçimin ne Alınması ve 1957 Başlarında Demokrat Parti Grubundaki Durum

DP'nin ikinci dönemi (1954-1957), bir hayli sıkıntılı geçmiş, parti özellikle içerde birçok sorunla uğraşmak zorunda kalmıştı. Mevcut ekonomik tablo ve siyasi muhalefetin ittifak abaları DP'yi 1958'de yapılacak seçimler üzerine düşünmeye itmişti. Parti bir yandan i ve dış hadiselerle yıpranırken diğer yandan parti içi muhalefet Őiddetlenmiřti. Gelişmeler parti grubunu adeta zlmenin eşiğine getirmişti. Nitekim 1950-1954 döneminde parti grubu 121 kez toplanmışken, 1954-1957 döneminde bu sayı 61'e düşmüştü. 1957 yılının Mayıs ve Haziran aylarındaki toplantılar ise oldukça kısa sürmüştü. Toplantıların süresinin kısalığı, seçimden önceki 18 toplantının çok da işlevsel olmadığını düşündürüyordu. Dikkat çeken bir diğer husus ise 1950-1954 döneminde 24,2 olan yıllık ortalama toplantı sayısının, 1954-1957 döneminde 15.5'e düşmesiydi. Bu anlamda toplantılarının sadece sayıları azalmamış aynı zamanda seçim yaklaştığıa toplantılar formaliteye de dönüşmüştü.

1957'nin ilk aylarında gündemin en önemli konusu pahalılık ve fiyat kontrolyd. Erzurum Milletvekili Abdulkadir Eryurt kombinelerin canlı hayvan alımlarını maliyetine göre 60 kuruş noksanına yaptığından Őikyet ederken, Bursa Milletvekili Sadettin Karacabey de benzer durumun soğanda yaşandığını ifade etmişti. Karacabey, soğan maliyetinin 34 kuruş olduğu bir ortamda narhın 35 kuruş olarak belirlenmesi nedeniyle fiyatların 100 kuruşa fırladığını dile getirmişti. orum Milletvekili Hilmi eltikioğlu ise, Milli Koruma Kanunu'nda yapılan düzenleme ile fiyatlarda %40-%200 arasında değişen düşüşler sağlandığını ancak 1957 yılına gelindiğinde bu tesirin gücünü

⁹ DPMGZ, 07.02.1956, s.54; Zafer, 30.06.1956; 03.07.1956; Ahmet F. Özsoy, Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim, s.103; Mustafa Albayrak, "Demokrat Parti Döneminde Milli Korunma Kanunu Uygulamaları (1955-1960)," Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XXIII, (67-68-69), 2007, s.238.

kaybettiğini ve gayri meşru piyasanın hortladığını ifade etmişti.¹⁰ 1956 yılında kabul edilen Milli Koruma Kanunu'nun piyasada fiyat artışını engelleyemediği, üreticinin zararına yapılan fiyat belirlemelerinin DP milletvekilleri arasında da rahatsızlığa yol açtığı anlaşılmaktadır.

1957'de sadece iktisadi meseleler de değil parti içi konularda da olumsuz bir hava söz konusuydu. Parti grup toplantıları etkin ve verimli olmaktan çok uzaktı. Grupta söz alan milletvekilleri bu durumdan şikayetçi olmuştu. Nitekim Bolu Milletvekili İhsan Gülmez, iki haftadır tek madde için toplandıklarını belirtmiş, vekillerin ve bakanların toplantılara katılmamalarından ve karar alamadan dağılmalarından şikâyet etmişti. Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan ise toplantıların havanda su dövmekten ibaret olduğunu, konuşup bir karar alamadan dağıldıklarını belirtmişti. Bursa Milletvekili Agah Erozan da Meclis'te bulunmalarına rağmen kendi milletvekillerinin oylamalara katılmamasından yakınmıştı. Söz alan diğer milletvekilleri ise parti içinde yaşanan huzursuzluğa dikkat çekmişti. Bu şikayet ve yakınmalara karşında DP yönetimi, uygulanan politikalarda bir değişikliğe gitmemiş, iktisadi politikalara ilişkin inancını sürdürmüştü. Durumu kendi açısından değerlendiren muhalefet ise iktisadi şartlardan aldığı cesaretle halk desteğini teşvik etmiş, uygulanan politikalara ve DP yönetimine karşı daha sert eleştirilerde bulunmuştur.¹¹ Demokrat Parti'nin iç birlikteliğini kaybetmesi ve grup toplantılarının genellikle usulen yapılması, erken seçim kararının neden parti grubunda tartışılmadan alındığını da açıklamaktadır.

1957'nin şubat ve mart aylarında iktidar ve ana muhalefet partisi arasında on yılda ilk ve son kez bir bahar havası esmişti. İnönü yeni bir devir açılması gerektiğini, DP ile aynı programın peşinde olduklarını ve kalkınma hamlesinin bir edebiyat olmadığını dile getiriyordu. Menderes'in bu beyanlara olumlu karşılık vermesi siyasi havanın bir anda yumuşamasını sağlamıştı. Ancak liderlerin yaklaşımı partilerinde karşılık bulmamıştı. 1957 yılı mayıs ayına geldiğinde ise siyasi iklim tamamen değişmişti. Gazeteler bir erken seçim ihtimalini yazmaya başlamıştı. Haziran ayında ise Cumhurbaşkanı Celal Bayar, seçimin

¹⁰ DPMGZ, 15.01.1957, s.7-8,113; 21.01.1957, s.65-69, 79-80.

¹¹ Kemal H. Karpat, "The Turkish Elections of 1957." The Western Political Quarterly 14, no. 2 (1961): 436-459, s.438; DPMGZ, 05.02.1957, s.2-9,15-16; 05.09.1957, s.32.

yaklaştığını ifade etmiş, partiler ise propaganda ekiplerini seçim b6lgelerine g6ndermişti. Ağustos ayına gelindiğinde Başbakan Menderes'in "Seçim g6neşi yakında doğacaktır" ifadesinin basında yer almasıyla birlikte, geriye erken seçim tarihinin ilan edilmesi kalmıştı.¹²

Nitekim erken seçim kararının alınması ve seçim tarihinin belirlenmesi amacıyla DP grubu 5 Eyl6l 1957 tarihinde toplanmıştı. Grupta s6z alan Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı, 1957 mahsul6n6n beklenenden iyi geręekleřtiđini, bunun halkta oluşturduğu memnuniyetten yararlanmak gerektiğini ifade etmişti. Yırcalı ayrıca seçim için gerekli şartların oluştuğunu, şartların kendi lehlerine olduğunu belirterek erken seçimden yana olduğunu dile getirmişti. Rize Milletvekili Kemal Balta da 1958'de de benzer iktisadi sorunlar yaşayabileceklerini, bu nedenle seçim için ekonominin d6zelmesini beklemeye gerek olmadığını s6ylemişti. Kararın aceleye getirilmemesini isteyen Ordu Milletvekili Rafet Aksoy ise k6yl6n6n temel ihtiyaçlarının temini hakkında yeterli bilgi verilmeden seçim m6zakerelerinin kafi addedilmemesini istemişti. Aksoy'un talebi parti grubunda oylamaya sunulmuş, iki kişi dışında herkes m6zakereleri yeterli g6rm6ř, talep reddedilmişti.¹³ Parti y6netiminin aldığı seçim kararını, parti grubu m6zakere etmek istememişse de Aksoy'un talebinin yerinde bir talep olduğu yapılan erken seçim sonrasında anlaşılmıştı.

Seçimlerin erkene ęekilerek 27 Ekim 1957 tarihinde yapılabilmesi Meclis'te 11 Eyl6l g6n6 oylama yapılmış, oylamaya katılan 377 milletvekilinin tamamı kabul oyu vermişti. Muhalefete g6re seçimin erkene alınmasında iktisadi şartların halkta neden olduğu memnuniyetsizlik ve H6rriyet Parti'sinin 6lke genelinde hızla teşkilatlanması rol oynamıştı. İktidar yanlısı basına g6re ise erken seçim kararı, muhalefetin dedikodularını sonlandırabilmek ve Kıbrıs

¹² Fahri Yetim, Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelemesi (1957-1960), Ankara 6niversitesi / Sosyal Bilimler Enstit6s6, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s.76-77, Recep B6y6kto lu, Milletvekili Genel Seçimlerinde Demokrat Parti'nin Seçim Propagandaları (1946-1957), ęankırı Karatekin 6niversitesi / Sosyal Bilimler Enstit6s6, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ęankırı 2017, s.387; Cumhuriyet, 26 şubat 1957, 12 Mart 1957; Ankara Telgraf, 26.02.1957, 13.03.1957, 10.08.1957

¹³ DPMGZ, 05.09.1957, s.6-11, 57-63, 68-73, 75.

Meselesi'ne¹⁴ ilişkin alınacak önemli kararlar öncesinde güven tazelemek amacıyla alınmıştı. Diğer yandan iktidar seçim öncesinde bir seçim yasası çıkarmış, partilerin her çevrede farklı aday çıkarması zorunluluğunu getirmişti. Bu girişim, iktidarın seçimi erkene almasının altında yatan temel nedeninin dedikodulara son vermek olmadığını, rakiplerinin daha da güçleneceğinden ve ekonomik şartların daha da kötüleşeceğinden endişelendiğini düşündürmektedir. Nitekim, sonradan yapılan hesaplamalar, muhalefetin güç birliği yapması durumunda 1957 seçimlerinde 186 yerine 365 milletvekili çıkarabileceğini göstermiştir. Bu ise, DP'nin seçimin normal zamanda yapılmasına ilişkin endişesini ve seçim öncesi seçim yasasını değiştirmesinin nedenini açıklar niteliktedir.¹⁵ DP yönetiminin, erken seçim kararında iktisadi ve siyasi endişeler taşıması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak seçimin erkene alınmasının nedenleri ve seçimin olası sonuçları üzerine doğru bir değerlendirme yapıldığıni söylemek mümkün değildir.

Seçim döneminde muhalefetin en önemli söylemi ekonomide yaşanan sorunlardı. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, mitinglerde yaşanan enflasyona vurgu yapıyordu. İnönü, iktidarın ekonominin daha da kötüleşeceği beklentisi doğrultusunda erken seçimi tercih ettiğini, buna karşın ekonomik sıkıntıları kabul etmediğini ifade ediyordu. CHP ise söylem olarak zaruri ihtiyaçların giderilemediğine, 6 milyarlık dış borç nedeniyle ithalat yapılamadığına vurgu yapıyordu. CHP ayrıca, İstanbul

---

¹⁴ Yunanlar, Kıbrıslı Rumlarla Birleşebilmek Amacıyla 1931'de Başlattıkları Süreç Türk Yunan İlişkilerinde Yeni Bir Dönem Başlatmıştır. Osmanlı Devleti Döneminde Temelleri Atılan Kıbrıs Meselesi Yunanlıların Söz Konusu Girişimi İle Türkiye Cumhuriyeti'nin De Gündemine Girmiştir. Bu Tarihten İtibaren Yunanistan'ın Kıbrıs İlişkin Talepleri Artmış, Adayı Bir "Elen" Adası Haline Getirmeye Çalışmıştır. "ENOSİS" Olarak Adlandırılacak Bu Girişim İkinci Dünya Savaşından Sonra Yeni Bir Boyut Kazanmıştır. Yunanistan'ın 1954'te Adanın Durumunu Birleşmiş Milletlere Götürmüş, "Self-Determinasyon" Hakkı İçin Başvuruda Bulunmuştur. Diğer Yandan Yunanistan'dan Gelen Albay Grivas 1955 Yılında EOKA Terör Örgütünü Kurmuş, Adadaki Türklere Karşı Cinayetler Başlamıştır. (Daha Geniş Bilgi İçin Bknz, Gizem KOCAKILIÇ, "Kıbrıs Meselesinin Genel Seyri ", Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3(1), 57-70, 2021, s.59-61; T.C Dış İşleri Bakanlığı, Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı, <https://www.mfa.gov.tr/>, 05.12.2024

¹⁵ TBMMZC, 11.09.1957, DPMGZ, 05.09.1957, s.7; Süleyman Kocabaş, Menderes Dönemi Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs 1960 Darbesine Giden Yol 1950-1960, İstanbul 2011, s.471-472; Erol Tuncer, 1957 Seçimleri, TESAV Yay., Ankara 2012, s.59-62.

ve Ankara'da yapılan imar masraflarına ve 1950-1956 yılları arasında 960 milyon liradan 3 miyara çıkan emisyonu dikkat çekiyordu. Başbakan Adnan Menderes ise hayat pahalılığı olduğunu ancak insanların gelirlerinin ve yaşam standartlarının arttığını belirtiyordu. Menderes muhalefetin yatırımları kötülediğini ve köylünün şeker tüketebildiği için sefalet içinde olmadığını savunuyordu. Başbakan Menderes İstanbul'da yapılan imar faaliyetlerine de değinerek faaliyetlerden 1000 fabrika değerinde gelir elde edileceğini ve yatırımların henüz tam randıman vermediğini iddia ediyordu.¹⁶

Seçim Sonuçlarının Parti Grubuna Yansımaları

27 Ekim 1957'de yapılan erken seçimi sonuçlarına göre Demokrat Parti %48,6 oyla 424 milletvekili, Cumhuriyet Halk Partisi %41,4 oyla 178 milletvekili, Cumhuriyetçi Millet Partisi %6,5 oyla 4 milletvekili ve Hürriyet Partisi %3,5 oyla 4 milletvekili çıkarmıştı. DP 1954 seçimlerine göre %9,8 oy kaybederken oy artışı %16,8 olarak gerçekleşmiş, milletvekili sayısı da 503'ten 424'e inmişti. CHP 1954'e göre oy oranını %6,3 artırırken, oy artışı %17,9 olarak gerçekleşmiş, milletvekili sayısı da 31'den 178'e yükselmişti. Yine 1954'e göre DP'nin milletvekili çıkardığı il sayısı 60'tan 47'ye mecliste temsil oranı %93'ten %69,6'ya gerilemişti. DP ve CHP arasındaki fark ise %23,3'ten %7,2'ye düşmüştü. DP'nin 60 ilde oyları düşerken, parti sadece 4 ilde oylarını yükseltebilmişti. Bu sonuçlara rağmen Demokrat Parti tek başına iktidar olmayı başarmış, ancak artan seçmen sayısı göz önüne alındığında DP büyük bir kayıp yaşamıştı. 1957 seçiminin sonuçları DP'yi bitmeyen tartışmalara, mutlak iktidar bekleyen CHP'yi ise memnuniyetsizliğe itmmişti. Nitekim oy ve milletvekili sayısını artıran CHP'de seçim hayal kırıklığı olarak değerlendirilmişti.¹⁷ Grup içinde sonradan yaşanan tartışmalar Demokrat Parti'nin halkta var olan imajındaki değişimi tam olarak anlayamadığını düşündürmektedir. CHP'nin ise sadece iktisadi şartlardaki olumsuzlukları dile getirerek iktidara gelebileceği hesabıyla hareket ettiği ifade edilebilir.

¹⁶ Sabit Dokuyan, Darbe Yolunda Üç Yıl 1957-1960, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2023, s.109,114,116,118-119,122; Milliyet 19.10.1957

¹⁷ Erol Tuncer, 1957 Seçimleri, s.74,137,140; Süleyman Kocabaş, Menderes Dönemi, s.486.

Seçimde halkın katılımının düşüklüğü temel politikada ve siyasi alanda bir değişiklik beklemediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bazı bölgelerdeki seçim galibiyetlerini küçük farkların belirlemesi rekabetin ne denli sert ve sıkı gerçekleştiğini göstermektedir. Diğer yandan sonuçlar ülkede bir sükûnet ortamı getirmeyecek, üstünlüğü kaybettiği düşünen DP kendisini sürekli saldırı altında hissedecek, zaman zaman savunma zaman zamansa saldırgan siyasi tavırlar geliştirecektir. Menderes seçim gecesi için “Allah bir daha 27 Ekim gecesinin tekrarını göstermesin” derken yakın arkadaşları da Menderes’i seçim gecesi kadar üzgün ve stresli görmediklerini ifade etmiş, onu üniforması olmayan yenilmiş bir komutana benzetmişlerdir. Nitekim Menderes seçimden sonra halka yakın olmayı, Ankara’dan uzaklaşmayı, halk diline yakın bir siyasi dil kullanmayı tercih etmeye başlamıştır.¹⁸ 1957 seçimindeki kayıplar, CHP’nin 1950 seçiminde yaşadığı psikolojiye benzetilebilir. Ancak 1957 seçimleri DP için bir yıkım süreci başlatmışsa da 1950 seçiminin CHP için aynı etkiyi ürettiği söylenemez.

Başbakan Adnan Menderes partinin psikolojik olarak ayakta kalabilmesi için “Kaybettiklerimizi eserlerimizle tekrar kazanacağız” şeklinde bir söylem geliştirmiş, yapacakları iktisadi atılımlarla halkın kendilerine tekrar döneceğini ifade etmişti. Ancak alınan darbenin büyüklüğü yapılan ilk grup toplantılarında kendisini hissettirmişti. Bu kapsamda seçime yönelik önemli eleştirilerden biri DP Antalya Milletvekili Burhanettin Onat’tan gelmişti. Onat’a göre seçim kaybedilmesini muhalefetin yaptıklarına bağlanması doğru değildi. Onat memurların, üniversitenin, basın ve öğrencilerin kendilerinden yüz çevirdiğini, buna karşın kendilerinin kanuni birtakım tedbirlerle tutunmaya çalıştıklarını ifade etmişti. Hakkâri Milletvekili Ubeydullah Seven’e göre ise seçim kararının ani alınması nedeniyle birçok yere gidilememesi, halkın nal, çivi gibi basit ihtiyaçlarının temininde özen gösterilmemesi, teşkilatla yeteri kadar ilgilenilememesi ve memurların tutumu seçimin kaybedilmesinde etkili olmuştu.¹⁹

¹⁸ Samet Ağaoğlu, Arkadaşım Menderes, İstanbul 1967, s.131-134; Kemal H. Karpat, The Turkish Elections, s.452-453; Süleyman Kocabaş, Menderes Dönemi, s.485.

¹⁹ DPMGZ, 14.11.1957 s.15; 21.11.1957 s.89-92; Samet Ağaoğlu, Arkadaşım Menderes, s.132.

DP, seçimi kaybedilmiş olarak değerlendiriyor ancak dışarıya bunu yansıtılmaya ęalıřıyordu. Parti grubunda söz alan milletvekillerinin çoğu, seçimin kaybedilmesini memurların seçimde Halk Parti'sinden yana tavır almasıyla ilişkilendiriyordu. Örneğin Tekirdağ Milletvekili Zeki Eratman, seğimlerde en büyük ızdıraplarının memurlar olduğunu düşünüyor, Kocaeli Milletvekili Cemal Tzn ise memurların sadece %5'lik bir kısmının Demokrat Partili olduğunu %95'inin muhalefeti desteklediğini iddia ediyordu. Diyarbakır Milletvekili Halil Turgut'a göre memurların DP'ye karşı tavır takınmasının nedeni da kendilerine bir yaptırım ya da görevleri ile ilgili bir işlem yapıldığında bunu DP ocak başkanlarından bilmeleriydi. Bilecik Milletvekili Ymn resin de memurların kendi aleyhlerine olduğu tespitinin doğru olduğunu ancak bunda kendi teşkilatlarının eksiklerinin ve kusurlarının bulunduğunu belirtiyordu. Erzurum Milletvekili şevki Erker ise, memurların kendi aleyhlerine olduğu şeklinde yaygınlaşan kanaati pati ve ülke açısından tehlikeli buluyordu. Milletvekilleri ayrıca hâkim ve savcıların seğimlerde tarafsız kalmamasından ve seçim sırasında muhalefetten yana kararlar almalarından řikayetęiydi.²⁰ şevki Erker ve Ymn resin'in seçim değerlendirmelerinin oldukęa rasyonel olduğu, hatayı kendilerinde arama yönüyle doğru bir yaklaşım sergiledikleri ifade edilebilir.

Milletvekillerinin seçimin kaybında etkili olduğunu düşündükleri bir diğer odak noktası ise niversitelerdi. Trabzon Milletvekili Reşit Taşıoğlu, 1946'dan beri operasyon yeri haline gelen niversite meselesinin deşilmesini ve halledilmesini istiyordu. Taşıoğlu'na göre bunun için kanuni düzenlemelerle meselenin yeni baştan ele alınmasını gerekiyordu. Bilecik Milletvekili Ymn resin'de benzer şekilde üniversitelerin kendi aleyhlerine tavır alan yerler olması nedeniyle niversite muhtariyeti meselesinin doğru şekilde halka ve ülkeye anlatılması gerektiğini dile getiriyordu. DP Antalya Milletvekili Burhanettin Onat da üniversitedeki hocaların siyasetle uğraştıklarını düşünüyor, hocaların yetkilerinin sınırlarını açık ve net şekilde belirlemeleri gerektiğini belirtiyordu.²¹ DP Milletvekillerinin 1957 seçiminde oy kaybetmelerinin bir nedeni olarak niversite ve niversite üretim yeleri görmeleri, ancak bu iddialarına ilişkin somut rnek

²⁰ DPMGZ, 09.01.1958, s.31-34, 47-50, 56-57, 130-132.

²¹ DPMGZ, 10.11.1957, s.21, 09.01.1958, s.139-140.

vermemeleri kendi iddialarını zayıflatan bir husus olarak değerlendirilebilir.

Parti grubunda seçimin kaybedilmesi üzerine en ağır eleştiriler ekonomi ve piyasadaki ürün darlığı üzerine yoğunlaşmıştı. Muğla Milletvekili Zeyyat Mandalıncı, Türkiye'nin 1950 yılı organizasyonu ile yönetilemeyecek bir duruma geldiğini, halkın temel ihtiyaç maddelerine bakımının değiştiğini ve bu maddelerin temin edilememesinin umutsuzluğa neden olduğunu ifade etmişti. Mandalıncı, Türkiye'deki durumu mal eksikliği, para bolluğu ve döviz darlığı kelimeleriyle formüle etmişti. Çorum Milletvekili Hüseyin Ortakçioğlu ise halkın elbise ihtiyacını gideremediğini (pırtı meselesi), seçimin kaybedilmesinde muhalefetin olumsuz propagandasının değil, kendilerinin hayat pahalılığı olmadığını söylemelerinin etkili olduğunu dile getirmişti. Bilecik Milletvekili Yümnü Üresin ise seçimdeki esas sorunlarının, pahalılığın ve yokluğun nedenlerinin halka iyi şekilde anlatılmaması olduğunu belirtmiş, Türkiye'nin dünyanın en ucuz ülkelerinden biri olduğunu iddia etmişti.²² Milletvekillerinin iktisadi şartlara ilişkin eleştirileri sadece seçim dönemlerine ait değildir. Nitekim 1955-1958 grup zabıtları incelendiğinde milletvekillerinin ülkedeki iktisadi şartların kendi aleyhlerine olduğu eleştirisinin süreklilik arz ettiği görülmektedir. Ancak DP yönetimi bu eleştirileri kalkınma temelli politikaların bir sonucu olarak görmüş, bu nedenle eleştirileri dikkate almamıştır.

Başbakan Menderes seçimin analizine ilişkin grupta yapılan konuşmaları dinliyor, eleştirilere kürsüye çıkarak cevaplar veriyordu. Menderes'in seçime ilişkin değerlendirmesini şu başlıklarda sıralamak mümkündür;²³

- Seçimdeki kayıplar parti olarak kendi hatalarının bir sonucudur. Muhalefetin başarısı değildir.
- Seçim döneminde ülkede bir ihtilale neden olacak terör havası estirilmiştir.
- Halk partisi şirret ve hileli yöntemler kullanmıştır.
- Kendi teşkilatları sahada gereken çabayı göstermemiştir.

²² DPMGZ, 12.11.1957, s.95-101; 14.11.1957, s. 31-34; 03-12-1957, s.33-50.

²³ DPMGZ,14.11.1957 s. 41-49, 51,69; 21.11.1957, s.38, ,62-63.

- Seçim öncesinde kendi milletvekilleri sürekli teneke, çivi gibi ürün eksikliğini gündem yaparak grup toplantılarını meşgul etmiştir.
- Seçimdeki kayıplarda parti içinde hizipçilik etkilidir.
- Ankara'da bile birçok köye DP listeleri gitmemiştir.
- Seçimde kayıplar olsa da 1957 seçimi ikinci bir Kore Zaferi'ne benzeyen bir zaferdir.
  - Seçimde memurlar iktidarın aleyhindedir. Bu memurlarda iktidara muhalif olma hastalığının varlığından kaynaklanmaktadır.
  - Basın manevi asayışı perişan etmiştir.
  - Milletvekilleri listeye girdikten sonra Demokrat Parti'nin gücünü yeterli görerek gereği gibi çalışmamıştır.
  - Yaşanan gerileme milletin itimadının kaybolması ve partinin zayıf duruma düşmesi olarak okumak doğru değildir.
  - Seçim sonucunda 1955'te yaşanan rezaletlerin önemli payı vardır.

Menderes'in seçime ilişkin tespit ve değerlendirmeleri hem kabul hem reddetme içermektedir. Örneğin; bir yandan seçimi muhalefetin kazanmadığını kendilerinin kaybettiğini ifade ederken diğer yandan seçimi 2. Kore zaferine benzetmektedir. Bu iki farklı tutum seçimin Başbakan Menderes'te oluşturduğu hayal kırıklığını yansıtmaması ve partiyi psikolojik olarak ayakta tutma gayreti göstermesi olarak okunabilir. Parti içinde önemli sorunların bulunduğunun Menderes tarafından kabul edilmesine karşın parti dışındaki güçlerin seçimde yaşanan kaybın sorumluları olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Seçimden Ağustos 1958'e İktisadi Gelişmeler ve Buna İlişkin Parti Grubundaki Tartışmalar

1958 yılına gelindiğinde iktisadi alanda yaşanan sorunlar artarak devam ediyordu. Yılın ortalarına doğru özel sektörün işlerini çevirebilmesi için yurt dışından yapılması gereken ithalatta döviz rezervlerinin yetersizliği nedeniyle sorun yaşıyordu. Diğer yandan inşaat sektöründe fiyatların bir yılda çok hızlı yükselmesinden kaynaklı şikayetler artıyordu. Nitekim Kastamonu Milletvekili Süleyman Çağlar, Ankara'da inşaat malzemelerinin 1952-1957 ve 1958 yıllarındaki değişimine grup konuşmasında dikkat çekiyordu. Çağlar 1953-1957 dönemindeki artışın %100 düzeyinde gerçekleştiğini, sadece bir yıllık

dönem olan 1957-1958 döneminde artışın yine %100 olduğunu dile getiriyordu. Çağlar'ın belirttiği fiyat değişimi şu şekildeydi.²⁴

Tablo 1: Ankara'da İnşaat Malzemeleri 1952-1958 Fiyat Değişimi

Ürün	Yıl	Fiyat
1 Kamyon Taş	1952	30 lira
	1957	45-50 lira
	1958	90 lira
Kum	1952	40 lira
	1957	60-70 lira
	1958	100 lira
1000 Tuğla	1952	40 lira
	1957	60-70 lira
	1958	100-110 lira

Trabzon Milletvekili Sabri Dilek, 1954-1957 döneminde aleyhlerine oluşan siyasi konjonktürün 1957 seçimlerinden aylar geçmesine rağmen değişmediğine dikkat çekiyordu. Dilek ayrıca konjonktürün bu şekilde devam etmesi durumunda 1961 seçimlerinin kolay kazanılacağı beklentisinin bir hayal olduğunu ifade ediyordu. Afyonkarahisar Milletvekili Kemal Özçoban ise fiyatların düzenlenmesi ve kontrolü meselesinde vekaletlerin birbirinden haberi olmadığını dile getiriyor, *"Bir koordinasyon vekaleti mi kuracaklar ne yapacaklarsa bir çaresini bulsunlar."* diyerek farklı vekaletlerden çıkan mütenakıs kararların engellenmesini Başbakan Menderes'ten talep ediyordu.²⁵ Yaşanan

²⁴ DPMGZ, 08.05.1958, s.91-92; 22.05.1958, s.13-14.

²⁵ DPMGZ, 07.06.1958, s.18.,24-29.

iktisadi sorunlar dikkate alındığında seçimin 1958’de yapılması durumunda partinin daha büyük zarar göreceğine yönelik yorumlarda doğruluk payı olduğu ifade edilebilir.

Temel iktisadi göstergelerde bozulmanın sürmesi nedeniyle, 1958 yılının bahar aylarında temel ihtiyaç maddelerine %33’lük bir zam yapılmıştı. Diğer ürünlerin de fiyatlarını yükselten bu durum, DP grup toplantılarının ana gündemi haline gelmiş, hararetli tartışmalara neden olmuştu. Başbakan Menderes, zamların parti grubunun ilk gündem maddesi olmasını doğru bulamış, bunun muhalefeti konuşturmaya yaradığını ifade etmişti. Çorum Milletvekili Fevzi Hacirecepoğlu, Menderes’in yaklaşımına “Halk Partilileri konuşturan zamlardır beyefendi” şeklinde tepki göstermişti. Benzer bir tepki Isparta Milletvekili Sait Bilgiç’ten gelmiş, Başbakan Menderes’ten fevri hareketlerle grubun önüne çıkmamasını istemişti.²⁶ Grup zabıtları genel değerlendirildiğinde 1958’den önce de Menderes’e grupta tepkiler olmasına karşın bu kez yapılan eleştirilerin Menderes’in liderliğine yönelik olması dikkat çekmektedir.

Döviz kıtlığının neden olduğu ürün-yedek parça darlığı ve artan para arzı, 1958’de enflasyonu artık sürdürülemez hale getirmişti. Menderes grup toplantılarında sık sık gündeme getirilen bu şikayetlere ilişkin mevcut durumu şu şekilde savunuyordu.²⁷

- Türkiye’nin 1950’de yıllık şeker üretimi 50-60 tonken, bu miktar 1958’de 300-350 bin tona çıkmıştır. Ülkede sefaletin hâkim olması durumunda bunun gerçekleşmesi mümkün değildir.
- İstanbul’un imarına harcanan parayı, yatırıma harcanan para olarak görmek gerekmektedir.
- Yaşanan sıkıntılar zamanında Amerika ve Almanya’da da çekilmiş durumların benzeridir. Çekilen sıkıntıların karşılığı ileride alınacaktır.
- Paranın kontrolü ve fiyat artışlarının engellenmesi için fiyatların baskılanması gerekmektedir.

²⁶ DPMGZ, 22.05.1958, s.35-37; 05.06.1958, s.3-5, 8, 16.

²⁷ DPMGZ, 21.11.1957 s.89-92; 03.12.1957 s.77-78; 05.06.1958, s12; 07.06.1958, s.205-207; 24.06.1958, 140, 159, 172-173; 08.08.1958 s.362-363; 11.08.1958 s.63.

- İthal ürün konusunda gereken dolar mevcuttur. Ancak kazanılan dolarların tasarruf edilerek yatırımlara harcanması tercih edilmektedir.
- Bazı sorunlara neden olsa da piyasayı canlandırmak, alım gücünü artırmak ve halkı yaşadığı sefaletten kurtarmak için bu iktisadi politikalar takip edilmektedir.
- 1949'a göre fiili üretim 4-5 kat artmıştır. Fabrikalar deneme aşamasında olmasına rağmen bu sonuç alınmaktadır. Fabrikalar tam kapasite çalıştığında üretim daha da artacaktır. İşsizlik artmamakta, tam tersi çalışacak insan bulunmamaktadır.
- Halkın tüketimine sunulan ürün miktarı 3 kat artmıştır. Ürünlere ulaşımında yaşanan sorunların nedeni et, yağ gibi ürünleri yiyemeyen her vatandaşın ürünlere ulaşabilmesi yani ürünlerin her vatandaşa eşit sunulmasında kaynaklanmaktadır.
- Hükümet olarak iktisadi alanda yaşadıkları sorun bu konularla az ya da çok ilgilenmelerinden değil, muhalefetin saldırıları nedeniyle iki ateş arasında kalmalarından kaynaklanmaktadır.

Menderes'in iktisadi durumla ilgili ifadelerinde doğruluk payı bulunan ve bulunmayan hususlar vardır. Örneğin tercih edilen iktisadi politikaların yan etkilerine ilişkin yapılan savunma doğru olarak değerlendirilebilir. Menderes'in iktisadi sorunları muhalefetin saldırılarına bağlaması, Türkiye'de tüketimin yaygınlaşması nedeniyle darlık yaşandığını dile getirmesi ve Almanya ile Amerika'nın gelişirken Türkiye'de yaşanan iktisadi sorunlara benzer sorunlarla karşılaştığını iddia etmesi, pek de isabetli bir yaklaşım olmadığı ifade edilebilir.

1958 yılının yaz aylarına girilirken iktisadi durum kritik bir hal almıştı. Özel sektör ithalata dayanan işlerini döviz darlığı nedeniyle sürdüremiyordu. Parti grubunda konuşan Başbakan Adnan Menderes, Divan Oteli'nin yurt dışından getirttiği viski ve çikolatalar değinmiş, bu otel gibi 20 otelin isteklerinin hepsine yetişemediklerini ifade etmişti. Menderes'in bu açıklamaları, parti grubunu tatmin etmekten uzaktı. Zonguldak Milletvekili Avni Yurdabayrak, ekonomik konuların gruba taşınmasına hükümet üyelerinin hasımca davrandığını belirtiyordu. Yurdabayrak'a göre partileri, 1950 ve 1954'teki Demokrat Parti değildir. Yurdabayrak ayrıca seçim bölgelerinde eskiden olduğu gibi rahatça gezemediklerini dile getirerek, "bunların üstüne eğilmek günah mı sayın Menderes?" diye sormuştu. Başbakan Menderes ise meseleleri

konuşmamak gibi bir çabasının olmadığını, bir hasım karşısında olduklarını, bir bozgun havasının oluşmasına engel olmaya çalıştığını ifade ederek Yurdabayrak'a cevap veriyordu.²⁸

Sanayi Bakanı ve Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı ise grupta fiyat kontrollerine değinmiş, fiyatları neden kontrol edemediklerini açıklamıştı. Yırcalı kamu teşekküllerinin pamuk ve yün üretimine etkisi sayesinde 1952 yılında piyasa fiyatları üzerinde etkili olabildiklerini ancak 1958'de teşekküllere ait üretiminin düşmesi nedeniyle fiyatları kontrol edemediklerini belirtmişti. Yırcalı ayrıca, piyasada enflasyona neden olan 2 milyar TL'nin de piyasadan çekilmesiyle artık yeni zamlar yapmayacaklarını da dile getirmişti. İktisadi durumda yaklaşan tehlikeyi net ifade edenlerden biri de İstanbul Milletvekili Mığırdı Şellefyan'dır. Şellefyan yapılan son zamların yeni zamlara neden olacağını, böylece fasit bir daire içine girileceğine dikkati çekmişti. Şellefyan ayrıca ihracatın zorlaşacağı ve bir devalüasyon yapılmasa bile bir devalüasyonun ortamına düşüleceği uyarısında bulunmuştu. Trabzon Milletvekili Sabri Dilek ise, hükümetin meselelerle gerektiği düzeyde ilgilenmediğini, meseleleri yanlış değerlendirdiğini ifade etmiş, mal darlığı konusunun halk nazarında kendilerini zor durumda bıraktığını düşünüyordu. Ancak her şeyin yolunda olduğunu düşünen milletvekilleri de vardı. Rize Milletvekili Ahmet Morgil'e göre ekonomide bir sorun yoktu. Bu nedenle dar gelirli vatandaşlar karışışında iktisadi durumun savunulması, onlara karşı söz ve fikir birliği yapılması gerekiyordu.²⁹ Milletvekilleri iktisadi sorunlara halkın rahatsızlığı üzerinden yaklaşırken, Başbakan Menderes'in var olan duruma değil geleceğe bakılması gerektiğin ifade etmesi parti grubunda yaşanan ayrışmayı göstermesi bakımından önemlidir.

Yaşanan iktisadi sorunların bir diğer yönü de ürünlerin kalitesizleşmesi idi. Döviz darlığı ithalatı güçleştirdiği kadar piyasadaki ürünlerin daha niteliksiz malzemelerle yapılmasına neden oluyordu. Antalya Milletvekili Burhanettin Onat, 1950'den sonra halkın çarık yerine lastik ayakkabı giymeye başladığını, ancak hammaddenin ithal edilememesi nedeniyle bu ayakkabıların daha kalitesiz malzemelerle üretildiğini ve bir haftada parçalandığını belirtmişti. Diyarbakır

²⁸ DPMGZ, 05.06.1958, s.21-23; 08.05.1958, s.91-92.

²⁹ DPMGZ, 07.06.1958 s24-30; 24.06.1958, s.163; 07.06.1958, s.78-80, 104-106.

Milletvekili Halil Turgut ise bu şekilde üretim yapan bir ayakkabıcının kendisine: *“siz fiyatları böyle yaptıktan sonra, işte neticesi böyle olur”* dediğini aktarıyordu. Giresun Milletvekili Mazhar Şener da Türk ürünlerine halkın güvenmemeye başladığını, bu nedenle üreticilerin ürünlerin üzerine Almanca veya İngilizce birtakım ibareler koyarak yabancı ürün algısıyla güven oluşturmaya çalıştıklarını belirtiyordu. Yozgat Milletvekili Ömer Lütfi Erzurumluoğlu da talebin yüksek arzın düşük kaldığı ölkelerde ticaret ahlakının bozulduğunu dile getirerek, Sanayi Bakanlığı'nın sorumluluğuna işaret ediyordu. Artvin Milletvekili Kemal Balta ise mesuliyetin hükümete ait olduğunu düşünüyordu.³⁰ Milletvekillerinin bahsettiği sorunlardan yola çıkarak, halkın fiyat algısının bozulduğu, üreticinin ise kaliteyi ikinci plana atarak üretim yapmaya ve kalite algısıyla oynamaya başladığı söylenebilir.

Ekonomik İstikrar Kararları ve Parti Grubunda Yaşanan Sessizlik

1954'ten itibaren özel sektör yatırımları endüstriyel yatırımlara yönelmiyor, iç üretim eksikliği nedeniyle ihracat istenen düzeye bir türlü gelmiyordu. 1955-1957'döneminde ithalat sürekli düşüyordu. Diğer yandan dış pazarlarda bazı tarım ve metal ürünlerine düşük fiyat verilmesi nedeniyle ürünlerin iç pazarda kullanılmasına çalışılıyordu. Buna karşın oluşan dış açıklar nedeniyle döviz darlığından kurtulmak bir türlü mümkün olmuyordu. Nitekim 1955'te Türk ekonomisini gözlemleyen Avrupa Ekonomi İşbirliği Örgütü (OEEC), ekonomik bir krizin eşiğine gelindiğine dikkat çekiyordu. Dış borçların ödenememesi düzeyine gelen iktisadi kriz, Ağustos 1958'de ekonomik istikrar programının kabul edilmesini kaçınılmaz kılmıştı. Kabul edilen program kapsamında doların 2.82 liradan 9.45 liraya çıkarılması, serbest ticaret rejimine geçilmesi, KİT ürünlerine zam yapılması, fiyat denetimlerinin kaldırılması, Merkez Bankası'nın kamuya kredi vermeyi kısıtlanması kabul edilmişti. Alınan bu iktisadi önlemler karşılığında ise 359 milyon dolarlık bir kaynak elde edilmişti.³¹ Kabul edilen kararlar ve alınan dış

³⁰ DPMGZ, 29.05.1958, s.13-16, 22, 45, 46, 54, 55, 62.

³¹ World Economic Survey1958, United Nations Department of Economic And Social Affairs New York, 1959, s.246,153; Feridun Cemil Özcan, Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi, s.63; Ahmet F. Özsoy, Türkiye Ekonomisi, s.91; Ümit Çalık, "Demokrat Parti Dönemi İktisat

kredi kapsamında seçimi atlatan Hükümetin, hem krizden çıkmak hem de bir sonraki seçime kadar vakit kazanmak umuduyla hareket ettiğini ifade etmek mümkündür.

Ekonomik istikrar kararları iktidar ve muhalefet arasında Meclis'te tartışmaları da beraberinde getirmişti. Dış İşleri Bakanı Fatih Rüştu Zorlu Meclis'te ekonomik istikrar programı ile alınan dış yardımı savunuyordu. Zorlu'ya göre göre yatırımlara harcanan para ile üretimin artırılması tüketimi ve enflasyonu artırıyordu. CHP lideri İsmet İnönü ise, anlaşmanın çok önceden konuşulduğunu, bazı şartlara bağlı olarak yardımın alındığını, bu şartların kendilerinin 8 yıldır ifade ettikleri hususlar olduğunu dile getiriyordu. Diğer yandan kabul edilen istikrar programı DP'nin 1957 seçimlerinden sonra bazı iç meselelere de etki ediyordu. Örneğin seçimlerden hemen sonra yapılan grup toplantısında milletvekilleri, seğimlerde yaşanan kayıptan sorumlu gördükleri memurlara ilişkin bazı kararlar alınmasını istiyordu. Başbakan Menderes de buna benzer bir düşünceyi grupta paylaşıyordu. Ancak anlaşmanın ardından benzer talepler dile getirildiğinde Menderes bu kez yurt dışından yeni para aldıklarını, bu tür konuşmaların dışarda duyulması durumunda kendilerine para verenlerin, para vermekten vazgeçeceklerini ifade ediyordu.³² Ekonomik istikrar programı DP'nin belirli bir süreliğine nefes almasını sağlıyor, grup konuşmalarında iktisadi meseleler geğmişe göre azalıyordu.

Dış kredinin temini sonrasında uygulanmaya başlayan istikrar programı ihracatı artırmış, 1959 yılının ilk 10 ayında 1958 yılına göre %36'lık bir artış kaydedilmiş, büyüme %4 civarında geręekleşmişti. Diğer yandan etkisi 1960 yılına kadar sürececek bir durgunluk dönemine de girilmiş, enflasyon %19,8 olarak geręekleşmişti. Bu DP iktidarı döneminin görülen en yüksek enflasyonuydu. Başbakan Adnan Menderes ise hala umutluydu. İktisadi ve mali istikrar tedbirleri ile ekonomide ve siyasette konjonktürü değiştireceklerine inanıyordu. Lastik, traktör, kamyon, otomobil fabrikaları, boya fabrikası gibi devasa yatırımların yurt dışına

---

Politikalarına Yeni Bir Yaklaşım." Liberal Düşünce Dergisi, No. 65 (2012): 187-196, s.1-3; Gümüş, Öner, "The Trouble in Public Finance: Moratorium in the Democratic Party Period (1950-1958)." Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi 22, no. 88 (2023): 1958-1974, s.1969.

³² DPMGZ, 14.11.1957 s.69; 11.08.1958, s.71-72; 10.12.1959 s.10-11; TBMMZC, 21.08.1958, s.829-830, 845-846.

döviz kaçışına engel olacağını, böyle bir amacın günlük ihtiyaçların ve ızdırapların çukuruna atılmaması gerektiğini düşünüyordu. Kısaca yatırımları durduracak bir istikrar programı uygulamadan yana değildi. Milletvekillerinin kalkınma politikalarının ana amacını anlamamalarına sitem ediyordu. “Dilimde tüy bitmiş denecek kadar tekrar etmek suretiyle arzı izah ettim” diyerek sürekli sıkıntıların aktarılmasından bunalıyordu.³³

Şevket Süreyya Aydemir, DP’nin 1959 yılını değerlendirirken parti için “yoktur” hükmünü veriyordu. Ona göre, bu yıl geçen her gün DP’yi daha da güçsüzleştiriyor ve “son”un yaklaştığını açıkça gösteriyordu. Gerçekten de 1959, siyasi açıdan gerginliğin geri dönülmez bir aşamaya geldiği, ekonomik istikrar programı ile de piyasada durgunluğun had safhaya ulaştığı bir yıldır. Uygulanan istikrar programına rağmen enflasyon %15,1’den %20’ye yükselmiş, ekonomik büyüme 4,1 olarak gerçekleşmişti. Bütçeden köy yolları ve sularının halledilmesi için 1951’de 13 milyon liralık kaynak ayrılırken 1959’da yaşanan enflasyona rağmen sadece 17 milyon lira ayrılabilmişti. Buna karşın yatırımlar söz konusu olduğunda 2 milyar 322 milyon lira harcanabiliyordu. Alınan kararların sıkı şekilde uygulanmasıyla belirli bir zaman sonra bir düzeleme yaşanacağı biliniyordu. Ne var ki yaşanan durgunluk Menderes hükümetini zor durumda bırakıyordu. Nitekim hükümet piyasaların biraz da olsa canlanması için istikrar programında bir miktar gevşemeyi göze almak zorunda kalacaktı.³⁴ Enflasyon, büyüme gibi konularda yaşanan olumsuzluklara rağmen Demokrat Parti’nin 1959 yılı grup konuşmalarına bakıldığında, 1958’in gündem konuları olan ürün darlığından ve döviz kıtlığından nerdeyse hiç söz edilmediği dikkat çekmektedir. Bunda sağlanan dış yardımın önemli bir payı olduğu ifade edilebilir. Ekonomik istikrar kararları sonrasında parti grubunda 1958’e göre bir sessizliğin hakim olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye’nin 1950-1953 dönemine ilişkin yapılan hesaplamalar ulusal gelirinin %6 ye kadar yükseldiğini, 1961’de bu oranın %3’e düştüğünü

³³ DPMGZ, 11.08.1958 s.68; 10/12/1959 s.10-11; 15.01.1959, s.130-131; Şule Sevinç Kişi, Demokrat Parti Dönemi, s.103-104.

³⁴ DPMGZ, 19.02.1959 s.55-56; 10/12/1959, s.138; Feridun Cemil Özcan, “Ellibi Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, s.66; Şevket Süreyya Aydemir, Menderes’in Dramı 1899-1960, Remzi Kitapevi, İstanbul 1998, s.305; Ahmet F. Özsoy, Türkiye Ekonomisi, s.103.

göstermektedir. 1953 sonrasında başlayan enflasyonist ortam maaşları ve yaşam standartlarını düşürmüş, 1957 seçimlerinin sonuçlarını belirlemede oldukça etkili olmuştur. Buna karşın DP'nin enflasyona neden olsa da büyümeyi önceleyen politikaları, 1950-1959 alt sınıf gruplar ile yarı kırsal kasabalılardan oluşan yeni bir orta sınıf girişimci grubun ortaya çıkışında da etkili olmuştur.³⁵ DP'nin uyguladığı iktisadi politikaların sonuçlarını öngörmediğini söylemek zordur. İktisadi sorunların zaman içinde çözüleceği inancı ve halka sunulan hizmetleri daraltmanın neden olacağı siyasi bedelin ödenmek istenmemesi DP'nin yaşadığı temel iktisadi açmaz olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

1957 seçimleri öncesi yaşanan ekonomik ve siyasi sorunlar, parti içindeki muhalefetin artmasına neden olmuştur. Bu durum DP'nin yönetim anlayışını ve politikalarını sorgulamasına yol açmıştır. Parti içindeki huzursuzluklar, toplantıların sayısını ve etkinliğini azaltmış, iç bütünlüğünü zayıflatmış, muhalefetin etkisini artırmıştır. 1957 yılındaki erken seçim, dışa yansıyan zafer görüntüsünün aksine Demokrat Parti içindeki huzursuzlukları ve eleştirileri şiddetlendirmiştir. Seçim sonuçları partinin gelecekteki stratejilerini ve politikalarını derinden etkilemiştir. Seçim sonrasında da ekonomik göstergelerin kötüye gitmesi, yüksek enflasyon ve döviz rezervlerindeki azalma, partinin politikalarını sürdürülemez hale getirmiştir. 1957 seçimlerinin sonuçlarının ürettiği endişe, ekonomik krizi siyasi bir krize dönüştürmüştür.

Başbakan Adnan Menderes uygulanan politikaları parti grubunda sürekli savunmuş, sorunları geçici ve katlanılması gereken hususlar olarak görmüştür. Seçimler sonrasında Menderes'in partideki milletvekilleriyle anlayış bağı kopmuştur. 1957-1960 dönemindeki DP grubunun büyük oranda gerçeklerin farkında olduğunu, uyarıcı ve eleştirel dil kullanmaktan çekinmediğini söylemek mümkündür. Parti grubunda yaşanan bütün tartışma ve eleştirilere rağmen, grupta konuşulan konular muhalif basına çoğunlukla yansıtılmamıştır.

DP grubu zabıtlarından parti grubunda yaşanan tartışmaların niteliği, parti içi ahengin düzeyi, Başbakan Adnan Menderes ve milletvekillerinin

³⁵ Kemal H. Karpat, "Political Developments in Turkey, 1950-70." Middle Eastern Studies 8, No. 3 (1972):349-375, s.354.

birbirlerine olan söylem ve tavırları gibi pek çok konuda bilgi almak mümkündür. Bu kapsamda DP parti grubu zabıtlarına akademik çalışmalarda daha fazla yer verilmesi, DP'nin söylemlerinin arka planının anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle 1957 sonrasında artan siyasi gerilimin parti grubundaki yansımaları ve bu gerilime ilişkin yapılan konuşmalar 27 Mayıs 1960'a giden sürecin DP açısından değerlendirilmesinde önemi haizdir.

Kaynakça

Resmi Yayınlar ve Basın Kaynakları

Ankara Telgraf
Cumhuriyet
Demokrat Parti Meclis Grubu Zabıtları (DPMGZ) 1955-1959
Milliyet
TBMM Zabıt Ceridesi (TBMMZC)
Zafer
Zafer Akşam Postası,

Kitap ve Makaleler

Ağaoğlu, Samet, *Arkadaşım Menderes*, İstanbul 1967
Alkan, Mehmet Ö., "Kahve-Kahvaltı ve Çay Tiryakiliği", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Hazırlayan: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay. İstanbul 2020.
Aydemir, Burak, "II. Dünya Savaşı Sonrasında (1945-1950) Türkiye'nin İktisadî Durumu ve Sosyal Hayatta Yaşanan Gelişmeler." *İçtimaiyat* 5, no. 1 (2021), 73-89.
Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderes'in Dramı 1899-1960*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1998.
Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, İmge Yayınları, Ankara 2006.
Coşar, Nevin, "Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60/01 (2005), 187-196.
Çalık, Ümit, "Demokrat Parti Dönemi İktisat Politikalarına Yeni Bir Yaklaşım", *Liberal Düşünce Dergisi*, no. 65 (2012): 187-196.
Dikilitaş, Osman Sait, *Demokrat Parti Hükümetlerinin Sosyo – Ekonomik Alandaki İcraatları (1950-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.

Dokuyan, Sabit, *Darbe Yolcunda Üç Yıl 1957-1960*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2023.

Karpat, Kemal H., "The Turkish Elections of 1957", *The Western Political Quarterly*, 14/2 (1961), 436-459.

Karpat, Kemal H., "Political Developments in Turkey, 1950-70", *Middle Eastern Studies*, 8/3 (1972), 349-375.

Kasapoğlu, Murat, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1950-1960)*, Editör, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2015.

Kişi, Şule Sevinç, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikası ve Değerlendirilmesi (1950-1960)", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2005), 93-114.

Kocabaş, Süleyman, *Menderes Dönemi Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs 1960 Darbesine Giden Yol 1950-1960*, İstanbul 2011.

Kocakılıç, Gizem, "Kıbrıs Meselesinin Genel Seyri", *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2021), 57-70.

Küçükkülahlı, Sibel, *1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Öner, Gümüş, "The Trouble in Public Finance: Moratorium in the Democratic Party Period (1950-1958)", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/88 (2023), 1958-1974.

Özcan, Feridun Cemil, "Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Hazırlayan: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay., İstanbul 2020.

Özsoy, Ahmet F., *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim*, Karahan Kitapevi, Adana 2011.

Som, Can, *Parazitli Demokrasi*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 2008.

T.C Dış İşleri Bakanlığı, *Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı*, <https://www.mfa.gov.tr/>, 05.12.2024.

Tuncer, Erol, *1957 Seçimleri*, TESAV Yay., Ankara 2012.

World Economic Survey 1958, United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, 1959.

Yenal, Oktay, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Yetim, Fahri, *Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelemesi (1957-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

Yüksel, Dilek Yiğit, "İngiliz Büyükelçiliği Yıllık Raporlarında Türkiye'de Demokrat Parti (1954-1957)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27 (2011), 97-130.

Extended Abstract

Studies in the literature examine various time periods of the Democratic Party (DP) era and provide significant data in this context. The works of Prof. Dr. Sabit Dokuyan address the situation before 1957 and the subsequent years of the DP, while Osman Sait Dikilitaş and other academic sources explain the reasons for the economic problems after 1957. This study aims to evaluate Turkey's economic situation during the 1957-1960 period through the DP group minutes, thereby contributing to the analysis of the economic process in terms of the internal dynamics of the DP. It is expected that the findings obtained will contribute to the field and lay the groundwork for new research.

The end of World War II led to social, political, and economic changes in many countries, including Turkey. In the post-war period, Turkey sought to open its domestic and foreign policies, requesting \$615 million in aid under the Marshall Plan. This request is directly related to the fundamental problems faced by the country, such as black market activities, high living costs, and a housing crisis. The Democratic Party (DP), which came to power in 1950, adopted a liberal economic approach and took various steps to increase the economic welfare of the people. In this context, credits provided to the private sector and farmers through the Turkish Industrial Development Bank and Agricultural Bank, mechanization in agriculture, and price subsidies were significant factors that increased public satisfaction until 1954.

The economic successes of the DP were influenced by the agricultural product demand created by the Korean War and weather conditions. However, the DP evaluated its achievements independently of these external factors. The adverse effects of weather conditions on agriculture in 1954 forced the party leadership to shift its focus to the industrial sector. Nevertheless, Turkey's status as a low-income domestic market country hindered the desired level of foreign direct investment. In this context, 1954 is considered a crucial turning point for Turkey; as by this year, money emissions increased and significant changes occurred in economic indicators.

During the first term of the DP (1950-1954), there was an emission of 420 million Turkish Lira, while after 1954, this figure rose to 600 million Lira annually. Although this increase aimed to achieve high growth rates, the expansion of the money supply brought about the issue of high living costs starting from 1955. The DP administration preferred to ignore inflation in line with development goals and chose to manage the budget deficit. Prime Minister Menderes acknowledged that development could disrupt certain balances, but believed that enduring temporary hardships would contribute to future economic growth.

The period of 1950-1954 is defined as a welfare period in Turkey where economic growth was high and inflation was low. The economic success achieved through foreign trade and borrowing during this period enhanced the quality of life of the people and resulted in significant support for the DP in the 1954 elections. However, in the post-1954 period, it became clear that liberal foreign trade policies were unsustainable, leading the government to impose restrictive measures on imports. Particularly, the trade deficit and the decrease in foreign exchange reserves brought economic difficulties.

The year 1955 marked a period when the public began to feel economic hardships more intensely. Issues such as coffee shortages prompted people to seek alternative solutions, tarnishing the government's reputation. While economic programs failed to provide adequate solutions, the problems brought about by industry-based development policies persisted. The DP administration did not change its policies, believing these difficulties were temporary.

By 1956, the deteriorations in economic indicators became more evident, with growth rates declining while inflation and external debt increased. Although the government took measures against market shortages, these efforts proved insufficient. The DP's attempts to resolve budget deficits and foreign exchange reserve problems through legal regulations led to a deepening of economic crises.

The period from 1954 to 1957 was a challenging process for the Democratic Party (DP). Economic issues, currency shortages, the Cyprus issue, and both internal and external developments created unrest within the party. The increasing internal opposition and the ineffectiveness of group meetings indicated signs of disintegration within the DP. The reduction in the number of meetings and their formalization suggested an approaching election and increasing internal political unrest.

At the beginning of 1957, issues concerning the economy, price controls, and inflation occupied the agenda. Members of Parliament drew attention to price increases in markets and producer losses, stating that the National Protection Law had lost its effectiveness. As unrest grew within the party, productivity in meetings declined, and members of Parliament complained about the failure of policies. However, the DP administration did not retract its policies, while the opposition harshly criticized economic issues.

By the middle of 1957, the possibility of early elections emerged. Following Prime Minister Menderes' statements and President Celal Bayar's indication that the election was approaching, parties began preparations for the elections. The DP decided on early elections due to economic and political concerns, while the opposition argued that this decision stemmed from worries about the

economy deteriorating and the DP losing power. The laws enacted before the elections and the election results indicated that the reasons for the DP's decision to move the election forward were not adequately evaluated.

The early election results on October 27, 1957, showed that although the Democratic Party (DP) received 48.6% of the votes and elected 424 members of Parliament, it experienced significant losses compared to previous elections. The DP's vote percentage decreased by 9.8% compared to the 1954 elections, with the number of members of Parliament falling from 503 to 424. On the other hand, the Republican People's Party (CHP) increased its vote percentage by 6.3% to 41.4%, electing 178 members of Parliament. The DP lost votes in 60 provinces but only managed to increase its votes in 4 provinces. These results undermined the DP's position in power while leading to disappointment for the CHP. Furthermore, it was emphasized that the DP needed to strengthen its ties with the public and communicate in a language closer to that of the people by changing its political discourse after the elections.

The low public participation in the elections indicated that no significant change was expected in politics and the political arena. The narrow margins in election results revealed the intensity of the competition. The DP felt it was in a constant defensive position following the election, while the stress and sadness felt by Adnan Menderes on election night fueled discussions within the party. In analyzing the election results, Menderes indicated that the losses were related to his own mistakes rather than the opposition's success, emphasizing the need for economic initiatives to keep the party psychologically afloat.

Critiques within the party indicated that the losses stemmed from the attitudes of bureaucrats and universities. DP members of Parliament argued that their losses in the election were not due to the opposition's influence but were linked to the shortcomings of their own organization. Issues such as economic conditions, product shortages in markets, and the inability to meet the public's basic needs also contributed to the election loss. Menderes' responses to these issues in group meetings and his assessment of the election results as a success comparable to a second Korean victory reflected an approach that included both acceptance and denial. This situation illustrated Menderes' disappointment with the election results and his efforts to keep the party afloat.

The year 1958 marked a period of significant economic problems in Turkey. In the middle of the year, the private sector faced difficulties in conducting business due to insufficient foreign exchange reserves necessary for imports, while there were increasing complaints about rapidly rising prices in the construction sector. Kastamonu MP Süleyman Çağlar highlighted the price

increases in construction materials, citing changes in prices from 1952 to 1957 and 1958, emphasizing that prices had increased by 100% in a year. Other members of Parliament expressed that the government had been inadequate in regulating and controlling prices, stating that if the economic problems were not resolved, the party would suffer in the upcoming elections.

The 33% price increases implemented in the spring led to higher prices for basic necessities, provoking criticism from members of Parliament. Prime Minister Adnan Menderes did not want the price increases to be on the agenda, but the opposition was benefiting from this issue. Menderes' assertion that economic problems had grown due to the opposition's attacks further escalated reactions within his party. Particularly, the currency shortage and the deterioration of product quality in the market created significant discomfort among the public, while some members of Parliament criticized Menderes, stating that the government had not adequately addressed the issues.

While defending the economic situation, Menderes claimed that production in Turkey had significantly increased since 1950, but that the current difficulties stemmed from similar situations in the past. Discussions regarding the economy created considerable unrest within the government, with some members of Parliament expressing their concerns about declining quality and loss of public trust. In summary, the economic problems experienced in 1958 increased the challenges faced by both the government and the opposition, leading to a loss of trust among voters.

Since 1954, the lack of focus of private sector investments on industrial investments in Turkey has led to an inability to reach the desired level of exports due to internal production deficiencies. Between 1955 and 1957, a continuous decline in imports was observed, while low prices for certain agricultural and metal products in foreign markets caused these products to be used in the domestic market. However, the external deficits and currency shortages that emerged during this process hindered the stabilization of the economy. In 1955, the European Organization for Economic Cooperation (OEEC) warned that the Turkish economy was on the brink of a crisis. External.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Cato ve Roma Muhafazakârlığı

Necmettin Bilik*

(ORCID: 0000-0002-4736-566X)

Makale Gönderim Tarihi

15.10.2024

Makale Kabul Tarihi

24.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bilik, N., "Cato ve Roma Muhafazakârlığı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 1779-1809.

APA: Bilik, N. (2024). Cato ve Roma Muhafazakârlığı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 1779-1809.

Öz

Romalılar değişim ve adaptasyon yeteneği ile Akdeniz dünyasında etkili olan politik bir toplum idi. Bu yetenekleri ile Hellen kültür etkisine karşı kültürel kimliğin korunmasında başarılı oldukları çeşitli stratejiler kullandılar. Ancak İtalya ve Hellenistik dünyadaki askeri fetihler sonucunda, üstünlük ve savaşların getirdiği olağanüstü zenginlik, Roma toplumunu olumsuz etkileyerek Hellen kültür etkisine karşı daha açık bir hale getirdi. Bu çalışmada Orta Cumhuriyet Dönemi'nde Romalıların karşılaştığı, günümüzde Roma'nın Hellenizasyonu olarak tanımlanan, kültürel değişimin tasviri yapılarak bu değişimi Romalılık için tehdit olarak algılayan M. Porcius Cato'nun yaşadığı zamanın sorunlarına ve Roma kültürel kimliğinin değişimine karşı muhafazakâr tavrı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Roma, Cato, kültürel değişim, muhafazakârlık, Hellenizm.

* Öğr. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Gıda İşleme Bölümü, Türkiye, nbilik@adiyaman.edu.tr.

Lecturer, Ph. D., Adıyaman University, Vocational School of Technical Sciences, Department of Food Processing, Turkey.

Cato and Roman Conservatism

Abstract

The Romans were an influential political society in the Mediterranean world because of their ability to change and adapt. They resorted to various strategies to successfully preserve their cultural identity against the influence of Hellenistic culture. However, the superiority and extraordinary wealth brought by the wars as a result of the military conquests in Italy and the Hellenistic world negatively affected the Roman society and made it more open to the influence of Hellenistic culture. In this study, the problems encountered by M. Porcius Cato, who perceived the cultural change known as the Hellenization of Rome today as a threat, and his conservative stance against the changes in the Roman cultural identity will be examined.

Keywords: Rome, Cato, cultural change, conservatism, Hellenism.

Giriş

Antik çağda politika ve kültür, devlet ve toplum temelde farklı kategoriler değildir. Dolayısıyla sanat, kültür, din ve günlük yaşamdaki kültürel temaslar ve etkileşim politik yapıya ve devlet yönetimine etkide bulunmaktaydı ve tersi. Roma, etnisiteye dayanmayan kültürel kimliği ile İtalya ve Akdeniz dünyasında kent devleti kimliğini aşan bir politik toplum olarak varlık gösterdi. Güney İtalya'daki Hellen yerleşimleri ve Etrüskler ile sekizinci yüzyıla¹ dayanan kültürel temaslar ile başlayan etkileşimde Romalılar, Hellenleşmeye karşı tek ve her zaman tutarlı bir tutum içinde olmadılar². Üçüncü yüzyıla kadar dönem dönem ivme kazanan bu temaslarda Hellen kültür unsurları, Roma yaşam tarzına entegre edildi ve uyum sağlandı. Ancak üçüncü yüzyılda ve ikinci yüzyılın ortalarına kadar olan sürede, Hellenistik dünya ve kültür ile temas, koşulları ve sonuçları ile öncekinden farklıydı.

İtalya'daki kentlere ve Doğu'da Hellenistik krallıklara karşı üstünlük sağlanması ve askeri fetihler sonucunda, Roma kenti, hem Akdeniz dünyasının yeni güç merkezine, hem de, Hellenistik dünyadaki maddi zenginliğin, yağmalanan sanat eserlerinin ve nitelikli Hellen köle

---

¹ Bu yazıdaki tarihler aksi belirtilmedikçe İÖ'dir.

² Paul Veyne, "The Hellenization of Rome and the Question of Acculturations," *Diogenes* 106 (1979), s. 4.

nüfusunun aktığı, Hellenistik kültür ve sanatın yeni merkezine dönüştü³. Roma'nın olağanüstü bir şekilde zenginleşmesi, köle emeğine dayanan yeni ekonomi ve toplumun her kesiminde artan boş vakitle Romalılar da askeri toplumların kaderi olan, fetihler ile gelen zenginlik ve lüks karşısında değerlerin aşınmasını yaşadılar. Sosyal, politik ve basitçe günlük yaşamdaki bu etki birinci yüzyılda Cumhuriyet yönetiminin sona ermesi ile sonuçlandı.

Marcus Porcius Cato⁴, (234–149) Roma değerlerinin önemini kaybetmeye başladığı ve Hellenistik dünyada Roma kimliğinin yeniden tanımlandığı ikinci yüzyılda Romalılık bilincini gündemine alarak, sosyal, politik ve entelektüel alandaki çeşitli faaliyetler ile Roma değerleri ve karakterinin korunması çağrısında bulundu⁵. Roma'da önemli yeni bir dönüşümün yaşandığı, II. Kartaca Savaşı (218–201) ile III. Kartaca Savaşı (149–146) arasındaki dönemde kamusal görevler alan Cato, kendi çağının anlaşılmasında, –birçok bakımdan benzer olan Cicero'da olduğu gibi– önemli tarihi bir figür olarak ön plana çıkmaktadır. Bir Romalı entelektüel olarak Cato'nun kendi yazdıkları dışında hakkında Plutarkhos ve Cornelius Nepos tarafından yazılan biyografiler ile sonraki kuşaklar tarafından hatırlandı ve temsil ettiği değerler ile Roma'nın büyük adamları arasında görüldü. Çağdaşı ve rakibi Scipio Africanus ile sıklıkla karşılaştırılan Cato, askeri başarıları ile ön plana çıkan aristokratlar arasında sivil yetenekleri ile etkili oldu. Romalıların önemli bir yeteneği olan yeniliklere ve değişime açıklık, Cato tarafından paylaşılmaktaydı. Hatta bu konuda ileri bir örnek idi. Ancak Cato, temsil

³ Roma'ya ganimet ve savaş yağması olarak getirilen Hellenistik sanat unsurlarının etkisi için bk. Jerome J. Pollitt, "The Impact of Greek Art on Rome." *Transactions of the American Philological Association*, 108 (1978), s. 155–174; Roma'daki köle nüfusu ve ekonomik etki için bk. Howard Hayes Schullard, *A history of the Roman World, 753 to 146 BC*. (4th ed.), London; New York 1980, s. 356-359.

⁴ Marcus Porcius Cato, farklı ünvanlar ile tanınmıştır. Censor'luk döneminde iz bırakan uygulamalarından dolayı, Cato Censorius, torunu Genç Cato'dan ayırt edilmek için Cato Senex veya Cato Maior (Yaşlı Cato), konuşmalarındaki üslup ve bilgisinden dolayı da Cato Sapiens (Bilge Cato) ünvanları verilmiştir. Plutarkhos'a göre Marcus Porcius'un aile adı (*cognomen*) Priscus'dur. Cato adı, yeteneklerinden dolayı ona sonradan verilmiştir. bk. Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* = Plutarch, *Lives*, I–VII, Translated by Bernadotte Perrin, Cambridge 1914–1926, Plutarkhos, *Cato Maior* 1. 1.

⁵ Erich S. Gruen, *Culture and national identity in Republican Rome*, Ithaca 1992, s. 52–83.

ettiği Roma halkının değerlerini ve eski yaşam tarzını koruma konusunda, Hellen kültürel rekabetini ve Hellenleşmeyi ciddi bir sorun olarak görmeyen philhellen aristokrasiden farklı olarak muhafazakâr bir tavra sahipti. Bu çalışmada Roma'nın meydan okumalar ile karşılaştığı ve büyük askeri zaferler ile üstesinden geldiği krizlerin sonucu ve devamı olarak Orta Cumhuriyet Dönemi'nde (287–133) Roma toplumunun karşılaştığı sorunlar ile Cato'nun bu sorunlara yaklaşımı incelenecektir.

Roma Yayılımı ve Etkileri

Imperium Romanum'un İtalya ve Hellenistik Doğu'daki fetihleri, Roma toplumu, kültürü, politik yapısı ve ekonomisi üzerinde, büyük oranda olumsuz, önemli yapısal etkiler yarattı⁶. İkinci yüzyılda Roma memuriyet aristokrasisinde (*nobilitas*) görülen açgözlülük (*avaritia*), hırs (*ambitio*), güç isteği (*cupido imperii*) ve şöhret isteği (*cupido famae*) artan bir şekilde Roma dış politikasını belirleyen önemli motivasyon unsurlarıydı. Roma'da savaşlar, kamu hazinesine ve her kademedeki kişiye maddi refah getirdiği için desteklense de, emperyal yayılımın sorumlusu Roma aristokrasisinin tutumuydu⁷. Emperyal yayılımın olağanüstü bir refah sağladığı ikinci yüzyıl, Roma tarihyazımında köklü ve yaygın bir karamsarlıkla Roma toplumundaki ahlaki dejenerasyonun başladığı zaman olarak kabul edildi. Romalı tarih yazarları, özel hayatta ve kamu yönetiminde yayılan açgözlülük, savurganlık, gösteriş, lüks (*luxuria*), kibir (*superbia*) ve zevk düşkünlüğünü (*licentia*) Roma'nın Küçük Asya'da 189 ve 187'deki ilk fetihleri, 168'deki III. Makedonya Savaşı veya 146'daki Kartaca'nın tahribi gibi askeri fetihler ile başlatarak Roma'ya getirilen baştan çıkarıcı ganimeti, Roma toplumundaki çürümenin nedeni olarak gördüler⁸. Bununla ilişkili olarak Cumhuriyet

⁶ Géza Alföldy, *The social history of Rome*, (Johns Hopkins Paperbacks edition), Çev. D. Braund, F. Pollock, Baltimore 1988, s. 42–64; Erich S. Gruen, *The Hellenistic world and the coming of Rome*, I–II, Berkeley; London 1984, I, s. 288–315; Keith Hopkins, *Conquerors and slaves*, (sociological studies in Roman history, I), Cambridge 1978, s. 48–56, 99–114; Schullard, *A history of the Roman World*, s. 343, 358–359; Andrew Wallace-Hadrill, *Rome's cultural revolution*, Cambridge 2008, s. 11–13.

⁷ William V. Harris, "On War and Greed in the Second Century B.C." *The American Historical Review*, 76/5 (1971), s. 1371–1385; ayn.yzr., *War and imperialism in Republican Rome, 327–70 B.C.* Oxford; New York 1979, s. 54–104; krş. Gruen, *The Hellenistic world*, I, s. 5–7, 391–398.

⁸ J. P. V. D. Balsdon, *Romans and aliens*, London 1979, s. 5; Catharine Edwards, *The politics of immorality in ancient Rome*, Cambridge 1993, s. 177–178.

yönetimindeki gerileme, yaygın bir şekilde Hellenistik Doğu'daki fetihlerin sonucu olarak ortaya çıkan, sosyal ve politik yapıdaki çöküş ile ilişkilendirildi⁹. *Res publica*'nın çöküşü, içerde, açgözlülük, zevke düşkünlük, gösteriş ve genel anlamda ahlaki bozulma ile açıklandı¹⁰. Dışarda ise, emperyal yayılıma eşlik eden açgözlülük, acımasızlık ve vahşet ile ilişkilendirildi¹¹. Bu dönemdeki ahlaki çöküş, bir tema olarak, Roma tarihçileri arasında özellikle Hellen kültür etkisinin sonucu olarak görülmekteydi¹². Romalı yazarların zenginlik ve lüksün yayılması ile ahlaki değerlerin zayıflaması arasında kurdukları ilişki modern tarihyazımında da takip edildi¹³.

Askeri zaferler sonucunda Roma'ya yüzbinlerce kölenin ve olağanüstü maddi zenginliğin akması, Roma toplumunda özellikle aristokratik zümrede görülen savaş ganimeti ve yağmaya dayanan lüks tüketim ve zevk düşkünlüğü, *res publica* için potansiyel tehdit, sosyal ve ekonomik olduğu kadar politik bir sorun olarak da algılandı¹⁴. Bu tehdit algısı Orta Cumhuriyet Dönemi'nde, özellikle ikinci yüzyılda, Roma toplumunda yaşanan sosyal ve ekonomik sorunları yansıtan bir dizi lüks tüketim yasasının (*Leges sumptuariae*) çıkarılması ve mevcut yasalarda düzenlemeler yapılmasını gerektirdi¹⁵. Bu yasalar ile ilgili oylamalarda aktif rol oynayan ve kendisi de yasalar çıkaran Cato, consul olduğu 195'de, kadınların lükse yönelik harcamalarına kısıtlama getiren bir yasa

⁹ Polybios, *Historiae* = Polybius, *The Histories*, I–VI, Translated by W. R. Paton, and S. Douglas Olson, Rev. F. W. Walbank, Christian Habicht, Cambridge 2010–2012, 6.57; Harris, *War and imperialism in Republican Rome, 327–70 B.C.* Oxford; New York 1979, s. 127.

¹⁰ Emanuela Zanda, *Fighting Hydra-like Luxury: Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London 2013, s. 7–12.

¹¹ Andrew W. Lintott, "Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic.", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 21/4 (1972), s. 626–638.

¹² Livius, *Ab Urbe Condita, Periochae* = Livy, *History of Rome*, I–XIV, Translated by B. O. Foster, J. C. Yardley, and Alfred C. Schlesinger, Cambridge 1919–1959, 25.40.1–3; 34.4; 39.44; Polybios, 31.24; Plutarkhos, *Cato Maior* 16.

¹³ Howard Hayes Schullard, *Roman Politics, 220–150 B.C.* Oxford 1951, s. 154; Astin, *Cato the Censor*, s. 95, 97, 101.

¹⁴ Christopher J. Berry, "Luxury and the Politics of Need and Desire: The Roman Case.", *History of Political Thought*, 10/4 (1989), s. 597–613; Edwards, *a.g.e.*, 1–12, 137–172.

¹⁵ Ernst Baltrusch, *Regimen morum: Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*, München 1988, s. 40–59, 61–93; Zanda, *a.g.e.*, s. 49–71.

olan Lex Oppia'nın yürürlükten kaldırılmasına karşı çıktı ve bu uygulamaya karşı sert bir konuşma yaptı¹⁶. Bu karşıtlık zenginliğin teşhirine ve muhtemelen varlıklı kadınların eşleri üzerindeki otoritesine bir itirazdı¹⁷. Lüks tüketimi engellemek amacıyla 'yirmi yaşından genç' köleler, mücevherat, kadın elbiseleri ve araçlar gibi lüks eşyaya değerinin on katı üzerinden vergi başlattı¹⁸. Her ne kadar halkın sempatisini kazansa da Cato'nun vergilendirme politikası ve diğer sosyal politikaları varlıklı ve nüfuzlu Romalıları rahatsız etti¹⁹. 182'de lüks tüketimi önlemek için çıkarılan Lex Orchia'da yapılacak düzenlemelere ve bu yasanın yürürlükten kaldırılmasına karşı çıktı²⁰. 181'de seçim rüşvetlerini önlemeye yönelik olan Lex Baebia'yı destekledi²¹. Babalarının velayetindeki (*sine manu*) evli kadınlara, belli bir miktar üzerindeki mülkiyetin miras bırakılmasını yasaklayan Lex Voconia'yı destekledi²². 151'de consul'lerin yeniden seçilmesi yasağını onaylayarak, görev suiistimali olarak kamusal ganimetin özel amaçlar için kullanımını kınadı²³. Zamanında yaygın olan özel ve kamu yapılarındaki lüksü eleştirdi²⁴. Halk arasındaki yaygın lüks ve israfı eleştirdiği bir konuşmasında, Roma'yı, balığın (havyar) öküzden daha pahalıya satıldığı bir kent olarak tarif etti²⁵. Cato'nun Roma aristokrasisindeki sert rekabetin etkisiyle görülen, görev suiistimali, seçim rüşveti, kamusal görev sınırlamalarını ihlal ve kişisel zaafaların sonucu olarak yolsuzluk, gasp ve savurganlığa karşı öfkeli tavrı da Roma

¹⁶ Livius 34.1–8; Zonaras, *Epitome Historiarum = History of Zonaras: from Alexander Severus to the death of Theodosius the Great*, Translated by Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane, London; New York 2009, 9.17; Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX = Memorable Doings and Sayings*, I–II, Translated by D. R. Shackleton Bailey, Cambridge 2000, 9.1.3.

¹⁷ Aulus Gellius, *Noctes Atticae = Gellius, Attic Nights*, I–III, Translated by J. C. Rolfe, Cambridge 1927, 17.6.8.

¹⁸ Livius 39.44.2–3; Plutarkhos, *Cato Maior* 18.2.

¹⁹ Plutarkhos, *Cato Maior* 19.4.

²⁰ Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*, (2d ed.), Torino 1955, s. 39, parça 93.

²¹ Astin, *Cato the Censor*, s. 329–331.

²² Astin, *Cato the Censor*, s. 113–117.

²³ Malcovati, *a.g.e.*, s. 42, parça: 98.

²⁴ Malcovati, *a.g.e.*, s. 53, 71–72, 75, parça (sırayla): 133, 174, 185.

²⁵ Plutarkhos, *Cato Maior* 8. 1.

toplumunda değerlerin yitirilişini gösteren güncel bir sorundu²⁶. Kendi erdemlerini tutumluluk, disiplin, cefa çekme ve çok çalışma olarak ifade eden Cato, kamusal görevlerin sunduğu fırsatlardan yararlanmaktan ve kişisel kazanç elde etmekten katı bir şekilde kaçındı²⁷. Kendisini kamuya adanmış bir kişi olarak gördüğünden, boş vaktini de (*otium*) *res publica*'nın çıkarları için kullandı²⁸. Bu ilkeler ile kamusal yaşamında, Roma aristokrasisinde inanılmaz ölçüde artış gösteren açgözlülüğe, lüks tüketime ve kamu görevini suiistimale karşı çıktı.

Romalılar açısından her türlü esneklik, yumuşaklık ve pasif tutum toplum için ciddi bir tehdit olarak algılandığından Cato, censor'luk döneminde lüks tüketim, israf ve gösterişe olduğu kadar yumuşaklık ve esneklik gibi kadınsı tavrılara (*mollitia*) karşı da savaş açtı²⁹. Politik yaşamında kamusal davranışın yetki ve sınırlarına uygun davrandığı gibi günlük yaşamında da ataların geleneklerine (*mos maiorum*) uygun davranan Cato, Roma aristokrasisinin bu yazısız normlara uygun davranmasını görev edindi. Romalıların Hellenlerden benimsediği erkeklerin birlikte çıplak banyo yapmasını ve bu uygulamanın karma banyoya dönüşmesini eleştirdi³⁰. Censor iken Senator Manilius'u, eşini gün ışığında kızının önünde kucakladığı suçlaması ile –bu naif suçlamada Manilius'un daha ileri gittiği düşünülür– *Senatus*'dan ihraç etti³¹.

Polybios, Makedonya Kralı Perseos ile yapılan Pydna Savaşı'ndan sonra, ikinci yüzyılın ortalarında, Roma'da görülen ahlaki yozlaşmayı; lüks alışkanlıklar, yumuşaklık, kadınsılık ve Romalı erkeklerin enerjilerini köleleri olan güzel oğlanlar, fahişeler ve müzikli eğlencelerle harcamasını Roma toplumunda yayılan cinsel sefahat açısından kınadı³². Polybios, Romalı erkeklerin güzel erkek kölelere olan tutkusunu eleştirirken, Cato'nun halka açık bir konuşmasında, güzel oğlanların tarlalardan, kavanozlardaki havyarın ise çift sürücülerinden daha fazla gelir getirmesini, *res publica*'daki bozulmanın en açık işareti olarak ifade

²⁶ Astin, *Cato the Censor*, s. 91–97; Gruen, *Culture and national identity*, s. 69–72.

²⁷ Plutarkhos, *Cato Maior* 6.2,10.4–5.

²⁸ Astin, *Cato the Censor*, s. 87; J. Bradford Churchill, "On The Content and Structure of the Prologue to Cato's "Origines"." *Illinois Classical Studies*, 20 (1995), s. 95–96, 99–100.

²⁹ Plutarkhos, *Cato Maior* 16.5.

³⁰ Plutarkhos, *Cato Maior* 20.5–6.

³¹ Plutarkhos, *Cato Maior* 17.1–5,7.

³² Polybios 31.25.2–5.

etmişti³³. Polybios, Roma'da kendisinin de tanık olduğu cinsel aşırılıklar ve lüks tüketimin Romalı genç erkekler üzerindeki dejeneratif etkisi konusunda, ortak bir sosyal çevreyi paylaştığı Cato ile benzer endişeler taşımaktaydı³⁴. Bu dönemde de Romalılar arasında yaygın bir anlayış olarak Hellen kültür etkisi, Romalı erkek (*vir*) ve erkeklik algısı ile ilişkili olan cesaret, mücadele ruhu, savaşıma yeteneği gibi Roma askeri değerlerinin (*virtus*) bozulmasının nedeni olarak görüldü³⁵.

Cato ve Hellenizm

Üçüncü ve ikinci yüzyıllarda Roma aristokrasisinin önemli bir özelliği de kişisel ilgilerine dayanan philhellen tavırlarıydı³⁶. Özellikle ikinci yüzyılda zirveye ulaşan Hellenistik mitoloji, sanat, edebiyat, dil ve diğer kültürel unsurlara duyulan ilginin etkileri Roma'da açıkça görülmeye başlandı. Magna Graecia'nın fethi ve III. Makedonya Savaşı'nın ardından köle olarak Roma'ya getirilen birçok Hellen entelektüel, dil eğitimi ve diğer kültürel alanlarda kullanıldı³⁷. Roma'da çocukların eğitimi ebeveynlerin sorumluluğunda olduğundan aristokrat çocukları ilk eğitimlerini evde almaktaydı. Hellenistik kültür etkisinin kendini her alanda göstermeye başladığı Orta Cumhuriyet Dönemi'nde Romalı çocuklar köleleri olan Hellen öğretmenlerden (*paedagogi*) retorik ve diğer dil becerileri öğrenerek temel eğitim almaya başladılar³⁸. İkinci yüzyıldan itibaren aristokratik ailelerin çocuklarına Hellen tarzı eğitim (*paideia*) vermesi bir statü sembolü haline geldi ve Roma'da bu tarz eğitime talep arttı. Hellen dili ve retorik yetenekler, genç aristokratlara, rakipleri karşısında üstünlük sağlayacak ve kariyerlerini sürdürmeyi garanti edecekti.

Latin literatürünün en eski örneklerini kaleme alan Livius Andronicus ve Gn. Naevius gibi iki dilli pek çok entelektüel, getirildikleri Roma'da uzun bir süre evlerde Romalı çocuklara eğitim verdiler³⁹. Roma'da ev

³³ Polybios 32.11.

³⁴ Polybios 31.24–30;35.6.1–4; Plutarkhos, *Cato Maior* 9.2–3.

³⁵ Craige B. Champion, *Cultural politics in Polybios's Histories*, Berkeley; Los Angeles; London 2004, s. 58–60; Craig A. Williams, *Roman homosexuality: ideologies of masculinity in classical antiquity*, Oxford 1999, s. 62–124, 135–137.

³⁶ Gruen, *The Hellenistic world*, I, s. 250-272.

³⁷ Hopkins, *a.g.e.*, s. 123–124

³⁸ Suetonius, *De Grammaticis et Rhetoribus* 1.2.

³⁹ William V. Harris, *Ancient literacy*, Cambridge 1989, s. 158.

dışında eğitim verilen ilk gramer okulu 234'de Spurius Carvilius adında azat edilmiş bir köle tarafından açılmıştı⁴⁰. Bu tarz okulların kurumsallaşması ise muhtemelen birinci yüzyılda başladı. Plutarkhos'un, L. Aemilius Paullus'un çocuklarına Hellen kölelerin verdiği eğitim ile ilgili detaylı anlatı, Roma aristokrasisi üzerindeki Hellen kültür etkisini açıkça göstermektedir. L. Aemilius Paullus'un çocuklarına eğitim veren gramerciler, filozoflar, retorikçiler, ressamlar, modeller, at ve köpek eğitmenleri hatta avcılık eğitmenleri Hellenlerden oluşmaktaydı⁴¹. Diğer taraftan kamu hizmeti dışındaki zamanda, çocuklarının eğitimiyle bizzat ilgilenen L. Aemilius Paullus'un, çocuklarını Roma tarzında da eğitmesi Hellen kültürünün Roma hizmetinde kullanılmasının amaçlandığını göstermektedir⁴².

Eğitimde Hellen etkisi, bu konuya hassasiyeti ile tanınan Cato'nun evinin içine kadar girmişti. Ancak Cato, evindeki erkek çocuklara eğitim veren Chilon adlı gramer uzmanı, yetenekli bir kölesi olmasına rağmen, bir köle tarafından azarlanmasını veya ödüllendirilmesini ret ederek oğluna okuma ve hukuk eğitimi ile birlikte binicilik, yüzme gibi çeşitli spor dallarında antrenörlük yaptı. Hatta oğlunun eğitiminde kullanılmak üzere büyük harfler ile bir tarih kitabı yazdı⁴³. Plutarkhos'un sıra dışı bir davranış olarak değerlendirdiği bu eğitim tercihinin nedeni, Cato'nun her fırsatta dile getirdiği, Romalı davranışı ve tavırlarına (*mores*) dayanan üstünlük fikriydi⁴⁴. *Roma'nın, eski tavır ve adamlar üzerinde durduğu* bilinci, şair Ennius (239–169) tarafından, "*Moribus antiquis res stat Romana virisque*" sözleri ile ifade edilmişti⁴⁵.

Aslında Cato, Hellen tarihi, literatürü ve kültürüne ilgisiz değildi. Tarentumda iken 209'da Rudiaeli şair Ennius'dan Hellen harflerini öğrenmişti⁴⁶. 203–202'de Sardinia üzerinden dönerken buradan

⁴⁰Plutarkhos, *Quaestiones Romanae* = Plutarch, *Moralia*, IV, *Roman Questions*, Translated by Frank Cole Babbitt, Cambridge 1936, 59.

⁴¹Plutarkhos, *Aemilius Paullus* 6.4–5.

⁴²Plutarkhos, *Aemilius Paullus* 20.8–10.

⁴³Plutarkhos, *Cato Maior* 20.3–5.

⁴⁴Gruen, *Culture and national identity*, s. 67; Edwards, *a.g.e.*, 20–22.

⁴⁵aktaran, Cicero, *De Re publica* = On the Republic, (De Legibus), On the Laws, Translated by Clinton W. Keyes, Cambridge 1928, Cicero, *De Re publica* 5.1.

⁴⁶Plutarkhos, *Cato Maior* 2–3; Astin, *Cato the Censor*, s. 16.

Ennius'u beraberinde Roma'ya getirdi⁴⁷. Cato'nun Magna Graecia'da iken Nearchus aracılığı ile Pythagoras öğretileri ile karşılaştığı iddia edildi⁴⁸. Kronolojik itirazlarla zayıflamış olsa da *De Agricultura* 157'deki lahana bahsinde görüldüğü gibi Cato'nun çalışmalarında Neo-Pythagorasçı etkiler tespit edilebilir⁴⁹. Görev aldığı yerlerde Hellen dilini ve kültürünü öğrenen Cato, ileri yaşında da Hellen literatürü üzerinde çalıştı⁵⁰. Cato, Hellen kültürünü öğrenmenin –öncelikli olmasa da– Roma devlet adamları için bir gereklilik olduğunu düşünüyordu⁵¹. Hellen diline hâkim olan Cato, Hellenistik tarihyazım, tarımsal ve askeri teori ile Hellen literatürü hakkında kapsamlı bilgi sahibiydi. Hesiodos, Homeros, Ksenophon, Demosthenes ve diğer birçok Hellen entelektüelin eserlerine aşinaydı⁵². Hellen kültürüne olan ilgisine rağmen oğlu için Roma tarzı eğitimi savunurken Hellen harflerini kullanmanın dolayısıyla Hellen sanatları üzerine eğitimin Roma'nın mahvına neden olacağı kehanetinde bulundu. Daha ötesinde, Hellen doktorlar, ücret alarak Romalıları öldürmeye ahdetmiş düşmanlar olarak tanıtıldı⁵³.

Cato'nun Hellen eğitime karşı şüpheli tavrı, Roma gençliğinin şahsında oğlunun Roma idealleri doğrultusunda eğitimini gerektirdi. Cato, kendisi gibi düşünen birçok Romalı gibi uygarlık kuran, bu nedenle hayranlık duyulan geçmişteki Hellenler ile kendi zamanlarının küçümsenen Hellenleri arasında; bazı bağlamlarda uygun görülen diğerlerinde uygun görülmemeyen Hellen uygulamaları arasında farklılık görüyordu. Bu nedenle hem Hellen kültürüne ilgi duyduğu hem de bu

⁴⁷ Nepos, Cato, *De Viris Illustribus* = Cornelius Nepos, *On Great Generals, On Historians*, Translated by J. C. Rolfe, Cambridge 1984, 1.4.

⁴⁸ Plutarkhos, *Cato Maior* 2.3; Cicero, *De Senectute, De Amicitia, De Divinatione* = *On Old Age, On Friendship, On Divination*, Translated by W. A. Falconer, Cambridge 1923, Cicero, *De Senectute* 39.

⁴⁹ Michael Von Albrecht, *A history of Roman literature: From Livius Andronicus to Boethius: with special regard to its influence on world literature*, I, Leiden 1997, s. 390.

⁵⁰ Plutarkhos, *Cato Maior* 2.4,12.4; Valerius Maximus 8.7.1.

⁵¹ Gruen, *Culture and national identity*, s. 68.

⁵² Astin, *Cato the Censor*, s. 160–169; Gruen, *Culture and national identity*, s. 56–61; Arnaldo Momigliano, *Alien wisdom: the limits of Hellenization*, Cambridge 1975, 20.

⁵³ Plinius, *Naturalis Historia=Pliny, Natural History*, I–X, Translated by H. Rackham, W. H. S. Jones and D. E. Eichholz, Cambridge 1938–1962, 7.113;29.13–14; Plutarkhos, *Cato Maior* 23.2–4.

kültüre şiddetle karşı çıktığı çelişkili tavrında yalnız değildi⁵⁴. Cato'nun Helenlere yönelik aşağılama ve önyargısı aslında Roma'nın yaygın 'öteki' önyargısını yansıtıyordu⁵⁵. Bu önyargı kendini Hellen kültür unsurlarına yönelik Roma politikalarında da gösterdi. 186'da Bacchanalia kültü yasaklandığında⁵⁶ Sardinia'da bulunan Cato, muhtemelen Roma'da yaygınlaşan Hellen kültürlerinden de rahatsızlık duyuyordu⁵⁷. Cato, Roma'daki bu tavrın bir örneği olarak, kâhyasına, danışmasını yasakladığı kişiler arasında; kâhinler, astrologlar, falcılar ve Kaldelileri ("*haruspices, augures, hariolum, Chaldaeum*") sayarak yabancı dini uygulamalara güvensizliğini ifade etti⁵⁸. Cato'nun, Atina elçi heyetine yönelik görünen, aslında Hellen felsefi düşüncesi ile ilgili olan tavrı ise oldukça çarpıcıdır. 155'de elçi heyeti olarak Roma'ya gelen Hellen filozofların halka açık konuşması karşısında Romalı gençlerin teorik felsefi düşünce ile yasalara ve kurallara bağlılıktan vazgeçebileceğine dair derin endişesi Senatus'da paylaşıldı⁵⁹. İkinci yüzyıldaki politik ve kültürel Hellen karşıtlığı sadece Cato'nun tavrı ile sınırlı değildi. Roma değerlerini bozan uygulamalar önemli bir tehdit olarak görüldü ve sert tedbirler alındı. Ancak Cato'nun Atina elçi heyetinin Roma'dan gönderilmelerinde öncü olduğu yüksek sesli protestosu dışında kendi zamanındaki Hellen karşıtı akım neredeyse hiçbir iz bırakmadı.

Cato'nun Hellen kültürüne karşı çelişkili tavrında göz ardı edilmemesi gereken şudur: kendi zamanında Hellen kültürünün bir yağma unsuru olarak Roma'da kullanıma sunulması Roma'nın etkin seçimlerini geçersiz hale getirmişti. Bu nedenle Cato stratejik olarak Hellen kültürünü tanımadı ve bu kültürel materyali kullanmada bir sakınca

⁵⁴ Astin, *Cato the Censor*, s. 157–186; Gruen, *Culture and national identity*, s. 52–83; Dietmar Kienast, *Cato der Zensor: seine Persönlichkeit und seine Zeit, Mit einem kritisch durchgesehenen Neuabdruck der Redefragmente Catos*, Heidelberg 1954, s. 101–116.

⁵⁵ Gruen, *The Hellenistic world*, I, s. 261–263.

⁵⁶ Livius 39.8–19.

⁵⁷ 213'de batıl inanç (*superstitio*) olarak görülen yabancı inanışa göre kurban ritüeli uygulayanların ve kâhinlerin (*sacrificuli ac uates*) yazılarına el konuldu. bk. Livius 25.1.6–12; 139'da Kaldeli astrologlar ve Yahudiler Roma'dan sınır dışı edildiler. bk. Valerius Maximus, 1.3.3.

⁵⁸ Cato, *De Agricultura*=Cato, Varro, *On Agriculture*, Translated by W. D. Hooper, Harrison Boyd Ash, Cambridge 1934, Cato, *De Agricultura* 5.4.

⁵⁹ Plutarkhos, *Cato Maior* 22.1; Plinius, *Naturalis Historia* 7.112; Cicero, *De re publica* 3.9.

görmedi. Ancak kamusal alanda Hellen kültür etkisine karşı durma ve Roma kimliğini koruma sorumluluğunu taşıdı ve Romalılık bilincinin sesi oldu.

Scipio Africanus (236–183), Q. Titus Flamininus (229–174), L. Aemilius Paulus (229–160) ve Scipio Aemilianus (185–129) gibi Roma aristokratlarının çift dilli olduğu ikinci yüzyılda, Romalı generaller artık muhataplarına Hellen dilinde hitap etmeye başladılar. Bazı Romalı yöneticiler Hellen kentlerinde halka onların dilinde nutuklar verdiler ve Hellenler ile onların dilinde mektuplaştılar⁶⁰. Hellenler ise Senatus’da ve Romalı yöneticiler ile tercümanlar aracılığıyla anlaştılar⁶¹. Üçüncü ve ikinci yüzyıllarda Roma aristokrasisinde Doğu Akdeniz’de lingua franca olan Hellen dilini öğrenmeye ve Hellen kültürüne hayranlıkla özel bir ilgi geliştigiğine dair birçok kanıt sahibiz⁶².

Cato, isterse Hellence konuşabilmesine⁶³ rağmen muhatapları ile tercümanlar aracılığı ile anlaştı ve 191’de elçilik görevi esnasında Hellen dilinde hitap etmesi beklenen Atina meclisine Latince hitap etti. Kendi üslubunda kısa ve öz konuşmasının tercümesinin uzun sürmesini, Latin dilinin üstünlüğü olarak yorumladı. Cato’nun “*Hellenlerin sözlerinin dudaklarından döküldüğü, buna karşın Romalıların sözlerinin kalplerinden doğduğu*” sözü⁶⁴, ve Atinalılara yaptığı Latince konuşma bu dönemde sertleşen Hellence ile Latince arasındaki rekabetin açıkça “*kültürel üstünlük mücadelesi*” olduğu ve Cato’nun Roma üstünlüğünü dil kullanma tavrı ile gösterdiği anlaşılmaktadır⁶⁵. Hellenlere karşı Roma üstünlüğünü kendi tavrıyla gösteren Cato, Romalıların Hellen dili ve kültürüne hayranlığını ve Hellen kültürü karşısında kendilerini küçük görmesini de her fırsatta eleştirdi. Polybios’un anlatımına göre

⁶⁰ Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* = Plutarch, *Lives*, I–VII, Translated by Bernadotte Perrin, Cambridge 1914–1926, Plutarkhos, *Flamininus* 6,10–12; Livius 45.8;29.3.

⁶¹ Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* = Plutarch, *Lives*, I–VII, Translated by Bernadotte Perrin, Cambridge 1914–1926, Plutarkhos, *Pyrrhus* 18; Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 6.14. 9.

⁶² Gruen, *Culture and national identity*, s. 241–248; Momigliano, *a.g.e.*, 14–21.

⁶³ Bu konudaki tartışmalar için bk. Gruen, *Culture and national identity*, s. 64–65.

⁶⁴ Plutarkhos, *Cato Maior* 12.5.

⁶⁵ Andrew Wallace-Hadrill, “To Be Roman, Go Greek Thoughts on Hellenization at Rome”, M.M. Austin, J. Harries, and C. Smith (Eds.), *Modus operandi: essays in honour of Geoffrey Rickman*, London 1998, s. 80–81; krş. Valerius Maximus, 2.2.2, Romalı yöneticilerin üstünlük göstergesi olarak Hellenler ile Latince konuşmada ısrar ettiklerini belirtti. Ayrıca bk. Gruen, *Culture and national identity*, s. 235–237.

çocukluğundan itibaren Hellen kültürüne ilgi duyan ancak zevke düşkünlüğü ve tembelliği ile iki kötü Hellen alışkanlığını benimseyen philhellen Aulus Postumius Albinus'un tarihinin önsözünde Hellen dilini yeterli düzeyde bilmediğini ifade ederek bunun için özür dilemesi, Cato tarafından kınandı ve alay konusu oldu. Cato'nun Albinus'a öfkesinin nedeni onun aslında Romalı kimliğinden dolayı özür dilemesiydi⁶⁶. Megalopolisli Polybios'un Albinus'a yönelik, Roma'da yaygın bir aşağılama ifadesi olan, zevke düşkünlük ve Hellen hayranlığı eleştirisi ise muhtemelen politik nedenlere dayanıyordu.

Cato, Hellen pratik sanatlarını temsil eden doktorlar ile birlikte teorik felsefi düşünceyi ve Hellen tarzı retorığı de Romalılar için tehlikeli görmekteydi. Öfkeli bir geveze olarak damgaladığı Sokrates'i geleneksel düzeni yıkmayı amaçlayan, öğrencilerini geleneklerden ve kanunlardan uzaklaştırarak kendi tiranlığına zemin hazırlayan biri olarak tanıtırken, İsokrates ve takipçileri tarafından sürdürülen özel retorik eğitimi de beyhude bir çaba olarak eleştirdi⁶⁷. Hellenlerin kültürel etkisine karşı çıkarken cephanesini Hellenlerden temin etti. Hellen dili, retorığı, düşünce ve yaşam tarzına, Hellen modellerden uyarlanmış Latin yazını ile karşı çıktı⁶⁸. Hellenleşmenin negatif etkileri karşısında eski Roma'yı savunduğu için muhafazakâr kabul edildi. Aslında birçok bakımdan yenilikçiydi. İlk defa Latince düzyazı olarak yazılmış *De Originibus* (Origines=Kökenler) adlı yedi kitaptan oluşan tarihi, Roma'nın kökenlerine ayrılmış iki kitapla, Roma tarihyazımında önemli bir yenilik⁶⁹. Cato'nun tarihyazımı da, bir yenilik olarak, annalistik tarihyazımından farklıydı⁷⁰.

Censor Cato

Cato için Roma değerlerine dayanan yaşam tarzı ve yönetim tarzı birbirinden ayrılmaz unsurlardı. Bu nedenle toplum ahlakını denetlemeyi (*regimen morum*) de kapsayan censor'luk görevini bu

⁶⁶ Polybios, 39.12; Plutarkhos, *Cato Maior* 12.5.

⁶⁷ Plutarkhos, *Cato Maior* 23.1–2.

⁶⁸ Plutarkhos, *Cato Maior* 2.4.

⁶⁹ Nepos, *Cato* 3.3–4

⁷⁰ Astin, *Cato the Censor*, s. 211–239; Eleanor Jefferson, "Problems and audience in Cato's *Origines*", S.T. Roselaar (Ed.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic*, Leiden; Boston 2012, s. 311.

ünvanla hatırlanmasını sağlayacak kadar ciddiyetle ve sert bir tarzda yerine getirdi⁷¹. Elli yaşında iken seçtiği censor'luk görevinde Roma toplumundaki bozulmalar için çözüm olarak düşündüğü projelerini uyguladı. Publicani, Atlı sınıfı (*equetes*) ve Senaus üyeleri gibi her kademedeki nüfuzlu kişilere karşı kesin kararlı ve sertti. Meslektaşları L. Valerius Flaccus ile birlikte censor olarak 184'de yedi senatörü Senatus'dan ihraç eden Cato, publicani'ye ve Senatus'daki destekçileri olan Titus Flamininus'un muhalafetine rağmen kamu lehine ticari kontratlar yaptı. Bu tavrından dolayı kendisine karşı düşmanlıklar arttı. Doğu'daki son savaşlardan elde edilen gelirlerle büyük inşaat projeleri başlattı. Roma'daki ilk kamusal bazilika olan Hellen tarzındaki Porcia Bazilikası ile birlikte pazar yerleri ve kanalizasyon harcamaları yaparak halkın ihtiyaçlarını ön planda tuttu⁷².

Roma'nın Kartaca'nın tahribi ile sonuçlanan saldırgan düşmanlığının mimarı olarak tanınan Cato, 184'teki censor'luk görevinden sonra Senatus üyesi olarak başka birçok meselede adaletli yönetimi ve Roma geleneksel politikalarını savundu. 171'de P. Furius Philus'un eyaletteki gasp davasında (*repetundae*) Hispania'nın koruyucusu oldu⁷³. 167'de Rhodos Cumhuriyeti'ne karşı bir savaş yürütülmesine karşı çıktı ve Makedonya Krallığı'nın bağımsızlığını destekledi⁷⁴. Mısır meselesinde ise VIII. Ptolemaios II. Euergetes (Physcon)'a karşı VI. Ptolemaios Philometor'u destekledi. 151'de Akhaea birliği rehinelerin geri dönüşünü destekledi⁷⁵. Pergamon ile Bithynia arasındaki anlaşmazlıkta, haklı olduğuna inandığı Pergamon kralı II. Attalos'u destekledi⁷⁶. 153'de Kartaca'ya elçi olarak gönderilen Cato, refah içinde gördüğü Kartaca'nın, imha edilmesi politikasını gündemine aldı. Sonraki yıllarda Kartaca'nın zenginliğini ve yakın bir tehdit olduğunu vurgulamak için her konuşmasında, abartılı bir şekilde, yakın bir tehdit algısı oluşturmak amacıyla, Kartaca'dan geldiğini söylediği taze incirleri cebinden çıkararak eski düşmana dikkat çekti⁷⁷. Öyle ki Senatus'daki her

⁷¹ Astin, *Cato the Censor*, s. 69–103; Kienast, *a.g.e.*, s. 68–87.

⁷² Livius 39.44.4–8; Plutarkhos, *Cato Maior* 19.1–2; Kienast, *a.g.e.*, s. 78–79.

⁷³ Livius, 43.2; Astin, *Cato the Censor*, s. 110.

⁷⁴ Astin, *Cato the Censor*, s. 122; Kienast, *a.g.e.*, s. 117–124.

⁷⁵ Polybios 35.6; Plutarkhos, *Cato Maior* 9. 3.

⁷⁶ Kienast, *a.g.e.*, s. 124–125.

⁷⁷ Plutarkhos, *Cato Maior* 27; Plinius, *Naturalis Historia* 15.74–75.

konuşmasını, “*Carthago delenda est*” (*Kartaca yıkılmalıdır*) sözü ile tamamladı. 150’de Scipio Africanus’un yeğeni Scipio Nasica’nın muhalefetine rağmen Kartaca’ya savaş ilan edilmesi gerektiğini savundu⁷⁸. Cato’nun ölümünden kısa bir süre sonra senatus 149 yılında Kartaca’ya savaş açılması kararı verdi⁷⁹.

Aristokratik Rekabet ve Roma’da Eski–Yeni Mücadelesi

İkinci yüzyıldan itibaren Hellas’ın doğusunda askeri faaliyetlerle daha fazla ilgilenmeye başlayan Roma aristokrasisinin *imperium* kullanımı ve hak iddia ettikleri onur ve ayrıcalıklar üzerindeki rekabeti, Roma’nın büyük ailelerinden (*gentes maiores*) –özellikle Claudii, Fabii, Scipio aileleri– ve politik arkadaş gruplarından (*amici*) oluşan ittifaklar ile sert politik bir mücadeleye dönüştü⁸⁰. Bu durumda önemli askeri başarılar kazanan kişiler, Roma’da sıra dışı bir güce ve nüfuza sahip oldular. Roma’nın yükselişini, kazandıkları zaferler ile hayatta iken efsanevi kişiliklere dönüşen aristokratların bireysel başarılarına dayandıran ve monarşi eğilimini güçlendiren yeni anlayışa karşı çıkan Cato, bu yükselişin çağlar boyunca devam eden birçok kuşağın dehasına dayandığını, dolayısı ile üstünlüğün Roma’nın geçmişindeki kolektif Romalılık ruhu ve Roma değerleri ile başarılı olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle yoldan çıktığına inandığı Roma aristokrasisine karşı bilinçli bir program ile hareket etti⁸¹. Cato, Scipio Africanus ile olan kişisel

⁷⁸ Appianus, *Punica* = Appian. *Roman History*, I, *The Punic Wars*, Translated by Horace White, Cambridge 1912, 10.69; Plutarkhos, *Cato Maior* 26–27.

⁷⁹ Polybios 3.5.5,36.2.

⁸⁰ Thomas Alan Dorey, “Contributory Causes of the Second Macedonian War.”, *The American Journal of Philology*, 80/3 (1959), s. 288–295; Tenney Frank, *Roman imperialism*, New York 1914, s. 163–189; Erich S. Gruen, “The “Fall” of the Scipios”, I. Malkin and Z.W. Rubinson (Eds.), *Leaders and masses in the Roman world: Studies in honor of Zvi Yavetz*, Leiden 1995, s. 59–90; Cyrielle Landrea, “The Gentes Maiores and Aristocratic Competition in Rome (200–134 BCE)”, M. Balbo and F. Santangelo (Eds.), *A community in transition: Rome between Hannibal and the Gracchi*, Oxford 2022, s. 266–292; Friedrich Münzer, *Roman aristocratic parties and families*, Çev. Thérèse Ridley, Baltimore 1999, s. 123–130; Schullard, *Roman Politics*, s. 8–38; ayn. yzr., *A history of the Roman World*, s. 333–337.

⁸¹ Cicero, *De Re publica* 2.2; Wolfgang Blösel, “Die Geschichte des Begriffes “mos maiorum” von den Anfängen bis zu Cicero.”, B. Linke, M. Stemmler (Hgg.), *Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik*, Stuttgart 2000, s. 53–59; Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, Çev. Hülya Kocaoluk, İstanbul 2009. s. 75–76; Ulrich Gotter, “Cato’s Origines: The historian and his

düşmanlığı ile tanınsa da aslında Scipioların rakibi olan, Roma politikasında etkili ve güçlü aileler ve kişiler ile de mücadele içindeydi⁸².

Plutarkhos'un ifadesi⁸³ ile "zamanının en dikkat çeken ve kentte en büyük etkiye sahip olan iki adamı" yani M. Porcius Cato ile Scipio Africanus arasında 205'ten 184 yılına kadar devam eden, "Eski Roma ile Yeni Roma'yı temsil eden bu isimler arasındaki çatışma" özellikle L. Scipio Asiagenus'un suçlandığı 187'deki mahkeme süreci ile zirveye ulaştı⁸⁴. Cato, quaestor'u olarak birlikte görev aldığı Scipio Africanus'un 205'de Syrakusai'de iken büyük miktarda parayı askerlerine dağıtması sonucunda askerlerinin ahlakını bozduğu, ordu komutanı gibi davranmadığı, Hellen kıyafetleri ve sandaletleri ile zamanını gymnasionda geçirdiği ve Hellen dilinde kitaplar okuduğu suçlamalarında bulundu. Scipio Africanus, görevini kötüye kullanma ile birlikte tembellik ve kadınsılıkla da suçlanmıştı⁸⁵. Cato, bu saldırıda Scipio Africanus'un gerçek düşmanı olan L. Valerius Flaccus'un açık desteğiyle, Kartaca Savaşı'ndan itibaren Scipio Africanus'un rakibi olan Q. Fabius Maximus ile aynı politik kampta yer aldı⁸⁶. Savaş zamanındaki askeri dehasına rağmen Roma'da politik başarı gösteremeyen Scipio Africanus'un Roma'ya etkisi konusunda görüş ayrılıkları vardı. Livius, Scipio Africanus'u Roma'yı kurtaran büyük askeri deha, Roma erdemlerini temsil eden komutan olarak tanıtırken, Roma aristokrasisinin Hellenistik dünyanın yaşam tarzına katılımını eleştiren Velleius Paterculus, Scipio Africanus'u Roma'ya güç ile birlikte lüks ve gösterişi getirerek Roma değerlerinin tahribinin sorumlusu olarak tanıttı⁸⁷. Plutarkhos'a göre Cato, Roma'da kahraman olarak görülen philhellen aristokratların yakınlarını kovuşturarak bu kişilerin nüfuzlarını kırmak ve politik otoritelerini zedelemek istedi⁸⁸. Bunlardan "Hellenlere Özgürlük" sloganı ile tanınan Titus Quinctius Flaminus'un büyük

---

enemies", A. Feldherr (Ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historian*, Cambridge 2009, s. 112; Wallace-Hadrill, *Rome's cultural revolution*, s. 227.

⁸² Alan E. Astin, "Scipio Aemilianus and Cato Censorius.", *Latomus*, 15/2 (1956), s. 177.

⁸³ Plutarkhos, Flamininus 18.2.

⁸⁴ James S. Ruebel, "Cato and Scipio Africanus.", *The Classical World*, 71/3 (1977), s. 161-173.

⁸⁵ Livius 29.19.11-12; Valerius Maximus 3.6.1; Plutarkhos, *Cato Maior* 3.5-7.

⁸⁶ Plutarkhos, *Cato Maior* 3.4-8; Nepos, Cato 1.3.

⁸⁷ Livius 26.19.3-9: krş. Velleius Paterculus 2.1.1.

⁸⁸ Plutarkhos, *Cato Maior* 18. 1.

kardeşi L. Quinctius Flamininus, Cato tarafından bir erkek fahişe ile ilişkili olarak uygunsuz *imperium* kullanım suçlaması ile Senatus'dan ihraç edildi⁸⁹. Cato, 155'de Hellen elçi heyeti krizi ve 150'de Kartaca'nın durumu ile ilgili alınacak kararlarda Hannibal'e karşı kazanılan zaferlerin prestijinden yararlanan Scipiolar ile tekrar karşı karşıya geldi⁹⁰. Scipio ailesinden L. Nasica'yı *aerarii*'ye düşürdü⁹¹. Scipio Africanus'un kardeşi L. Cornelius Scipio Asiagenus'u gösteriş ve israf suçlaması ile Atli sınıfından ihraç etti⁹². Hellen kıyafetleri ile tasvir edilmiş heykelini Capitolium'a dikecek kadar Hellen kültürüne hayranlığı ile tanınan ve III. Antiokhos Megas'dan rüşvet almakla suçlanan L. Cornelius Scipio Asiagenus'a karşı yürütülen uzun süreli soruşturmaya destek oldu, ancak yeterli kanıt olmayınca davadan çekildi. Yine de Scipio Africanus'un politikadan çekilmesinde rol oynadı⁹³. Bu dönemdeki politik ittifakların ve düşmanlıkların sonucu olan suçlamalardan fazlasıyla etkilenen ve itibarı zedelenen Cornelius Scipio Africanus, 184'de mahkemeye çıkmayı ret etti ve gönüllü olarak gittiği Liternum'da 183'de hastalıktan öldü⁹⁴. Seneca, Scipio Africanus ile M. Porcius Cato'yu *biri düşmanlara diğeri kötü davranışlara savaş açan* ("alter enim cum hostibus nostris bellum, alter cum moribus gessit") kişiler olarak andı⁹⁵.

Hukuk ve retorik yetenekleri ile Roma'da kariyer edinen Cato, politik yaşamında, kamu görevini kötüye kullanan birçok kişinin görevden alınması ve mahkûm edilmesi amacıyla davalar açtı. Roma'nın nüfuzlu isimleri ile politik arenada mücadele eden Cato'nun kendisi de elliye yakın davada sanık oldu⁹⁶. Birlikte görev yaptığı Scipio Africanus ve M.

⁸⁹ Livius, 39.42.5–44.9; Plutarkhos, Flamininus 18; ayn. yzr., *Cato Maior* 17; Astin, *Cato the Censor*, s. 79–80; Edwin M. Carawan, "Cato's Speech against L. Flamininus: Liv. 39.42–3." *The Classical Journal*, 85/4 (1990), s. 316–329.

⁹⁰ Plutarkhos, *Cato Maior* 3. 5–6; Nepos, Cato 1.3.

⁹¹ Astin, *Cato the Censor*, s. 83.

⁹² Livius 39. 44. 1; Plutarkhos, *Cato Maior* 18.1.

⁹³ Polybios 23. 14; Plutarkhos, *Cato Maior* 15.1–2; Scipio Asiagenus'un Hellen hayranlığı için bk. Valerius Maximus, 3.6.2.

⁹⁴ John Briscoe, "Flamininus and Roman Politics, 200–189 B.C.," *Latomus*, 31/1 (1972), s. 51–53.

⁹⁵ Seneca, (Ad Lucilium) *Epistulae Morales = Epistles*, I–III, Translated by Richard M. Gummere, Cambridge 1917–1925, 87.9.

⁹⁶ Plutarkhos, *Cato Maior* 15.

Acilius Glabrio ile çatışan Cato'nun gözünde üstleri eski zaman Roma komutanlarının yolundan ayrılmıştı⁹⁷. Hellen kültürü ile Romalılığı bağdaştıran, bu bakımdan Yeni Roma'yı temsil eden Scipio ailesi ile sorunlu ilişkilerine karşın Cato'nun L. Aemilius Paullus ile dostane ilişkileri vardı. Oğlu Marcus, L. Aemilius Paullus'un kızıyla evlendi. Dolayısıyla L. Aemilius Paullus'un Scipio ailesine evlatlık verdiği oğlu, Scipio Aemilianus'un kayınbiraderi oldu. Cato'nun Scipio ailesi ile olan düşmanlığı aslında eski nesille sınırlıydı. Bu düşmanlığın nedeni, Roma kolektif kimliğinin, yani *res publica*'nın yerine, efsaneleşmiş kişilikleri ile bireyselliğin yani monarşinin geçme tehlikesi idi⁹⁸. Cato'nun çatıştığı bir başka kişi, Scipiolar ile birlikte hareket eden M. Acilius Glabrio, 191'deki consul'luğu esnasında III. Antiokhos Megas'ın güçlerini Thermopylae'de bozguna uğratarak kamptaki kraliyet hazinelerini yağmalamıştı. Bu muharebede askeri tribunus olarak görev yapan Cato ikisinin de aday olduğu 189'daki cencor'luk seçimlerinde kamptan elde edilen savaş ganimetini zafer alayında gizlediği ve kişisel çıkarı için seçimde –seçim rüşveti ve başka şekillerde– kullandığı suçlamasıyla, M. Acilius Glabrio'ya karşı dava açtı⁹⁹. Glabrio seçimden çekilince, politik olan bu dava düştü¹⁰⁰. Cato, diğer suçlamalar ile birlikte yaşam tarzının aşırılığı suçlaması ile Atlı sınıfından L. Veturius'un askerliğe uygun olmadığını gerekçe göstererek kamu atını (*equus publicus*) elinden aldı¹⁰¹.

Cato, yönetici sınıfta yetkilerin kötüye kullanılması ve bireyselliğin tiranlığa dönüşmesi eğilimine karşı olduğu kadar bir *novus homo* (yeni insan) olarak doğuştan gelen ayrıcalıklara da karşıydı¹⁰². Nepos bu konuda sessiz kalsa da, Roma'da bireysel başarıları ile ön plana çıkan ve kamu görevlerini şan arayışı için kullanan Roma aristokratlarının isimlerini, günümüze 150 civarında parça ile ulaşan, *De Originibus*'da belirtmekten kaçındı¹⁰³. Aynı eserde, bu tavrını Roma kimliğini yeniden

⁹⁷ Champion, *a.g.e.*, 180.

⁹⁸ Albrecht, *a.g.e.*, 393.

⁹⁹ J. Bradford Churchill, "Cato Orations 66 and the Case against M. Acilius Glabrio in 189 B.C.E." *The American Journal of Philology*, 121/4 (2000), s. 549–557.

¹⁰⁰ Livius 37.57.15–58.1.

¹⁰¹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 6.22.1; Astin, Alan E., "Regimen Morum", *Journal of Roman Studies*, 78 (1988), s. 20.

¹⁰² Livius 39.40.9,41.1; Plutarkhos, *Cato Maior* 16.4,11.3.

¹⁰³ Plinius, *Naturalis Historia* 8.5; Astin, *Cato the Censor*, s. 67, 232–233; Gotter, a.g.m., 111, 116; krş. Nepos, *Cato* 3.4.

tanımlayarak gösterdi. Roma halkını (*populus Romanus*), birbirine rakip, küçük sosyal, politik yapıların merkezi unsuru olan gens'leri aşan bir birlik ve merkezinde Roma'nın yer aldığı İtalya'daki etnisitelerden oluşan, ortak tarihe ve değerlere sahip bir karakter olarak tasvir etti. Romalılığı (*Romanitas*) ise erdemli yaşam tarzı ile Roma geleneğinin aktarımı ve bu yöndeki çaba (*disciplina*) ile ilişkilendirerek Roma'nın İtalya kökenlerini, Sabın kökenli bir Romalı olarak, ön plana çıkardı¹⁰⁴.

Roma aristokrasisindeki ahlaki dejenerasyonu ve bireyselliği politik bir tehdit olarak gören, bu nedenle kendi zamanında Scipio Africanus gibi oldukça nüfuzlu kişilere karşı tribünus'lar ile birlikte hareket eden Cato'nun, görünürde ahlaki bir tonda savunduğu ataların gelenekleri (*mos maiorum*) olsa da, aslında kolektif yetkiyi (*auctoritas*) ve geleneksel sosyal, politik yapıyı yani *res publicayı* savundu¹⁰⁵. Bu bakımdan Cato'yu basitçe Hellen kültürünün düşmanı bir karakter olarak görmek doğru olmayacaktır. Aksine, o Hellen temalarını Roma bağlamında kullanmak için uyarlayan ve bu şekilde Roma kimliği ve değerlerini korumayı amaç edinmiş bir entelektüeldi¹⁰⁶. Roma'nın yükselişi ve karşılaştığı tehlikeler ile ilgili benzer görüşlere sahip olan Cato ve Polybios, L. Aemilius Paullus'un çevresi aracılığı ile etkileşim içindeydi. Polybios, L. Aemilius Paullus'un oğulları olan P. Cornelius Scipio Aemilianus ve Q. Fabius Maximus Aemilianus ile yakın arkadaş idi. Paulli–Aemilii eviyle olan karşılıklı kişisel bağları, Polybios ile Cato arasında muhtemelen özel entelektüel bir temas da sağladı¹⁰⁷. Roma'da bir rehine olarak kaldığı uzun sürede, Hellen bakış açısından Roma politik sistemini Hellen muadilleri ile mukayese ederek çözümleyen Polybios ile Roma Cumhuriyet kurumlarını Hellenistik dünyanın etkilerine karşı koruma refleksi içindeki Cato'nun kendilerine göre etkili

¹⁰⁴ Gotter, a.g.m., 108–115; krş. Jefferson, a.g.m., s. 323–325.

¹⁰⁵ Louise Hodgson, *Res Publica and the Roman republic 'Without body or form'*, Oxford 2017, s. 41–46.

¹⁰⁶ Gruen, *Culture and national identity*, s.52–83; Astin, *Cato the Censor*, s. 157–181; Kienast, *a.g.e.*, s. 101–116.

¹⁰⁷ Polybios 31.24–30;35.6.1–4; Plutarkhos, *Cato Maior* 9.2–3; Arthur M. Eckstein, "Physis and Nomos: Polybios, the Romans, the Elder", P. Cartledge, P. Garnsey, and E. S. Gruen (Eds.), *Hellenistic Constructs: Essays in Culture, History, and Historiography*, (1st ed.), Berkeley 1997, s. 191–198; Momigliano, *a.g.e.*, 38.

fikirleri vardı. Her ikisi de Roma'daki politik yapının bir sistem olarak işlediğinin farkındaydı. Cato, Cumhuriyet sistemi içinde monarşik ilkenin tehlikeli yönlerine, Hellen kültürünü, içerde rakiplerine karşı bir üstünlük aracı, dışarda Hellenistik dünyaya katılmanın aracı olarak gören aristokrasinin philhellen tavrına ve aristokratik rekabetin meritokratik anlayışı tehdit eden uygulamalarına karşı çıktı¹⁰⁸. Bu tavrıyla Hellenistik dünyanın yeni güç merkezine dönüşen Cumhuriyet'i ve kurumlarının işleyişini korumak istedi.

Cato: Eski Romalı Arketipi

Cato, küçük arazilerinde bizzat tarımla uğraşan, askeri başarılarına rağmen mütevazı bir yaşam sürdüren L. Quinctius Cincinnatus, çocukluk kahramanı M. Curius Dentatus ve C. Fabricius gibi eski Romalı senatörlere benzemekteydi¹⁰⁹. Patricii üstünlüğünün devam ettiği dolayısıyla kamu görevlerini almanın çok zor olduğu bir zamanda, Roma siyasal toplumunda kariyerini ve politik tavrını ataların yolunda sürdürerek, sivil yetenekler ile başlayan ardından Roma aristokrasisine meydan okuyarak askeri, politik alanda gelişen bir kariyer inşa etmenin mümkün olduğunu gösterdi¹¹⁰. Cato, ikinci yüzyılın ilk yarısında politik ve literal alanda etkili olan bir kişiydi. *De Agricultura*'yı, eski Roma adetlerine bağlı bir entelektüel ve toprağında çiftçilik yapan bir senatör olarak kaleme aldı¹¹¹. Cato'nun, bir entelektüel olarak *De Originibus*, *De Agricultura*, *De re militari*, *De medicina*, *Carmen de Moribus*, *Ad filium* ve *Apophthegmata* gibi farklı türlerdeki birçok eserini kaleme almadaki motivasyonu kamusal sorumluluk bilinci idi¹¹². Kendine özgü 'doğal' üslubu ile sonraki kuşakları etkiledi. Seçkin bir hatip olarak Senatus'da etkili olan görüşlerini açıkladığı 150'yi aşkın nutuktan 80 parça günümüze ulaştı¹¹³. İyi bir hatibi tarif ederken hatibin kişilik özelliklerini

¹⁰⁸ Michael H. Crawford, *The Roman Republic*, (2nd ed.), Cambridge, 1993, s. 80–85.

¹⁰⁹ Plutarkhos, *Cato Maior* 2.1–2.

¹¹⁰ Neville Morley, *The Roman empire roots of imperialism*, London; New York 2010, s. 28; Reay, a.g.m., s. 333.

¹¹¹ Brendon Reay, "Agriculture, Writing, and Cato's Aristocratic Self-Fashioning", *Classical Antiquity*, 24/2 (2005), s. 331–361.

¹¹² Eserler hakkında geniş bilgi için bk. Astin, *Cato the Censor*, s. 182–188.

¹¹³ Malcovati, a.g.e, 18–97; Schullard, *Roman Politics*, s. 256–273.

öne çıkararak Cato'ya göre, bu anlamda ideal kişi, “*Vir bonus dicendi peritus*” (konuşmada usta, iyi bir adam) olmalıdır¹¹⁴.

Entelektüel alanda olduğu kadar döneminin politik yapısı içinde de etkili olan Cato, kendini kamuya adanmış mücadeleci bir kişilik olarak Roma yönetiminde etkili olan nüfuzlu ailelerin ve arkadaş gruplarının yanlış davranışlarına aktif bir şekilde reaksiyon gösterdi¹¹⁵. Roma ordularının Magna Graecia, Sicilya ve Hellas'taki askeri başarılarının Roma'ya Hellen kültür unsurlarının dolması ile sonuçlandığı bir zamanda, Cato'nun temsil ettiği eski Roma kimliğini yansıtan ölçülü yaşam tarzı hızlı bir değişim içindeydi. Cato bu yıkıcı değişime dikkat çekti ve önünde durmaya çalıştı. Bu nedenle Roma'nın nüfuzlu aristokrasisi ile mücadeleye girmekten çekinmedi, düşmanları olduğu gibi dostluklar ve takdir de kazandı. Censor'luk görevine seçildiğinde onuruna, Salus Tapınağı'na yerleştirilen bir heykelin üzerindeki yazıtta: “*Roma devleti çöküşe doğru sendelendiğinde; kendisi censor oldu, yararlı bir rehberlik, bilgece sınırlamalar ve sağlam öğretilerle onu yeniden restore etti.*” ifadesi yer aldı¹¹⁶. Cato'nun politik programını yansıtan bu ithaftan, onun sosyal ve politik yapının denetimi ile Cumhuriyet kurumlarını korumayı amaçladığı görülebilir. Zamanındaki Roma aristokrasisinin ayrıcalıklı tavrı, lüks yaşamı ve savurganlığına karşın, kamusal ve özel yaşamında ölçülü ve sade yaşam sürdü¹¹⁷. Eski Roma'yı temsil eden bir karakter arketipi olarak Romalılık bilincini ve Roma ahlakını gündemine alması ve bu konudaki çabası ile hatırlandı¹¹⁸. Bu duruşu doğal olarak Roma'daki kültürel kimliğin değişimini engelleyecek bir etki yapamadı. Roma'nın philhellen imparatorlarına tanık olan Plutarkhos, (İS 45–120) Hellen düşmanı olarak gösterdiği Cato'nun Roma'dan bütünüyle kovmaya varan Hellen karşıtlığının gerçekleşmediğini, Romalıların kentnin gelişiminin zirvesinde iken Hellen

¹¹⁴ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, Quintilian, *The Orator's Education*, Edited and translated by Donald A. Russell, Cambridge 2002, 12.1.1.

¹¹⁵ Livius 39.40.4–12; John Briscoe, “Eastern Policy and Senatorial Politics 168–146 B.C.”, *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 18/1 (1969), s. 60–70; Frank, *a.g.e.*, 190–217; Kienast, *a.g.e.*, s. 88–100.

¹¹⁶ Plutarkhos, *Cato Maior* 19.3.

¹¹⁷ Valerius Maximus, 4.3.11; Plutarkhos, *Cato Maior* 1.7; 2.3; 3.2; 4.3–4; 19.5; Seneca, *Epistulae Morales* 87.9; 120.19.

¹¹⁸ Cicero, *Tusculanarum Disputationum=Tusculan Disputations*, Translated by J. E. King, Cambridge 1927, 4.4; Seneca, *Epistulae Morales* 87.9; Velleius Paterculus 2.128.

kültür ve eğitimini benimsediğini dolayısıyla Cato'nun çabasında başarılı olmadığını ifade etti¹¹⁹. Geç Cumhuriyet, iç savaflara yol açan aristokratik rekabet, Roma değerlerinin aşınması ve Hellenleşme açısından Cato'nun zamanından daha ileri bir aşama olarak Cumhuriyet yönetiminin sona ermesi ile sonuçlandı.

Sonuç

Roma'nın İtalya ve Hellenistik Doğu'daki yayılması sonucunda Hellenistik kültür unsurları yeni bir kültür dalgası olarak Roma'ya girmeye başladı. Orta Cumhuriyet Dönemi'nde eski Roma değerleri önemini yitirmeye başladı. Bu yeni durumun sonucu olarak Roma'nın kendine özgü politik ve kültürel yapısı Cumhuriyetin son üç asrında büyük oranda değişti. Roma'da uzun vadede ciddi etkileri olan bu yeni duruma herkes aynı şekilde tepki göstermedi. Roma aristokrasisi güç ve zenginlik elde etmek ve rakiplerine üstünlük sağlamak peşindeydi. Bu nedenle, Hellen kültür unsurlarını, yağma malı ve kariyerlerini ilerletme aracı olarak gördüler. Ayrıca yeni durumu kendi lehlerine kullanmak, Hellenistik dünyada varlık göstermek ve bu kültürel evrene katılmak istediler. Bu nedenle, politik ve askeri üstünlüklerinin de etkisiyle Hellenistik kültür unsurlarını reddetmediler. Buna karşın Cato, Roma aristokrasisi içindeki rekabete eski Roma değerlerini ve ataların geleneklerini koruma amacıyla dâhil oldu. Olağanüstü bir refah ve emperyal genişleme döneminde Cato, Romalıların basit savaşçı davranışlara ve Cumhuriyet değerlerine bağlı kalmasını istiyordu. Bu nedenle Roma kolektif kimliği karşısında kişilerin yüceltilmesine ve Cumhuriyet uygulamalarının ihlal edilmesine karşı çıktı ve bunun için başta Scipio ailesi olmak üzere birçok etkili aile ile mücadele içine girdi.

Cato'nun Hellenlere karşı şüpheli tavrı basitçe yabancı düşmanlığı değildi. Genç yaşından itibaren Hellen kültürü ile teması olduğundan, sofistike Hellen kültürünün basit Roma yaşam tarzını tehdit etme potansiyelinin farkındaydı. Özellikle şüpheye dayanan teorik felsefi düşünceyi, kesin inançla bağlı kalınan Roma değerlerinin tam da karşıtı olarak görmekteydi. Diğer taraftan Romalı zaafalarını uyandıran baştan çıkarıcı birçok şeyin (monarşik yönetim, kadınsı tavırlar, zevk düşkünlüğü, felsefi düşünce) kaynağı, kendi zamanında Hellenistik Doğu

¹¹⁹ Plutarkhos, *Cato Maior* 23.3.

olduğu için Cato, çağdaşı olduğu Hellenlere ait herşeyi ret etti. Özellikle yönetici sınıftaki Hellen hayranlığına karşı kendisi eski sert Romalı tavırları sürdürmekte ısrar etti. Bu nedenle Cumhuriyet Dönemi'nin eski Romalı arketipi olarak hatırlandı. Romalıların önemli yeteneklerinden olan değişime ve yeniliğe açıklık Cato'nun da önemli yeteneklerinden biriydi. Cato'nun muhafazakârlığı Roma kimliğinin korunması ile ilgiliydi daha fazlası değil. Cato, eski Roma karakterinin ve yaşamının örneklerini sergileyen entelektüel bir devlet adamı olarak zamanının önemli isimlerinden biriydi. Genellikle kendi fikirleri ile ortaya çıkan, kendi başına hareket eden tek adam olarak düşünöldü. Aslında etkili bir hatip olarak, değişim çağında önceki kuşakların, yani eski Roma'nın sesi idi.

Kaynakça

Albrecht, Michael Von, *A history of Roman literature: From Livius Andronicus to Boethius: with special regard to its influence on world literature*, I, Leiden 1997.

Alföldy, Géza, *The social history of Rome*, (Johns Hopkins Paperbacks edition), Çev. D. Braund, F. Pollock, Baltimore 1988.

Appianos, *Punica* = Appian, *Roman History*, I, The Punic Wars, Translated by Horace White, Cambridge 1912.

Astin, Alan E., "Scipio Aemilianus and Cato Censorius.", *Latomus*, 15/2 (1956), s. 159–180.

Astin, Alan E., *Cato the Cencor*. Oxford 1978.

Astin, Alan E., "Regimen Morum", *Journal of Roman Studies*, 78 (1988), s. 14–34.

Aulus Gellius, *Noctes Atticae* = Gellius, *Attic Nights*, I–III, Translated by J. C. Rolfe, Cambridge 1927.

Balsdon, J. P. V. D., *Romans and aliens*, London 1979.

Baltrusch, Ernst, *Regimen morum: Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*, München 1988.

Berry, Christopher J., "Luxury and the Politics of Need and Desire: The Roman Case.", *History of Political Thought*, 10/4 (1989), s. 597–613.

Blösel, Wolfgang, "Die Geschichte des Begriffes "mos maiorum" von den Anfängen bis zu Cicero.", B. Linke, M. Stemmler (Hgg.), *Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik*, Stuttgart (2000), s. 25–97.

Breisach, Ernst, *Tarihyazımı*, Çev. Hülya Kocaoluk, İstanbul 2009.

Briscoe, John, "Eastern Policy and Senatorial Politics 168–146 B.C.", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 18/1 (1969), s. 49–70.

Briscoe, John, "Flamininus and Roman Politics, 200–189 B.C.", *Latomus*, 31/1 (1972), 22–53.

Carawan, Edwin M., "Cato's Speech against L. Flamininus: Liv. 39.42–3." *The Classical Journal*, 85/4 (1990), s. 316–329.

Cato, *De Agricultura* = Cato, Varro, *On Agriculture*, Translated by W. D. Hooper, Harrison Boyd Ash, Cambridge 1934.

Champion, Craige B., *Cultural politics in Polybios's Histories*, Berkeley; Los Angeles; London 2004.

Churchill, J. Bradford, "On The Content and Structure of the Prologue to Cato's "Origines"." *Illinois Classical Studies*, 20 (1995), s. 91–106.

Churchill, J. Bradford, "Cato Orations 66 and the Case against M.' Acilius Glabrio in 189 B.C.E." *The American Journal of Philology*, 121/4 (2000), s. 549–557.

Cicero, *De Senectute, De Amicitia, De Divinatione* = *On Old Age, On Friendship, On Divination*, Translated by W. A. Falconer, Cambridge 1923.

Cicero, *Tusculanarum Disputationum* = *Tusculan Disputations*, Translated by J. E. King, Cambridge 1927.

Cicero, *De Re publica* = *On the Republic, (De Legibus), On the Laws*, Translated by Clinton W. Keyes, Cambridge 1928.

Crawford, Michael H., *The Roman Republic*, (2nd ed.), Cambridge, 1993.

Dorey, Thomas Alan, "Contributory Causes of the Second Macedonian War.", *The American Journal of Philology*, 80/3 (1959), s. 288–295.

Eckstein, Arthur M., "Physis and Nomos: Polybius, the Romans, and Cato the Elder", P. Cartledge, P. Garnsey, and E. S. Gruen (Eds.), *Hellenistic Constructs: Essays in Culture, History, and Historiography*, (1st ed.), Berkeley 1997, s. 175–198.

Edwards, Catharine, *The politics of immorality in ancient Rome*, Cambridge 1993.

Frank, Tenney, *Roman imperialism*, New York 1914.

Gelzer, Matthias, (1969). *The Roman nobility*, Çev. Robin Seager, Oxford: Basil Blackwell.

Gotter, Ulrich, "Cato's Origines: The historian and his enemies", A. Feldherr (Ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historian*, Cambridge (2009), s. 108–122.

Gruen, Erich S., *The Hellenistic world and the coming of Rome*, I–II, Berkeley; London 1984.

Gruen, Erich S., *Culture and national identity in Republican Rome*, Ithaca 1992.

Gruen, Erich S., "Cultural Fictions and Cultural Identity.", *Transactions of the American Philological Association* (1974–), 123 (1993), s. 1–14.

Gruen, Erich S., "The "Fall" of the Scipios", I. Malkin and Z.W. Rubinsohn (Eds.), *Leaders and masses in the Roman world: Studies in honor of Zvi Yavetz*, Leiden 1995, s. 59–90.

Hopkins, Keith, *Conquerors and slaves, (sociological studies in Roman history, I)*, Cambridge 1978.

Harris, William V., "On War and Greed in the Second Century B.C." *The American Historical Review*, 76/5 (1971), s. 1371–1385.

Harris, William V., *War and imperialism in Republican Rome, 327–70 B.C.* Oxford; New York 1979.

Harris, William V., *Ancient literacy*, Cambridge 1989.

Hodgson, Louise, *Res Publica and the Roman republic 'Without body or form'*, Oxford 2017.

Jefferson, Eleanor, "Problems and audience in Cato's *Origines*", S.T. Roselaar (Ed.), *Processes of integration and identity formation in the Roman Republic*, Leiden; Boston 2012, s. 311–326.

Kienast, Dietmar, *Cato der Zensor: seine Persönlichkeit und seine Zeit, Mit einem kritisch durchgesehenen Neuabdruck der Redefragmente Catos*, Heidelberg 1954.

Landrea, Cyrielle, "The Gentes Maiores and Aristocratic Competition in Rome (200–134 BCE)", M. Balbo and F. Santangelo (Eds.), *A community in transition: Rome between Hannibal and the Gracchi*, Oxford 2022, s. 266–292.

Lintott, Andrew W., "Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic.", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 21/4 (1972), s. 626–638.

Livius, *Ab Urbe Condita, Periochae* = Livy, *History of Rome*, I–XIV, Translated by B. O. Foster, J. C. Yardley, and Alfred C. Schlesinger, Cambridge 1919–1959.

Malcovati, Henrica, *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*, (2d ed.), Torino 1955.

Morley, Neville, *The Roman empire roots of imperialism*, London; New York 2010.

Momigliano, Arnaldo, *Alien wisdom: the limits of Hellenization*, Cambridge 1975.

Münzer, Friedrich, *Roman aristocratic parties and families*, Çev. Thérèse Ridley, Baltimore 1999.

Nepos, *Cato, De Viris Illustribus* = Cornelius Nepos, *On Great Generals, On Historians*, Translated by J. C. Rolfe, Cambridge 1984.

Plinius, *Naturalis Historia* = Pliny, *Natural History*, I–X, Translated by H. Rackham, W. H. S. Jones and D. E. Eichholz, Cambridge 1938–1962.

Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* = Plutarch, *Lives*, I–VII, Translated by Bernadotte Perrin, Cambridge 1914–1926.

Plutarkhos, *Quaestiones Romanae* = Plutarch, *Moralia*, IV, *Roman Questions*, Translated by Frank Cole Babbitt, Cambridge 1936.

Pollitt, Jerome J., "The Impact of Greek Art on Rome.", *Transactions of the American Philological Association*, 108 (1978), s. 155–174.

Polybios, *Historiae* = Polybius, *The Histories*, I–VI, Translated by W. R. Paton, and S. Douglas Olson, Rev. F. W. Walbank, Christian Habicht, Cambridge 2010–2012.

Quintilianus, *Institutio Oratoria*, Quintilian, *The Orator's Education*, Edited and translated by Donald A. Russell, Cambridge 2002,

Rawson, Elizabeth. *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. Baltimore, 1985.

Reay, Brendon, "Agriculture, Writing, and Cato's Aristocratic Self-Fashioning", *Classical Antiquity*, 24/2 (2005), s. 331–361.

Ruebel, James S., "Cato and Scipio Africanus.", *The Classical World*, 71/3 (1977), s. 161–173.

Seneca, (Ad Lucilium) *Epistulae Morales* = *Epistles*, I–III, Translated by Richard M. Gummere, Cambridge 1917–1925.

Suetonius, *De Vita XII Caesarum* = *Lives of the Caesars*, I–II, *De Viris Illustribus* = *Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians, Poets (Terence, Virgil, Horace, Tibullus, Persius, Lucan), Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus*, Translated by J. C. Rolfe, Cambridge 1914.

Schullard, Howard Hayes, *Roman Politics, 220–150 B.C.* Oxford 1951.

Schullard, Howard Hayes, *A history of the Roman World, 753 to 146 BC.* (4th ed.), London; New York 1980.

Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* = *Memorable Doings and Sayings*, I–II, Translated by D. R. Shackleton Bailey, Cambridge 2000.

Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* = *Compendium of Roman History, Res Gestae Divi Augusti*, Translated by Frederick W. Shipley, Cambridge 1924.

Veyne, Paul "The Hellenization of Rome and the Question of Acculturations," *Diogenes* 106 (1979), s. 1–27.

Wallace-Hadrill, Andrew, "To Be Roman, Go Greek Thoughts on Hellenization at Rome", M.M. Austin, J. Harries, and C. Smith (Eds.), *Modus operandi: essays in honour of Geoffrey Rickman*, London 1998, s. 79–91.

Wallace-Hadrill, Andrew, *Rome's cultural revolution*, Cambridge 2008.

Williams, Craig A., *Roman homosexuality: ideologies of masculinity in classical antiquity*, Oxford 1999.

Zanda, Emanuela, *Fighting Hydra-like Luxury: Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London 2013.

Zonaras, *Epitome Historiarum* = *History of Zonaras: from Alexander Severus to the death of Theodosius the Great*, Translated by Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane, London; New York 2009.

Extended Abstract

One of the controversial areas of Roman history is the Roman–Greek relations on cultural grounds. In this study, some important problems faced by Roman society in the Middle Republic, when Rome faced challenges, and Marcus Porcius Cato's conservative attitude towards these problems will be examined. The negative effects of the wars that gave Rome superiority in the Mediterranean on the Roman society, especially the tendency of the Roman aristocracy to adopt Hellenistic cultural elements, that is, Hellenism, played an important role in Cato's attitude.

The Romans interacted with the Hellenes from the eighth century BCE, when Hellenic settlements began to be established in Italy. In contacts with the Hellenes, which gained momentum from time to time until the third century BCE, Hellenic cultural elements were integrated and harmonized with the Roman life. But in the period from the third century BCE to the mid–second century BCE, the conditions and consequences of political and cultural contact with the Hellenistic world were different from before. As a result of superiority and military conquests over the cities in Italy and the Hellenistic monarchies in the East, the city of Rome became the new power center of the Mediterranean world. Simultaneously, it turned into the new center of Hellenistic culture and art, where the material wealth of the Hellenistic world, plundered works of the Greek art and qualified Greek slave population flowed. With enrichment, a new economy based on slave labor, and increased free time in all segments of society, the Romans also experienced the erosion of values in the face of the wealth and luxury that came with conquest, which was the fate of military societies. In ancient times, politics and culture, state and society, were not fundamentally different categories. Therefore, cultural contacts and interaction in art, culture, religion and daily life had an impact on the political structure and vice versa. The Republic's conquests in Italy and the Greek East had significant, largely negative, structural effects on Roman society, culture, political structure and economy. Greed (*avaritia*), ambition (*ambitio*), desire for power (*cupido imperii*) and desire for fame (*cupido famae*) seen in the Roman aristocracy in the second century were increasingly important motivational factors determining Roman foreign policy. The attitude of the Roman aristocracy was responsible for expansion. The second century BCE, when Roman expansion in the Greek East brought extraordinary prosperity, was regarded in Roman historiography as the time when the moral degeneration in Roman society began, with deep–rooted and widespread pessimism. Moral decadence, which became increasingly visible in civic and cultural life with luxury, extravagance, ostentation, greed and sexual excesses, was seen –as a topos– by Roman historians, especially as the result of Hellenic

cultural interaction and the cause of the decline in the Republic. Polybios describes the moral corruption seen in Rome after the Battle of Pydna, he condemned luxurious habits, softness, effeminacy, and the sexual debauchery that spread in Roman society, as Roman men spent their energies on slaves, beautiful boys, prostitutes, and musical entertainment. In this period, as a common understanding among the Romans, the influence of Hellenic culture was seen as the cause of the deterioration of Roman military values such as courage, fighting spirit, and fighting ability, which were associated with the Roman man (*vir*) and the perception of masculinity.

The flow of hundreds of thousands of slaves and extraordinary material wealth to Rome as a result of military victories, and the luxury consumption and pleasure-seeking based on war spoils and plunder seen in Roman society and especially in the Roman nobilis, were perceived as a political problem as well as a social and economic one. This perception of threat necessitated the enactment of a series of luxury consumption laws (*Leges sumptuariae*) and adjustments to existing laws that reflected the social and economic problems experienced in Roman society during the Middle Republic, especially in the second century BCE. Cato, played an active role in the votes on these laws and passed some laws himself. The angry attitude towards corruption, usurpation and extravagance as a result of abuse of office, election bribery, violation of public office restrictions and personal weaknesses, seen under the influence of harsh competition in the Roman aristocracy, was also a current problem that showed the loss of values in Roman society. Cato strictly avoided taking advantage of the opportunities offered by public office and personal gain, and in his public life he opposed the greed, luxury consumption, and abuse of public office that were so proliferating in the Roman aristocracy. Cato, who acted in accordance with the authority and limits of public behavior in his political life, as well as in accordance with the *mos maiorum* in his life, made it his duty for the Roman aristocracy to act in accordance with these unwritten norms.

An important characteristic of the Roman aristocracy in the third and second centuries was their philhellenic attitudes based on personal interests. The effects of the interest in Hellenistic mythology, art, literature, language and other cultural elements, which reached its peak in the second century, were clearly visible in Rome. Many Greek intellectuals, brought to Rome as slaves after the conquest of Magna Graecia and the Third Macedonian War, were used for language training and other cultural fields. From the second century onwards, it became a status symbol for aristocratic families to provide Greek-style education for their children, and demand for such education increased in Rome. Hellenic language and rhetorical skills would give young aristocrats an edge over their rivals and guarantee career advancement. Plutarch's detailed

account of the education given to the children of L. Aemilius Paullus by Greek slaves clearly shows the Hellenic cultural influence on the Roman aristocracy. On the other hand, the fact that L. Aemilius Paullus also educated his children in the Roman style shows that Greek culture was intended to be used in the service of Rome. The Hellenic influence in education had penetrated the house of Cato, who was known for his sensitivity in this matter. Although Cato had a talented slave who taught the boys in his house, he refused to have his son scolded or rewarded by a slave and taught his son himself. Cato's stance on protecting Roman values and emphasising Roman superiority was the reason for this choice.

During this period, the Roman aristocracy began to learn the Greek language and developed a special interest in Hellenistic culture. Although Cato could speak Greek if he wished, he communicated with his interlocutors through interpreters and in 191 BCE, while on an ambassadorial mission, he addressed the Athenian assembly in Latin when he was expected to address them in Greek. Cato, whose own attitude demonstrated Roman superiority over the Greek, criticised the Romans' admiration for Greek language and culture and their contempt for Roman culture at every opportunity. The measured way of life that Cato represented, which reflected the old Roman identity, was in a state of rapid change. For Cato, the way of life based on Roman values and the way of governance were inseparable. For this reason, he carried out his duty as censor, which included the supervision of public morality (*regimen morum*), with such seriousness and harshness that he was remembered with this title. In his duty as censor, he implemented his projects that he thought as solutions for the deterioration in Roman society.

From the second century BCE onwards, the competition of the Roman aristocracy over the exercise of authority and the honors and privileges they claimed became a fierce political struggle with alliances of Rome's great families and political factions. In this situation, those who won significant military successes enjoyed extraordinary power and influence in Rome. Cato, who opposed the new understanding of Rome's rise based on the individual achievements of aristocrats whose victories turned them into legendary personalities while they were still alive and strengthened the tendency towards monarchy, believed that this rise was based on the genius of many generations through the ages, so that the superiority was achieved by the collective Roman spirit and Roman values in Rome's past. He therefore acted with a conscious program against the Roman aristocracy, which he believed had gone astray. Cato is best known for his personal enmity with Scipio Africanus, but he was also at odds with the powerful and influential families and individuals in Roman politics who came from the Scipio's rival families.

Cato, who made a career in Rome with his legal and rhetorical skills, filed lawsuits in his political life to dismiss and convict many people who abused their public office. Cato, who fought with the influential figures of Rome in the political arena, was himself a defendant in nearly fifty cases. The reason for Cato's enmity with the Scipio family was the danger of the Roman collective identity, the *res publica*, being replaced by individuality, the monarchy, with its legendary personalities. Cato was against the abuse of power in the nobility and the tendency for individuality to turn into tyranny, but he was also against the privileges of birth as a *novus homo* (new man). Cato saw moral degeneration and individualism in the Roman aristocracy as a political threat, which is why he opposed highly influential figures in his time, such as Scipio Africanus. While Cato ostensibly defended the *mos maiorum* in a moral tone, he actually defended collective authority and the Republic's social and political structure. In this respect, it would not be correct to see Cato simply as an enemy of Greek culture. On the contrary, he was an intellectual committed to preserving Roman identity and values. Cato focused on the dangerous aspects of the monarchical principle within the Republic system, on the philhellenic attitude of the aristocracy, which saw Hellenic culture as a means of superiority over its rivals at Rome and as a means of joining the Hellenistic world outside and on the threat of aristocratic rivalry to the meritocratic practices.

In conclusion, in the second century BCE, when Roman values began to lose their importance and Roman identity was being redefined in the Hellenistic world, Marcus Porcius Cato raised awareness of Romanness and created awareness for the preservation of Roman values and character through various activities in the social, political and intellectual spheres. The openness to innovation and change, an important Roman talent, was shared by Cato as an advanced example. However, unlike the aristocracy, which did not see Hellenic cultural competition and Hellenism as a serious problem, he was conservative in preserving the Roman values and the old way of life he represented. In opposing Hellenic cultural influence, it obtained its ammunition from the Hellenes. He opposed Greek language, rhetoric, thought and lifestyle with Latin literature adapted from Hellenic models. He was considered a conservative because he defended old Rome against the negative effects of Hellenism. In many respects he was actually an innovator. In his conservative stance, he brought Roman identity and values to the fore. In short, by Cato's time Rome had become the new centre of power in the Hellenistic world and was undergoing significant cultural change. In the midst of this change, Cato sought to preserve the Republic and the functioning of its institutions. As a character archetype representing ancient Rome, he is remembered for his efforts to raise Roman consciousness and identity.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Türkiye'de Bir Kurumsal Girişimcilik Örneği: Eczacıbaşı Firması ve Nejat F. Eczacıbaşı Dönemi (1942- 2002)

Orhan Çakmak*

(ORCID: 0000-0002-3759-4186)

Makale Gönderim Tarihi

01.10.2024

Makale Kabul Tarihi

26.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çakmak, O., "Türkiye'de Bir Kurumsal Girişimcilik Örneği: Eczacıbaşı Firması ve Nejat F. Eczacıbaşı Dönemi (1942- 2002)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 1810-1855.

APA: Çakmak, O. (2024). Türkiye'de Bir Kurumsal Girişimcilik Örneği: Eczacıbaşı Firması ve Nejat F. Eczacıbaşı Dönemi (1942- 2002). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 1810-1855.

Öz

Sosyo-ekonomik yapının kamu politikalarıyla baskı altına alınarak millileştirilmeye çalışıldığı dönemin, İzmir'de memurluktan ayrılarak ticari hayatına başlayan İttihatçı Süleyman Ferid Bey'in en büyük oğlu olan Nejat Ferit Eczacıbaşı'nın girişimcilik faaliyetlerinin, siyasi gelişmelerine göre analiz edilmesi, çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Eczacıbaşı firmasının faaliyetlerinin, dönemin kamu politikalarının değişim/dönüşümünü nasıl tasvip ettiği ve bu politikalara göre girişimcilik faaliyetlerini nasıl yönlendirdiği, gerekçeleri ile birlikte incelenmektedir. Bu incelemeler sırasında, dönemsel iktisadi yapının temel karakteristik özellikleri tespit edilmekte ve Eczacıbaşı firmasının bu yapıya nasıl uyum sağladığı veya bu politikaları nasıl içselleştirdiği

* Dr. Araştırmacı, Türkiye, orhan.cakmak@orhinvest.com.

Ph. D., Independent Researcher, Turkey.

ortaya konulmaktadır. Ekonomi politikalarının muhtevasında ve uygulanışında bir değişiklik meydana geldiği zaman, girişimciler bu farklılığa uyum sağlamanın bir yolunu en kısa zamanda elde etmişlerdir. Eczacıbaşı firması da devlet ve iş dünyasının girift, müphem ve kendine özgü bu ilişkilerine iştirak etmiş hatta önemli görevler üstlenmek için İttihatçı Süleyman Ferid Bey döneminde olduğu gibi, "Mektepli Türk Müteşebbis"i olan Nejat Bey döneminde de her zaman için nasıl ve ne şekilde hazır oldukları, bu çalışmada ifade edilmektedir. İktisadi örgütlenme tarzı ile girişimcilik faaliyetleri arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu, Eczacıbaşı firmasının girişimcilik faaliyetlerinin dönemsel analizinden anlaşılmaktadır. Çalışmanın en önemli çıktısı ise yurtdışı eğitimi ile tecrübe ettiği kurumsal girişimcilik sürecinin başlatılması gerekliliğinin farkında olan Nejat Bey'in, ailesinin başardığı süreci ve mekânı kullanmayıp İstanbul'u tercih etmesinin sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerinin izahatıdır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Girişimcilik, Girişimcinin Mevzilenmesi, Eczacıbaşı Firması'nın İstanbul'daki Faaliyetleri, Türkiye'nin Eczacıbaşı, Nejat Ferit Eczacıbaşı.

An Example of Corporate Entrepreneurship in Turkey: The Eczacıbaşı Company and the Nejat F. Eczacıbaşı Period (1942- 2002)

Abstract

The scope of this study is to analyze the entrepreneurial activities of Nejat Ferit Eczacıbaşı, the eldest son of the Unionist Mr. Süleyman Ferid, who left his civil service in İzmir and started his commercial life in the period when the socio-economic structure was suppressed and nationalized by public policies, according to the political developments of the period. The activities of Eczacıbaşı's firm are analyzed along with the reasons of how he approved of the change/transformation of the public policies of the period and how he directed his entrepreneurial activities according to these policies. In this research, the main characteristics of the economic structure of the period are identified and how Eczacıbaşı firm adapted to this structure or internalized these policies is revealed. Whenever there is a difference in the content and implementation of economic policies, entrepreneurs have quickly found a way to adapt to this difference. The Eczacıbaşı firm has also participated in this grift, ambiguous and idiosyncratic relationship between the state and the business world, and this study shows how and in what way it has always been ready to take on important tasks, both during the period of the Unionist Mr. Süleyman Ferid and during the period of Mr. Nejat, the "Turkish entrepreneur scholar". The periodic analysis of the entrepreneurial activities of Eczacıbaşı shows that there is a direct proportional relationship between the style of economic organization and entrepreneurial activities. The most important result of the

study is the explanation of the social, political and economic reasons why Mr. Nejat, who was aware of the necessity of initiating the process of corporate entrepreneurship that he had experienced with his education abroad, chose Istanbul instead of using the process and location that his family had achieved.

Keywords: Corporate Entrepreneurship, Positioning the Entrepreneur, Eczacıbaşı Company Activities in İstanbul, Turkey’s Eczacıbaşı, Nejat Ferit Eczacıbaşı.

Giriş: Metodolojik Yöntem ve Kapsam

Bir ülkedeki siyasi yapının politik zihniyeti, girişimcilik üzerinde esaslı bir etkiye sahip olmaktadır. Eğer bir ülkede siyasi örgütlenme iktisadi kaynakların tahsisini yönlendiriyorsa; o ülkenin girişimcileri, siyasi aktörlerin yapacağı ekonomik müdahalelere göre faaliyetlerini sürdüreceklerdir. İktisat literatüründe siyasal ve ekonomik karar alma mekanizmalarının tek elde toplandığı sistem, iktisadi örgütlenme biçimi bakımından “kumanda ekonomisi” olarak ifade edilmektedir. Bu sistemde girişimciler, kamu politikaları doğrultusunda hareket etmektedirler. Nihayetinde devlet tarafından uygulanan; piyasaya giriş-çıkış engelleri, kotalar, imtiyazlar, tarifeler ve buna benzer kamu politikaları, girişimcilerin bu doğrultuda faaliyette bulunmasını sağlayacaktır.¹ Diğer bir ifadeyle iktisat ilminde analiz yöntemi olarak kullanılan “rasyonel beklentiler teorisi” kapsamında piyasa oyuncuları, piyasadaki bilgiyi elde etmede mahir olup özellikle geçmiş bilgileri/tecrübeleri kapsamında daha isabetli kararlar alabileceklerdir. Bu çalışmada “rasyonel beklentiler teorisi”, piyasa karar alma mekanizmasının kamu politikalarından etkilenme/etkileme hususlarını ve kamu politikalarının geçmiş tecrübelerle göre gelecekte nasıl bir davranış şekli izleyeceği hususlarını girişimcilerin tahmin ederek sergiledikleri davranış şekli bakımından ele alınmaktadır. Çalışmada bu husus, Şerif Mardin’in “fırsat alanı” olarak tanımladığı kamusal alana muhataplık ilişkisi bağlamında müdahil olabilmek için “girişimcinin

¹ Osman Okyar, “Kumanda Ekonomisi, Güdümlü Demokrasi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 1996/Güz, s.36-45.

mevzilenmesi” olarak kavramsallaştırılmıştır.²

Bu bağlamda girişimciler için teorik varsayımları şöyle özetleyebiliriz;

- Her zaman geçmişteki hatalardan ders alırlar.
- Karar vermek için mevcut tüm bilgileri ve tecrübeleri kullanırlar.
- Ekonominin nasıl çalıştığını ve kamu politikalarının makroekonomik göstergeleri nasıl değiştireceğini hızlıca keşfederler.
- Hangi siyasal görüş olursa olsun muhakkak “sığınacak bir liman” bulurlar.
- Hiçbir zaman kamusal alanda “yürütücü” konumda olmazlar ama “yönlendirici” mevzilerini hep muhafaza ederler.
- Her zaman “kâr” mefhumunun toplumsal ve sosyal boyutunu parlatırlar.

Bu hususlar “esnaflık”tan girişimciliğe adım atmış beşeri ve mali sermaye sahibi olan “kurumsal girişimcilik” davranışı açısından daha önemlidir.³ Kurumsal girişimciliği geleneksel girişimcilikten ayıran temel fark; “mesleki bilgiyi” kullanarak girişimcinin daha çok “kurumsallaşma ve markalaşma” sürecini başlatması, “üretim tarzını ve ürün çeşitliliğini” teknoloji/tasarım imkânlarına göre yenileyebilmesi olarak ifade edilmektedir.⁴ Ancak bu çalışma açısından “kurumsal girişimcilik” kavramı, firma (firm) kavramının muhtevası ve mahiyeti bağlamında kullanılmaktadır. “Firma” kelimesi köken olarak İngilizceden Türkçeye

² Bk. dipnot 60. Kavramsal ve teorik tartışmalar için bk. Thomas J. Sargent and Neil Wallace, “Rational Expectations and the Theory of Economic Policy”, *Journal of Monetary Economics* (2), 1976, s.169-183; Thomas Delcey and Francesco Sergi. “The Efficient Market Hypothesis and Rational Expectations. How Did They Meet and Live (Happily?) Ever After”, *Hal Open Science*, 2019, [hal.02187362](https://doi.org/10.2187362).

³ Bk. Orhan Çakmak, “Girişimciliğin Tarihsel Gelişimi”, *Piyasa Dergisi*, Kış(8), 2003, s.61-77.

⁴ Kavramsal ve teorik tartışmalar için ise bk. Peter Klein, “Entrepreneurship and Corporate Governance”, Department of Industrial Economics and Strategy, *Copenhagen Business School VS/CBS Working Papers*, 1999, <http://ideas.ugam.ca/ideas/data/Papers>. Ayrıca bk. Donald Kuratko, Michael Morris and Jeffrey Covin, “Corporate Entrepreneurship: A Critical Challenge for Research and Teaching”, *Entrepreneurship inc.* Wiley Library, 2018, <https://doi.org/10.1002/9781118785317.weom030017>.

aktarılmış bir kelimedir. Kelimenin İngilizcedeki karşılığı hem “firma” hem de “sert-sıkı-sağlam” anlamlarını ihtiva etmektedir. “Dayanıklılık” anlamında “firma” kelimesi, girişimcilik yapısının “kurumsal” boyut kazanması ile beraber daha sağlam ve kalıcı bir hal alacağını vurgulamaktadır. Bu konunun literatürdeki temel kaynağı Max Weber’dir.⁵ Hukuk tahsili ile düşünce hayatına başlayan Weber’in “Ortaçağ İşletme Tarihinin Doğu-Batı Kapsamında Analizi”ni içeren doktora tezinin argümanı, bu tartışmanın temelini oluşturmaktadır. Weber’in cevap aradığı soru “doğu toplumlarında firma kültürünün neden batı toplumlarındaki örnekleri kadar sağlam/dayanıklı bir hal alamaması” üzerinedir.⁶ Bu konu Sabri F. Ülgener tarafından, Osmanlı’dan Türkiye’ye aktarılan girişimcilik kültürü üzerine detay incelemelerin yapılması ile daha berrak bir hal almıştır. Ülgener’de Weber gibi hukuk tahsili ile düşünce hayatına başlamış ve “Yakın Şark Türk-İslâm Dünyasının İktisat Ahlâkı ve Zihniyeti” konulu doktora tezini doğu-batı mukayesesi şeklinde tamamlamıştır. Ülgener de tıpkı Weber gibi, “firma kültürünün” neden doğu toplumlarında batıdaki tarzda gelişemeyip esnaflık düzeyinde kalmasına” dair sorulara cevap aramıştır.⁷

Weber’in çalışmalarını Almandan İngilizceye aktaran Frank Knight bu konuyu 1921 yılında tamamladığı doktora tezinin genişletilmiş hali olan “Risk, Belirsizlik ve Kâr” adlı çalışması ile detaylandıran düşünürdür. Knight’in düşünceleri ile etkilediği Nobel ödüllü iktisatçı Ronald H. Coase ise bu hususta literatürde temel kaynak olan ve 1937 yılında yayımlanan “Firmanın Doğası” adlı çalışması ile esas tartışmayı başlatmıştır. Bu açıdan bir “teşebbüs” olarak başlayan girişimcilik faaliyetinin, kurumsal bir hal alması için “firmalaşması” zorunluluktur.⁸ Girişimcilik faaliyetinin

⁵ Bu tespiti yapan Sabri F. Ülgener’in hayrül halefi Ahmed Güner Sayar’dır. Bk. “Ahmed Güner Sayar ile İktisat Üzerine Söyleşi”, *Piyasa Dergisi*, (2), 2002, s.49-64.

⁶ Bu hususun detayı için bk. Orhan akmak, “Türkiye’de İktisadi Hürriyetçiler: Yayılma Kanalı ve Taşıyıcılar”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2024b, yayımlanma aşamasında.

⁷ Bk. Orhan akmak, “Terakki, Cedit ve Din: Müslüman-Türkün Devlete Teşneliğinin Zihniyet Analizi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*. 23(2), 2023, s.132-155. <https://doi.org/10.30627/cuilah.1364012>. Ayrıca bk. Orhan akmak, “Osmanlıda Piyasa Zihniyeti ve Girişimcilik (Adam Smith Yaklaşımına Göre Bir Analiz)”, *Halil İnalıcık Armağanı II- Tarih Araştırmaları içinde*, Doğu Batı Yayınları, 2011, s.144-213.

⁸ Bk. akmak, *agm*, 2011; 2023; 2024b.

firmalaşması ile beraber “markalaşma” süreci kendiliğinden başlayacaktır. Bu durum tüm sektörler (hizmet, imalat, sanayi vesair) için aynı özelliğe sahiptir. Bununla birlikte çalışmamızda “kurumsal girişimcilik” kavramına “dayanıklılık” bakımından, “kamu politikalarının değişim/dönüşümüne uyumlanma becerisi” açısından ayrı bir anlam da yüklemekteyiz. Bu hususu devlet ile muhatapsallık ilişkisi bağlamında “girişimcinin mevzilenmesi” olarak ifade etmekteyiz. Girişimcinin mevzilenmesi, ilk önceleri “aile ilişkileri” bağlamında devlet yöneticileri ile yakınlık/tanışıklık olarak zuhur etmiş olmasına rağmen daha sonraları “örgütlü sivil toplum” olarak yoluna devam etmiştir. Bunun nedeni, aşağıda da ifade edildiği üzere, değişen kamu politikalarına göre “kurumsal girişimcilik” faaliyetlerini ayakta tutmanın ayrı bir gayret ve çaba gerektirmesidir.⁹

Osmanlı’dan günümüze girişimcilik faaliyetlerinin batı tarzında kurumsal bir hal alamamasından dolayı ne firmalaşma ne de markalaşma dönemi belirginleşememiş ve hatta oluşamamış bile diyebiliriz. Osmanlı’nın son döneminde yabancılara tanınan imtiyazlar ile birlikte “batılı markalar” piyasada yer almaya başlamıştır. Nitekim Cumhuriyet dönemiyle birlikte “esnaflık”tan sıyrılabilen kurumsal girişimci sayısı da ülkemizde bir hayli azdır.¹⁰ Hele hele “imalat sanayi”nde bu durum yok denecek kadar azdır. Bu ender başarıyı gösterebilen ailelerden biri de Eczacıbaşı ailesidir. Süleyman Ferid Bey’le başlayan süreç Nejat Bey ile beraber kurumsal bir girişimcilik alanına evrilmiştir. Süleyman Ferid Bey siyasi tercihi olan ittihatçı geleneğin takipçisi olarak Cumhuriyetin kurucu kadrosu ile de bağlantısını sıkı bir şekilde devam ettirmiştir. Ancak Nejat Bey, tam aksine daha yüzer-gezer bir ideoloji müntesibi olmuştur. Bu durum yadırganacak bir durum olmayıp tamamen “külliyatlı bir servet sahibi” olabilmek ve mevcudu artırabilmek için sergilenen “belirsizliği” gidererek “riski” azaltma davranışıdır.

---

⁹ Mesela “uyumlanma becerisi” gösteremeyen “Nuri Demirağ”ın girişimcilik faaliyetleri, bu kapsamda yapılacak olan çalışmalar ile ele alınması gereken bir örneklendirme alanıdır. Bk. Osman Yalçın, “Mühürdarzade Nuri Bey’in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, (11)4, s.743-769. <https://doi.org/10.1501/Tite0000000311>.

¹⁰ Haydar Kazgan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, TÖBANK Yayınları, 1991, İstanbul.

Nejat Bey'in; devletçilik, karma ekonomi ve 24 Ocak Kararları donemi suresince sergilemiş olduğu girişimcilik davranışları (mevzilenmesi) başarisının temel nedenidir. Yeri gelmiş daha fazla "ithalat koruması", daha fazla "kamusal kredi" kovalamış ve yeri gelmiş "rekabet" ortamında ayakta kalabilmeyi becerebilmiştir. Üç farklı iktisadi modelin uygulanmasına tanıklık eden Nejat Bey, açıkça ifade etmese de zımnî olarak babasının ittihatılığından uzak durmayı başarmıştır. Bu surecin detaylarına geçmeden önce Cumhuriyetin ilk donem devletçilik uygulamasının değerlendirilmesi daha yararlı olacaktır.

Cumhuriyetin ilk *yirmi* yıllık doneminde uygulanan devletçilik politikaları, 1940'lı yıllara gelindiğinde önemli mali zorluklar ortaya çıkmıştır. Sürekli olarak değer kaybeden bir Türk lirasının varlığı, tüketicinin taleplerine cevap verebilecek bir piyasanın olmaması ve devletin bunu ikame etmeye çalışması mali disiplini çok kutu bir Şekilde bozmuştur.¹¹ Bu donemin en önemli iktisadi gelişmelerinden biri de Şüphesiz Varlık Vergisi'dir. 1933 yılında başlayan ağır sanayi politikaları; doğal kaynakları geliştirmek ve işletebilmek için yapılan harcamalar ve dünya iktisadiyatındaki olumsuz gidişlerle birleşince, özellikle II. Dünya Savaşı nedeniyle, mali sermayeye olan ihtiyaç bir hayli artmıştır. Kismen Merkez Bankası kaynaklarıyla karşılanmaya çalışılan harcamaların, yeni kaynaklar bulunmadan tam olarak zulemeyeceği anlayışından hareketle, 1942 yılının yaz aylarından itibaren "olağanstu kazançları vergilendirme" yoluna gidilmiştir.¹² öyle ki; 1933 yılından II. Dünya Savaşı sonrasına, yani 1950 yılına kadarki sabit fiyatlarla kişi başına düşen GSMH artış hızına baktığımız zaman donemin özellikleri daha iyi anlaşılmaktadır.¹³ 1931 yılında kişi başına düşen milli gelir 398 lira iken,

¹¹ Bk. Alev Gzcu, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada "Yeni Türkiye" Algısı ve Türkiye'nin Ekonomik Arayışlarına İlişkin Saptamalar" *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* (TTAD), (VII)16-17, Bahar-Güz, 2008, s.273-289.

¹² II. Dünya Savaşıyla birlikte aslında "zenginlerzerindeki vergilerin artırılması" dünyada tercih edilen bir durumdur. Bu tercihin nedeni artan kamu finansman ihtiyaı olmak ile beraber kalkınmanın finansmanının kamu eliyle ihdas edilmesini de içermektedir. Uygulanan vergi politikasının etkinliğinin tartışmaları hakkında daha detay bilgi için bk. David Hope and Julian Limberg, "The Economic Consequences of Major Tax Cuts for The Rich", *Socio-Economic Review*, 2021, s.1-21, <https://doi.org/10.1093/ser/mwab061>.

¹³ Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), *Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişmeleri 1923-1988*, Ankara, 1989, s.14-120.

1947 yılına kadarki dönemde hemen hemen aynı düzeyde kalmıştır. Nitekim GSMH'nın yıllık artışında ise negatif yönlü bir büyüme söz konusudur.¹⁴ Ekonomik cephedeki bu olumsuz gelişmeler, aynı zamanda sosyal hayatı da olumsuz etkilemiştir. Kısacası, devletçilik döneminin hem sosyal hem de ekonomik maliyeti söz konusudur.¹⁵ Diğer bir ifadeyle mali disiplinsizliğin artması, siyasilerin ve bürokrasinin keyfiliğini de artırmıştır. Bu durum ise vatandaşın hem iktisadi hem de siyasi hak ve özgürlüklerini sınırlandırma yoluna giden bir kamu politikasını ortaya çıkarmıştır.

Bu dönem; siyasi baskıların arttığı, hukukun tarafgirleştiği ve iktisadi faaliyetlerin sıkıntılı olduğu bir devir olarak literatüre geçmiştir. Bu dönemde girişimcilerin üzerinde ciddi baskılar olması ile faaliyetlerinde önemli daralmalar söz konusu olmuştur. Sonuç olarak, belirtilen dönemin girişimcilik açısından iktisadi özelliği şöyle özetlenebilir:

- İktisadi yapının tamamen millileştirilmesi amaçlanmış ve bunun için 1922-1924 Büyük Mübadelesi'nden geriye kalan azınlık mensuplarının katmerleşmiş "servet"lerine el uzatılmış veya bunlar baskı altına alınarak ülke dışına itilmiştir. Nitekim Varlık Vergisi adı altında önemli bir servet transferi sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁶

- 1942 yılında 114.368 mükellef üzerine tahakkuk ettirilen 463 milyon liranın, bir yılda yaklaşık 318 milyon lirası tahsil edilmiştir.¹⁷ Ancak bu uygulamalar, sermayenin piyasadan çekilerek devlete aktarılması ile piyasada sermaye sıkıntısını artırmıştır.

- 1941-1950 dönemi, [batının XVI-XVII. yüzyılda yaşadığı] ticaret kapitalizminin doğduğu ve giderek iptidai sermaye birikiminin hızla oluştuğu bir dönem olarak ifade edilebilir. Savaş ekonomisinin egemen

---

¹⁴ 1931 yılında 1 USD=2.12 TL civarındadır. Dolayısıyla kişi başına düşen milli gelir ise $398/2.12=188$ USD'dir. 1923 yılında ise 1 USD=1.67 TL'dir. 1923 ile 1945 yılları arasında ortalama USD/TL değeri 1.55 TL'dir. Tabi burada 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nı dikkate almak gerekir. Detay bilgi için bk. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul, 1994, s.169.

¹⁵ Bk. Güneri Akalın, "Türkiye'de Devletçilik Hareketi ve Sosyo-Ekonomik Maliyeti", *Liberal Düşünce Dergisi*, (1), 1996, s.85-93.

¹⁶ Detay bilgi için bk. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, 1951, İstanbul; Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.229-230.

¹⁷ Ökte, *age*, 1951, s.196-197.

olduğu bu dönemde ticari faaliyetler, oluşan karaborsa piyasasından dolayı kısa sürede büyük servetlerin elde edilmesine imkn sağlamıştır. Bu dönemde çoğu endüstri ve mali hizmetler sektöründe olmak üzere 154 teşebbüs kurulmuştur.¹⁸

- Girişimcilik açısından bu dönemin önemli bir özelliği de yurtdışına tahsil için gönderilen kişilerin yurda dönüşü ile birlikte kurumsal girişimciliğe doğru ciddi adımlar atılmasıdır.¹⁹

Tek Parti iktidarının homojen bir toplum yaratma ideali ve II. Dünya Savaşı'nın verdiği tedirginlik gibi nedenlerden dolayı girişimcilik faaliyetleri, sıkıntılı ve belirsiz bir dönemde yn bulmaya çalışmıştır. Beşeri ve mali sermaye sıkıntıları, Cumhuriyet ncesi dönemde azınlık mensuplarına tanınan imtiyaz/kapitülasyon gibi Cumhuriyet sonrasında yabancı sermaye ihtiyaı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak daha da önemlisi, her iki dönemde de temel belirleyicinin devlet olmasıdır.²⁰ Bu durumun en baskın hali ise II. Dünya Savaşı'yla birlikte yaşanmaya başlanmıştır. Devlet, sorunu i ve dış kaynaklardan yararlanarak çözme yoluna gitmiş ve 1949 yılında Gelir, Kurumlar ve Esnaf vergisini kanunlaştırıp 1950 yılında uygulamaya koymuştur.²¹ Ayrıca zel teşebbüsün önündeki engelleri kaldırmak için 1947 yılında uluslararası kuruluşlardan yardım istenmiştir. Dönemin iktidarı, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) "Avrupa'nın Yeniden İnşası"na yönelik planına dhil olmak için başvuruda bulunmuş ve 615 milyon USD destek istemiştir. Ancak ABD, Türkiye'nin yardım almak için hazırladığı raporun güven vermediğini belirterek, Amerikan müteşebbislerinin Türkiye'ye yatırım yapabilmesi ve Türkiye ekonomisinin genel yapısıyla ilgili bir raporun hazırlanması için Max W. Thornburg'u Türkiye'ye

¹⁸ Erdoğan Soral, *zel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları (11), Ankara, 1974, 37-38.

¹⁹ Benzer bir durumu, Ankara'nın meşhur ve eski sanayicilerinden merhum Mümin Erkunt'ta görmekteyiz. Devlet adına yüksek tahsil yapmak üzere yurtdışına gönderilen ve daha sonra da bir müddet devlette alışan Mümin Bey, sonunda kendi firmasını kurarak müteşebbis hayatına başlamıştır. Bk. "Mümin Erkunt ile Mülakat", *Piyasa Dergisi*, (IV), 2002, s.93-100.

²⁰ Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları* (ev. Fikret Adaman), İletifim Yayınları, İstanbul, 1995a, s.103.

²¹ Bu dönemde uygulanan vergi politikaları ile ilgili olarak bk. Tezel, *age*, 1994, s.433-438.

göndermiştir.²² Thornburg (1949, 1950), “Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi” adlı raporlarında, Türkiye'deki özel teşebbüsün gelişebilmesi ve Amerikan müteşebbislerinin bu ülkede yatırım yapabilmesi için şu adımların atılması gerektiğine dikkat çekmektedir.²³

- İşe, devlet tarafından üstlenilmesi gereken ve şu ana kadar ağır sanayi hamleleri yapmak uğruna ihmal edilen alt yapı, yani bağımlılık hizmetlerinin yapılmasıyla başlanmalıdır.

- Tarımsal artığın canlandırılabilmesi, toprağın verimliliğinin artırılması ve ulaşım imkânlarının iyileştirilmesi için yatırımlar yapılmalıdır.

- Sağlam bir iktisadi bünye için “hafif sanayi”nin kurulması gerekmektedir. Çünkü ülkede tarım ve sanayi hizmetlerinde kullanılacak olan el aletleri, inşaat ve onarım için gerekli olan alet-edevat çok ilkel haldeydi. Bu hafif sanayi ürünlerinin yeni teknik imkânlarla üretilmesi zorunludur.²⁴

- Yerli ve yabancı teşebbüsün önündeki hukuksal engeller kalkmalıdır. Özellikle Ticaret Hukuku, uluslararası gelişmelere göre yeniden düzenlenmelidir.

- Türkiye'nin sermaye ihtiyacı kadar önemli olan diğer bir husus ise sermaye piyasasının oluşturulmasıdır. Thornburg, ülkedeki vatandaşların ellerindeki parayı piyasaya çıkarmaktan endişe ettiğini, bu endişeyi giderebilecek bir mali yapılanma ve sermaye yapılanmasının söz konusu olması halinde iç piyasadan da önemli bir kaynak elde

---

²² Tezel, *age*, 1994, s.266.

²³ M. W. Thornburg, *Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi* (Çev. Nail Artuner), İstanbul, 1950, s.91-143.

²⁴ Aslında bu husus raporun hazırlandığı yıllarda yazar Orhan Kemal'in; “Cemile, Baba Evi ve Avare Yıllar, Eskiçi Dükkânı” gibi romanlarında daha detaylı bir şekilde kaleme alınmış ve geleneksel üretim araçlarının sanayileşme ile beraber değişmesinin toplumsal yapı üzerindeki etkisi edebi anlatı ile ifade edilmiştir. Bk. Hüseyin Köse ve Mazlum Vesek, “Mülkiyet Tutkusunun Türkiye Toplumsal Hafızasına Yansımaları: Orhan Kemal Romanları Odağında Bir İnceleme”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 28(4)-112, 2022, s.907-926, DOI: [10.22559/folklor.2274](https://doi.org/10.22559/folklor.2274).

edilebileceğini belirtmektedir.²⁵

Bu rapor sonucunda, ABD'nin Marshall Yardımları, AID (ABD Kalkınma İdaresi) Kurumu ve PL 480 Tarım Fazlası gibi özel teşebbüs fonlarının Türkiye'ye aktarılabilmesi için Dünya Bankası'nın desteği, T.C. Merkez Bankası ve ticaret bankalarının işbirliği ile 1950 yılında Türkiye'nin ilk özel yatırım ve kalkınma bankası olan Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası (TSKB) kurulmuştur. Banka'nın Yönetim Kuruluna; Mecit Duruiz, Cabir Selek, Suphi Argon, Hakkı Avunduk, Nuri Dağdelen, Vehbi Koç ve Hazım Atıf Kuyucak getirilmiştir.²⁶

Bu kurumun üç amacı bulunmaktadır:

- Türkiye'de, öncelikle sanayi olmak üzere özel teşebbüs yatırımlarını desteklemek,
- Yabancı ve yerli sermayenin Türkiye'de kurulmuş veya kurulacak şirketlere iştirakine katkı sağlamak ve
- Türkiye'de sermaye piyasasının gelişmesine yardım etmektir.

Bu amaçları gerçekleştirmek için ise TSKB, uygun biçimde mali destek temin edecek ve danışmanlık, teknik yardım ile finansal aracılık hizmetleri sağlayacaktır. TSKB'nin sağladığı krediler;²⁷ Türk müteşebbis hayatında küçük çaplı ama gelecek vaat eden girişimsel faaliyetlere sahip olan kimi müteşebbislerin ve bu arada Nejat Bey'in de bundan faydalanarak Türk müteşebbis hayatında iyi bir kurum ve Türk burjuvasisinde önemli bir "kurumsal girişimci" olarak ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.²⁸ Buraya kadar dönemin iktisadi yapısının girişimcilik

²⁵ Bu durum, Osmanlı'dan günümüze servet sahibi olan vatandaşların, gelirlerini daha çok "gayrimenkul ve altına" yatırmasına sebep olmuştur. Servet sahipleri, varlıklarını piyasada nakit olarak (gayrimenkulden menkule) bulundurmamaya itina göstermişler ve genelde gömülemeyi (iddihar) tercih etmişlerdir. Bk. Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*. Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.54.

²⁶ Kurulun ilk toplantı kararıyla ilgili bk. Erol Üyepazarcı, *TSKB'nin Öyküsü*, TSKB Yayınları, İstanbul, 1995, s.41.

²⁷ TSKB ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Cumhuriyet Ferman, *Türkiye'de Sanayi Kredisi*, TSKB Yayınları, (1), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s.109-118; Üyepazarcı, *age*, 1995.

²⁸ Çalışmanın kapsamı nedeniyle Nejat Bey'in "entelektüel sermaye" kapsamında iyi bir "burjuva" temsilcisi ve öncüsü olduğu konusu detaylandırılmamıştır. Bu hususta detay bilgi için bk. Suna Kırdag Mahir ve Esra Danacıoğlu (2018), "Elitler ve Kültürel Sermaye: Nejat F. Eczacıbaşı Örneği", *Sosyoloji Notları Dergisi*, (2)1, s.141-156.

açısından önemi ele alınmıştır. Şimdi de Nejat Bey ve Eczacıbaşı firması açısından dönemi incelemek yararlı olacaktır.

Kurumsal Girişimciliğin İlk Adımları: Nejat F. Eczacıbaşı'nın Tek Parti Dönemindeki Girişimcilik Faaliyetleri (1942-1950)

Nejat F. Eczacıbaşı (1913-1993), Süleyman Ferid Eczacıbaşı'nın en büyük oğludur. 1913 yılında İzmir'de doğan Nejat Bey, yeni kurulan bir devletin sosyo-ekonomik yapıda meydana getirdiği değişiklikleri gençlik yıllarında yaşamış ve sonrasında ülke içindeki gözlemlerini yurtdışı eğitimi sırasında diğer ülkelerle karşılaştırma imkânı bulmuştur. Nejat Bey eğitime özel öğretmenlerle başlamış; ilkokulu İzmir İtalyan (1924), ortaokulu İzmir Amerikan Koleji (1927) ve lise eğitimini de İstanbul Robert Koleji'de tamamlamış, aynı yıl yüksek tahsil için Almanya'ya gitmiştir. Nejat Bey, Almanya'yı tercih etmesinin temel nedeni olarak²⁹; Almanya'nın o dönemki teknik imkânlarının çok iyi olmasını, özellikle fen bilimleri konusunda uluslararası başarılar elde etmesini ve yeni bir öğrenim alanı olmasını göstermektedir. 1932-1934 yılları arasında Heidelberg Üniversitesi'nde okuyarak kimyager, oradan Amerika'ya giderek Chicago Üniversitesi'nde (1934-1935) yüksek kimyager diploması almış ve tekrar Almanya'ya dönerek doktorasını Berlin Üniversitesi'nde (1935-1938) tamamlayarak kimya doktoru olmuştur. 1938-1939 yılları arasında ise Berlin Kaiser Wilhelm Enstitüsü'nde Nobel ödüllü Prof. Dr. A. Butenandt'ın³⁰ yanında bir yıl biyokimya araştırmaları yaparak Türkiye'ye dönmüştür.³¹

Nejat Bey eğitiminden sonra Türkiye'ye dönünce askerlik vazifesini Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nde 1940-1941 yılları arasında tamamlamıştır.³² Nejat Bey, doktora eğitimi sonrasında babasının

²⁹ Nejat F. Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi: 1, İstanbul, 1999a, s.37.

³⁰ Bk. www.nobelprize.org/prizes/chemistry/1939/butenandt/biographical.

³¹ "Eczacıbaşı (Nejat Ferid)" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, IX. Cilt, Koçu Yayınları, İstanbul, 1968, s.4890-4895.

³² Nejat Bey askerde iken ordunun ihtiyaç duyduğu "insulin"i üretmiştir. Bu başarısı, tüm askeri yetkililer tarafından takdir edilmiş ve kendisine, o dönem askeri yetkililerin ihtiyacı olan "bakır elektrolit" üretmesi için teklif sunulmuştur. Askeri yetkililer Nejat Bey'e "ödenegin" hemen çıkarılmayacağını, ilk başta kendi imkânlarıyla bir fabrika kurmasını ve kısa sürede kendisine ödenek tesis edileceğini belirtmişlerdir. O, bu durumu babası Ferid Bey'e izah etmiş, babası da 45.000 TL. sermayeyi bu işe yatırmış ve

İzmir'deki girişimcilik faaliyetlerine katılacak, aile işletmesini geliştirecek ve ailesinin isteğini de gerçekleştirmesi beklenmekteydi. Ancak Nejat Bey, beklenen aksine İzmir'e gitmemeyi ve İstanbul'da kalarak kendi çapında girişimsel faaliyetlerde bulunmayı tercih etmiştir. Nejat Bey, İzmir'e dönmeme gerekçesini şöyle ifade etmektedir:³³

“Almanya'da yükseköğrenimimi bitirdikten sonra İzmir'e dönüp babamın eczanesinde çalışmam ve Beyler Sokağındaki laboratuvarının sorumluluğunu üstlenmem çok doğaldı. Babam da bunun böyle olmasını istiyordu zaten... Ne var ki, okul sıralarından beri beni düşündüren olumsuz bir gözlem aklımdan hiç çıkmıyordu. Türkiye ekonomisi kurumsallaşma aşamasına daha gelmemişti. Aile varlıkları kuşaktan kuşağa geçemiyor; girişimci bir kişinin başlatmış bulunduğu iş, arkadan gelen kuşağın eline kalınca da kalabalık bir aile içinde dağılıyor ya da -daha da olumsuz- yakınlar arasında geçimsizlikler yaratıyordu. İzmir'in ünlü ailelerinin varlıkları da bu nedenle daha güçlü ekonomik büyüklüklere dönüşmemiş küçük küçük parçalara bölünerek eriyip gitmişti. Altı erkek kardeşin en büyüğüydü. Öğrenimimi tamamladığım zaman kardeşlerim henüz lise ve ortaokulda eğitimlerini sürdürüyorlardı. Kardeşlerimin nasıl bir meslek seçecekleri daha hiç belli değildi... İş yaşamına, kurumsallaşmanın ülkede yerleşmediği bir ortamda başlıyordum. Düşüncelerimde birtakım tasarılar oluşup duruyor ve sanayi alanında girişimler planlıyordum. O aşamadayken, baba tezgâhında kendi eğilimime dönük işlere girişmeyi, eczanenin pay sahibi olacak öteki kardeşlerin nasıl karşılayacaklarını elbette bilemezdim.”

Nejat Bey'in ifade ettiği endişeler, yurtdışında meydana gelmiş olan kurumsal girişimcilik dönüşümünü yerinde incelemiş olan bir insan için basit bir tespit olsa da Osmanlı-Türk girişimcilik gerçeğinde çok önemli bir meseledir. Çünkü miras hukuku gereği şirketleşmeyi/firmalaşmayı tercih etmeyen ve ortak bir şeyler yapma uyumunu/kabiliyetini gösteremeyen Osmanlı-Türk müteşebbisleri, sahip oldukları iktisadi

---

İstanbul'un Kartal semtinde bir fabrika inşa edilmiştir. Ancak askeriye ödenek tahsis edemeyince yatırım durmuş ve Nejat Bey fabrikada “siyah boya” üretmeye çalışmıştır. Lakin bu konuda da başarı sağlanamayınca yeni arayışlar içine girmiştir. Bk. Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.84-85.

³³ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.81.

varlığın hacmi her ne olursa olsun bunu mirasçılar arasında pay ederek, oluşturulmuş olan iktisadi değerın tekrar ilk haline dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim miras bölüşümü de “şifahi hukuk”ın egemen olduğu ve “yazılı hukuk”a fazla itibar edilmeyen toplumlarda daha da sorunlu bir şekilde yapılmaktadır.³⁴ Nejat Bey, ayrıca altı kardeşli bir ailenin sahip olduğu mülkiyeti değerlendirmeyi ve kullanmayı göze alamamıştır. Diğer bir ifadeyle Nejat Bey, mülkiyet haklarının sahipliğini, sadece “kullanım hakkı” ile değil, her yönüyle elde etmek istemiştir. Bu da özel mülkiyete bağlılığının temel göstergesidir.³⁵ Diğer bir husus ise ülkemizde yaygın olan “sermaye”nin aile bireyleri arasında dolaşıma sokulmasıdır. Kendi ailesinden olmayan kişilere güvenememe nedeniyle sermaye, “dayı-yeğen/amca-yeğen/baba-oğul/kardeşler” şeklinde tezahür eden uygulaması ile piyasada var olmuştur. Ayrıca aile içi uyumsuzluk ve hasetlik yıkıcı bir rekabete dönüşerek, mevcut iktisadi varlığa alternatif olan ama ailenin iktisadi varlığının, markasının ad önüne aile mensupları tarafından “öz veya hakiki” gibi eklemeler yapılarak yoluna devam etmiş ve “başka şubemiz yoktur” anlayışı ile nihayete ermiştir. Nejat Bey, aşağıda da izah edildiği üzere, bir bakıma aile içi sermaye kullanım şekliinden uzaklaşmak ile kendi ailesinden

³⁴ İktisatçı Timur Kuran, çalışmalarının önemli bir kısmını “İslâm iktisadiyatı” üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Kuran, bu çalışmalarında İslâm dininin “eşitlik” anlayışı üzerine inşa ettiği iktisadi mantığının, kaynakların kullanımını olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Kuran ayrıca, İslâm miras hukukunun “iktisadi varlığın mahiyetini ve işlevini” dikkate almadan, sadece varolan servetin mirasçılar arasında pay edilmesine yönelik bir “mal paylaşımı” anlayışına sahip olmasını, bu anlayışın ise iktisadi varlığı geliştirmek veya değerlendirmekten çok uzak olduğunu ifade etmektedir. Bk. Timur Kuran, *İslam’ın Ekonomik Yüzleri* (Çev. Yasemin Tezgiden), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.185-186.

³⁵ Nejat Bey, “girişimcilik ile yöneticiliği” birbirinden ayırmakta ve ikisinin bir arada kolay yürütülemeyeceğini belirtmektedir. Sevmediği bazı işleri güvendiği arkadaşlarına devrettiğini, ancak bunun da bazen sakıncalar doğurduğunu ifade etmektedir. Çalışmasının bir başka yerinde de “mobilyacılık” sektörüne yaptığı ilk yatırımda, kendisinin sadece mali destek sağladığını ve daha sonra iş yönetimini, işten anlayan başka birine devrettiğini; ancak kısa bir süre sonra bu girişimsel faaliyetten zarar ettiğini ve işi bırakmak zorunda kaldığını ifade etmektedir Bk. Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.80, 88. Nitekim bu tecrübelerinden dolayı kendisinin liderliğinde İstanbul Üniversitesi bünyesinde İşletme İktisadi Enstitüsü’nün kurulmasını sağlamıştır. Bk. Nejat F. Eczacıbaşı, “Türkiye’de Modern İş Yönetimi, Girişimci, İşletme İktisadi Enstitüsü ve Ord. Prof. Dr. Sarc”. *Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc’a Armağan içinde*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 1985.

olmayan kişilerle iş yapabilme cesaretini ve kabiliyetini gösterebilmiştir.

Nejat Bey, yurtdişi eğitiminden döndükten sonra, İstanbul’daki iş yaşamının  önemli girişimle başladığını ve bu girişimlerin kendisine çok Şey kazandırdığını ifade etmektedir:³⁶

- Vitamin ve balıkyağı retimi. O zaman İstanbul’da kişin balıkyağı tüketimi bir hayli fazlaydı ve balıkyağı da Norveç’ten ithal edilmekteydi. Norveç’ten ithal edilmesi zorlaşınca Nejat Bey; “kârlı” ve ayrıca “sermaye” gerektirmeyen bu pazarı hemen değerlendirmiş ve “konsantre balıkyağı” üretmeye başlamıştır.

- ocuk maması üretimi ve
- Elektrolit retimidir.

Nejat Bey’in bu  girişiminden başka bir diğer girişimi “mobilyacılık” sektörüyle ilgilidir. Evlilik hazırlıkları yaptığı sırada, İstanbul’da mobilya sektörünün birkaç azınlık mensubu sayesinde ayakta durduğunu fark etmiştir. Nitekim kendi evinin mobilyalarını aldığı Kasta Psalty³⁷ ile mobilya üretmek için ortaklık kurmuştur. Ancak Nejat Bey, zellikle Psalty’inin geçmişten gelen mali sorunları nedeniyle [varlık vergisi uygulamasından] işlerin bozulduğunu ve kendisinin de bu işle yeterince uğraşamadığı için başarılı olamadıklarını ifade etmektedir.

Nejat Bey’in geleneksel girişimcilikten kurumsal girişimciliğe geçiş aşamasında “teşebbüs” niteliği taşıyan ve bu nedenle kurumsal girişimcilik olarak nitelendirilmeyeceğimiz, ailesinden uzakta gerçekleştirmeye çalıştığı bu girişimlerin birkaç özelliği mevcuttur. Öncelikle Nejat Bey’in bu faaliyetlerinden ilk ikisi (balıkyağı ve ocuk maması üretimi) tamamen beşeri sermaye yani Nejat Bey’in mesleki bilgisinin sayesinde gerçekleşmiştir. Nejat Bey bu girişimsel faaliyetlerde bulunurken, başlangıç aşamasında çok czi miktarda “mali sermaye” ortaya koymuştur. Mesela balıkyağı üretimi sırasında, sadece yurtdişından ithal ettiği hammaddeye sermaye harcamıştır. Yine “ocuk

³⁶ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s. 81.

³⁷ Psalty ailesinin Osmanlı’dan gelen bir n vardır. Psalty, Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında çalışmış, birçok meşhur kişinin yalısını döşemiştir. Beyoğlu’nda 1893’te Psalty Freres adıyla açtıkları mobilya mağazası ile XX. yüzyılda da ise Maison Psalty adlı mağazalar zincirini kurmuştur. Bk. Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.86-87.

maması”yla ilgili üretimi sırasında da sadece beceri ve bilgisini kullanmıştır. Nejat Bey, sadece Kartal’daki imalathaneyi açarken babasından belirli bir miktar sermaye ve destek istemiştir. Kendi ifadesiyle:³⁸

“Anadolu yakasında bir fabrika yeri aramama yardımcı olması amacıyla babam, dostu İstanbul Valisi Lütfi Kırdar’a bir yazı yazmıştı. Lütfi Kırdar beni Maltepe Belediye Başkanı’na göndermiş ve o yöreyi iyi bilen başkandan bana yol göstermesini istemişti. O dönemde tesis için gösterilen yerlerden biri, Dragos Tepesi’ydi. Dragos, tümüyle 35.000 liraya önerilmiş ve pazarlıkla fiyat 32.500 liraya inmişti. Bunu yine de kendi ölçülerime göre pahalı bulmuş ve Kartal’da ilk fabrikayı kuracağım büyük bir bamyatarlasını 2.500 liraya almıştım.”

Nejat Bey kurumsal anlamda girişimcilik faaliyetlerini eczacılık alanında gerçekleştirebilmek için babasının İzmir’deki işletmesini tercih etmemiş olsa da babasının, kendisinin girişimcilik faaliyetlerini başlatmasında iki önemli katkısı olmuştur. Bunlar:

- Beşeri sermaye elde etmesi için Nejat Bey’i yurtdışı tahsiline göndermesi ki Nejat Bey, bunu ilk girişimlerini gerçekleştirirken doğrudan kullanmıştır.
- Diğer bir katkı ise Nejat Bey’in ilk kurumsal girişimciliğinin temeli atılırken babasının kendisine 45.000 lira sermaye vermesi ve babasının siyasi nüfuzundan faydalanmasıdır.

Bu iki gelişmeden de anlaşılacağı gibi Nejat Bey, kısmen Süleyman Ferid Bey’in sayesinde girişimciliğe başlayabilmiştir. Teşebbüs aşamasındaki girişimcilik faaliyetleri daha çok “tecrübe etme/başarabilme” anlayışı kapsamında piyasada var olmak için sergilenen çalışma gayretlerinden müteşekkil olduğu için “geleneksel girişimcilik” olarak ifade edilebilir. Faaliyetlerini 1950’li yıllara kadar bu şekilde devam ettiren Nejat Bey, 1952 yılından itibaren kurumsal girişimcilik faaliyetlerini başlatmıştır. Çünkü piyasada kabul gören ve karşılığı olan “faaliyet alanlarını” tecrübe etmiştir. Ama en önemlisi de “sermaye” ihtiyacını karşılayacağı, başlangıcı aile desteği olan ama daha sonra “kamusal kredi” imkânlarına ulaşması olmuştur.

---

³⁸ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.85.

Nejat Bey'in bu ilk girişimlerinden en önemlileri; Kartal'daki askeri kuruluşlara "elektrolit" üretmek amacıyla kurulan, ancak askeri yetkililerce ödenek ayrılamaması sebebiyle bir müddet "siyah boya" üretimiyle ilgilendiği girişimsel faaliyeti ile bunda başarı sağlayamayınca, o dönem ithalat yasakları ve zorlukları sayesinde piyasada kıt olan "fincan" üretimine başladığı faaliyetidir. Nejat Bey'in ifadesiyle:³⁹

"Bu arada karşıma başka bir düşünce çıktı. Beyoğlu'nda iki züccaciye mağazası bulunan Eftim Pastellas adındaki kişinin, kahve fincanı yapma girişiminde bulunduğunu öğrendim. Savaş yıllarında ithalat kesilince, kahve fincanı bulunamaz olmuştu. Hemen gidip Pastellas'la tanıştım. Anlaşılan, birbirimize de hemen ısındık. O; bu konuda bilgisini ortaya koyacak, ben de elektrolitik bakır için düşünülen yeri bu işe ayıracaktım. Yapılan samimi anlaşmadan doğan işbirliği kısa sürede gelişti ve Pastellas'la ortaklığı 1951 yılına kadar sürdürdük. Pastellas o arada 1980'lerde Uluslararası Para Fonu (IMF) Başkanı olan Jacques de Larosiere'nin kız kardeşiyle evlenmiş, Yunanlılarla aramızdaki uzlaşmazlığın da büyüyeceğinden ürkerek, Fransa'ya göç etmişti. Ortaklığımızda karşılıklı anlaşma içinde sona ermişti."

Buraya kadar anlatılanlar bağlamında Nejat Bey'in, 1950'li yıllardaki çok partili dönemde kurumsal girişimciliğinin öncesinde yaptığı en önemli atılım, fabrikasyon imalatına geçebilmek için Kartal'da satın aldığı araziye verimli değerlendirebilmesidir. Nejat Bey, öncelikle iyi bir fabrikasyon üretimi için gerekli olan her türlü yatırımı gelecekteki ihtiyaçlara göre belirlemiştir. Mesela, fabrikasına ilk önce 400 KW'lık bir transformatör kurdurmuş ve kendi enerji merkeziyle sürekli elektrik ihtiyacının teminini güvence altına alarak 24 saat kesintisiz çalışabilecek bir fabrika ortaya çıkarmıştır. Bu yatırımları yaptıktan sonra, ülkede en fazla ihtiyaç duyulan [veya ithal ikamesi politikasından nasiplenmeyi sağlayacak] sektörleri tespit etmiştir. Nejat Bey 1940'lı yıllarda Türkiye'nin seramik ve porselen ihtiyacının yaklaşık olarak üç milyon kilo olduğunu; bunun için de, özellikle Çekoslovak mamullerinden önemli miktarda ithalat yapıldığını ve karşılığında da yüklü miktarda para ödendiğini belirterek; ithal ikamesi politikalarının uygulanmaya başladığı

³⁹ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.86.

dönemle birlikte bu sektördeki girişimsel faaliyetlerini artırmıştır.⁴⁰ Öyle ki; 1942 yılında seramik fabrikasına 78.000 liralık yatırım yapıp tesisleri yenilemiştir. İlk önceleri Çekoslovakya gibi seramik merkezi ülkelerden maliyetinin altındaki fiyatlarla yapılan ithalatla rekabet edilememiştir. Ancak 1945-1946 yıllarında eski Türk Çiniciliği üzerine yapılan üretimlerle farklı modeller meydana getirilmiş ve tabii ki ithalat yasaklarıyla birlikte büyüyen bir pazar payı elde edilmiştir. Nejat Bey, ayrıca o dönemde Çanakkale’de [İbrahim Bodur, Çanakkale Seramik] bir işletmenin “duvar karosu/fayans” üretiminde bulunduğunu, bunun için kendilerinin de seramik üretimi yapması gerektiğini planlamıştır. 1940’lı yıllarda başlayan bu girişimler, nihayetinde 1942 yılında Eczacıbaşı Laboratuvarı İşletmesini (günümüzdeki *VitrA* markasını) ortaya çıkarmıştır.⁴¹

Nejat Bey, Tek Parti’nin iktisadi tercihi olan devletçilik politikalarının uygulandığı dönemde, kamu politikalarına göre girişimsel faaliyetlerini yönlendirmiştir. Zaten “İzlenimler, Umutlar” adlı çalışmasında, Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki ithal ikamesine yönelik devletçilik politikasının uygulanmasını şöyle değerlendirmektedir:⁴² İthal ikamesine yönelik politika, yerli sanayiciye hem yurtdışı rekabette hem de dışarıdan ithal edilecek olan yatırım mallarının vergiden muaf tutulması sayesinde büyük avantaj sağlamıştır. Ayrıca, “devletçilik” uygulamasının bazı zararlı yanları (aşırı istihdam, kaynak israfı gibi) olmakla birlikte, hayati öneme haiz malların ülke içerisinde üretilebilmesinin çok önemli bir başarı olduğunu da ifade etmektedir. Nejat Bey, kamu işletmelerinde yetiştirilen ve tecrübe sahibi olan memurların, II. Dünya savaşından sonra gelişmeye başlayan özel sektör için “kalifiye eleman fideliliği” görevini gördüğünü söylemektedir. Kısacası devletçilik dönemi özel teşebbüs için mali, teknik ve beşeri sermaye desteği sağlamıştır.

Nejat Bey, Tek Parti döneminin devletçiliğini makul görmektedir. Nitekim kendisinin de yaptığı ilk girişimler, ithal ikamesine yöneliktir.

⁴⁰ Nejat F. Eczacıbaşı, *Dr. Nejat F. Eczacıbaşı İçin Yazılanlar-Basındaki Yorum ve Değerlendirmelerden Seçmeler*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:7, İstanbul, 1999b, s.22- 24.

⁴¹ Nejat F. Eczacıbaşı, *Yeni Bir Türkiye*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:6, İstanbul, 1998, s.188-189.

⁴² Nejat F. Eczacıbaşı, *İzlenimler Umutlar*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:5, İstanbul, 1994, s.42-44.

Zaten fabrikasını inŖa ederken pazar payı olan fakat ithal edilen malların üretimini gerekleŖtirmiŖtir. Aslında Nejat Bey'in, bir bakıma kamu politikaları sayesinde giriŖimsel faaliyetlerinde baŖarılı olduğu da söylenebilir. Ancak giriŖimcilik faaliyetlerini dönemin Ŗartlarına göre yenileyebilme/geliŖtirebilme kabiliyetini gösterebilmek, EczacıbaŖı firmasının 1950 öncesindeki baŖarılarının temel nedenidir. Mesela Nejat Bey'in, seramik retimiyile ilgili çiniciliği canlandırmak gibi bir amaç edinmesi ve fabrikasını 24 saat kesintisiz enerji ile alıŖtırabilmenin yollarını araması gibi faaliyetleri, giriŖimcilik kabiliyetinin önemli göstergeleridir.

Buraya kadar Nejat Bey'in kurumsal giriŖimcilik öncesi yaptığı giriŖimcilik faaliyetleri incelenmiŖtir. Ŗimdi ise Demokrat Parti iktidarı ile birlikte çok partili hayata geiŖ ve 1980'li yıllara kadarki dönemde EczacıbaŖı firması inceleme konusu yapılacaktır. Öncelikle giriŖimcilik açısından dönemin iktisadi yapısıyla ilgili genel bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Nejat F. EczacıbaŖı'nın Karma Ekonomi Dönemindeki GiriŖimcilik Faaliyetleri (1950-1980)

Demokrat Parti (DP) iktidarıyla birlikte siyasi ve iktisadi yapıda esaslı deĐiŖikliklerin yapılacağı seçmen tarafından mit, siyasetçiler tarafından ise taahhüt edilmiŖtir. Adnan Menderes'in "her mahallede bir milyoner yaratılacağı" ifadesi, aslında dönemin iktisadi bakımdan karakteristik özelliğini ortaya koymaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında özel teŖebbsn desteklenmesi yönündeki kamu politikalarının Tek Parti dönemiyle birlikte devletçiliğe dnŖmesinden sonra artan sosyo-ekonomik maliyetlerden dolayı, tekrar piyasayla "barıŖma" veya piyasayı "faalleŖtirme" balarının devletin en önemli politikası olması yoluna DP iktidarıyla yeniden girilmiŖtir. DP iktidarı, M. Thornburg'un hazırladığı raporlar doğrultusunda;⁴³ bir taraftan tarımsal artığın pazarlara daha kolay ulaŖtırılabilmesi için "otoyol ve altyapı" yapımını hızlandırmıŖ, bir

⁴³ Detay bilgi için bk. Tezel, *age*, 1994; Güneri Akalın, *Türkiye'de Piyasa Ekonomisine GeiŖ Süreci ve Ekonomik Kriz*, TİSK Yayınları, Ankara, 2002; Metin Kopar, "ABD'nin Türkiye zerindeki Projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950)", *Uluslararası Sosyal AraŖtırmalar Dergisi*, (11)61, 2018, s.306-314, [Doi:10.17719/jisr.2018.2921](https://doi.org/10.17719/jisr.2018.2921); YaŖar Semiz ve Güngör Toplu, "Cumhuriyet Döneminde Amerikan Emperyalizminin Türkiye'ye GiriŖi: Thornburg Raporu", *Toplum Bilimler Dergisi*, (27), 2019, s.455-484.

taraftan da özel teşebbüsün ihtiyaçlarını tedarik etmeye başlamıştır. Soral'ın ifadesiyle:⁴⁴

“1950’den sonra özel teşebbüsümüzde saptanan çok hızlı gelişmenin, geleneksel dallarda ağırlık kazanmasını doğal karşılamak gerekir. 1950’lerden sonra Türkiye’de parasal ekonomiye geçişin hızla geliştiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle mal-para-mal şeklindeki mübadelenin yerini, para-mal-para şeklindeki mübadele almaktadır. Köyleri, kasaba ve kentlere bağlayan yolların ve diğer alt yapının kurulması, Türk ekonomisinde paralı ekonomiye geçişi hızlandırmış ve izlenen enflasyonist politika ile iç talep hızla artmıştır. Kapalı devre statik ekonomiden dinamik ekonomiye geçiş şeklinde yorumlayabileceğimiz bu olgunun etkileri iç piyasanın gelişmesi şeklinde belirmiş ve artan talep, ilk aşamada kaçınılmaz tüketim mallarına ve giderek bu malların üretilmesi için gerekli üretim mallarına karşı olmuştur.”

DP iktidarının yürüttüğü ekonomi politikaları tutarsız bir dönem ortaya çıkarmıştır. DP, bir taraftan işadamlarıyla yaptığı toplantılarda “her türlü taleplerinin en kısa sürede karşılanacağını ve ekonomik hedefleri birlikte belirleyeceklerini” ifade edip bir taraftan da “mali disiplini” sağlayacaklarını belirtmektedir. Bu kapsamda 1950’lerdeki devlet-girişimci ilişkilerini şöyle özetleyebiliriz:⁴⁵

- DP iktidarı döneminde özel teşebbüs devletle çok yönlü işbirliği içine girmiştir.
- Yapılan desteklemelerde keyfi davranılmış, bu durum özellikle parti yandaşlarına veya temsilcilerine yaramış ve çok ağır mali sorunlar meydana getirmiştir. Devlet de bu sorunları çözmek için piyasaya ciddi müdahalelerde bulunmuştur.
- Uygulanan müdahale politikaları yeni “rant kollama” faaliyetlerine yol açmış ve piyasayı düzenlemek için uygulanan kamu politikaları “popülizm”i artırmıştır. Bu husustaki en önemli örnek ise İstanbul’da Vatan, Millet ve Bağdat caddelerinin yapım sürecidir. Suriçi veya Tarihi Yarımada olarak bilinen bölgenin trafik sorununu çözmek için 50 metre (1950 yılı, DP iktidarının sembolü olarak) genişliğinde yol

---

⁴⁴ Soral, *age*, 1974, s.34.

⁴⁵ Buğra, *age*, 1995a, s.176-177.

yapımı için ciddi kamulaştırma uygulaması yapılmıştır. Kamulaştırılan bölgenin en önemli özelliği ise kllyatlı “vakıf arazisi ve malları”nın olmasıdır. Bu kllyatın önemli bir kısmı DP taraftarlarına peşkeş çekilmiş ve rant transferi süreci başlatılmıştır. Aynı şekilde Bağdat caddesinin genişletilmesi projesi de bu kapsamdadır. Kendisi bir Toprak Ağası olan Menderes, topraklaştırma veya mülk edindirmenin Anadolu İnsanı zerindeki etkisini (mülkiyet tutkusu) en iyi bilen siyasetçidir. Nitekim mülk sahibi olma idealini benimseyen mütedeyyin ahali bu süreçte onlarca tarihi cami ve imaretin yıkılmasına duyarsız kalmıştır.⁴⁶

Sonuçta, iktisadi örgütlenme tarzında esaslı değişiklikler yapma arzusunda olan DP iktidarı, makroekonomik dengeleri bozucu siyasetçi-bürokrat-girişimci ilişkisine dayalı popülizm politikasıyla dönemini tamamlamıştır.⁴⁷ Karma ekonomik yapının ortaya çıktığı bu dönemde devlet, özel sektöre destek olmakla birlikte Kamu İktisadi Teşebbslerini (KİT) de kurmuştur. Ayrıca, 1950’li yıllarda “6224 sayılı Yabancı Sermaye Kanunu” çıkarılmış ve yabancı girişimcilerin teşvik edilmesi amaçlanmıştır. TSKB’nin kredileriyle tarım ve sanayi sektöründeki girişimcilere kredi imknı sağlanmıştır. TSKB, 25 ortaktan toplanan 12.500.000 lira denmiş sermaye ile kurulmuştur.⁴⁸ Marshall Yardımı ve Dünya Bankası’ndan elde edilen yardımlarla, 1950 yılından itibaren piyasaya kredi kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁹ Bu kredilerden

⁴⁶ Bu hususta detay bilgi için bk. Murat Gl, “Menderes Dönemi İstanbul’unda İmar Hareketleri ve Arka Planı”, *Antik ağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Osmanlı’dan Cumhuriyete Planlama- VIII. Cilt, 2015, s. 536-555; Feyza İlter ve Nuran Kara Pilehvarian, “Fatih Fevzipaşa Caddesi’nin Açılışı ve İstanbul’un Kentsel Gelişimindeki Yeri”, *FSM İlmİ Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (11)Bahar, 2018, s.263-291; İlker Bayram ve Göktürk Selma etinkaya, “Menderes Hkmeti Döneminde Vatan ve Millet Caddeleri Yapılırken Yıkılan Camiler”. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2022, (13)26, s.149-174;

⁴⁷ Bk. Serdar Turgut, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Adalet Matbaacılık, Ankara, 1991, s.132-187.

⁴⁸ Bk. Nevin Coşar “Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası ve Sanayileşme”, *Gülten Kazgan’a Armağan içinde*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

⁴⁹ 1948-1952 yılları arasında Türkiye, Marshall Planı kapsamında, 147.200.000 USD hibe olmak üzere toplam 351.710.000 USD kredi kullanmıştır. 1951 yılında TSKB’ye 665 adet kredi talebi gelmiştir. Bunların 430 tanesi küçük çaplı Marshall Planı zel teşebbüs fonuna yapılan mracaatlardır. Toplam kredi talebi ise 230 milyon liraydı. Bu taleplerin 339’u reddedilmiştir. 72’si onaylanmış ve 50’si ile mukavele imzalanmıştır. Toplam olarak 76 milyon liralık kredi kullanılmıştır (yepazarıcı, age, 1995, s.40).

yararlananlardan biri de Nejat Bey'dir.⁵⁰

Nejat Bey, kurumsal girişimciliğe başlamadan önce birkaç girişimcilik faaliyeti yapmakla birlikte, kurumsal girişimcilik faaliyetini Kartal'daki fabrikasında gerçekleştirmiştir. Fabrikayı daha aktif bir hale getirmek ve TSKB'nin kredilerinden faydalanmak için başvuruda bulunan Nejat Bey, şunları belirtmiştir:⁵¹

“TSKB kurulmadan önce, özel girişimlere uzun süreli yatırım kredisi veren Banka yoktu... TSKB, 1950 Haziran'ında özel sanayi girişimlerine kaynak sağlama üzere kurulunca, ben de bir ilaç fabrikası kurmak üzere kredi için ilk başvuranlardan olmuştum. İnşaat ve tesisat ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tüm istediğim kredi de 820.000 TL'ydi. Türkiye'de ilaç fabrikası kurmak için 1950'ler başlarında iki başvuru daha olmuştum. Bunlardan biri dünyaca ünlü Squibb kurumuna, ötekisi de ülke çapında ad yapmış olan İbrahim Ethem kuruluşuna aitti. Kredi istekleri Banka Yönetim Kurulu'nun önüne gelince, tanınmış iki kuruluş yanında adı sanı duyulmamış bir kişinin Türkiye'de “ilaç fabrikası” kurma çabası yadırganmıştı.”

TSKB'den kredi alabilmek için yapılan başvuru sırasında, İstanbul'un

⁵⁰ "Bankaya 16. sırada kredi isteğiyle başvuran genç girişimci [Nejat F. Eczacıbaşı'ydı]... Banka Yönetim Kurulu Bay Nejat F. Eczacıbaşı'nın, kredi talebiyle ilgili izahat vermek üzere davet edilmesine karar verir. Nejat Bey'in girişimsel faaliyetiyle ilgili açıklamalarından sonra, Banka şu kararı alır (Üyepazarıcı, *age*, 1995, s.43): 16 Dosya No. Nejat Ferit Eczacıbaşı firmasına Umum Müdürlüğün teklifi dairesinde %7 faiz, %1 taahhüt komisyonu ve 8 sene vade ile 800.000 lira kredi verilmesine; işbu kredinin aşağıdaki şartların tahakkukunda meriyete [yürürlüğe] girmesine ve vadenin hesabına 2 sene "priode grace [ödemersiz dönem]"in dâhil edilmesine”;

1. Nejat Ferit Eczacıbaşı bir şirket kuracak, bu şirket tercihan anonim şirket olacaktır. Bu anonim şirketin ödenmiş sermayesi 500.000 lira olacaktır. Sermayenin teşekkülündeki aynı kısım ancak bu proje mevzuunu teşkil eden fabrika arsası ve hali hazırdaki laboratuvarından yeni fabrikasına nakledeceği 27.251 liralık tesisat olabilir. Mütebaki [geriye kalan] nakit olmalıdır.

2. Teminat olarak müstakrizin [borçlunun] Kartal'daki fayans fabrikasının bütün arsa, bina, tesisat ve müştemilatı ile bu kredi mevzuunu teşkil eden tesisin arsa, bina, tesisat ve müştemilatı Banka'mıza birinci derece ipotek edilecektir.

3. Fabrika binası için Amerika'dan gelmesi ve bu proje üzerine yapılacak ve Banka'ca kontrol edilecek keşfin işbu kredi miktarına esas olan ve Banka'mızca kabul edilmiş bulunan ihzari [hazırlanan] tahmin miktarını %10'dan fazla tecavüz [geçmemesi] etmemesi lazımdır.

⁵¹ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.99.

Galata semtinde beş odalı bir imalathanede geleneksel girişimcilik faaliyetlerine devam eden Nejat Bey'in başvurusu, Banka Yönetim Kurulu'nca alınan "Avrupa standartlarında ilaç fabrikası kurmanın ve o standartlarda ilaç imal etmenin Türk müteşebbisler tarafından yapılamayacağı" kararıyla reddedilmiştir. Ancak, Nejat Bey'in Robert Kolej'den hocası olan Prof. Dr. Hazım Atıf Kuyucak⁵² meseleye dehalet ederek, sıra dışı bir mülakatla, Nejat Bey'in girişimini gerçekleştirecek krediyi onaylatmıştır. Nejat Bey, bankanın o dönem yönetim kurulu üyelerinden olan Hazım Atıf Kuyucak, Cabir Selik ve müdür Reşit Egeli'nin karşısındaki mülakatında şunları ifade etmiştir:⁵³

"Toplumun Türkiye'de yerli ürünlere güven duymaması, halkın kötü niyetinden değil, sanayicinin kapalı bir ekonominin verdiği olanakları kötüye kullanarak, ürünlerinin denetimine ve standartlarına önem vermemesinden ortaya çıkmıştı. Ulusal sanayimiz, dünyadaki örneklerinde görüldüğü gibi üretimde gerekenleri yaptığı ve bunu da topluma anlatabildiği takdirde, halkın iyi niyetinden kuşku duymamak gerekir."

Bu ifadelerle heyeti ikna eden Nejat Bey, başarılı olmuş; arsa, tesisat ve inşaat için gerekli olan 820.000 liralık krediyi elde etmiştir. Daha sonra İstanbul'un Levent semtinde [halen Eczacıbaşı'nın mülkü olan/bugünkü Kanyon AVM], metrekaresi 265 kuruştan, fabrika için genişçe bir arsa alınmış ve inşaat başlanmıştır.⁵⁴ Eczacıbaşı İlaç Fabrikası dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı [İzmir'de Süleyman Ferid Bey ile birlikte çalışan ve Ferid Bey'in DP iktidarına İzmir teşkilatlanması için önerdiği, İzmir Mebusu] Dr. Ekrem Hayri Üstündağ tarafından atılmıştır. Fabrikanın en kısa sürede bitirilmesi için gayret gösterilmiştir. Nejat Bey, kardeşleri Melih ve Vedat⁵⁵ ile iş bölümü yaparak, hem imalathanedeki işleri hem

⁵² TSKB'deki görevi başladığı yıl bitmiştir. Kısa bir süre bu görevde bulunan H. A. Kuyucak hakkında detay bilgi için bk. Muhsin Aslan, "Cumhuriyet'in ilk Döneminde Muhasebe-İktisat Düşüncesine Katkı Verenler: Hazım Atıf Kuyucak (1897-1970)", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (13), 2017, s.269-272.

⁵³ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.100.

⁵⁴ Nejat Bey; ilaç fabrikasının toplam maliyetinin, 1952 yılı fiyatlarına göre, yaklaşık olarak 2.000.000 lira olduğunu; bunun 820.000 lirasının TSKB kredisi ile diğerinin ise öz sermaye kaynaklarıyla karşılandığını ifade etmektedir. Bk. Eczacıbaşı, *age*, 1998, s.190.

⁵⁵ Nejat Bey'den iki yaş küçük kardeşi Vedat, fanatik bir Menderes hayranı ve DP'lidir. 1960 Askeri Darbesi'nden sonrada Nejat Bey ve kardeşi Şakir Bey'in (Vatan Gazetesi'nin

de tesis için yurt dışından gelecek olan makinelerin organizmesini yürütmüştür. Düzenli ve yoğun çalışmalar sonucu, 11 ay gibi kısa bir sürede fabrika bitirilmiş ve Eczacıbaşı İlaç'ın Levent tesislerinin açılış töreni 23 Kasım 1952'de, Cumhurbaşkanı M. Celal Bayar, birçok bakan ve milletvekilinin katılımıyla yapılmıştır.

Eczacıbaşı İlaç'ın modern üretim tesislerinin açılışından birkaç yıl sonra, 1955'lerden itibaren ülkede "döviz darboğazı" giderek büyümeye başlamıştır. Yabancı ülkelerden hazır ilaç ithalatı çok güç gerçekleştirilebiliyordu. Yabancı ilaç kuruluşlarının tek çaresi ya 6224 Sayılı Kanun'dan yararlanarak Türkiye'de kendi tesislerini kurmak ya da kurulmuş bulunan fabrikaların lisansı altında ilaçlarını ürettilmekti. Amerika'dan Squibb, Pfizer, Wyeth, Abott, İtalya'dan Carlo Erba ve Farmitalia, Federal Almanya'dan Bayer, Schering, Hoechst, Knoll ve Merek, İsviçre'den Sandoz, Roche ve Ciba gibi firmalar Türkiye'de kendi tesislerini kurmuşlardı. Dünyanın öteki ünlü kuruluşları ise kendi tesislerini kurmayı düşünmüyor, ancak ürünlerini piyasada bulundurmak için lisans verecek yer arıyorlardı. Eczacıbaşı ilaç tesislerinin kuruluşunun erken bitirilmesinin bu açıdan da çok yararı olmuştur. Yabancılar için kendi standartlarında iş görebilecek bir tek tesis Levent'te yeni devreye giren Eczacıbaşı'nın ilk Türk ilaç fabrikasıydı. Levent fabrikasının üretime geçişinden itibaren on yıl içinde, dünyanın en ünlü kuruluşları arasında yer alan Parke Davis, Upjohn, Schering, Bristol-Myers, Warner Lambert, Specia, Astra, Pharmacia, Leo, Beiersdorf, Fujisawa, Biochemie, Eaton, Norwich, Geigy (sonradan kendi tesislerini kurdular) ve Philips-Duphar kurumlarıyla işbirliğine girilmiştir. Lisans anlaşmalarıyla, bu kuruluşların başka türlü erişilmesi imkânsız olan muazzam teknik potansiyeli de ülkeye kazandırılmış oluyordu. Eczacıbaşı Topluluğu'na

---

sanat editörü) iktidar tarafgirliğinin aksine bu tavrını korumuştur. Nitekim 24 Mart 1961 yılında bir lokantada yemek yerken ayağa kalkar ve bütün lokantanın duyacağı şekilde "benim için hâlâ Başbakan olan Menderes'in şerefine" sözlerini sarfeder. Bu durum orada bulunanlar tarafından kolluk kuvvetlerine bildirilir ve Vedat Eczacıbaşı tevkif edilir. Ancak gözaltındayken sebebi meçhul bir şekilde intihar eder. Eczacıbaşı ailesi (İstanbul) hemen açıklama yaparak "... Nejat Eczacıbaşı... Olayı gazetelerden duyduğunu, Vedat Eczacıbaşı ile ilgisinin sadece bir akrabalık bağından ibaret olduğunu ve yine bahis konusu kimsenin, Eczacıbaşı İlaç Fabrikası ile hiçbir alakasının bulunmadığını belirtmiş..."tir. Cenazesinin İzmir'e getirilmesine müsaade edilmez, baba Süleyman Ferid Bey ve ailesi (İzmir) buna ciddi tepki gösterir, ancak cenaze İstanbul'a defnedilir. Bk. Yıldırım Oğur, *Cumhuriyet'in Beyaz Mağdurları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

1980’lerde az gelişmiş ülkelere gidip tesis kurma olanağını sağlayan da işte bu “teknoloji transferi” olmuştur.⁵⁶

Süleyman Ferid Bey döneminde olduğu gibi Nejat Bey döneminde de kamu politikaları, girişimcinin faaliyetlerini yönlendirici ve belirleyici en önemli etken olmuştur. Nitekim yabancı firmalar 1950’li yıllarda 6224 Sayılı Kanun’dan yararlanarak ya kendi işletmelerini kuracak [birkaç firma bu yolu seçmişti] ya da yurt içindeki bir firmaya “üretim lisansı” vereceklerdi. Eczacıbaşı firması bu fırsatı iyi değerlendirmiş ve dünya ölçeğinde faaliyet gösteren önemli 17 yabancı kuruluşun lisans hakkını alarak piyasada önemli bir pazar elde etmiştir. Nejat Bey, 1950’lerde Türkiye’ye 40 milyon liralık ilaç ithalatının yapıldığını, bunun sadece 7 milyon lirasının hammadde, geri kalanının ise kâr olduğunu belirtmektedir. Bu kadar parayı yurt dışına aktarmak yerine, hem daha ucuz hem daha kaliteli ilaç imalatı için devletin girişimcilere yardımcı olmasını istemiştir.⁵⁷ Nitekim Nejat Bey, 1957 yılının Mayıs ayındaki bir toplantıda;⁵⁸ “Yılda 25 milyon liralık döviz verilse, Türkiye’nin ilaç ihtiyacı ülke içinden sağlanabilir” diyerek “bunalımlı ekonomik koşullar altında bile ülkenin ilaç ihtiyacının % 85’inin yurt içi üretimle karşılandığını” ifade etmektedir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren otuz beş yıllık dönemde uygulanan iktisat politikası yani ithalat yasağının yeniden bir kamu politikası olarak uygulanmasını gündeme getirmiştir. 1960’lı yıllarla birlikte devlet, iktisadi gidişata yön verecek planlamalar yapmaya başlamış ve DP’nin “popülist” politika anlayışının mali yapıda meydana getirdiği olumsuzlukları giderebilmek için “karma ekonomik model” tercih edilmiştir. Amaç, iktisadi refahı tüm toplum lehine olacak şekilde düzenleyip kamu sektörünü daha kârlı kılmaktır. Nejat Bey; karma

⁵⁶ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.103.

⁵⁷ Nejat Bey (*age*, 1998, s.356) bir gazeteciyle yaptığı mülakatta, “1950’li yıllarda Başbakan Adnan Menderes ile birbirimize girmiştik. Başlangıçta ilaçta yabancı sermayenin karşısındaydım. Ama yasa çıkınca [6224] bunun karşısında ol[a]madım. Yabancı ilaç kuruluşları, Türk yasalarına göre çalışmak üzere geldiler. Baktılar olacak gibi değil; bazıları “Burada nasıl çalışılır?” diyerek gittiler. Oysa Türkiye’li ilaç kuruluşları ülkede çalışmaya mecburdu; yabancı üreticiler zorunlu değildi.” diyerek aslında, fiyat tahdidinden dolayı kârlı olamayan sektöre hiç kimsenin kolay kolay yatırım yapmayacağını ifade etmektedir.

⁵⁸ Eczacıbaşı, *age*, 1999b, s.27-29.

ekonomik modeli, meşrulaştırıcı tarzda, şu şekilde tanımlamaktadır:⁵⁹

“Karma ekonomik [model] bir anlayış, siyasal bir düzen, refah ve sosyal adalet ilkelerinin demokratik düzen içerisinde gerçekleşmesini isteyen[lerin] bir yaşayış biçimidir.”

Nejat Bey’in bu tanımlaması, aslında dönemin kamu politikalarının girişimciler açısından yeni bir kaynak ve “fırsat alanı”⁶⁰ olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu dönemde devlet, ilaç piyasasına giriş-çıkışı “ilaç ruhsatı” vererek kontrol altına almıştır. Ayrıca ilaç fiyatları da Sağlık Bakanlığı tarafından belirlenmiştir. Bakanlık azami %15 kâr tahdidi koymuştur. Gerçi o dönemlerde ilaç piyasasında bir daralmanın olduğu Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında, ilaç sektörüyle ilgili geçmişe yönelik bir değerlendirmede şöyle ifade edilmektedir:⁶¹

“Bu dönemde ilaç endüstrisi Türkiye’nin ilaç ihtiyacının tümüne yakın kısmını yerli üretimle karşılamaya başlamış; yeni firma kurulmasına karşın firma sayısında belirgin bir azalma olmuştur. 30 kadar firma piyasadan çekilmiştir. Nitekim dönem başında 130 dolayında olan ve 110 tanesi fiili üretim yapan, 20 tanesi ise diğer firmalarda üretimini yaptırdığı ilaçları satan firma sayısı dönemin sonunda toplam olarak 99’a inmiştir. Bu toplamda yer alan firmaların 74 tanesi üretici, 25 tanesi ise sadece satıcı durumundadır.”

Kâr tahdidi uygulamasının piyasaya girmek isteyen girişimciler üzerinde caydırıcı bir etkisi olduğu ifade edilebilir. Ancak Bağ-Kur, Emekli Sandığı ve SSK gibi sosyal güvenlik kurumları için kamu tarafından yapılan külliyatlı alımlardan dolayı, iş dünyasının kurumsal örgütlenmesi kamu politikaları üzerinde önemli söz sahibi olmuştur.⁶² Nitekim İstanbul

⁵⁹ Eczacıbaşı, *age*, 1998, s.116-117.

⁶⁰ Şerif Mardin (*Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.106-107); Osmanlı’dan günümüze kadar uygulanan ekonomi politikalarının, devlet eliyle yönlendirilmesinden dolayı hep siyasi yandaşlara veya doğrudan siyasetçilere ve bürokratlara yeni bir “fırsat alanı” yaratma çabası içinde olduğunu belirtmektedir.

⁶¹ DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ilaç ve Hammaddeleri Sanayii Sektörü Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Yayın No: DPT: 1555-ÖİK: 244, 1977, s.5-6.

⁶² İşveren örgütlerinin kamu politikaları üzerindeki etkisi için bk. Ayşe Buğra, “İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 48/49-Kış Bahar, 1990; Buğra, *age*, 1995a, s.305-364.

Sanayi Odası (İSO) ve Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) gibi kuruluşların üst düzey yöneticiliklerinde Eczacıbaşı ailesi etkili olmaya başlamıştır.⁶³ Bu sivil toplum örgütlerinin mensupları, daha önce kişisel veya kurumsal olarak yaptıkları “kamu politikalarını” etkileme faaliyetini artık “örgütlü bir topluluk” olarak yerine getirmektedir. Mesela o dönemde Nejat Bey; “1960 sonrasında Cemal Gürsel tarafından Sanayi Bakanlığına tayin edilmiş; ancak kendisi iş dünyasından bir temsilcinin bu göreve getirilmesinin şaibelere yol açacağını” ifade ederek, bu görevden feragat etmiştir.⁶⁴

Sonuç itibariyle bu dönem, İzmir’in Eczacıbaşı’sı olan firmanın Türkiye’nin Eczacıbaşı’sı olmasına şahit olmuştur. Özellikle Nejat Bey’in kurumsallaşma yolunda attığı adımlar ve piyasadaki yeni fırsatları değerlendirme kabiliyeti, Eczacıbaşı firmasının hızla büyük atılımlar yapmasını ve küçük bir eczaneden büyük çapta fabrikasyon üretimine geçmesini sağlamıştır. Nejat Bey, babasının İzmir’de gerek İttihat ve Terakki devrindeki gerekse Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki kurucu kadro ile olan hukukunu devam ettirmiştir. Nejat Bey siyasilerle olan tanışıklığını şu şekilde belirtmektedir:⁶⁵

1942-1946 yılları arasında Başbakan olan Şükrü Saraçoğlu, babasının İzmir’den yakın arkadaşıdır. Hatta Nejat Bey’in 1946 yılındaki nikâh törenine iştirak etmiştir.⁶⁶ M. Celal Bayar ile Süleyman Ferid Bey’in İzmir’den gelen sıkı bir dostlukları mevcuttur.⁶⁷ Babasından sonra M. Celal Bayar ile olan hukukunu devam ettirmiştir. Menderes, Nejat Bey’i İzmir’den milletvekili yapmak istemiş, ancak kendisi kabul etmemiş ve DP iktidarı döneminde yakın ilişki içinde bulunmayı tercih etmiştir. 1965’te Başbakan olan Suat Hayri Ürgüplü ile yakın dost olmuş ve Ürgüplü’nün vasıtasıyla Süleyman Demirel ile tanışmıştır. 12 Mart sonrasında Başbakanı Nihat Erim ile yurtdışı eğitimi sırasında; daha

⁶³ Bk. Mahir ve Danacıoğlu, *agm*.

⁶⁴ Eczacıbaşı, *age*, 1999a, s.111.

⁶⁵ Eczacıbaşı, *age*, 1994, s.120-144.

⁶⁶ Kendi ifadesiyle (1994, s.122): “Saraçoğlu, İzmir Sultanisi’nde öğretmenliğe başladıktan sonra, İzmir İttihat ve Terakki döneminde [İzmir] Ticaret Mektebi Müdürlüğü’ne getirildiği 1911’i izleyen yıllarda, M. Celal Bayar ve babamla zaman zaman bir arada olur ve politikada birbirleriyle benzer görüşleri paylaşırlarmış”.

⁶⁷ M. Celal Bayar 1960 ihtilalinde tevkif edilince eşini ve kızını İzmir’e, Süleyman Ferid Bey’in yanına göndermiştir.

sonraki Başbakanlardan Ferit Melen ile askerlik vasıtasıyla, Bülent Ecevit ile kardeşi Şakir Eczacıbaşı'nın Robert Kolej'den arkadaşlığı aracılığıyla tanışmıştır.

Nejat Bey, siyasetçi ile girişimci ilişkisini tarihi bir anekdotla şu şekilde ifade etmektedir:⁶⁸

“Sadrazamın, çocukluk yıllarından yakın arkadaşı olan bir Ermeni varmış. Kadirşinas Sadrazam yüce görevine erişince arkadaşını unutmamış ve onu makamına çağırarak bir dileği olup olmadığını sormuş. Ermeni, Sadrazam’a şükranlarını sıralarken, kendisini makamına emretmesinin büyük bir lütuf olduğunu dile getirerek, eski dostundan bir tek dileğinin bile bulunmadığını söylemiş... kapıdan çıkarken, Devletlim, uygun bir zamanınızda Bab-Ali'ye giderken yolunuzun üstündeki mütevazı dükkânıma uğrayıp bir kahvemi içmek lütfunda bulunursanız, beni ihya ederseniz demiş... Kısa bir süre sonra dostunun dükkânına uğrayan Sadrazam, bir kahve içmiş ve ayrılmış. Bu olay, çarşı-pazar her yerde hemen duyulmuş elbette... O günden itibaren, Ermeni'nin devletle ilgili sorunları, her devlet kapısında hemen çözülmüş. İş burada kalmaz, adamın ne kadar akraba ve yakını varsa, bunların da devletle ilişkili sorunları, Sadrazam'ın bir gün dükkânına uğrayıp bir kahvesini içtiği Ermeni'nin aracılığıyla hiç sıkıntısız sonuçlandırılmıştır.”

Aslında Nejat Bey'in ifade ettiği bu kıssadan hisse, dönemin Türk müteşebbisinin devletle olan yakınlığının (mevzilenme), kamu politikalarını kendi lehine döndürebilmesinin rasyonalitesidir. Siyasetçi-girişimci ilişkisinin bu kadar yoğun olmasının veya diğer bir ifadeyle; girişimcinin siyasetçiye yakın olma arzusunun temelinde yatan neden, cari iktisadi örgütlenme tarzıyla ilgili bir hadisedir. Yani; bu dönemde uygulanan karma ekonomi politikaları, planlamalar, ithal ikamesi gibi devlete dayalı büyüme ve kalkınma politikalarından “pay almak” ve/veya en azından bu politikalardan olumsuz olarak etkilenmemek isteyen girişimci, “rasyonel bekleyişler teorisi” gereği, kendi çıkarını maksimize edici faaliyetlerde bulunmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde uygulanan kamu politikaları (gerek teşvikler gerekse ithalat yasakları) girişimcilere hem üretim hem de satış sürecinde olumlu katkı

---

⁶⁸ Eczacıbaşı, *age*, 1994, s.116.

sağlamıştır. Zaten girişimci yaptığı faaliyetleri, kâr veya çıkar maksimize edici bir faaliyetten daha ziyade “kamu yararı”na yapılan katkılarla ifade etmektedir.⁶⁹

Yukarıda Nejat Bey’in karma ekonomi ile ilgili ifadesinde de görüldüğü gibi, bu dönemi “aynı ideali paylaşan insanların bir yaşayış biçimi olarak” nitelendiren zihniyetin tezahürüyle girişimci, “tercih”lerini kamufle etme yoluna gitmiştir. Girişimci elde ettiği gelirini meşrulaştırmak veya kârını topluma kabul ettirebilmek için faaliyetini toplumsal/kamusal bir hizmet olarak nitelendirmektedir.⁷⁰ Süleyman Ferid Bey ilk eczaneyi satın aldığı zaman ailesinin “...yalnızca para kazanmayı değil, ulusal onurumuza ağır gelen bu boşluğu doldurmaya da çalışmalısın. Bu yönde hizmetin olursa seninle iftihar ederiz.”⁷¹ şeklindeki telkinleri ve Süleyman Ferid Bey’in kendisinden sonraki kuşağa “ülkeden aldığınızı ülkeye veriniz” telkini, aslında Türk müteşebbis sınıfının devlet ile ters düşmeme veya en azından dikkatleri üzerine çekmeme anlayışıyla hareket etmesinin bir sonucudur.

Kısacası dönemin ekonomi politikaları sayesinde hem sermaye ihtiyacını karşılayan hem de “hazır pazar” olarak devleti kullanan bir Türk müteşebbis sınıfı söz konusudur. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri Türkiye’de uygulanan ekonomi politikalarının temel amacı olan “özel teşebbüs” yaratma çabası, doğal olmayan yöntemlere ve zorlamalara dayandığı için ciddi bir sosyo-ekonomik maliyeti olmasına rağmen azınlık da olsa ortaya bir sanayici/girişimci sınıfının çıktığı görülmektedir. İçe kapanık politika dönemindeki bu girişimsel faaliyetler, 24 Ocak 1980 Kararları ile kısmen de olsa daha farklı bir yapıya bürünmüştür. İktisadi

⁶⁹ Aslında bu durum sadece ülkemiz için söz konusu değildir. Mesela Hitler döneminin Almanya’sında günümüzde bile çok meşhur olan araba markalarının (BMW, VW, Porsche vesair) ve diğer sanayi kuruluşlarının (Siemens, Bayer vesair) sahiplerinin hepsi Hitler’in partisine yüklü miktarda yardım etmiş ve politikalarına ses ıkarmamışlardır. Hitler sonrasında ise bu davranışlarını izale etmişlerdir. Bk. Khalid Elhassan, “10 Famous Companies That Collaborated with Nazi Germany”, historycollection.com, 16 Temmuz 2018.

⁷⁰ Sabri F. Ülgener (*age*, 2006, s.27); devlet müdahalesi sayesinde ortaya çıkan bu tür toplumsal yapıyı, “Ayarlı Sınıf ve Tabaka Tertibi” olarak ifade etmektedir.

⁷¹ Bk. Orhan akmak, “Osmanlı Modernleşmesinin Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras: Eczacıbaşı Örneği (1903- 1942)”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1, 2024, s.163-201, <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1395964>.

ve sosyal yapıya siyasi mülahazalarla “iyi niyetli” bir şekilde yapılan müdahaleler; iktisadi bakımdan 24 Ocak Kararları’nı, siyasi açıdan ise 1980 Askeri Darbesi’ni ortaya çıkarmıştır.

Nejat F. Eczacıbaşı’nın 24 Ocak Kararları Sonrasındaki Girişimcilik Faaliyetleri (1980-2002)

Çalışmanın bu bölümünde, 24 Ocak Kararları’nın Türk müteşebbis sınıfı üzerindeki etkileri, yine Eczacıbaşı firması bağlamında değerlendirilecektir. Özellikle Eczacıbaşı firmasının ekonomik gelişme trendiyle, ekonomi politikaları arasındaki ilişki ele alınacak ve Eczacıbaşı firmasının küreselleşme sürecindeki Türkiye ekonomisine bakış açısının ifade edilmesiyle çalışma nihayet bulacaktır. Ancak bu incelemeye geçmeden önce, bu çalışmada 24 Ocak Kararları’nın nasıl yorumlandığını ve bu kararlara ne tür bir anlam atfedildiğini ifade etmek yararlı olacaktır.

24 Ocak Kararları, Türkiye’nin cari iktisadi örgütlenme tarzında, hem uygulama hem de zihniyet bakımından esaslı değişiklikler meydana getirmiştir. Türk iktisat yazınında, liberal dönem olarak ifade edilen bu uygulamalar, sadece ticari ve finansal serbestleşmeyle sınırlı olduğu için, bu çalışma açısından, gerçek manada liberalleşmeyi yansıtmamaktadır. Çünkü piyasa ekonomisinin temel kurumları olan “özel mülkiyet, fiyat sistemi ve serbest ticaret (mübadele)” ülke ekonomisinde halen piyasa tarafından değil, daha çok devlet tarafından yönlendirilmektedir. Bundan dolayı, 24 Ocak Kararları’yla başlayan dönem, Türkiye’nin liberalleştiği bir dönem olmaktan ziyade piyasa ekonomisine “geçiş” döneminin başlangıcıdır. 24 Ocak Kararları, 1980’e kadar uygulanan ekonomi politikalarının genel amacı olan “ithal ikamesine yönelik olarak yerli müteşebbisi koruma” anlayışını değiştirmek ve uluslararası ticarete adapte olabilmek için “yasal-kurumsal serbestleşme” politikasını uygulamaya koymuştur. Bu politika “özelleştirme” sürecini, döviz ve faiz politikasının serbestleştirilmesini (finansal serbestleşme) ve dış ticaret yasağının kalkmasını (ticari serbestleşme) başlatmıştır. Nitekim bu uygulamalar, Türk müteşebbisinin iktisadi faaliyetlerinde de “amaç ve araç” farklılığına yol açmıştır. Çünkü cari iktisadi örgütlenme tarzında meydana gelen değişikliklere uyum sağlamak için girişimciler davranışlarını (mevzilenme biçimini), yeni kamu politikalarına göre

belirleme yoluna gitmişlerdir.

İktisadi örgütlenme tarzında meydana gelen bu değışikliklere Eczacıbaşı Firması da uyum sağlamıştır. Firma 1980 öncesinde tasvip edilen karma ekonomik modeli, ithal ikamesini ve korumacılık gibi politikaların yanlışlığı üzerinde durmak yerine, uygulanmaya başlanan “dışa açılma ve serbestlik” politikalarına göre strateji belirlemeye başlamıştır. Bu durumu Nejat Bey kendi ifadesiyle şöyle belirtmektedir:⁷²

“Eczacıbaşı kuruluşları, 1980’li yıllar boyunca dışa açık bir ekonomi içinde, seçilmiş alanlarda derinlemesine uzmanlaşma doğrultusunda köklü biçimde yenilendi. Üç ana üretim grubunda büyük yatırımlara girişen Eczacıbaşı, öncelik verdiği çalışma alanlarında ileri teknolojilerle uluslararası standartlarda ürünler yapan ve dış pazarlara yönelmeye başlayan bir topluluk görünümünü aldı. Eczacıbaşı, yeni ilkeleri çerçevesinde, kendisi için çağdaş bir “kurum kimliği” yarattığı gibi, bu kimliğini toplum önünde de kanıtlıyordu. Geleceğin dünya düzeniyle uyumlu bir ekonomik yapı oluşturma sürecinde Eczacıbaşı Topluluğu’nun uyguladığı önemli bir yöntem, yeryüzünün önde gelen kuruluşlarıyla karşılıklı işbirliğine girişmek olmuştur. İlaç, yapı ve kâğıt [sektörlerinin] en yetkin uluslararası kurumlarından bazılarıyla Eczacıbaşı Topluluğu kuruluşları arasında ortak yatırım anlaşmaları yapıldı. Yeni ortak yatırımların baş amacı, işbirliğinde bulunulan alanlardaki en son teknolojilerin Türkiye’de kurulacak tesislerde de tümüyle sağlanmasıydı. Eczacıbaşı Topluluğu, [1982 yılına, firmanın 50. yılına] tüm çağdaş normları benimsemiş bir sanayi topluluğu kimliğiyle giriyor ve sermayesinin büyük çoğunluğu Eczacıbaşı’na ait 33 kuruluştan oluşuyordu.”

Nejat Bey, yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, uluslararası yapıyla uyum sağlamaya çalışılan bir dönemde, girişimcilik faaliyetlerini de buna göre ayarlamının zorunluluğunu fark etmiş ve 1980’li yıllarla birlikte, “uluslararası ortak” bulunarak dış piyasaya açılmıştır. Diğer bir ifadeyle, artık “ithal ikamesi” veya “korumacılık” değil, “yabancı ortaklık” dönemine girilmişti ve zaman, bu durumu içselleştirme zamanıydı. 24 Ocak Kararları’yla iktisadi örgütlenme tarzında meydana gelen değışiklikler, firmaların amaç fonksiyonlarında da değışiklik

⁷² Eczacıbaşı, *age*, 1994, s.152-153.

meydana getirmiştir. 1980’li yıllarla birlikte Nejat Bey’de firmasının, dünya ölçeğinde önemli payı olan ve ileri teknolojiye sahip firmalarla rekabet etmesi gerektiğini fark ederek firması için şu hedefi ortaya koymaktadır:⁷³

“Eczacıbaşı Topluluğu 1980’li yılların sonunda stratejilerini, küreselleşme ve dışa açılma hedefleri üzerine kurmuştur. 1980 sonrası süreçte gerek ülkede gerekse de dünyadaki ekonomik değişimlerin sonucu olarak kurumların gelişmeyi hatta var olmayı sürdürebilmeleri, dünya pazarlarının gereklerine uyabilmelerine bağlı duruma gelmişti. 2000’li yıllara doğru bu gelişimin derinleşerek süreceğinin bilincinde olan Eczacıbaşı Topluluğu, yurtiçi ve yurtdışı pazarlarda artan rekabeti göğüsleyebilmek ve büyümesini sağlayabilmek amacıyla, stratejik kararlar almıştır.”

Dönemin iktisadi yapısının girişimci açısından ne anlama geldiğini öngören ve girişimcinin nasıl bir tavır alması gerektiğini keşfeden Nejat Bey; firmasının ileriye yönelik iki hedefini şöyle ortaya koyuyor:⁷⁴

- Türkiye’nin doğal kaynaklarının ve ekonomisinin gerçeklerine dayanan yatırımları yapmak,
- Eczacıbaşı firmasının uzmanlaştığı alanlardaki teknolojik gelişmeleri uluslararası düzeyde izleyerek, Türkiye’de uygulamaktır.

Nejat Bey’in bu hedefleri içerisinde birincisi hem ilginçtir hem de Türk müteşebbis yapısının karakteristik bir özelliğini ortaya koymak bakımından önemlidir. Nejat Bey’in, aslında birinci hedefinde, ülkenin iktisadi yapısından kastettiği “kamu politikaları”dır. Diğer bir ifadeyle uygulanan kamu politikalarını içselleştirebilmenin yolunu ve yordamını bulmak (mevzilenme) her zaman için Türk müteşebbisinin en asli vazifesi olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi bu durum girişimci açısından rasyoneldir. Ancak burada en önemli sorun, Türk müteşebbisinin bu durumu içselleştirirken “piyasa ekonomisinin temel kurumlarını” ortaya çıkarıcı taleplerden daha ziyade cari sistemin devamına ve bu durumdan kendilerine vazife çıkarmanın yoluna yönelik bir politika izlemiş olmalarıdır. Bu durumu ise en iyi şekilde icra edecek yapı “örgütlü iş

---

⁷³ Eczacıbaşı, *age*, 1998, s.310-311.

⁷⁴ Eczacıbaşı, *age*, 1994, s.306.

dünyası” sayesinde olacaktır.

Örgütlü iş dünyasının önemli aktörleri olan TÜSİAD, TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları) ve MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) gibi sivil toplum kuruluşları, her yeni hükümete, “tutarlı bir ekonomi politikası” izlemesi konusunda fikir beyan etmektedirler. Bu baskı Turgut Özal dönemiyle birlikte daha da artmıştır. Mesela, TÜSİAD’ın bir toplantısına katılan Özal, dönemin TÜSİAD başkanı Bülent Eczacıbaşı’nın konuşmasına kızıp salonu terk ederken gazetecilere, “Bu da babası gibi devletçilikten kurtulamadı.” diyerek; aslında kamu politikalarını kendi lehine döndürme talebinde bulunan iş dünyasına karşı bir tepki göstermiştir.⁷⁵ Kısacası, uygulanan ekonomi politikalarının kendi kontrolünde gelişmesini arzu eden “örgütlü iş dünyası”nın baskısıyla; ilginç bir ikilem ortaya çıkmaktadır; ne devlete güvenen piyasa ne de piyasaya güvenen bir devlet. Bu çarpık devlet-piyasa yapısıyla ilgili ilginç durum, iş dünyasının iki büyük ve iki farklı zihniyete sahip temsilcileri olan MÜSİAD ve TÜSİAD’ın bazı politikalarında da görülmektedir.

1987 yılında TÜSİAD, Özal Hükümeti’nin iş dünyasını dikkate almadan izlemeye çalıştığı kamu politikaları üzerinde daha etkin ve baskın olabilmek için; Ömer Dinçkök, Bülent Eczacıbaşı, Cem Boyner, Halis Komili ve Güler Sabancı gibi yeni kuşak gençlerden veya burjuvazinin yeni kuşağından müteşekkil bir yönetim oluşturmuştu. Nitekim 1987 tarihi, Türkiye ve Özal’lı yıllar açısından bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle genç kuşağa devredilen örgütlü iş dünyasının “demokratikleşme ve küreselleşme” konusunda kendisinden önceki kuşaktan daha istekli olması ile 1980 öncesinin liderleri olan Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş’in siyasi yasaklarının kalkması ve siyasete girmeleri; gençlerin iktidarıyla iş dünyasını, eskilerin siyasete girmesiyle Özal politikalarını olumsuz olarak etkilemiştir. Öyle ki; Özal, eski siyasetçilerin sahneye inmesi ve onların izleyeceği popülizm siyasetine halkın rağbetiyle ve kendisinin iktidarı kaybetmesine yol açacağı endişesinden dolayı, 1987 yılından itibaren

⁷⁵ Ayşe Buğra, “Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi”, *Toplum ve Bilim Dergisi* 66/Bahar, 1995b, s.40-41.

“mali disiplini” bozacak politikalar uygulamıştır.⁷⁶

TÜSİAD’ın genç üyelerinden Ömer Dinçkök’ün başkanlığı döneminde gerçekleşen ilginç bir olay, meseleyi daha iyi özetlemektedir.⁷⁷

“Bu dönemde, Dinçkök’ün girişimiyle, dernek üyelerine, hükümetin icraatını değerlendirmeleri için bir anket formu dağıtılır. Ankete verilen cevapların çok eleştirel olduğu ve özellikle icraatın kuralsızlığı ile ilgili genel bir memnuniyetsizlik dile getiriliyordu. Dinçkök, bu sonuçları hükümet yetkilileriyle birlikte tartışmak üzere bir toplantı düzenledi. Fakat beklenen tartışma yapılamadı. Çünkü dernek üyeleri kapalı ankete verdikleri cevapları, hükümet yetkililerinin önünde tartışmaya yanaşmamışlardı. Yani, Nasrettin Hoca’nın, Akşehirlilerden toplanan bir heyetle Timur’a, fillerinin halka verdiği zararları anlatmaya gittiğinde karşılaştığı durum gibi, Dinçkök’de devlet erkânının karşısında arkasına döndüğünde, heyeti arkasında bulamadı. Bu olayın farklı şekillerde açıklamaları yapıldı. Ancak en açık yorumu, yine bir TÜSİAD üyesi... Ne bekliyordunuz? Ertesigün herkesin Ankara’da işi var” şeklinde yapmıştı.”

Aslında bu ifadeler, iktisadi örgütlenme tarzından kaynaklanan belirsiz, müphem ve girift bir ilişkiler yumağı içindeki devlet-piyasa yapısının, Türkiye’ye özgü karakteristik özelliğini ortaya koymaktadır. Nitekim TÜSİAD’ın kamu kaynaklarını yönlendirmek için ihdas edilmiş bir kuruluş olarak nitelendiren Anadolu’lu işadamları; MÜSİAD olarak örgütlenmiştir. 1990’lı yıllarla birlikte adını duyurmaya başlayan ve halk arasında “Özal Zenginleri” olarak bilinen bu grup, özellikle milliyetçi ve muhafazakâr siyasi organizasyonların iktidar sürecine yakınlaşmasıyla birlikte, kamu politikalarıyla ilgili yorumlarını ve önerilerini artırmaya başlamıştır. 1991 genel seçimleriyle birlikte muhafazakâr parti sayısının artması, MÜSİAD’ın siyasi partilerden beklentilerini de artırmıştır. 1994 yerel seçimleriyle MÜSİAD-Siyasetçi ilişkisi doruk noktasına ulaşmıştır.⁷⁸

⁷⁶ Devlet-işadamları ilişkilerinin Türkiye’de nasıl geliştiği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Buğra, *age*, 1995a; Metin HEPER, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post 1980 Turkish Experience*, De Gruyter, Berlin ve New York, 1991; Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

⁷⁷ Buğra, *age*, 1995b, s.41-42.

⁷⁸ “Yeşil sermaye” olarak nitelendirilen yapının özellikle 1980 sonrasındaki Türkiye’de “örgütlü iş dünyası” haline dönüşümü ile ilgili Kübra Küçükşen’in harika bir çalışması olan doktora tezine bakılabilir. Bk. Kübra Küçükşen, *Din Motivasyonlu Ekonomik Organizasyonlarda Yaşanan Olumsuz Tecrübelerin Din Algısı Üzerindeki Etkileri (İslâmi*

Özellikle, kısa sürse de RP (Refah Partisi)-DYP (Doğru Yol Partisi) hükümeti sırasında MÜSİAD, hükümetle yakın temasa geçmiş ve bir takım (PETLAS'ın özelleştirilmesi gibi) kamu faaliyetlerinde söz sahibi olmaya başlayınca, TÜSİAD ile MÜSİAD arasındaki kamu politikalarını yönlendirme problemi, bir güç çatışmasına dönüşmüştür. Devletin tavır aldığı MÜSİAD üyeleri, haklarındaki "irticai şirket" veya "yeşil sermaye" gibi yorumların haksız olduğunu ve aslında kendilerinin, ülke ekonomisine ve kamu yararına önemli katkılar sağladığını ifade etmek için gazete ilanları vermişlerdir. Amaç, devlet ile olabilecek olumsuz ilişkileri bertaraf etmektir.⁷⁹

Hem TÜSİAD hem de MÜSİAD örneklerinde görüldüğü gibi, piyasa ekonomisinin temel kurumlarının gelişmediği veya devlet güdümünde olduğu toplumlarda, ekonomik faaliyetler (üretim, bölüşüm ve tüketim) her zaman için siyasi aktörler ve onları yönlendirebilen kurum veya kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir.

Bu bağlamda Eczacıbaşı firması da TÜSİAD'ın kurucuları arasında yer almış ve her zaman onun önemli bir üyesi konumunda bulunmuştur.⁸⁰ Türkiye'nin "mektepli" ilk müteşebbislerinden olan Nejat Bey, bir girişimci olarak önündeki engellerin kaldırılması konusunda birtakım girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu girişimler cari iktisadi örgütlenme tarzını eleştirmek veya uluslararası sistemle uyumlu kılmaktan çok sistemin kendisine sağlayacağı kolaylıklardan faydalanmak yönündedir. Bu durum 1980 sonrasında Nejat Bey'in, özel teşebbüsün bir toplumdaki işlevleri ile ilgili açıklamalarında daha açık bir şekilde görülmektedir.⁸¹

- Demokratik sistemle uyumlu olmak.
- Kaynakları etkin kullanmak. Bunun için "özel teşebbüs"ü temel

---

Holding Yatırımcıları Üzerine Bir Araştırma), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya, 2011, s. 88-205.

⁷⁹ Bu hususun detayı için bk. Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*, (Çev. Bülent Doğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015; Ayrıca MÜSİAD-TÜSİAD ilişkileri konusunda daha detaylı bilgi için bk. Aydın Uğur ve Haluk Alkan, "Türkiye'de İşadamları-Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD", *Toplum ve Bilim Dergisi*, (85)Yaz Sayısı, 2000, s.133-155.

⁸⁰ Bk. Mahir ve Danacıoğlu, *agm*.

⁸¹ Eczacıbaşı, *age*, 1998, s.30-31.

alan iktisadi örgütlenme modeli benimsenmelidir.

- Girişimcilerin yaratıcı özelliğiyle ortaya çıkarılan varlıkları topluma yaymak. Bunu gerçekleştirebilmek için sermaye piyasası mekanizması oluşturulmalıdır.
- Yatırım sermayesi sıkıntısını çözmek için yabancı sermaye (mali ve beşeri) özendirilmelidir.

1980 öncesi dönemde uygulanan karma ekonomi politikaları için meşrulaştırıcı tarzda ifadeler kullanan Nejat Bey, 1980’den sonra meydana gelen değişikliklerden dolayı “girişimcilik” faaliyetlerine bakış açısını çok değiştirmiş ve faaliyetlerini ülkenin dönemsel ekonomi politikalarına göre belirlemiştir. 1980’li yıllarda uluslararası firmalarla ortaklıklar kurarak, gelişen teknolojik imkânlardan yararlanmıştır. Bu sayede kendini yenileme ve geliştirme imkânı bulan Nejat Bey, bir taraftan da kamu kaynaklarından/imkânlarından yararlanmaya devam etmiştir. Nitekim TSKB’nin kıdemli müşterilerinden olan Nejat Bey, 1980’li yıllarda “seramik ve kâğıt” sanayiindeki yatırımları için yüklü miktarda kredi kullanmıştır. Zaten Nejat Bey’in girişimciye toplumsal vazife olarak yüklediği demokratik yapıyla uyumlu olma prensibinin amacı, devlet ricaline yakın olmak ve onların oluşturacağı iktisadi politikalara mümkün olduğunca müdâhil olabilecek mevzilenmeyi gerçekleştirmektir.

Eczacıbaşı Topluluğunun 60. Yıl kutlamaları, 17 Eylül 2002 tarihinde yapılmış ve şunlar belirtilmiştir:⁸²

“Dr. Nejat F. Eczacıbaşı’nın 1942 yılında ilaç üretimi çalışmalarına başladığı Galata’daki küçük bir laboratuvar, Eczacıbaşı Topluluğu’nun temeli oldu. Eczacıbaşı bugün, temel üretim alanları olan ilaç, yapı gereçleri ve tüketim ürünleri dışında, finans, bilgi teknolojileri, kaynak teknolojileri alanlarında, ulusal ve uluslararası pazarlara yönelik olarak etkinlik gösteren bir sanayi kuruluşları topluluğu konumundadır. Dokuzu yabancı ortaklı olmak üzere 37 kuruluşu bünyesinde barındıran Eczacıbaşı Topluluğu’nun çalışan sayısı 7.000’i aşmaktadır. Eczacıbaşı Holding Yönetim Kurulu Başkanı Bülent Eczacıbaşı, yıldönümü kutlaması dolayısıyla yayınladığı mesajda, Eczacıbaşı kuruluşlarının 60 yıldır,

⁸² www.eczacibasi.com.tr.

Türkiye’de çağdaş, kaliteli ve sağlıklı yaşamın bayrağını taşıdıklarını belirterek şöyle dedi: Bugün geçmişimizle onur duyuyoruz ve kuruluşlarımıza daha başarılı bir gelecek hazırlamak için çalışıyoruz. İnanıyorum ki, bugüne kadar koruduğumuz değerlere bağlı kalmak, gelecekteki başarımızın da temelidir.”

Eczacıbaşı Topluluğu, şu anda üçüncü kuşak iş başında olmasına rağmen, Süleyman Ferid Bey dönemini tamamen inkâr etmemekle birlikte tam olarak sahiplenmemektedirler. Hatta Nejat Bey’in İstanbul’daki faaliyetlerinin başlangıç yılı olan 1942, topluluğun kilometre taşı olarak kabul edilmektedir. Süleyman Ferid Bey’in diğer çocukları, Eczacıbaşı firmasında “maaşlı” olarak, hatta çok cüzi ortaklıklarla çalışmışlardır. Bu sürecin devamı olan “2002 Yılından Günümüze: 21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eczacıbaşı Ailesi” ayrı bir çalışmamıza mevzubahistir.

Sonuç

Nejat Bey’in girişimcilik faaliyetlerine baktığımız zaman; işlem maliyetlerini minimize etme konusunda her türlü yeniliği ve teknolojik imkânı değerlendirebilmesi, ülkenin cari iktisadi yapısıyla uyumlu davranış sergilemesi vesair faktörler sahip olduğu imkânları verimli kullanabildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum teorik açıdan girişimciliğin “irtifa” ile ilgili bir husus olmayıp tamamen “istikamet” ile ilgili olduğunun (sürdürülebilirlik) gerçekliğini ispatlamak açısından en önemli karinedir. Aslında girişimcilik açısından istikamet kendisi irtifadır. Nitekim Eczacıbaşı firması girişimcilik faaliyetlerini tarihsel gelişim süreci içinde kamusal kolaylıklara ulaşmak veya alınacak olan siyasal kararları içselleştirmek için ilk dönemde “aile” son dönemde ise “örgütlü sivil toplum” ilişkileri sayesinde gerçekleştirmiştir. Eczacıbaşı firmasının, dönemine uygun bir “kurumsal girişimcilik” faaliyeti izlediği ifade edilebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Nejat Bey’in yurtdışı eğitimi sonrasındaki “üç bireysel girişimcilik” faaliyeti tamamen, “keşif, bilgi ve yenilik arayışını risk edebilme” kabiliyetiyle ilgili bir hadisedir. Nejat Bey’in geleneksel girişimcilik dönemi olarak ifade edilen bu süreçte ki deneme-yanılma teşebbüslerinin, piyasadan edindiği havadisler (kendisi bu hususu, “duyduğum/öğrendiğim” şeklinde ifade etmektedir) doğrultusunda yatırım kararına dönüştürdüğü görülmektedir.

Aslında bu durum kurumsal girişimciliğin başlangıcı için bir nevi zorunluluktur. Nitekim başarısız olduğu yatırım kararlarını, tecrübe edilmiş bilgi olarak paylaşmaktadır. Nejat Bey, kurumsal girişimcilik için gerekli olan “beşeri ve mali sermaye” ile firmalaşma sürecini hayat hikâyesinde detaylı olarak anlatmıştır. Özellikle “yöneticilik ile girişimcilik” arasındaki farkı iyi tecrübe ettiği için kurumsal bir yapının varlığının zorunlu olduğunu ve bu hususta çalışmalar yapılması için “İşletme İktisadi Enstitüsü”nün kuruluşuna liderlik etmiştir. Ama en önemlisi 1951 yılında kamusal kolaylıklara ulaşmak veya “ihtiyacı olan yatırım sermayesini” elde edebilmek için harcadığı çabadır. Bu hususu çalışmada “mevzilenme” olarak ifade ettik. Aslında mevzilenme, kurumsal girişimciliğin iktisadi olmayan en önemli özelliğidir.

Üç farklı iktisadi modelin uygulandığı ortamda girişimcilik faaliyetlerini devam ettirmek, ciddi bir başarıdır. Şunu net olarak ifade etmemiz gerekir ki Nejat Bey, “siyasal parti” zengini/kodamanı olmayıp değişen siyasal yapının sunduğu “kamusal kolaylıkları” içselleştirebilmeyi sağlamış becerikli bir girişimcidir. Nejat Bey’in sanayiciliği beşeri sermayesinin bir sonucu olsa da girişimciliği kişisel kabiliyetinin bir ürünüdür. Nitekim Nejat Bey’in girişimciliği “rakiplerini ekarte etme ve kendine mevzi açma” üzerine kurulu değildir. Onun girişimciliği rakip analizi yaparak kendi istikametinde yol almaktır. Deyimsel bir ifadeyle Nejat Bey’in girişimcilik anlayışı, hep “kendi tabağıyla meşgul olup başkasının tabağı ile ilgilenmeme” düsturu istikametinde olduğu için hem “doygunluk” hem de “haz” alınan bir süreçtir.

Kurumsal girişimcilik açısından önemli olan diğer bir husus ise Eczacıbaşı firmasının, sadece sanayicilik alanında değil, aynı zamanda pazarlama, madencilik ve finansal yatırım gibi girişimciliğin farklı türleri açısından da faaliyette bulunması ve başarılı olunmasıdır.

Beşeri ve mali sermayeyi etkin kullanarak yapılan kurumsal girişimcilik, başarı ile sonuçlanacak bir sürece olan inanmışlıktır. Nitekim Nejat Bey, bu süreçte yaşadığı zorlukları aşabilmek için harcanması gereken emeği ve çabayı fazlasıyla göstermiştir. En basit ifadesiyle girişimcilik başarısından sonra başarılı girişimcilik tarihini yazmak çok kolay olmaktadır. Diğer bir ifadeyle girişimcilik, kâr-zarar hesabının da

ötesinde yaşanılan süreç içerisinde iyi bir mevzilenme sayesinde isabetli karar alabilmenin getirisidir.

Burjuvazinin temsili “külliyatlı servet sahibi olmak” olarak kabul edilse bile Nejat Bey burjuvazi kavramının “zenginliğin kişiye, aileye yakışması” anlayışını da temsil ve hatta öncülük eden bir kişiliktir. Bu açıdan Nejat Bey’in zenginleşme sürecini “kurumsal girişimcilik” olarak kabul etsek bile onun tantanalı dönemlerde sakin, mantıklı ve isabetli kararlar alması tamamen şahsından kaynaklanan girişimcilik kabiliyetidir. Bu nedenle dönemin rakip burjuvazisinin bile hayranlık duyduğu bir kişiliktir. Hülasa zenginleşme süreci, sadece iktisadi bir mevzilenme olarak kabul edilemez. Aynı zamanda siyasal patikanın etki gücünü dikkate alarak sosyo-politik davranışların sergilenmesi gereken bir süreçtir. Nejat Bey bu süreci zor-bela hasarsız atlatabilme ve kalıcı olabilme sürecini başarıyla tamamlamış; zenginliğin, zenginleşenin şahsi hayatına “yakışması” sürecinin öncüsü bir Türk-girişimci modelidir.

Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki bu çalışma, girişimcilik tarihi açısından sosyo-politik alana rağmen ve/veya sayesinde “kurumsal girişimciliğin” nasıl olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle çalışmada kavramsallaştırılan “mevzilenme”nin girişimcilik açısından ne kadar önemli olduğuna dikkat çekilmiştir. Konunun sadece iktisadi bir mesele olmadığını, özellikle tarih disiplini açısından daha başka örnekler ile detaylandırılması gereken yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu da belirtmek gerekir. Çünkü girişimcilik işletme bilimi açısından “modellenebilir”, anketlerle “ölçümlenebilir” bir korelasyon (değişken üretim faktörü) olarak ele alınmaktadır. Aynı şekilde iktisat bilimi açısından ise “iktisadi refah yüklenicisi” olarak tartışılmaktadır. Ancak girişimci, tarihsel sürecin gelişiminin sosyal-kültürel-ekonomik kilometretaşlarının daha rasyonel/gerçekçi anlaşılmasını sağlayan “bilgi yumağı”dır. Son dönemde birincil kaynak olan “şer’iyye sicillerine, tahrir defterlerine” iltifat eden çalışmaların yaygınlaşmasının nedeni “fiili bilgi ve olaylara” daha fazla ihtiyaç duyulmasındandır. Bu açıdan dönemsanalizlerin anlaşılması için “fiili bilgi yumağı olan girişimcilik serüveni”, tarihi koridorların aydınlatıcı yüzüdür. Onun için tarihsel süreçte; “uyumlanma/mevzilenme beceriksizliği” nedeniyle tökezleyen ve sosyo-politik alanda yalpalayan girişimcilik serüveni, tarih disiplini kapsamında çalışma yapanların dikkatini çekmelidir.

Kaynakça

Akalın, Güneri, "Türkiye'de Devletçilik Hareketi ve Sosyo-Ekonomik Maliyeti", *Liberal Düşünce Dergisi*, 1996/1, (1), 85-92.

Akalın, Güneri, *Türkiye'de Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Ekonomik Kriz*, TİSK Yayınları, Ankara 2002.

Aksoy, Yaşar, *Bir Kent Bir İnsan*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:2, İstanbul 1986.

Aslan, Muhsin, "Cumhuriyet'in ilk Döneminde Muhasebe-İktisat Düşüncesine Katkı Verenler: Hazım Atıf Kuyucak (1897-1970)", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13 (2017), 265-272.

Buğra, Ayşe, "İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları", *Toplum ve Bilim Dergisi*, 48/49 (1990), 61-78.

Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, Çev. Fikret Adaman, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Buğra, Ayşe, "Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi", *Toplum ve Bilim Dergisi*, 66 (1995), 29-45.

Buğra, Ayşe ve Savaşkan, Osman, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*, (Çev. Bülent Doğan), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Coşar, Nevin, "Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası ve Sanayileşme", *Gülten Kazgan'a Armağan*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

Çakmak, Orhan, "Girişimciliğin Tarihsel Gelişimi", *Piyasa Dergisi*, 8 (2003), 61-77.

Çakmak, Orhan, "Osmanlıda Piyasa Zihniyeti ve Girişimcilik (Adam Smith Yaklaşımına Göre Bir Analiz)", *Halil İnalcık Armağanı II- Tarih Araştırmaları*, Doğu Batı Yayınları, 2011.

Çakmak, Orhan, "Terakki, Cedit ve Din: Müslüman-Türkün Devlete Teşneliğinin Zihniyet Analizi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 23/2 (2023), 132-155.

Çakmak, Orhan, "Osmanlı Modernleşmesinin Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras: Eczacıbaşı Örneği (1903-1942)", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2024), 163-201.

Çetin, Tamer, "Mümin Erkunt ile Mülakat", *Piyasa Dergisi*, IV (2002), <http://www.liberal.org.tr/sayfa/piyasa-dergisi-sayi-4,390.php>.

Devlet Planlama Teşkilatı, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı İlaç ve Hammaddeleri Sanayii Sektörü Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Yayın No: DPT:1555-ÖİK:244, 1977.

Eczacıbaşı, F. Nejat, "Türkiye'de Modern İş Yönetimi, Girişimci, İşletme İktisadi Enstitüsü ve Ord. Prof. Dr. Sarc", *Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc'a Armağan*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 1985.

Eczacıbaşı, F. Nejat, *İzlenimler Umutlar*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:5, İstanbul 1994.

Eczacıbaşı, F. Nejat, *Yeni Bir Türkiye*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:6, İstanbul 1998.

Eczacıbaşı, F. Nejat, *Kuşaktan Kuşğa*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:1, İstanbul 1999.

Eczacıbaşı, F. Nejat, *Dr. Nejat F. Eczacıbaşı İçin Yazılanlar-Basındaki Yorum ve Değerlendirmelerden Seçmeler*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:7, İstanbul 1999.

“Eczacıbaşı (Nejad Ferid)”, *İstanbul Ansiklopedisi*, IX. Cilt, Koçu Yayınları, İstanbul 1968.

Ferman, Cumhur, *Türkiye’de Sanayi Kredisi*, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınlarından No:1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951.

Elhassan, Khalid, “10 Famous Companies that Collaborated with Nazi Germany”, historycollection.com, 2018.

Heper, Metin, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post 1980 Turkish Experience*, De Gruyter, Berlin ve New York, 1991.

Hope, David and Julian Limberg, “The Economic Consequences of Major Tax Cuts for The Rich”, *Socio-Economic Review*, 2021, <https://doi.org/10.1093/ser/mwab061>.

İlter, FeYZa ve Nuran Kara Pilehvarian, “Fatih Fevzipaşı Caddesi’nin Açılışı ve İstanbul’un Kentsel Gelişimindeki Yeri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 11 (2018), 263-291.

Kazgan, Haydar, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, TÖBANK Yayınları, İstanbul 1991.

Keyder, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Klein, Peter, “Entrepreneurship and Corporate Governance”, *Department of Industrial Economics and Strategy, Copenhagen Business School VS/CBS Working Papers*, <http://ideas.uqam.ca/ideas/data/Papers>, 1999.

Kopar, Metin, “ABD’nin Türkiye Üzerindeki Projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61 (2018), 306-314.

Köse, Hüseyin ve Vesek, Mazlum, “Mülkiyet Tutkusunun Türkiye Toplumsal Hafızasına Yansımaları: Orhan Kemal Romanları Odağında Bir İnceleme”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 28(4)-112 (2022), 907-927.

Kuran, Timur, *İslam’ın Ekonomik Yüzleri*, (Çev. Yasemin Tezgiden), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Kuratko, Donald-Morris, Michael and Covin, Jeffrey (2018), “Corporate Entrepreneurship: A Critical Challenge for Research and Teaching”, <https://doi.org/10.1002/9781118785317.weom030017>.

Küçükşen, Kübra, *Din Motivasyonlu Ekonomik Organizasyonlarda Yaşanan Olumsuz Tecrübelerin Din Algısı Üzerindeki Etkileri (İslâmî Holding Yatırımcıları Üzerine Bir Araştırma)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Konya 2011.

Mahir, Kırdag Suna ve Danacıoğlu, Esra, "Elitler ve Kültürel Sermaye: Nejat F. Eczacıbaşı Örneği", *Sosyoloji Notları Dergisi*, 2/1 (2018), 141-156.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Sayar, G. Ahmed, "Ahmed Güner Sayar ile İktisat Üzerine Söyleşi", *Piyasa Dergisi*, 2 (2002), <http://www.liberal.org.tr/sayfa/piyasa-dergisi-sayi-2,388.php>.

Soral, Erdoğan, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları Sayı:11, Ankara 1974.

Thornburg, M. W., *Türkiye Nasıl Yükselir*, (Çev. Semih Yazıcıoğlu), İstanbul 1949.

Thornburg, M. W., *Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi*, (Çev. Nail Artuner), İstanbul 1950.

Turgut, Serdar, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Adalet Matbaacılık, Ankara 1991.

TOBB, *Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişmeleri 1923-1988*, Ankara 1989.

Uğur, Aydın ve Alkan, Haluk, "Türkiye'de İşadımı-Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD", *Toplum ve Bilim Dergisi*, (85), 2000, 133-155.

Ülgener, F. Sabri, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

Üvey, Doğan, *Süleyman Ferid Eczacıbaşı ve Türkiye'de İlaç Sanayinin Kuruluşuna Katkıları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1996.

Üyepazarcı, Erol, *TSKB'nin Öyküsü*, TSKB Yayınları, İstanbul 1995.

Yalçın, Osman, "Mühürdarzade Nuri Bey'in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)", *Atatürk Yolu Dergisi*, 11/4 2009, 743-769.

İnternet Kaynakları

www.eczacibasi.com.tr.

www.tskb.com.tr.

www.nobelprize.org.

Extended Abstract

The shape of a country's political structure has a fundamental impact on entrepreneurship. If the political organization in a country directs the allocation of economic resources, the entrepreneurs of that country will continue their activities according to the economic interventions to be made by the political actors. In the economic literature, the system in which political and economic decision-making mechanisms are concentrated in one hand is referred to as a "command economy" in terms of the form of economic organization. In this system, entrepreneurs will act in accordance with public policies. Ultimately, public policies such as entry and exit barriers, quotas, concessions, tariffs and similar public policies imposed by the state will ensure that entrepreneurs operate in this direction. In other words, within the framework of "rational expectations theory" used as a method of analysis in economics, market participants will be able to skillfully obtain information in the market and will be able to make more accurate decisions, especially within the framework of their past knowledge/experience. In this study, the "rational expectations theory" is discussed in terms of how entrepreneurs predict the behavior of the market decision-making mechanism to be affected/influenced by public policies, and how public policies will behave in the future according to past experience.

In this context, the theoretical assumptions can be summarized as follows:
Entrepreneurs,

- Always learn from past mistakes.
- They use all available information and experience to make decisions.
- They quickly discover how the economy works and how public policy changes macroeconomic variables.
- They always find a "safe harbor" regardless of their political views.
- They are never in an "executive" position in the public sphere, but they always maintain their "steering" position.
- They always highlight the social and societal dimension of the concept of "profit".

These issues are more important in terms of the entrepreneurial behavior of the owners of capital, who have moved from "craftsmanship" to entrepreneurship. As a matter of fact, the number of corporate entrepreneurs who have been able to break away from "craftsmanship" since the Republican era is quite small in Turkey. Especially in the "manufacturing industry", this situation is almost non-existent.

The main difference that distinguishes corporate entrepreneurship from

traditional entrepreneurship is that by using "professional knowledge", the entrepreneur can initiate the process of "institutionalization and branding" and renew the "production style and product variety" according to technology/design opportunities. However, in terms of this study, the concept of "corporate entrepreneurship" is used in the context of the content and nature of the concept of firm. The word "firm" is originally a word transferred from English to Turkish.

The English equivalent of the word has both "firm" and "hard-tight-robust" meanings. The word "firm" in the sense of "durability" emphasizes that the entrepreneurial structure becomes more robust and permanent with the acquisition of an "institutional" dimension. The main source of this theme in the literature is Max Weber. The argument of Weber's dissertation "An East-West Analysis of Medieval Economic History", which began his intellectual career with a law degree, forms the basis of this discussion. The question Weber seeks to answer is "why corporate culture in Eastern societies did not become as robust as its counterparts in Western societies? Sabri F. Ülgener's detailed analysis of the entrepreneurial culture transferred from the Ottoman Empire to Turkey. Like Weber, Ülgener began his intellectual life with a law degree and completed his doctoral dissertation on "The Economic Ethics and Mentality of the Near Eastern Turkish Islamic World" as an East-West comparison. Like Weber, Ülgener sought answers to the question of why the "culture of the firm" in Eastern societies could not develop in the Western manner and remained at the level of craftsmanship.

In this respect, the entrepreneurial activity that begins as an "enterprise" must "become a company" in order to become an institution. The process of "branding" will start spontaneously with the incorporation of the entrepreneurial activity. This situation is the same for all sectors (services, manufacturing, industry, etc.). However, in our study, we attribute a different meaning to the concept of "corporate entrepreneurship" in terms of "resilience" and "ability to adapt to the change/transformation of public policies". We refer to this as the "positioning of the entrepreneur" in the context of the interlocutor relationship with the state. Although the positioning of the entrepreneur first emerged as "closeness/acquaintance with state administrators in the context of family relations", it later continued on its way as "organized civil society". The reason for this, as discussed below, is that keeping the activities of "corporate entrepreneurship" alive according to changing public policies requires a separate effort and endeavor.

Ottoman-Turkish entrepreneurs, who did not prefer to incorporate due to the inheritance law and could not show the harmony/capability of doing things together, divided the economic assets they had among the heirs regardless of

the volume of the economic assets they owned and caused the economic value that had been created to return to its original form. In fact, the division of inheritance is even more problematic in societies where the convention is dominant and written law is not much respected. Mr. Nejat also cannot afford to use and enjoy the property of a family with six siblings. In other words, Mr. Nejat wants to acquire ownership of property rights in all its aspects, not just the right to use it. This is the main indicator of his attachment to private property. Another issue is the circulation of "capital" among family members, which is common in Turkey. Due to the inability to trust others who are not members of one's own family, capital has existed in the market through the practice of "uncle-nephew/uncle-nephew/father-son/brothers". In addition, intra-family discord and envy turned into destructive competition, and the family continued its way by adding words such as "authentic or genuine" in front of the name of the family's economic asset and brand, which was an alternative to the existing economic asset. In a way, Mr. Nejat was able to show the courage/ability to do business with people who were not from his own family by moving away from the way of capital utilization within the family.

The Eczacıbaşı family is one of the families that can show this rare success. The process that began with Mr. Süleyman Ferid developed into a business enterprise with Mr. Nejat. As a follower of the Unionist tradition in terms of political preference, Mr. Süleyman Ferid maintained a close relationship with the founding administration of the Republic. His son Mr. Nejat, on the other hand, became a floating ideologue. This situation is not something to be found strange, but rather a behavior of reducing the "risk" by eliminating the "uncertainty" in order to be able to have a "massive fortune" and increase the wealth.

Mr. Nejat's entrepreneurial behavior during the period of statism, mixed economy and the (24 Ocak Kararları) January 24 Decisions is the main reason for his success. At times, he pursued more "import protection" and more "public credit" and at other times, he managed to survive in a "competitive" environment. Having witnessed the implementation of three different economic models, Mr. Nejat's managed to stay away from his father's Unionism implicitly, if not explicitly. It should be clearly stated that Mr. Nejat is not a "political party" tycoon, but a resourceful entrepreneur who was able to internalize the "public conveniences" offered by the changing political structure. Although Mr. Nejat's industrialism is a result of his human capital, his entrepreneurship is a product of his personal ability. In fact, Mr. Nejat's entrepreneurship is not based on eliminating his competitors and creating a position for himself. His entrepreneurship is to analyze his competitors and move in his own direction. In idiomatic terms, Mr. Nejat's entrepreneurship is

a process of both "saturation" and "enjoyment" as it is always in the direction of "being busy with your own plate and not being interested in someone else's plate".

When we look at the activities of Eczacıbaşı, the fact that it is able to use all kinds of innovations moreover, technological opportunities to minimize transaction costs and harmonize them with the current economic structure of the country shows that the company is able to use the opportunities it has efficiently. In fact, Eczacıbaşı, in the historical development process of its entrepreneurial activities, has been able to access public resources or internalize the political decisions to be taken through "family" relations in the first period and "organized civil society" relations in the last period. In this case, it can be said that Eczacıbaşı carried out an activity of "corporate entrepreneurship" appropriate to its period. However, it should also be noted that Mr. Nejat's "three individual entrepreneurial activities" after his study abroad were entirely related to his ability to "risk the search for discovery, knowledge and innovation".

In addition, the efforts made in 1951 to gain access to public resources or to obtain "the necessary investment capital", as well as the financial contributions made to the political journals or associations of the time in order to prevent the company's effectiveness from being negatively affected by political policies, ensured that future activities would be carried out with more confidence. Eczacıbaşı was not only active in the fields of manufacturing or industry, but also in different types of entrepreneurship such as marketing and financial investment.

In the simplest terms, it is very easy to write the history of entrepreneurship after entrepreneurial success. In other words, entrepreneurship is the result of making the right decisions in the process beyond the profit and loss account. Even if the representation of the bourgeoisie is "having massive wealth", Mr. Nejat is a personality who represents and even pioneers the concept of the bourgeoisie as "wealth befitting a person, a family". In this respect, even if we accept Mr. Nejat's enrichment process as "corporate entrepreneurship", his calm, logical and accurate decision-making in times of fanfare is entirely his personal entrepreneurial ability. For this reason, he was admired even by the rival bourgeoisie of the time. In conclusion, the process of enrichment cannot be seen as a mere economic positioning. It is also a process in which socio-political behavior should be shown, taking into account the influence of the political path. Mr. Nejat is a Turkish entrepreneurial model who has successfully completed the process of surviving this process with difficulty but without damage and becoming permanent; a pioneer of the process of making wealth "appellation/fitting" the personal life of the enriched.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Ahenk Gazetesine Göre Lozan Barış Antlaşması'na
Giden Süreç ve Antlaşma'nın Yansımaları**

Enes Mert Demir*

(ORCID: 0000-0002-2661-9421)

Makale Gönderim Tarihi
10.09.2024

Makale Kabul Tarihi
05.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Demir, E. M., "Ahenk Gazetesine Göre Lozan Barış Antlaşması'na Giden Süreç ve Antlaşma'nın Yansımaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 1856-1899.

APA: Demir, E. M.. (2024). Ahenk Gazetesine Göre Lozan Barış Antlaşması'na Giden Süreç ve Antlaşma'nın Yansımaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 1856-1899.

Öz

Türk İstiklal Harbi'nin nihayetinde egemenlik ve bağımsızlık mücadelesinin diplomatik safhasını oluşturan Lozan Konferansı, önemine binaen Türk basını/dönemin gazeteleri tarafından ilgiyle izlenmiş, Lozan'daki gelişmelere dair anbean haberler yapılarak kamuoyu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte İzmir merkezli yayın yapan Ahenk Gazetesi de Lozan Barış Konferansı'nı yakından takip etmiştir. Nitekim Ahenk, Konferans'tan gelen son dakika haberleri ile Türk heyetinin ve diğer heyetlerin tutumlarına ve demeçlerine, keza Avrupa basının görüşlerine yer vermiştir. Ahenk'in haber içeriklerinde, Türkiye'nin millî hak ve menfaatlerini koruma yönündeki kararlı tutumunu vurguladığı ve antlaşmaya varılmasını büyük bir diplomatik zafer olarak değerlendirdiği görülmektedir.

---

* Dr., Gazi Üniversitesi, Türkiye, enesmertdemir@gazi.edu.tr.
Ph.D., Gazi University, Turkey.

Bu makalede; Lozan'daki gelişmelere ilişkin Ahenk Gazetesi'ndeki haberler ve köşe yazıları ele alınmıştır. Araştırmanın sınırlılığı çerçevesinde Konferans'ın sonuç alma aşaması olan son haftaları ve Antlaşma sonrasındaki günler dikkate alınmış; dolayısıyla Gazete'nin Temmuz ve Ağustos (1923) nüshaları incelenmiştir. Böylece Konferans'taki çetin müzakerelerde, Türkiye'nin ve Müttefiklerin tutumu ile Antlaşma'nın imzalanması aşamasına ne şekilde geldiğinin, bir yerel basın gözünden ortaya konulması hedeflenmiştir. Esasa müteallik haber ve yazıların seçilmesiyle içeriğin şekillendirildiği çalışmada ayrıca, Lozan'la ilgili yayımlanmış belge, zabıt cerideleri ve telif eserlerden de faydalanılmıştır. Tespit edilen bulgular üzerinden Ahenk Gazetesi'nin Lozan Konferansı ve Antlaşması'na yönelik yaklaşımı analiz edilmiştir. Sonuç olarak özgün bir konu ile Lozan literatürüne bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahenk Gazetesi, Lozan Barış Konferansı, Türk Heyeti, İtilaf Devletleri, Lozan Barış Antlaşması.

The Process Leading to the Lausanne Peace Treaty and the Reflections of the Treaty According to Ahenk Newspaper

Abstract

The Lausanne Conference, which constituted the diplomatic phase of the struggle for sovereignty and independence at the end of the Turkish War of Independence, was followed with interest by the Turkish press / newspapers of the period due to its importance, and the public opinion was attempted to be enlightened by making instant news about the developments in Lausanne. In this process, the Izmir-based Ahenk Newspaper closely followed the Lausanne Conference. As a matter of fact, Ahenk included breaking news from the Conference, the attitudes and statements of the Turkish delegation and other delegations, as well as the opinions of the European press. In its news items, Ahenk emphasized Turkey's determined attitude towards protecting its national rights and interests and considered the signing of the Treaty as a great diplomatic victory.

In this article, the news and columns in Ahenk Newspaper regarding the developments in Lausanne are analyzed. Within the framework of the limitations of the research, the last weeks of the Conference, which were the finalization phase, and the days after the Treaty were taken into consideration; therefore, the July and August (1923) issues of the newspaper were analyzed. Thus, it is aimed to reveal the attitude of Turkey and the Allies during the tough negotiations at the Conference and how the Treaty was signed through the eyes of the local press. The content of the study, which was shaped by selecting

news and articles related to the substance, documents, minutes of the proceedings and copyrighted works on Lausanne were also utilised. Based on the findings, the approach of Ahenk Newspaper towards the Lausanne Conference and Treaty was analyzed. As a result, it is aimed to make a contribution to the literature on Lausanne with an original subject.

Keywords: Ahenk Newspaper, Lausanne Peace Conference, Turkish Delegation, Entente States, Lausanne Peace Treaty.

Giriş

Osmanlı Devleti açısından Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf devletleri/Müttefikler, Mütareke hükümlerini keyfi uygulayarak başta başkent İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarını pek çok cihetten işgal etmeye başlamışlardı. İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalama projeleri karşısında Anadolu'da Millî Mücadele Hareketi ortaya çıkmıştı. Bu Mücadele, vatanın işgalden kurtarılması ve bağımsızlığın korunması esaslarına dayalı olarak başlamış; dolayısıyla İtilaf devletlerinin Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti'ne imzalatırdığı Sevr Antlaşması'nı geçersiz kılmayı hedeflemişti. Zira Sevr Antlaşması, Osmanlı topraklarında Ermeni devleti ve özerk Kürdistan'ın (bir yıl içinde bağımsız olabilme imkânı tanınan) kurulmasının yanı sıra güney topraklarının Suriye'ye, Trakya ile Batı Anadolu'nun bir kısmının da Yunanistan'a terk edilmesini öngörüyordu. Keza Osmanlı'yı başta siyasi, askerî, hukuki, iktisadi ve ticari olmak üzere hemen her alanda bağımsız bir devlet olma vasfından yoksun bırakan bir mahiyettedir.¹ Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılması ve akabinde Ankara Hükûmeti'nin kurulmasıyla birlikte Millî Mücadele, Mîsâk-ı Millî temelinde ve topyekûn bir şekilde üç cephede verilmişti. Nitekim 1921 yılında Doğu ve Güney Cepheleri, ilgili anlaşmalarla kapatıldıktan sonra en nihayetinde Batı Cephesi'nde Yunan ordusuna karşı girilen muharebelerde başarıya ulaşılmıştı. 26

¹ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Kurtuluş Savaşımız (1919 - 1922)*, yay.haz. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973, s.1-33; Mustafa Budak, *Misak-ı Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2014, s.283-285; Temuçin Faik Ertan, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 58, (2016), s.26-34.

Ağustos 1922'de başlatılan Büyük Taarruz Harekâtı kapsamında Yunan ordusu mağlup edilerek geri çekilmeye zorlanmış ve 18 Eylül'e kadar olan süreçte Batı Anadolu'daki Yunan işgali, tamamen sona erdirilmişti. Böylece Türk ordusu Çanakkale sınırlarına ulaşmış ve İngiliz birlikleri ile karşı karşıya gelmişti. Sonunda bir çatışma olmaması için diplomasi devreye girmiş, bu arada taraflar arasında çeşitli görüşmeler olmuştu.²

Nihayetinde 23 Eylül 1922 tarihli Fransa ve İtalya'nın da dâhil olduğu nota ile İngiltere bir ateşkes görüşmesini kabul etmişti. Bu kapsamda Türkiye, Doğu Trakya'nın kontrolünü sağlamaya ve Yunan kuvvetlerinin Batı Trakya'ya çekilmesine yönelik bir tutum sergilemişti. İsmet Paşa ile işgal kuvvetleri komutanları arasında 3-11 Ekim 1922 tarihleri arasında cereyan eden görüşmelerin sonunda Mudanya Mütarekesi imzalanmıştı.³ Ateşkese ulaşılması, kalıcı barış görüşmelerinin yapılmasına giden yolu açmış; bu çerçevede bir barış konferansının düzenlenmesi kararlaştırılmıştı.⁴

Esasında İtilaf devletlerinin başat devleti olan İngiltere, gerek mevcut askerî gerekse mali gücü bakımından Türkiye ile yeni bir savaşı göze alabilecek durumda değildi. Müttefiklerinin bu konuda kendisini desteklemeyeceğini de açıkça görmüştü. Türkiye ise büyük zorluklar altında gerçekleştirip başarı kazandığı Millî Mücadele'nin askerî safhası kadar meselenin politik penceresini de önemsiyordu.⁵ Zira İtilaf devletleri, Mudanya'dan sonra da boş durmamış ve Ankara ile birlikte İstanbul Hükûmeti'ni de konferansa davet etmişti. Bunun üzerine Ankara Hükûmeti saltanatı ilga ederek (1 Kasım 1922) içeride tek otorite

---

² İsmet İnönü, *İstiklâl Savaşı ve Lozan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1993, s.23; *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922 - 1923)*, yay.haz. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973, s.1-3; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.157-200.

³ *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, yay.haz. Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2022, s.249-255; Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 1993, s.26-36.

⁴ Tansel, *a.g.e.*, s.207-213; Mustafa Budak, *99 Soruda Lozan*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2018, s.17-26; Ömer Turan, "Lozan Barış Konferansı", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C.1, Atatürk Araştırma Merkez Yayınları, Ankara, 2023, s.1297.

⁵ Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, çev., Tefik Alanay, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972, s.373-374

olduğunu kesinleştirmişti. Ankara için esas önem arz eden husus, istiklal ve bağımsızlık temelli kalıcı bir barışa ulaşılmasıydı. Bu bağlamda çözümlenmesi gereken çok sayıda meselenin olması, Türkiye'yi bir an önce sulh yapmaya mecbur bırakıyordu.⁶

Yapılacak olan barış konferansı, taraflar nezdinde biriken sorunların çözüm adresi olacaktı. Zira Türkiye ile Batılı ülkeler arasında 1914'ten beri devam eden, bununla birlikte bazı bölgelerde 1911 Trablusgarp Harbi ve 1912-1913 Balkan Savaşları'na kadar uzanan her alanda birikmiş pek çok mesele vardı. Dolayısıyla esaslı bir müzakere sürecinin olacağı bekleniyordu ve kalıcı bir barışa ulaşmak kolay olmayacaktı. Bu kapsamda 20 Kasım 1922'de başlayan ve resmî adıyla "*Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lozan Konferansı*" adı verilen Lozan Konferansı'nda, Türk heyetinin karşısında en başta doğrudan ihtilafli olduğu İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan ve bunun yanı sıra birkaç devlet daha bulunmaktaydı.⁷ Konferans sırasında Türk heyetinin müzakere etmek zorunda olduğu birbirinden önemli ve çetin müzakerelere yol açacak konular bulunmaktaydı. Bunlar arasında; Boğazlar ve İstanbul'un durumu, Türkiye'nin güney sınırları (Irak ve Suriye), bununla bağlantılı Musul sorunu, kapitülasyonlar/imtiyazlar meselesi, Osmanlı borçları ve faizler, azınlıklar konusu, Batı Trakya ve Ege'deki sınırların tespiti ve savaşı tazminatı bunların en başlıcalarıydı.⁸

Lozan'da Türk Heyetini, İsmet Paşa (İnönü) başkanlığındaki geniş bir heyet temsil edecekti.⁹ İkinci delege Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, üçüncü delege ise Trabzon Mebusu Hasan Bey (Saka) idi.¹⁰ Hükûmet, konferans heyetine, Lozan'a giderken 14 maddeden oluşan ve müzakere esaslarını ortaya koyan bir talimatname

⁶ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, Alfa Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2023, s.52-57, 86-89; Turan, a.g.m., s.1296-1297.

⁷ Karacan, a.g.e., s. 48-65; Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s.226-227; Turan, a.g.m., s.1303-1305.

⁸ *Lozan (1922 - 1923)*, s.116-118; Demirci, a.g.e., s.95.

⁹ İnönü, a.g.e., s.23-30.

¹⁰ TBMM Lozan'a üç yetkili murahhas göndermişti. İtilaf devletleri, Konferans'ın açılışında iki delegeyi kabul etmek istemiş fakat itirazlar sonucu Türk heyetinin üç delegesini de tanımışlardı. M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C.2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s.18.

vermişti.¹¹ Bu maddelerin muhteviyatı, Türkiye'nin sınırlarının nasıl olması gerektiği, kapitülasyonlar/imtiyazlar, azınlıklar, borçlar gibi temel başlıklar karşısında sergilenecek politikaya ilişkindi.¹²

İngiltere'nin önem verdiği konuların başında Boğazlar ve Musul meselesi geliyordu. Fransa kapitülasyon/imtiyazlar ve Osmanlı borçları, İtalya ise kapitülasyonlarla beraber adalar ve kabotaj meselesine önem veriyordu. Yunanistan ise Trakya ve Ege Adaları'na yönelik sınırları lehine belirlemeye çalışırken azınlık hakları ve savaş tazminatı konularında avantaj elde etmek istiyordu.¹³

Neticede Lozan Konferansı'nın açılış oturumunda konularına göre müzakereleri yürütmesi ve incelemesi için üç ana komisyon kurulmuştu. 1. Komisyon: *Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu*, 2. Komisyon: *Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu*, 3. Komisyon: *Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu* idi. Fakat bu komisyonlara sırasıyla İngiltere, İtalya ve Fransa baş delegeleri başkan olarak seçilmişti.¹⁴

Müzakereler ilerledikçe anlaşmazlıklar ve çözülemeyen sorunlar çoğalmıştı. Bazı konularda ise alt komisyonun çalışmaları ve ana komisyonlarda uzlaşmaya varılmıştı. Neticede İngiltere baş delegesi ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 30 Ocak 1923'te Müttefiklerin görüşü olarak 160 madde ve 9 ekten oluşan bir taslak metni Türk heyetine sunmuştu.¹⁵ Fakat antlaşma taslağı, Türkiye'nin bağımsızlığına ve Lozan'a gelirken belirlenen hedeflerine aykırılıklar içeriyordu. İsmet Paşa,

---

¹¹ Temuçin Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6/18, (1990), s.618.

¹² Hakan Uzun, "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 53-Lozan Antlaşması Özel Sayısı, (2013), s.331-332; Turan, a.g.m., s.1299-1300.

¹³ *Lozan Antlaşması, Montreux Sözleşmesi ve Paris Sözleşmesi*, yay.haz. Harp Akademileri Komutanlığı, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1987, s.2-3; Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922 - 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.344, 371, 384, 389, 396, 414, 448.

¹⁴ *Lozan (1922 - 1923)*, s.119-120; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, çev. Seha L. Meray, Takım (T). I, Cilt (C).1, Kitap (K).1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 2018, s.13; Turan, a.g.m., s.1302.

¹⁵ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, T.I, C.1, K.2, s.53-132.

Ankara'nın da görüşünü alarak bu teklifi kabul etmemiş ve 4 Şubat'taki oturumda da bir sonuca ulaşılmaması üzerine görüşmeler kesilmişti.¹⁶

Şüphesiz ilk görüşmelerde uzlaşılan konular da vardı. Yunanistan ile Doğu Trakya sınırının Mudanya Mütarekesi'nde zikredilen sınıra göre olması (Meriç Nehri esas alınarak) ve nüfus mübadelesiydi. Ancak Yunanistan'ın Anadolu'yu işgalinde yapmış olduğu tahribatın tamiri için tazminat ödemeye yanaşmaması, en önemli anlaşmazlık konusuydu. Fransızlarla Suriye sınırı, İtalyanlarla On İki Ada konusunda uzlaşma olmakla birlikte Fransa ile özellikle kapitülasyonlar ve imtiyazlar konusunda büyük anlaşmazlık bulunmaktaydı. İngiltere ile de Musul konusunda oldukça farklı noktalarda duruluyordu. Osmanlı borçları ile Müttefiklerin İstanbul ve Boğazları tahliyesi ise ortak anlaşmazlık konusuydu.¹⁷

Türk Heyeti, 19 Şubat'ta Ankara'ya döndükten sonra 21 Şubat tarihli gizli oturumda Lozan'daki tutumu nedeniyle TBMM'de ağır eleştirilere maruz kalmıştı. İsmet Paşa ise verdiği mücadelelerden ve yaptığı müzakere esaslarından bahsetmişti.¹⁸ 27 Şubat'ta ve 2 Mart'ta da antlaşma taslağı Meclis'te müzakere edilmeye devam edilmişti.¹⁹ 6 Mart'ta Meclis'te yapılan görüşmeler sonrası verilen önergede, İtilaf devletlerinin antlaşma teklifinin istiklale aykırı hususlar içermesi nedeniyle kabulünün mümkün olmadığı, ısrar ettikleri takdirde teklifin reddedileceği ve harbin kaçınılmaz olacağı ifade edilmişti. Ancak Musul meselesinin halli ile idari, mali ve iktisadi meselelerde Türkiye'nin tam istiklalini sağlama esaslarıyla barış görüşmelerinin sürdürülmesi istenmiş; bu çerçevede Heyeti Vekile'nin Lozan heyetine talimat vermesi hususu kabul edilmişti.²⁰ Bu kapsamda İsmet Paşa tarafından

¹⁶ Bilsel, *a.g.e.*, s.102-109; Baytok, *a.g.e.*, s.293.

¹⁷ *Lozan Antlaşması, Montreux Sözleşmesi*, s.4-6; Budak, *99 Soruda Lozan*, s.70-78; Ertan, *a.g.m.*, s.620.

¹⁸ *TBMM Gizli Celse Zabıt Cerideleri*, C.3, 21 Şubat 1338 (1923), 196. Toplantı, s.1290-1301; Baytok, *a.g.e.*, s.296, 307-308.

¹⁹ *TBMM Gizli Celse Zabıt Cerideleri*, C.3, 21, Şubat 27 Şubat 1338 (1923), 200. Toplantı, s.1304-1325; C.4, 2 Mart 1339 (1923), 2. Toplantı, s.1-28; Demirci, *a.g.e.*, s.169-172; Turan, *a.g.m.*, s.1314.

²⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıt Cerideleri*, C.4, 6 Mart 1339 (1923), 6. Toplantı, s.180-190; Bilal N. Şimşir, *Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı Cilt II (Şubat - Ağustos 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. XLI-XLV.

8 Mart'ta İtilaf devletlerinin taslak antlaşma notasına karşı Türkiye'nin önerilerini ihtiva eden kapsamlı bir nota gönderilmişti.²¹

Böylece Türkiye, ana prensiplerini asgari düzeyde karşılayabilecek bir antlaşmayı imzalamaya istekli olduğunu müttefiklere göstermişti. Türkiye'nin antlaşma taslağı notası ve açıklamalarını görüşmek üzere 21-28 Mart tarihleri arasında İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri Londra'da bir araya gelmişti. Fakat Türk notasındaki taleplerin çoğu (bilhassa iktisadi) kabul edilemez bulunmuşsa da müzakerelere devam edilmesini onlar da arzu ediyorlardı. Bu durumu 28 Mart tarihli nota ile İsmet Paşa'ya bildirmişlerdi.²² Neticede kararlaştırıldığı üzere 23 Nisan 1923'te Lozan Konferansı yeniden toplanacaktı.²³ Bu arada Türk Hükûmeti, içeride birliği sağlamak adına Birinci Meclisin faaliyetlerini tamamladığını belirterek 23 Nisan'da seçimleri yenilemişti.²⁴

Lozan'ın ikinci safhası başladığında, Konferans'ın kesilmesine neden olan meseleler üzerinde tartışmalar yoğunlaşmıştı.²⁵ Fakat ilk müzakerelerdeki Türkiye-İngiltere arasındaki yoğun münakaşa durumu, bu defa Türkiye-Fransa arasında cereyan etmişti. Özellikle kapitülasyonlar, Osmanlı borçları, yabancılara verilen imtiyazlar ve tazminat meselesi gibi başlıklarda anlaşmazlıklar vardı.²⁶

İngiltere ile Türkiye arasındaki temel sorun ise Musul Vilayeti'ydi. Ayrıca İstanbul ve Çanakkale'nin erken tahliyesi ile kapitülasyonlar konusu da Müttefikler ve Türkiye arasında ortak problemi oluşturuyordu. Fransa ve İtalya ise Türkiye'den tazminat talebinde bulunurken Türkiye, Yunanistan'dan savaş tazminatı istemekteydi. Nihayetinde İsmet Paşa, inisiyatif almış; Karaağaç'ın Türkiye'ye bırakılması, Yunanistan'ın ve İtilaf devletlerince el konulan Osmanlı gemilerinin geri verilmesi ile Müttefiklerin Türkiye'den tazminat taleplerinden vazgeçmesi koşuluyla tazminat talebini geri çekmişti.

²¹ Şimşir, *Lozan Barış Konferansı Cilt II*, s.151-171; Bilsel, *a.g.e.*, s.109.

²² Şimşir, *Lozan Barış Konferansı Cilt II*, s.181-184; Demirci, *a.g.e.*, s.173-175.

²³ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, T.II, C.1, K.1, s.1.

²⁴ Demirci, *a.g.e.*, s.171-172; Ertan, *a.g.m.*, s.621.

²⁵ Konuya dair oturumlarda tartışılan meselelerin detayları için bkz. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, T.II, C.1, K.1, s.13-328; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, T.II, C.1, K.2, s.1-252.

²⁶ Karacan, *a.g.e.*, s.243-261; Ertan, *a.g.m.*, s.622.

Fransa ile olan Osmanlı borçları ve imtiyazlar meselesi ise Konferans'ın son günlerine kadar çözümsüz kalmıştı. Nihayetinde Türkiye'nin isteği doğrultusunda; Osmanlı borçlarının altın yerine frank cinsinden ödenmesi, borçların Osmanlı'dan ayrılan devletler arasında paylaşılması, adli kapitülasyonların kaldırılması ve imtiyazlar meselesinin antlaşma dışında bırakılarak şahıslar ve Türk Hükûmeti arasında çözümlenmesi kararlaştırılmıştı.²⁷ Varılan uzlaşma kapsamında 24 Temmuz 1923 tarihinde 143 madde ile 17 ek ve protokolden oluşan Lozan Antlaşması imzalanmıştı.²⁸ Görüldüğü üzere Türk heyeti, uzun süren zorlu müzakerelerden sonra Konferans başından itibaren kararlılıkla savunduğu konularda, önemli kazanımlar elde etmişti.

Paul C. Helmreich'in tabiriyle Lozan Antlaşması, savaşın galibi devletleri ile mağluplarının gerçek bir şekilde müzakereler yaptığı Birinci Dünya Savaşı'nın sonundaki tek barış antlaşmasıydı.²⁹

Şimdi mesele, Lozan'ın bir an önce uygulanmasını sağlamak için onaylanmasıydı. Bu yüzden hükûmet, 11 Ağustos'ta Meclis'in açılacağını ve ilk iş olarak Antlaşma'nın onaylanacağını bildiren İsmet Paşa'dan dönüşünü ona göre ayarlamasını istemişti. İsmet Paşa da, 7 Ağustos'ta Lozan'dan hareket edeceğini, ayın 10'unda İstanbul'da, 12'sinde de Ankara'da olacağını bildirmişti.³⁰

Nitekim İsmet Paşa, Lozan'dan döndükten sonra Antlaşma'nın TBMM'de onaylanması için uzun bir konuşma yaparak izahat vermişti. Türkiye, Antlaşma'yı bir an evvel onaylayarak müttefik işgali altındaki bölgelerde tam hâkimiyet sağlamak istediğinden Lozan Antlaşması, 23 Ağustos 1923 tarihinde TBMM'de oy çokluğuyla (213 kabul, 14 ret) kabul edilmişti. İtilaf devletleri ise 1924 yılı içerisinde sırasıyla İtalya, İngiltere ve Fransa şeklinde Antlaşmayı onaylamışlardı.³¹

²⁷ Karacan, *a.g.e.*, s.224-404; Baytok, *a.g.e.*, s.322-354; Demirci, *a.g.e.*, s.203-228;

²⁸ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, T.II, C.1, K.2, s.253-273; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, T.II, C.2, s.1-132; Karacan, *a.g.e.*, s.422-429; İleriş Kemal, *Lozan'ın Deşifresi*, Kripto Yayınları, Ankara, 2018, s.37.

²⁹ Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s.241.

³⁰ Şimşir, *Lozan Barış Konferansı Cilt II*, s.629-631.

³¹ *Lozan (1922 - 1923)*, s.126-155; Bilsel, *a.g.e.*, s.506-508, 559-570.

Tüm bunlardan hareketle Lozan Konferansı'nın; Türkiye'nin kazandığı askerî zaferi, diplomatik olarak taçlandırmak istediği bu kapsamda tam bağımsızlığı elde edip Misak-ı Millî'yi gerçekleştirmeye çalıştığı son derece önemli bir uluslararası müzakere alanı olduğu değerlendirilmektedir. Aylar süren görüşmeler, diplomasinin bir gereği olarak karşılıklı feragat ve tavizleri ortaya çıkartmış olsa da Türkiye, ana düzlemde kendi isteklerine ulaşmıştı. Nitekim Lozan, kapitülasyonların kaldırılması, Türk topraklarında Ermenilere yurt verilmesi talebinin reddedilmesi, Osmanlı borçlarının Türkiye'nin istediği şekilde ödenecek olması ve Türkiye'nin istiklalinin tanınması bakımından Türkiye'nin en temel ve önemli taleplerini karşılamaktaydı. Öte yandan Boğazlar üzerinde egemenliği kısıtlayıcı bazı hükümler (Boğazlar Komisyonu), Trakya sınırında tam istenilenin gerçekleştirilememesi, Musul Vilayeti'nin Türkiye sınırlarına katılmasının temin edilememesi ve çözümünün ikili görüşmeye bırakılması, Ege'deki bazı adaların egemenliğinin Türkiye'ye bırakılmaması gibi hususlar, Türkiye'nin feragat etmek durumunda kaldığı alanları oluşturuyordu. Bu bakımdan karşılıklı tavizlerin olmasının, antlaşmaya varılmasına katkı sağladığı ifade edilmelidir.

Şüphesiz Lozan Antlaşması, Türk kamuoyu tarafından da ilgiyle takip edilmişti. Bu çerçevede dönemin basınıni oluşturan ve Millî Mücadele'ye taraftar olan pek çok gazete; Lozan'daki gelişmeleri yakından takip etmiş, kamuoyunu bilgilendirme ve yönlendirme gibi fonksiyonlar üstlenmişlerdi. Türk heyetinin tutumu, İtilaf devletlerinin girişim ve talepleri ile nihayetinde uzlaşmaya varılması anbean takip edilmiş; Türk heyetinin müzakerelerdeki kararlı duruşu ve elde ettiği başarıya ilişkin haber ve analizlere yer verilmişti. Dönemin gazetelerinin genel olarak Türk heyetine güvendiği, olumlu ve ümitvar bir anlayışta yayımlar yaptığı takip edilmektedir.³² Bu dönemde Türk basınında Lozan'daki gelişmeleri aktaran gazetelerden biri de Ahenk'ti.

Sonuç olarak Lozan'ın basının gözünden yansımaları muhtelif araştırmalara konu olmuş; bazı gazeteler bazında da incelenmiştir. Ancak Ahenk Gazetesi'ne göre Lozan Antlaşması'nın henüz doğrudan bir akademik araştırmaya konu edilmemesi, özgün içerikli bu çalışmanın

³² Tahir Kodal, "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22/64-65-66, (2006), s.220-241.

hazırlanmasını sağlamıştır. Ahenk'in, Lozan sürecine ilişkin tutumunun ortaya konulması çerçevesinde Antlaşma'nın imzalanmasından hemen önceki gelişmeler ile imzayı müteakip yansımaları dair haberler incelenmiştir. Antlaşmaya giden süreci iyi anlamak ve uzlaşlamayan konuların ne şekilde çözüldüğünü daha iyi izah edebilmek için haberlerin takibinde kronolojik bir metot benimsenmiş; bununla birlikte haberlerin aktarılmasında kendi içinde tematik tasnif yapılmaya özen gösterilmiştir. Tespit edilen haber, yazı ve değerlendirmeler, nitel analiz metoduyla değerlendirilerek sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Ahenk Gazetesi

Ahenk Gazetesi, günlük siyasi gazete olarak İzmir'de yayın hayatına başlamıştı. Çıktığı dönemde İzmir'de çok sayıda farklı dilde gazete varken Türkçe yayın yapan "Hizmet" Gazetesi bulunmaktaydı. Bölgenin nüfusu düşünüldüğünde yeni bir gazete çıkarılması düşünülmüştü. Gazete'nin ismi, toplumsal uyumu nitelemesi için "Ahenk" olarak tercih edilmişti. Kurucusu ve başyazarı Tefik Nevzat Bey tarafından çıkartılan Ahenk'in ilk nüshası, 21 Şubat 1895 tarihliydi. Gazete, İzmir hükümet konağına yakın bir handa ofisini tutarken, bir süre sonra kendi matbaasında gazetesini basmaya başlamıştır.³³ Gazete'nin ilk imtiyaz sahibi ise Mehmet Necati Efendi olup Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ali Nazmi Bey, bu görevi üstlenmişti. Ali Nazmi Bey'in vefatı üzerine Ağustos 1920'de kız kardeşi Cevriye İsmail, Gazete'nin imtiyaz sahibi olmuştu. Bu süreçte Hazım Ferid başmuharrir iken Lozan sürecinde başyazar Mehmed Şevki Bey'di.³⁴

Ahenk Gazetesi, yayın hayatının ilk yıllarında toplumsal olaylara ışık tutmasıyla İzmir'deki Türk basının dinamik gazetelerinden biri olsa da

³³ Zeki Arıkan, *İzmir Basın Tarihi (1868 - 1938)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2006, s.46-48, 106.

³⁴ Anıl Erkin, *Ahenk Gazetesi'ne Göre II. Meşrutiyet Dönemi'nde Aydın ve İlçelerinin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2023, s.1-3; Turan Akkoyun, "Atatürk Devri İzmir Basını ve Kamuoyu Üzerindeki Tesiri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12/34, (1996), s.102; Dilek Yardım, "Bir Gazetenin Sahibi ve Başyazarı Olarak Cevriye İsmail Uyum", *İzmir'de İz Bırakmış Öncü Kadın Yazarlar*, ed., Şerife Çağın, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2021, s.95-96; Zeki Arıkan'ın eserinde Ali Nazmi Bey, sehven "Mehmet Nazmi" olarak belirtilmiştir. Bkz. Arıkan, *İzmir Basın Tarihi*, s.46.

birkaç yıl içerisinde etkinliği azalmıştı.³⁵ Yine de gazetenin yayın hayatı, uzun bir süre devam edecekti. Nitekim gazete, kritik süreçlerde (Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve Millî Mücadele Dönemi) dahi yayınlarını sürdürmüştü. Ahenk'in yayın çizgisi genel olarak ılımlı ve muhafazakârdı. Çok fazla siyasi polemiklere girmemesi nedeniyle bu önemli süreçlerde soruşturma veya engellemelere maruz kalmamıştı.³⁶

Ahenk, Millî Mücadele Dönemi'nde her ne kadar İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesi sebebiyle pasif bir yayın politikası takip etse de şehirdeki diğer gazeteler gibi Yunan sıkıyönetim kurallarına uymak zorunda kalmıştı.³⁷ Ancak bir süre sonra Anadolu Hareketi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatları ve telgraflarına da yer vermeye başlamış, Millî Mücadele'yi desteklemişti.³⁸ Nitekim bu dönemde Ahenk'in; İzmir Vilayeti'ndeki olaylar, Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafları, Yunan İşgal Kuvvetleri Kumandanlığının halka tebligatı gibi duyuru niteliğinde yazıları yayımladığı takip edilmektedir.³⁹ İzmir'in işgalden kurtarılmasını müteakip Ahenk'in yayın politikası, millî ve daha aktif bir hâl almıştı.⁴⁰ Bu süreçte gazetenin başyazarı olan Mehmed Şevki Bey Ahenk Gazetesi adına, Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Ocak 1923'te İzmir'de gazetecilerle yaptığı basın toplantısına davet edilmişti.⁴¹

Nihayetinde İzmir'deki basın dünyasının önemli aktörlerinden biri olan ve kritik dönemlerde yayımlarıyla kamuoyunu bilgilendiren Ahenk Gazetesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında bir süre daha basılmaya devam etse de 2 Ocak 1930'da ve 10959 numaralı sayısıyla yayım hayatını noktalamıştı.⁴² Bu açıdan Ahenk Gazetesi'nin 35 yıllık yayın hayatında,

³⁵ Arıkan, *İzmir Basın Tarihi*, s.50.

³⁶ Akkoyun, a.g.m., s.102.

³⁷ Zeki Arıkan, "*İşgal Dönemi İzmir Basını*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5/13, (1988), s.155; Erkin, a.g.t., s.3.

³⁸ Uğur Bozkurt, "Ahenk Gazetesi'nin Tahlili ve Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi Yayın Politikası", ed. Bekir Koçlar vd., *Hakimiyet-i Milliye Uluslararası Bilgi Şöleni (30 Ekim - 01 Kasım 2018/Van)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi E Yayını, 2019, s.356-357.

³⁹ Zeki Arıkan, *İzmir Basınından Seçmeler 1872 - 1922*, C.1, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2003, s.133-146; Zekai Güner, "Millî Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın", *Erdem*, 11/31, (1998), s.98-99.

⁴⁰ Bozkurt, a.g.m., s.357.

⁴¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, (Açıklamalı Dizin İle)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.285.

⁴² Akkoyun, a.g.m., s.102.

istikrarlı bir yayın çizgisine sahip olduğu; bunu da ılımlı, nispeten pasif ve tartışmaların dışında kalabilen yayım politikası ile yapabildiği anlaşılmaktadır.

Şüphesiz Ahenk'in yayım hayatındaki en hareketli haberleri arasında Lozan sürecindeki yayınları yer almıştı. Bu kapsamda çalışmada; Ahenk Gazetesi'nin Lozan Konferansı'nın son safhası ve Antlaşma sonrasındaki haber ve analizleri incelenerek Konferans'a ve Antlaşma'ya dair verdiği haberlerin içerikleri ve bakış açısı değerlendirilmiştir. Ankara/Millî Kütüphane'de nüshaları bulunan gazetenin dijital nüshalarına İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi & Müzesi'nin (APİKAM) açık erişim adresinden ulaşılabilir. Elektronik erişim noktası "Sürelî Yayınlar Grubu - Gazete - Ahenk A.404"tir. Bu çalışmada yararlanılan baskılar ise; 5 Temmuz 1923 tarihli ve 9273. sayı ile 26 Ağustos 1923 tarihli 9314. sayılı yayın arasındaki toplam 26 sayıyı kapsamaktadır.⁴³

Ahenk Gazetesi'ne Göre Lozan Barış Antlaşması

Lozan Konferansı'nın Son Aşamasında Yaşanan Müzakereler

Temmuz 1923 itibarıyla Lozan Konferansı'nın ikinci döneminin sonlarına gelmişti. Fakat uzlaşılamayan belli başlı konuların görüşülmesine devam ediliyordu. Bu çerçevede Ahenk Gazetesi'nin haberlerinde de bu hususlar ön plandaydı. Dolayısıyla Konferans'ın son aşamasına gelindiğinde, görüşmelerin odaklandığı ve anlaşmazlığın olduğu meseleler; Yunanistan'ın Anadolu'da yaptığı tahribata karşı tazminat ödemesi; işgal altındaki İstanbul ve Boğazların İtilaf devletlerince tahliye edilmesi, Fransızlarla olan kapitülasyon/imtiyazlar ve Osmanlı borçları (faizler/kuponlar) idi.

Öncelikle belirtmek gerekirse Ahenk Gazetesi, Lozan'daki gelişmeleri, İstanbul'daki muhabiri Kadri Bey'in telgraflarıyla öğreniyor ve ertesi günkü baskısında bu haberleri yayımlıyordu. Kadri Bey ise Lozan'daki Türk basın bürosu ve İstanbul'daki diğer gazete ve ajanslar vasıtasıyla haberleri alarak İzmir'e Ahenk Gazetesi merkezine bildiriyordu. Konu itibarıyla incelenen sürece ait ilk haberler, Temmuz

---

⁴³ Apikam, <https://www.apikam.org.tr/tr/ArsivDetayliArama/1/>, [Erişim tarihi: 05.08.2024]

ayı başlarına aittir. Ahenk'in 5 Temmuz tarihli manşet haberi, İsmet Paşa'nın İtilaf devletleri temsilcilerine verdiği nota olmuştu. Söz konusu notada; Yunanistan'ın Anadolu'da yaptığı tahribat için tazminat talebinde bulunulmuştu. Fakat bundan feragat etmesi karşılığında, Müttefikler tarafından mali konular ve işgal kuvvetlerinin tahliyesine yönelik kolaylık sağlayacaklarına dair teminat almıştı. Buna rağmen Müttefik ülke delegeleri bu sözlerine dair somut bir kabule yanaşamadıkları için Antlaşma'nın imzalanması da gecikiyordu. Bu yüzden tepkisini ortaya koyan İsmet Paşa, millî meselelerin topluca halledilmesini ve vadeliden hususların bir an önce yerine getirilmesini talep etmişti.⁴⁴

Türkiye, Müttefiklerden söz konusu taleplere ilişkin çözüm beklerken, Yunanistan temsilcisi Venizelos'un verdiği demeç, çözüme ulaşılmasına dair olumlu bir gelişmeydi. Ahenk'in, 6 Temmuz tarihli haberine göre Venizelos, Türkiye ile aralarında ihtilaf oluşturan pek çok konuyu karara bağladıklarını, mevcut sorunları da en kısa zamanda çözmek için hükûmetlerinden talimat beklediklerini ifade etmişti. Onun bu açıklaması kendi menfaatlerine aykırı olması hasebiyle Fransa temsilcisi Pelle tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştı.⁴⁵

Aynı tarihli baskıda temas edilen bir diğer haber ise Yunanistan heyetinin ikinci temsilcisi Kaklamonos'un gazetecilere verdiği beyanat olup onun dikkat çeken ifadeleri şöyleydi: İtilaf devletleri temsilcileri, Türkiye ile Yunanistan arasında ikili barış anlaşması imzalanmasını engellemeye çalışıyorlardı. Ayrıca şu ana kadar seferber durumda tutmak zorunda kaldıkları Yunan ordusunu, Türklere karşı harekete geçirmek için Yunanistan'ı teşvik ediyorlardı. Fakat bu arzularında başarılı olmayacaklardı. Zira Yunanistan olarak menfaatlerinin ancak bu noktada olduğunu, İtilaf devletlerinin isteklerine uydukları takdirde yok olacaklarını anlamışlardı.⁴⁶ Görüldüğü üzere gerçeklerin Yunan temsilcisi tarafından açık bir itirafı olan bu sözler, Yunanistan'ın Anadolu'ya saldırma ve sonrasında Türkiye ile anlaşmaması noktasında, itilaf devletlerinin açık tahrikinin olduğunu ortaya koyuyordu. Öte

⁴⁴ "Baş murahassımızın yeni notası", *Ahenk*, S. 9273, 5 Temmuz 1923, s.1.

⁴⁵ "Venizelos, meselenin halledildiğini resmen bildirdi", *Ahenk*, S.9274, 6 Temmuz 1923, s.1.

⁴⁶ "Kaklamonos'un beyanati", *Aynı yer*.

yandan Yunanistan'ın, bunun en çok kendilerine zarar verdiğini anlaması önemliydi. Bunun barışa giden kesin adımın atılması anlamında, Yunanistan nezdinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Ahenk bu sayısında ayrıca, Konferans'ın taraflarından İtalya ve Fransa'nın son tutumuna değinmişti. Nitekim İtalyan delegesi Montana'ya göre müzakereye edilen imtiyazlar ve faizler meselesi nedeniyle Konferans'ın kesilmesi ihtimal dâhilinde değildi. Eninde sonunda antlaşma imzalanacaktı. Fransa'da ise Bakanlar Kurulu toplanarak müzakerelerin seyrini ve ne şekilde hareket edeceklerini ele almışlardı.⁴⁷

Gazete'nin bir sonraki baskısı 8 Temmuz tarihliydi.⁴⁸ Bu baskıda 6-7-8 Temmuz'a ilişkin haberlere yer verilmişti. Evvela 6 Temmuz tarihli habere göre Türk heyeti, Müttefiklerden işgal altındaki yerleri derhal tahliye etmelerini talep etmişti. Bunun reddedilmesi halinde hükûmet, İsmet Paşa'ya geri dönmesi emrini vermişti. Bu hususta Ankara'da, Rauf Bey (Orbay) başkanlığındaki Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) toplantısı icra edilmişti. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ile ikinci reis Ali Fuat Paşa da toplantıya katılmıştı. Toplantıda; Lozan'daki vaziyetin analiz edilerek bazı önemli kararlara varıldığı ve İsmet Paşa'ya da mühim ve kesin talimat verileceği haber alınmıştı. Nitekim 7 Temmuz tarihli habere göre hükûmetin kararının malum olduğu, İsmet Paşa'dan, Müttefiklerin İstanbul, Gelibolu ve Çanakkale'yi tahliyesini talep etmesini ve reddi halinde Lozan'ı terk etmesini, Rauf Bey'in bildirdiği ifade edilmişti. Müzakerelere devam edilmesinin ancak bu şartın kabulüyle olacağı vurgulanmıştı. Bu gelişmeler karşısında barışın nasıl mümkün olacağı sorusunu soran Ahenk Gazetesi, İstanbul ve çevresinin derhal tahliye edilmesi ile imtiyazlar ve faizler meselesinin dışarıda bırakılmasıyla antlaşmaya varılabileceğini belirtmişti.⁴⁹

Ahenk, Türk tarafındaki bu gelişmelere mukabil İtilaf devletleri kanadındaki gelişmelere de yer vermişti. Nitekim Müttefik devletler temsilcilerinin ihtilafli konularla ilgili hükûmetlerinden aldıkları son

⁴⁷ "İtalya murahhasları", *Aynı yer*.

⁴⁸ Bu süreçte Ahenk Gazetesi'nin cumartesi günlerine denk gelen 7, 14, 21 ve 28 Temmuz tarihlerinde baskı yapıldığı takip edilmektedir.

⁴⁹ "Meşgul yerlerimizin derhal tahliyesini Müttefiklerden talep ediyoruz", *Ahenk*, S.9275, 8 Temmuz 1923, s.1.

talimatların, Türkiye'nin aleyhine olduğu anlaşılıyordu. İstanbul'dan gelişmeleri bildiren Ahenk muhabiri, tahliye meselesi dâhil ihtilafli konuların Müttefik temsilcileriyle gerçekleştirilecek genel oturumda ele alınacağını bildirmişti. Bu meselede uyuşulmadığı takdirde, antlaşmayı bu kadar geciktiren faizler ve imtiyazlar meselesinin antlaşmadan çıkartılması suretiyle uzlaşmanın çaresi aranacaktı. Öte yandan bu konuda çözüm bulunamaması, Müttefikler arasındaki anlaşmazlığı da ortaya koyuyordu. Öyle ki konuya ilişkin duyumlara göre İngiltere, İstanbul'un ve Boğazların tahliyesine taraftar olduğu halde Fransızlar faizler ve imtiyazlar meselesinde bir uzlaşmaya varıncaya kadar tahliyenin ertelenmesini istemekteydiler. Ahenk'e göre aralarındaki ihtilaf pek barizdi.⁵⁰ Görüldüğü üzere Ahenk, söz konusu haberlerde, Ankara'dan İsmet Paşa'ya gönderilen yeni talimatı ön plana çıkartmıştı. İsmet Paşa'nın kesin bir tutum sergileyerek özellikle İstanbul ve Boğazların tahliyesini talep etmesi aksi takdirde Konferans'ı terk etmesi talimatını aldığına dikkat çekmişti.

Antlaşmaya Giden Yolda Uzlaşının Sağlanması

Lozan'da bir önceki haberde sözü edilen genel oturum, 8 Temmuz'da gerçekleşmişti. Ahenk'in 9 Temmuz tarihli haberinde olumlu bir gelişmeyle duyurulmuştu. Buna göre taraflar arasında uzlaşmaya varıldığı ve temsilcilerin birbirlerini tebrik ettiklerine dair başlıkla detaylar paylaşılmıştı. Özellikle Türkiye baş delegesi İsmet Paşa ile Yunanistan baş delegesi Venizelos'un sarılarak birbirlerini tebrik ettiklerine değinilmişti. Nitekim iki ülke, aralarındaki meselelerin halledildiğine dair mektupları konferans başkanlığına sunmuşlardı. Mutabakata varılan ilk konu; tazminat meselesine dair olup Yunanistan, Anadolu'da yaptığı yıkıma binaen tamirat tazminatı yerine Karaağaç'ı Türklere terk etmiş ve civarında yerleşen Rumların mübadelesini kabul etmişti. Bir diğer konu ise Ticaret Anlaşması'na ilişkindi. Türkiye-Yunanistan arasında imzalanacak olan ticaret mukavelenamesi, diğer devletlerle olduğu gibi iki senelikti. Yunanistan, Anadolu'daki işgal sırasında el koyduğu malların mukabilinde sahiplerine bedellerini ödeyecekti. Keza Yunanistan ve İtilaf devletleri de Mondros Mütarekesi sonrası el koydukları gemileri iade edeceklerdi. Ahenk ayrıca Lozan'dan ve İstanbul'dan aldığı haberlere binaen İngiliz heyetinden bazılarının,

⁵⁰ "Onların murahhaslarına da aleyhimize talimat verilmiş", Aynı yer.

uzlaşya varılması nedeniyle Londra'ya döndüğünü, Fransa cephesinde ise Konferans'ın çıkmazdan kurtulduğunu konuşulduğunu yazmıştı.⁵¹ Bu uzlaşya ile Konferans'taki temel anlaşmazlıklardan biri olan tazminat meselesinin, Türkiye'nin Karaağaç'ı ve el koyulan gemilerini alması şartıyla çözüme kavuşturulduğu görülmektedir.

Ahenk, 10 Temmuz tarihli baskısında ise görüşmelerin devam ettiğine, Müttefiklerin faizler meselesinin antlaşma metninden çıkartılması ve tahliyeyi kabul ettiklerine ilişkin bir haber yayımlanmıştı. Ancak bu hususta Fransa baş delegesi General Pelle, görüşme sonrası gazetecilerin sorularına yorum yapmaktan kaçınsa da iki taraf delegelerinin belirsiz konuların çözümü için adım attıklarını ifade ederek henüz sonuç alınmadan bilgi vermenin doğru olmadığını belirtmişti. Konferans'a ilişkin diğer haberlere bakıldığında, Müttefik temsilcilerine, hükümetlerinden bekledikleri talimatlar gelmişti. Bunun üzerine İsmet Paşa dâhil ilgili ülkelerin baş delegeleri özel bir toplantı gerçekleştirmişti. Aralıksız 6 saat devam eden toplantıda, tarafları ilgilendiren çeşitli konular tartışılmış ve sonuçta bazı kararlara ulaşılmıştı. Bununla birlikte toplantı sonrası bütün delegeler, içeriğe dair bilgi vermekten kaçınmışlardı. Bu bilgilerden hareketle Ahenk'in Konferans'ın seyrine yönelik son değerlendirmesi şöyle olmuştu: İcra Vekilleri Heyeti'nin, işgal edilen yerlerin derhal tahliyesinin reddedilmesi halinde İsmet Paşa'nın Lozan'ı terk etmesine dair talimatı oldukça önemliydi. Bunun yanı sıra imtiyazlar ve faizler meselesinin antlaşmadan çıkartılması ile ancak barışa ulaşabileceğini taraflara bildirdiğini hatırlatan Ahenk'e göre İsmet Paşa'nın bu konudaki kesin teklifi, Konferansı anlaşmaya sevk eden etken olmuştu. Öte yandan Yunanistan'ın Karaağaç'ı 15 Eylül'de teslim edeceği askerî uzmanlarca kararlaştırılmıştı. Yunanistan heyeti de bu konudaki kararın gereğini yapacaktı.⁵² Anlaşılacağı üzere Müttefikler, Türkiye'nin teklifi karşısında hükümetlerinden aldıkları talimatlar gereği görüşmelerde Türk heyetinin son ve kesin tekliflerine karşı uzlaşmaya yanaşmışlardı. Ahenk'te bunu İsmet Paşa'nın kararlı ve kati tutumuna bağlamıştı.

⁵¹ "Türkiye Yunanistan mesaili tamamen hallolundu...", *Ahenk*, S.9276, 9 Temmuz 1923, s.1.

⁵² "Cumartesi faizleri, pazar tahliyeyi konuştular...", *Ahenk*, S.9277, 10 Temmuz 1923, s.1.

Öte yandan delegeler arası özel toplantı, ertesi gün de devam etmişti. Görüşmelerde, faizler meselesinin antlaşma metninden çıkarılması ile İstanbul ve Boğazların, antlaşmanın imzalanmasının akabinde tahliyesi kabul edilmişti. İtilaf devletleri delegelerinin, tahliye ve faizler meselesinde gösterdikleri ılımlı tavra mukabil imtiyazlarla ilgili bazı hususların antlaşmaya konulmasını talep ettikleri haber alınmıştı. İlaveten “İstanbul’da yerleşik Hristiyanlar Hakkında Tanzim İmtiyazlar Protokolü” ismiyle hazırlanan protokolün bazı maddelerini değiştirdikleri bildirilmişti. Tüm bunlara rağmen söz konusu hususların Mütteliklerce kabulüyle barış antlaşmasının yapılmasına kesin gözüyle bakılıyordu.⁵³ Ahenk Gazetesi, İstanbul’daki muhabirinden alınan haberlere göre imtiyazların da halledilmekte olduğunu duyurmuştu. Lakin imzaların ne zaman atılacağına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte en kısa sürede antlaşmanın imzalandığı haberini Türk halkına müjdelemek istediğini yazmıştı.⁵⁴

Gazete ayrıca Konferans’a ilişkin özel bir haberde paylaşmıştı. Kadri Bey imzalı “*Murahhasların Beyanâtı ve İmtiyazlar Protokolü*” başlıklı haberde; imzalanan imtiyazlar protokolünün antlaşmaya eklenmesinin kararlaştırıldığını bildirilmişti. Konferans’ın son oturumundan güler yüzlü bir şekilde çıkan İsmet Paşa, gazetecileri nezaketle kabul ederek tam uzlaşmanın olduğunu beyan etmişti. Keza ikinci delege Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey de gazetecilere, önemsiz detaylar hariç olmak üzere üç büyük ihtilafli meselenin isteklerine göre çözüldüğünü belirterek imzaların haftaya atılacağını bildirmişti. Fransız delegesi General Pelle de tam bir uzlaşının olduğunu, imza için Rusya’nın da davet edileceğini ifade etmişti. Keza İngiliz baş delege Rumbold da barışın yapıldığını ve 10 güne kadar imza edileceğini açıklamıştı. Kadri Bey özel haberine şu sözlerle son vermişti: “Müzakere edilen başlıkların, TBMM Hükûmeti’nin arzusu çerçevesinde antlaşmaya konulması, İstanbul’da büyük bir memnuniyet oluşturmuştu”.⁵⁵ Takip edildiği gibi Ahenk, aylardır süren müzakerelerde anlaşmazlığa sebebiyet veren birçok konunun karara bağlandığını belirtmiş; İsmet Paşa’dan Rıza Nur’a; General Pelle’den Rumbold’a kadar ülkelerin heyet başkanlarının

⁵³ “Husûsi içtima pazar günü de devam etmiştir”, *Ahenk*, S.9277, 10 Temmuz 1923, s.2.

⁵⁴ “Sulh Meselesi”, *Aynı yer*.

⁵⁵ “Murahhasların beyanâtı ve imtiyazlar protokolü”, *Aynı yer*.

konuya dair gazetecilere yaptığı açıklamalara yer vermişti. Geline nokta, Ahenk tarafından memnuniyet verici ve müjdelenmeye aday haber olarak nitelendirilmişti.

Ahenk'in 11 Temmuz tarihli yayınında da varılan uzlaşmanın yansımalarına dair haberler dikkat çekmekteydi. Nitekim İsmet Paşa, Türk muhabirlerine verdiği demeçte; "*Milletimiz için memnuniyeti haiz bir sulh elde ettik*" demişti. Kadri Bey'in özel haberinde, Konferans'ta ele alınan "Chester imtiyazları"na temas edilmişti. Buna göre görüşmelerde, imtiyazlar meselesi de ele alınmıştı.⁵⁶

Konferans'a ilişkin diğer haberlerde ise şimdiki kadar hiçbir imzanın atılmadığı, ancak genel çerçevede iyimserlik olduğu belirtilmişti. Hâlihazırda Lozan'da detaylar konuşulmaktaydı. Gökçeada (İmroz) ve Bozcaada'yı geri alma hususu ile "Chester Projesi"nin uygulanmayan imtiyazlarının Fransızlara verilmesi, Irak hududundaki sınırlamanın tahliyeden sonra başlayacağı bunlar arasındaydı. Ayrıca Türk heyeti, İngiliz gemilerinin İstanbul'dan ayrılmasını resmen talep etmişti. Bunun üzerine antlaşmanın imzalanmasından 6 hafta sonra tahliye muamelesine başlanacağı tespit edilmişti. İngiliz heyeti, hükûmetinden buna dair talimat istemişse de cevabın olumlu gelmesi bekleniyordu.⁵⁷ Bu açıdan tarafların uzlaşmaya vardığı, sadece antlaşmaya ilişkin son detaylar üzerinde istişare ettikleri vurgulanmıştı.

Lozan'daki anlaşmaya ilişkin Fransız delegesi General Pelle de Türk gazeteci ve muhabirlerine beyanat vermişti. Ona göre Fransa, Türkiye ile dostane ilişkiler kurmayı ciddi bir şekilde istiyordu. Bu yüzden Türk Hükûmeti'ne güvenerek Düyûn-ı Umûmiye'de yer alan Türk hisselerine ilişkin Muharrem Kararnamesi'nin barış anlaşmasından çıkartılmasını kabul etmişlerdi. Bu durumda anlaşmanın imzalanmasını erteleyecek hiçbir ihtilaf kalmamıştı. Pelle'nin açıklamalarında olduğu gibi hakikaten Lozan'da olumlu bir hava vardı. Anlaşma haberi her tarafta büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Konferansı takip eden bütün basın, anlaşmanın kesin olduğuna ve barışın artık bir emrivaki halini aldığına dair yayınlar yapıyordu.⁵⁸ Konferansa ilişkin Ahenk'in bir diğer haberi ise

⁵⁶ "İsmet Paşa'nın beyanati", *Ahenk*, S.9278, 11 Temmuz 1923, s.1.

⁵⁷ "İtilaflar cuma günü resmen tasdik olunacaktır ...", *Ahenk*, S.9278, 11 Temmuz 1923, s.2.

⁵⁸ "General Pelle'nin beyanati...", *Aynı yer*.

cuma günü genel bir oturumun yapılacağına yönelikti. Burada antlaşmanın, resmi olarak onaylanması beklenmese de son detayların konuşulacağı belirtilmişti.⁵⁹

Diğer taraftan son gelişmeler üzerine TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve İcra Vekilleri Heyeti; çözüme ulaşılan meselelerle ilgili antlaşmanın kabulüne dair İsmet Paşa'ya talimat vermişti. Ahenk Gazetesi de bu önemli haberi, Akşam Gazetesi'nin Ankara muhabirinin yayımladığı özel haberden aktarmıştı.⁶⁰ Söz konusu haberlerde anlaşmaya ilişkin son müzakerelerin olduğu, özellikle Fransızlarla borçlar ve imtiyazlarla ilgili bazı müzakerelerin gerçekleştirildiği, Fransız temsilcisi Pelle'nin, Fransa'nın Türkiye ile barış yapma arzusuna ilişkin beyanati dikkat çekmektedir.

Öte yandan Ahenk muhabiri Kadri Bey, Konferans'taki diğer meselelerin çözümüne dair ayrıntılara yer vermişti: Şöyle ki Adalar konusunda Konferans'ta görevli uzmanlar, Türkiye'ye bırakılan Gökçeada ve Bozcaada'ya ait genel maddelerin tespiti ile meşgulüldü.⁶¹ Antlaşmanın Boğazlara ait kısmını imzalamak üzere Konferans'a davet edilen Rusların ise bu davete katılmayacakları anlaşılmıştı.⁶² Irak sınırının belirlenmesine yönelik Türkiye ve İngiltere arasındaki müzakerelere İstanbul ve Boğazların tahliyesinden sonra başlanacaktı. İngiltere heyeti Irak'ta bulunan emval ve gayrimenkullerin iadesini kabul etmişti.⁶³ "Chester Projesi"nde tatbik edilmeyen imtiyazların Fransızlara verilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁴

Tüm bunların yanı sıra Ahenk, son gelişmelere dair İstanbul gazetelerinin görüşlerine de yer vermişti. Buna göre gazetelerin çoğu, antlaşmadan bölümler yayınlayarak memnuniyetlerini beyan etmekteydiler. Genel olarak hepsi barış için kesin bir ümit içerisindeydi. Halk ise antlaşmanın, taleplerin kabul edildiği anlamına gelmesi dolayısıyla açıkça sevinç içerisindeydi. Bundan da anlaşılıyor ki

⁵⁹ "Cuma günü umûmi bir celse", Aynı yer.

⁶⁰ "Heyet-i Vekile ve Gazi Paşa", Aynı yer.

⁶¹ "İmroz ve Bozca Adaları", Aynı yer.

⁶² "Ruslar davete icabet etmese", Aynı yer.

⁶³ "İrak hududumuzda", Aynı yer.

⁶⁴ "Türkiye'deki ecnebilerin usul-i ikameti", Aynı yer.

anlaşmanın yansımaları geniş ölçekli olacaktı.⁶⁵ Görüldüğü üzere ilgili haberlerde Konferans'ta müzakere edilen farklı konuların ne şekilde çözümlendiğine ve taraflar arasındaki son duruma ilişkin malumat yer almış ve Türk kamuoyunun hissiyatına yer verilmişti.

Gazete'nin bu sayısında yer verilen Lozan temalı bir diğer haber ise Vatan Gazetesi'nin Lozan'dan 8 Temmuz tarihli bildirdiği malumattı. Konferans'ta gelinen aşama memnuniyet vericiydi zira sulh artık temin edilmiş sayılırdı. Temsilciler dün münakaşa ettikleri esaslar hakkında bugün sessizlik içindeydiler ve meselelerin anlaşma yoluyla çözümlendiği görülüyordu. Uzmanlar bu sabah, ayrıntıları belirlemek üzere bir araya gelmişlerdi. İtilaf devletleri, faizler meselesi hakkında hiçbir beyanname almamayı kabul etmişti. Bununla birlikte İstanbul'da Düyûn-ı Umûmiye'nin hukukunu koruyacaklarına dair bir beyanname neşredeceklerdi. Türk tarafı ise Düyûn-ı Umûmiye'nin zararlarının ödenmesine ilişkin gelecekte hiçbir taahhütte bulunmadığını beyan edecekti. İtilaf devletlerince İstanbul ve Boğazların tahliyesi, barış antlaşmasının TBMM tarafından onaylanmasının müteakip 6 hafta içinde gerçekleştirilecekti. Hâlihazırda tahliyenin ne şekilde olacağına dair ayrıntılar görüşülüyor keza Yavuz zırhlısı ve Ümit Vapurundan alınan toplar ile Mondros Mütarekesi'nden sonra depolardan alınan silahların iadesi görüşülüyordu.⁶⁶

Akşam Gazetesi'nin istihbaratına da yer veren Ahenk, Lozan'daki Akşam muhabirinin 8 Temmuz'da bildirdiğine göre Müttefiklerin tekliflerinin genel itibarıyla memnuniyet verici olduğunu ve kuponlar meselesinin anlaşmadan çıkarılması ve tahliyenin gerçekleştirilmesini kabul ettiklerini bildiriyordu. Fakat imtiyazlara ait bazı esasların antlaşmaya konulmasını isteyince İsmet Paşa, kendilerinden daha fazla açıklık talep etmişti. Türk heyetindeki askerî müşavir Tevfik Bey, bu sabah ittifak devletleri uzmanlarıyla İstanbul ve Boğazların tahliyesinin ne şekilde olacağına dair müzakerelerde bulunmuştu.⁶⁷ Takip edildiği üzere Ahenk Gazetesi, Lozan'a dair haberleri verirken kendi muhabirinin

⁶⁵ "İstanbul Gazetelerinin mütalaatı", *Aynı yer*.

⁶⁶ "Lozan'dan Vatan Gazetesine gelen haberler", *Ahenk*, S.9278, 11 Temmuz 1923, s.3.

⁶⁷ "Akşam Gazetesi'nin İstihbaratı", *Aynı yer*.

dışında, büyük gazetelerde yayımlanan veya onların muhabirlerinden alınan bilgilere atıf yaparak da haberler yapmaktaydı.

Gazete'nin 12 Temmuz tarihli baskısına bakıldığında antlaşmaya nihai şeklini verebilmek için ihtilafli konuların ayrıntıları görüşülüyordu. Ahenk muhabirinin bildirimine göre İsmet Paşa, imtiyazlarla ilgili Ankara'dan talimat istemişti. Heyet-i Vekile ise bu konuda fedakârlık yapmanın mümkün olmadığını Lozan'a bildirmişti. Yavuz Gemisi başta olmak üzere tüm gemiler ile el konulan bütün silah ve cephane de Müttefiklerden talep edilmişti. Antlaşma hükümlerinin uygulanması, itilaf devletlerinin parlamentoları tarafından onaylandıktan sonra olacaktır. Fakat -zikredildiği gibi- İstanbul ve Boğazların tahliyesi, kararlaştırıldığı gibi 6 haftalık periyot içinde olacaktır. Bu talepler Müttefiklerce kabul edilmişti. Diğer yandan uzlaşmaya varılmasını, İngiliz Maslahatgüzarı ve Yüksek Komiser Vekili N. Handerson, resmi olarak Hariciye Vekiline bildirmişti. Musul meselesi ise antlaşmanın onaylanmasından sonra Türkiye ve İngiltere arasında 9 ay içinde çözümlenecekti. Eğer anlaşmazlık devam ederse Cemiyet-i Akvam'a başvurulacaktı. Yunan gazeteleri de antlaşmaya varılmasını memnuniyetle karşılamışlardı.⁶⁸

Ahenk Gazetesinde Lozan'a ilişkin genel ve özel haberlerin yanı sıra köşe yazıları da yazılmıştı. Bu kapsamda gazetenin başyazarı Mehmed Şevki Bey, kaleme aldığı 12 Temmuz tarihli ve "İtilaf Münasebetiyle" başlıklı köşe yazısında, Konferans'ta varılan uzlaşmaya dair tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştu. Ona göre İtilaf devletlerinin nazarında önemli bir yer tutan Türkiye, ("Türkiye Halk devleti" ifadesini kullanmıştı.) azim ve gayreti ile muhataplarını anlaşmaya yöneltmişti. Süreç analiz edildiğinde, Müttefiklerin özellikle de Fransızların bazı maddeler üzerindeki ısrarları son bulacak ve anlaşmaya giden yol açılacaktı. Bunun için Türk heyetinin katıyen çizdiği yoldan dönmeyeceği izlenimini vermek gerekiyordu. Uygun zamanı bekleyen TBMM Hükûmeti, genel durumu değerlendirdikten sonra kesin kararını vermişti. Ancak faizler antlaşma dışında bırakılır ve işgal kuvvetlerinin tahliyeyi kabul etmesiyle barış gerçekleşebilirdi. Hükûmet bu kararı verdikten sonra söz konusu hususların müttefik temsilcilerine

⁶⁸ "İsmet Paşa imtiyazlara müteallik mesailin halli için Ankara'dan talimat istedi", *Ahenk*, S.9279, 12 Temmuz 1923, s.1.

sunulmasını, eğer ret cevabı verilirse de derhal Lozan'ı terk etmesini baş delege İsmet Paşa'ya emretmişti. Haddizatında bu karardan önce İsmet Paşa da katıldığı görüşmelerde meselelerin halledilmesine yönelik taleplerini dile getirmişti. Neticede İsmet Paşa, Ankara'dan aldığı bu son emir üzerine kesin bir teşebbüste bulunarak Türkiye'nin kararlılığını ortaya koymuştu. Müttelikler ise bu ciddi ve kesin çıkış karşısında "biraz değil, iyice düşünmek zorunda kalmış" ve vaziyeti hükûmetlerine bildirmişlerdi. Nihayetinde hepsi, Türk heyetinin tekliflerini kabul ederek antlaşmanın yapılmasını istemişlerdi. Böylece barış antlaşmasının imzalanacağı kanaati her taraftan malum olmuştu. Ulaşılan bu güzel netice, İcra Vekilleri Heyeti'nin almış olduğu kesin kararın etkisiyle olup bu hükûmetin bir zafer hediyesi olarak kaydedilebilirdi. Zira faizler ve tahliye meselesinin Mütteliklerce kabul edildiği hususu kesin ve doğrudu. İmtiyazlar meselesinin tamamıyla halline dair henüz kesin bilgi olmamakla birlikte alınan telgraflara nazaran bu konunun da Türkiye lehine halledildiği anlaşılıyordu. Çok yakın bir zamanda bu konuda, kesin haberlerin alınacağı aşikârdı. Şu halde uzlaşmaya mani olan üç önemli husus, tamamıyla Türkiye'nin arzusu doğrultusunda çözülmüştü. Sadece bu meselelerin teferruatına dair görüşmeler sürüyordu ve antlaşmanın yakında imzalanması kesindi. Geriye kalan Musul meselesinin de barış içerisinde halledilmesi muhtemeldi. Bu antlaşma ile TBMM Hükûmetini kuran mücahitlerin savaş ve barışa ait zaferleri gerçekleşecekti. Esasen Mehmed Şevki'ye göre bu zaferlerin iktisadi ve idari zaferlerle taçlandırılması Türkiye için bir gereklilikti. Hayat ve istiklalın devamı ve gelişmesi, askerî ve diplomatik zaferlerin, iktisadi ve idari zaferlerle desteklenmesi ile ancak mümkün olabilirdi. Bu yüzden çok ama çok çalışmak, hatta sevinçli bir şekilde çalışmak gerekliydi. Antlaşmanın imzalandığı gün şüphesiz bu zaferi, idari alanlardaki mücadelenin olumlu neticeleri ile geliştirme fırsatına da kavuşulacaktı. TBMM Hükûmeti'ni büyük hürmetle anarken bundan sonraki iktisadi ve idari mücadelelerinde başarılı olmasını temenni etmişti.⁶⁹ Mehmed Şevki Bey'in köşe yazısında; Türkiye ve İtilaf devletleri arasında çetin müzakerelerin olduğu bir ortamda Türkiye'nin sabırlı ve kararlı duruşuyla ihtilafı meseleleri kendi lehine çözümlendiğini büyük bir başarı olarak nitelendirdiği takip edilmektedir. Keza elde

⁶⁹ Mehmed Şevki, "İtilaf münasebetiyle", *Aynı yer*.

edilen siyasi ve askerî başarının oldukça değerli olduğunu, ancak iktisadi, idari ve diğer alanlardaki başarılarla da taçlandırılmasına ihtiyaç olduğuna dikkat çektiği görülmektedir.

Ahenk Gazetesi, 13 Temmuz tarihli baskısında da antlaşmanın ne zaman olacağına ilişkin suallere cevaplar veriyordu. Nitekim Londra gazeteleri, antlaşmanın 10 günde imza edilebileceğini belirtmişlerdi. Lozan'daki basın mensupları da, aynı kanaattedirler. Ancak muallakta kalan meselelerle ilgili heyetler arasında uzlaşma olsa da bunlar henüz ilgili hükümetlerce onaylanmamıştı.⁷⁰ Öte yandan Ahenk'in haberine göre İngiliz Daily Telegraph Gazetesi, antlaşmayı sorgulayarak Türkiye'de yerleşen yabancı ülke vatandaşlarının hak ve menfaatlerinin bu antlaşmayla feda edildiğinden bahsetmiş; başta İngiltere olmak üzere Müttefik devletleri şiddetle eleştirmişti.⁷¹ Bir diğer haber ise İngilizlerin İstanbul ve Boğazların tesliminden sonra da İstanbul'da ufak bir kruvazör bırakmak istediklerine dairdir. İngiltere'nin bu yöndeki teklifi, Türkiye tarafından kesin bir şekilde reddedilmişti. İngiltere baş delegesi Rumbold, keyfiyeti Londra'ya bildirmişse de sonunda Türk limanlarında hiçbir harp gemisinin bırakılmayacağı İngiltere tarafından kabul edilmişti.⁷²

Bu haberlerin yanı sıra Ahenk'in başyazarı Mehmed Şevki Bey, bu sayıdaki yazısında, büyük devletlerin sermayedarların isteklerine göre hareket edip antlaşmayı geciktirmesine tepki göstermişti. Ona göre Lozan'daki müzakereler, Müttefiklerin ihtiraslarını ortaya koyuyordu. Sarf edilen yoğun mesaiye rağmen bir türlü antlaşmaya varılamaması bu yüzdendi. Zira bu ülkeler, Türk topraklarındaki menfaatlerini devam ettirmek istiyorlardı. Bunun için aylardır dünyaya adeta eziyet ediyor, insanları birbirine saldırtıyorlardı. Hâlbuki bu işin uzayıp gitmesinde ortak bir menfaat yoktu. Bu devletlerin ısrarları ile geçen zaman, milletlerin ortak ve genel haklarını zarara uğratiyordu. Ortaya çıkan zararlar delegelerin beş, on veya kısıtlı şahıs ve zümreye sağlamak istedikleri menfaatler yüzündendi. Öte yandan Suriye'deki Fransız varlığını sorgulayan Şevki Bey'e göre Suriyeliler Fransa ülkesine ve haklarına saldırmamışlardı. O halde Fransa'dan kalkıp denizler aşarak

⁷⁰ "Londra matbuatı", *Ahenk*, S.9280, 13 Temmuz 1923, s.1.

⁷¹ "Deyli Telgrafın muahezesi", *Aynı yer*.

⁷² "Kruvazör bırakmak istiyorlarmış", *Aynı yer*.

Suriye halkına ne maksatla musallat olmuşlardı. Bir Fransız, ülkesinin haklarını korumak için ölmeyi göze alabilirdi lakin bir Fransız'ın, sermayedarlar namına Fransa'dan kalkıp Halep'te ölmesine Fransız kamuoyu ne diyecekti. Mesele Avrupa'nın milyonluk sermayedarlarının ihtiraslarından ibaretti. Zaten Lozan'daki imtiyazlar konusu da bunun yansımasıydı. Antlaşmaya şu ana kadar varılamamasının ve belki de biraz daha bunun uzayacak olmasının en büyük sebebi sermayedarların gayrimeşru menfaatlerini temin için yapılan zalimane ısrarlardı.⁷³ Görüldüğü üzere Mehmed Şevki Bey'in, Fransızlar üzerinden imtiyazlar meselesi nedeniyle sorun çıkaran Müttefiklerin, sermayedarların etkisinde kaldığına vurgu yapmıştı.

Yazıda da temas edildiği gibi Lozan'da neredeyse tüm konular halledilmiş, sadece imtiyazlar meselesinde pürüzler kalmıştı. Bunun sebebi ise Fransızların kapitülasyonlardan vazgeçmemek için her yolu denemeleriydi. Nitekim 10 Temmuz'da Fransız delegesi General Pelle, İsmet Paşa'yı ziyaret ederek konu hakkında görüşmüştü. İsmet Paşa ise bu konuda TBMM'nin kesin tutumunu ifade etmişti.⁷⁴

Öte yandan İstanbul'daki Ahenk Gazetesi muhabiri Kadri Bey, Fransa'nın İstanbul temsilci vekili Corelli ile bir mülakat yapmıştı. Buna göre temsilci; antlaşma protokolünün önümüzdeki çarşamba günü tarafların delegeleri arasında imzalanacağını belirtirken, İtilaf devletlerine mensup işgal kuvvetleri ve harp gemilerinin de İstanbul'dan çekileceklerini, imtiyazlar meselesinde ihtilafı sürdüren ehemmiyetli bir durum kalmadığını açıklamıştı.⁷⁵

Gerçekten de Türkiye ve müttefikler arasında gemilerin tahliyesi ve imtiyazlar meselesinin konuşulduğu özel bir toplantı düzenlenmişti. Ahenk'in 15 Temmuz tarihli haberine göre İtilaf devletleri temsilcileri, müzakereleri terk etmişlerdi. Yaşananlarla ilgili İngiliz Dışişleri Müsteşarı, "projeleri kabul edilmedikçe ve belirsiz meseleler düzeltilmedikçe imza tarihini bilmiyorum" demişti. Oysaki toplantıda, Türk delegeleri, tahliyeye başlar başlamaz Müttefiklere ait harp gemilerinin derhal Türk sularını terk etmeleri gerektiğini teklif etmişti.

⁷³ Mehmed Şevki, "Esbab-ı tehir", *Aynı yer*.

⁷⁴ "İsmet Paşa ve Pelle", *Ahenk*, S.9280, 13 Temmuz 1923, s.2.

⁷⁵ "Muhabirimizin Corelli ile mülakatı", *Aynı yer*.

Buna mukabil İtilaf devletleri, donanmalarını Türk sularında bulundurmamak istediklerinden bu teklifi kabul etmemiş ve münakaşa çıkmıştı. Üstelik gerginlik hat safhadayken imtiyazlar meselesi de konuşulmaya başlamıştı. Gemilerle ilgili tartışmadan sonra bu konuda da anlaşmazlığın olması tansiyonu iyice yükseltmiş ve müttefik murahhasları müzakere salonunu terk etmişti.⁷⁶ Yaşananlar değerlendirildiğinde, Müttefiklerin birkaç gün önce kabule yanaştıkları konularda yeniden pürüz çıkardıkları anlaşılıyordu.

Bu arada İsmet Paşa'ya, Ankara'dan yeni talimat gönderilmişti. Basın, bu talimatın içeriği ile ilgili henüz malumat sahibi olmasa da Türkiye'nin özellikle imtiyazlar konusunda fedakârlık yapmayacağı, ayrıca tahliye ve faizlere ilişkin de önceki tekliflerinin geçerli olacağı, bunlar gerçekleşmediği takdirde geri dönmelerinin Türk delegasyonuna bildirildiği vurgulanmıştı.⁷⁷

Bilindiği üzere imtiyazlar meselesinde en büyük ısrarı yapan Fransızlardı. Nitekim önceki toplantılarda, faizler konusunu antlaşma dışı bırakmaya razı olan Fransızlar, Türk heyetinin bu konudaki tutumundan vazgeçmesine dair yeniden talepte bulunsalar da teklifleri reddedilmişti.⁷⁸ Fakat Ahenk'in haberine göre toplantıda ortaya çıkan anlaşmazlıkta en çok İngiliz temsilcinin söylemleri tartışmaya sebebiyet vermişti. Zira o, Müttefiklerin teklifinin tartışmasız kabul edilmesini Türk temsilcilerine iletmış ve bunun üzerine tansiyon yükselmışti.⁷⁹ Toplantıda ayrıca, Müttefiklerin İstanbul ve Çanakkale'nin tahliyesinden sonra harp gemileri bulundurması isteklerine karşı Türk heyeti, bu ısrarların lüzumsuz ve faydasız olduğunu ve bunun mümkün olmayacağını kesin bir şekilde tekrar bildirmişti.⁸⁰ Bu arada Yunan temsilcisi Venizelos, İsmet Paşa'yı ziyaret ederek Beykoz'daki mahkûm edilen Rumların idamlarının ertelenmesi ricasında bulunmuştu. İsmet Paşa, bu hususu Ankara'ya yazacağını ifade edince Venizelos, şahsının ve bütün Yunanlıların teşekkürlerini sunmuştu.⁸¹

⁷⁶ "Hususi içtimada salonu terk etmişler," *Ahenk*, S.9281, 15 Temmuz 1923, s.1.

⁷⁷ "İsmet Paşa yeniden talimat aldı", *Aynı yer*.

⁷⁸ "Fransızların inadı", *Aynı yer*.

⁷⁹ "İngilizlerin marifeti", *Aynı yer*.

⁸⁰ "Reddettik", *Aynı yer*.

⁸¹ "Yunan Murahhası Venizelos", *Aynı yer*.

Toplantıda yaşananlara rağmen Konferans'ın kesileceğine ihtimal verilmediği ve endişeye gerek olmadığı Lozan'dan bildirilmişti. Nitekim son tartışmada salonu terk eden General Pelle, gazetecilere verdiği demeçte, sorunun olduğunu ancak imzanın da yakın olduğunu söyleyerek kamuoyunu rahatlatmıştı. Buna rağmen Fransızlar, sermayedarların hesabına ısrarlarında devam ediyorlardı. Ahenk Gazetesi de önceki tartışmanın bütün müzakereleri etkileyecek seviyede olmadığını ve bir sonraki toplantının beklendiğini, zamanının ise henüz belli olmadığını duyurmuştu.⁸²

Ahenk Gazetesi, Lozan'daki son durumu 16 Temmuz tarihli baskısında okuyucuyla buluşturmuştu. Bir önceki haberlerde bahsedilen tartışmadan sonra Müttefik temsilcilerin, vaziyeti hükûmetlerine bildirerek talimat bekledikleri anlaşılmıştı. Olumsuz bir cevap beklenmediği Lozan'dan bildirilmişti. Öte yandan Times Gazetesi, dört sene önce Türkiye ile barış yapılmadığına teessüf eden bir haber yapmıştı. Türklerin Lozan'da fatih gibi karşılandıklarına dikkat çeken Times, Ayasofya'yı kilise yapma fırsatını kaçırdıklarını belirtmişti. Bu arada Yunanistan'da iç karışıklık başlamıştı. Ahenk'in Yunanistan'dan alınan haberler çerçevesindeki yazısına göre Yunan ordusunun dağılan efradı ile aç ve muhtaç ahali, gösterilere başlamış, ülkenin birçok kasabasındaki bu hareket ihtilale dönüşmüştü.⁸³ Görüldüğü üzere Antlaşmanın imzalanmasına dair beklenti olmakla birlikte hâlâ birkaç konu etrafında uzlaşma riski vardı.

Nitekim Ahenk'in 17 Temmuz tarihli haberleri, bu konudaki belirsizliğe ve Müttefik temsilcilerinin hâlâ Türkiye'den taviz kopartma anlayışlarına işaret ediyordu. Bu bağlamda İngiliz temsilci Rumbold, gazetecilere verdiği beyanatta, İsmet Paşa'nın güçlükleri değiştirmeye yönelik gayret sarf edeceğini ifade ederek ümitvar olduğunu belirtmişti. Bu noktada İngilizler, Türkiye'den imtiyazlar konusunda fedakârlık bekliyor, bunun karşılığında donanmalarını Türk sularından çekebileceklerini vurguluyorlardı. Ahenk; İngilizlerin bu tutumunu, Lozan'da bulunan üç beş muhteris sarrafın çıkarları için müzakereleri

⁸² "Gürültü münakaşa salonu terk etmeler var fakat vahamet yoktur", *Ahenk*, S.9281, 15 Temmuz 1923, s.2.

⁸³ "Müzakerat hâlâ başlamadı ...", *Ahenk*, S.9282, 2 Zilhicce 1341 / 16 Temmuz 1923, s.1.

kesintiye uğratma tehlikesine düşürmek şeklinde yorumlamıştı. Keza Fransızlar da imtiyazlar meselesindeki ısrarlarına devam ediyorlardı. Türk heyetinin bu konudaki kati tutumu karşısında, Konferans'ın kesintiye uğraması ihtimalinin müsebbibi olarak Türkiye'yi göstermeye çalışıyorlardı. Bununla birlikte Müttefiklerin, ihtilafli konuları görüşmek üzere Türk heyeti ile yeniden görüşmek için davette bulunacağı belirtilmişti.⁸⁴

Nihayetinde Lozan'daki belirsizlik, 16-17 Temmuz'daki görüşmelerde aşılımaya başlamıştı. Ahenk gelişmeleri, 18 Temmuz tarihli baskısında duyurmuştu. Buna göre 16 Temmuz'da heyetler arasında müzakereler sürmüştü; gece dahi durmaksızın 3 saat devam eden bir oturum yapılmıştı. Bu oturumda, taraflar arasındaki bütün ihtilaflar halledilmişti. 17 Temmuz'da da halledilen konuların nasıl uygulanacağını tespiti yapılmıştı. Böylece bütün müzakerelere son verilmesi bekleniyordu. Son dakika haberi olarak barış antlaşmasının imzalanacağı kesin bir şekilde duyurulabilirdi.⁸⁵ Müzakerelerin bir hafta içerisinde tamamen bitmesi ve temmuz ayının sonunda imzaların atılması bekleniyordu. Müttefikler, filolarını tamamen Türk sularından çekecek, sadece tahliyenin sonuna kadar bekleyecek ve müteakibinde ayrılacak bir filo kalacaktı. İtilaf devletleri yabancı şirketlerin rüçhan talebinden de vazgeçmişlerdi.⁸⁶

Esasında bu oturumdan önce İsmet Paşa, Türkiye'nin bu konuda daha fazla fedakârlık yapamayacağını kesin bir dille müttefik temsilcilerine bildirmişti.⁸⁷ Görüldüğü üzere İtilaf devletleri, Konferans'ta uzlaşmaya yakınken son bir hamle ile özellikle imtiyazlar, yabancı şirketlerin hakları ve gemilerin tahliyesi konularında yeni tavizler kopartmaya çalışmışlardı. Üstelik Konferans'ın kesilebileceğini ve bunun Türkiye yüzünden olduğuna dair bir algı oluşturmak istemişlerdi. Neticede Türkiye'nin kararlı tutumu, uzlaşmaya giden yolu mecburen açmıştı. Böylece Türkiye'de çıkarları olan büyük sermayedar şirketlerin Müttefik ülkeler nezdinde yaptığı lobilerle çıkarlarına dair girişimleri de boşa çıkartılmış oluyordu.

⁸⁴ "Rumbold: Müttefikler...", *Ahenk*, S.9283, 17 Temmuz 1923, s.1.

⁸⁵ "Son dakika", *Ahenk*, S.9284, 18 Temmuz 1923, s.3.

⁸⁶ "Müzakerat başlamıştır...", *Ahenk*, S.9284, 18 Temmuz 1923, s.1.

⁸⁷ "Murahhasımız İsmet Paşa", *Ahenk*, S.9284, 18 Temmuz 1923, s.2.

Gazete'nin ertesi günkü (19 Temmuz tarihli) nüshasında ise "Muâhedenâme ağleb-i ihtimal 24 Temmuz'dadır" (Antlaşma muhtemelen 24 Temmuz'dadır" başlığıyla, Antlaşmanın imzalanma tarihi de duyurulmuştu.⁸⁸

Sonuç olarak artık antlaşmanın önünde hiçbir engel kalmamıştı. Antlaşma metnine nihai halini vermek üzere tarafların uzmanları çalışıyorlardı. Bu çerçevede Ahenk Gazetesi, 22 Temmuz tarihli baskısında dünya gazetelerinin Türkiye'nin başarısını kaydettiklerini bildirmişti. Ayrıca Lozan'da Türkiye-Polonya Ticaret Antlaşması'nın imzalandığını duyurmuştu. Diğer yandan Lozan'da İtilaf devletleriyle uzlaşıldığı üzere İstanbul'da bulunan Türk birliklerinin komutanı Selahattin Paşa (Tümgeneral Adil), İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General Harington ile tahliyenin ne şekilde olacağı ve geri çekilme takviminin düzenlenmesi hususunda bir araya gelmişlerdi.⁸⁹

Bu şekilde son pürüzler giderilirken 17 Temmuz akşamına kadar Lozan'daki üç komisyonda son toplantılar yapılmış ve Antlaşma'nın 24 Temmuz'da imzalanacağı duyurulmuştu.

Lozan Barış Antlaşması'nın İmzalanması

Ahenk Gazetesi Lozan Antlaşması'nın imzalanmasını 24 Temmuz 1923 tarihli manşetinde müjdelemiş ve "*Ahenk, sulhun mütemmim ve milletimizin ebediyen mesud olmasını Allah'tan niyaz eder.*" ifadelerini kullanmıştı.⁹⁰ Görüldüğü üzere Ahenk, Antlaşma'nın barışın tamamlayıcısı ve Türk milletinin de sonsuza dek mesud olmasını temenni etmişti.

Antlaşma'nın imzalandığı tarihteki köşe yazısında Mehmed Şevki Bey ise elde edilen zaferi, yoğun duygularla dile getirmişti. "*Vicdanın Şükranı*" başlıklı yazısına göre; bugün, mazlumlar âleminin büyük iftihar kaynağı olan Türkiye milletinin askerî ve siyasi zaferinin onaylandığı gündü. Şevki Bey, bu münasebetle ecdadın şükranını Mehmetçiklere ve onları sevk ve idare eden subaylara ve bu güzide ordunun sahibi olan millete arz ediyordu. Aynı şekilde şehitlerin ruhlarını ve hizmetlerini kutsamak en şerefli bir vazifeydi. Dört yıl evvel (1919) düşmanlar, Türk

⁸⁸ "Muâhedenâme ağleb-i ihtimal", *Ahenk*, S.9285, 19 Temmuz 1923, s.1.

⁸⁹ "Dünya gazeteleri", *Ahenk*, S.9287, 22 Temmuz 1923, s.1.

⁹⁰ "Sulh muahedenamesi", *Ahenk*, S.9289, 24 Temmuz 1923, s.2.

milletinin varlığına ve istiklaline türlü hilelerle kastetmişlerdi. Maksatları fena ve kötüydü. Türk milletinin mevcudiyetini gömecek, manevi varlığını vasıtasız bırakacaklardı. Fakat Türk milletinin maneviyatı, maddi varlığını yeniden canlandırmış, yeniden ordular oluşturulmuştu. Oysaki ordunun her bir ferdi, bir yetimenin (yetim kadın) evladı, bir harabenin tesellisiydi. Yetimler (anneler, kadınlar), çıplak sırtlarında karları geçerek, tepeleri aşarak oğullarına ekmek, silah ve cephane taşımışlardı. İhtiyarlar; çocukları, her biri bir harabenin tesisi olan yiğitlere can ve kuvvet vermişlerdi. Milletin maneviyatını öksüz bırakmamak için maddi varlığını kurtarması gerekiyordu. İşte bu yüzden atalarının işaretiyle mücadeleye atılmışlar ve düşmanı mağlup etmişlerdi. Böylece varlığını yok etmek isteyenlere karşı bunu zorla elde etmeye kadir olduğunu göstermişlerdi. Akabinde 10 aydır görüşmeler devam etmiş, bu sırada da çeşitli hilelere başvurmuşlarsa da nihayet fiili durum ve talepler karşısında Türk milletinin haklarını onaylamışlardı. Bu vesileyle şehitlere şükran sunmak gerekiyordu fakat bu şükran, ancak onların yetimlerini himaye ederek olabilirdi. Onların bıraktıkları bir yetimin gözyaşını fiilen silmek ruhlarını ve hizmetlerini onurlandırmaktı. Ancak sözle mutlu olmanın tabiatı yeri yoktu. Sadece *“Allah razı olsun demek”* fayda vermeyecekti. Gazilere de fedakârlıkları nedeniyle fiilen şükranlar sunulmalıydı. Mehmetçik asker de olsa köyüne de dönse milletin bir ferdiydi. Hedefe ulaşıldığı zaman Mehmetçiğe *“Hay Allah razı olsun, milleti kurtardın, teşekkür ederiz.”* demek hiçbir şey demek değildi. Elbette ki Mehmetçik vazifesini yapmıştı. Esasen teşekkürün fiilen gerçekleşmesi gerekiyordu çünkü Mehmetçik silah taşıdığı müddetçe köyündeki işlerinden de mahrum kalmıştı. Bu yüzden Mehmetçiğin işlerine destek olmak, işlerini kolaylaştırmak lazımdı ve Mehmetçiğin daima kuvvetli olması gerekiyordu. Ancak bu şekilde yapılırsa teşekkürden daha fazlası yapılmış olacaktı. Bu sözleri sarf eden Şevki Bey, *“Vicdanımız arz u şükran için bizi bu yolda duygulu bir şekilde sözler sarf etmeye mecbur bıraktı. Yaşasın Türkler, yaşasın Türkiye Halkı Devleti, yaşasın Büyük Millet Meclisi Orduları.”* sözleriyle yazısını tamamlamıştı.⁹¹

Mehmed Şevki Bey'in bu yazısında; İtilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi ile Türk vatanına gözünü diktiğine, bunun karşısında Türk

⁹¹ “Vicdanın şükranı”, Aynı yer.

milletinin tüm varlığıyla bir bütün halinde fedakârca mücadele ederek askerî ve siyasi sonuca ulaştığına temas etmişti. Bu kapsamda şehitleri ve gazileri rahmet ve minnetle anarken, şehitlerin yetimlerine sahip çıkmanın gerekliliğini dile getirdiği, Mehmetçiklere vefa borcunu her açıdan yerine getirmenin önemine dikkat çektiği ifade edilmelidir.

Antlaşma'nın Yansımaları ve Bu Süreçte Yaşananlar

24 Temmuz'da Lozan Antlaşması imzalanması aynı zamanda Kurban Bayramı'na denk gelmiş ve Türkiye'de çifte bayram yaşanmıştı. Bu yüzden yayınına ara veren Ahenk Gazetesi, Antlaşma sonrası ilk baskısını 29 Temmuz'da yapmıştı. Gazete'nin manşet haberi, Antlaşmanın imzalandığını -İzmir halkına- ilk kendisinin duyurduğuna ilişkindi. Buna göre Antlaşma'nın imza haberini mümkün olabilecek en hızlı şekilde halka ulaştıracağını vadettiğine atıf yapan Ahenk, bu haberi 40 dakika sonra haber almış ve halka ilk önce bildirmeye muvaffak olmuştu. Bu fevkalade muzafferiyet ile büyük bir mutluluk yaşayan Ahenk, imza müjdesini hızlıca verdiği için ayrıca gururluydu. Zira imza müjdesinin, Lozan'dan İstanbul yoluyla 40 dakika zarfında İzmir'e gelmesi ciddi bir başarıydı. Bu sebeple büyük bir alakayla vazifesini dakikasında yapan telgrafhaneye özellikle teşekkür ediliyordu. Bir diğer teşekkür de İzmir ve İstanbul telgraf memurlarına idi. Keza imza müjdesini alır alır almaz Gazete'ye yetiştiren Ahenk Muhabiri Kadri Bey'in de başarısına dikkat çekilmiş; Gazete ve İzmir halkı adına kendisine teşekkür edilmişti.⁹² Bu arada Kadri Bey, Antlaşma'nın imzalanması üzerine İstanbul'da şimdiki kadar görülmeyen gösteri ve şenliklerin yapıldığını bildirmişti.⁹³

Öte yandan Ahenk'in Lozan Antlaşması sonrasındaki haberleri, Antlaşma'nın yansımaları ve yeni gelişmelere ilişkindi. Nitekim Yunanistan baş delegesi Venizelos'un Yunan basınına verdiği beyanata göre Sevr Antlaşmasını geçersiz kılan Lozan Antlaşması'nı derin bir hüznle ve fakat ülkesine hizmet ettiğini düşünerek imzalamıştı. Neticede mağlup olduklarını belirten Venizelos, yeniden savaşmanın Yunanistan'ı tamamen mahvedecek bir sonuca yol açabileceğini,

⁹² "Muahedenin imza haberi ve teşekkür", *Ahenk*, S.9290, 29 Temmuz 1923, s.1.

⁹³ "İstanbul'da tezahürat", *Aynı yer*.

dolayısıyla anlaşmazlığı bırakarak içeride başarılı olup geleceğe emniyetle bakabileceklerini vurgulamıştı.⁹⁴

Ahenk Gazetesi'nin temas ettiği bir diğer nokta, Türk heyetinin Lozan'dan geri dönüşüydü. Bunun için öncelikle İsmet Paşa'nın Amerikan heyeti ile yaptığı müzakereleri sonuca bağlaması gerekiyordu. Amaç, Amerika ile ayrı bir antlaşma yapmaktı. Türkiye'deki Amerikan kuruluşları ve misyonerleri sebebiyle müzakereler uzamıştı. Fakat 6 Ağustos'ta Türkiye ve Amerika arasında bir barış antlaşması imzalanacaktı.⁹⁵

Antlaşma'nın yankıları hâlâ devam etmekteydi. Nitekim Yunan baş delegesi Venizelos hâlen Lozan'da bulunmaktaydı ve Türk temsilcileri ile daima iletişim halinde kalmak istiyordu. Yunan gazeteleri ise Türkiye ile yapılacak nüfus mübadelesi hakkında yayın yapmaktaydılar. Yayınlarda Türkiye'den gelecek olan muhacirlerin, kış gelmeden ayrılan Müslümanların evlerine yerleştirilmelerini hükümetten ısrarlı bir şekilde talep etmişti.⁹⁶

Lozan'a dair diğer ülkelerde de yansımalar devam ediyordu. Ahenk'in 2 Ağustos tarihli baskısına bakıldığında, imza törenine davet edildiği halde katılamayan Rusların, Antlaşma'nın boğazlara yönelik kısmını Roma Temsilcisi Jordonsky vasıtasıyla imzalaması bekleniyordu.⁹⁷

Diğer yandan Lozan'la alakalı Avrupa basını da çeşitli değerlendirmelerde bulunmaktaydı. İngiliz Times Gazetesi, Lozan Konferansı ve Antlaşması'nı analiz etmiş; yeni Türkiye'nin askerî sahada olduğu gibi siyaseten de Avrupa diplomasisini mağlup ettiğini kaydetmişti. Bununla birlikte nüfus ve emvali metruke mübadelesi ile Ermenilerin vaziyetinden memnun olmamıştı. Özellikle Ermenilerle ilgili hususların, bu milletin akıbeti açısından kara leke olduğu yorumunda bulunmuştu. Times ayrıca, Türkiye'deki İngiliz nüfuzunun diğer müttefiklerden daha fazla olduğunu, antlaşma vesilesiyle de bu nüfuzunu artırdığını söyleyerek memnuniyetini belirtmişti. Daily Mail

⁹⁴ "Venizelos'un beyanatı", *Ahenk*, S.9291, 30 Temmuz 1923, s.1.

⁹⁵ "Murahhaslarımızın avdeti meselesi...", *Ahenk*, S.9291, 30 Temmuz 1923, s.2; Türk-Amerikan Antlaşması ile ilgili detaylar için bkz. Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması*, s.407-417; Şimşir, *Lozan Barış Konferansı Cilt II*, s.613-630;

⁹⁶ "Venizelos'un arzusu", *Ahenk*, S.9292, 31 Temmuz 1923, s.1.

⁹⁷ "Ruslar muahedeyi Roma'da imza edecekler", *Ahenk*, S.9293, 01 Ağustos 1923, s.1.

Gazetesi ise Antlaşma'yı başarılı bulmuş, bu sayede Müslümanların İngilizlerle dost olabileceğine dikkat çekmişti. -Pierre Loti'nin Türkler lehine olan makalelerini de neşreden- Avor Gazetesi'nin konuya dair yorumu ise Antlaşma'nın zayıf ve "şayan-ı merhamet" olduğuna yönelikti. Nihayetinde işgal kuvvetlerinin Türkiye'yi tahliyesini ve maddelerin Türkiye'ye ait kısımlarını başarı olarak nitelendirmişti. Bunların yanı sıra diğer İngiliz ve Fransız gazeteleri de Lozan Barış Antlaşması ile ilgili farklı görüşler belirtiyorlardı. Esasen buluştukları ortak nokta, Türkiye'nin askerî ve siyasi açıdan Avrupa'ya galebe çaldığı yönündeydi.⁹⁸ Bu sayıda Ahenk Gazetesi'nin, Antlaşma ile alakalı Avrupa basınının görüş ve değerlendirmelerini paylaştığı görülmektedir. Yabancı basındaki ortak görüşün, Lozan'da Türklerin, Avrupa ülkelerine karşı siyasi bir başarı elde ettikleri yönünde olması dikkat çekmektedir.

Bu arada İsmet Paşa hâlen Lozan'daydı. Ahenk Gazetesi de Lozan'dan haberler paylaşmaya devam ediyordu. Nitekim 4 Ağustos tarihli baskıya göre İsmet Paşa Türk ve yabancı gazetecilere verdiği demeçte; Türkiye'nin Lozan'daki başarısına temas ettikten sonra Antlaşma'nın, asırlardan beri ilk defa olarak Türkiye ve diğer Avrupa ülkeleri arasında eşitlik tesis ettiğini ve yabancıların manileri olmaksızın Türkiye'nin iktisadi gelişmesini temin edeceğini beyan etmişti.⁹⁹ İsmet Paşa'nın, bu değerlendirmesi, Lozan'daki kazanımların en açık ve özet olarak tanımlanmasıydı.

Türkiye'nin kazanımları, Türk tarafı ve Avrupa basınında ön plana çıkarken, Yunanistan ise içeride zor günler geçiriyordu. Yunan basınından bir kısmı, Antlaşma ile ilgili olumsuz düşünceler içerisindeydi. Esas olarak ise Atina'dan bildirildiğine göre ülke kendi iç meseleleri yüzünden iyice karışmaktaydı. Cumhuriyetçiler ve Kral taraftarları arasında mücadele artmıştı. Cumhuriyetçilerin bir darbe teşebbüsüne girişmelerinin an meselesi olduğu söyleniyordu. Bu durumda Lozan Antlaşması'nın nasıl onaylanacağı sorusu gündeme gelmişti. Yunanistan'daki ihtilal komitesinin beyanına göre resmi nüshası ulaşır ulaşmaz Antlaşma, Kral emirnamesi ile onaylanacaktı.¹⁰⁰

⁹⁸ "Times (Gazetesi) garp diplomasisine galebe çaldılar", *Aynı yer*.

⁹⁹ "İsmet Paşa'nın yeni beyanatı", *Ahenk*, S.9295, 03 Ağustos 1923, s.2.

¹⁰⁰ "Atina Gazeteleri yine başladılar; Yunan ahvali karışıyor; Muahede Atina'da nasıl tasdik olunacak", *Ahenk*, S.9295, 03 Ağustos 1923, s.2.

Tüm bunlar olurken İstanbul ve Çanakkale'nin tahliyesine dair İtilaf Kuvvetlerinin hazırlıkları tamamlanmıştı. Ancak tahliye için Antlaşma'nın onaylanması gerektiğinden, TBMM'nin 15 Ağustos'ta vazifesine başlayacağı haber alınmıştı. Diğer bir günden maddesi olan Rusya'nın Roma temsilciliğine atanan Jordonsky Roma'ya ulaşmış ve kendisinin Lozan'ın boğazlarla ilgili kısmını imzalayacağı bildirilmişti.¹⁰¹

Antlaşma'nın ekonomik yansımalarıyla ilgili Ahenk Gazetesi, muteber tüccarlardan biri olan Nuri Aziz Bey'in Yenigün'de yayımlanan bir köşe yazısını, önemine binaen 9 Ağustos 1923 tarihli baskısında yayımlamıştı. Söz konusu yazısında Nuri Aziz Bey'in özetle, Antlaşma'nın Türk parası, altın cevherleri, hisse senetleri ve tahviller gibi borsa işlemleri dâhil Türk ekonomisine hangi etkileri yaptığına ve yapacağına ilişkin değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu konuda özellikle sulhun ortaya çıkaracağı pozitif etkilerin henüz görülmediğini, bunun sebeplerinin, uzun süredir ekonomik sıkıntı içerisinde olunması ve piyasadaki fırsatçıların davranışları ile ecnebilerin çıkardığı şayiaların olduğunu, ancak hükûmetin gerekli tedbirleri aldığına dikkat çektiği anlaşılmaktadır.¹⁰² Dolayısıyla Nuri Bey, sulhun ortaya çıkaracağı etkinin ekonomiye yansımalarının görülebilmesi için bir müddet beklemenin gerekliliğini belirtmişti.

Lozan'daki Türk heyeti ise son görüşmeleri ve işlemlerini tamamlayarak 11 Ağustos'ta yurda dönmüştü. İstanbul'daki Türk yetkililer, kendilerini Muratlı İstasyonu'nda karşılamış ve Sirkeci'ye kadar heyete eşlik etmişlerdi. Heyet İstanbul'a ulaştıktan sonra Türk heyetinin biraz dinlenmesini müteakip İtilaf devletlerinin elçileri ve siyasi temsilcileri ile İsmet Paşa arasında bir nezaket görüşmesi gerçekleştirilmişti.¹⁰³

İsmet Paşa'nın, İngiliz kumandanı General Harrington ile görüşmesi de planlanmıştı. İstanbul Komutanı Selahattin Paşa da katılacak olup görüşmede tahliye meselesi konuşulacaktı. Lozan'da taraflarca uygun görülen tahliye planının gözden geçirileceği ayrıca Türk-İngiliz ilişkilerinin siyasi ve ticari alandaki ilişkilerin hızlıca yeniden tesis

¹⁰¹ "Tahliye hazırlığı bitmiştir; Roma mümessili...; Büyük Millet Meclisi", *Ahenk*, S.9297, 06 Ağustos 1923, s.1.

¹⁰² "Sulh paramız ve istikrâz-ı dâhili", *Ahenk*, S.9299, 08 Ağustos 1923, s.1-2.

¹⁰³ "Murahaslarımız İstanbul'a muvasalat ettiler", S.9302, 13 Ağustos 1923, s.1.

edilmesinin konuşulması bekleniyordu.¹⁰⁴ Bir diğer husus ise Yunanistan'ın Antlaşma gereğince terk edeceği Karaağaç'ı, Türk birliklerinin 15 Eylül'de kontrol altına alacak olmasıydı.¹⁰⁵

Öte yandan Türk heyetini Muratlı'da karşılayanlar arasında Ahenk Gazetesi muhabiri de vardı. Kadri Bey, burada İsmet Paşa'ya Antlaşma hakkındaki görüşünü sormuştu. İsmet Paşa cevaben; ortaya çıkan tablodan son derece memnun olduğunu söyledikten sonra savaş imtihanında olduğu gibi barış imtihanında da başarı kazanılacağından emin olduğunu ve bu imtihanı kazanmak için ciddiyetle çalışmak gerektiğini ifade etmiş ve elde edilen barışın devamlı olmasını temenni etmişti.¹⁰⁶

Ahenk muhabiri, Türk heyetinin ikinci temsilcisi olan Doktor Nur Bey'e de sorularını yöneltmişti. Rıza Nur Bey, Avrupa basınının tutumuna ve Lozan Barış'ını mağlubiyet olarak nitelendirmelerine dikkat çekmişti. Ona göre bu durum, askerî zaferde olduğu gibi siyasi zaferin de itirafıydı. Onlar için mağlubiyetin Türkiye için zafer olduğunu vurgulayan Rıza Nur Bey, gelecekte sulhun devamını arzu ettiğini belirtmişti. Türk heyetinin üçüncü delegesi olan Trabzon Mebusu Hasan Bey ile de görüşen Ahenk Muhabiri, kendisine borçlanma girişimini sormuştu. Hasan Bey, bu konudaki şayiaların doğru olmadığını dile getirmişti.¹⁰⁷ Görüldüğü üzere Ahenk Gazetesi 13 Ağustos tarihli baskısında, Türk heyetinin Lozan'dan İstanbul'a gelişini ve akabindeki programları gündeme taşımış; bu arada İstanbul'a ulaşmadan Muratlı'da heyeti karşılayanlardan biri olan Ahenk Muhabirinin Türk heyetinin üç delegesi ile yaptığı röportajlara yer vermişti. İsmet Paşa dâhil Lozan Barış Antlaşması'nı Türkiye adına imzalayan üç ismin değerlendirmelerine bakıldığında, Antlaşma'nın Türkiye için büyük bir siyasi zafer olduğu ve Avrupa basınının da antlaşmaya ilişkin analizlerinin bunu ortaya koyduğunu ifade ettikleri görülmektedir.

Tüm bu süreçlerin en önemli aşamalarından biri de Lozan Antlaşması'nın ilgili ülke parlamentolarınca onaylanmasıydı. Bu yüzden TBMM, çok geçmeden Lozan'ı onaylamasını görüşmek için gündemine

¹⁰⁴ "İsmet Paşa ile Harington...", S.9302, 13 Ağustos 1923, s.2.

¹⁰⁵ "Karaağacı ne zaman alıyoruz", *Aynı yer*.

¹⁰⁶ "İsmet Paşa'dan Ahenk'e...", *Aynı yer*.

¹⁰⁷ "Rıza Nur Bey'in beyanâtı; Hasan Bey'in beyanâtı", *Aynı yer*.

alacaktı. Ahenk Gazetesi'nin 22 Ağustos tarihli haberine göre Meclis Dâhiliye Encümeni, Lozan metnini inceledikten sonra mazbatasını düzenlemiş ve Meclis Heyet-i Umûmiyesine (Meclis Genel Kurul) göndermişti. Antlaşma üzerine müzakereler 21 Ağustos'ta başlayacaktı. Ahenk'in temas ettiği bir diğer husus ise Mecliste pek çok mebusun, Antlaşma ile ilgili söz alacağı; özellikle İsmet Paşa ile eski Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in de konuşacağıydı.¹⁰⁸

Nitekim Ahenk'in 23 Ağustos tarihli baskısında; Lozan Antlaşması'nın Mecliste müzakere edildiğini, Yusuf Kemal Bey'in bu zaferin Gazi'nin (Atatürk) eseri olduğunu söylediği; Mersin Mebusu'nun, Antakya-İskenderun'un sınır dışı kalması nedeniyle Antlaşmayı reddettiği vurgulanırken, diğer mebusların değerlendirmelerine yer verilmişti.¹⁰⁹

Ahenk Gazetesi'nin 26 Ağustos tarihli baskısında ise İtilaf devletlerinin İstanbul ve Çanakkale'yi tahliyesi gündemdedi. Buna göre İstanbul Komutanı Salahattin Paşa ile İtilaf devletlerinin yaptıkları program mucibince Anadolu sahillerinin tahliyesine başlanmıştı. Haydarpaşa'da toplanan bir İngiliz alayı gemiye bindirilmişti. İngilizlerin ağırlıkları da gemilere yüklenmişti. Ayrıca Anadolu tarafındaki İngiliz bataryalarından mühim bir kısmının gemilere sevk edildiği ifade edilmişti.¹¹⁰ Öte taraftan Meclis'te Antlaşma müzakerelerinin devam ettiği, aleyhte olan mebusların söz aldığı, bunlar üzerine İsmet Paşa'nın uzun bir savunma yaptığına dikkat çekilmişti.¹¹¹

Neticede Lozan Antlaşması'na giden süreci olduğu kadar, Antlaşma sonrası gelişmeleri de okurlarıyla buluşturan Ahenk, bu süreçte zengin haber içerikleriyle Lozan'ı, çok yönlü olarak izah etmeye çalışmıştı.

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması, yıllardır savaştan ve savaş halinde olan Türk devleti ve toplumu için kalıcı bir barışa ulaşılmasını sağlayan oldukça önemli bir anlaşmaydı. Barışa ulaşılmasını sağlayan Lozan Konferansı, bu anlamda, ilk andan itibaren büyük ehemmiyet kazanmış ve Türk kamuoyu tarafından yakından takip edilmişti. Dolayısıyla Türk basını da

¹⁰⁸ "Muahedename Meclis-i Millîde", S.9311, 22 Ağustos 1923, s.1.

¹⁰⁹ "Muahedename Mecliste müzakere ediliyor", S.9312, 23 Ağustos 1923, s.1.

¹¹⁰ "Tahliye süratle devam etmektedir", S.9314, 26 Ağustos 1923, s.1.

¹¹¹ "Sulh Muahedenamesi", Aynı yer.

Lozan'daki gelişmeleri anbean izleyerek kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmıştı. Bunlardan biri olan ve İzmir merkezli yayın yapan Ahenk Gazetesi de Lozan'daki hadiseleri çok yönlü olarak okuyucusuyla buluşturmuştu.

Ahenk Gazetesi'nin bu süreçte genel olarak Lozan'dan alınan haberler, Türk heyetinin tutumu, icraatları ve demeçleri ile Konferans'a katılan İtilaf devletlerinin tutumları ve beyanatları ile taraflar arasında cereyan eden müzakerelere yer verdiği görülmektedir. Lozan'da elde edilecek barışın Türkiye açısından önemine vakıf olan Gazete; haberlerini bu doğrultuda yapmış, Türk heyetinin millî hak ve menfaatlerin korunmasına yönelik tutumunu ön plana çıkarmıştır. Nitekim gazetede köşe yazılarında da bu hususlara değinildiği takip edilmektedir. Gazete'nin Konferansla ilgili meseleleri aktarırken, sorular sorduğu, tahminler yürüttüğü ve neden-sonuç ilişkisi içerisinde haberleri değerlendirdiği de özellikle vurgulanmalıdır.

Gazete, uzlaşma sonucu Barış Antlaşması'nın imzalanmasını Türkiye açısından önemli ve tarihî bir başarı olarak okurlarına duyurmuştur. Gerek gazete haberleri gerekse köşe yazılarında; bu kalıcı barış ile Türkiye'nin istiklalini elde ettiği, artık refah ve gelişmesine yönelme imkânı bulacağı gibi tespitlerde bulunulmuştur. Aynı şekilde Ahenk'in, Avrupa basınının Lozan'ın Türkiye açısından kazanım olduğunu vurgulayan haberlerine yer vermesi de kayda değerdir. Millî Mücadele Dönemi basını gibi Lozan Antlaşması'nı başarılı gören ve hükûmetin Lozan'a ilişkin tutumunu destekleyen Ahenk'in bu süreçteki ayırt edici özelliği, İzmir halkına hitap etmesidir.

Sonuç olarak Ahenk Gazetesi'nin, Lozan Konferansı'nın son safhasındaki çetin müzakereleri, tarafların bakış açıları ve demeçleri üzerinden detaylı bir şekilde açıklayarak ortaya koyduğu, ayrıca Antlaşma sonrası süreçlerle ilgili haberleriyle de İzmir kamuoyunu aydınlattığı ifade edilmelidir. Bu açıdan Ahenk'in haber içeriklerinin Lozan sürecini ortaya koyması bakımından önemli olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

Yayımlanmış Belgeler

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, (Açıklamalı Dizin İle), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, çev. Seha L. Meray, Takım (T). I-II, Cilt (C).1-2, Kitap (K).1-2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 2018.

Şimşir, Bilâl N., *Lozan Telgrafları I (1922 - 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Şimşir, Bilâl N., *Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı Cilt II (Şubat - Ağustos 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler, yay.haz. Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2022.

Resmi Yayınlar

TBMM Gizli Celse Zabıt Cerideleri (TBMMGZC)

C.3, 21 Şubat 1338 (1923), 196. Toplantı; 27 Şubat 1338 (1923), 200. Toplantı.

C.4, 2 Mart 1339 (1923), 2. Toplantı; 6 Mart 1339 (1923), 6. Toplantı.

Sürelî Yayınlar

Ahenk Gazetesi

Sayılar: 9273-9285, 9287, 9289-9293, 9295, 9297, 9299, 9302, 9311-9312, 9314.

Kitap ve Makaleler

Arıkan, Zeki, *İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922*, C.1, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2003.

Arıkan, Zeki, *İzmir Basın Tarihi (1868-1938)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2006.

Baytok, Taner, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Bilsel, M. Cemil, *Lozan*, C.2, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.

Budak, Mustafa, *Misak-ı Milli'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, 5. bs., İstanbul 2014.

Budak, Mustafa, *99 Soruda Lozan*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.

Demirci, Sevtap, *Belgelerle Lozan*, Alfa Yayınları, 5. bs., İstanbul 2023.

Evans, Laurence, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, çev. Tevfik Alanay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.

Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar Gizli Anlaşmalar ve Türkiyenin Taksimi*, çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

İnönü, İsmet, *İstiklâl Savaşı ve Lozan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1993.

Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Bilgi Yayınevi, 3. bs., İstanbul 1993.

Kemal, İlateriş, *Lozan'ın Deşifresi*, Kripto Yayınları, Ankara, 2018

Lozan Antlaşması, Montreux Sözleşmesi ve Paris Sözleşmesi, yay.haz. Harp Akademileri Komutanlığı, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2019.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Kurtuluş Savaşımız (1919-1922), yay.haz. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923), yay.haz. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973.

Akkoyun, Turan, "Atatürk Devri İzmir Basını ve Kamuoyu Üzerindeki Tesiri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12/34, (1996), s. 101-124.

Ankan, Zeki, "İşgal Dönemi İzmir Basını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5/13, (1988), s. 145-166.

Bozkurt, Uğur, "Ahenk Gazetesi'nin Tahlili ve Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi Yayın Politikası", ed. Bekir Koçlar vd., *Hakimiyet-i Milliye Uluslararası Bilgi Şöleni (30 Ekim - 01 Kasım 2018/Van)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi E Yayını, 2019, s. 356-374.

Güner, Zekai, "Millî Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın", *Erdem*, 11/31, (1998), s. 89-104.

Kodal, Tahir, "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22/64-65-66, (2006), s. 215-244.

Temuçin, Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6/18, (1990), s. 615-626.

Temuçin, Faik Ertan, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 58, (2016), s.21-37.

Turan, Ömer, "Lozan Barış Konferansı", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C.1, Atatürk Araştırma Merkez Yayınları, Ankara 2023, s.1296-1326.

Uzun, Hakan, "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 53-Lozan Antlaşması Özel Sayısı, (2013), s. 329-350.

Yardıı, Dilek, "Bir Gazetenin Sahibi ve Başyazarı Olarak Cevriye İsmail Uyum", *İzmir'de İz Bırakmış Öncü Kadın Yazarlar*, ed., Şerife Çağın, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2021, s.95-129.

Erkin, Anıl, *Ahenk Gazetesi'ne Göre II. Meşrutiyet Dönemi'nde Aydın ve İlçelerinin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2023.

İnternet Kaynakları

Apikam, <https://www.apikam.org.tr/tr/ArsivDetayliArama/1/>, [Erişim tarihi: 05.08.2024]

EKLER

Ek 1: Ahenk Gazetesi'nin Lozan Konferansı'nda uzlaşmanın sağlandığına dair 11 Temmuz tarihli manşet haberi

Ek 2: Ahenk Gazetesi'nin 24 Temmuz 1920 tarihli "Sulh Hatırası" başlıklı gazete kapağı.

Extended Abstract

Having successfully completed the military phase of the War of Independence, Turkey signed the Mudanya Armistice with the Entente states and it was time for diplomacy. The peace conference to be held was to be the solution address for the problems accumulated by the parties. This was because there were many issues/problems that had accumulated between Turkey and the Western countries since 1914, dating back to the Tripoli War of 1911 and the Balkan Wars of 1912-1913 in some regions. Therefore, it was expected that there would be a substantial negotiation process and it would not be easy to reach a lasting peace.

In this context, at the Lausanne Conference, which started on November 20, 1922 and was officially called the "Lausanne Conference on Near Eastern Problems", the Turkish delegation was confronted by Britain, France, Italy and Greece, with whom it was in direct conflict, as well as several other states. During the Conference, the Turkish delegation had to negotiate on a number of important issues that would lead to difficult negotiations. These included the status of the Straits and Istanbul, Turkey's southern borders (Iraq and Syria), the related Mosul issue, the issue of capitulations/privileges, Ottoman debts and interest, the issue of minorities, the determination of the borders in Western Thrace and the Aegean, and war reparations.

As the negotiations progressed and there were disagreements and unresolved problems, the Entente powers presented a draft treaty. However, this draft was not accepted by the Turkish delegation due to its content and the negotiations broke down on February 4, 1923. This was because there were many issues in this draft that were contrary to Turkey's full independence. However, after the Turkish delegation returned to Ankara, communication between the parties continued and the second phase of the Lausanne Conference began on April 23rd. After long negotiations and mutual sacrifices, a compromise was reached and the Lausanne Peace Treaty was signed on July 24. This Treaty was an important achievement in terms of Turkey's basic objectives of full independence and resolving in its favor the issues on which it had taken a firm stance.

Undoubtedly, the Treaty of Lausanne was also followed with interest by the Turkish public. In this context, many newspapers, which constituted the press of the period and were in favor of the National Struggle, closely followed the developments in Lausanne and undertook functions such as informing and directing the public opinion. The attitude of the Turkish delegation, the attempts and demands of the Entente states, and the eventual compromise were followed from moment to moment, and news and analyses on the

determined stance of the Turkish delegation in the negotiations and the success it achieved were included. It is observed that the newspapers of the period generally trusted the Turkish delegation and published in a positive and hopeful manner. One of the newspapers operating in the Turkish press during this period was Ahenk Newspaper.

In conclusion, the reflections of Lausanne through the eyes of the press have been the subject of various studies and have been analyzed based on the basis of some newspapers. However, the fact that the Treaty of Lausanne according to Ahenk Newspaper has not yet been the subject of a direct academic research has led to the preparation of this study with original content. In this context, the study analyzes the news and analyses of Ahenk Newspaper during the last phase of the Lausanne Conference and after the Treaty, and evaluates the content and perspective of its news on the Conference and the Treaty. On the other hand, in order to better understand the process leading to the Treaty and to better explain how the unresolved issues were resolved, a chronological method was adopted in the follow-up of the news; however, care was taken to make a thematic classification within the news. The identified news, articles and evaluations were assessed using the qualitative analysis method to reach a conclusion.

It is seen that Ahenk Newspaper closely followed the Lausanne Treaty and worked devotedly to ensure that the Izmir public followed the process closely. In this sense, when Ahenk's editorial approach during the Lausanne Conference is examined, it is understood that the newspaper supported the Turkish government's policy and interpreted the Turkish delegation's determined attitude and negotiations positively. It should be noted that both the content of the news in the newspaper and the columns supported the Turkish delegation's stance, while criticizing the attitudes of the Entente states that prolonged the negotiations and prevented an agreement from being reached. As a result, Ahenk Newspaper characterized the signing of the Lausanne Peace Treaty as a great victory in which Turkey achieved full independence. Focusing on the victory and the results of Lausanne, Ahenk also shared news about the ratification phase of the Lausanne Peace Treaty in the Turkish Grand National Assembly. In particular, Ahenk emphasized the importance of ratifying the Treaty as soon as possible and highlighted that Istanbul and Çanakkale would be evacuated by the Entente powers.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Bartın Kazasında Gayrimüslim Nüfusun Gelişimi (1831-1923)

Mine Dilek* – Abdülkadir Erçin**

(ORCID: 0000-0002-4897-9030 / 0000-0003-4070-9025)

Makale Gönderim Tarihi
10.09.2024

Makale Kabul Tarihi
25.11.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Dilek, M., Erçin, A., "Bartın Kazasında Gayrimüslim Nüfusun Gelişimi (1831-1923)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 1900-1937.

APA: Dilek, M., Erçin A. (2024). Bartın Kazasında Gayrimüslim Nüfusun Gelişimi (1831-1923). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 1900-1937.

Öz

19. yüzyıl gerek dünyada gerek Osmanlı Devleti'nde nüfus hareketliliğinin en yoğun yaşandığı dönemdir. Siyasi ve iktisadi bunalımlar nedeniyle yaşanan göçler ve yer değiştirmeler, nüfus sayılarının tespitini daha önemli kılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren vergi mükellefi olan ve askerlik çağına gelen tebaanın tespiti amacıyla nüfus kayıtları tutulmuştur. Bu bakımdan reaya, cizye defterleri ile vilayet salnameleri ve Osmanlı Devleti'nin nüfusunun tespitine yönelik tuttuğu diğer kayıtlar kent tarihi çalışmalarında şehirlerdeki gayrimüslim nüfus yapısını anlamak için önemli bilgiler sunmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, minedem44@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, abdulercin@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

Bu çalışmada 19. yüzyılın ilk yarısından 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanına kadar olan süreçte Kastamonu vilayeti Bolu sancağına bağlı Bartın kazasında yaşayan gayrimüslimlerin nüfus sayısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı tipik bir Anadolu şehri olan Bartın'ın ilk olarak 1831-1847 yılları arasındaki gayrimüslim nüfus sayısı reaya ve cizye defterleri kullanılarak ayrıntılı bir şekilde ele alınırken, ardından 1867 yılında kaza statüsü kazandıktan sonra şehirdeki gayrimüslim sayısı da vilayet salnameleri, devlet arşivinde yer alan özel nüfus sayım belgeleri ile yabancıların tuttuğu kayıtlarla desteklenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece çalışmada Bartın'daki gayrimüslim nüfusun yaklaşık bir asra yakın seyri bir bütün olarak inceleme altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bartın, 19. yüzyıl, Gayrimüslim nüfus, Rum, Ermeni.

The Development of the Non-Muslim Population in Bartın Kaza (1831-1923)

Abstract

The 19th century was the period of the most intense population mobility both in the world and in the Ottoman Empire. Migrations and displacements due to political and economic crises made the determination of population numbers more important. Since the early period of the Ottoman Empire, population records were kept in order to determine the subjects who were taxpayers and who had reached the age of military service. In this respect, reaya and jizye registers, provincial salnamals and other records kept by the Ottoman Empire to determine the population are important in urban history studies as they provide important information to understand the non-Muslim population structure in cities.

In this study, it has been tried to determine the population structure of non-Muslims living in Bartın, which was a part of Bolu Sanjak of Kastamonu province from the first half of the 19th century until the proclamation of the Republic in 1923. In this direction, the non-Muslim population structure of Bartın, a typical Anatolian city where Muslims and non-Muslims lived together, was first examined in detail by using reaya and jizye books between 1831-1847, and then the amount of non-Muslims in the city after it gained accident status in 1867 was tried to be revealed by supporting it with the Vilayet Salnamas, special census documents in the State archive and records kept by foreigners. Thus, the study analyzes the 90-year course of change and development of the non-Muslim population in Bartın as a whole.

Keywords: Bartın, 19th century, Non-Muslim population, Greek, Armenian.

Giriş

Osmanlı Devleti tebaasını din kriterine göre yönetmiş ve buna göre bir düzen kurmuştur. Müslim ve gayrimüslim olarak şekillenen toplum yapısında, gayrimüslimlerin hukukî statülerini belirleyen teşkilatlanma 19. yüzyıldan sonra “millet nizamı” ya da “millet sistemi” olarak adlandırıldı. Bu örgütlenme ile toplum din-inanç temeline göre sınıflandırılarak idare edildi. Osmanlı Devleti’nde genel olarak üç milletten söz edilir: Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler. Kendi cemaati tarafından seçilen her dinin en yüksek rütbeli görevlisi kendi milletinin işlerini düzenlemek, hukuki işlerini yürütmek ve idare etmekle görevliydi.¹

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin coğrafi yerleşimi ve nüfus dağılımlarında farklılıklar mevcuttu. Rumlar daha ziyade Doğu Karadeniz kıyıları, Marmara ve Ege kıyıları ile Ege ve Akdeniz adalarına dağılmışlardı. Ermeniler de benzer bir dağılışı göstererek Doğu Anadolu ve Çukurova’da azınlık olarak bulunuyorlardı. Yahudiler ise daha çok ticaretin yoğun olduğu yerlerde yaşıyorlardı.²

17. yüzyıldan itibaren Ege adalarında Rum nüfusta bir artışın olduğu dikkati çeker. Adalardaki nüfus, adaların sınırlı imkânlarıyla beslenemeyeceğinden iş ve yaşam için Anadolu kıyılarına göç etmeye başlamıştır. Ege adalarından Batı Anadolu’nun birçok yerine, buralardaki ayanların arazilerinde çalışmak üzere Rum ahali yerleştirilmiştir. Askerlikten muaf olan Rumların nüfusu gerek göçlerle gerekse doğal olarak çoğalırken Türk nüfus ise asker olma mecburiyeti ve salgın hastalıklar gibi sebeplerle azalmış veya en azından daha az bir artış göstermiştir. Mesela; 19. yüzyılın son çeyreğinde Çeşme, Urla ve Seferihisar’daki Rum nüfusu hemen hemen Türk nüfusuna yetişmiştir.³

Nüfus sayılarının tespit edilmesi Osmanlı Devleti için her dönem önem teşkil etmiştir. Kuruluştan itibaren devletin mali ve askeri ihtiyaçlarını saptamak için yapılan nüfus sayımları XIX. yüzyılda benzer

¹ Gülcan Avşın Güneş, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1 / 2 (2015), s.16.

² Ali Güler, “Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Türkiye’nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*, Cilt 4, . Edt. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 570.

³ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayını, İstanbul, 1991, s. 131.

özellikleri sürdürmekle birlikte yeni bir şekil almıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra vergi ve askerlik durumunu tespit etmek isteyen Osmanlı Devleti, 1831 yılında modern anlamda ilk nüfus sayımını gerçekleştirdi. Bu sayım yalnız erkek nüfusu içerdiğinden ve bazı sebepler yüzünden ciddi anlamda nüfusun tespit edildiğini söylemek zordur. Bahsi geçen sebepler arasında sayımın Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yapılması ve Rusya ile savaşa girilen yıllar arasında (1826-1828) gerçekleşmiş olması öncelikli nedenlerdir. İstanbul'dan başlanılarak yapılan bu nüfus sayımına Osmanlı-Rus Harbi gölge düşürmüştü, sayım ülke genelinde yaygınlaşamamıştı.⁴ Yapılan sayımlarda, öncelikli olarak din farkı göz önüne alınmış ve bütün bölgelerde halk, Müslüman ve gayrimüslim olarak başlıca iki gruba ayrılmıştır. Müslümanlar genelde askerlik hizmeti için uygun olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılarak kaydedilmişlerdir.⁵ Memurların bir kısmı ise yaşa bağlı olarak erkekleri üç kategoride göstermiştir: 16 yaşın altındakiler, 16 ve 40 arası ve 40 yaşın üstündekiler. Orta gruptaki erkekler zorunlu askerlik kayıtlarında listeleniyordu.⁶ Anadolu'nun ve Rumeli'nin bazı bölgelerinde ise Müslüman nüfusta bıyık ve sakal esas alınmış; bıyıklı, kara ve sarı sakallı, ak ve kıvr sakallı diye bölümlerle gösterilmiştir. Nüfus defterlerinde geniş mahalle-semtlerin nüfusu, Müslim-Reaya⁷ olarak ayrı kaydedilmiş ve ayrı defterler olarak tutulmuştur. Erkek nüfusa dair bilgi veren reaya defterleri gayrimüslimlerin etnik yapıları, isimleri, yaş, meslek ve özürüllük durumu gibi verileri ortaya koymaktadır. Gayrimüslimler genellikle cizyeye müstahak olanlar ve olmayanlar şeklinde sınıflandırılmış, cizye

⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 46-47; Yakup Arzu, "Nüfus Defterlerine Göre Fatsa Kazası'nda Gayrimüslim Nüfus (1834-1845)" *History Studies International Journal of History*, 13/5 (2021), s.1554.

⁵ Tefik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 554.

⁶ Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 9/3 (1978), p.325.

⁷ Reaya, İslâm dünyasında yönetici konumundaki askerî tabaka ile ulemânın dışındaki vergi mükellefi halkı ifade eden bir terim olmuş, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne haraç ödeyen gayri müslim Osmanlı tebaası anlamına gelemeğe başlamıştır. Mehmet Öz, "Reâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 490.

ödemekle sorumlu tutulanlar âlâ, evsat, edna olarak üç bölüme ayrılmıştır. Cizyeden muaf olanlar da ihtiyar ve amel-mânde⁸ olarak kaydedilmişlerdir.⁹

Cizye defterleri gayrimüslim nüfusun müstakil olarak ele alındığı önemli kayıtlardandır. İslam ülkelerinde koruma altına alınan gayrimüslimler cizye ödemekle yükümlüydüler. Bu vergi bir nevi askerlik hizmetinin karşılığı olarak tahsil edilirdi. Osmanlı Devleti'nde şer'i hukuka uygun olarak kadın, çocuk, kör, malul, işsiz ve fakir kimseler dışında 14-75 yaş aralığında bulunanlar cizye ödemekle mükellefti. (Ortaylı, s. 67). Cizye, II. Mahmud döneminde yapılan düzenleme ile gelir durumuna göre 60 âlâ, 30 evsat, 15 kuruş ednâ olarak sınıflandırılmıştı. Tasnifin neye göre yapıldığına dair cizye defterinde bir kayıt veya açıklama olmamakla beraber âlâ sınıfının bir mesleğe sahip olduğu, ednâ yani en alt düzeyin ise daha çok yeni mükellef olduğu ve bir mesleğe sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Gayrimüslim nüfus yapısına dair verileri değerlendirirken göz ardı edilmemesi gereken hususlar vardır. Tespit edilen verilerin propagandaya yönelik olarak aşırı sapma yapıp yapmadığını teşhis etmek gerekir.¹⁰ Diğer taraftan demografik yapı hakkında bilgi veren kaynaklarda -nüfus defterleri ve vilayet salnameleri başta olmak üzere- verilen rakamlarda çelişkiler olduğunu dikkate almak gerekir.¹¹ Bu çelişkiler Kastamonu vilayeti Bolu sancağına bağlı Bartın kazasındaki gayrimüslim nüfus için de geçerlidir. Özellikle 1821 Mora isyanından sonra göç yoluyla gelen ya da ticari faaliyet yapmak amacıyla şehre gelen Rumların varlığı bilinmektedir. Sadece Rum tebaa değil Ermeni milletine mensup reaya da Bartın'da yaşamaktaydı. Fakat şehrin iktisadi ve kültürel dokusuna önemli katkıları olan Bartın'daki gayrimüslimlerin 19. yüzyıl itibariyle sayıları net olarak tespit edilmemiştir.

⁸ İhtiyarlıktan veya sakatlıktan dolayı iş yapma gücü kalmamış olan (kimse). Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2004, s.579.

⁹ Arzu, *a.g.m.*, s. 1554.

¹⁰ Güler, *a.g.m.*, s.569.

¹¹ İlhan Palalı, "Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2010), s.9.

Bartın'ın gayrimüslim nüfus yapısına dair bilgi sahibi olabildiğimiz çalışmalar vardır. Ramazan Arslan'ın *XIX. Asırda Bartın Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*¹² adlı çalışmasında cizye ve reaya defterleri; Emrah Çetin'in *Kastamonu Vilayet Salnamelerinde Bartın (1869-1903)*¹³ makalesinde Kastamonu vilayet salnameleri üzerinden nüfus konusuna genel bir çerçevede değinilmiştir. Her iki çalışmada şehrin gayrimüslim nüfus sayılarına bütünsel bir perspektiften bakılmamıştır. Bu çalışmada Bartın'daki gayrimüslim nüfusun 19. yüzyıldan Cumhuriyet'e giden süreçte nasıl bir değişim yaşadığı, yaklaşık 90 yıllık gelişim seyri bir bütün olarak alınmıştır. Bartın'ın nüfus ve cizye defterlerinin yanı sıra vilayet salnameleri ile devlet arşivlerinde yer alan özel nüfus sayım verilerinden yararlanılarak Bartın'da yaşayan gayrimüslim nüfus sayılarını tespit etmek amaçlanmıştır. Öncelikle 19. yüzyılın ilk yarısında cizye ve reaya defterlerine göre Bartın'da gayrimüslim nüfus ele alınacak olup ardından 1867 -1923 yıllarını kapsayan Bartın'ın kaza statüsüne geçmesinden Cumhuriyet'in ilanına kadar ki süreçte nüfusun yaşadığı değişime değinilecektir.

19. Yüzyılın İlk Yarısında Cizye ve Reaya Defterlerine göre Bartın'da Gayrimüslim Nüfus

Bartın'ın yerel araştırmacılarının çalışmalarında Bartın'a Rum tebaanın 1821 Mora isyanından sonra geldikleri varsayılmaktadır.¹⁴ Mora isyanından sonra Anadolu'da yaşayan Rumların da isyana teşebbüs edebilecekleri endişesi, Rum tebaanın farklı bölgelere özellikle sahil kasabalarına gönderilmeleri neden oldu. Bu dağıtımda Niğde civarındaki Rum aileler Bartın'a gönderildi. İlk geldikleri süreçte sayıları hakkında bilgi sahibi değiliz. Osmanlı şehir yapısında daha ziyade Müslüman ve gayrimüslimlerin farklı mahallelerde yaşama geleneğinin bir sonucu olarak bu aileler şehrin içinden geçen ırmağın diğer tarafına yerleştirildi. Asma mahallesi olarak isimlendirilen bu bölgede Rumların

¹² Ramazan Arslan, *XIX. Asırda Bartın Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın, 2019.

¹³ Emrah Çetin, "Kastamonu Vilayet Salnamelerinde Bartın (1869-1903)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Belge ve Fotoğraflarla Bartın*, Edt. Mustafa Hizmetli, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın, 2014.

¹⁴ Erkan Aşcıoğlu, *Bartın'da Tarih: Kökler 2*, Sargın Ofset Matbaacılık, Bartın, 2011, s.193.

yerleştirildiği bilinmektedir. Aşcıoğlu, Rumların Bartın'a geldikleri süreçte şehirde Ermeni cemaatine mensup 186 kişi olduğu belirtilmektedir.¹⁵

1831 yılındaki ilk modern nüfus sayımında Osmanlı idari teşkilatında Viranşehir sancağına bağlı olan Bartın'da 7.135 erkek nüfus tespit edilmiştir. Kadın nüfus hesap edildiğinde Bartın'ın merkezi nüfusunun 15.000 kişi kadar olduğu varsayılabilir. Aynı tarihte Amasra'nın nüfusu 6.411, Ulus'un nüfusu 3.110 olarak sayılmıştır. Söz konusu sayımda reaya sayıları da kaydedilmiştir. Buna göre Safranbolu, Bartın ve Bendereği'deki toplam reaya sayısı 1.225'tir. Bartın özelinde reaya sayısı verilmemiştir.¹⁶

Bu başlık altında H.1247(1831) ve H.1252 (1836) tarihli Bartın reaya defterleri ile H.1259(1843), H.1260(1844) ve H.1263(1846/47) tarihli Bartın cizye defterlerine göre 19. yüzyılın ilk yarısında gayrimüslim nüfus bilgileri incelenerek nicelik ve nitelik bakımından değerlendirmeler yapılmıştır.

Bartın'a ait nüfus defterlerinden H.1247 (1831) tarih ve 7051 numaralı defter ile H.1252 (1836) tarihli ve 7052 numaralı defterler reaya nüfus defteridir.¹⁷ 7051 numaralı reaya defterinde Bartın kazasına bağlı Şiremir Divanında¹⁸ ikamet eden Rum ve Ermeni milletine mensup reayanın isimleri, meslekleri, yaş dağılımı, fiziksel özellikleri ve gelir durumları verilmiştir.¹⁹ Bu tarihlerde Bolu eyaletine bağlı Viranşehir Sancağına tabi Bartın kazasına bağlı 24 divan ve bu divanlara bağlı 135 köy bulunmaktadır. Şiremir Divanı bahsi geçen 24 divandan biridir.²⁰

¹⁵ Aşcıoğlu, *a.g.e.*, s.205.

¹⁶ Karpat, *a.g.e.*, s.152.

¹⁷ BOA, NFS.D.. 7051 H. 1247(1831).

¹⁸ Divan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sistemi içinde köy ile nahiye arasında kalan idarî ve malî bir birimin adıdır. Cevdet Yılmaz, "Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda Kullanılan Bir Terim: Divan", *History Studies*, 2/1 (2010), s.273.

¹⁹ Defterde "Bartın Kazasında Şiremir Divanında Mütemekkin Ehli Zimmet ve Reayaların Esamileri" başlığı altında isimler verilmektedir.

²⁰ Arslan, *a.g.e.*, s.25.

7052 numaralı reaya defterinde ise Bartın kazası genelinde yaşayan reaya nüfus kaydedilmiştir.²¹

1831 tarihli 7051 numaralı Bartın reaya defterine göre Bartın'da 15 Rum erkek nüfus bulunmaktadır. Rum reayanın yaş aralıklarına göre dağılımı incelendiğinde 0-10 yaş aralığında sabi olarak kabul edilen yaş aralığında toplam 5 çocuk bulunmaktadır. Bu çocukların en büyüğü 6 en küçüğü 1 yaşındadır. Deftere kayıtlı en yaşlı Rum reayalar 2 kişidir ve 65 yaşındadırlar. 7 reaya genç ve orta yaş olarak tabir edilen kişilerden oluşur. Bir reayanın yaşı deftere kaydedilmiştir. Meslekleri incelendiğinde üç meslek grubuna mensup oldukları görülür. 2 kişi kürekçi, 4 kişi kalaycı ve 1 kişi de çerçi olarak kaydedilmiştir. Beş kişinin mesleği yazılmamıştır. Bunlardan ikisi 18 ve 55 yaşlarında yetişkinlerdir. Meslekleri belirtilen yetişkinlerin gelir durumları da verilmiştir. Buna göre 6 kişi evsat²² 1 kişi edna olarak kaydedilmiştir. Edna olarak kaydedilen 65 yaşındaki Damakçı oğlu Kostanto veledi Kiryako'nun mesleği kürekçidir. Defterde kayıtlı en yaşlı Rum tebaadan biridir. Gelir durumlarından anlaşıldığı kadarıyla Bartın'da ki Rumların gelir seviyeleri orta düzeydedir. Fiziksel özellikleri bakımından yetişkinlerden beşi orta boylu ve kara sakallıdır. Biri uzunca boylu bir diğeri kısa boylu olarak kaydedilmiştir.

7051 numaralı deftere göre Ermeni milletine mensup 23 erkek reaya bulunmaktadır. Yaş aralıklarına baktığımız zaman 90 ile 1 yaş arasında değişmektedir. Sabi olarak kabul edilen 5 çocuk kaydedilmiştir. 15-30 arasında genç olarak kabul edebileceğimiz 12 kişi kaydedilmiştir. Diğer 5 kişinin yaşları 47 ile 75 arasında değişmektedir. Tüm Ermeni reayanın yaşları deftere yazılmıştır. Meslek dağılımlarına baktığımız zaman sabiler ve 17 yaşındaki bir genç hariç diğerlerinin meslekleri belirtilmiştir. 11 kişi elekçi, 2 kişi boyacı, 1 kişi gemici, 1 kişi tütüncü ve 1 kişi kötürüm olarak yazılmıştır. Kötürüm olarak kaydedilen kişi aynı zamanda en yaşlı Ermeni reyadır. Gelir dağılımında edna ağırlığı teşkil etmektedir. 13 kişi edna 2 kişi evsat olarak belirtilirken tütüncü olarak

²¹ Defter, "Kaza-i Bartın 1252 senesi mah-ı receb-i şerifin guresinden zilhiccenin gayetine kadar Bartın kazasında mütemekkin ehl-i reayanın nüfus yoklama defteridir." ibaresi ile başlamaktadır.

²² Cizye toplanırken mükellefler âlâ (yüksek), evsat (orta) ve edna (düşük) olarak sınıflandırılmıştır. Nüfus defterinin tutulduğu 1831 yılında cizye miktarları ednâ 15, evsat 30 ve âlâ 60 esedî kuruş olarak belirlenmişti. Halil İncalık, "Cizye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 8, İstanbul, 1993, ss.45-48, s. 46.

kaydedilen 1 kişinin gelir durumu yazılmamıştır. Evsat olarak kaydedilenler boyacılık mesleğine sahip olan 30 yaşındaki Mıgırdıç ve 75 yaşındaki Asbal oğlu Karabet veledi Temil'dir. Boyacılığın diğer mesleklere göre daha iyi gelir getirdiği anlaşılmaktadır. Bartın'da Ermeni tebaanın daha ziyade alt gelir seviyesine mensup oldukları görülür. Fiziksel özellikleri bakımından 10 kişi uzun boylu, 5 kişi orta boyludur. 4 kişi ak sakallı, 5 kişi kumral bıyıklı ve 4 kişi kara bıyıklı olarak yazılmıştır.

1836 tarihli 7052 numaralı Bartın reaya defterinde Rum 16 erkek nüfus bulunmaktadır. Yaş aralıkları 75 ile 1 arasında değişmektedir. Sabi olarak kaydedilen çocuk sayısı 6'dır. Genç olarak sayabileceğimiz 4 kişi bulunmaktadır. Bu kişilerin yaşları 18, 20, 22 ve 30'dur. Bir kişinin yaşı belirtilmemiştir. Meslek dağılımlarına baktığımız zaman 4 kişi kalaycı, 4 kişi kürekçi ve 1 kişi abacı olarak yazılmıştır. Defterde kayıtlı yetişkin ve gençlerin hepsinin meslekleri mevcuttur. Meslek sahibi olan en genç kişi kürekçilik yapan 18 yaşındaki Kostanti veledi Kostanti'dir. Gelir dağılımları baktığımızda 5 kişi edna ve 4 kişi evsat olarak tespit edilmiştir. Üçü kalaycı ve biri kürekçinin gelir dağılımları evsat iken diğer üç kürekçi edna olarak yazılmıştır. Bu defterde yer alan Rum tebaadan 10 ve 5 yaşlarındaki iki çocuğun gelir durumlarının edna olarak kaydedilmiş olması dikkat çekicidir. Bacaoğlu Beraşkoh veledi Aleksî ve Bacaoğlu Dimitri veledi Aleksî'nin cizye vergisine tabi olmaları üzerlerine kayıtlı malvarlığının olduğunu göstermektedir. Fiziksel özellikleri bakımından 6 kişiye ait bilgiler verilmiştir. Üçü orta boylu, biri uzun ve biri kısa olmak üzere ikisi kumral bıyıklı, ikisi kır sakallı ve ikisi kara bıyıklı ve sakallıdır. 3 yetişkinin fiziksel özelliklerine dair bilgi verilmemiştir.

7052 numaralı Bartın reaya defterinde Ermeni tebaaya mensup 39 erkek nüfus kaydedilmiştir. Ermeni reyanın yaş aralıklarına göre durumları incelendiğinde 90 ile 1 yaş arasında oldukları görülür. En büyüğü 90 yaşındaki mesleği kötürüm olarak kaydedilen Ohan oğlu David veledi Ohan'dır. 6 kişi bir ile on yaş arasındaki sabi çocuklardır. 19 kişi on üç ile otuz yaş arasındaki gençler, 7 kişi ise otuz yaşından büyük yetişkinlerdir. Buradan Ermenilerde genç nüfusun ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Mesleklerine baktığımız zaman 14'ü elekçi, 3 kürekçi, 2 pabutçu, 1 çerçi, 1 kalaycı, 1 kiremitçi, 1 gemici ve 1 kişi de kötürüm olarak kaydedilmiştir. Ermeniler arasında elekçilik mesleğinin fazlasıyla rağbet görmesi dikkat çekicidir. 1831 yılına göre sayılarının iki katından daha fazlaya ulaştığı ve yaptıkları meslek türlerinin arttığı da göze

çarpar. Gelir dağılımları incelendiğinde 5 kişinin evsat, 16 kişinin edna olduğu görülür. Evsat olarak kaydedilen iki kişi pabutçu, üç kişi elekçi olarak çalışmaktadır. Bu defterde mesleği olup da gelir durumu yazılmayan 3 kişi bulunmaktadır. Bunlar 18 yaşındaki kalaycı Artin, 23 yaşındaki gemici Karabet ve 25 yaşındaki elekçi Serkez'dir. Kötürüm olarak belirtilen Ohan da gelir durumu belli olmayanlar arasındadır. Fiziksel özelliklerine bakıldığında 5 kişi uzun boylu, 11 kişi orta boylu olarak kaydedilmiştir. 7 kişi kara bıyıklı, 5 kişi aksakallı ve 5 kişi kumral bıyıklı olarak yazılmıştır. Defterde Amasralı Makardıç'ın oğlu Acator'un yaş, meslek, gelir durumu ve fiziksel özelliğine dair hiçbir bilgi verilmemiştir.

1836'da Bartın'ı ziyaret eden William Ainsworth, şehirde 650 ev ve beş cami bulunduğunu ve şehir içi yollarının başka Türk şehirlerinde görüldüğünden farklı olarak kalkerden parkelerle döşenmiş olduğunu belirtir.²³ 1837 tarihli nüfus defterine göre ise Bartın, 13 mahalle, 24 divan ve bu divanlara ait toplam 135 köyden oluşmaktadır.²⁴

Nüfus defterlerinde yer alan bilgilere dayanarak Rum reayanın sayısının Ermenilere göre daha az olduğu dikkat çeker. 1831 yılında Bartın'da 15 Rum, 23 Ermeni erkek reaya bulunmaktadır. 1836 yılına gelindiğinde 16 Rum ve 39 Ermeni reaya defterine kaydedilmiştir. Nüfus defterlerinde erkek çocukların bilgileri yer alırken kadın ve kız çocuklara ait veriler yoktur. Kimlerin evli olduğu belirtilmediğinden kadın sayısını net olarak tespit etmemiz mümkün değildir. Bu nedenle toplam nüfus hakkında net bir rakam vermemiz olası değildir.

Mesleklere bakacak olursak; Bartın'da yaşayan Rum reayanın kürekçilik, kalaycılık, çerçilik ve abacılık yaparak geçindikleri görülmektedir. Kalaycılık ve kürekçilik Rumlar arasında yaygın mesleklerdir. Ermeniler ise elekçi, kürekçi, pabutçu, çerçi, kalaycı, kiremitçi, gemici, boyacı ve tütüncü olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu meslekler arasında en fazla elekçiliğin popüler olduğu anlaşılmaktadır. Gelir durumlarından anlaşıldığı kadarıyla Bartın'da Rumların gelir seviyeleri orta düzeydedir. Fiziksel özellikleri bakımından yetişkinlerden beşi orta boylu ve kara sakallıdır. Biri uzunca boylu bir diğeri kısa boylu olarak kaydedilmiştir. Ermeni tebaanın ise daha ziyade alt gelir

²³ Metin Tuncel, "Bartın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.88.

²⁴ Arslan, *a.g.e.*, s.15-17.

seviyesine mensup oldukları görülür. Fiziksel özellikleri bakımından 10 kişi uzun boylu, 5 kişi orta boyludur. 4 kişi ak sakallı, 5 kişi kumral bıyıklı ve 4 kişi kara bıyıklı olarak yazılmıştır.

Bartın'ın 19. yüzyılın ilk yarısındaki gayrimüslim nüfusu hakkında bilgi sahibi olduğumuz bir diğer kaynak cizye defterleridir. Bartın'ın cizye kayıtlarının tutulduğu dört defter bulunmaktadır. Bunlardan üçünde nüfus bilgileri mevcuttur.²⁵

1843 (H.1259) tarihli cizye defterine göre vergiye tabii 41 gayrimüslim bulunmaktadır. 2 âlâ, 12 evsat ve 27 edna olarak kaydedilmiştir. Bu defterde sadece gelir durumları ve ödedikleri cizye miktarına dair bilgi mevcuttur. Yabancı ya da Bartınlı olup olmadıkları belirtilmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi kadın, çocuk, kör, malul, işsiz ve fakir kimseler dışında 14-75 yaş aralığında bulunanlar cizye ödemekle yükümlüdür. Dolayısıyla deftere kaydedilenler dışında ailelerin de var olduğunu hatırlamak gerekir.

Tablo 1. Bolu'ya Bağlı Bartın Kazasının Cizye Miktarı 1843 (H.1259)

	ÂLÂ	EVSAT	EDNA	TOPLAM
İsmi geçen gayrimüslim sayısı	2	12	27	41

Kaynak: BOA, ML.VRD.CMH.d.. 291

1844 tarihli defterde daha ayrıntılı bilgi yer alır. Cizye miktarları verildiği gibi Bartın'a gelen yabancı gayrimüslimlerin sayıları ve meslekleri de belirtilmiştir. Buna göre şehirde vergi mükellefi 40 gayrimüslim bulunmaktadır. Bartınlı reaya 19 kişidir. 5'i evsat, 14'ü edna olarak kaydedilmiştir. Evsat olarak 150 kuruşluk cizye miktarı belirlenmiştir. Edna olarak ise 210 kuruş değer biçilmiştir. Bartın'a gelip yabancı olarak bulunanların sayısı Bartınlı gayrimüslimlerin sayısından daha fazladır. Toplam 21 kişidir. Hepsisi de gemici olarak kaydedilmiştir. Ödedikleri cizye miktarı ise âlâ 60 kuruş, evsat 180 kuruş, edna ise 210 kuruş ile toplamda 810 kuruş cizye bedeli tahsil edilmiştir. Bir önceki seneye göre âlâ kategorisinde olan bir kişinin kaydedilmediği görülür.

²⁵ BOA, ML.VRD.CMH.d.291 (H. 1259); BOA, ML.VRD.CMH.d.449 (H.1261); BOA, ML.VRD.CMH.d.641 (H.1261-1263); BOA, ML.VRD.CMH.d.643 (H. 1262-1263).

Vefat etmiş ya da şehirden ayrılmış olması muhtemeldir. Hicri 1261 tarihli cizye defterinde Bolu, Safranbolu ve Bartın'da toplam 218 reayanın ticaretle uğraştığı not düşülmüştür. Âlâdan 60, evsattan 30 ve ednadan 15 kuruş hesabıyla cizye alınmıştır.²⁶ Bartın'da 40 kişinin bulunduğu düşünüldüğünde Bolu ve Safranbolu'da gayrimüslim nüfusun daha yoğun olması dikkat çekicidir.

Tablo 2. *Bolu Eyaleti Viranşehir Sancağına Tabii Safranbolu ve Bartın Kazalarında Bulunan Reayanın Cizye Miktarı (1261)/1844*

	Bartın'da reaya			Bartın'a gelip gemici bulunan yabancı reayaya cizye miktarı			TOPLAM
	Âlâ	Evsat	Edna	Âlâ	Evsat	Edna	
İsmi geçen gayrimüslim Sayısı	-	5	14	1	6	14	40
Ödenen cizye miktarı	-	150 guruş	210 guruş	60 guruş	180 kuruş	210 guruş	810 guruş

Kaynak: BOA, ML.VRD.CMH.d.. 449

1847 senesi cizye miktarına baktığımız zaman yerli, yabancı gayrimüslimlerin yanında mahalle bilgisi yer almaktadır. Cizye ödeyenlerin sayısında azalış gözlenir. Cizye ödeyen yerli reaya 2'si evsat 11'i edna olmak üzere 13 kişi; yabancı reaya 1'i âlâ, 7'si evsat ve 6'sı edna olmak üzere 14 kişidir. Bu defterde Kıran mahallesinde ikamet eden 14'ü evsat 13'ü edna 27 kişi ayrıca belirtilmiştir.²⁷ Mahalle bilgisi verilen reayanın yerli ya da yabancı olduğuna dair bilgi mevcut değildir. Toplam 27 kişi cizye mükellefidir. Kıran mahallesinin cizyeye tabi tüm gayrimüslime ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.²⁸ 27 kişinin Kıran mahallesinde yaşadıkları ve 615 kuruş cizye ödedikleri göze çarpmaktadır. Ödenen cizye miktarı toplamda 1200 kuruştur. Daha

²⁶ BOA, ML.VRD.CMH.d.. 449/ek.

²⁷ Cizye defterinde Kıran mahallesinde yaşayan reaya ayrı olarak belirtilmiştir. Bu sayının yerli ya da yabancı reayaya arasına neden dâhil edilmediğini tespit edemiyoruz.

²⁸ 1896 yılı Kastamonu Vilayet salnamesinde Kıran karyesi olarak geçen yerleşim biriminde 32 hanede 279 kişinin yaşadığı kaydedilmiştir. Çetin, *a.g.m.*, s. 55.

ziyade edna kategorisinde ödeme yapılmıştır. Bu da bize gelir durumlarının düşük seviyede olduğunu gösterir. Âlâ statüsünde olan bir kişi mevcuttur, o da yabancı olarak şehirde bulunan gayrimüslimlerdendir.

Tablo 3. *Viranşehir kaymakamlığına bağlı Bartın Kazasındaki yerli ve ticaret için gelen yabancı reaya sayısı ve cizye miktarları (1263)/1847*

	Yerli reaya verilen cizye miktarı			Yabancı reaya verilen cizye miktarı			Kıran mahallesi reaya verilen cizye miktarı			TOPLAM
	Âlâ	Evsat	Edna	Âlâ	Evsat	Edna	Âlâ	Evsat	Edna	
İsmi geçen gayrimüslim Sayısı	-	2	11	1	7	6		14	13	27
Ödenen cizye miktarı	-	60 guruş	165 guruş	60 guruş	90 guruş	210 guruş		195 guruş	420 guruş	1200 guruş

Kaynak: BOA, ML.VRD.CMH.d.. 641/ek

Bartın cizye defterlerini genel olarak değerlendirecek olursak; 1843 ve 1844 yıllarında vergi mükellefi olan 40 kadar gayrimüslim bulunmaktadır. 1847’de ise bu sayı 27’ye gerilemiştir. Gelir durumları oldukça düşüktür. Çoğunluğunun edna seviyeden vergi ödedikleri görülür. Bartın’da geçici olarak bulunan ve vergi ödeyenlerin sayısı daha fazladır; 1843’te yirmi bir, 1847’de on dört kişidir. Dışarıdan gelenlerin tamamı gemicidir ve gelir durumları daha iyidir. Âlâ derecede vergi ödeyen bir kişinin yanında evsat seviyesinde vergi mükellefi sayısı fazladır.

Yabancı gayrimüslimlerin şehre gemiciler olarak geldikleri göze çarpar. Bunun arkasındaki temel sebep denizciliğin gelişerek şehrin iktisadi yapısında önemli bir hale gelmesiydi. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gemi taşımacılığında Bartın iskelesinde üretilen gemiler ön plana çıkmaya başladı. Bu bağlamda Rumlar başta olmak üzere gayrimüslim vatandaşlar kendi gemileri ile tescilli bir şekilde ticari

faaliyetlerini sürdürmek için Osmanlı hükümetinden Sened-i Bahri talebinde bulunmaya başladılar.²⁹ Denizcilik ile birlikte 1867 yılında Bartın'ın vilayet statüsü içinde Kastamonu vilayetinin Bolu sancağına bağlı bir kaza konumuna gelmesi ise gayrimüslimler açısından Bartın'ın daha fazla cazibe merkezi haline gelmesine neden oldu.

2. Kaza Statüsüne Geçmesinden Cumhuriyet'in İlanına Kadarki Süreçte Bartın'da Gayrimüslim Nüfus (1867-1923)

19. yüzyılda Kastamonu vilayeti Bolu sancağı sınırları içinde yer alan Bartın, 1867'de kaza statüsüne geçmesi ve 1876'da belediyesinin kurulmasıyla iktisadi ve ticari bakımdan gelişme sürecine girdi. İdari yapılanmadaki düzenlemeler kadar bayındırlık hizmetlerinin artması ve şehrin ticari potansiyelinde artış yaşanması aynı süreçlere rastlamaktadır. Bartın'ın Karadeniz'in liman kentlerinden biri olması klasik dönemden itibaren -özellikle İstanbul ile- deniz taşımacılığı yoluyla ticari faaliyetlerin gelişmesini desteklemiştir. Bartın kazası Safranbolu, Çerkeş, Daday ve Araç gibi civar kazaların İstanbul'a açılan kapısı konumundaydı.³⁰ Ticari gelişim demografik yapının değişiminde önemli bir etki gösterdiği gibi şehir kültürü de yavaş yavaş yerleşmeye başladı. Şehir kültürünün yerleşmesiyle eğitim ve dini faaliyetlerinin bir mekân etrafında toplu olarak sürdürülmesi gereklilik halini aldı. Bu noktada gayrimüslimler de Osmanlı Devleti'nde buldukları bölgede okul ve ibadethane açılmasını gerekli kılacak bir nüfusa sahip olduklarını kanıtlama çabası içerisine girdiler.³¹ Bunun için mektep açılmasını

²⁹ BOA, A.DVN. 148/28 (7 Cemaziyevvel 1276/ 2 Aralık 1859). BOA, A.DVN.170/72 (29 Recep 1278/ 30 Ocak 1862). Sened-i Bahri Osmanlı Devleti'nde tasarruf ve mülkiyeti ifade eden bir belge olup, gemilerin mülkiyetini, büyüklüğünü, çeşidini ve şeklini ifade etmek için kullanılmaktaydı. Bu senedin kullanılması özellikle 1821 Rum isyanı ile başlamıştır. İlhan Ekinci, "Osmanlı Denizciliğinde Sened-i Bahri Uygulaması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/28 (2013), s. 81.

³⁰ Ergül Ballı, "Modernleşme Çağında Karadeniz'de Bir Liman Kenti: Bartın", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5/12 (2015), s.530.

³¹Gayrimüslimlerin eğitim meselesiyle ilgili en önemli düzenleme 1869'da çıkarılan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile yapıldı. Nizamnameye göre müslim ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okulları açılması öngörüldü. Her beş yüz haneli kasabada müslim ve gayrimüslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren müslim ve gayrimüslimler birlikte bin haneden fazla nüfuslu

sağlamak üzere bölgede öğrenci sayısının yeterli düzeye erişmesi gerekiyordu. İbadethaneler için de benzer durum geçerliydi.³² Bartın özelinde baktığımız zaman Rumların sayılarının giderek artmasıyla birlikte eğitim ve ibadethane ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu ihtiyacı karşılamak üzere 1868’de Aya Nikolas kilisesi ve 1887’de Asma semtinde bir Rum ilkokulu açıldı. Açıldığı süreçte öğrenci mevcudu 320 idi.³³

Kaza statüsü kazandıktan sonra Bartın nüfusuna dair en kapsamlı verilere Kastamonu vilayet salnamelerinde rastlamaktayız. Bartın’ın Kastamonu vilayetine bağlı bulunduğu süreçte yayınlanan 1869 tarihli Kastamonu vilayet salnamesinde Bolu sancağına bağlı Bartın kazasında 19.107 Müslüman, üç hanede 7 Rum ve altı hanede 17 Ermeni olmak üzere toplam nüfus 19.131’dir.³⁴ 1870 tarihli Kastamonu salnamesinde ise 19.107’si Müslüman, üç hanede 8’i Rum ve altı hanede 17’si Ermeni olmak üzere toplam nüfus 19.132’dir.³⁵ 1871 tarihli Kastamonu salnamesinde 31.177 Müslüman, üç hanede 8 Rum, altı hanede 17 Ermeni yaşadığı görülmektedir.³⁶ Çetin’in salnameler üzerinden Bartın tarihini incelediği çalışmasına göre 1872 tarihli Kastamonu salnamesinde Bolu sancağına bağlı Bartın kazasında 32.000 Müslüman, 8 Rum ve 17 Ermeni yaşamaktaydı. 1880 tarihli Kastamonu

---

kazalarda açılacak iddadilerde okuyacaklardı. Ali Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9/09 (1998), 155-75, s.165.

³² Osmanlı Devleti’nin tarihi boyunca gayrimüslimlerin kilise, manastır, havra, mektep gibi dinî ve eğitim amaçlı yapılarına ihtiyaç durumunda padişahın izni ile müsaade edilmiştir. Mümkün mertebe izlenen tutum, ihtiyaç olmaması halinde yeni bir kilise, manastır ve havra inşa etmemeleri yönündedir. Ancak 19. yüzyılda Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte izinler konusunda uygulanan kısıtlama ve zorlukların çoğu ortadan kalktı. Özellikle yeni dinî yapıların sayıları giderek arttı. Bu durumun oluşmasında Avrupa devletlerinin çeşitli antlaşmalar ile Osmanlı Devleti üzerinde baskı unsuru olması önemlidir. Muhammed Ceyhan, “Osmanlı Devleti’nde Ruhsatsız Olarak İnşa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler”, *Turkish Studies*, 15/2 (2020), s.169.

³³ Aşcıoğlu, *a.g.e.*, s.193; Aşcıoğlu, çalışmasında okulun açılış tarihini 1867 olarak vermiştir. Ancak okulun kitabesinde 1887 yılında inşa edildiği yazılmaktadır.

³⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonu*, H. (1286) 1869, s.109.

³⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonu*, H (1287) 1870, s.121.

³⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonu*, H (1288) 1871, s.149.

salnamesinde ise 22.500 Müslüman, kırk iki hanede 80 Rum ve otuz hanede 40 Ermeni bulunmaktaydı.³⁷ II. Abdülhamid döneminde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası demografik yapının hızlı bir değişim göstermesi ülke genelinde yeni bir nüfus sayımı yapılmasını gerekli kıldığından 4 Eylül 1881’de “Sicil-i Nüfus Nizamnamesi” yürürlüğe girmiştir. Yeni nizamname ile birlikte 1881-1882 yıllarında tüm Osmanlı vilayetlerinde nüfus sayımlarına başlanmıştır; ancak bu sayımlar uzun bir zaman almış, İstanbul’da bile sayımlar 1885 yılında son bulmuştur.³⁸ Bununla birlikte 1885 yılından sonraki nüfus sayımlarının daha fazla gerçeğe uygun yapıldığını söylemek mümkündür. 1888 yılına gelindiğinde salnamelere göre Bartın’da 44.846 Müslüman ve 649 gayrimüslim yaşamaktayken 1892’te bu sayılar 49.619 Müslüman ile 97 hanede 575 gayrimüslim olarak kaydedilmişti. 1896 tarihli son Kastamonu salnamesinde ise 142 hanede 597 gayrimüslim yaşamaktadır.³⁹

Bartın’ın nüfus oranlarını takip edebildiğimiz bir diğer kaynak Vital Cuinet’in çalışmasıdır. Cuinet’in verdiği bilgiye göre 1890’larda Amasra ve 58 köy dâhil olmak üzere Bartın kazasında 410’u erkek 339’u kadın 749 Rum bulunmaktadır. Bartın’ın merkezinde ise 205’i erkek 168’i kadın olmak üzere 373 Rum nüfusun ikamet ettiğini belirtir. Amasra merkezinde ise 203’ü erkek 150’si kadın toplam 353 Rum olmak üzere toplam nüfus 3.629’dur.⁴⁰ Cuinet, Ermeni nüfusa dair kayıt düşmemiştir.

Rakamlardan görüldüğü üzere salnamelerde verilen sayılar tutarlı bir seyir takip etmez, gayrimüslim sayılarına dair bilgiler çelişkilidir. İlk dört salnamede gayrimüslim sayıları oldukça düşüktür. 1880’e kadar kazada

³⁷ Çetin, *a.g.m.*, s. 60.

³⁸ Adnan Çimen, “Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3 (2012), s. 197.

³⁹ Çetin, *a.g.m.*, s. 60.

Bernard Shaw’ın çalışmasına göre 1885 yılında Bartın nüfusunun 49.819’u Müslüman, 380’i Rum Ortodoks ve 195’i Ermeni Gregoryen olmak üzere toplam 50.394’tür. Bu verilere göre 1885’te Bartın’da toplam 575 gayrimüslim yaşamaktadır. Vilayet salnamesinde verilen gayrimüslim sayısı ile örtüşmektedir. Ergül Ballı, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bir Liman Kenti Bartın*, Libra Kitap, İstanbul, 2015, s.107.

⁴⁰ Vital Cuinet, *La Turquie D’asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L’asje- Mineure*, Paris, 1894, s.516.

24-25 arasında gayrimüslim bulunduğu kaydedilmiştir. 1880’de bu sayı 120’e yükselmiş; 1888 yılında ise daha keskin artış göstererek 649 olarak kaydedilmiştir. Bu artışın meydana gelmesinde Rumların etkisi oldukça büyüktür. 1880’li yıllarda Niğde’den gelerek Bartın’a yerleşen ve kerestecilik ve maden işletmeciliği ile ilgilenen Rum aileler, şehrin gerek nüfusuna gerekse iktisadi yapısına katkı sağladılar.⁴¹ Ayrıca şehrin liman bağlantısı ve İstanbul ile olan yakın etkileşim Bartın’da Asma mahallesi başta olmak üzere şehrin çeşitli noktalarında Rum vatandaşların arazi satın almalarına ve bu araziler üzerinde yeni haneler inşa etmelerine olanak sağladı.⁴² Ermenilerde Rumları takip ettiler. 1890’lı yılların başlarında kendi mahallelerinde yaklaşık 35 kişiye eğitim verecek düzeyde ibtidai seviyesinde okullarını kuracak nüfus seviyesine ulaştılar.⁴³ Rumlar ve Ermeniler vasıtasıyla şehirdeki gayrimüslim nüfusun artış göstermesine rağmen o yıllarda yapılan nüfus sayımlarının Bartın’da sağlıklı bir şekilde yapıldığını söylemek güçtür. Zira 1890’lı yıllara girilirken Dâhiliye nezaretine Kastamonu vilayetinde Bartın kazası başta olmak üzere nüfus sayımının doğru bir şekilde yapılmadığı ve binlerce kişinin nüfusa kayıt edilmediği yönünde şikâyetler iletilmiştir.⁴⁴ Hatta aradan 1 yıl daha geçmesine rağmen Bartın kazası nüfus yoklamasının muntazam bir şekilde yapılmaması üzerine 1890 yılında Dâhiliye nezareti olay hakkında inceleme başlatmıştır.⁴⁵ Meydana gelen bu gelişmeler bölgedeki gerçek nüfus oranlarının doğruluğuna dair kuşku uyandırmaktadır. Bununla birlikte 1890’lı yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’nin çeşitli sebepler ile gayrimüslimlere yönelik yaptığı özel nüfus sayımları bize Bartın özelinde olmasa da vilayet geneline dair daha sağlıklı veriler sunmaktadır. Örneğin Ermenilere yönelik yapılan özel sayımlarda 1893 yılında Kastamonu vilayetinde 3.032’si erkek, 2.784’ü kadın olmak üzere toplam 5.816 Ermeni yaşamaktaydı.⁴⁶ Sancaklara göre dağılıma bakıldığında merkez Kastamonu sancağında

⁴¹ Aşcıoğlu, *a.g.e.*, s.191-204; BOA, NFS.d. 790/ Lef 17-18, (11 Rebiülahir 1267/ 13 Şubat 1851).

⁴² BOA, İ.DH. 1119/87522 (11 Rebiülahir 1306/15 Aralık 1888). BOA, DH.MKT. 1775/94 (14 Recep 1308/23 Şubat 1891).

⁴³ BOA, MF.İBT. 359/98 (31 Kanun-ı Sani 1327/13 Şubat 1912).

⁴⁴ BOA, DH.MKT. 1654/109 (26 Ağustos 1305/7 Eylül 1889).

⁴⁵ BOA, DH.MKT. 1771/42 (2 Teşrin-i evvel 1306/14 Ekim 1890).

⁴⁶ BOA, Y.PRK.DH. 7/19 (17 05 1311/ 26 Kasım 1893).

924'ü erkek 856'sı kadın olmak üzere 1780 Ermeni, Sinop sancağında 1166'sı erkek, 1062'si kadın 2228 Ermeni, Bartın kazasının da dahil olduğu Bolu sancağında 782'si erkek, 707'si kadın toplam 1489 Ermeni, Çankırı sancağında ise 160'ı erkek ve 159'u kadın olmak üzere sadece 319 Ermeni yaşıyordu. Vilayet genelinde en fazla Ermeni Sinop sancağında yer alırken; Bartın'ın içinde bulunduğu Bolu sancağı, Kastamonu sancağından sonra en fazla Ermeni'nin yaşadığı üçüncü sancak olarak dikkat çekiyordu.⁴⁷

1897 yılına ait sayımlar vilayetteki tüm gayrimüslim unsurları kapsamaktadır. Buna göre Kastamonu sancağında 3.914 Rum, 747 Ermeni, Bolu sancağında 832 Ermeni, 747 Rum, Sinop'ta 3.268 Rum, 1277 Ermeni, Çankırı'da ise 399 Rum, 165 Ermeni bulunmaktaydı. Vilayetin genelinde 8.328 Rum, 3.021 Ermeni olmak üzere toplamda 11.349 gayrimüslim yer alıyordu.⁴⁸ Vilayet genelinde 1893 yılına göre Ermenilerin sayısında ciddi bir azalma söz konusuydu. 1900 yılında Bartın kazası özelinde ise Ermeni sayısı 102 erkek, 86 kadın olmak üzere 188 kişiden ibaretti.⁴⁹ Bartın'a yönelik sadece erkek nüfusun belirtildiği 1904 yılı istatistiklerinde ise Bartın'ın toplam erkek gayrimüslim sayısı 431 kişi olarak kayıtlara geçmişti.⁵⁰ Kadınlarda dikkate alındığında Bartın'da 1904 yılı itibarıyla yaşayan gayrimüslim sayısının toplam 850-900 kişi civarında olması muhtemeldir. Bu sayının 1907 yılına geldiğinde daha da artış gösterdiğini söylemekte mümkündür. 1907 yılında Rum patrikliğinin talebi ile Bartın'daki Rum kilisesi arazisi çevresinde 40.000 kuruş masrafla erkek ve kız çocuklarına eğitim verecek bir Rum mektebi kurulması için adımlar atılmıştır. Osmanlı hükümeti prosedür olarak Bartın kazasında yaşayan Rum cemaatinin toplam sayısının yeterli olup olmadığını mahalli idareye sormuş ve Bartın'da toplam 800 kişi Rum yaşadığı hükümete bildirilmiştir.⁵¹ Daha önceki Ermeni nüfus sayıları da dikkate alındığında Bartın'da toplam gayrimüslim nüfus sayısının 1907 yılında 1000'in üzerine çıktığını söylemek mümkündür. 1914 yılı nüfus verileri de bu durumu destekler niteliktedir. 1907'den 1914 yılına kadar gayrimüslim sayısı ciddi bir artış göstermiş ve 1500'lerin üzerine

⁴⁷ BOA, Y.PRK.DH. 6/84 (5 Ağustos 1309/17 Ağustos 1893).

⁴⁸ BOA, DH.TMIK.S. 5/113 (28 Kanun-ı Evvel 1312/9 Ocak 1897).

⁴⁹ BOA, DH.TMIK.M. 13/61 (21 Ağustos 1316/3 Eylül 1900).

⁵⁰ BOA, ML.EEM. 485/89 (25 Teşrin-i evvel 1320/7 Kasım 1904).

⁵¹ BOA, İ.AZN. 75/8 (4 Zilkade 1325/9 Aralık 1907).

çıkıştır. Bu sayının artmasında Bartın'ın ticari potansiyelinin artması ve II. Meşrutiyet'in ilanının getirmiş olduğu gayrimüslimlere yönelik serbestlik ortamının oluşmasının etkili olduğu söylenebilir.

1914 yılında Fransızların Osmanlı İmparatorluğunda nüfus verilerine dair tuttıkları kayıtlara göre Bolu sancağına⁵² bağlı Bartın kazasında 1104'ü Rum ve 401'i Ermeni olmak üzere toplam 1505 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Bu kayıtlarda diğer unsurlar olarak kaydedilen 3 rakamı Shaw'ın verilerinde yer alan Yahudilere ait bulunması muhtemeldir.⁵³ Belirtilen bu rakamlar Shaw'ın çalışmasındaki sayılarla aynıdır.⁵⁴

Tablo 4. Osmanlı İmparatorluğunda 14 Mart 1914 Tarihi İtibariyle Etnik Unsurlara Göre Bolu Sancağı Bartın Kazasının Nüfus Oranları

	Müslüman sayısı	Rum sayısı	Ermeni sayısı	Diğer unsurlar	Toplam nüfus
Bartın	64.395	1.104	401	3	65.903
Bolu Sancak Toplamı	399.281	5.151	2.972	1.244	408.648

Kaynak: *Tableaux- Indiquant le Nombre de Divers éléments de la Population dans l'Empire Ottoman (14 Mars 1914)*, Constantinople, 1919, s.11.

1914 yılında I. Dünya Savaşının başlaması Bartın'daki gayrimüslim nüfusu özellikle Rumları fazlasıyla etkilemiştir. 1914 yılında 1.104 olan Rum sayısı 1916 yılında neredeyse yarı yarıya düşerek 556 kişiye

⁵² Bolu sancağı bu dönemde merkez Bolu kazası ile birlikte toplam 9 kazadan meydana gelmekteydi. Müstakil bir sancak olan Bolu'da toplam nüfusun en fazla olduğu kaza 65.903 kişi ile Bartın kazasıydı. Bartın'ı 60.199 nüfus ile Düzce kazası izlemekteydi. Bartın sancak genelinde en fazla Rum nüfusun yaşadığı ikinci kazaydı. Ermeni nüfus bakımından ise merkez Bolu kazası ve Devrek kazasından sonra en fazla Ermeni'nin yaşadığı üçüncü kaza konumundaydı. *Tableaux- Indiquant le Nombre de Divers éléments de la Population dans l'Empire Ottoman (14 Mars 1914)*, Constantinople, 1919, s.11.

⁵³ *Population dans l'Empire Ottoman*, s.11.

⁵⁴ Ballı, a.g.e., s.107.

gerilemiştir. Salname kayıtları bunu destekler niteliktedir. 1916 (H.1334) Müstakil Bolu Sancağı Salnamesine göre Bartın Kazası nüfus verilerinde Amasra ve Kurucaşile’de Rum ve Ermeni nüfus görülmezken Bartın merkez kazasında 556 Rum ve 370 Ermeni olmak üzere 926 gayrimüslim bulunmaktaydı.⁵⁵ Müstakil Bolu Sancağı Salnamesinde Bartın merkez ve nahiyelerinin nüfus sayıları aşağıdaki tabloda yer almaktadır:⁵⁶

Tablo 5. Müstakil Bolu Sancağının Hicri 1334 (1916) yılı salnamesine göre Bartın ve Nahiyeleri olan Amasra ile Kurucaşile’nin Nüfusu

Kaza	Müslüman sayısı	Rum sayısı	Ermeni sayısı	Toplam nüfus
Bartın Merkez	63.354	556	370	64.380
Amasra Nahiye	13.273	-	-	13.273
Kurucaşile Nahiye	8.390	-	-	8.390

Kaynak: Müstakil Bolu Sancağı Salname-i Resmisi 1334 Sene-i Hicriyesine (Miladi 1915), s.278.

1917 yılında Bolu Sancağından ayrıntılı nüfus verileri talep edilmiştir. Bu verilerde sadece yerli gayrimüslim sayıları verilmemiş, ticaret başta olmak üzere çeşitli nedenlerle bölgede bulunan yabancı gayrimüslim sayılarına da değinilmiştir. 1917 verilerine göre Bartın’da 308 erkek ve 303 kadın olmak üzere toplam 611 Rum bulunmaktadır; ancak asıl ilginç olan yabancı Rum sayılarının yerli Rum sayısından fazla olmasıdır. Tutulan istatistiğe göre Bartın’da 314 kadın ve 312 erkek olmak üzere toplam 626 yabancı Rum yer almaktaydı. Toplam Rum sayısı böylece 1237 kişiye ulaşmış oluyordu. Ermeni sayılarında ise keskin bir değişim yoktu. Bartın’da 1917 yılı itibarıyla 189’u kadın 165’i erkek olmak üzere toplam 354 yerli Ermeni ikamet ederken, 46 erkek ve 30 kadın olmak

⁵⁵ Müstakil Bolu Sancağı Salname-i Resmisi 1334 Sene-i Hicriyesine (Miladi 1915), s.278; *Bartın Halk Kültürü*, Cilt 1, Haz. Selahattin Çilsüleymanoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.83.

⁵⁶ Müstakil Bolu Sancağı Salname-i Resmisi, s.226-234.

üzere toplam 76 yabancı Ermeni bulunuyordu. Tüm Ermeni sayısı ise 430 kişiden müteşekkildi. 1917 yılındaki bu kapsamlı verilere göre Bartın'daki toplam gayrimüslim sayısı böylece 1.667 kişiye ulaşmaktaydı.⁵⁷

1918'e gelindiğinde Bartın'daki gayrimüslim nüfus sayısı 1916'lardaki orana yakın bir seyirde takip ederken 1917 sayılarına göre ise düşüş göstermekteydi. 1918 yılında Bartın genelinde 310'u erkek 236'sı kadın olmak üzere 546 Rum milleti, 165'i erkek 115'i kadın 280 Ermeni milletine mensup tebaa bulunmaktaydı. Toplamda 826 gayrimüslim nüfus ile Bartın'ın toplam nüfusu 74.800'e ulaşmış durumdaydı.⁵⁸ I. Dünya Savaşının sonunda Bartın'daki Müslümanların gayrimüslimlere ve özellikle Rumları tehdit eden davranışlar içerisinde girdiklerine dair şikâyetler yükselse de ⁵⁹ Bartın'da çok sayıda gayrimüslimin halen yerlerini terk etmedikleri anlaşılmaktadır. Cumhuriyet'in ilanı öncesi Bartın'a dair son nüfus verilerine ise Bartın'da öğretmen olarak görev yapan A. Şeref'in 1922 yılında kaleme aldığı "Bartın Ahvâl-ı Tabî'iyye ve Târihiyye" isimli eserinden ulaşmak mümkündür. A. Şeref 1922 yılı itibariyle Bartın'ın toplam nüfusunun 63.844 kişiden oluştuğunu ifade etmektedir. A. Şeref eserinde Bartın'da 706 kadın ve 690 erkek olmak üzere 1396 Rum ile 221 kadın ve 214 erkek toplam 435 Ermeni tebaanın yaşadığına dikkat çekmektedir.⁶⁰ A.Şeref'in verdiği oranlara göre Cumhuriyet'in ilanından hemen önce Bartın'da toplam 1831 gayrimüslim yaşamaktadır. Verilere göre Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bu kadar yüksek sayıda gayrimüslimin halen bölgeden ayrılmamış olması dikkat çekicidir. A. Şeref'in verdiği rakamlar Bartın'ın önceki yıllara göre verilen en yüksek sayıdaki gayrimüslim nüfus oranıdır; ancak onun verdiği nüfus sayıları muhtemelen 1917 sayımlarında olduğu gibi Bartın'da bulunan yabancı gayrimüslim verilerini de kapsamaktadır. Bununla birlikte Cumhuriyetin ilanı ile

⁵⁷ BOA, DH.SN.THR. 77/70 (15 Teşrin-i Sani 1333/15 Kasım 1917).

⁵⁸ Yücel Namal, "Zonguldak Sancağı'nın Sıhî-İctimaî Coğrafyasına Dair Bir Rapor", *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014*, Edt. Ahmet Efiloğlu vd., Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, 2016, s.260.

⁵⁹ BOA, DH.KMS. 51/17 (25 Mayıs 1335/ 25 Mayıs 1919).

⁶⁰ A.Şeref, *Bartın Ahvâl-ı Tabî'iyye ve Târihiyye 1338, Bartın Doğal Durumu ve Tarihi*, Yay. Haz. Yücel Namal, Bartın Belediyesi Kültür Yayını, Bartın, 2020, s. 18.

birlikte durum tamamen değişmiştir. 1923'te Lozan Antlaşması sonrasında gerçekleşen nüfus mübadelesi kapsamında⁶¹ Bartın'da yaşayan Rumların büyük bir kısmı önce Safranbolu'ya oradan da İstanbul'a, Yunanistan'a ve Selanik'e gönderilmişlerdi.⁶² Aşcıoğlu da bu bilgilere paralel olarak 1924 yılında Rum ailelerinin Bartın'dan ayrıldığını belirtmektedir.⁶³

Metin Köse'nin Safranbolu'daki Rum mübadilleri konu edildiği *Aç Kapıyı Ben Geldim* romanında 1924 yılında Safranbolu-Kıranköy'deki 485 hanede yaşayan 3.212 Ortodoks Hristiyan'ın mübadil olarak Skydra (Yunanistan)'a gönderildiği ifade edilmektedir.⁶⁴ Selanik'in 80 km batısında yer alan Skydra şehrinin nüfusunun büyük bölümü mübadele döneminde göç eden Rumlardan oluşmaktadır.⁶⁵

Sonuç

Kastamonu vilayeti Bolu sancağına bağlı Bartın, 19. Yüzyılın başlarında küçük mütevazı bir Anadolu liman kenti olarak dikkat çekmekteydi. Nüfusun büyük kısmı Müslümandı. Rumlar, Bartın'a geldiğinde şehirde sayıları çok olmasa da azımsanmayacak kadar Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Ermenilerin ne zaman ve hangi şartlar altında Bartın'a geldikleri ise belli değildir. Rumların ise Bartın'a ilk olarak Mora isyanından sonra geldikleri tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde erkeklerin sayıldığı ilk resmi nüfus sayımı 1831 yılında yapıldı. Bu sayımda Ermeni ve Rum nüfus daha belirgin bir şekilde görülmeye başlandı. Nitekim incelemiş olduğumuz 1831 tarihli Bartın reaya

⁶¹ Rumların Anadolu topraklarından tasfiyesine yönelik en büyük adım 30 Ocak 1923'de Lozan'da Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme" ile oldu. Nüfus Mübadelesi ile yaklaşık 1.200.000 Rum gitmiş, yerine 450 ile 500 bin arasındaki bir Müslüman nüfus Anadolu'ya gelmişti. Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç, 1923-1925*, 6. Basım. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 53.

⁶² *Bartın Halk Kültürü*, s.83.

⁶³ Aşcıoğlu, *a.g.e.*, s.203.

⁶⁴ Metin Köse, *Aç Kapıyı Ben Geldim*, Doğan Yayınları, 2017, s.9; Safranbolu Belediyesi web sayfasında göç eden Rum sayısını 2700 olarak vermiştir. <https://www.safraanbolu.bel.tr/icerik/skydrayunanistan> (Erişim tarihi: 31/07/2023).

⁶⁵ 2009 yılında Safranbolulu mübadil Fanni Testempasis Safranbolulu işletmeciler tarafından misafir edilmiştir. https://www.sabah.com.tr/yasam/2009/10/27/safraanboluda_rum_acilimi (Erişim tarihi: 31/07/2023).

defterine göre 15'i Rum 23'ü Ermeni olmak üzere 38 gayrimüslim erkek bulunmaktadır. 1836 tarihli Bartın reaya defterinde ise 16'sı Rum 39'u Ermeni 55 gayrimüslim erkek kaydedilmiştir. Görüldüğü üzere 19. yüzyılın ilk yarısında Bartın'daki vergi ödemekle yükümlü gayrimüslim erkek nüfus sayısı ortalama 50 kişi civarındadır. Eşleri ve kız çocuklarının olduğunu var sayarsak toplam nüfusları 100'e yakındır. Ermeni nüfus oranlarının Rumlara göre daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. 1831-1836 yılları arasında beş yıllık süre zarfında Rum reaya sayısında değişme çok az iken Ermeni tebaanın sayısında önemli artış gözlenir. Şehirdeki meslek kollarının genişlemesiyle nüfusun arttığı düşünülebilir. En popüler meslek elekçilik olarak dikkat çekerken, boyacılık ve kalaycılığın da gayrimüslimler arasında rağbet gören diğer meslekler olduğunu söylemek mümkündür. Gelir durumlarından anlaşıldığı kadarıyla Bartın'da Rumların gelir seviyeleri orta düzeyde iken Ermenilerin gelir seviyesi alt düzeydedir.

19. yüzyılın ilk yarısında Bartın'daki gayrimüslim nüfusa dair bilgi edindiğimiz diğer bir önemli kaynak cizye defterleridir. 1843 ve 1844 tarihli Bartın cizye defterlerine göre vergi mükellefi olan 40 kadar gayrimüslim bulunmaktadır. 1844 yılında bunlardan 19'u Bartınlıdır. 1846/47 tarihli cizye defterine göre ise 27 kişi cizye ödemekle mükelleftir. Bununla birlikte Kıran Mahallesi'nde meskûn gayrimüslimler ayrı olarak kaydedilmiştir. 27 kişi olarak kaydedilen Kıran mahallesi'ndeki reyanın yerli ve yabancı reyadan ayrı olarak yazıldığı görülür. Neden bu şekilde bir tasnifleme yapıldığını tespit edemiyoruz. Genel itibariyle Rumların, gelir durumları oldukça düşüktür. Çoğunluğunun edna seviyeden vergi ödedikleri görülür. Bartın'da geçici olarak bulunan ve vergi ödeyenlerin sayısı daha fazladır; 1844'te yirmi bir, 1847'de on dört kişi yabancı olarak kaydedilmiştir. Dışarıdan gelenlerin tamamı gemicidir ve gelir durumları daha iyidir. Âlâ derecede vergi ödeyen 1843'te iki kişi, 1844 ve 1847 yılında bir kişi bulunurken evsat seviyesinde vergi mükellefi sayısı fazladır. 1847 tarihli cizye defterine göre Bartın'daki gayrimüslimlerin -bilinenin aksine- Asma mahallesi'nden evvel Kıran mahallesi'nde iskân ettiklerini göstermektedir.

Rum nüfusun Ermeni nüfusu geçerek Bartın'da egemen gayrimüslim güç olmasını sağlayan asıl nokta ise gemicilik ile başlayacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısına girerken Osmanlı Devleti'nde Bartın'da tekne ve

gemi yapımının gelişim göstermesi Karadeniz’de gemicilik yapan Osmanlı tebaasına mensup Rumları bölgeye çekmeye başlamıştır. Böylelikle şehirdeki gayrimüslim nüfusta Rumlar gelişim göstermiştir. Gayrimüslim nüfus açısından diğer bir kırılma 1867 yılında Bartın’ın kaza statüsü kazanmasından sonradır. Şehrin idari anlamda değişimi, iktisadi gelişimini de desteklemiştir. Şehir coğrafi konumu ve madenlere yakınlığı ile cazibe merkezi haline gelmiştir. İlk olarak Rumlar kendi kilise ve okullarını açmışlar, bunu Ermeniler takip etmiştir. Ermenilerin okullarının olduğu bahsi geçse de Ermeni kilisesinin bahsi arşiv kayıtlarında geçmemektedir. 1880’li yıllara kadar yapılan nüfus sayımlarında Ermeniler Rum nüfusa göre halen çoğunlukta olmasına rağmen 1880’li yıllardan sonra Rum nüfus Ermenilere göre Bartın’da açık ara daha üstün konuma gelmiştir. Bunda Niğde’den kerestecilik ve maden işletmeciliği için Bartın’a gelip yerleşen Rum aileler etkili oldular. Maden, kereste ve fabrikalaşma süreci ile beraber Osmanlı tebaasına mensup olan Rumların Bartın’dan arazi satın alıp haneler inşa etmeleri ile bölgede Rum halkın sayısı 1890’lı yıllarda ciddi artış gösterdi. Öyle ki 1900’lü yılların başlarından itibaren Rum nüfus Ermeni nüfusun yaklaşık dört katından fazla duruma geldi. 1907 yılında yaklaşık 1000 civarında olan gayrimüslim sayısı I. Dünya Savaşı sırasında 1914 yılında 1500’lere ulaştı. Savaşın getirdiği şartlar bölgedeki gayrimüslim nüfusu fazla etkilemedi. 1917 yılındaki Bolu sancağına yönelik yapılan özel ve ayrıntılı sayım başka bir gerçeği daha ortaya çıkardı. Şehrin çevresindeki ciddi ticari gelişimin etkisiyle Bartın’da dışarıdan gelen Rumların sayısı yerli Rumların sayısını geçti. Ermeniler ile birlikte toplam sayı ise 1667 kişiye ulaştı. Cumhuriyetin ilanından hemen önce 1922 yılında Bartın şehrinde yerli ve yabancı gayrimüslim vatandaşların toplam sayısı tarihinin en yüksek seviyesine ulaşarak 1831 kişiye yükseldi.

Görüldüğü üzere tipik bir Osmanlı toplum yapısı örneği sergileyen Bartın’da, gayrimüslim nüfus sayıları 19 yüzyılın ilk yarısında sınırlı olmakla birlikte yüzyılın ikinci yarısından sonra nispeten artmıştır. Bu artış şehrin ticari ve iktisadi yapısına önemli katkılar sağladı. Zira ticaret, gemicilik, madencilik ve kereste sanayinde Bartınlı gayrimüslimler hatırı sayılır yer edindiler. Bu bilgiler ışığında gayrimüslimlerin şehrin iktisadi ve ekonomik hayatına etkileri ise başka bir araştırmanın konusu olarak ele alınabilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A.DVN.) 148/28, 170/72.

BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.) 51/17

BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.) 1654/109, 1771/42, 1775/94.

BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus, Tahrirat (DH.SN.THR.) 77/70.

BOA, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Muamelat (DH.TMIK.M.) 13/61.

BOA, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Islahât (DH.TMIK.S.) 5/113.

BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.) 75/8.

BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.) 1119/87522.

BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF.İBT.) 359/98.

BOA, Maliye Evrak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.) 485/89.

BOA, Mâliye Vâridât Cizye Defterleri (ML.VRD.CMH.d) 291, 449, 641,643.

BOA, Nüfus Defterleri (NFS.d.) 7051 H.1247 (1831), NFS.d. 7052 H.1252 (1836), NFS.d. 790 H.1267 (1851).

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.DH.) 6/84, 7/19.

Resmî Yayınlar

Müstakil Bolu Sancağı Salname-i Resmisi 1334 Sene-i Hicriyesine (Miladi 1915).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonu, H. (1286), H (1287), H (1288).

Tableaux- Indiquant le Nombre de Divers éléments de la Population dans l'Empire Ottoman (14 Mars 1914), Constantinople, 1919, s.11.

Kitap ve Makaleler

A. Şeref, *Bartın Ahvâl-ı Tabi'iyeye ve Târihiyye 1338, Bartın Doğal Durumu ve Tarihi*, Yay. Haz. Yücel Namal, Bartın Belediyesi Kültür Yayını, Bartın, 2020.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç, 1923-1925*, 6. Basım. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Arslan, Ramazan, *XIX. Asırda Bartın Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın, 2019.

Arzu, Yakup, "Nüfus Defterlerine Göre Fatsa Kazası'nda Gayrimüslim Nüfus (1834-1845)" *History Studies International Journal of History*, 13/5 (2021), ss. 1453-1473.

Aşcıoğlu, Erkan, *Bartın'da Tarih: Kökler 2*, Sargın Ofset Matbaacılık, Bartın, 2011.

Ballı, Ergül, "Modernleşme Çağında Karadeniz'de Bir Liman Kenti: Bartın", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5/12 (2015), 510-541.

Ballı, Ergül, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Liman Kenti Bartın*, Libra Kitap, İstanbul, 2015.

Bartın Halk Kültürü, Cilt 1, Haz. Selahattin Çilsüleymanoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Ceyhan, Muhammed, "Osmanlı Devleti'nde Ruhsatsız Olarak İnşa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler", *Turkish Studies*, 15/2 (2020), ss.157-176.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asje- Mineure*, Paris, 1894.

Çavdar, Tevfik, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 551-557.

Çetin, Emrah, "Kastamonu Vilayet Salnamelerinde Bartın (1869-1903)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Belge ve Fotoğraflarla Bartın*, Edt. Mustafa Hizmetli, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın, 2014, ss. 48-62.

Çimen, Adnan, "Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı'da Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3 (2012), ss. 183-216.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2004.

Ekinci, İlhan, "Osmanlı Denizciliğinde Sened-i Bahri Uygulaması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/28 (2013), ss. 81-93.

Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9/09 (1998), ss.155-175.

Güler, Ali, "Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, Cilt 4, . Edt. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 567- 571.

Güneş, Gülcan Avşın, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1 / 2 (2015), ss.1-30.

İnalçık, Halil, "Cizye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 8, İstanbul, 1993, ss.45-48.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Köse, Metin, *Aç Kapıyı Ben Geldim*, Doğan Yayınları, 2017.

Namal, Yücel, “Zonguldak Sancağı'nın Sıhhi-İctimaî Coğrafyasına Dair Bir Rapor”, *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014*, Edt. Ahmet Efiloğlu vd., Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, 2016, ss. 257-267.

Öz, Mehmet, “Reâyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, ss.490-493.

Palalı, İlhan, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2010), ss.1–14.

Shaw, Stanford J., “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 9/3 (1978), pp. 325-338.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayını, İstanbul, 1991.

Tuncel, Metin, “Bartın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, ss.87-90.

Yılmaz, Cevdet, “Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda Kullanılan Bir Terim: Divan”, *History Studies*, 2/1 (2010), ss.273-309.

İnternet Kaynakları

<https://www.safiranbolu.bel.tr/icerik/skydrayunanistan> (Erişim tarihi: 31.07.2023)

https://www.sabah.com.tr/yasam/2009/10/27/safiranboluda_rum_acilimi (Erişim tarihi: 31.07./2023)

EKLER

Ek 1: 1831 yılına ait Bartın reaya defterinde yer alan Bartın Kazası Şiremir Divanında Mütemekkin Ehli Zimmet Ve Reayaların Esamileri

RUM MİLLETİ					
	Şahıs isimleri	Meslekler	Yaş dağılımı	Fiziksel özellikler	Gelir durumları
1	Dimitri veledi Beraşkoh	Kürekçi	65	Acı baki oğlu orta boylu kara sakallı	Evsat
2	Baca oğlu Kazak Aleksi veledi Yorgi	Çerçi	38	Baca oğlu orta boylu siyah bıyıklı	Evsat
3	Oğlu Beraşkoh		6		
4	Oğlu Elya		4		
5	Oğlu Dimitri		2		
6	Jaherya oğlu Astanor veledi Nikola	Kalaycı	30	Orta boylu kumral bıyıklı	Evsat
7	Tude oğlu taraş Dimitri veledi Yanni	Kalaycı	32	Uzunca boylu kara bıyıklı	Evsat
8	Avrakil oğlu Yorgi veledi Avratil	Kalaycı	50	Kısa boylu kara sakallı	Evsat
9	Civele araş Yanni veledi Yorgi	Kalaycı	35	Oğlu orta boylu kumral bıyıklı	Evsat
10	Ve Damakçı oğlu Kostanto veledi Kiryako	Kürekçi	65	Kara sakallı	Edna
11	Oğlu yorgi		1		
12	Oğlu Simon veledi Kostanto		18		
13	Diğer oğlu Kiryako veledi Kostanto				
14	Sinoplu Yanni Tavhuri		55	Orta boylu kır bıyıklı	
15	Oğlu Nikola veledi Yanni		5		

Kaynak: Bolu Vilayeti Viranşehir Sancağı Bartın Reaya Defteri NFS.D..
7051 H. 1247 (1831)

Ek 2: 1831 yılına ait Bartın reaya defterinde yer alan Bartın Kazası Şiremir Divanında Mütemekkin Ehli Zimmet Ve Reayaların Esamileri

ERMENİ MİLLETİ					
	Şahıs isimleri	Meslekler	Yaş dağılımı	Fiziksel özellikler	Gelir durumları
1	Asator oğlu Karnafil veledi Asator	Elekçi	70	Uzunca boylu kırçıl sakallı	Edna
2	Taraş Estifan veledi Karnafil	Elekçi	25	Uzun boylu kumral bıyıklı	Edna
3	Tarun Artin veledi Estifan		2		
4	İsmican oğlu Asir veledi İsmican	Elekçi	75	Uzunca boylu kır sakallı	Edna
5	Mıgırdıç	Boyacı	30	Oğlu uzun boylu kara bıyıklı	Evsat
6	Tevellüd eden oğlu Kivret		47		
7	Asbal oğlu karabet veledi temil	Boyacı	75		Evsat
8	İsmican oğlu Ohannes veledi İsmican	Elekçi	65	Uzun boylu ak sakallı	Edna
9	Hancı oğlu kazak Agob veledi Mardaros	Elekçi	25	Orta boylu kara bıyıklı	Edna
10	İkiz oğulları serkiz ve hacador veledi agob		1		
11	Hirebet oğlu, bıyıklı kazak Kirkor veledi Hirebet	Elekçi	30	Uzun boylu, kumral	Edna
12	Karındaşı Şehyaz veledi Hirebet	Elekçi	26	Uzun boylu kara bıyıklı	Edna
13	Ve diğer karındaşı Kalos veledi Hirebet	Elekçi	22	Orta boylu kara bıyıklı	Edna
14	Serkiz oğlu Madeş veledi Serkiz	Elekçi	25	Uzun boylu az kumral bıyıklı	Edna

15	Odabaş oğlu Mavrik veledi Karabet	Gemici	23	Uzun boylu kumral bıyıklı	Edna
16	Karındaşı Tursiz veledi Karabet		7		
17	Acim oğlu Kirekos veledi Acim	Elekçi	15	Orta boylu (?)	Edna
18	Karındaşı Kükman veledi Acim		7		
19	Ohan oğlu Taveşya veledi Ohan	Kötürüm	90	Orta boylu ak sakallı	Edna
20	Agob veledi Marganos	Elekçi	30	Uzunca boylu tırış	Edna
21	Ermeni oğlu Arşil veledi Agob		4		
22	Sinoplu Oranis veledi Arşil	dühancı (tütüncü)	25	Orta boylu kumral bıyıklı	
23	La-cel tüccar vilayet tezkiresiyle mesafeten		17		

Kaynak: Bolu Vilayeti Viranşehir Sancağı Bartın Reaya Defteri NFS.D..
7051 H. 1247 (1831).

Ek 3: 1836 yılına ait Bartın reaya defterinde yer alan Ehli Zimmet ve Reayaların Esamileri

RUM MİLLETİ					
	Şahıs isimleri	Meslekler	Yaş dağılımı	Fiziksel özellikler	Gelir durumları
1	Acı Yanni oğlu Dimitri veledi Beraşkoh	Kürekçi	75	Orta boylu kır sakallı	Evsat
2	Bacaoğlu Nazri veledi Aleksi		2		
3	İnebolulu bacaoğlu Kübrekos yorgi veledi Yanni	Abacı	20		
4	Tevellüd eden oğlu Tamas (...)				
5	Bacaoğlu Beraşkoh veledi Aleksi		10		Edna
6	Baca oğlu Dimitri veledi Aleksi		5		Edna
7	Zaherya oğlu Astanor veledi Nikola	Kalaycı	30	Orta boylu kumral bıyıklı	
8	Oğlu Yorgi		3		
9	Tüte oğlu Dimitri veledi Yanni	Kalaycı	32	Uzun boylu kara bıyıklı taraş	Evsat
10	Oğlu kosta		4		
11	Avrail oğlu Yorgi veledi Avrail	Kalaycı	50	Kısa boylu kara sakallı	Evsat
12	Cimele oğlu yanni veledi yorgi	Kalaycı	35	Orta boylu kumral bıyıklı taraş	Evsat
13	Kastamonulu kürekçi damakçı oğlu Kostanti veledi Kiryako	Kürekçi	65	Kır sakallı	Edna
14	Tevellüd eden oğlu Yodin		1		
15	Oğlu Kiryako veledi Kostanti	Kürekçi	18		Edna
16	Diğer oğlu Simon veledi Kostanti	Kürekçi	22		Edna

Kaynak: Bolu vilayeti Viranşehir sancağı Bartın reaya defteri NFS.d..
7052 H.1252 (1836).
(Kaza-i Bartın 1252 senesi mah-ı receb-i şerifin guresinden zilhiccenin
gayetine kadar Bartın kazasında mütemekkin ehl-i reayanın nüfus
yoklama defteridir.)

Ek 4: 1836 yılına ait Bartın reaya defterinde yer alan Ehli Zimmet ve Reayaların Esamileri

ERMENİ MİLLETİ					
	Şahıs isimleri	Meslekler	Yaş dağılımı	Fiziksel özellikler	Gelir durumları
1	Asator oğlu Estefan veledi Karnakil	Elekçi	25	Uzun boylu kumral bıyıklı tıraş	Evsat
2	Tevellüd eden oğlu Hirebet		4		
3	Oğlu Artin veledi Estefan		2		
4	Asator oğlu Tekfur (validesiyle)		3		
5	Asbal oğlu Karabet veledi Asel	Pabutçu	75	Orta boylu aksakallı	Evsat
6	Oğlu Makardıç	Pabutçu	30	Uzun boylu kara bıyıklı tıraş	Evsat
7	Odabaşı oğlu Karabet veledi Artin	Kalaycı	18		
8	Hançerli Agob veledi Margaros	Elekçi	25	Oğlu orta boylu kara bıyıklı kazak	Edna
9	Oğlu Acator veledi Akob				
10	Zeherya oğlu Ohannes veledi Zeherya	Kötürüm	75	Orta boylu kır sakallı	Edna
11	Akob oğlu Malsak? Veledi Akob		65	Orta boylu kırçıl sakallı	
12	Oğlu Serkiz				
13	Oğlu Acik				
14	Oğlu Kirekos veledi Manok	Elekçi	18		Evsat
15	Hirebet Kirkor veledi Hirebet	Elekçi	30	Orta boylu kumral kazak	Evsat
16	Oğlu Hirebet oğlu İrebet				
17	Karındaşı Şehbaz veledi Hirebet	Elekçi	26	Orta boylu kara bıyıklı	Edna
18	Diğer karındaşı Kalos veledi Hirebet (fırar)	Elekçi	22	Orta boylu kara bıyıklı	Edna

19	Serkiz oğlu Markar veledi Serkiz	Elekçi	25	Uzun boylu az kumral bıyıklı	
20	Oğlu Artin				
21	Odabaş oğlu Abdin veledi Karabet(firar)	Gemici	23	Uzun boylu kumral bıyıklı	
22	Karındaşı Nevresiz veledi Karabet	Elekçi	20		Edna
23	Acim oğlu orta boylu (?) Kirekos veledi Acim	Elekçi	15		Edna
24	Karındaşı Kükman veledi Acim	Elekçi	14		Edna
25	Ohan oğlu David Veledi Ohan	Kötürüm	90	Uzun boylu ak sakallı	
26	Kastamonulu damakçı oğlu Kostanti veledi Kiryako	Kürekçi	65	Kır sakallı	Edna
27	Oğlu yodin		1		
28	Oğlu Kiryako veledi Kostanti	Kürekçi	18		Edna
29	Diğer oğlu Simon veledi Kostanti	Kürekçi	22		Edna
30	Boyabadlı Terbikal Karabet veledi Bedros	Elekçi	25	Orta boylu	Edna
31	Karındaşı Kirekol veledi Bedros	Elekçi	30	Orta boylu kara bıyıklı	Edna
32	Oğlu Lokos				
33	Oğlu Bedros veledi Kirekol		4		
34	Diğer karındaşı Akob veledi Bedros	Elekçi	35	Orta boylu kara bıyıklı	Edna
35	Oğlu Artin veledi Akob	Elekçi	10		Edna
36	Amasra kazasında Ohan veledi Makardıç	Kiremitçi	50	Orta boylu sarı bıyıklı	Edna
37	Oğlu Acator				
38	Karındaşı oğlu Artin veledi Asir		13		
39	Ohannes veledi Artin	Çerçi	25	Orta boylu kara bıyıklı	Edna

Kaynak: Bolu vilayeti Viranşehir sancağı Bartın reaya defteri NFS.d..
7052 (Kaza-i Bartın 1252 senesi mah-ı receb-i şerifin guresinden
zilhiccenin gayetine kadar Bartın kazasında mütemekkin ehl-i reayanın
nüfus yoklama defteridir.)

Extended Abstract

The 19th century was the period of the most intense population mobility both in the world and in the Ottoman Empire. Migrations and displacements due to political and economic crises made the determination of population numbers more important. Since the early period of the Ottoman Empire, population records were kept in order to determine the subjects who were taxpayers and who had reached the age of military service. In particular, in order to collect taxes properly, records were kept on non-Muslims as well as Muslims. These data provide important information for understanding the city structure in urban history studies.

This study aims to determine the population structure and characteristics of non-Muslims in the city center of Bartın from the first half of the 19th century until the proclamation of the Republic in 1923. In this study, the data on the quantity and characteristics of the non-Muslim population in Bartın reaya registers dated 1831 and 1836 and Bartın jizye registers dated 1843, 1844 and 1846/47 in the Ottoman archive of the Prime Ministry were evaluated. Population information for the second half of the century is supported by provincial censuses, special census documents in the state archive and records kept by foreigners. There are several previous studies on the non-Muslim population structure of Bartın. These studies have dealt with the city's non-Muslim population numbers within the framework of unidirectional sources, and therefore the subject has not been examined from a holistic perspective. In this study, the evolution of the non-Muslim population in Bartın from the 19th century to the Republic is analyzed as a whole over the course of 90 years. First of all, the non-Muslim population in Bartın according to the jizye and reaya registers in the first half of the 19th century will be discussed, and then the changes in the population between 1867 and 1923, from Bartın's becoming an accident until the proclamation of the Republic, will be discussed.

At the beginning of the 19th century, Bartın, which was located in Bolu province of Kastamonu sanjak, was a typical Anatolian city where Muslims and non-Muslims lived together. The fact that Bartın was one of the port cities of the Black Sea supported the development of commercial activities through maritime transportation, especially with Istanbul, since the classical period. Although there was not a dense non-Muslim population in the city, they were dense enough to establish a school and a church. It is assumed that non-Muslims came to Bartın after the Peloponnesian revolt of 1821. After the Peloponnesian revolt, Mahmut II decided to send the Greeks in various parts of Anatolia to the coastal regions. 403 Greek families from the vicinity of Niğde were sent to Bartın. Since they were not wanted to be in the city, these families

were settled on the other side of the river passing through the city. It is known that Greeks were settled in this region called Asma neighborhood.

In 1889, despite the increase in the non-Muslim population in the city through the Greeks and Armenians, frequent complaints were made to the Interior Ministry that the population censuses conducted in those years were not conducted properly in Bartın. One of the main reasons for this was the fact that the female population began to be counted in addition to the male population throughout the Ottoman Empire. The counting of the female population led to prolonged and confusing census results in all provinces. The confusion and complaints show that there are issues that should not be ignored when evaluating the data on the non-Muslim population structure. It is necessary to diagnose whether the identified data deviated excessively due to propaganda. It is noteworthy that there are inconsistencies in the population numbers given in the provincial ordinances. As a matter of fact, the numbers given for the non-Muslim population in Bartın in Kastamonu provincial salnames do not follow a consistent course and the information is contradictory. For example, the number of non-Muslims is quite low in the first three salnames. Until 1880, 24-25 non-Muslims were recorded in the kaza. In 1880, this number increased to 120, and in 1888, it was recorded as 649 with a sharper increase.

In the 1890s, with the mining, timber and factoryization process, the number of Greek people in the region increased significantly as Greek citizens belonging to Ottoman subjects bought land in Bartın and built houses. As of the early 1900s, the Greek population was more than four times the Armenian population. In the statistics of 1904, in which only the male population of Bartın was recorded, the total number of male non-Muslims in Bartın was recorded as 431. When women are taken into consideration, it is likely that the total number of non-Muslims living in Bartın in 1904 was around 850-900 people. It is also possible to say that this number increased even more in 1907. In 1907, upon the request of the Greek Patriarchate, steps were taken to establish a Greek school for boys and girls at a cost of 40,000 kurus on the grounds of the Greek church in Bartın. As a matter of procedure, the Ottoman government asked the local administration whether the total number of the Greek community living in Bartın was sufficient and the government was informed that there were 800 Greeks living in Bartın. When the Armenian population was taken into account, the number of non-Muslims, which was around 1000 in 1907, reached 1500 in 1914 during World War I. The conditions brought about by the war did not affect the non-Muslim population in the region much.

In 1917, a special and detailed census of the Bolu sanjak revealed another fact. Due to the significant commercial development around the city, the number of foreign Greeks in Bartın exceeded the number of local Greeks. According to the statistics, there were 626 foreign Greeks in Bartın, 314 women and 312 men. The total number of Greeks thus reached 1237 people. There was no sharp change in the number of Armenians. As of 1917, there were 354 local Armenians (189 women and 165 men) and 76 foreign Armenians (46 men and 30 women) residing in Bartın. The total number of Armenians was 430. In 1917, according to this comprehensive data, the total number of non-Muslims in Bartın reached 1,667 people.

By 1918, the number of non-Muslims in Bartın was close to the rate of 1916, while it was decreasing compared to 1917 figures. There were 546 Greek nationals, 310 men and 236 women, and 280 Armenian nationals, 165 men and 115 women. With a total non-Muslim population of 826, the total population of Bartın reached 74,800. At the end of World War I, although there were complaints that Muslims in Bartın were threatening non-Muslims and especially Greeks, it is understood that many non-Muslims in Bartın still did not leave their homes.

The last population data on Bartın before the proclamation of the Republic can be found in "Bartın Ahvâl-ı Tabi'iyye ve Târihiyye" written by A. Şeref, who worked as a teacher in Bartın in 1922. A. Şeref states that the total population of Bartın consisted of 63,844 people as of 1922. A. Şeref draws attention to the fact that 1396 Greeks (706 women and 690 men) and 435 Armenian subjects (221 women and 214 men) lived in Bartın. According to the rates given by A. Şeref, a total of 1831 non-Muslims lived in Bartın just before the proclamation of the Republic. According to the data, it is noteworthy that such a high number of non-Muslims still had not left the region in the last years of the Ottoman Empire. The figures given by A. Şeref are the highest number of non-Muslims in Bartın according to previous years; however, his population figures probably include data on foreign non-Muslims in Bartın, as in the 1917 census. With the proclamation of the Republic, however, the situation changed completely. As part of the population exchange that took place after the Treaty of Lausanne in 1923, most of the Greeks living in Bartın were sent first to Safranbolu and then to Istanbul, Greece and Thessaloniki.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Kahramanmaraş Müzesi'nden Bir Grup Bezemesiz Cam Bileziğin Değerlendirilmesi

Fevziye Eker*

(ORCID: 0000-0001-5891-0793)

Makale Gönderim Tarihi

09.10.2024

Makale Kabul Tarihi

26.11.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Eker, F., "Kahramanmaraş Müzesi'nden Bir Grup Bezemesiz Cam Bileziğin Değerlendirilmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 1938-1958.

APA: Eker, F. (2024). Kahramanmaraş Müzesi'nden Bir Grup Bezemesiz Cam Bileziğin Değerlendirilmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 1938-1958.

Öz

Günümüzde olduğu gibi antik çağda da güzel görünmek için süslenme merakı hep var olmuştur. Cam bilezikler MÖ 2. bin yıllarda özellikle kadın ve çocukların kullandığı süs eşyalarından birisiydi. Arkeolojik kazılarda oldukça fazla rastladığımız cam bilezikler hem yapım kolaylığı hem de maliyetinin azlığından dolayı sevilerek kullanılan bir takı olmuştur. Çalışma kapsamında Kahramanmaraş Müzesi'nde korunan 23 adet bezemesiz bilezik örneği üzerinden giderek bu tip bileziklerin yapım tekniği ve gelişimi konusunda bilgiler verilecektir. Renk, bezeme, teknik ve kesit olarak farklı şekillerde üretilmiş olan bilezikler uzun dönemler boyunca üretilmesinden kaynaklı olarak tarihlendirme konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Cam bileziklere tarih aralığı verilirken bu aralık çok geniş olabilmektedir. Yapılan çalışma ile Kahramanmaraş

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türkiye, fevziyeeker@odu.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History of Art, Turkey.

Müzesi'ndeki 23 adet cam bileziğin incelenmesi yapılacak ve ardından analogi yöntemi ile eserlerin dönem özellikleri de göz önüne alınarak tarihlenecektir. 1-23 olarak verilen numaralar bileziklerin müze envanter numaralarından bağımsız olarak çalışma içerisinde kolay anlaşılabilirliği sağlayabilmek adına yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antik çağ, Kahramanmaraş Müzesi, Süs Eşyası, Tek Renkli, Cam Bilezik.

Evaluation of a Group of Undecorated Glass Bracelets from the Kahramanmaraş Museum

Abstract

As in our day, the curiosity to decorate to look beautiful has always existed in ancient times. Glass bracelets were one of the ornaments used especially by women and children in the 2nd millennium BC. Glass bracelets, which we have come across quite a lot in archaeological excavations, have been a popular jewellery because of their ease of production and low cost. Within the scope of the study, information will be given on the production technique and development of this type of bracelets through 23 undecorated bracelet samples preserved in the Kahramanmaraş Museum. The bracelets, which are produced in different ways in terms of colour, decoration, technique and cross-section, have been produced over long periods of time, which causes difficulties in dating them. When giving a date range to glass bracelets, this range can be very wide. In this study, 23 glass bracelets in the Kahramanmaraş Museum will be analysed and then dated by analogy method, taking into account the period characteristics of the artefacts. The numbers given as 1-23 are independent of the museum inventory numbers of the bracelets in order to ensure easy understanding within the study.

Keywords: Antiquity, Kahramanmaraş Museum, Ornaments, Monochrome, Glass Bracelet.

Giriş

“CAM; hikayesi çok derinlerde... Kozmetikten, sağlık alanına, süs eşyasından, sofraya kabına, depolama işlevinden, aydınlatmaya kadar antik çağdan bu yana kullanılmış en güzel madde...”

“Antikçağın narin bir o kadar da kıymetli malzemesi cam, camdan üretilen nadide eserleri arasında yerini almış bilezikler, Anadolu'nun her

yerinde karşımıza çıkabilen dokunmaya kıyamayacağımız, usta ellerden çıkan güzelliğin, estetiğin sembolü...”

“Ah birde kırılğan olmasaymış altından da kıymetli olur muymuş acaba?” Kim bilir?

Petronius’un Satyricon’da bahsettiği gibi¹;

Ego malo mihi vitrea,	<i>En iyi gereç camdır bence,</i>
Certe non olunt.	<i>Koku üretmez kesinlikle,</i>
Quod si non frangerentur,	<i>Altına yeğlerdim ben camı,</i>
Mallem mihi quam aurum.	<i>Kırılmayacak olsa hele.</i>

Camın keşfedildiği Mezopotamya’da MÖ 3. binli yıllardan itibaren boncuk, pendant ve çeşitli mobilya aksamalarında süs eşyası olarak kullanıldığını biliyoruz. Ayrıca biliyoruz ki cam malzeme MÖ 2. binli yıllardan itibaren özellikle kozmetik alanında kullanılan şişelerin üretimi ve yine süs eşyası olarak bileziklerin üretiminde kullanılmıştır. İlk üretildiği dönemden günümüze kadar kullanılmaya devam edilen cam bileziklerin bilinen en erken örnekleri Mısır’da II. Amenophis’in (MÖ 1428-1397) mezarında ortaya çıkarılmıştır². Avrupa’da La Tene kültürüne ait bilezikler ise MÖ 1. bin yıl özelliklerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır³. MÖ 1. binli yıllardan sonra Geç Roma dönemine kadar cam bilezik yapımı ve kullanımı konusunda herhangi bir kalıntı veya bilgiye rastlanmamıştır. Bu dönemden itibaren özellikle Doğu Akdeniz’de cam bilezik kullanımının artış gösterdiği bilinmektedir.

¹ Petronius Arbiter, Satyricon, 52 (bkz.

<https://www.thelatinlibrary.com/petronius1.html>, E. T. 26.11.2024).

² Zeynep, Oral Çakmakçı, “Kuşadası-Kadıkalesi Kazılarında Süs Amaçlı Cam Objeler: Boncuklar ve Bilezikler” II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı 2012, s.115; Gül Geyik karpuz, “Cam Bilezik Araştırmaları Üzerine Bir Deneme” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt 6, Sayı 25, (2013), s. 249.

³ Maud, Spaer, “The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine”, JGS, Vol.30, New York, (1988), s.51; Zekiye, Uysal, *Kubad-Abad Sarayında Selçuklu Cam Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-2-1.9.Dizi-Sayı 1, Ankara, 2013, s. 136; Emre, Taştemür ve İsmail, Aytaç, “Harput İç Kale Kazısı Cam Fırınlarına Ait İlk Gözlemler” *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2017), s. 74. 69-89; Fevziye Eker, “Antikçağın Süsü: Kahramanmaraş Müzesi’ndeki Kaburgalı

Ve Burma Cam Bilezikler” TUBA-AR, 25, (2019), s. 163. s. 161-171.

Avrupa'ya baktığımızda MS 3.-4. yüzyıllarda cam bilezik üreten atölyelerin varlığından bahsedilebilirken⁴ Anadolu'da bu döneme verilebilecek örneklerden birisi MS 5. yüzyıla tarihlendirilmiş olan Arykanda üretimi opak siyah cam bileziklerdir⁵. Bizans döneminde yaygın olarak kullanıldığını bildiğimiz cam bilezikler İslami dönemde de farklı bezeme ve renklerde sevilerek üretilen bir süs eşyası olmuştur. Ancak İslami dönemin inanç sistemi gereği takıların bir mezar hediyesi olarak kullanılmaması ve yapı katlarında genellikle üst tabakaların daha fazla tahrip olmasından dolayı erken dönemler kadar çok fazla sağlam örneğe rastlanılamamaktadır. Bizans Dönemi ve İslami dönem ile ilgili olarak yapılan araştırma ve kazılarda ortaya çıkarılan bilezik veya üretim atölyesi kalıntılarının yoğunluğu bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

Anadolu'da yapılan çalışmalar arasında, Afyon-Amorium, Antalya-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi, Isparta-Kubad Abad Sarayı, Mersin-Yumuktepe, İstanbul-Marmaray Yenikapı'da yapılan kazılarda farklı dönemlere ait değişik form ve renklerde bir çok cam bilezik ve bilezik parçasının yanı sıra, Amorium, Sardes ve Efes-Ayasuluk Tepesi'nde ortaya çıkarılan cam atölye kalıntıları ile Kuşadası - Kadıkalesi'nde bol miktarda frit ve cam üretim atıklarının bulunması buralarda da cam üretiminin varlığını göstermektedir. Cam malzemelerin yanı sıra özellikle konumuz olan bileziklerle ilgili buluntuların da azımsanmayacak derecede olması bu kentlerde cam bilezik üretimini göstermektedir.

Cam bileziklerin üretiminde iki farklı teknik uygulanmıştır. Bunlardan biri, halka çevirme olarak bildiğimiz ve ucu sivri metal bir çubuğun ucuna bir miktar cam topağının geçirilip sürekli kendi eksenini etrafında çevrilmesi diğeri ise; lif sarma dediğimiz eriyik haldeki cam topağının metal bir çubuk ucuna alıp uzatılması ve istenilen ölçüye geldiğinde iki ucun birleştirilmesi şekli ile uygulanmaktadır. Bu yapım tekniklerine göre de cam bilezikler ekli bilezikler ve eksiz bilezikler olarak iki farklı grup altında incelenmektedir. Ekli bilezikler yukarıda da bahsettiğimiz gibi lif sarma tekniği ile yapılan tekniktir ve maşa veya pense yardımı ile bastırılarak veya sıkıştırılarak oluşturulan ek yerleri farklılık

---

⁴ Spaer, a.g.m., s. 60.

⁵ Ahmet Tolga Tek, "Arykanda'da Bulunan Antik Cam Eserlere Genel Bir Bakış" *SERES'07*, (2007), s. 159, Resim 31-33.

gösterebilmektedir⁶. Eksiz bileziklerde halka çevirme tekniği ile farklı ölçü, form, bezeme ve renklerde üretilebilen bileziklerdir. Değişik çap ölçülerde yapılan bileziklerin yaklaşık 3,5cm-6cm arasında çapa sahip olanları çocuklar için üretilmişken daha büyük çaplı olanların kadın veya erkekler için üretilmiş olduğu düşünülmektedir⁷. Çapları 10cm-10,5cm arasında değişen Korinth buluntusu cam bileziklerin ise ayak bileği veya kolun üst bölümüne takıldığı görüşüne varılmıştır⁸. Kesitlerine göre de sınıflandırılabilen cam bileziklerde dairesel, yarım daire, dikdörtgen ve üçgen şeklinde kesitler görülmektedir ki bunlarda yapım tekniklerinden kaynaklı bir durumdur. Bunun dışınca cam bileziklerin üretiminde kullanılan renklerde de farklılıklar gözlenmiştir. Sıklıkla kullanılan renkler arasında siyah, turkuaz, yeşil, sarı, beyaz, kırmızı öne çıkmaktadır. Bu renkler bileziklere uygulanan bezemelerde de kullanılmıştır. Cam bilezikleri süsleme tekniklerine baktığımızda da zengin bir süsleme şeklinin olduğu görülmektedir. Özellikle İslami dönemde yaygın olarak karşımıza çıkan burma, yine bu dönemlerde sıkça kullanılan ve cam sıcakken farklı renk ve boyutlarda cam parçalarının bileziğe yapıştırılması ile oluşturulan aplike, cam ılıkken farklı renklerdeki cam ipliğinin bilezik üzerine sarılması ve yedirilmesi ile oluşturulan iplik sarma veya lif sarma, cam bilezik yapıldıktan sonra bir çubuk ucuna alınan farklı renklerdeki cam parçalarının bilezik üzerine değişik şekillerde yapıştırılıp düz zeminde bilezik yüzeyine yedirilmesi ile oluşturulan yedirme tekniği, cam sıcakken bir aletle sıkıştırılarak oluşturulan çimdik veya kaburga ile son olarak cam soğukken camın yüzeyine uygulanan soğuk kesme

⁶ Spaer, a.g.m., 1988, s. 53.54; Yoko, Shindo, "The Classification and Chronology of the Islamic Glass Bracelets from al-Tur, Sinai", *Cultural Change in the Arab World Senri Studies* 55, (2001), s. 77; Zekiye, Uysal, "Kubad-Abad Kazılarında Bulunan Cam Bilezikler (2005-2010)", *Sanat tarihi Dergisi*, S. XIX/2, (2010), s. 37; Gül, Geyik Karpuz, "Mardin Müzesi'nde Bulunan Bezemesiz Cam Bilezikler Üzerine Bir Değerlendirme" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 59, (2017), s.146, Eker, 2019, a.g.m., s. 163; Akın, Temür – Fevziye, Eker, "Sinop Müzesi Geç Antik Çağ Cam Bilezikleri" *Doğudan Batıya 70.Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, (Ed. Aydın Erön Emre Erdan) Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019a, Fig. 1; Akın,Temür- Fevziye Eker, Sinop Müzesi Cam Eserler Kataloğu, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2019b, s. 171.

⁷ Temür, A.-Eker, F., a.g.e.,2019b, s. 170.

⁸ Gladys R., Davidson, Corinth Vol. 12, The Minor Objects, pp. iii-vii+ixxii+1+3-366, (1952), American School of Classical Studies at Athens, Plate 112; Zeynep, Çakmakçı, "Ödemiş Müzesi Koleksiyonundaki Bizans Dönemi Boyalı Cam Bilezikleri" *TÜBA-KED* 16, (2017), s.128.

kazıma ve traşlama tekniği ile boyama şeklinde uygulanmaktadır⁹. Bunların yanı sıra cam bileziklerde azımsanmayacak bir payı ise üzerinde herhangi bir bezeme olmayan düz bilezikler oluşturmaktadır.

Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Bir Grup Bezemesiz cam Bilezik

Kahramanmaraş Müzesi'nde korunan 23 adet tek renkli bezemesiz cam bilezik çalışma kapsamına alınmış ve ayrıntılı olarak incelenmiştir. Satın alma yolu ile müzeye kazandırılan bu bileziklerin tamamı sağlamdır. Müzeye geliş şekillerinden dolayı analogi yöntemi kullanılarak tarihlendirme yoluna gidilmiştir. Çapları 4cm ile 8.8cm arasında değişiklik gösteren bilezikler muhtemelen çocuklar ve kadınlar tarafından kullanım görmüştür. Renk skalasına baktığımızda opak siyah rengin hakim olduğu bileziklerde mavi, lacivert ve koyu yeşil renkte kullanılmıştır. Genelinde yüzeyler temizken bazı örneklerde korozyon olduğu gözlenmiştir. Kahramanmaraş Müzesi tek renkli bezemesiz bilezikleri yapım tekniklerine göre ekli bilezikler ve eksiz bilezikler olarak iki başlık altında incelenmiştir.

Ekli Bilezikler (Görsel 1: 1-7 nolu)

Kahramanmaraş Müzesi örnekleri arasında ekli bezemesiz bileziklerden 7 adet ayrıntılı olarak incelenmiştir (Görsel 1). Lif sarma tekniği ile üretilmiş olan bileziklerde teknik; eriyik haldeki renkli veya renksiz cam ipliklerinin potadan bir çubuk ucuna alınması ve çekilip uzatılarak istenilen uzunluk elde edildikten sonra uçlarının birbiri üzerine getirilip birleştirilmesi şeklinde uygulanmaktadır¹⁰. Teknikten dolayı bu adı alan bileziklerde ek yerlerinin sıkıştırılarak veya üzerine bir alet yardımı ile bastırılarak birleştirilmesi sağlanır. Bazı örneklerde ek yerleri belli edilirken bazılarında düzleştirilerek neredeyse yok edilmiştir.

Kahramanmaraş Müzesi'ne ait 1-4 numaralı bilezik örneklerinde ek yerlerinin belirgin olduğu gözlemlenirken, 5-7 numaralı bileziklerde bu ek yerleri dikkatli bir şekilde düzleştirilmiş ve neredeyse görünmez hale getirilmiştir. Bu durum, üretim sırasında kullanılan tekniklerin ve estetik tercihlerin farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır. İncelenen

⁹ Erdal Eser- Müberra Şahin, "Divriği Kalesi Kazısı Cam Buluntular" Her Yönüyle Sivas Kongresinin 100. Yılında Sivas Uluslararası Sempozyumu, Kültür, Sanat, Toplum, 3. Cilt, (ed. Prof. Dr. Hakan Yekbaş - Doç. Dr. Ahmet Yüksel), Sivas, (2019), s. 256. s. 149-164.

¹⁰ Shindo, Y., a.g.m., 2001: s.77; Geyik Karpuz, a.g.m., 2017, s. 146.

bileziklerin çap ölçüleri 4 cm ile 8.4 cm arasında değişiklik göstermektedir. ap lleri temel alınarak, 4 cm ile 5 cm arasında olan 1-4 numaralı bileziklerin çocuklar için, 7 cm ve üzeri çaplara sahip olan 5-7 numaralı bileziklerin ise yetişkin kadınlar için tasarlanmış olabileceği düşünülmektedir.

1	2
Env. No.: 5.47.91 ap: 4cm Renk: Siyah	Env. No.: 3109 ap: 4.5cm Renk: Koyu Yeşil
3	4
Env. No.: 5.48.91 ap: 4.5cm Renk: Siyah	Env. No.: 50.30.72 ap: 5cm Renk: Siyah
5	6
Env. No.: 3.6.95 ap: 7cm	Env. No.: 50.29.72 ap: 7cm

Renk: Siyah	Renk: Siyah
7	
Env. No.: 46.21.72 Çap: 8.4cm Renk: Siyah	

Görsel 1: Kahramanmaraş Müzesi Ekli Bezemesiz Bilezikler (1-7 no.lu)

Eksiz Bezemesiz Bilezikler (Görsel 2: 8-23 nolu)

Eksiz bezemesiz bilezikler, üretim sürecinde herhangi bir ek yeri bulunmayan ve tek parça halinde şekillendirilen eserlerdir. Bu bileziklerin yapımında, bir miktar eriyik haldeki cam hamuru, bir metal çubuğun ucuna alınır ve ortasından delinerek şekillendirme sürecine başlanır. Cam, çubuğun kendi eksenini etrafında hızla döndürülerek istenilen yuvarlak form elde edilir. Şekillendirme tamamlandıktan sonra bilezikler soğutma işlemine tabi tutulur.

Bu teknikte üretilen bilezikler, kesitlerine göre dairesel, yarı dairesel, üçgen veya dikdörtgen formlarda olabilir. Kesit farklılıkları hem estetik hem de kullanım amacına yönelik tercihlerin bir sonucu olarak değerlendirilir. Eksiz bileziklerin bu yapısal özellikleri, hem teknik olarak birleşim yeri bulunmaması hem de tek parça cam kullanımı nedeniyle dayanıklılık açısından avantaj sağlar.

Kahramanmaraş Müzesi koleksiyonunda yer alan eksiz tek renkli bezemesiz cam bileziklerden 16 adet örnek, bu çalışma kapsamında incelenmiştir (Bkz. Görsel 2). İncelenen bileziklerin çap ölçüleri 4.3 cm ile 8.8 cm arasında değişmektedir. Çap ölçülerine bakıldığında, 4.3 cm ila

6 cm arasında olan daha küçük çaplı bileziklerin çocuklar için, 6.5 cm ve üzeri daha büyük çaplı bileziklerin ise yetişkin kadınlar için tasarlanmış olabileceği düşünülmektedir.

Renk dağılımı açısından değerlendirildiğinde, bileziklerde siyah rengin yoğun şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, koleksiyon içinde 17 ve 18 numaralı bileziklerde mavi, 23 numaralı bilezikte ise lacivert cam malzeme kullanılmıştır. Tüm bu bilezikler bezemesiz olup, üretimlerinde dairesel kesitli bir form tercih edilmiştir. Kesit formu ve süslemesiz yapısı, bu bileziklerin hem sade bir estetik anlayışını yansıttığını hem de kolay üretim teknikleriyle tasarlandığını göstermektedir.

8	9
Env. No.: 26.5.79 Çap: 4.3cm Renk: Siyah	Env. No.: 19.8.72 Çap: 4.8cm Renk: Siyah
10	11
Env. No.: 21.14.82 Çap: 4.8cm Renk: Siyah	Env. No.: 5.46.91 Çap: 5cm Renk: Siyah
12	13
Env. No.: 19.9.72	Env. No.: 8.37.97

Çap: 5.2cm Renk: Siyah	Çap: 5.8cm Renk: Siyah
14	15
Env. No.: 1.24.84 Çap: 6cm Renk: Siyah	Env. No.: 26.6.79 Çap: 6.5cm Renk: Siyah
16	17
Env. No.: 2784 Çap: 6.5cm Renk: Siyah	Env. No.: 10.8.73 Çap: 6.5cm Renk: Mavi

18	
	19
Env. No.: 1.15.90 Çap: 6.5cm Renk: Mavi	Env. No.: 3.8.95 Çap: 6.9cm Renk: Siyah
20	21
Env. No.: 3.9.95 Çap: 7.2cm Renk: Siyah	Env. No.: 3.11.95 Çap: 7.5cm Renk: Siyah
22	23
Env. No.: 3.10.95 Çap: 7.8cm Renk: Siyah	Env. No.: 46.19.72 Çap: 8.8cm Renk: Lacivert

Görsel 2: Kahramanmaraş Müzesi Eksiz Bezemesiz Bilezikler (8-23 no.lu)

Sonuç

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren takılar, yalnızca estetik birer aksesuar olmanın ötesinde, ekonomik seviye ve sınıf farkını yansıtmaya aracı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca, dini inançlar ve ritüeller çerçevesinde, kötülüklerden korunma amacıyla farklı materyallerden üretilen takılar arasında, bilezikler özel bir yere sahiptir.

Bileziklerin bilinen en erken örnekleri, MÖ 2. binli yılların ortalarına tarihlenmekte ve Mısır'da II. Amenophis'in mezarında ortaya çıkarılmıştır. Bu erken örnekler, camın süs eşyası olarak kullanımında önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak cam bileziklerin geniş çapta kullanımı, özellikle Erken ve Orta Bizans dönemlerinde Doğu Akdeniz'de yaygınlaşmış, üretim ve kullanım alanları bu dönemde daha sistematik hale gelmiştir. İslami dönemde ise cam bilezikler, Doğu Akdeniz, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu çevresinde yapılan kazılarda sıklıkla bulunmuş ve bu bölgelerdeki ticaret ağlarının yanı sıra kültürel etkileşimlerin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir¹¹.

Cam bileziklerde tarihleme konusunda hem stratigrafi hem de analogi yöntemine başvurulmuş ve çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak çalışma konusu malzeme satın alma yolu ile müzeye kazandırıldığından analogi yöntemi kullanılmıştır. Ve bu yapılırken özellikle benzer örneklerde arkeolojik kazılar sonucunda belli bir tabaka veya tarih veren alanlarda ortaya çıkarılan bileziklerle karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Bunun yanı sıra Anadolu veya Anadolu dışındaki müzeler ve koleksiyonlarda incelenerek benzer örnekler ele alınmıştır. Yapılan çalışmalar, Anadolu'da cam bilezik üretiminin MS 3. yüzyıldan itibaren başladığını ve Bizans ile İslami dönemlerde yaygın bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Özellikle Bizans döneminde Doğu Akdeniz bölgesinde üretim ve kullanım yoğunlaşmışken, İslami dönemde bileziklerin farklı estetik ve teknik özelliklerle çeşitlendiği anlaşılmaktadır.

Kahramanmaraş Müzesi'nde korunan bezemesiz cam bilezikler, Spaer'in gruplama sistemi temel alınarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre, çalışmaya konu olan bilezikler, Spaer'in "Type A"

---

¹¹ Geyik Karpuz, a.g.m., 2013, s.254; Tümay Hazinedar Coşkun, "Berna Oğuz Koleksiyonu'ndan Bizans Dönemi Cam Takıları", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* (22), 2020, <https://doi.org/10.22520/tubaked.2020.22.003> s.33

olarak adlandırdığı tek renkli ve bezemesiz bileziklerin ana grubu içinde yer almakta ve kesitlerine göre "Spaer Type A1" olarak sınıflandırılan dairesel kesitli bilezikler grubuna dahil edilmektedir.

En yaygın grubu oluşturan bu bileziklerin en erken örneği MS 3. yüzyıla tarihlendirilmekle birlikte uzun dönemler boyunca kullanım görmüş bir bilezik tipidir¹². Bu tipe en erken örnek olarak ise MS 3. yüzyıla tarihlendirilen İsrail'de bir çocuk mezarından çıkmış bilezik parçaları verilebilir¹³. Yapım tekniklerine göre ekli (1-7 no.lu) ve eksiz (8-23 no.lu) bilezikler olarak iki başlık altında incelenen bileziklerin tamamı dairesel kesitlidir ve lif sarma tekniğinin yanı sıra halka çevirme tekniği kullanılmıştır. Çapları 4 cm ile 8.8 cm arasında değişen bileziklerin, 4 cm ile 7 cm arasındaki daha küçük çaplı olanlarının muhtemelen çocuklar için tasarlandığı, 7 cm üzerindeki daha büyük çaplı olanlarının ise yetişkin kadınlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.

Cam bileziklerde oldukça yaygın olarak kullanılan siyah renk Kahramanmaraş Müzesi örneklerinde de baskındır ve bunun dışında mavi, lacivert ve koyu yeşil renklerin kullanıldığı görülmektedir. Ekli bileziklerde özellikle ek yerlerinin belli olduğu görülmektedir. Bu kısım dışa bombeli şekilde çıkıntı yapmıştır. Bileziklerin tamamı bezemesiz olarak üretilmiştir ve oldukça temiz olan bileziklerin bazılarının yüzeyinde matlaşma veya korozyon meydana gelmiştir.

Müzelerde, koleksiyonlarda ve arkeolojik kazılarda bulunan bileziklerin büyük bir kısmını, tek renkli, dairesel kesitli ve bezemesiz olanlar oluşturmaktadır. Bu tür bileziklerin, ilk üretimlerinden itibaren hemen hemen her dönemde yaygın bir şekilde üretilip kullanılmış olması, kesin bir tarih aralığı belirlemeyi veya belirli bir dönemi işaret etmeyi zorlaştırmaktadır. Fakat yapılan kazılarda bu tip bileziklerin bulunduğu tabakalar veya beraberinde bulunan eserlerle karşılaştırıldığında verilen tarihler bu durumu biraz daha netleştirmektedir. Örneğin; Afyon-Amorium¹⁴ ve Manisa-Sardes¹⁵ kazılarında ortaya çıkarılan bu tip bilezikler Orta Bizans Dönemine,

¹² Spaer, a.g.m.,1988, s. 54.

¹³ Spaer, a.g.m.,1988, s. 54.

¹⁴ Margaret Anne Violet Gill, Amorium reports. Finds I, The glass (1987-1997), Oxford: Archaeopress, 2002.

¹⁵ Axel Von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass From Sardis*, 1980, Plate 16, no. 679.

Demre Aziz Nikolaos Kilisesi¹⁶ buluntuları MS 11.-13. yüzyıla, Kuşadası Kadıkalesi¹⁷ örnekleri MS 12.-13. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiştir.

Mardin Müzesi'ndeki tek renkli bezemesiz bileziklerin benzer örnekleri, Kars-Anı¹⁸, Samsat¹⁹, Kubad - Abad Sarayı²⁰, Konya-Gevale Kalesi²¹ kazı buluntularında, Tire Müzesi (MS 6. yy)²², Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji Müzesi (MS 6. yy)²³, Kocaeli Müzesi²⁴, Bergama Müzesi²⁵, Mardin Müzesi²⁶, Sinop Müzesi (MS 3.-6. yy)²⁷, Ödemiş Müzesi (Bizans/10-13. yy)²⁸, TŞCF Cam Koleksiyonu²⁹ ve Yüksel Erimtan Koleksiyonu³⁰nda görülmektedir.

Kahramanmaraş Müzesi'ndeki bezemesiz cam bilezikler satın alma yolu ile müzeye kazandırıldığından net bir tarih vermek kolay değildir.

---

¹⁶Özgül, Çömezoğlu, *Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

¹⁷ Oral Çakmakçı, a.g.m., 2012, s. 120;

¹⁸ Yaşar, Çoruhlu - J. Özlem, Oktay, "2006-2009 Kars-Ani Kazılarında Ortaya Çıkarılan Cam Bilezikler Üzerine". *XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 20-22 Ekim 2010*, Konya, (2011), s. 158.

¹⁹ Zekiye, Uysal, "Samsat Kazılarında Bulunan Cam Bilezikler" *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/1, (2020), Fot. 2.

²⁰ Uysal, a.g.e., 2013, Res. 147.

²¹ Ahmet, Yavuzılmaz, "Gevale Kalesi Cam Bilezik Buluntuları (2013-2015)", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri I 02-05 Kasım 2016*, Sakarya, (2017), s. 53

²² Binnur, Gürler, *Tire Müzesi Cam Eserleri*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2000, s.122-123.

²³ Mehmet, Tekocak, "Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Cam Eser" *Kaunos/Kbid Toplantıları 2 Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu* (Ed. Çiğdem Gençler Güray), 2013, Res. II.1.

²⁴ Gül, Geyik Karpuz - Kemal, Çibuk, "Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesinde Bulunan Cam Bilezikler", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Kocaeli, (2017), s. 286-288

²⁵ Cenker, Atilla - Binnur, Gürler, *Bergama Müzesi Cam Eserleri*. İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı, 2009, s. 194-197.

²⁶ Geyik Karpuz, a.g.m., 2017, Foto. 6-11.

²⁷ Temür – Eker, 2019a; Temür – Eker, 2019b, Kat. No. 132-151.

²⁸ Çakmakçı, a.g.m., 2017, Katalog No. 8.

²⁹ Üzlifat, Canav, *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Koleksiyonu*. İstanbul: Türkiye Şişe ve Cam Fabrikası Anonim Şirketi, 1985, s. 95.

³⁰ Christopher S., Lightfoot - Melih, Aslan, *Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Koleksiyonu*. Ankara: Ünal Offset. 1992, s. 222-223.

Ancak yapımının kolay olması ve değerli taşlardan yapılan bileziklerin taklidi şeklinde üretilmesinden dolayı neredeyse her dönem karşımıza çıkabilmektedir. Yapılan araştırmalar, bu tür bileziklerin MS 3. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Özellikle Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerine ait buluntular veren yerlerde yapılan kazılarda bu tür bileziklerin yoğun şekilde bulunması, onların kullanım tarihine geniş bir aralık atfetmeyi gerekli kılmaktadır.

Kahramanmaraş'ta bu tür eserlerin üretimi konusuna değinmek gerekirse daha önce yapılan çalışmalar cam bileziğin veya boncuğun üretilmesi için çok karmaşık bir atölye düzenine ihtiyaç olmadığını göstermektedir. Örneğin; Elazığ-Harput'ta ortaya çıkarılan ve fırın yapısına ait olduğu düşünülen kalıntı içerisinde yoğun cam bilezik ve boncuk parçaları tespit edilmiştir³¹. Bu da gösteriyor ki, cam bilezik veya takı üretimi küçük, basit bir fırında da yapılabilmektedir. Bu durum, benzer yapıların birçok merkezde tahrip olmuş olabileceğini veya henüz keşfedilmediğini de düşündürmektedir.

Kahramanmaraş'ta cam bilezik üretiminin kesin olarak varlığından söz etmek mümkün olmasa da, bu ihtimali tamamen göz ardı etmek de doğru olmayacaktır. Kahramanmaraş Müzesi'nde yer alan farklı tiplerde birçok cam kap, kolye, boncuk ve bileziğin varlığı³² ve bunların da yine Kahramanmaraş merkez ve ilçelerinden gelmiş olması Kahramanmaraş'ın cam üretimi konusunda küçük çaplı da olsa etkin olabileceği olmasa da ticari ilişkilerle bu camlara sahip olduğunu düşündürmektedir.

Kaynakça

Atilla, Cenker, - Gürler, Binnur, *Bergama Müzesi Cam Eserleri*. İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı, 2009, s. 194-197.

Canav, Üzlifat, *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Koleksiyonu*. İstanbul: Türkiye Şişe ve Cam Fabrikası Anonim Şirketi, 1985.

³¹ Taştemür-Aytaç, a.g.m., 2017, s. 74.

³² Eker, a.g.m., 2019, s. 169.

Çakmakçı, Zeynep, "Ödemiş Müzesi Koleksiyonundaki Bizans Dönemi Boyalı Cam Bilezikleri" *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 16, (2017), s.125-143.

Çoruhlu, Yaşar - Oktay, J. Özlem, "2006-2009 Kars-Ani Kazılarında Ortaya Çıkarılan Cam Bilezikler Üzerine". *XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 20-22 Ekim 2010*, Konya, (2011), s. 155-171.

Çömezoğlu, Özgü, *Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Davidson, Gladys R., *Corinth Vol. 12, The Minor Objects, American School of Classical Studies at Athens (1952)*, pp. iii-vii+ixxii+1+3-366.

Eker, Fevziye, "Antikçağın Süsü: Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Kaburgalı Ve Burma Cam Bilezikler" *TUBA-AR*, 25, (2019), s. 161-171.

Erdal Eser- Müberra Şahin, "Divriği Kalesi Kazısı Cam Buluntular", *Her Yönüyle Sivas Kongresinin 100. Yılında Sivas Uluslararası Sempozyumu*, Kültür, Sanat, Toplum, 3. Cilt, (ed. Prof. Dr. Hakan Yekbaş - Doç. Dr. Ahmet Yüksel), Sivas, (2019), s. 256. s. 149-164.

Geyik Karpuz, Gül, "Cam Bilezik Araştırmaları Üzerine Bir Deneme" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 6, Sayı 25, (2013), s. 249-255.

Geyik Karpuz, Gül, "Mardin Müzesi'nde Bulunan Bezemesiz Cam Bilezikler Üzerine Bir Değerlendirme" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 59, (2017), s. 145-156.

Geyik Karpuz, Gül - Çibuk, Kemal, "Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesinde Bulunan Cam Bilezikler", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Kocaeli, (2017), s.283-296.

Gill, Margaret Anne Violet, *Amorium reports. Finds I, The glass (1987-1997)*, Oxford : Archaeopress, 2002.

Gürler, Binnur, *Tire Müzesi Cam Eserleri*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2000.

Hazinedar Coşkun Tümay, "Berna Oğuz Koleksiyonu'ndan Bizans Dönemi Cam Takıları", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* (22), 2020, s. 31-49.

Lightfoot, Christopher S., - Aslan, Melih, *Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Koleksiyonu*. Ankara: Ünal Offset. 1992, s. 222-223.

Oral Çakmakçı, Zeynep, "Kuşadası-Kadıkalesi Kazılarında Süs Amaçlı Cam Objeler: Boncuklar ve Bilezikler", *II. ODTÜ Arkeometri Çalıştay*, Ankara (2012), s. 114-135.

Petronius Arbiter, Satyricon, 52.

Shindo, Yoko, "The Classification and Chronology of the Islamic Glass Bracelets from al-Tur, Sinai", *Cultural Change in the Arab World Senri Studies* 55, (2001), s. 73-100.

Spaer, Maud, "The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine", *JGS*, Vol.30, New York, (1988), s.51-61.

Taştemür Emre - Aytaç, İsmail, "Harput İç Kale Kazısı Cam Fırınlarına Ait İlk Gözlemler" *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2017), s. 69-89.

Tek, Ahmet Tolga, "Arykanda'da Bulunan Antik Cam Eserlere Genel Bir Bakış" *SERES'07*, (2007), s. 152-168.

Tekocak, Mehmet, "Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Cam Eser" *Kaunos/Kbid Toplantıları 2 Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu* (Ed. Çiğdem Gençler Güray), 2013, s. 127-142.

Temür, A.-Eker, F., "Sinop Müzesi Geç Antik Çağ Cam Bilezikleri" *Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, (Ed. Aydın Erön Emre Erdan) Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019a, s. 17-34.

Temür, A. – Eker, F., Sinop Müzesi Cam Eserler Kataloğu, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2019b.

Uysal, Z., "Kubad-Abad Kazılarında Bulunan Cam Bilezikler (2005-2010)", *Sanat tarihi Dergisi*, S. XIX/2, (2010), s. 43-54.

Uysal, Zekiye, *Kubad-Abad Sarayında Selçuklu Cam Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-2-1.9.Dizi-Sayı 1, Ankara, 2013.

Uysal, Zekiye, "Samsat Kazılarında Bulunan Cam Bilezikler" *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/1, (2020), Fot. 2. s.301-317

Von Saldern, Axel, *Ancient and Byzantine Glass From Sardis*, 1980.

Yavuzylmaz, Ahmet, "Gevale Kalesi Cam Bilezik Buluntuları (2013-2015)", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri I 02-05 Kasım 2016, Sakarya*, (2017), s.49-61.

Extendet Abstract

As in our day, the curiosity about decorating to look beautiful has always existed in ancient times. Glass bracelets were one of the ornaments used especially by women and children in the 2nd millennium BC. Glass bracelets, which we have come across quite a lot in archaeological excavations, have been a piece of popular jewellery because of their ease of production and low cost. Within the scope of this study, information will be given on the production technique and development of this type of bracelet by analysing 23 undecorated bracelet samples preserved in the Kahramanmaraş Museum. The bracelets, which are produced in different ways in terms of colour, decoration, technique and cross-section, have been produced for long periods of time, which causes problems in dating. This range can be very wide when giving a date range to glass bracelets. In this study, 23 glass bracelets in the Kahramanmaraş Museum will be analysed and then dated by analogy method, taking into account the period characteristics of the artefacts.

The 23 monochrome plain glass bracelets preserved in the Kahramanmaraş Museum were included in the study and examined in detail. All these bracelets, brought to the museum by purchase, are intact. When they were brought to the museum by purchase, they were dated by analogy method. The bracelets, which vary between 4cm and 8.8cm in diameter, were probably used by children and women. When we look at the colour scale, the bracelets are dominated by black and blue, which are also used. While the surfaces are generally clean, corrosion was observed in some examples. The monochrome plain bracelets of the Kahramanmaraş Museum are analysed under two headings according to their construction techniques: attached monochrome plain bracelets and unattached monochrome plain bracelets.

Most of the bracelets unearthed in museums, collections or archaeological excavations are monochrome, circular and unadorned. The fact that bracelets with these characteristics have been widely produced and used almost every period since the first production makes it difficult to give a precise or short dating period for bracelets. However, the dates given in the excavations, when compared with the layers in which such bracelets were found or the artefacts found with them, clarify this situation a little more. For example, the bracelets in this group found in the excavations at Afyon-Amorium and Manisa-Sardes are dated to the Middle Byzantine Period, the finds from the Church of St Nicholas in Demre to the 11th-13th century AD, and the examples from Kuşadası Kadikalesi to the late 12th-13th century AD.

When we look at the history of bracelet production and use, we know that this type of bracelet has been used since the 3rd century AD, and the fact that

they were widely excavated in the Late Roman and Early Byzantine periods will cause us to give a wide range of dates. As for the production of such artefacts in Kahramanmaraş, previous studies show that there is no need for a very complex workshop organisation to produce glass bracelets or beads. For example, intensive fragments of glass bracelets and beads were found in the remains unearthed in Elazığ-Harput and thought to belong to a furnace structure. This shows that the production of glass bracelets or jewellery can also be done in a small, simple kiln and that these structures have perhaps been destroyed in many centres or have not been encountered so far. This situation does not allow us to say that there was a definite production in Kahramanmaraş, but it does not prevent us from thinking there was production. The presence of many bracelets of different types in the Kahramanmaraş Museum and the fact that these bracelets come from the centre and districts of Kahramanmaraş may suggest that Kahramanmaraş may have been active in glass production, albeit on a small scale, or that it may have possessed these glasses through commercial relations.

Since the undecorated glass bracelets in the Kahramanmaraş Museum were acquired by purchase, it is not easy to give a clear date. However, since they are easy to make and produced as imitations of bracelets made of precious stones, they can be encountered almost every period. When we look at the history of bracelet production and use, we know that this type of bracelet has been used since the 3rd century AD, and the fact that they were widely excavated in the Late Roman and Early Byzantine periods will cause us to give a wide range of dates. As for the production of such artefacts in Kahramanmaraş, previous studies show that there is no need for a very complex workshop organisation for the production of glass bracelets or beads. For example, intensive fragments of glass bracelets and beads were found in the remains unearthed in Elazığ-Harput and thought to belong to a furnace structure. This shows that the production of glass bracelets or jewellery can also be done in a small, simple kiln and that these structures have perhaps been destroyed in many centres or have not been encountered so far. This does not allow us to say that there is a definite production in Kahramanmaraş, but it does not prevent us from thinking there was production. The presence of many bracelets of different types in the Kahramanmaraş Museum and the fact that these bracelets come from the centre and districts of Kahramanmaraş, as well as the different forms of glass materials in the museum, indicate that Kahramanmaraş was the centre of glass production.

Araştırma Makalesi/ Research Article

An Overview of the Royal Geographical Society and Its Activities*

Fatma Erkaya Topcu** - Cengiz Kartın***

(ORCID: 0000-0002-8148-5876 / 0000-0003-3457-6916)

Makale Gönderim Tarihi

19.08.2024

Makale Kabul Tarihi

11.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Erkaya Topcu, F., Kartın, C., "An Overview of the Royal Geographical Society and Its Activities", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağın (2024): 1959-1997.

APA: Erkaya Topcu, F., Kartın, C. (2024). An Overview of the Royal Geographical Society and Its Activities. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağın), 1959-1997.

"Without geographers, this Empire would never have been created. All over the world you will still find them exploring and surveying unknown lands, drawing borders, planting seeds of trade, pacifying savage tribes and expanding the frontiers of civilisation" (Curzon 1912)

---

*This article is based on Fatma Erkaya Topcu's PhD thesis titled 'The Activities of the British Royal Geographical Society in the Ottoman Territories during the reign of Abdul Hamid II (1876-1909)', which is currently being carried out at Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of History.

** Ph.D. Candidate, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey, ferkayatopcu@gmail.com.

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Türkiye.

*** Assoc. Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Literature, Department of History, Turkey, cengizkartin@gmail.com.

Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Abstract

The 15th and 16th centuries in Europe were a period of major events such as Humanism, Reformation, Renaissance and Geographical Discoveries. There were some developments that would lead to the revival of the science of geography depending on these important factors that occurred in the last centuries of the Middle Ages. These developments can be summarised as the discovery of new lands, developments in cartography, various scientific and technological inventions and travels popularised by the magnetic compass and the development of navigation. These developments enabled Europe's economic expansion and the establishment of a global dominance. Britain, which was the first to industrialise and establish global dominance with the process of change known as the Industrial Revolution in the 18th century, was the most powerful imperialist state in the world until recently. The Royal Geographical Society, which was established as a result of these developments in Europe, is an organisation that could produce data that would serve the imperialist expansion and where geography and cartography activities were carried out. This article is a study of the foundation, development, structure, aims and work of the Royal Geographical Society, founded in London in 1830.

Keywords: England, Geography, Discoveries, Royal Geographical Society, Travel.

Kraliyet Coğrafya Topluluğuna ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış

Öz

Avrupa'da XV ve XVI. yüzyıllar Hümanizm, Reform, Rönesans ve Coğrafi Keşifler gibi önemli olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Ortaçağ'ın son asırlarında meydana gelen bu önemli etkenlere bağlı olarak coğrafya ilminin yeniden canlanmasına neden olacak bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler yeni toprakların keşfi, haritacılıktaki gelişmeler, çeşitli bilimsel ve teknolojik buluşlar, navigasyonun gelişmesi ve manyetik pusula ile popüler hale gelen seyahatler şeklinde özetlenebilir. Meydana gelen bu gelişmeler Avrupa'nın iktisadi yayılmasını ve küresel bir egemenlik kurmasını sağlamıştır. XVIII. yüzyılda Sanayi Devrimi olarak bilinen değişim süreciyle ilk sanayileşen ve küresel egemenliği kuran İngiltere yakın tarihlere kadar dünyanın en güçlü emperyalist devleti olmuştur. Avrupa'daki bu gelişmelerin sonucu olarak kurulan Kraliyet Coğrafya Derneği 'de emperyalist yayılmaya hizmet edecek verileri üretebilecek, coğrafya ve haritacılık faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kurumdur. Bu çalışma 1830 yılında Londra'da kurulan Kraliyet Coğrafya Derneği'nin kuruluşu, gelişimi, yapısı, hedefleri ve çalışması üzerine bir incelemedir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Coğrafya, Keşifler, Kraliyet Coğrafya Derneği, Seyahat.

Introduction

The term “geography” derived from the Ancient Greek words ‘geo-’ (earth) and ‘graphien’ (to write), originally referred to the description of places. Its contemporary meaning developed in the 18th century, when the field underwent division into distinct branches, marking its transition to a modern discipline. Geography was divided into various branches in the west, particularly with the increase in geographical discoveries, the recognition of every region of the world and in parallel with the advances in other disciplines. At the end of this development process, today geography has gained the meaning of 'a science that investigates the interaction between the natural environment and people and synthesizes its results'.¹ If we look at the definition on the website of The Royal Geographical Society; ‘geography is the field of research that integrates and unites the world's landscapes, peoples, places/spaces and environments’.²

*With the cultural reawakening in Europe known as the Renaissance, Europe became the centre of geographical knowledge.*³ With the Age of Discoveries (1400-1750), which was a renaissance phase in geography, many geographical expeditions were carried out in Europe, and these travels, which were financed because of commercial returns, also made a significant contribution to geographical knowledge by enabling scientific research and discoveries.⁴ In the eighteenth century, knowledge of geography continued to expand with the South Pacific voyages of James Cook and Joseph.⁵ Geography, which gained its scientific identity with the works of Humboldt, Ritter, Peschel, Ratzel

¹ Osman Gümüşçü, *Historical Geography*, Istanbul 2016, p. 15.

² <https://www.rgs.org/about-us/what-is-geography>).

³ N. E. Özgüç-E. Tümertekin, *Geography, Past Concepts, Geographers*, Istanbul 2000, p.50.

⁴ Lalita Rana, *Geographical Thought: A Systematic Record of Evolution*, New Delhi 2008, p.5.

⁵ N. Yavan- C.Y. Kurtar Anlı, “Livingstone, D. N., A Brief History of Geography”, *International Journal and Geography Education*, 38 (2018), p.312.

and their followers, became a more systematic structure with its place as a discipline in European universities in the nineteenth century.⁶ In addition due to the need to describe the world, geography has rapidly developed into a discipline, and the most accurate evidence of its becoming a discipline is the increase in the number of geographers, geographical societies and their publications.⁷ Accordingly, the British Royal Geographical Society has made considerable progress in explorations and continues to support scientific discoveries of this kind today.⁸

In this study, the formation of the British Royal Geographical Society, its conditions, aims, structure and some of the prize-winning works from the travels organized by the society to different parts of the world in order to build the imperialist order will be discussed. The Royal Geographical Journal, started to be published in the 1830s, and the review articles and meeting reports published in the journals that continued to be regularly published under different names in the following years will be the primary source for the study.

The Process Leading to the Foundation of the Royal Geographical Society

It is known that there is a significant connection between England's advances in the science of geography and Geographical Discoveries. No sooner had Britain begun to encourage maritime ventures and the exploration of unknown countries than it needed some instructions by which it could realise its objectives. These instructions became a necessity for the recording and preserving the history of adventure and discovery, for the use of the information obtained, for the training of explorers on land and sea, and for England to become a glorious nation with its explorers and discoveries. In this respect, Sebastian Cabot's⁹ contribution to the development of British

---

⁶ Gümüşçü, op.cit., p.198.

⁷ Özgür, op.cit., p.45.

⁸ Yavan-Anlı, op.cit., p.312.

⁹ 'Sebastian Cabot is the earliest English polar explorer who led the first expedition to find the north-west passage from North America between 1508 and 1509' see George Parker Winship, "Sebastian Cabot 1508", The Geographical Journal, 12/2 (1899), pp.204-205.

geographical science by writing the history of British seafaring is an undeniable fact. For nearly 300 years before the Royal Geographical Society was founded, the pioneers of British geography, despite having insufficient resources and limited incentives, carried out various studies for the development of geographical science with their talent and perseverance. For this reason, the Society traces its history back to the time when the British overtook the Portuguese and Spanish, who had preceded them in the race of discovery. From this point of view, diligent geographers such as Richard Eden¹⁰, Richard Hakluyt¹¹ and Samuel Purchas¹² and their works have been the cornerstones of British geographical science.¹³

During the reign of Elizabeth I, public interest was directed towards geographical research. Since the efforts of explorers were highly respected in England during this period, the greatest passion of young explorers was to increase their fame by making discoveries in distant regions. However, in addition to these young and adventurous explorers, the efforts of scientific geography students were also of great interest. In the sixteenth century, when there was a race for geographical discovery, an association called the Elizabethan Geographical Society was founded, chaired by Richard Hakluyt. On the council of the association there were explorers such as Hawkins, Raleigh, Drake, who are attributed as the forefathers of the science of geography, and mathematicians and cosmographers such as Lancaster, Jenkinson, Gilbert, Davis, Wright, Digges, Dee, Harriott.¹⁴ From an

---

¹⁰ 'Richard Eden, a close friend of Sebastian Cabot, was born around 1520, and it was during his university years that he first became interested in the scientific cosmographic studies that would occupy him throughout his life.' See David Gwyn, 'Richard Eden Cosmographer and Alchemist', *The Sixteenth Century Journal*, 15/1 (1984), pp.15-16.

¹¹ 'Richard Hakluyt, born in 1553, became interested in the art of applied geography after graduating from Christ Church, Oxford, where he learnt and taught geography, and published his 'Diverse Voyages Touching the Discovery of America' in 1582.' See James P. Helfers, 'The Explorer or the Pilgrim?', *Studies in Philology*, 94/2 (1997), p. 162.

¹² 'Samuel Purchas took his degree from St John's College, Cambridge, and moved from clergyman to clerk in his native Essex. Purchas never travelled more than 200 miles from Essex, and recorded the accounts of sailors returning to England from their voyages.' See E. G. R. Taylor, 'Samuel Purchas', *The Geographical Journal*, 75/6 (1930), p.537.

¹³ Clements Robert Markham, *The Fifty Years 'Work of the Royal Geographical Society'*, London 1881, p. 1-5.

¹⁴ Markham, op.cit., pp.5-6.

institutional point of view, the idea of establishing a scientific society in England was put forward and partially developed during the Protectorate period, and The Royal Society, founded in 1665, hosted many branches of science from medicine to geology, from mathematics to geography.¹⁵

The foundation of the Royal Society is one of the first objective products of Rancis Bacon's philosophy work. Sir Archibald Geikie began the 'Foundation and Early History of the Royal Society' section of the Record with these words.¹⁶ This statement is supported by Thomas Sprat's comment in his 1667 History of the Royal Society that 'Lord Bacon's New Atlantis (1627) was the prophetic plan of the Royal Society'.¹⁷ Recently, though, Dr Young has drawn attention to Comenius' visit to England in 1641-1642¹⁸ as one of the previously little-known influences leading to the formation of the Royal Society. Comenius's visit to London marks an important stage in the development of the idea of creating a major institution for scientific research in this country.¹⁹ At this stage, the Invisible College was organized in 1645, the first phase of the Royal Society, by a group of scientists influenced by the intellectual ideas of Comenius.²⁰

On the other hand, the work of the Royal Society in 17th-century England was of great importance for the development of experimental science and the recognition of the new philosophy.²¹ In England, as in Italy and France, people came together under the influence of both ideas and real needs. As early as 1645, the group, which included scientists such as Robert Boyle, John Wilkins, Christopher Wren, held meetings at Gresham College in London. The design of the association was first taken into consideration by Charles II six months after 28

¹⁵ Markham, op.cit. p.7.

¹⁶ A. C. S. "Notes on the Foundation and History of the Royal Society", *Notes and Records of the Royal Society of London*, 1/1 (1938), p. 32.

¹⁷Thomas Sprat, *The History of the Royal Society of London, For the Improving of Natural Knowledge*, London 1667, p. 12.

¹⁸ For the author's book see Robert Fitzgibbon Young, *Comenius in England*, 1971.

¹⁹Dorothy Stimson, "Comenius and Invisible College", *Isis*, 23/2 (1935), p.373.

²⁰ A. C. S. op.cit., p.34.

²¹ Stimson, op. cit., p. 374.

November 1660.²² At the beginning of the following year, King Charles II declared himself patron of the association and gave it the title of 'Royal Society'.²³

The first charter of the Royal Society was issued on 15 July 1662 and the second charter on 22 April 1663. On 20 May 1663, the association had 94 members, and on 22 June 1663, it accepted 4 more members, making a total of 98 members. These 98 members are known as Original Fellows and the council consists of 20 members, excluding the president.²⁴ The history of the Royal Society can be divided into three periods: The 17th century, the next century and a half, and finally the period after the middle of the 19th century. The composition, activities and functions of the Society varied greatly during these three periods, and the first and third periods were the most active periods of activity.²⁵ Unofficial links between the Royal Society and the English state were strong, and politicians, courtiers, diplomats and government officials made up 23 per cent of the Society's membership between 1660 and 1685.²⁶

While the Royal Society was interested in the progress of the other sciences it hosted, it paid less attention to geography than it should have. Hence there was a need for a central organisation to guide, control and manage explorers and to look after their interests more closely. Sir Joseph Banks²⁷, who was President of the Royal Society for many years,

---

²²L. J. Henderson, "The Royal Society", *American Association for the Advancement of Science*, 93/2402 (1941), p.28.

²³John Barrow, *Sketches of the Royal Society and Royal Society Club*, London 1849, p.1.

²⁴E. S. De Beer, "The Earliest Fellows of the Royal Society", *Bulletin of The Institute of Historical Research (University of London)*, XV (1938), p.172.

²⁵Henderson, op. cit., p. 27.

²⁶John Gascoigne, "The Royal Society and the Emergence of Science as an Instrument of State Policy", *The British Journal for the History of Science*, 32/2 (1999), p.172.

²⁷Joseph Banks was descended from a family dating back to the reign of Edward III. His date of birth was 4 January 1743. He was a diligent and successful student of natural history and botany in general. At the age of 9 he was educated at Harrow School and at the age of 13 at Eton. At the age of 17 he entered Christ Church, Oxford in 1760. In the first year of his undergraduate studies at Oxford, his father died and they rented a house near the Physic garden of the Chelsea Apothecaries association, where he spent his free time from Oxford. During his time at Oxford his love of botany grew and he was able to organise a class in natural history under the tutelage of the botanist and

was both a keen geographer and a great traveller, and took a leading role in the establishment and management of a separate society to promote geographical exploration.²⁸ In this respect, in 1788, with the inspiration and efforts of Sir Joseph Banks, a group of enthusiastic and determined geographers such as Lord Rawdon, Earl of Galloway, General Con Way, Sir Adam Fergusson, Major Rennell and others founded the African Association to encourage the exploration of the interior of Africa.²⁹ At this time, almost all of Africa's coastline and the map of Africa beyond Egypt was unexplored, and the places that had been discovered so far by Europeans had been visited for looting and enslavement. The forementioned association aimed to promote the cause of science and humanity, to explore the mysterious geography, to identify resources and to improve the condition of the inadequate continent. It was through skilled and experienced travellers that the interior of Africa was penetrated as far as possible and information on all subjects was gathered.³⁰

Sir Joseph Banks did not limit his geographical endeavours to the African continent. It was Sir Joseph Banks who conceived the idea of establishing a settlement at Botany Bay in Australia, who aided and assisted the East India Company and, most importantly, who, with Mr Barrow, Secretary of the Navy, sought to reassess the problem of Arctic exploration. The aim was geographical exploration. However, with the death on 19 June 1820 of Sir Joseph Banks, who presided over the Royal Society for forty-two years, the activities of British geographers for institutionalization came to a standstill for a while.³¹

During this period of stagnation, The Raleigh Club, which would later lead to the establishment of the Royal Geographical Society, constituted

---

astronomer Israel Lyons. In 1763 he received an honorary degree and graduated. In 1766 he was elected a Fellow of the Royal Society, and in 1777 President of the Royal Society.' See Hector Charles Cameron, *Sir Joseph Banks, Great Britain 1952*, p.3., 'Sir Joseph Banks K.B.', *The Illustrated Magazine of Art*, 1/5 (1853), pp.277-279.

²⁸ Markham, op.cit., p.10.

²⁹ A. Adu Boahen, "The African Association 1788-1805", *Transactions of the Historical Society of Ghana*, 5/1 (1961), vol.5, no.1, p.48.

³⁰ William Sinclair, "The African Association of 1788", *Journal of the Royal African Society*, 1/1 (1901), p. 146.

³¹ Markham, op.cit., p.14.

an important stage. The founder of this club was Sir Arthur De Capell Brooke, a famous traveller of the XIXth century and the first Englishman to travel to Northern Scandinavia.³² According to Brooke's idea of establishing a club consisting only of travellers, the world would be divided into sections corresponding to the number of members, each section would be represented by a member, and the club would visit almost every part of the globe. Brooke first shared this idea with his close friends Colonel Leake, Deputy Legh, Captain Mangles and Lieutenant Holman and received their approval. A list of the most distinguished travellers was prepared. In 1826 they issued a circular and on 7 February 1827 the club was officially founded as The Raleigh Club. At the meetings where London's most distinguished travellers came together, ideas were exchanged and the idea began to emerge that a more organised body should be formed to help advance the science of British geography. The Raleigh Club kept interest in geographical pursuits alive, refreshed old memories and paved the way for more systematic work, in other words, greased the wheels of science.³³ As mentioned earlier, the club pioneered the establishment of the Royal Geographical Society three years after its foundation and became a member of the society in 1854.³⁴

Foundation of the Royal Geographical Society

The founders of the Royal Geographical Society traditionally drew their inspiration from The Raleigh Club, founded as a 'rationalist association'. The fact that some of the members of this club were members of the Royal Geographical Society may be taken as an indication of the close relationship between the two organisations.³⁵

---

³² 'Arthur de Capell Brooke was born in Northamptonshire in 1791, the son of a landed baronet. In 1812 he enlisted in the Royal Horse Guards. However, his military career was short-lived and in 1816 he joined the travellers' club. With his adventurous urge to travel, he chose Northern Scandinavia as his first place to explore. Brooke, who was also a member of the Royal Society, is the author of *Travels in Norway*.' See James Marshall-Cornwall, 'An Early Scandinavian Traveller', *The Geographical Journal*, 144/2 (Jul-1978), pp.250-253.

³³ Markham, *op.cit.*, pp.15-18.

³⁴ Cornwall, *op.cit.*, p.253.

³⁵ 'List of members of The Raleigh Club and the Royal Geographical Society', see Markham, *op.cit.*, pp.15-25.

At The Raleigh Club meeting held on 24 May 1830 in Thatched House under the chairmanship of John Barrow, it was suggested that among the numerous literary and scientific societies existing in England, the main purpose of this institution should be to complement its original purpose as a scientific institution for the promotion and dissemination of geography, the most important and entertaining branch of knowledge. The reasons such as the universal interest aroused by the science of geography, the primary importance of its benefits for humanity, the necessity for the prosperity of a maritime nation such as Great Britain, which has many and extensive lands, and the definite benefit of knowing the different concepts of the physical and political relations of the world reveal the necessity of the association. In the meeting held in this framework, it was agreed to establish a new association under the name of the London Geographical Society.³⁶

John Barrow pointed out that there are independent institutions and data on geography in the UK and stated that the aims of the newly established association should be:³⁷

- ✓ to collect, record and interpret new, interesting and useful information that may be in the possession of the association for public use,
- ✓ to collect the best books on geography, to create a collection of maps and charts from the earliest period to the most advanced period of today, to provide travellers who want to travel to foreign countries with information about the country they will,
- ✓ to provide documents and materials that travellers will need to take with them,
- ✓ to prepare brief instructions for travellers, including the most desirable places to visit and the best ways to proceed there, and to provide financial support from the association's fund for financial,
- ✓ to keep in touch with geographical societies, geographical enthusiasts and British intellectuals living in remote locations around the world,

³⁶"Prospectus of the Royal Geographical Society", *JRGS*, 1 (1831), pp.vii-xii.

³⁷ Markham, op.cit., p.20.

✓ to connect with all the literary and philosophical communities with which geography is connected.

At this meeting, six members of The Raleigh Club were nominated to the Provisional Committee consisting of Sir John Barrow³⁸, Robert Brown³⁹, Roderick I. Murchison⁴⁰, John Cam Hobhouse⁴¹, Mountstuart

---

³⁸ 'John Barrow was born on 19 June 1764 in Ulverstone, a town in the northern part of North Lancashire. Barrow, who showed an ardent love for adventure and travel from his youth, quit his job at the iron foundry in Liverpool and went on a journey to Greenland with Liverpool merchants. Barrow, who had a curious mind, studied everything down to the manoeuvres of the ship during this trip. Shortly after his return, he was appointed to Lord Macartney's ambassadorial staff and travelled to China. In 1797, accompanied by Lord Macartney, he travelled to the Cape of Good Hope with new assignments and wrote his book *Travels to South Africa*. Impressed by this book, Lord Melville and the Troy government appointed him second secretary to the Admiralty. A member of the Royal Society, Barrow is also a member of the Raleigh Club and the Royal Geographical Society.' See G.S. Ritchie, 'Sir John Barrow Bart F.R.S.', *The Geographical Journal*, 130/3 1964, pp.350-354., *Auto-Biographical Memoir of Sir John Barrow Bart Late of the Admiralty*, London 1847.

³⁹ 'Robert Brown was born in Montrose on 21 December 1773, the son of the vicar of the Episcopal Church. During his military service in 1798, he benefited from Sir Joseph Banks' library of botanical science, and in 1799, at the invitation of Joseph Banks, he travelled to New Holland (Australia), where he made significant contributions to botanical science with about four thousand new plant species he discovered. Robert Brown, one of the most noble members and president of The Linnean Society, one of the oldest natural history societies in the world, was also elected a member of The Royal Society in 1822.' See 'Obituary Notices of Deceased Fellows', *Proceeding of the Royal Society of London*, 9 (1857-1859), pp.527-532.

⁴⁰ 'Sir Roderick I. Murchison was born in Terradale, East Ross on 19 February 1792. In 1805 he was sent to military school at Great Marlow and in 1807 was commissioned as a midshipman in the 36th Regiment. He retired from military service in 1814 and turned to geological studies through Sir Humphrey Davy, whom he met in 1823. Murchison, who devoted his life to science from then on, took chemistry courses at the Royal Institute in 1824. He was elected as a member of The Geological Society in 1825, The Royal Society and The Raleigh Club in 1826. In 1857, in his presidential address to The Royal Geographical Society, he argued that 'physical geography and geology are inseparable scientific twins'. See Edmund N. Gilbert, Andrew Goudie, 'Sir Roderick Impey Murchison', *The Geographical Journal*, 137/4 (Dec 1971), pp.505-511.

⁴¹ 'Born in 1786, John Cam Hobhouse was educated at Westminster School and Cambridge. In 1810 he became a travelling companion of Lord Byron on his journeys to Albania and Greece. He published his famous *Travelling to Albania* in 1813. Hobhouse, one of the best regulars of The Raleigh Club, had a great interest in geography. In 1831 and 1857-1858 he sat on the Council of the Royal Geographical Society.' See Markham, *op.cit.*, p.22.

Elphinstone⁴² and Bartholomew Frere⁴³.⁴⁴ In addition, Captain W. H. Smyth also became a member and the association became stronger with his participation. These were the seven founders of the Royal Geographical Society, whose names should always be remembered by British geographers.⁴⁵ The details were determined at meetings held by the interim committee, and a public meeting was held on 16 July 1830 to announce the adopted resolutions. The Society was honoured with the patronage of King William IV and announced its formation as The Royal Geographical Society.⁴⁶ President John Barrow stated that the decisions of the society were as follows;⁴⁷

✓ The society honoured by the gracious patronage and permission of His Majesty shall be known as the Royal Geographical Society of London,

✓ There will be no limit to the number of ordinary members, but the number of Honorary Foreign Members will be determined in the future,

✓ The Association shall consist of a president, four vice-presidents, a treasurer, two secretaries and twenty-one other members to conduct the business of the Council,

✓ The council and officers will be elected annually,

✓ The chairmanship shall not be held for more than two consecutive years and the same person may serve as chairman after one year,

---

⁴² 'He was born in 1779 and travelled to India to serve in the Company Civil Service. In 1819 he became Governor of Bombay. After returning to England he began to write the History of the Moghul Reign in India. In 1831 he was a council member and vice-president of The Royal Geographical Society.' See Markham, op.cit, p.23.

⁴³ Bartholomew Frere was born in 1776. He was educated at Harrow and Cambridge. He then entered the diplomatic service and served for a time as Chargé d'Affaires in Constantinople. He was a well-read geographer and scientist, and, as Sir Roderick Murchison said, combined a good heart and a good mind. He served the Royal Geographical Society for nearly twenty years and died in 1852. 'See Markham, op.cit., p.22.

⁴⁴ *Royal Geographical Society Year Book and Record 1903*, London 1903, p.2.

⁴⁵ Markham, op.cit., p.24.

⁴⁶ "Prospectus of the Royal Geographical Society", *JRGS*, p. viii.

⁴⁷ "Prospectus of the Royal Geographical Society", *JRGS*, pp. viii-ix.

- ✓ One of the four presidents will be removed from office every year, but can take office again after one,
- ✓ Seven of the other twenty-one members of the Council will be replaced each year at the general election of the Association,

As soon as these resolutions were adopted, the President, John Barrow, made a speech explaining the general views of the association. He argued that, based on the membership list, there was a favourable view of the benefits likely to accrue from the work of the association. He said that the real benefit would depend not only on knowledge but also on the endeavours and efforts of the president and council in various matters. He requested the assistance and co-operation of both the army and naval officers.⁴⁸

On the other hand, when the membership list of the organization is analysed, it can be interpreted that it consists of eminent people who were involved in many fields of activity. The list of 460 original members included, besides the king, 43 naval officers, 50 army officers and 10 clergymen, many of the leading statesmen of both parties, members of parliament, famous botanists, geologists, engineers, cartographers, toolmakers and marine researchers. Recognising the importance of advancing the science of geography, these members began to collaborate with the association to provide all kinds of support for the prosperous future that was needed.⁴⁹ At the same time, the Society was open to receiving valuable input on geographical matters from professionally qualified people with an interest in geography, whether or not they were on the membership list. In particular, it was ready to make use of a variety of information from its citizens living in various parts of the world, from public servants in the British colonies, and from those who had travelled or would travel to foreign countries.⁵⁰ The fact that most of the authors of the articles in the journals published by the Royal Geographical Society are not members of the society supports the information given in the last sentence. After its foundation, the society wanted to realise its goals quickly and adopted 'exploration' as its motto for the first ten years of its existence, since it tried to support

---

⁴⁸ Markham, *op.cit.*, p.25.

⁴⁹ Markham, *op.cit.*, p.26.

⁵⁰ Prospectus of the Royal Geographical Society", *JRGSL*, p. x.

expeditions of explorers in various parts of the world. With the excitement of discovery, the young organization undertook to finance at least three expeditions, even if in a hurry. Captain Alexander's expedition to South Africa⁵¹, Schomburgk's expedition to British Guiana⁵² and Ainsworth's expedition to Kurdistan⁵³, the last of which was described as the most costly and arduous.⁵⁴

The Royal Geographical Society, whose founders were inspired by The Raleigh Club, continued to expand. The letter of association they received from The African Association and The Palestine Association can be shown as evidence of this expansion. At a council meeting, a letter was read from the secretary of the African Association, implying that they were willing to transfer their funds to the Royal Geographical Society and thus merge. The Council unanimously decided to accept this proposal. They were informed that if they agreed to pay dues to the Royal Geographical Society they would have all the privileges of members.⁵⁵ The Palestine Union, declaring that the Royal Geographical Society was founded with similar aims to those of their own founding, proposed a merger by transferring all its financial funds, books and

---

⁵¹ 'The direction of an expedition into South Africa by the council of the Royal Geographical Society of London has been given to Captain Alexander.' See 'Expeditions into the Interior of South Africa', *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 4 (1834), p. 372.

⁵² 'The members of the Geographical Society decided on an expedition to explore the interior of British Guyana in the second half of 1834. The decision was communicated to the government, received the approval and patronage of His Majesty's ministers, and Robert Hermann Schomburgk was appointed as explorer.' See 'Report of an Expedition into the British Guayana, in 1835-36', *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6 (1836), p. 224.

⁵³ 'The Council, together with the Society for Promoting Christian Knowledge, approved and supported an expedition to Kurdistan. The purpose of this expedition was to become acquainted with the Nestorian Christians and their mountainous region.' See 'At the Annual General Meeting, May 1838: Report from the Council', *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8 (1838), p.vii.

⁵⁴ 'The Centenary Meeting: Addresses on the History of the Society', *The Geographical Journal*, 76/6 (Dec 1930), p.460.

⁵⁵ 'Five members of the African Association, Lord Clive, Henry Banks, Charles Hoare, H. H. Hoare and John Motteux, were admitted as members of the Royal Geographical Society.' See 'Union of the African Association with the Royal Geographical Society of London', *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 1 (1831), pp. 257-258.

documents to the association. The Council accepted the merger proposal of the two organisations after its meeting on this issue.⁵⁶ Another expansion proposal came from The Bombay Society. This society was founded in Bombay in 1832 with the support of distinguished surveyors of the Indian Navy to elucidate the geography of western India and neighbouring countries. In a letter from the Bombay secretary, the Bombay Society expressed its wish to merge with the Royal Geographical Society and become a branch of it. This would ensure its own stability and, as a branch of the Royal Geographical Society, it would benefit from its every instruction. The Council received this application cordially and the two societies began to work in co-operation.⁵⁷

Publications of the Society

Journal: The Association decided to publish a journal of its own for reasons such as the usefulness of its research in the field, recording discoveries, disseminating new information, providing instructions for discoveries, and promoting educational activities related to the study of geography.⁵⁸

This journal was to be published under the supervision of the council according to the statutes of the society and maps and illustrations were to be added to these publications when necessary. The first volume of The Journal of the Royal Geographical Society of London was published in 1832 and consisted of 284 pages. It contained reports read at meetings from November 1830 to June 1831. From the first moment it was recognized as part of the Society's task not only to publish the reports read at the meetings, but also to consider matters of geographical interest. The journal continued to be published until 1880 and comprised a total of fifty volumes, containing a record of all the most important geographical work done at the time.⁵⁹

---

⁵⁶ "Front Matter", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 4 (1834), pp. i-iv.

⁵⁷ J. Fraser Heddle, "Letter from the Secretary of the Geographical Society at Bombay to the Secretary of the Royal Geographical Society of London", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 3 (1833), pp. v-ix.

⁵⁸ Markham, *op.cit.*, p.98.

⁵⁹ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, pp.31-32.

Proceedings: By the year 1855, the work of the society had increased and it was decided to publish a supplementary publication called Proceedings. This journal was published at frequent intervals during the year and included reports on the minutes of the meetings, summaries of the papers read, and brief announcements on topics of interest. The first volume containing the meetings of 1855-6 and 1856-7 was published in 1857. The journal, 22 volumes in all, continued to be published until 1877-8.⁶⁰

Proceedings (New Series): When Volume 50 of the Journal and Volume 22 of the Proceedings were published, the council decided to merge the two journals into The Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. This was to be a monthly journal containing not only the proceedings of the society but also lists and announcements of all new books and maps. The first volume was published in 1879 and continued until 1892, when it completed its 14th volume.⁶¹

The Geographical Journal: In 1892, the council decided to make a new change to the periodicals of the society and started to publish the journal under the title The Geographical Journal, which covers the whole field of geography in an even more comprehensive manner. It was published twice a year, with the first volume in January 1893.⁶²

History of the Society: In 1881, the society completed its fifty years and The Fifty Years Work of the Royal Geographical Society was published by Clement R. Markham, the secretary of the society.⁶³

The Operation of the Society

The affairs of the Society are conducted by the Council with the assistance of permanent staff under the direct supervision of the President and Honorary Secretary. The council meets fortnightly from November to June in the afternoons before the evening meetings. Its task is varied; all important correspondence is brought before it for consideration, it has the management of the finances of the society, it

⁶⁰ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, p.32.

⁶¹ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, p.33.

⁶² *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, p.34.

⁶³ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, p.32.

is consulted on requests for grants of money and loans of vehicles for expeditions and geographical research. The council is responsible for the election of members, it is responsible for the efficiency of the library and map collection of the association, the reports submitted to the society for reading and publication at meetings are evaluated and referred to the council for reporting, and the prizes awarded by the association are determined by it. These are some of the various tasks of the Council, and matters brought before it are initially referred to committees. The committees, after scrutiny of the subject report, provide the council with a final decision. These committees are Finance, Library and Map, Exploration, Publication and Research. The finance committee meets when necessary, others meet once a month.⁶⁴

House of the Society

The Society's ability to further its objectives, to accumulate and make available geographical knowledge and to advance and assist research and exploration, depends on the public support of the Society. It is only through productive and sustained work that the work of the Geographical Society can be felt and recognized as being of national importance. The overriding aim of the founders of the Society and their successors was to build the reputation of the Society through hard work and to prove the value of their efforts. To realize these aims, the Association first turned to finding solutions to housing problems.⁶⁵

Initially the society met in the rooms of the Horticultural Society in Regent Street from 1830 to 1840, in agreement with the great botanist and one of the founders, Dr Robert Brown. From 1840 to 1854 the Society's rooms were at 3 Waterloo Palace and meetings were held at King's College. From 1854 to 1870 the society rented Whitehall Palace 15 and meetings were held in the library built for the ballroom. From 1858 to 1870 meetings were held in the Royal Society's Hall in a wing of Burlington House.⁶⁶

---

⁶⁴ The Royal Geographical Society "Its Foundation and History Work and Publications Charter and Bye-Laws and its House", London April 1939, pp.7-9.

⁶⁵ Markham, *op.cit.*, p.113.

⁶⁶ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Puplications*, p.16.

In 1870, Savile Row 1 was purchased for £14,257 and the Map Room was built at a cost of approximately £5000. This was the first time the Society had a building with a council chamber, map room, library, secretary and office manager's rooms. After the old wing of Burlington House was demolished, the society held its meetings in The Royal Institution in Albermarle Street for a short time. However, after 1870 the University of London permitted to use the large theatre hall in Burlington Gardens to hold meetings.⁶⁷

At the beginning of the century, the association had expanded its house, but over time it became clear that it would have to make an effort to enlarge the house or find a new location. It was previously thought that rebuilding would suffice. But in 1911 Earl Curzon of Kedleston was elected president and dedicated himself to making the society have a home again.⁶⁸ Lowther Lodge⁶⁹ in Kensington Gore was the home of James Lowther, Speaker of the House of Commons, and was purchased for £100,000. The house was divided into sections for a hall for meetings, a library, a map room, a new council chamber and other improvements.⁷⁰

Library of the Society

One of the stated aims of the Society at its founding in 1830 was the creation of a comprehensive geographical library. An article adopted at the first meeting in May 1830 declared that one of the aims of the Society was to “gradually assemble a library of the best books on

---

⁶⁷ Markham, *op.cit.*, p.113.

⁶⁸ “It is necessary for me to inform the members of the Royal Geographical Society of the outcome of arrangements for the purchase of new premises for the Society and to make a final appeal to those who have supported this venture.” See ‘The Society's New House’, *Geographical Journal*, 40/4 (October 1912), pp. 353-356.

⁶⁹ “The headquarters of the Royal Geographical Society were designed by architect Richard Norman Shaw and the building is one of the finest and most important examples of nineteenth-century architecture in London. Norman Shaw (1831-1912) was the most distinguished residential architect of the time, and Lowther Lodge was his first major work in the capital. Built in the 'Queen Anne' style, it contains some of the finest interior detailing of the period.” See Lynne Walker, “The Geographical Society's House: An Architectural History”, *The Geographical Journal*, 146/2 (July 1980), pp.178-189.

⁷⁰ The Royal Geographical Society “Its Foundation and History Work and Publications Charter and Bye-Laws and its House”, pp.2-3.

geography, to form a collection of maps and charts from the earliest to the most advanced period of crude geographical description, and to provide documents and materials to convey the best information to those who wish to visit foreign countries.”⁷¹

The library made slow progress at first, partly due to a lack of funds and partly due to the lack of a permanent home. At a meeting in 1841, the council expressed their desire to make the society the main focal point of geographical knowledge and were particularly concerned that the library and its collection of maps and charts be as complete as possible.⁷²

By 1850 the library had a collection of over 4000 volumes and over 1000 pamphlets. In 1853, in addition to regular book acquisitions under the supervision of the Library Committee, geographical periodicals from British and Foreign Government Departments were the main sources of accession.⁷³ The travel collections are also very satisfactory and include collections by Astley, Burney, Callander as well as early English collections such as Eden (1555-1577), Hakluyt (1589-1600), Purchas (1617).⁷⁴ At the same time, the library was able to add many expensive book indexes to its collection with the support of various ministries of His Majesty's Government such as the Indian Foreign Office, the Ministries of State for Colonies, the Colonial Administrations, the War Office and the Intelligence Department of the Admiralty.⁷⁵

A major renovation of the society's house in 1894, on the other hand, allowed for a major expansion of the library, lightening the crowded shelves and reorganizing the collections. In the fiftieth year of the association's foundation, the library contained over 20,000 books, and

---

⁷¹ “Prospectus of the Royal Geographical Society”, *JRGS*, pp. vii-viii.

⁷² “Very valuable geographical works, travel charts, old atlases and maps, which are very useful for comparative geography, should be acquired for very small sums. Our aim in this matter is that no work of geography, no map or chart, should be absent from the library of the Royal Geographical Society of London. “See “At the Annual General Meeting, May 24, 1841: Report from the Council”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 11 (1841), p.vi.

⁷³ G. R. Crone, “The Library of the Royal Geographical Society”, *The Geographical Journal*, 121/1 (Mart 1955), p. 28.

⁷⁴ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Puplications*, p.44.

⁷⁵ Markham, op.cit., p.103.

by 1897 it had grown to over 31,000. When the library was founded, its content consisted entirely of geographical works and travel books, but later on, works on ethnology, geology, history and other subjects were added.⁷⁶

The books in the library were arranged by subject, and the layout of the shelves and catalogs were designed to provide all possible comfort to members who wish to conduct research on geographical topics and consult geographical literature.⁷⁷

The Royal Geographical Society and the Development of Geography as a Science

Considering the commercial and political interests of England after the Industrial Revolution, geography constituted an important pillar of the knowledge it needed, and the innovations developed in this direction began to be applied in the field.⁷⁸

In the 1930s, in addition to fieldwork in Africa and the Polar Regions, there were other developments. The development of the railroad and the Industrial Revolution led to changes in the country's population and social structure. As the urban middle class and the poor grew, academics recognized the need for a radical restructuring of both the aims and methods of education.⁷⁹

Charles Lyell was a pioneer in criticising the intellectual and educational degeneration of the old universities, and in his lectures at King's College, London in 1832 he spoke of the need for a new approach to teaching in English education at Oxford and Cambridge.⁸⁰

When the Society was founded in 1830, Geography was part of the curriculum of most major private schools. A few years later, when

---

⁷⁶ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, p.44.

⁷⁷ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, p.49.

⁷⁸ Tevfik Orçun Özgün, "George Hayward's Journey to the Central Asia: The Periphery of the British Imperialist Politics", *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*, Spring 2021 (34), pp.176-177.

⁷⁹ D. R. Stoddart, "Geography, Education and Research", *The Geographical Journal*, 147/3 (Nov 1981), p.287.

⁸⁰ D. R. Stoddart, "Geography, Education and Research", *The Geographical Journal*, 147/3 (Nov 1981), p.287.

University College asked for help in giving geography the status of a university subject, it was scorned by the brave naval officers who ran the society. Because for many years the motto of the society was not education but exploration.⁸¹ According to Tom Longstaff, the educational work of the organization is more important than the exploration work. Because even if the society had never existed, exploration would have continued, but there is no other organisation that can press the issue of geographical education and implements it as successfully as the society.⁸²

However, it was forty years after its foundation before the Society became seriously interested in geographical education. In 1871, the famous Assyriologist Major-General Sir Henry Rawlinson became its president. According to H. R. Mill, Rawlinson "established himself as the most learned geographer of the century, occupying a dominant position in both exploration and science".⁸³ *The Dictionary of National Biography* describes Rawlinson as a good example of the Anglo-Indian officer class, who was described as a soldier, scientist and man of the world.⁸⁴ In the first year of Rawlinson's presidency, the association applied to the vice-chancellors of Oxford and Cambridge universities, and in a letter dated 3 July 1871, emphasised the importance of teaching geography as a subject in universities. However, this letter did not create a significant impact in the above- mentioned period.⁸⁵

---

⁸¹ Hugh Robert Mill, *The Record of the Royal Geographical Society 1830-1930*, The Royal Geographical Society Kensington Gore, S.W.7, p.247.

⁸² Stoddart, op.cit., p.287.

⁸³ Edmund W. Gilbert, "The RGS and Geographical Education in 1871", *The Geographical Journal*, 137/2 (Jun 1971), p. 200.

⁸⁴ Bkz. Henry Creswicke Rawlinson, *The Dictionary of National Biography*, Volume XVI. p. 773.

⁸⁵ 'We wish to emphasise the special importance of geography to the British of to-day. The possession of large and extensive colonies, the unprecedented extension of our commercial interests, the increasing freedom of intercourse between our country and every part of the world, the closeness of the links established by steamship and telegraphy, and the power which binds us to many distant communities, are conditions which greatly increase the value of geographical knowledge. The knowledge of the great routes which commerce has travelled, or is likely to travel, is now much more useful than in former times. The utilisation of geography for different purposes has been frequently referred to in detail. And this is a subject on which the council of the Royal

It is not surprising that the movement to establish geography as a university discipline, which began in the 1870s, was not immediately successful. This is because even eminent physical scientists such as Sir George Darwin could not determine how pure and simple geography could be made the subject of an intellectual discipline. Therefore, society recognized that in order for geography to be adopted, it needs to develop a new concept of what geography would. The success of the association in this regard depends on three factors.⁸⁶

The first factor was Scott Keltie, who was appointed Inspector of Geographical Education in 1884. Keltie, who was 44 years old at the time of his appointment, was characterized by an interest in geography, an ability to gather and digest information, good prose writing and a high degree of diligence. As mentioned above, society, conscious of developing a new concept of what geography was, was interested in developing the educational aspects of geographical studies.⁸⁷ In addition to its approaches to the universities of Oxford and Cambridge, it initiated the public schools medal prize for geography in 1869, but decided to cease it in 1884 as the results of the competition were disappointing.⁸⁸ Following these unsuccessful attempts, the society commissioned Education Inspector Keltie to visit schools and universities in the UK and abroad to investigate the role of geography in education and to prepare a report.⁸⁹ Keltie achieved good results

---

Geographical Society feel justified in expressing a general view. We do not speak of geography as a limited catalogue of names and facts, but as a science which should be taught liberally, with ample map tools, models and illustrations. We turn to the universities, not only to save geography from being badly taught in the schools of England, but to raise it to a higher standard than it has hitherto attained.' See Gilbert, op.cit., p.201.

⁸⁶ Stoddart, op.cit., p.288.

⁸⁷ M. J. Wise, "The Scott Keltie Report 1885 and the Teaching of Geography in Great Britain", *The Geographical Journal*, 152/3 (Nov 1986), pp.367-368.

⁸⁸ 'In 16 years, 62 medals were awarded to only 16 schools, of which Dulwich College and Liverpool College won 30 medals.' See Gilbert, op. cit., p. 201.

⁸⁹ 'Keltie worked on this report with efficiency and speed. On 17 May 1885, less than ten months after his appointment, he delivered the report to the association. It consists of 74 pages of written text. He asked a series of questions of 50 schools and visited 25. Wherever he went he collected pupils' work, textbooks, maps, atlases and teaching aids and sent them to London for an exhibition to be organised as a means of promoting geography. In his report, Keltie noted that the teaching of geography in Britain was

through these visits. In 1885, public exhibitions and lectures were started, and the participation in these exhibitions was much higher than expected.⁹⁰ Keltie focussed on proving that Sir George Darwin's doubts about the respectability of geography as a discipline were unfounded and sought to emphasise the functional links between the different levels in the education system. In his view, geography would not be successful unless it was done well in universities, and it would not be taken seriously in schools unless it was practised in universities.⁹¹

The second factor was the strong advocacy of Francis Galton and Douglas Freshfield within the council, which united the society in its relations with the universities. The battle for the recognition of geography at Oxford and Cambridge was won, and the council meeting resulted in an agreement on the actual payment of the salaries of lecturers to be appointed to the universities. Thirdly, in 1887, Halford Mackinder's article 'On the Scope and Methods of Geography', one of the founding documents of the discipline of geography, was prepared at the request of Henry Walter Bates, the secretary of the society.⁹²

These efforts of the society in the teaching of geography were successful. In 1888, Oxford University agreed to appoint Halford Mackinder as a lecturer in geography and to pay half of his salary for five years, half by the university and half by the association. The university authorities realised the importance of geography teaching and re-

---

extremely poor. At the beginning of the report, Keltie emphasised that geography should not be divided and that physical geography and political geography should be taught according to a common programme. According to him, the source of the problem lies in universities. The Keltie report showed what could be done in the teaching of geography and gave a conceptual basis for the establishment of the subject in British universities.' See Wise, *op.cit.*, pp.370-371.

⁹⁰ 'More than 4,000 people attended the exhibition, both in and out of education. The wealth of material on Geographical Education available to schools on the Continent opened the eyes of educators in England. Many visitors copied books, maps and atlases, and leading publishers were encouraged to publish many newly developed test books, maps and atlases. Another important feature of the exhibition was the large attendance of well-known professors and lecturers.' See, The Marquis of Lorne, 'The Annual Address on the Progress of Geography: 1885-6', *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography New Monthly Series*, 8/7 (Jul 1886), pp.417-418.

⁹¹ Stoddart, *op.cit.*, pp.289-290.

⁹² Stoddart, *op.cit.*, p.291.

agreed with the organisation for a second five-year plan. Cambridge University also established a chair of geography in February 1888 and the council contributed two-thirds of the salaries for five years. In 1899 a school of geography was established at Oxford under the supervision of the university and the council of the society, and the school was placed under the supervision of Mr Mackinder, who took a special interest in the historical and practical aspects of the subject.⁹³ Thus, some momentum was provided to geography education and staff who could eventually become geography teachers in secondary education were trained.⁹⁴

The Discovery Prizes Awarded by the Royal Geographical Society

The Royal Geographical Society's support to encourage exploration and research is one of its most important areas of activity. In this regard, there are four types of support programmes adopted by the association. It was presented to distinguished explorers and geographers in the form of gold medals, monetary donations, gold watches and tools. The society also made some initiatives to the government, seeking support for the execution of important expeditions, and in some cases undertook the sending and execution of an expedition itself.⁹⁵ In the first half-century of its existence, there was a vast unexplored area of the world and the Society devoted all its resources to accurately exploring this area, and the awards offered formed part of the Society's resources.⁹⁶ The Society's explorers were actively engaged in exploration in all parts of the world. For example, the zenith of African exploration was part of the great geographical events of the Society's first half century, the study of the oceans was recognized as an important part of geography since the days of Barrow and Smyth, Captain Sherard Osborn and other Arctic officers brought the renewal of polar exploration by naval vessels before the government through the

⁹³ *Year Book and Record 1903 Sixth Year of Publications*, pp.65-66.

⁹⁴ E. H. Brown, *Geography, Yesterday and Tomorrow*, Oxford 1980, p.102.

⁹⁵ Markham, op.cit., p.57.

⁹⁶ J. Scott Keltie, "Thirty Years Work of the Royal Geographical Society", *The Geographical Journal*, 49/5 (May 1917), p. 352.

council, and Anatolia was recognized as an important area of research since the Society was first founded.⁹⁷

As an encouragement for these discoveries, King William IV granted an annual premium of 50 guineas (Royal Premium), which was paid in cash.⁹⁸ The first Royal Premium of 50 guineas was awarded in 1832 to Richard Lander for his services in Niger.⁹⁹ The second prize was awarded to John Biscoe for his Antarctic expedition in 1833. Sir John Ross received the third prize for his expedition to the American Arctic Regions which lasted at least four winters. The fourth prize was awarded to Sir Alexander Burnes for his Central Asia expedition from Kabul to Bukhara and back via Persia.¹⁰⁰ The fifth subsequent award was presented as a medal, and after 1836 the awards were presented as medals (Royal Medal).¹⁰¹ The first Royal Medal was awarded to Sir George Back for his memorable voyage on the Great Fish River. The other two medals were awarded to Captain Robert FitzRoy for his explorations of South America and Patagonia, and Colonel Chesney for the Euphrates Expedition.¹⁰²

With the accession of Queen Victoria, Her Majesty reinstated the 50 guinea donation made by her uncle, and the council decided that two gold medals, each worth 25 guineas, would be awarded annually. One of these two gold medals, the Founder's Medal, bears the portrait of King William IV, who is attributed as the founder, and the other, the Patron's Medal, bears the portrait of the reigning monarch. Both medals are considered equal in value and honor. The Council also decided to award the Victoria Medal in honour of the late Her Majesty Queen Victoria for her commitment to the scientific study of geography.¹⁰³

In addition, the Society has four grants in recognition of valuable work in the field of exploration. The Murchison Grant, with an annual

---

⁹⁷ Year-Book and Record 1914, London: Kensington Gore 1914, p.23.

⁹⁸ Charles Close, Hugh Robert Mill, Douglas Freshfield, Francis Younghusband, General Bourgeois, Professor Oberhammer, Filippo de Filippi, Odon de Buen and Lauge Koch, "The Centenary Meeting: Addresses on the History of the Society", *The Geographical Journal*, 76/6 (Dec 1930), p. 455.

⁹⁹ Year-Book and Record 1914, p.23.

¹⁰⁰ Markham, op.cit., p.58.

¹⁰¹ Year-Book and Record 1914, p.23.

¹⁰² Markham, op.cit., pp.58-59.

¹⁰³ Year-Book and Record 1914, p.23.

value of £40, was the interest on £1000 bequeathed by Sir Roderick Murchison. It was decided by the Council that the annual income should be given to the traveler who was most successful in advancing the science of geography. The Back Grant, worth about £14 per annum, was interest on £540 bequeathed by Admiral Sir George Back, who died in 1878. Another fund, the Cuthbert Peek Grant, was to be used solely for the expansion of geographical knowledge. Donated by Cuthbert E. Peek in 1882, the £1000 endowment had an annual value of £25. And lastly, in 1886, the Gill Endowment, a gift from his sister, Mrs Gill, in memory of the late Captain WJ Gill, to encourage geographical research, with an annual value of £36.¹⁰⁴

Exploration Prizes Awarded by the Royal Geographical Society for Explorations in Ottoman Lands

Considering the commercial and political interests of England after the Industrial Revolution, geography constituted an important pillar of the knowledge it needed, and the innovations developed in this direction were started to be implemented in the field.¹⁰⁵ Using these innovations, western travellers and researchers travelled to many regions and countries of the world and sought ways to build an imperialist order for their own countries in these areas.¹⁰⁶ In general, England, which became the empire on which the sun did not set in the world in the 19th and early 20th centuries, played an important role in world domination, with the knowledge that deserves this expression, especially during the reign of Queen Victoria between 1837-1901.¹⁰⁷ In particular, the Royal Geographical Society, which is within the scope of our subject, was the institution where geography and cartography activities were carried out that could produce data that would serve the imperialist expansion.¹⁰⁸ The British organised many trips to the

---

¹⁰⁴ Year-Book and Record 1914, p.25.

¹⁰⁵ Özgün, 'George Hayward's Journey to the Central Asia: The Periphery of the British Imperialist Politics', pp. 176-177.

¹⁰⁶ Cengiz Kartın, England's Kurdish Policy (1918-1923), Erciyes University Institute of Social Sciences Unpublished PhD Thesis, Kayseri 2014, p.110.

¹⁰⁷ Cengiz Kartın, Necmi Uyanık, 'A Brief Overview of Britain's Eastern Policy through the British Archives and the Works of F. R. Maunsell', Tarihîn Peşinde: International Journal of History and Social Research, 26 (2021), p.42.

¹⁰⁸ Markham, op.cit., pp.19-32.

geographies they defined as the East, and the traveller's notes and memoirs obtained from these trips were recorded in the journals and archives of the society.¹⁰⁹

The contents of the journals of the Royal Geographical Society, which are its publications, can be shown as important indicators in terms of understanding the fields of activity of the society. The travel notes, letters and observations produced during the researches and expeditions were compiled by the publications of the society and shared with the public. Some of these travels to many countries of the world were deemed worthy of Royal Geographical Society awards. It will be useful for our study to give brief information about a few of the prize-winning expeditions in these journals, which were carried out within the Ottoman territory.

Colonel Chesney (Royal Medal, for the General Conduct of the 'Euphrates Expedition' in 1835-36)

The 1838 Royal Prize was awarded by the Council to Lieutenant-Colonel Chesney, Royal Artillery, for his eastward expeditions in search of the Euphrates, which, with great labor and determination, made a valuable contribution to both comparative and physical geography in the exploration of northern Syria, Mesopotamia and the Susiana delta.¹¹⁰

Francis Rawdon Chesney is credited as the explorer of the Euphrates River and the general founder of the overland route to India. After the Ottoman-Russian War of 1828-29, he was encouraged by the British ambassador at the Sublime Porte, Sir R. Gordon, to undertake an inspection tour of Egypt and Syria, which led to two important results. One of them was the Suez Canal issue and M. De Lesseps admitted that this endeavour was based on Chesney's report. The other important result was the discovery of the Euphrates Valley in 1831. Chesney led two expeditions to open a route to India via Syria and the Persian Gulf. Having travelled from Kine to Koseyr and inspected Suez, Chesney

¹⁰⁹ Cengiz Kartın, 'Recent Period Turkey Studies, British Archives in terms of Possibilities and Limitations', *Tarih Yazımı*, 6/1 (2024), p.34.

¹¹⁰ "At the Annual General Meeting, May 21, 1838: Report from the Council", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8 (1838), pp. iv-v.

decided to investigate the possibilities of an ancient but long-neglected route to India starting from the Syrian coast. He travelled through Palestine to investigate the Euphrates River, which had remained unexplored until then, and began to survey the Euphrates with detailed surveys. In this extremely challenging task, he did not speak the language of the Arabs and secrecy was required for the research. Chesney soon gained the trust of the Arabs and was able to conduct a comprehensive survey. He returned to England to submit a report to the government requesting acceptance of the Euphrates route to India. Over a period of two years, he liaised with King William, Lord Stratford Canning, Lord Ripon and other influential figures, and succeeded in getting a committee appointed to decide on the trial of a scheme of steam transport to India via the Euphrates.¹¹¹

As a result of Chesney's efforts, in 1835, the expedition planned to investigate the river and test the effectiveness of steam power started with two ships named Euphrates and Tigris.¹¹² Chesney proved that the Euphrates was navigable for steamships along the entire route from the Mediterranean to the Persian Gulf, a distance of about 1200 miles, which was the original purpose of the expedition, and confirmed his earlier views about the docility of the Arab tribes living on the coast.¹¹³

Lieut John Frederick Anthony Symonds (Patron's Medal for his Survey in Palestine)

The Patron's medal, dedicated to His Majesty's gracious donation, was awarded to Lieutenant Symonds, a Royal engineer who surveyed a large part of Palestine.¹¹⁴

¹¹¹ "Chesney", *The Dictionary of National Biography*, vol. IV, Oxford 1917, pp. 195-198.

¹¹²'We are proud to share the first and final version of the Euphrates Expedition with the public. This expedition is one of the most interesting expeditions ever undertaken for the purpose of establishing steam transport with India. The expedition was led by scientific officers equipped with various instruments, but apart from reasonable successes, the expedition was a failure.' See Colonel Chesney and W. Ainsworth, 'A General Statement of the Labours and Proceedings of the Expedition to the Euphrates under the Command of Colonel Chesney, Royal Artillery FRS', *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 7 (1837), pp.411-439.

¹¹³ "Chesney", *The Dictionary of National Biography*, p.198.

¹¹⁴"Report of Council", *The Journal of the Royal Geographical Society*, London, 13 (1843), p.vi.

The development of 19th century cartography owes much to the efforts of military surveyors who recognised the need for maps more clearly than ever before. By 1840, the general triangulation of a country and topographical studies had been handed over to skilled officers, and 19th century military cartography was carried out in colonial and political contested areas.¹¹⁵ In 1840, Syria and Palestine were the center of such conflicts. The conflicts between the Governor of Egypt Mehmet Ali Pasha and the Ottoman Sultan posed serious threats to the Ottoman Empire.¹¹⁶ At this point, thinking that it had become necessary to send forces to Syria, the British commissioned staff and corps officers under the command of Admiral Sir Robert Stopford. Lieutenant J.F.A. Symond arrived in Beirut on 13 December with the ranks under his command, and was sent to Jaffa with a small team to prepare a plan of the fortifications. In February 1841, Symonds arrived in Jerusalem, and in March 1841, he drew a plan of the city at a scale of 1:4800. This work was recognised as 'the first accurate plan of the holy city'. At the same time, Symonds received a message of thanks from the Royal Geographical Society for determining the level of the Dead Sea by the triangulation method.¹¹⁷

In addition, he was awarded the Patron's Medal by the council for his services in accurately determining the geographical data of the region located at an important point in the award presentations carried out by the society.¹¹⁸

W. J. Hamilton (Founder's Medal for his Research in Asia Minor)

In 1844 the Founder's Medal was awarded to William John Hamilton for his successful work on the physical geography, geology and antiquities of Asia Minor, Armenia and Pontus. In a speech delivered to the Royal Geographical Society, it was stated that this work provided detailed information about the central and northern parts of Asia Minor

---

¹¹⁵ Yolande Jones, "British Military Surveys of Palestine and Syria 1840-1841", *The Cartographic Journal*, 10/1 (June 1973), p.30.

¹¹⁶ For Kavalalı Mehmet Ali Pasha Rebellion, see Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Pasha Rebellion and the Egyptian Question*, TTK, Ankara 2021.

¹¹⁷ Jones, op.cit., pp.31-41.

¹¹⁸ "Presentation of the Gold Medals", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 13 (1843), pp.xi-xii.

and made a significant contribution to both physical geography and geology by redefining Armenia.¹¹⁹

William John Hamilton (1805-1867) was born in Scotland, studied at the University of Göttingen, and early in his career held diplomatic posts in Madrid, Paris and Florence. He became a member of the Geological Society of London in 1831 and its president in 1854.¹²⁰ Hamilton was also an active member of the Royal Geographical Society and served as its president in 1848 and 1849.¹²¹ In the summer of 1836, he shared the reports of his Anatolian travels with the society¹²², and in 1842 he published the book in which he gave detailed information about this journey under the title *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*. With these travels, Hamilton, who gained a successful place among British travellers, became the first person to climb Mount Erciyes with his scientific researches in Ottoman lands.¹²³

Dr. Georg August Wallin of Finland (25 Guineas for his Travels in Arabia)

Dr. Georg August Wallin travelled through a large part of the Arabian Peninsula that had never been traveled by Europeans, and during his travels he collected a great deal of interesting geographical information, which he shared with the Society. In recognition of Wallin's travels in Arabia, the Society presented him with a prize of 25 guineas.¹²⁴ He

¹¹⁹ "Presentation of the Gold Medals", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 14 (1844), p.xxvii.

¹²⁰ Murat Haniççe, 'An Ottoman City in 1836 through the Eyes of William John Hamilton: Tokat', *Foreign Travelogues on Turkey*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara-Ar December 2016, pp.175-176.

¹²¹ 'In accordance with the practice established by my predecessors during my presidency, I would like to share with you the developments in geography.' See W. J. Hamilton, 'Address to the Royal Geographical Society of London', *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 18 (1848), p.xxxi.

¹²² See W.J. Hamilton, "Extracts from Notes Made on a Journey in Asia Minor in 1836", *the Journal of the Royal Geographical Society of London*, 7 (1837), pp.34-61.

¹²³ 'The height of this mountain is so great and so unusual in this part of the world that the inhabitants of this country look upon it with admiration.', See William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of their Antiquities and Geology*, vol.2, London 1842, p.274.

¹²⁴ "Presentation of the Royal Premium", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 21 (1881), p.liiii.

prepared the valuable text titled *Notes Taken during a Journey through Part of Northern Arabia* about his adventures and observations about Arabia.¹²⁵

In the history of Arabian exploration Dr Wallin, the forerunner of Burton, Palgrave and Doughty, occupies an honourable place. He wrote two important articles containing a mass of information about the parts of Arabia he visited.¹²⁶ One of his articles was published in 1850 under the title *Notes Taken during a Journey through Part of Northern Arabia*¹²⁷, and the other was published in 1854 under the title *Narrative of a Journey from Cairo to Medina and Mecca, by Suez, Araba, Tawila, al-Jauf, Jubbe, Hail and Nejd*¹²⁸ in 1845.

Wallin's journey to Wahhabi country began when he applied for a traveling scholarship from the University of Helsingfors, which enabled him to travel in the East. His main goal was to visit Yemen and South Nejd to study Himyarite. However, he achieved neither of these. He spent a total of seven years in the East, with short stays in Syria, Iran and Iraq and longer stays in Egypt, especially in Cairo. During his stay in Cairo, to be able to travel freely in Arabia, he underwent a long period of training in Islam and identified himself as Abdel Wali. During this period, Wallin seemed to be a perfect Muslim, but there is no trace of any connection with the Turkish official class in his diaries. There is only a connection with Arabs from the lower middle class.¹²⁹

W. Gifford Palgrave (25 Guineas for his Journey in Arabia)

Gifford Palgrave's journey to Arabia provided important information about the internal situation of the country and its Wahhabi

¹²⁵Sharif M. Aloboudi, "Najd, the Heart of Arabia", *Arab Studies Quarterly*, 37/3 (2015), p.294.

¹²⁶ M. Trautz, "The Penetration of Arabia", *The Geographical Journal*, 76/3 (Sep 1930), p.249.

¹²⁷ Georg August Wallin, "Notes Taken during a Journey Through Part of Northern Arabia in 1848", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 20 (1850), pp.293-344.

¹²⁸ Georg August Wallin, "Narrative of a Journey from Cairo to Medina and Mecca, by Suez, Araba, Tawila, alJauf, Jubbe, Hail and Nejd in 1845", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 24 (1854), pp.115-207.

¹²⁹ Trautz, op.cit., p.250.

inhabitants.¹³⁰ At the anniversary meeting Palgrave was awarded 25 guineas for his journey in Arabia.¹³¹

Palgrave, a member of the Royal Geographical Society, attracted universal attention with his journey to Arabia in 1862-63. Born in Westminster in 1826, Palgrave was educated at Trinity College, Oxford, and after university entered the army as a lieutenant in the Bombay Native Infantry Regiment. Palgrave, who had a farsighted, energetic, and fearless nature since childhood, left the army within a few years, became a Catholic and joined the Jesuit order and devoted himself to their work for fifteen years. He learnt Arabic while working as an order official in India, Syria and Rome and decided to go to Arabia with the mission of Beirut to see if it would be possible to work as a Christian teacher in Arabia. In this regard, he received the support of the Emperor Napoleon III of France and persuaded his superiors. Palgrave believed that having detailed information about Arabia would be useful for imperialist ambitions.¹³²

He completed his mission in 1863, left the Jesuits, and returned to Europe. He narrated his journey and adventures at the February 1864 meetings, and in 1865 he published his article *Personal Narrative of a Year's Journey through Central and Eastern Arabia (1862-1863)* in the journal of the Society.¹³³

During his stay in Arabia, Gifford Palgrave introduced himself as a Syrian doctor and befriended Faisal bin Turki bin Abdullah Al Saud. Faysal's son Abdurrahman bin Faysal bin Turki Al Saud accused him of espionage and sentenced him to death. However, Palgrave escaped from these punishments.¹³⁴

---

¹³⁰Roderick Impey Murchison, "Address to the Royal Geographical Society", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35 (1865), p.clxxiv.

¹³¹"Report of the Council", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35 (1865), p. x.

¹³² William Gifford Palgrave, *A Vision of Life Semblance and Reality*, London 1891, p.vi.

¹³³ For detailed information, see W.G. Palgrave, 'Observations Made in Central, Eastern and Southern Arabia during a Journey Through That Country in 1862 and 1863', *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 34 (1864), pp.111-154.

¹³⁴ Palgrave, op.cit., p.viii.

In 1865, he was given a diplomatic mission by the British government and was appointed consul of Trabzon in 1867 and consul general of Bulgaria in 1878. In 1878 he became a member of the Royal Geographical Society and was awarded a gold medal from the French Geographical Society.¹³⁵

On the other hand, the work of Palgrave titled 'Ulysses: or Scenes and Studies in Many Lands' about the Kurds, the future of the Kurds and Kurdistan is quite remarkable. It is quite meaningful that Palgrave argues in this work that the Kurds, if supported by British politicians, could form the core of a nation and become the backbone of resistance against the Russian advance in that part of Asia. This argument points to the influence of people who took various diplomatic missions under the name of travellers on British policy makers.¹³⁶

Charles M. Doughty (the Gill Memorial as a Contribution towards the Expenses Incurred on his Map of Arabia)

The Gill Memorial Prize of 1888 was awarded to Charles M. Doughty. His travel gives a map of Arabia in addition to studies on Arabia.¹³⁷

Born in 1843 at Theberton Hall, Doughty was educated at Caius College, Cambridge in 1861, enrolled at Dawning College, Cambridge in 1866, and completed his MA at Caius College in 1869. During his undergraduate studies he became interested in antiquarian exploration, and after receiving his diploma he spent two years in London and Oxford on his account.¹³⁸ In 1876, he began his travels in Arabia¹³⁹, where his reputation as a traveller and scientist was mainly based, establishing close relations with the Arabs and travelling in Egypt, the Sinai Peninsula and Petra. Through his notes, he both organised the first superficial map of the Arabian Peninsula and wrote his work *Arabia in Deserta*, taking a

---

¹³⁵ Palgrave, op.cit., pp.ix-x.

¹³⁶ Henry Howarth, Mr Holmwood, Douglas Freshfield and General Strachey, "Kurdistan: Discussion", *The Geographical Journal*, 3/2 (Feb 1894), p.94.

¹³⁷ "The Anniversary Meeting May 28th 1888", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 10/7 (Jul 1888), p.468.

¹³⁸ D. G. Hogarth, "The Life of Charles Montagu Doughty", *The Geographical Journal*, 72/6 (Dec 1928), pp.555-556.

¹³⁹ *RGS/IBG ARCHIVES LONDON*, CB/7 1881-1910, Report on his travels in Northwest Arabia and Najd.

close interest in the life of the people of Arabia.¹⁴⁰ Although this work was written between 1879 and 1883, it was not published until 1888 due to the slow publication process at Cambridge University Press and the length and density of the book.¹⁴¹ During the war, this work was fully realised and became the principal guidebook for military and political personnel during British activities in Arabia. For this work Charles M. Doughty was awarded an honorary doctorate from Oxford in 1908, the Cambridge Honours in 1920 and the gold medal of the Royal Geographical Society in 1912.¹⁴²

Conclusion

While the XV and XVI centuries in Europe were a period of important events such as reform, Renaissance and geographical discoveries, great transformations were also experienced in geography. While Europe became the center of geographical knowledge because of these important transformations, in the 18th century England became the first country to industrialise with the Industrial Revolution and established the world's most powerful imperialist domination. In the late nineteenth century, when modern European science and imperialism coexisted, Europeans saw geographical knowledge as the key to imperialist power.

The universal interest aroused by the science of geography and the primary importance of its benefits for humanity, the necessity for the prosperity of a nation such as Great Britain with its vast territory, the benefit of knowing the concepts of the physical and political relations of the world, etc. revealed the necessity of establishing an association for geography.

In this regard, the Royal Geographical Society, founded in 1830, worked with all its strength and determination to add more to this power thanks to its officers in the field, starting from the fact that geographical knowledge is the key to the imperialist power. While the Society decided to publish a journal under its structure to benefit from the researches carried out in the field, to record discoveries, to

---

¹⁴⁰ "Mr C. M. Doughty", *Nature*, 117/204 (1926), p.204.

¹⁴¹ Andrew C. Long, *Reading Arabia British Orientalism in the Age of Mass Publication 1880-1930*, 2014, p.43.

¹⁴²Doughty, op.cit., p.204.

disseminate new information, and to provide encouragement for geographical studies, it also decided to create a library.

The discovery awards, which were implemented to encourage discovery and research, constituted one of the most important fields of activity in the society, and the organization also sought support from the government to reward important explorations. In this article, some conclusions about the awards given for the expeditions made in the Ottoman geography are also included.

Bibliography

Archival Sources

TNA, FO 78/2984, report entitled Bulgarian Consulate.

RGS/IBG ARCHIVES LONDON, CB/7 1881-1910, report on the travels in Northwest Arabia and Najd.

“At the Annual General Meeting, May 21, 1838: Report from the Council”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8 (1838), pp.iii-xviii.

“At the Annual General Meeting, 24 May, 1841: Report from the Council”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 11 (1841), pp.iii-viii.

Colonel Chesney and W. Ainsworth, “A General Statement of the Labours and Proceedings of the Expedition to the Euphrates under the Command of Colonel Chesney, Royal Artillery FRS”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 7 (1837), pp.411-439.

Cornwall, James Marshall, “An Early Scandinavian Traveller”, *The Geographical Journal*, 144/2 (1978), p.250-253.

Crone, G. R., “The Library of the Royal Geographical Society”, *The Geographical Journal*, 121/1 (1955), p.27-32.

“Expeditions into the Interior of South Africa”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 4 (1834), p.362-374.

“Front Matter”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 4 (1834), pp.i-iv.

Gilbert, Edmund N., Goudie, Andrew, “Sir Roderick Impey Murchison”, *The Geographical Journal*, 137/4 (1971), pp.505-511.

Gilbert Edmund W, “The RGS and Geographical Education in 1871”, *The Geographical Journal*, 137/2 (1971), pp.200-202.

Hamilton, W. J., "Extracts from Notes Made on a Journey in Asia Minor in 1836", *the Journal of the Royal Geographical Society of London*, 7 (1837), pp.34-61.

Hamilton, W. J., "Address to the Royal Geographical Society of London", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 18 (1848), pp.xxxi-lxxii.

Heddle, J. Fraser, "Letter from the Secretary of the Geographical Society at Bombay to the Secretary of the Royal Geographical Society of London", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 3 (1833), pp.v-ix.

Hogarth, D. G., "The Life of Charles Montagu Doughty", *The Geographical Journal*, 72/6 (1928), pp. 555-558.

Howorth, Henry, Mr Holmwood, Freshfield, Douglas and General Strachey, "Kurdistan: Discussion", *The Geographical Journal*, 3/2 (1894), pp.92-95.

Keltie, John Scott, "Thirty Years Work of the Royal Geographical Society", *The Geographical Journal*, 49/5 (1917), pp.350-372.

Murchison, Roderick Impey, "Address to the Royal Geographical Society", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35 (1865), pp.cviii-clxxxviii.

"Mr C. M. Doughty", *Nature*, 117/204, (1926), p.204.

"Obituary Notices of Deceased Fellows", *Proceeding of the Royal Society of London*, 9 (1857-1859), pp.524-563.

Palgrave, W.G., "Observations Made in Central, Eastern and Southern Arabia during a Journey Through That Country in 1862 and 1863", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 34 (1864), pp.111-154.

Palgrave, W. G., "A Tour in North-Eastern Anatolia", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 16/3 (1871-1872), pp.223-224.

"Presentation of the Gold Medals", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 13 (1843), pp.xi-xiv.

"Presentation of the Gold Medals", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 14 (1844), pp.xxxvii-xliv.

"Presentation of the Royal Premium", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 21, (1881), pp.liii-lv.

"Prospectus of the Royal Geographical Society", *JRGS*, 1 (1831), pp.vii-xii.

"Report of an Expedition into the British Guayana, in 1835-36", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6 (1836), pp.224-284.

"Report of Council", *The Journal of the Royal Geographical Society*, London, 13 (1843), pp. v-ix.

"Report of the Council", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35 (1865), pp.v-xii.

Ritchie, G.S., "Sir John Barrow Bart F.R.S.", *The Geographical Journal*, 130/3 (1964), pp.350-354.

Stoddart, D. R., "Geography, Education and Research", *The Geographical Journal*, 147/3 (1981), pp.287-297.

Taylor, E. G. R., "Samuel Purchas", *The Geographical Journal*, 75/6 (1930), pp.536-539.

"The Anniversary Meeting May 28th 1888", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 10/7 (1888), pp.459-471.

"The Centenary Meeting: Addresses on the History of the Society", *The Geographical Journal*, 76/6 (1930), pp.455-476.

The Marquis of Lorne, "The Annual Address on the Progress of Geography: 1885-6", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography New Monthly Series*, 8/7 (1886), pp.417-436.

"The Society's New House", *Geographical Journal*, 40/4 (1912), pp.353-356.

Trautz, M., "The Penetration of Arabia", *The Geographical Journal*, 76/3 (1930), pp.248-252.

"Union of the African Association With the Royal Geographical Society of London", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 1 (1831), pp.257-258.

Walker, Lynne, "The Geographical Society's House: An Architectural History", *The Geographical Journal*, 146/2 (1980), pp.178-189.

Wallin, Georg August, "Notes Taken during a Journey Through Part of Northern Arabia in 1848", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 20 (1850), pp.293-344.

Wallin, Georg August, "Narrative of a Journey from Cairo to Medina and Mecca, by Suez, Araba, Tawila, alJauf, Jubbe, Hail and Nejd in 1845", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 24 (1854), pp.115-207.

Winship, George Parker, "Sebastian Cabot 1508", *The Geographical Journal*, 12/2 (1899), pp.204-209.

Wise, M. J., "The Scott Keltie Report 1885 and the Teaching of Geography in Great Britain", *The Geographical Journal*, 152/3 (1986), pp.367-382.

Books and Articles

"Sir Joseph Banks K.B.", *The Illustrated Magazine of Art*, 1/5 (1853), pp.277-279.

A. C. S. "Notes on the Foundation and History of the Royal Society", *Notes and Records of the Royal Society of London*, 1/1 (1938), pp.32-36.

Aloboudi, Sharif M., "Najd, the Heart of Arabia", *Arab Studies Quarterly*, 37/3 (2015), pp.282-299.

Altındağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Pasha Rebellion and the Egyptian Question*, Ankara 2021.

Barrow, John, *Auto-Biographical Memoir of Sir John Barrow Bart Late of the Admiralty*, London 1847.

Barrow, John, *Sketches of the Royal Society and Royal Society Club*, London 1849.

Boahen, A. Adu, "The African Association 1788-1805", *Transactions of the Historical Society of Ghana*, 5/1 (1961), pp.43-64.

Brown, E.H., *Geography, Yesterday and Tomorrow*, London 1980.

Cameron, Hector Charles, *Sir Joseph Banks*, Great Britain, 1952.

Chesney, Francis Rawdon, *The Dictionary of National Biography*, vol. IV, London 1917.

De Beer, E. S., "The Earliest Fellows of the Royal Society", *Bulletin of The Institute of Historical Research (University of London)*, 15 (1938), pp.79-93.

Gascoigne, John, "The Royal Society and the Emergence of Science as an Instrument of State Policy", *The British Journal for the History of Science*, 32/2 (1999), pp.171-184.

Gümüşçü, Osman, *Historical Geography*, Istanbul 2016.

Gwyn David, "Richard Eden Cosmographer and Alchemist", *The Sixteenth Century Journal*, 15 (1984), pp.13-34.

Hamilton, William John, "*Researches in Asia Minör, Pontus and Armenia with Some Account of their Antiquities and Geology*", vol.2, London 1842.

Haniççe, Murat, 'An Ottoman City in 1836 through the Eyes of William John Hamilton: Tokat', *Foreign Travelogues on Turkey*, (2016), pp.175-192.

Helfers, James P., "The Explorer or the Pilgrim?", *Studies in Philology*, 94/2 (1997), pp.160-186.

Henderson, L. J., "The Royal Society", *American Association for the Advancement of Science*, 93/2402 (1941), s.27-32.

Jones, Yolande, "British Military Surveys of Palestine and Syria 1840-1841", *The Cartographic Journal*, 10/1 (1973), s.29-41.

Kartın, Cengiz, 'A Brief Overview of Britain's Foreign Policy through the British Archives and the Works of F. R. Maunsell', *Tarihin Peşinde: International Journal of History and Social Research*, 26 (2021), pp.40-55.

Kartın, Cengiz, "The British Archives in terms of Possibilities and Limitations in Recent Turkey Studies" *History Writing*, 6/1 (2024), pp.30-49.

Kartın, Cengiz, *England's Kurdish Policy (1918-1923)*, Erciyes University Institute of Social Sciences Unpublished PhD Thesis, Kayseri 2014.

Long, Andrew C., *Reading Arabia British Orientalism in the Age of Mass Publication 1880-1930*, 2014.

Markham, Clements Markham, *The Fifty Years Work of the Royal Geographical Society*, London 1881.

Mill, Hugh Robert, *The Record of the Royal Geographical Society 1830-1930*, Kensington Gore.

Özgüç, N.E. Tümertekin E., *Geography, Past Concepts, Geographers*, Istanbul 2000.

Özgün, Tefik Orçun, "George Hayward's Journey to the Central Asia: The Periphery of the British Imperialist Politics", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34 (2021), pp.175-195.

Özgür, Nazan Karakaş, *15th and 16th Century Explorations*, Istanbul 2015.

Palgrave, William Gifford, *A Vision of Life Semblance and Reality*, London 1891.

Rana, Lalita, *Geographical Thought: A Systematic Record of Evolution*, New Delhi 2008.

Rawlinson, Henry Creswicke, *The Dictionary of National Biography*, vol XVI, London 1917.

Sinclair, William, "The African Association of 1788", *Journal of the Royal African Society*, 1/1 (1901), pp.145-149.

Sprat, Thomas, *The History of the Royal Society of London, For the Improving of Natural Knowledge*, London 1667.

Stimson, Dorothy, "Comenius and Invisible College", *Isis*, 23/2 (1935), pp. 373-388.

The Royal Geographical Society "Its Foundation and History Work and Publications Charter and Bye-Laws and its House", London 1939.

Yavan Nuri, Kurtar Anlı Ceyda, "Livingstone, D. N., A Brief History of Geography", *International Journal and Geography Education*, 38 (2018), pp.311-317.

Year Book and Record 1903, London 1903.

Year-Book and Record 1914, London 1914.

Young, Robert Fitzgibbon, *Comenius in England*, 1971.

Internet Resources

<https://www.rgs.org/about-us/what-is-geography>.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Picardie Manevralarına Dair Bilgilerin Karşılaştırılması
ve Değerlendirilmesi**

Ali Güllü* – Dilara Uslu**

(ORCID: 0009-0003-5397-2241 / 0000-0001-5623-0794)

Makale Gönderim Tarihi
30.09.2024

Makale Kabul Tarihi
26.12.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Güllü, A., Uslu, D., "Picardie Manevralarına Dair Bilgilerin Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 1998-2022.

APA: Güllü, A., Uslu, D. (2024). Picardie Manevralarına Dair Bilgilerin Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 1998-2022.

Öz

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Fransa'da gerçekleşen bir tatbikat olan Picardie Manevraları'nı ele alan kaynaklar, bu manevraların önemini tam manasıyla yansıtmakta yetersiz kalmaktadır. Söz konusu kaynaklar, Picardie Manevraları'nın içeriği hakkında tam ve net bilgiler verememekte ve hatta Picardie Manevraları ile alakalı birbirinden farklı bilgiler ortaya koydukları için bu durum karışıklık oluşturmakta, dolayısıyla bu konuya dair doğru bilgiye ulaşımı engellemektedir. Bu çalışmada; bu hususlar ile ilgili karışıklık biraz olsun

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, gulluali95@gmail.com.

MA Candidate, Bilecik Şeyh Edebali University, Institute of Graduate Studies, Main Discipline of History, Turkey.

** Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, dilara.uslu@bilecik.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey.

ortadan kaldırılmaya ve bu konuya dair eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Bu makale ile; Birinci Dünya Savaşı'na giden süreç içerisinde düzenlenen Picardie Manevraları'na dair kaynaklarda verilen bilgilerin karşılaştırılması yapılmıştır. Bu manevraların öneminin tam olarak yansıtılabilmesi için başta Fransızca literatür olmak üzere kaynak taraması yapılmış olup dönemin Fransız gazetelerinin yanı sıra konuyu ele alan araştırma eserlerinden faydalanılmıştır. Picardie Manevraları adı altında yapılan çalışmaların verdiği bilgiler üzerinde karşılaştırma yapılmaya çalışılmış ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan Picardie Manevraları ile ilgili karışıklıklara dair bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Picardie Manevraları, askeri manevra, havacılık, Birinci Dünya Savaşı, Fransa, Mustafa Kemal Paşa

Abstract

The sources dealing with the Picardie Maneuvers, an exercise that took place in France before the First World War, are insufficient to fully reflect the importance of these maneuvers. These sources do not provide complete and clear information about the content of the Picardie Maneuvers and even provide different information about the Picardie Maneuvers, which creates confusion and thus prevents access to accurate information on this subject. In this study, it has been attempted to eliminate some of the confusion about these issues and to eliminate the deficiencies on this subject. This article compares the information given in the sources about the Picardie Maneuvers organized during the period leading up to the First World War. In order to fully reflect the importance of these maneuvers, a literature review was conducted, especially in French, and French newspapers of the period as well as research works on the subject were used. A comparison was made on the information provided by the studies conducted under the name of Picardie Maneuvers and an evaluation was made regarding the confusion about the Picardie Maneuvers before the First World War.

Keywords: Picardie Maneuvers, military maneuver, aviation, The Word War I, France, Mustafa Kemal Paşa.

Giriş

Picardie Manevraları, 9-18 Eylül 1910 tarihleri arasında yapılmış, tatbikatlar kısmı ise 12-18 Eylül 1910 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Picardie şehrinde gerçekleşen bu manevralar gerek ordusuyla gerek uçak ve zeplinleriyle gerekse uçak-zeplin karşıtı araçlar olan mitralyöz ve 75 mm'lik toplarla donatılan Fransız otomatik

toplariyla, Almanların Rhein kıyılarında meydana getirmiş olduğu manevraların altında ezilmeme ve meydan okuma amacını taşımaktadır.¹Seçilen bu bölgenin Almanlara sınır teşkil eden bir bölgede olması da² gelişigüzel bir seçim olmadığını kanıtı gibidir. Picardie Manevralarına Osmanlı Devleti'ni temsilen Kolağası Mustafa Kemal (Atatürk), Selâhattin (Köseoğlu) ve Ali Fethi (Okyar) katılmıştır. Yabancı kaynaklarla karşılaştırıldığında Picardie Manevraları'na ilişkin ele alınan bilgiler yeterli düzeyde olmadığı gibi bilgilerin yanlış bir şekilde aktarıldığı görülmektedir. Picardie Manevraları, Birinci Dünya Savaşı sürecinin daha iyi anlaşılmasında oldukça önemli bir yere sahip olmakla beraber Atatürk'ün eğitim hayatının yanı sıra kişiliğinin oluşumunda da önemli bir yere sahiptir.

Picardie Manevralarına Dair Türkiye'deki Literatürdeki Yanlış Bilgilerin Değerlendirilmesi

Picardie Manevraları ile alakalı oldukça mühim bir bilgi kirliliği söz konusudur. Picardie Manevraları'na ilişkin kaleme alınan Türkçe kaynaklar konunun önemini yansıtacak biçimde etraflıca ele alınmamış ve maalesef hatalı bilgilerle konunun tam manasıyla anlaşılmasını etkilemişlerdir. Picardie Manevraları hususunda, öne çıkan hatalı unsurlardan biri tarihlendirilmedir ve bu konu bilgi karışıklığına sebep olmuştur. Kaleme alınan eserlerde manevraların 12 Eylül-12 Ekim 1910 tarihleri arasında gerçekleştiği belirtilmekte ve düzenlenen tatbikatların 17-21 Eylül 1910 tarihleri arasında olduğu şeklinde yanlış bir bilgi verilmektedir.³ Ali Fethi (Okyar) tarafından kaleme alınan eserde de manevraların üç gün sürdüğü şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.⁴ Diğer incelenen eserlerde ise tarihlendirme hususunda 14-18 Eylül şeklinde bir tarih aralığı verilmiştir.⁵ Orhan Aydar tarafından yazılan Uçan

¹ Mehmet Önder, "Atatürk Fransa Picardie Manevralarında", *Erdem Dergisi*, c. 11, S. 32, 1998, s. 527; Fatih Özkurt, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askeri Manevra ve Tatbikatlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2013, s.58.

² Önder, a.g.m., s.527; Özkurt, a.g.t., s.58

³ Önder, a.g.m., s. 527-528; Özkurt a.g.t., s. 58.

⁴ Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, yay. haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 127.

⁵ Ajun Kunter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi I*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 42.

Süvariler adlı eserde ise Picardie Manevraları'nın tarihine ve konusuna yer verilmeden sadece kullanılan uçak sayısı ve balonlar hakkında bilgi verilmiştir.⁶ Fakat maalesef bu manevralara katılan uçak ve zeplinlerin adlarına bile yer verilmemiştir. Ne yazık ki konuyu ele alan kaynaklar, Picardie Manevraları'nın önemi konusunda bize yeterli bilgiler verememekte ve konunun anlaşılmasını engellemektedir. Şu ana kadar havacılık ile ilgili ele alınan kaynakların Picardie Manevraları ile ilgili bölümlerinde de çok farklı bilgilere yer verilmemektedir. Manevralara dair literatür tarandığında yazılan hatalı bilgilerin bu şekilde aktarıla geldiği gözlenmektedir. Kısacası incelenen eserler, Picardie Manevraları'nın içeriği ve teması hakkında yeterli bilgiler sunmamakta ve bu da konunun anlaşılmasının önünde bir engel olarak durmaktadır.

Picardie Manevralarının Önemi

Picardie'de gerçekleştirilen tatbikatların yapıldığı döneme baktığımızda devletlerin yürüttüğü politikalar ve gergin siyasi ortamın, Birinci Dünya Savaşı'nın oluşumunun yavaş yavaş şekillendiği bir dönem olduğu görülmektedir. Manevralar öncesindeki manzara şöyleydi:

“1910 yılına doğru Avrupa'nın süper devletleri, çıkarları açısından, tam bir bloklaşma içindeydiler. Silah sanayiinin giderek ilerlemesi, her gün yeni yeni silahların icat edilmesiyle, devletler bu bloklaşmayı zorunlu görüyor, aralarında güç dengeleri oluşturmak için büyük çabalar harcıyorlardı. Almanya, kendini Avrupa'nın en güçlü imparatorluğu olarak biliyor, disiplinli kara ordusunu yenilmez sayıyordu. Şimdi bütün ağırlığını donanmaya vermişti. Fransa, 1871 yılındaki Almanya'ya karşı yenilgisini, hele Alsace-Lorraine'in büyük bir parçasının Almanya'nın eline geçmesini asla unutamıyordu. Almanya'ya harp tazminatı borçlarını ödedikten sonra, modern silahlarla donatılmış bir ordu kurdu. Özellikle uçak sanayiini geliştirerek uçağın bir silah olarak kullanılmasını hedefledi. Savaş uçaklarından güçlü bir filo meydana getirdi. Almanya'ya karşı Ruslarla ittifak içine giren Fransa, şimdi de İngilizlerle anlaşmaya bakıyordu. İngilizlerse, sömürgecilığe dayalı geleneksel politikasını sürdürmekten yana, bu güç dengeleri içinde yerini alıyor, İtalya, Kuzey Afrika'daki Libya topraklarına göz dikiyordu. Avrupa'nın bu karmaşık politik

---

⁶ Orhan Aydar, *Uçan Süvariler*, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 10.

arenasında Osmanlılar, İmparatorluğun Orta-Doğu ve Avrupa'daki topraklarını korumaktan başka hiçbir şey düşünemiyordu. İkinci Meşrutiyetin ilanında söz sahibi olan ordu, özellikle ordunun genç subayları politikanın içindeydi, devleti onlar yönetiyorlardı.”⁷

Picardie Manevraları'nın böyle bir zamana denk gelmesi hiç de tesadüf değildir. Nitekim Fransızlar, Birinci Dünya Savaşı'nı Alsace-Lorraine'ı geri almak amacıyla bir fırsat olarak görmüşler ve “intikam savaşı” gözüyle bakmışlardır. Saldırı, savunma ve taktik anlayışının ön planda tutulduğu ve Fransızlar için hayli önemli sonuçlara yol açan Picardie Manevraları'nın hazırlık sürecinde manevraların hazırlayıcısı konumunda olan General Trémeau⁸ başta olmak üzere General Roques⁹'in teşviki ve çabası söz konusu olmuş ve 8 Eylül'de Savaş Bakanı General Brun¹⁰'un da yapılmasını tasdiklediği tatbikatlar gerçekleştirilmiştir.¹¹ Bu süreç şöyle bir seyir takip etmiştir:

“Ağustos 1910 gibi erken bir tarihte General Roques albaylara bir mektup gönderdi. Havacılık birlikleri komutanı Hirschauer, Estienne ve askeri havacılık teçhizatı müdürü Bouttieux, askeri havacılıkta ilerlemeyi hızlandıracak önerileri değerlendirmelerini istedi. Aynı ayın 30'unda bu dört subay bir araya gelerek, Roques tarafından bakana gönderilen ve havacılığı tutarlı ve uzun vadeli bir organizasyon haline getirmek için tasarlanmış bir dizi önlemleri (yapısal ve doktrinsel olduğu kadar tamamen teknik) vurgulayan ortak bir program hazırladılar. Personel eğitimi bu belgede gündeme getirilen ilk temel noktadır. Amaç, sivil havacılar tarafından farklı olarak askeri pilot lisansına yol açan özel eğitimler verebilecek yeni eğitim merkezleri oluşturarak pilot sayısını arttırmaktı. Buna ek olarak Roques, silahlı kuvvetlerin tüm branşlarından bu subayların idari durumlarını netleştirmek amacıyla “hors cadres” olarak adlandırılan kadrolara

⁷ Önder, a.g.m., s. 527-528.

⁸ Charles-Louis Trémeau (1849-1915): Fransız general.

⁹ Pierre Auguste Roques (1856-1920): Fransız general.

¹⁰ Jean Jules Brun: Fransa Savaş Bakanı (24 Nisan 1849-23 Şubat 1911).

¹¹ Marie Catherine Villatoux, “De l'inspection permanente de l'aéronautique à la direction de l'aéronautique (1910-1914): Histoire D'une Institutionnalisation de L'arme Aérienne”, *Revue Historique des Armées*, S.4, 2003, s.10-12; Colonel X, “Les Grandes Maneuvres De 1910”, *La Petit Journal*, 9 Eylül 1910, s. 1; Paul Erio, “La Première Journée Des Manoeuvres”, *Le Journal*, 10 Eylül 1910, s. 1.

yerleştirilmelerini, ancak sayılarının kesin olarak sabitlenmeyip her yıl Finans Kanunu ile belirlenmesini önermiştir. Ordunun uçak alımını hızlandırmak amacıyla teknik konular ayrı bir bölümde ele alınmıştır. Çeşitli imalatçıların birbirleriyle rekabete sokulmasını ve Chalais laboratuvarı ile Vincennes kuruluşunun kendi uçaklarını incelemekle görevlendirilmesini tavsiye etmiştir. (Silahlar, telsiz, fotoğrafçılık, vb.) Askeri bir bakış açısıyla geliştirilmiştir. Dikkat çekici bir şekilde, Roques ve meslektaşları doktrinel sorunlara gerçek bir pragmatizmle yaklaştılar. Uçaklara verilebilecek görev türlerini netleştirmek için uçakların tüm manevralara dahil edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.”¹²

Manevralarda görev yapan tarihçilere ve subaylara da manevralar sürecinin katkısı mühimdi. Bilhassa Birinci Dünya Savaşı öncesinde;

“Fransız ordusunda yer alan subaylar ve tarihçilerin mesleklerine dair önemli derslerle doluydu. Yüzbaşı Baudout, Tarih bölümünde kaldığı süre boyunca, geçmişteki savaşları incelemesinin yanı sıra Picardie’deki manevralar sırasında rehber olacak doğru bir savaş tablosu oluşturulmasını da sağlamıştır.”¹³

Birinci Dünya Savaşı’ndan dört yıl önce gerçekleşen Picardie Manevraları, dünya tarihinin göreceği bu ilk cihan harbinin adeta simülasyonu gibi olmakta ve askeri teçhizatın tanıtımı noktasında da uçak gibi yeni araçların öneminin fark edildiği bir manevra olarak tarihteki yerini almaktadır. Yapıldığı dönem dikkate alındığında Picardie Manevraları, askerî tarih açısından önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiş ve bundan sonra savaşlarda kullanılan teçhizat konusunda önemli bir değişim yaşanmasına etki etmiş ve de uçakların önemiyetinin arttığı bir sürecin başlangıcı olmuştur.

Picardie Manevralarına Dair Bilgilerin Değerlendirilmesi ve Manevralar Süreci

Picardie Manevraları ile ilgili kaynaklar incelendiğinde göze çarpan sıkıntılar; manevranın ve tatbikat tarihlerinin farklılığının yanı sıra manevra yönetiminden sorumlu olanlar ve bu manevralara ülkeler

---

¹² Villatoux, a.g.m, s. 10-12.

¹³ Michaël Bourlet, “Les officiers de la Section Historique de L’état-Major de L’armée et la Grande Guerre”, *Revue Historique des Armées*, S. 231, 2003, s.7

nezdinde katılan temsilcilerin toplu ve doğru bir şekilde veren bir kaynağın olmamasıdır. Ayrıca manevralar sırasında ölümcül bir kaza yaşandığına dair birçok kaynaktan geçen bilginin de yanlış olduğu bu makale için yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde böylesine önemli bir manevraya ait mühim bilgilerin net bir şekilde ve toplu bir halde bulunmaması, oldukça dikkat çeken bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Picardie Manevraları'nın yönetimi konusunda Türk kaynaklarında General Foch ismi geçmektedir.¹⁴ İlk başta Picardie Manevraları'nın yönetiminde düşünülen isim manevraların da hazırlayıcısı konumunda bulunan General Trêmeau idi; ancak General Trêmeau'nun yaşadığı sağlık problemi buna engel olmuş ve manevralar General Michel¹⁵ yönetiminde gerçekleşmiştir.¹⁶

Picardie Manevraları, General Meunier yönetimindeki mavi takım ile General Picquart yönetimindeki kırmızı takımın mücadelesinden oluşmaktadır. Picardie Manevraları'nın ana teması ise şudur:

“Doğudan (Alman mı?) bir düşmanın Flandre ve Champagne’ a girmiş olduğu, Normandiya’ da mavi bir ordunun karaya çıktığı ve bu kuvvetlerin büyük kısmının Rouen çevresinde toplandığı buna karşılık Amiens’den gelen kırmızı (Fransız) bir ordunun bu ilerleyişe karşı koyacağı düşünülüyordu”.¹⁷

Kısacası General Meunier’in yani 3. Kolordunun 2. Kolorduyu yani General Picquart yönetimindeki orduyu yok etmek amacıyla harekete geçmesi ve Amiens’ten gelen kırmızı ordunun, yani 3. Kolordunun, bu ilerleyişe engel olması amaçlanmıştır.

¹⁴ Zübeyir Batur, *Gökyüzü Savaşçıları Dünya-Türk Havacılık Tarihi*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 31.

¹⁵ Tümgeneral Michel: Yüksek Savaş Kurulu Üyesi (1910 Büyük Ordu Manevraları Müdürü)

¹⁶ Colonel X, “*Les Grandes Maneuvres De 1910*”, *La Petit Journal*, 9 Eylül 1910, s. 1; Paul Erio, “*La Premiere Journee Des Manoeuvres*”, *Le Journal*, 10 Eylül 1910, s. 1.

¹⁷ “*Die französischen Armeemanöver in der Picardie 1910*”, *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire suisse = Gazzetta Militare Svizzera*, 1910, S. 52, s. 429-430.

Picardie Manevraları hem manevraların hazırlanışı hem sonuçları itibarıyla Fransa'nın, 1871 yılında Almanya karşısında aldığı yenilgi ve bu ağır yenilgi sonucu Alsace-Lorraine'in kaybedilmesinin yarattığı psikolojik baskıya reaksiyon gösterebilmesini ve bu ağır baskıdan oldukça güçlü bir şekilde dönebilmesini sağlamıştır. Picardie Manevraları'nda kullanılan 14 uçak ve 4 zeplin muhafazası için Briot, Formery ve Poix'teki üç özel park alanı kullanılmıştır.¹⁸ "Briot-Aviation" adı verilen hangarlarda 100 beygir gücündeki Colonel Renard ve Libertê, 60 beygir gücündeki Zodiac ve 200 beygir gücündeki Clement-Bayard gibi bu tatbikatlarda kötü izlenimler bırakarak sert eleştirilere maruz kalarak bazı kaynaklarda ölümü bile ilan edilen zeplinler yer almıştır.¹⁹ Fransa'nın uçaklarıyla, zeplinleriyle, manevralarda askerlerin beslenme ihtiyacını giderebilmek için yiyeceklerin taşınması, saklanması ve bunun için kullanılan araç-gereçler, manevraların meydana geldiği arazinin büyüklüğü ve genişliği, T.S.F.²⁰ (Télégraphie sans fil) gibi iletişim araçlarının kullanımı büyük bir amaca yönelikti.²¹ Büyük amacın sadece Almanya'ya karşı psikolojik bir yıpratma veya güç göstergesi olmadığı anlaşılmakta olup Mustafa Kemal

---

¹⁸ Denis Albin, "Les Grandes Manoeuvres De Picardie De Septembre 1910", http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/Grandes_Manoeuvres1910.htm, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024.

¹⁹ Paul Erio, "La Premiere Journee Des Manoeuvres", Le Petit Journal, 10 Eylül 1910, s.1; Vincent Mariet, Bruno Marnot, "Rocheftort Dans La Grande Guerre L'aërostation et les ballons de la Marine", Université de la Rochelle, 2015-2016, <https://www.ville-rocheftort.fr/sites/default/files/Mediatheque/Services/Culture/Archives/Bourse%20C3%A9tudes%2014%2018/M%20C3%A9moire%20L'a%20C3%A9rostation%20C3%A0%20Rochefort%20201914-1918.pdf>, s.20, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024; "L'ÂREONATIQUE AUX MANOEUVRES: Les dirigeables sont prêts", *La Lanterne : Journal Politique Quotidien*, 10 Eylül 1910, s.2; Denis Albin, "Les Grandes Manoeuvres De Picardie De Septembre 1910", http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/Grandes_Manoeuvres1910.htm, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024.

²⁰ T.S.F.: Radyotelgraf veya telsiz telgraf.

²¹ "Die französischen Armeemanöver in der Picardie 1910", *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire Suisse=Gazetta Militare Svizzera*, 1910, S.53, s.440-441; 1910 *Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour de Grandvilliers Dans un Périmètre Compris Entre Grevecoeur, Marseille-En-Beauvaisis Songeons et Formere*, Editions Delattre, Grandvilliers, 2010, s. 1-62.

Atatürk'ün de dediği gibi büyük çaplı savaşın hazırlıklarının yapılmasına yönelikti ve bu savaşta Osmanlı Devleti' de büyük bir tehlike altındadır.²²

Bu manevralarda ayrıca askerlerin çitlerle kaplı ve oldukça geniş bir araziye uyum süreçleri, zihinsel ve bedensel sınırlarını zorlayan ve aşan durumlara karşı dayanıklılıkları, hareket etme kabiliyetleri ve operasyonların yürütülmesinde operasyonları özgürce yapabilecekleri bir ortam sağlanarak, komutanlık becerileri test edilmiştir.²³ Nitekim manevra fikrinin General Michel tarafından daha önce duyurulmaması ,sır gibi saklanması ve manevra fikrinin 12 Eylül 1910'dan 1 gün önce akşam saatlerinde mavi ordu ve kırmızı ordunun liderleri olan General Meunier ve General Picquart'a haber verilmesi de manevranın amacına, ruhuna ve doğasına uygun olarak böyle bir kararın verildiğini ve planlandığını ortaya koymuştur.²⁴ Kısacası bilinçsizce yapılmış bir eylem değildi aksine düşünülmüş bir eylemdi. Dolayısıyla bu manevralarda bilinçsizce bir hareket gerçekleştirilmemiş ve bilhassa tatbikatlar için oluşturulmuş iki grubun komutanlarının becerilerinin test edilmesi ve olası bir savaş durumunda ne yapacaklarının görülmesine dair bir çalışma yapılmıştır.

Picardie Manevraları 60 bin askerın katılımıyla gerçekleşmişti ve yedek askerlerden de yararlanılmıştı:

"Manevralara katılan alaylar arasında, depo komutanı yarbay ve eyalet taburunun şefinin, bu eyalet taburuna ek olarak, depoya tek bir tahliye olmaksızın ve beş uzun toplama aşamasına rağmen, iki Paris taburuna yönelik 800'den fazla yedek askerden oluşan bir kolu alaylarına getirdiği bir Paris alayından bahsedebiliriz."²⁵

Manevraların meydana geldiği arazinin çetin şartlarına rağmen bölgenin hazır bir hale getirilmesi, planlanması, askerlerin günlerce

²² Okyar, a.g.e., s.127; Önder, a.g.m., s. 531; Özkurt, a.g.t., s. 64 ; Sinan Meydan, Akl-ı Kemal: Atatürk'ün Akıllı Projesi, C. 4, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2018, s. 29.

²³ 1910 *Les Grandes Manoeuvres de Picardie autour de Grandvilliers*, s. 24-62; Paul Erio, "La Premiere Journee Des Manoeuvres", *Le Journal*, 10 Eylül 1910, s.1.; "Die französischen Armeemanöver in der Picardie 1910", *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire Suisse=Gazetta Militare Svizzera*, 1910, S.53, s. 436.

²⁴ "Die Französischen Armeemanöver in der Picardie 1910", *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal militaire suisse = Gazetta Militare Svizzera*, 1910, S.52, s. 430.

²⁵ 1910 *Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour de Grandvilliers*, s. 24.

süren tatbikat ve arazinin genişliğine bağlı olarak yürüme mesafesinin fazla oluşu, yeme-içme ve barınma gibi ihtiyaçlarının tam olarak karşılanamaması gibi problemler dahi manevraları gerçekleştiren kadronun konsantrasyonunu bozmaya yetmemiş, manevrayı gerçekleştirilmeye daha sıkı bir şekilde odaklanılmıştı.²⁶

Picardie Manevraları, uçakların ehemmiyetinin fark edilmesi yönünden önemli olmakla beraber hâlâ Picardie Manevraları'na kadar değerli olacaklarına dair tam bir güven oluşmamıştır. Dünya savaş tarihine bakıldığında, savaşlarda hava saldırılarının öneminin bu tatbikata kadar anlaşılmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu soru işaretleri Picardie Manevraları ile birlikte çözülecek ve değerli olduğu anlaşılacaktır. General Brun hariç diğerleri ise bu konuda tamamen kararsız bir tutum sergilemekteydi:

“Hava saldırılarının askeri faydası son derece tartışmalıdır. Uçakların ne tür hizmetler sağlayacağı bugün çok net değil. Kesinlikle kullanılacaklar. Ama nasıl ve ne ölçüde? Henüz bilmiyoruz. Sağlıklı bir yargıya varmak için bir miktar durulma gerekiyor. Tek söyleyebileceğimiz, sorunun sorulmuş olduğu. Çözüm bulunmayı bekliyor. En azından memurlarımız bunu arıyor. Çok sıkı çalışıyorlar, zekâ ve cesaret gösteriyorlar. General Brun onları elinden geldiğince ve herkesin beklediğinden daha fazla cesaretlendirdi. Onun işbirlikçileri, coşkudan yoksun olan ve pilotların coşkusunu teşvik etmek yerine engelleyen mühendis subaylardı. Ne General Roques ne de Albay Hirschauer fanatikti. Basından aldıkları abartılı övgülere rağmen astlarını ısıtmak yerine soğuttular.”²⁷

12-18 Eylül 1910 tarihleri arasında meydana gelen ve gidişatında istihbarat açısından uçağın ön plana çıktığı ve damga vurduğu bu tatbikatların karargâhı ise Grandvilliers'dir.²⁸ Uçakların manevralardaki etkisi ve belirleyiciliği, kimsenin beklemediği ve şaşırtan bir durumdu. Uçaklar konusunda soru işaretlerinin olduğu bir ortamda uçakları kullanan pilotlar, oldukça az bütçeyle aldıkları eğitimle Picardie Manevraları'nda uçak kullanma sanatını büyük bir beceriyle yerine

---

²⁶ 1910 *Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour de Grandvilliers*, s. 2- 62.

²⁷ “Chronique Française”, *Revue Militaire Suisse*, 1910, S. 9, s.738.

²⁸ 1910 *Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour de Grandvilliers*, s.78.

getirmişlerdir.²⁹ Uçakların manevralardaki rolleri komutanlar tarafından da fark edilmiş ve vurgulanmıştır. Rüzgâr gibi kötü hava şartlarına karşı dayanıklılığı, savaş koşullarına zeplinlere göre daha fazla uyum sağlayabilmesi, atıklık, zeplinlerin ise askeri operasyonlarda zaman, hantallık, iş gücü ve maliyet olarak ağır bir yük bindirmesi gibi sebeplerden dolayı, uçakların zeplinlerden daha avantajlı olduğunun anlaşılmasının yanı sıra, Picardie Manevraları boyunca 14 uçağın hepsi de görevlerini başarıyla yerine getirmiş ve bu tatbikatların baş aktörü olmuştur.³⁰

Bu manevraların özellikle istihbarat noktasında faydası ön plana çıkmaktadır. Örnek olarak 13 Eylül’de Subay Mênard’ın pilotluk yaptığı çift kanatlı uçakla Teğmen Sido’nun General Meunier’in ordu birlikleri hakkında ayrıntılı şekilde keşif yaparak General Picquart’ı bilgilendirmesi gibi Teğmen Sido’nun yanı sıra Brugnières, Aquaviva, Maifert de Caumont, Breguet, Hugony, Madiot, Paulhan ve Latham’ın düşmanlar hakkında ayrıntılı bilgi vererek vazifelerini layığıyla gerçekleştirmeleri uçağın savaşlardaki mühim rolünü kanıtlar nitelikteydi.³¹ Özellikle Latham’ın hakemlere verdiği bilgiler o kadar ayrıntılıydı ki zekası ve hafızası ile dikkat çekmiş, General Michel vasıtası ile Cumhurbaşkanı M.Fallières ile görüşmesi sağlanmış ve Konsey Başkanı tarafından da takdir edilmiştir.³²

---

²⁹ Institut d'histoire des Conflits Contemporains, Service Historique de l'armée de l'air, Charles Christiane, Guy Pedroncini, Claude Carlier "Adaptation de l'arme aérienne aux conflits contemporains et Processus d'indépendance des Armées de l'air des Origines à la fin de la Seconde Guerre Mondiale" <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1002031b>, s. 41, Erişim Tarihi: 17 Aralık 2024.

³⁰ Lambda, "Les Grandes Manœuvres de Picardie et l'aviation", *Omnia: Revue Pratique des Sciences*, S. 247, 1910, s. 283; Les Grandes Manœuvres De Picardie autour de Grandvilliers, s. 48; Denis Albin, "Les Grandes Manœuvres De Picardie De Septembre 1910", http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/Grandes_Manoeuvres1910.htm, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024.

³¹ 1910 Les Grandes Manœuvres De Picardie autour de Grandvilliers, s. 48.

³² Jacques Lardy, "Histoire de la Semaine: Les Manœuvres de Picardie", *Les Annales Politiques et Littéraires*, S. 1422, 1910, s.310.

Picardie Manevraları bize göstermiştir ki istikbalin tayininde uçaklar söz sahibi olacaktır. Bu manevralar, Fransızlar açısından savaşlarda uçağın etkili bir şekilde kullanımı, üstleneceği rol ve vazifeler hakkında soru işaretlerini ortadan kaldırarak netleştirmiş ve ileride havacılık alanında yürütülen çalışmalara hız verilerek resmileşmesinde bir dayanak noktası oluşturmuştur.

Picardie Manevraları, uçakların yanı sıra süvari, uçak ve zeplin karşıtı araçlar olan arabalara monte edilen mitralyözler ve Picardie Manevraları sırasında kullanılmak üzere Puteaux'daki topçu atölyelerinde³³ oluşturulan 75 mm'lik toplarla donatılan otomatik toplar hakkında, gözlem yapma imkânlarını da vermiştir.³⁴ Acaba uçaklardan dolayı artık süvarilere gerek yok muydu ve süvariler önemini yitirecek miydi? Hava koşullarının iyi oluşu bu gibi sorulara cevabı kolaylaştırmış ve net bir sonucun ortaya çıkışını sağlamıştır.³⁵ Uçaklar ve zeplinlerin etkili bir şekilde görevlerini yapabilmesinin hava şartlarına bağlı oluşu yine de süvarilerin Fransız ordusu açısından mühim bir yere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Sadece bununla sınırlı kalmamış, ayrıca uçakların belli bir yükseklikte olması, onların süvariler kadar ayrıntılı bir keşif yapma olasılığını azaltmakta; yani detayların fark edilmesine engel teşkil etmektedir. Yoğun bitki örtüsünün bulunduğu yerlerde ve kapalı alanlarda keşif yapma görevini uçakların gerçekleştirememesi nedeniyle, ayrıntılı ve taktiksel keşiflerde süvarilerin uçaklara göre daha avantajlı olduğu anlaşılmıştır.³⁶ Yani, süvariler, uçakların uzak mesafeden gözlem yapmanın zorluğundan dolayı ortaya çıkabilecek hataları en aza indirerek daha doğru bir şekilde istihbarat elde edebileceklerdi. Kısacası Picardie Manevraları ile birlikte uçakların ve süvarilerin istihbarat

---

³³ "Die Französischen Armeemanöver in der Picardie 1910", *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire Suisse=Gazetta Militare Svizzera*, 1910, S.53, s.436.

³⁴ "Le Président de la République Assistera Aujourd'hui Aux Grandes Manoeuvres De Picardie: L'auto – Cannon et l'auto-Mitrailleuse", *Le Petit Journal*, 14 Eylül 1910, s.1; Lambda, a.g.m., s.283-284; "Die Französischen Armeemanöver in der Picardie 1910", *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire Suisse=Gazetta Militare Svizzera*, 1910, S. 53, s. 435-440.

³⁵ 1910 *Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour de Grandvilliers*, s. 42-43.

³⁶ 1910 *Les Grandes Manoeuvres De Picardie autour de Grandvilliers*, s.42-43.

verilerinin birleştirilmesiyle savaş sırasında önemli bir avantaj sağlanacağı anlaşılmıştı.

Tablo 1: 12-18 Eylül 1910 Tarihleri Arasındaki Manevralara Katılan Uçaklar ve Uçakları Kullanan Subayların Dağılımı.³⁷

1. Genel Karargâh	2. Kolordu (Kırmızı Takım)	3. Kolordu (Mavi Takım)
Grup Lideri	Grup Lideri	Grup Lideri
Yüzbaşı Marie	Yüzbaşı Hugoni (Farman çift kanatlı uçak)	Teğmen Bellanger
Pilotlar	Pilotlar	Pilotlar
Yedek Teğmen Bréguet (Breguet tip 2 isimli uçak)	Teğmen Mailfert (Farman adlı çift kanatlı uçak)	Yüzbaşı Letheaux (Henri Farman)
Yedek Teğmen Paulhan (Henry Farman adlı uçak)	Teğmen Jacques Nompar de Caumont-la-Force (çift kanatlı Somme adlı uçak)	Teğmen Bellenger (Blériot tek kanatlı uçak)
Gözlemciler	Teğmen Paul Aquaviva (tek kanatlı Blériot adlı uçak)	Teğmen Maillols (çift kanatlı Wright adlı uçak)
Kaptan Madiot	Gözlemciler	Teğmen Letheux (çift kanatlı Henry Farman adlı uçak)

³⁷ "L'ouverture Des Hostilités Aux Moneuvres De Picardie:La Répartition des Pilotes", *Le Matin: Derniers Télégrammes De La Nuit*, 10 Eylül 1910, s.2; Claude Thollon-Pommerol, *L'aviation aux Manoeuvres d'avant-guerre, 1910-1913*, Thollon-Pommerol éditeur, Saint-Claude, 2012, s. 5-11; Denis Albin, "Les débuts de l'aviation militaire française Année 1910", http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/debut_aviation_militaire2.htm, Erişim Tarihi: 13 Ağustos 2024. (Tablo, kaynaklarda parça parça yer alan bilgilerden toplanarak oluşturulmuştur)

Kaptan Marconnet	Yüzbaşı Hugoni	Teğmen Lafont (çift kanatlı Henri Farman adlı uçak)
Teğmen Vuillerme (Subay eksikliği durumunda)	Teğmen Baugnis	Gözlemciler
Teğmen Jost (Subay eksikliği durumunda)	Teğmen Sido	Teğmen Yenge
Louis Paulhan (çift kanatlı Henry Farman adlı uçak)	Teğmen Caumont (yolcu olmayacaktır) (Çift Kanatlı Sommer)	Teğmen Lucca
Sapeurs		Teğmen Saunier
Latham (tek kanatlı Antoinette adlı uçak)		
De Robillard(tek kanatlı Antoinette adlı uçak)		

Bu tatbikatlarda pek de parlak görüntü vermeyen ve ikinci sınıf durumuna düşen zeplinlerin ise hâlâ önemli olduğu aşikârdır. “Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour De Grandvilliers ”adlı kitapta belirtilen görüşe göre zeplinlerin uçaklardan daha fazla mesafe alabildiği (yaklaşık 500 metre) ve uçakların ise katedilen mesafe bakımından sınırlı düzeyde olduğu ifade edilmektedir.³⁸

Picardie Manevraları Sırasında Yaşanan Kaza

Katılımcıların iyi bir şekilde karşılandığı ve halk tarafından da geniş katılımın sağlandığı Picardie Manevraları, halkın da katkılarıyla coşkulu

³⁸ 1910 Les Grandes Manoeuvres De Picardie autour de Grandvilliers, s. 48.

bir şekilde gerçekleştiği gibi zafer kemerleri (takları) dikilmek ve süslemeler yapılmak suretiyle şölen havasında geçmiştir.³⁹ 14 Eylül 1910 yılında Cumhurbaşkanı M. Fallières'in geleceği haberinden dolayı bütün bu büyük çaplı hazırlıklar yapılmış ve bu tatbikatları izlemek üzere gelen temsilcilerle Cumhurbaşkanı yemek yemiş ve sohbet etmiştir.⁴⁰

Picardie'de gerçekleştirilen tatbikatlara katılan 28 ülke içerisinde Osmanlı Devleti'nin temsilcileri de yer almıştır.⁴¹ Fransızlar tarafından 12-18 Eylül 1910 yılında düzenlenen ve Birinci Dünya Savaşı süreci hakkında ipuçlarını barındıran manevraları izlemek amacıyla, Ali Fethi (Okyar), Mustafa Kemal (Atatürk) ve Selâhattin (Köseoğlu) katılmıştır. Ali Rıza Paşa'nın sağlık durumu elverişli olmadığı için katılmamıştır.⁴²

Bu tatbikatlarda doğruluğu tespit edilemeyen konulardan biri de, yaşanan kaza sonucu iki pilotun öldüğüne dair Türk kaynaklarında geçen hadisenin akıbeti konusunda başka kaynaklarda yer almayan bir bilgiye yer verilmiş olmasıdır. Mehmet Önder'in eserinde yer verilen ifade şudur:

“Picardie Manevraları'nın ikinci günü, manevra alanı üzerinde alçaktan uçan iki uçak çarpıştı. Pilotları öldü. Çarpışmada parçalanan uçaklardan biri Atatürk'ün hemen az ötesine düşmüştü. Atatürk sekiz on metre daha ileri hatlarda bulunsaydı feci bir kazaya kurban gidebilirdi. Bu olay, Türk heyetini de yabancı gözlemcileri de fazlasıyla üzdü. Atatürk'e geçmiş olsun dediler.”⁴³

³⁹ Pauline Defoix , “Il y a 110 ans, Grandvilliers était le Centre des Grandes Manœuvres de Picardie”, https://actu.fr/hauts-de-france/grandvilliers_60286/il-y-a-110-ans-grandvilliers-etait-le-centre-des-grandes-manoeuvres-de-picardie_36270172.html, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024; Aux Manœuvres De Picardie: Nos Aviateurs ont été Hier, à l'honneur, *La Petit Journal*, 15 Eylül 1910, s. 1-2.

⁴⁰ Aux Manœuvres De Picardie: Nos Aviateurs ont été hier, à l'honneur, *La Petit Journal*, 15 Eylül 1910, s. 1-2; ,M.Fallières aux Grandes Manœuvres de Picardie, *La Petite Gironde: Journal Républicain Quotidien*, 15 Eylül 1910, s.2.

⁴¹ Pauline Defoix , “Il y a 110 ans, Grandvilliers était le Centre des Grandes Manœuvres de Picardie”, https://actu.fr/hauts-de-france/grandvilliers_60286/il-y-a-110-ans-grandvilliers-etait-le-centre-des-grandes-manoeuvres-de-picardie_36270172.html, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024.

⁴² Önder, a.g.m, s. 528.

⁴³ Önder, a.g.m, s. 530.

Mehmet Önder'in eserinde yer verdiği bu ifadelerden hareketle böyle bir kaza olup olmadığını ve Mustafa Kemal'in böyle bir durumu yaşayıp yaşamadığını yabancı kaynaklar nezdinde araştırdığımızda, Picardie Manevraları sırasında ölümlü sonuçlanan bir kazanın yaşanmadığı ancak bir uçak kazasının meydana geldiği tespit edilmiştir. Le Journal Gazetesi 10 Eylül 1910 tarihli nüshasında "Korkunç Bir Kaza" adlı bir başlık ile bu olayın detaylarını okuyucularına aktarmaktadır:

"Poix'e uçuşması gereken Subay Meynard, uçağını havalandırmadan önce öğleden beri rüzgârın hafiflemesini bekliyordu. Saat 5'te, rüzgârın hâlâ oldukça kuvvetli olmasına rağmen kalkmaya karar verdi. O sırada hangarların etrafında yüzlerce izleyici bulunuyordu ve onların varlığı manevrayı ciddi şekilde engelliyordu. Subay Ménard, çift kanatlı uçağa bindiğinde ve Yüzbaşı Hugoni de onun yerini aldığı anda, pervane çalıştırıldı ve uçak hızla yaklaşık otuz metre yüksekliğe çıktı. Meynard hemen Briot'a 17 kilometre uzaklıktaki Poix köyüne doğru havalanır. Uçak sorunsuz bir şekilde çalışmaktadır ve kalkışa tanık olanlar pilotun rüzgâr nedeniyle kontrolü sağlayamadığını fark etmişlerdir. Gerçekten de uçak 400 ya da 500 metre uçtuktan sonra hangarına geri dönecekmiş gibi döndü. Hangarın üzerine çıktıktan sonra Poix istikametine yöneldi, ancak bir dakika sonra uçağın aniden alçaldığını ve yerden yaklaşık yirmi metre yukarıda durduğunu, ardından da yere çakıldığını gördük. Avrupalılar çift kanatlı uçağın düştüğü yere koşarak "Öldürüldüler" diye bağırdılar. Neyse ki bir şey olmadı. Subay Menard ve Yüzbaşı Hugoni yara almadı."⁴⁴

Bu yaşanan kazadan, La Petit Journal adlı gazetede de benzer ifadelere yer verilerek bahsedilmiştir.⁴⁵ Kazaya dair bilgi aktaran dönemin Fransız gazetelerinde kazadan bahsedilip ölümcül olmadığı ifade edilirken ve de Mustafa Kemal'in kazayı yaşayanlardan biri olmamasına rağmen Türk literatüründe kimi yazarlar tarafından farklı şekilde bir aktarım yapıldığı anlaşılmaktadır. Ali Rıza Paşa'nın katılmadığı manevralarla ilgili Sinan Meydan'ın yazmış olduğu eser

---

⁴⁴ Paul Erio , "La Premiere Journee Des Manoeuvres", *Le Journal*, 10 Eylül 1910, s. 1.

⁴⁵ "Les Grandes Manoeuvres ont Commencé: Qu'est Devenu le Lieutenant?", *La Petit Journal*, 10 Eylül 1910, s. 1.

dahil olmak üzere bazı kaynaklarda ona atfedilerek yer verilen şu ifade ilgi çekicidir:

“Manevranın sonunda, daha çocukluk çağında olan uçaklarla gösteriler yapıldı. Bundan sonra manevraya katılan yabancı subaylardan isteyenlerin bu uçaklara bindirileceği bildirildi. Ben de hemen uçaklardan birine doğru yöneliyordum ki General Ali Rıza Paşa bileğimden tuttu. ‘Bilmediğin aş, ya karın ağrıtılır ya baş,’ diye beni uyardı. Uçağa benim yerime başka ülkeden bir subay bindi. Bu uçak havada bir dönüş yaptıktan sonra çakıldı. Ölümünden kurtulmuştum.”⁴⁶

Tatbikata ilişkin bu hatıradaki bilgiler manevralara ilişkin kaynaklarla incelendiğinde gerçekte örtüşmemektedir. 12-18 Eylül 1910 tarihleri arasında havacılıkla ilgili ölümcül bir kazadan söz eden herhangi bir veri yoktur.⁴⁷ Ali Rıza Paşa'nın bu manevralarda yer almaması da bu iddiayı çürüten başka bir durumdur. Mustafa Kemal ise bu uçağa binmeme hadisesini hiç yaşamamıştır. Şu ana kadar yaptığımız yabancı kaynak literatür taramasında fark ettiğimiz bir diğer durum ise; bu tatbikatlara katılan Osmanlı heyetinden neredeyse söz edilmemesidir. Sadece “1910 Les Grandes Manoeuvres De Picardie autour de Grandvilliers” adlı kitabın bir yerinde Ali Fethi, Selahaddin Bey ve Mustafa Kemal'in tatbikatlarda yer aldıklarından söz edilmektedir.⁴⁸

Picardie Manevraları savaş ciddiyetinde ve harp öncesi hazırlık amacına dönük olarak, ordu ve hakemler dahil olmak üzere bu tatbikatları hazırlayan kadronun yoğun bir şekilde çalışması ile Türk kaynaklarının verdiği bilgilerin aksine herhangi bir ölümlü durum yaşanmadan başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.⁴⁹ Ayrıca Fransa ve diğer devletler açısından da sonuçları itibarıyla basit bir manevra veya

⁴⁶ Meydan, a.g.e.,30-31; Özkurt, a.g.t., s. 60.

⁴⁷ 1910 Les Grandes Manoeuvres De Picardie autour de Grandvilliers, s. 48.

⁴⁸ 1910 Les Grandes Manoeuvres De Picardie autour de Grandvilliers, s.78.

⁴⁹ Aux Manoeuvres De Picardie: Nos Aviateurs ont été , hier , à l'honneur, *La Petit Journal*, 15 Eylül 1910, s. 2; “Die französischen Armeemanöver in der Picardie 1910”, *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire Suisse=Gazette Militaire Svizzera*, 1910, S. 53, s. 439; *Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour de Grandvilliers*, s.3.

gösteri niteliğinde değildi. Aksine ülkelerin temsilcileri için kendi ordularının eksikliklerini fark edebilme ve bu eksiklikleri kapatabilme yönünde uyarı ve ders niteliğindedir. Konuyla ilişkili olarak Louis Gastine şu açıklamayı yapmıştır:

“Bizzat 1909’un sonundan itibaren bunu en popüler şekilde ilan etmiştik ama büyük askeri liderlerin gözlerini açmak için Picardie Manevraları’nın göz kamaştırıcı gösterisi gerekti.”⁵⁰ Nitekim Trablusgarp Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı bu tatbikatların ne derece ciddi ve dersler çıkarılması gereken manevra olduğunu kanıtlamaktadır ki Trablusgarp Savaşı’nda uçaklar ve balonların kullanılması bu tatbikatların etkisi ile gerçekleşmiştir diyebiliriz:

“Yüzbaşı Carlo Piazza komutasında beş pilottan oluşan birlikte iki Bleriot, üç Nieuport, iki Farman ve iki Etrich tipi uçak olmak üzere toplam dokuz adet uçak bulunmaktadır. Uçakların her birine ait kendi hangarları bulunmaktadır. Bu uçaklara ilaveten dört balon göreve dâhil edilmiştir.”⁵¹ Picardie sonrasında gerçekleşen ilk savaş olan Trablusgarp, manevralarda öne çıkan uçakların kullanımının artarak devam edeceğini göstermektedir.

Sonuç

Picardie Manevraları’na ilişkin Türk kaynaklarında verilen bilgiler yabancı kaynaklarla karşılaştırıldığında tarihlendirme dahil olmak üzere içerik anlamında da bazı hatalarla karşılaşmış ve bu hususlara dair bu makalede yapılan değerlendirmelerle yanlış bilgilerin doğruları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu sayede Birinci Dünya Savaşı öncesi önemli bir dönüm noktası olan Picardie Manevraları’nın daha iyi ve doğru bir şekilde aktarılması noktasında bir altyapı çalışması olarak düşünülebilir.

Picardie Manevraları ile birlikte uçağın istihbarat konusundaki potansiyeli anlaşılmış ve o tarihten sonra savaşlar içerisinde uçakların çok daha aktif bir şekilde kullanılacağını işaretini vermiştir.

Picardie Manevraları’nın yapıldığı dönem göz önüne alındığında Trablusgarp Savaşı’nın, Balkan Savaşları’nın ve Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde gerçekleştirilmesi bir tesadüf değildir. Bu savaşların

---

⁵⁰ Louis Gastine, *L’A.B.C.De L’aviation: Biplans Et Monoplans*, Library Of Alexandria, s.172.

⁵¹ Abdullah Sami Tekin, “Trablusgarp Harbi ve Havacılık Tarihinde İlkler”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, c. 3, S. 2, 2020,s.22.

etkilerinin günümüz dünyasında dahi etkilerinin devam etmesi yönünden bu tatbikatlarda yaşananların bilinmesinin kıymetini bir kat daha artırmaktadır. Bu tatbikatlara dair literatür incelendiğinde tam bir netlik olmaması ve farklı anlatılara sahip olması (ölümcül kaza olduğu iddiası) da bunu desteklemektedir. Bilhassa Fransız gazeteleri ve Fransızca kaynakların kullanıldığı bu çalışma ile bir sis bulutu içinde kalmış bilgilerin açığa çıkarılması ve yanlış bilgilerin düzeltilmesi, bu manevraların öneminin anlaşılmasında etkili olması beklenmektedir. Picardie Manevraları içerisindeki tatbikatlar, adeta bir savaş simülasyonu denebilecek şekilde organize edilmiş ve dünyanın göreceği ilk dünya savaşı öncesinde dünya devletlerinin birbirlerini ve kendi imkânlarını test etme zemini olarak tarihe geçmiştir.

Kaynakça

Basın Kaynakları

Colonel X, “Les Grandes Maneovres De 1910”, *La Petit Journal*, 9 Eylül 1910.

La Lanterne: Journal Politique Quotidien, 10 Eylül 1910.

Le Matin: Derniers Télégrammes De La Nuit, 10 Eylül 1910.

La Petit Journal, 10 Eylül 1910.

La Petit Journal, 15 Eylül 1910.

La Petite Gironde: Journal Républicain Quotidien, 15 Eylül 1910.

Le Petit Journal, 14 Eylül 1910.

Paul Erio, “La Première Journée Des Manoeuvres”, *Le Journal*, 10 Eylül 1910.

Kitap ve Makaleler

1910 Les Grandes Manoeuvres De Picardie Autour de Grandvilliers Dans un Périmètre Compris Entre Grevecoeur, Marseille-En-Beauvaisis Songeons et Formere, Grandvilliers, 2010.

Aydar, Orhan, *Uçan Süvariler*, Ankara, 1948.

Batur, Zübeyir, *Gökyüzü Savaşçıları Dünya-Türk Havacılık Tarihi*, İstanbul 2019.

Bourlet, Michaël, “Les Officiers de la Section Historique de l'état-Major de l'armée et la Grande Guerre”, *Revue Historique des Armées*, S. 231, 2003.

“Chronique Française”, *Revue Militaire Suisse*, 1910, S. 9.

Claude Thollon-Pommerol, *L'aviation aux Manoeuvres d'avant-guerre, 1910-1913*, Thollon-Pommerol éditeur, Saint-Claude, 2012.

“Die Französischen Armeemanöver in der Picardie 1910”, *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire Suisse = Gazzetta Militare Svizzera*, S. 52, 1910.

“Die Französischen Armeemanöver in der Picardie 1910”, *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung = Journal Militaire Suisse = Gazzetta Militare Svizzera*, S. 53, 1910.

Gastine, Louis, *L'a B.C. De L'aviation: Biplans et Monoplans*, Library Of Alexandria.

Kunter, Ajun, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi 1*, İstanbul, 2006.

Lambda, “Les Grandes Manoeuvres de Picardie et l'aviation, *Omnia: Revue Pratique des Sciences*, S. 247, 1910.

Lardy, Jacques, *Historie de la Semaine: Les Manoeuvres de Picardie*”, *Les Annales Politiques et Littéraires*, S. 1422, 1910.

Meydan, Sinan, *Akl-ı Kemal: Atatürk'ün Akıllı Projesi*, c. 4, İstanbul 2018.

Okyar, Ali, *Fethi Üç Devirde Bir Adam*, yay. haz. Cemal Kutay, İstanbul 1980.

Önder, Mehmet, “Atatürk Fransa Picardie Manevralarında”, *Erdem Dergisi*, 11/32, 1998.

Özkurt, Fatih, *Mustafa Kemal (Atatürk) Döneminde İcra Edilen Askeri Manevra ve Tatbikatlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2013.

Pommerol, Claude Thollon, *L'aviation aux Manoeuvres d'avant-Guerre, 1910-1913*, Saint-Claude 2012.

Tekin, Abdullah Sami, “*Trablusgarp Harbi ve Havacılık Tarihinde İlkler*”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2 (2020), s.22.

Villatoux, Marie Catherine, “*De l'inspection permanente de l'aéronautique à la direction de l'aéronautique (1910-1914): Histoire d'une Institutionnalisation de l'arme Aérienne*”, *Revue Historique des Armées*, S. 4, 2003.

İnternet Kaynakları

Albin, Dennis, “Les Débuts de l'aviation Militaire Française Année 1910”, http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/debut_aviation_militaire2.htm, Erişim Tarihi: 13 Ağustos 2024.

Albin, Dennis, “Les Grandes Manoeuvres De Picardie De Septembre 1910”, http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/Grandes_Manoeuvres1910.htm, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024.

Defoix, Pauline, “Il y a 110 ans, Grandvilliers était le Centre des Grandes Manoeuvres De Picardie”, https://actu.fr/hauts-de-france/grandvilliers_60286/il-y-a-110-ans-grandvilliers-etait-le-centre-des-

[grandes-manoeuvres-de-picardie_36270172.html](https://www.ville-rogandes-manoeuvres-de-picardie_36270172.html), Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024.

Mariet, Vincent ve Bruno Marnot , “Rochefort Dans La Grande Guerre L’aérostation et les ballons de la Marine”, Universite de la Rochelle,2015- 2016, <https://www.ville-rochefort.fr/sites/default/files/Mediatheque/Services/Culture/Archives/Bourse%20C3%A9tudes%2014%2018/M%20C3%A9moire%20L'a%20C3%A9rostation%20C3%A0%20Rochefort%20%201914-1918.pdf>, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2024.

Institut d'histoire des Conflits Contemporains, Service Historique de l'armée de l'air, Christiane, Charles , Guy Pedroncini ve Carlier,Claude “ Adaptation de l'arme aérienne aux conflits contemporains et Processus d'indépendance des Armées de l'air des Origines à la fin de la Seconde Guerre Mondiale” <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1002031b>, Erişim Tarihi: 17 Aralık 2024.

Extended Abstract

The Picardie Maneuvers were held between September 9-18, 1910, and the exercises were held between September 12-18, 1910. These maneuvers, which took place in the city of Picardie, were intended to challenge the German maneuvers on the banks of the Rhine and not to be overwhelmed by the German maneuvers on the banks of the Rhine with its army, its aircraft and zeppelins, and the French automatic cannons equipped with Gatlin guns and 75 mm cannons, which were anti-aircraft-zeppelin vehicles. This is also evidenced by the fact that this selected area bordered the Germans. There is a significant information pollution regarding the Picardie Maneuvers. The Turkish sources on the Picardie Maneuvers have not dealt with the subject in detail in a way that reflects the importance of the subject and unfortunately, they have affected the understanding of the subject with erroneous information. One of the most prominent erroneous elements of the Picardie Maneuvers is the dating and this issue has caused confusion. In the works written, the date range of September 12-October 12, 1910 is given and incorrect information is given that the exercises were held between September 17-21, 1910. In the work written by Ali Fethi Okyar, there is a statement that the maneuvers lasted for three days. In the other works examined, a date range of September 14-18 is given.

Another source, Uçan Süvariler , written by Orhan Aydar, does not include the date and subject of the Picardie Maneuvers, but only gives information about the number of aircraft and balloons used. Unfortunately, even the names of the airplanes and airships that participated in these maneuvers are not included. When we look at the period in which the Picardie Maneuvers took place, it is seen that the policies carried out by the states and the tense political environment were a period in which the formation of the First World War was slowly taking shape. It is no coincidence that the Picardie Maneuvers coincided with such a time. As a matter of fact, the French saw the First World War as an opportunity to take back Alsace-Lorraine and viewed it as a “war of revenge”.

In the preparation process of the Picardie Maneuvers, which prioritized offensive, defensive and tactical understanding and led to very important results for the French, the maneuvers were carried out with the encouragement and efforts of General Trémeau, who was the preparer of the maneuvers, and General Roques, and the Picardie Maneuvers were approved by General Brun on September 8. When the sources on the Picardie Maneuvers are examined, the most striking problems are the differences in the dates of the maneuvers and the exercises, as well as the lack of a source that provides a collective and accurate account of those responsible for the management of the maneuvers and the representatives of the countries participating in these

maneuvers. In addition, as a result of the research conducted for this article, it was determined that the information in many sources that a fatal accident occurred during the maneuvers was incorrect. The name Ferdinand Foch is mentioned in Turkish sources regarding the management of the Picardie Maneuvers. The name Ferdinand Foch is mentioned in Turkish sources regarding the management of the Picardie Maneuvers. At first, General Trêmeau, who was also the preparer of the maneuvers, was thought to be in charge of the Picardie Maneuvers; however, General Trêmeau's health problems prevented this and the maneuvers were carried out under General Michel. The Picardie Maneuvers consist of the struggle between the blue team under General Meunier and the red team under General Picquart. The 14 airplanes and 4 airships used in the Picardie Maneuvers were stored in facilities in Briot, Formery and Poix. In the hangars called "Briot-Aviation", there were airships such as Colonel Renard and Libertê with 100 horsepower, Zodiac with 60 horsepower and Clement-Bayard with 200 horsepower, which left bad impressions in these exercises and were subjected to harsh criticism and even declared dead in some sources.

France's airplanes, zeppelins, the transportation and storage of food to meet the nutritional needs of the soldiers during the maneuvers, the size and width of the terrain where the maneuvers took place, and the use of communication tools such as T.S.F (Télégraphie sans fil) were for a great purpose. It is understood that the larger purpose was not only psychological attrition or a show of strength against Germany, but also preparations for a large-scale war. In these maneuvers, the soldiers' adaptation processes to a fenced and very large terrain, their endurance against situations that challenge and exceed their mental and physical limits, their ability to move, and their command skills were tested by providing an environment where they could freely carry out operations in the conduct of operations. As a matter of fact, the fact that the idea of the maneuver was not announced by General Michel beforehand, that it was kept secret and that the idea of the maneuver was informed to General Meunier and General Picquart, the leaders of the Blue Army and the Red Army, in the evening hours one day before September 12, 1910, reveals that such a decision was made and planned in accordance with the purpose, spirit and nature of the maneuver.

In short, it was not an unconscious act, but rather a deliberate one. Therefore, these maneuvers were not an unconscious act, but an exercise to test the skills of the commanders of the two groups formed especially for the exercises and to see what they would do in the event of a possible war. The Picardie Maneuvers involved 60,000 troops and made use of reservists. Despite the harsh conditions of the terrain in which the maneuvers took place, even the

problems such as the preparation and planning of the area, the soldiers' problems such as days of drills and the high walking distance due to the vastness of the terrain, and the inability to fully meet their needs such as food, drink and shelter were not enough to break the concentration of the staff carrying out the maneuvers, and they focused more tightly on carrying out the maneuvers.

While the Picardie Maneuvers were important in recognizing the importance of aircraft, there is still not full confidence that they will be as valuable as the Picardie Maneuvers. It is clear from the history of world warfare that the importance of air strikes in warfare was not realized until this exercise. Grandvilliers was the headquarters of the Picardie Maneuvers, in which aircraft were at the forefront of intelligence in the course of the exercises that took place between September 12 and 18. The influence and decisiveness of aircraft in the maneuvers was unexpected and surprising. In an environment where there were question marks about airplanes, the pilots who used the planes performed the art of using airplanes with great skill in the Picardie Maneuvers with the training they received with a very small budget. The role of aircraft in maneuvers was also recognized and emphasized by the commanders.

In addition to the understanding that airplanes were more advantageous than airships due to their resistance to bad weather conditions such as wind, their ability to adapt to war conditions more than airships, agility, and the fact that airships imposed a heavy burden in terms of time, cumbersomeness, labor force and cost in military operations, all 14 aircraft successfully fulfilled their missions during the Picardie Maneuvers and became the main actor of the Picardie Maneuvers. These maneuvers were particularly important in terms of intelligence. For example, on September 13th, Lieutenant Sido provided detailed information about General Meunier's army units in a biplane piloted by Officer Mênard, and in addition to Lieutenant Sido, pilots named Brugnières, Aquaviva, Maifert de Caumont, Breguet, Hugony, Madiot, Latham and Paulhan provided detailed information about the enemy.

For example, Latham's information to the referees was so detailed that he was noted for his intelligence and memory, and he was able to meet with President M. Fallières through General Michel and was appreciated by the President of the Council. The Picardie Maneuvers showed us that airplanes would have a say in determining the future. For the French, these manoeuvres clarified the effective use of aircraft in warfare, eliminated the question marks about the role and duties to be undertaken, and formed a basis for the acceleration and formalization of the work carried out in the field of aviation in the future. Ali Fethi (Okyar), Mustafa Kemal (Atatürk) and Selâhattin Bey (Köseoğlu) participated in the maneuvers organized by the French on

September 12-18, 1910, which gave clues about the First World War. Ali Rıza Pasha could not participate due to his health condition. There is no data mentioning any fatal aviation-related accidents between September 12-18, 1910. Another situation that we have noticed in our foreign literature review so far is that there is almost no mention of the Ottoman delegation that participated in the Picardie Maneuvers. Only in the book “1910 Les Grandes Manoeuvres De Picardie autour de Grandvilliers”, Ali Fethi, Selahaddin Bey and Mustafa Kemal are mentioned.

The Picardie Maneuvres were successfully carried out with the seriousness of war and towards their goals, without any fatalities, thanks to the hard work of the staff preparing the Picardie Maneuvres, including the army and the referees. Moreover, for the French and other states, it was not a simple maneuver or demonstration in terms of its results. On the contrary, it was a warning and a lesson for the representatives of the countries to realize the deficiencies of their own armies and to close these deficiencies.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Eski Mezopotamya'da Diş-Kurdu Miti ve Diş Hastalıklarına Karşı Uygulanan Tıbbi-Büyüsel Pratikler

Abdulğani Kaçar*

(ORCID: 0000-0001-8745-4758)

Makale Gönderim Tarihi
07.10.2024

Makale Kabul Tarihi
06.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kaçar, A., "Eski Mezopotamya'da Diş-Kurdu Miti ve Diş Hastalıklarına Karşı Uygulanan Tıbbi-Büyüsel Pratikler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2023-2049.

APA: Kaçar, A. (2024). Eski Mezopotamya'da Diş-Kurdu Miti ve Diş Hastalıklarına Karşı Uygulanan Tıbbi-Büyüsel Pratikler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2023-2049.

Öz

İnsanlık tarihi, bir anlamda, insan türünün yaşamda karşılaştığı sorunları çözme mücadelesinin tarihidir. Bunların başında ise açlık ve hastalık gibi insanın hayatta kalmak için mutlaka çözmek zorunda olduğu sorunlar bulunmaktadır. Elimizdeki belgeler, insanların hastalıklarla hem tıbbi yöntemlerle hem de tıp bilgisinin yetersiz kaldığı durumlarda, büyü gibi metafizik yöntemlerle mücadele ettiğini ortaya koymaktadır. Bu makalenin amacı, eski insanların diş hastalıklarının kökenine dair düşüncelerini araştırmak ve Eski Mezopotamya'da diş ağrısı ya da diş çürümesine karşı hangi yöntemlerle mücadele edildiğini, bize ulaşan çivi yazılı metinlerin ve konu

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ganikacar@artuklu.edu.tr.
Assist. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

üzerinde çalışma yapan modern araştırmacıların bilimsel yayınları ışığında açıklamaktır. Bu makale, Eski Mezopotamya toplumlarında görölen “diş-kurdu” inanişi hakkında Türkiye’de yapılmış akademik bir çalışma olmadığı için bu boşluğu doldurmak üzere kaleme alınmıştır. Bu çalışmada, konuyla ilgili Eski Mezopotamya uygarlıklarından kalan çiviyazılı tabletlerin modern dillere yapılmış çevirilerini Türkçeye çevirerek bu metinler ışığında konuyu anlaşılır bir bütüne dönüştürmeyi amaçladık. Makalemizin ana kaynağını, Babil’de bulunan fakat tarihlendirilmesinde zorluk yaşanan ve bugün British Museum’da sergilenen BM55547 numaralı “Kurtçuk Efsanesi” olarak adlandırılan bir metin oluşturmaktadır. Farklı yazarlar tarafından yapılan çevirilerini burada birleştirip Türkçeye çevirerek verdiğimiz metin, “diş-kurdunun kökeni, karakteri, neden insanların dişlerini yaşam alanı olarak seçtiği ve onu etkisiz hale getirmek için hangi tıbbi-büyüsel yöntemlerin uygulandığına dair birinci elden bir kaynak niteliğindedir. Bunun yanında, diş hastalıklarına karşı sadece tıbbi olarak ne tür müdahaleler yapıldığına dair, Geller’in Ancient Babylonian Medicine adlı kapsamlı eserinden ve yine, Towned, Pangas, Backsay, Steinert gibi modern yazarların çalışmalarında verdikleri diş-kurdunu etkisiz hale getirmek için uygulanan tıbbi ve büyülü yöntemlere dair başka çiviyazılı metinlerden faydalandık.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya Tarihi, Hastalıklar, Tıp, Büyü, Diş Hastalıkları, Diş-Kurdu.

Toothworm Belief and Medical-Magical Practices against Dental Diseases in Ancient Mesopotamia

Abstract

The history of mankind on earth is, in a sense, the history of man's struggle to solve the problems of life. The most important of these are the problems that people have to solve in order to survive, such as hunger and disease. The documents we have show that diseases were fought both with primitive medical methods and, in cases where medical knowledge was insufficient, with metaphysical methods such as magic. In fact, the existing records on dental diseases, which are the subject of our study, show that ancient Mesopotamian societies used many methods, which we can call both medical and magical or medical-magical, to overcome this problem. The aim of this article is to explore the ancient people's thoughts about the origin of dental diseases and to explain the methods used to combat toothache or tooth decay in ancient Mesopotamia in the light of cuneiform texts. The main text we have on the toothworm belief in ancient Mesopotamia is a cuneiform text in the British Museum, number BM55547. It has not been identified as belonging to the Old, Middle or Neo-Babylonian periods. This text contains

important information about the origin of the toothworm belief, why the toothworm lives in human teeth and how to deal with it. Accordingly, the toothworm was dealt with either medico-magical or purely medical methods. In our study, these two methods are discussed under separate headings. In addition, some other cuneiform texts that have come down to us concerning the treatment of dental diseases exclusively by medical methods are also discussed in our study.

Keywords: Ancient Mesopotamia, Diseases, Medicine, Incantation, Dental Diseases, Tooth-Worm.

Giriş

Eski uygarlıklardan günümüze ulaşan yazılı metinlerin hatırı sayılır bir kısmını tıbbi kayıtlar oluşturmaktadır. Eski toplumlar, karşılaştıkları sağlık sorunlarını, hastalıkları daha çok bitkisel ilaçlar ve çeşitli bitkisel ve hayvansal içerikli kürlerle tedavi eden günümüzde “hekimlik” olarak adlandırılan yöntemle çözmeye çalışmışlardır. Dönemin tıp bilgisinin yetersiz kaldığı ve nedeni anlaşılamayan hastalıklarda mitoloji devreye sokulmuş ve bu rahatsızlıkların nedeni doğaüstü bir kökene dayandırılmıştır. Özellikle psikolojik rahatsızlıklar söz konusu olduğunda şahit olduğumuz bu yaklaşım tarzı bazen fiziksel nedenlerden kaynaklanan fakat tıbbi bilginin yetersizliğinden dolayı nedeni anlaşılamayan örneğin diş hastalıkları gibi durumlarda da karşımıza çıkmaktadır. Diş hastalıklarının neden kaynaklandığı tespit edilemediği için eski insanlar tarafından dişte yaşadığına inanılan meyve kurduna benzer bir kurtçuk uydurulmuş ve böylece sorunun kaynağının ne olduğuna dair kafalardaki soru işareti ortadan kaldırılmak istenmiştir. Eski toplumlarda görülen çürümüş dişteki oyukların bir kurtçuk tarafından açıldığına dair inanışın yaşamdaki bazı benzerliklerden yola çıkılarak oluşturulduğu görülmektedir. Örneğin, dişteki çürüklerin ortaya çıkardığı görüntü ile tahta kurtlarının tahtada açtığı delikler arasında bir benzerlik kurulmuş ve buradan hareketle dişlerin çürümesine neden olan şeyin de bir “kurtçuk” olması gerektiği sonucuna varılmıştır.¹ Yine Ortaçağ’da, tıpkı taşa girip orada oluşturduğu oyuklarda yaşadığı söylenen efsanevi solucanvari bir

---

¹ Diana Diaconu, “Religious and Spiritual Concepts in Dental Practices in Ancient Orient”, *International Journal of Medical Dentistry*, (2014), PP. 257.

yaratık olan “shamir” gibi diş solucanının da dişlerde delikler açtığına ve bu tür diş boşluklarına, aslında çene kemiğinin içine yerleştiğine inanılmıştır.² Diş ağrısı ve dişlerde yaşanan diğer problemlerin, dişin içindeki kötücül bir kurtçuktan kaynaklandığı düşüncesi, tıp tarihindeki en eski ve en yaygın batıl inançlardan biri olmuş³ ve bu inanç, neredeyse tüm dünyada Aydınlanma Çağı’na kadar devam etmiştir.

Resim 1: Diş-kurdu tarafından ele geçirilen bir dişin ortadan ikiye bölünmüş haldeki tasviri. Baltimore Ulusal Dişçilik Müzesinde sergilenen bu tasvir, 18. yy’da Fransa’da yapılmış olan orijinal heykelin birebir kopyasıdır. Sol yarıda, bir adamın diş kurdu tarafından yenip bitirildiği; sağ yarıda ise diş ağrıyan bir adama atıfta bulunmak amacıyla insanların alevlere atıldığı cehennem ateşi tasvir edilmiştir.⁴

Diş-kurdu inancının kökeni muhtemelen çok daha eski tarihlere gidiyor olmalıdır fakat mevcut yazılı belgeler esas alınacak olursa bu

² Lloyd Graham, “Cryptic References in a Romanian Folk-Charm Clarified by Reference to a Babylonian Antecedent?”, (2020), PP. 1. Online at: https://www.academia.edu/44457785/Cryptic_references_in_a_Romanian_folk_charm_clarified_by_reference_to_a_Babylonian_antecedent,

³ B. R. Townend, “The Story of the Tooth-Worm”, *Bulletin of the History of Medicine*, 15, No. 1 (1944), pp. 37.

⁴ <https://www.ratiostientiae.com/ratio-scientiae-blog/the-tooth-worm-and-the-way-science-works>.

inancın kökenleri Eski Mezopotamya uygarlıklarına dayanmaktadır. Beklenmedik bir biçimde Eski bir Sumer mitine göre dünyada diş ağrısı yaşayan ilk kişi yeryüzü tanrısı Enki'dir. Mite göre kardeşi ona: "Kardeşim, canını ne yakıyor?" diye sorar, Enki de: "Dişlerim canımı acıtıyor" diye cevap verir.⁵ Diş-kurdu ile ilgili Eski Mezopotamya uygarlıklarından kalan çok sayıda kil tablet bulunmuştur. Örneğin, Aşağı Mezopotamya'daki Nippur kentinde bulunan ve M.Ö. II. binyıla tarihlenen çivi yazılı bir tablette, "içinde kurt bulunan dişin", bitkisel bir yağ ile tedavi edilmesi gerektiği yazılıdır. Benzer şekilde, Mari'de bulunmuş, Eski Babil Dönemi'ne ait Hurrice bir büyü metni, Akkadca, *šipat tūltim*, "kurtçuk için büyü" etiketi taşımaktadır. Yine Eski Babil Dönemi'ne ait fakat içeriğinde açık bir büyü ifadesi bulunmayan bir başka *šipat tūltim* metni, hastalıklı dişin tedavisi için kurbağadan elde edilen bir merhemden bahsetmektedir.⁶ Günümüzden yaklaşık olarak 4000 yıl öncesine tarihlenen Nippur'da bulunmuş çivi yazılı diğer bir tablet, diş ağrısına neden olan bir "kurtçuktan" bahsetmekte ve tabletin üzerinde aynı zamanda hastalığın reçetesi de bulunmaktadır.⁷ Bunların yanı sıra Asurbanipal Kütüphanesi'nde de diş-kurduyla ilgili birçok çiviyazılı tablet olduğu bilinmektedir.⁸ Benzer şekilde, diş ağrısı ile ilişkili Eski Mısır'dan kalma M.Ö. II. binyıla ait yazıtlar, dişi içerden kemiren ve böylece ağrıya neden olan bir "kurtçuğa" atıfta bulunmaktadır.⁹

Eski Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının yanı sıra diş-kurdu inancına Eski Hint uygarlığından kalma, içeriğinde tıbbi kayıtların yer aldığı ve M.Ö. 1200-1000 yılları civarında derlenmiş olan Athara Veda metinlerinde de rastlanmaktadır. Bu metinlerin içeriği, "Eski Mezopotamya'da Diş-Kurdu İnanıcı" başlığı altında verdiğimiz "diş-kurdu efsanesi" mitine oldukça benzer niteliktedir. Eski Mezopotamya'da diş-kurduna karşı yapılan koruma-sağaltma büyülerinde, Ea'nın yardıma çağrılmasına benzer biçimde aşağıda

⁵ J. V. Kinnier Wilson, "Diseases of Babylon: An Examination of Selected Texts", *Journal Of The Royal Society Of Medicine*, 89 (1996), pp. 138.

⁶ Graham, *Cryptic References*, pp. 1.

⁷ Diaconu, *Religious and Spiritual Concepts*, pp. 257.

⁸ Masoud Zare, "Enki or Ea: The God of Medicine in Mesopotamia from the Sea", *Modern Medical Laboratory Journal*, 5, no. 2 (2022), pp. 30.

⁹ Graham, *Cryptic References*, pp. 1.

verdiğimiz Vedik büyü metninde de yardım etmesi için Hinduizm'in baş tanrısı İndra'dan yardım istenmektedir:

"Bu çocuğun kurtçuklarına vur!

Tamahkarlar, benim korkunç büyümden etkilendi

Biri gözlerinin etrafında sürünür;

Biri burun deliklerinin etrafında sürünür;

*Dişlerinin arasına giren hangisiyse onu öğüteceğiz."*¹⁰

Diş ağrısı ve diş çürümesinin bir kurtçuktan kaynaklandığına dair inaniş, Eski Çin, Filipinler ve Amerikan yerlileri olan Çerokilerde de rastlanmaktadır. Örneğin, Çerokilerin diş ağrısına karşı ayrıntılı bir ritüel düzenledikleri görülmektedir.¹¹

Antik dönemdeki kötü niyetli kurtçuk inanişi, Ortaçağ ve erken modern çağ Avrupası'nın hem Slav ve hem de Germen bölgelerinde de varlığını devam ettirmiştir. Kurtçuğun Ortaçağdaki Latince adı olan *nessia* köken olarak Germen terim *nesso*'yu desteklemektedir. Bunun yanında Eski Kilise Slavcası terimi olan *nežit*, bu varlığın Güney Slav dilindeki adı olan *nežit/nežid*'i desteklemektedir. Ayrıca Slav dilindeki *nežit*, Rumen dilindeki *najit* ile hemen hemen aynıdır.¹² Görüldüğü üzere, neredeyse dünyadaki tüm kültürlerde karşımıza çıkan diş-kurdu efsanesi, 18. yy.'a yani dişçiliğin babası olan Pierre Foucard diş ağrısının nedeninin, basit tıbbi bir açıklama olarak "diş çürümesi" olduğunu açıklayınca kadar, diş ağrısının ana nedeni olarak düşünölmeye devam etmiştir.¹³

Bu çalışma, diş hastalıklarının eski toplumların bakış açısıyla nasıl algılandığını ve buna karşı nasıl mücadele edildiğini örneklendirmek ve yanı sıra Eski Mezopotamya toplumlarında, diş hastalıklarının sorumlusu olarak görölen "diş-kurduna" dair inanişin nasıl ortaya

¹⁰ Townend, The Story, pp. 41.

¹¹ Townend, The Story, pp. 42-43.

¹² Lloyd Graham, "Nessie': An Uncannily Apt Name for a Serpentine Water-Monster," (2024), pp. 2.

Online

at:

https://www.academia.edu/114915642/Nessie_An_uncannily_apt_name_for_a_serpentine_water_monster.

¹³ Diaconu, Religious and Spiritual Concepts, pp. 257.

çıktığını ve modern tıbbın imkânlarına sahip olmayan bu toplumların diş çürümesi, diş ağrısı, diş zayıflığı, gibi diş hastalıklarına hangi tedavi yöntemleri ve hangi ilaçlarla müdahale edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu açıklamalar neticesinde, Eski Mezopotamya sakinlerinin bilgi ve zihin dünyalarını aşan durumlar için bir çıkış yolu olarak mitolojiye ve büyüye başvurdukları gerçeği ortaya konmuş olacak ve böylece Eski Mezopotamyalıların zihin dünyalarının yapısı ve işleyişi hakkında okuyucunun bir fikir sahibi olması mümkün olacaktır.

Eski Mezopotamya’da Diş-Kurdu İnanışının Kökeni

Giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere, diş hastalıklarından bahseden en eski yazılı belgelere göre, Mezopotamya sakinleri dişte meydana gelen rahatsızlıklardan kötücül bir kurtçuğu sorumlu tutuyordu. Babil’de bulunan fakat tarihlendirilmesinde zorluk yaşanan BM 55547 numaralı Akkad dilinde yazılmış bir metin, Akkadcada *tūltu*¹⁴ olarak geçen diş-kurdunun ve onun seçtiği yaşam tarzının mitolojik kökeninden bahsetmekte¹⁵ ve onu, sağlam bir dişi bile istila edip yok edilebilecek yeteneğe sahip bir varlık olarak tasvir etmektedir.¹⁶ “Diş-Kurdu Efsanesi” adı verilen ve “diş ağrısının kökeni nedir?” sorusuna Eski Mezopotamya sakinlerinin bakış açısından yanıt veren¹⁷ söz konusu metnin etiketinde, “diş ağrısına karşı formül” yazmaktadır. Metnin içeriğinde, kurtçuğun kökenine dair bilginin yanı sıra ona karşı yapılan bir koruma-sağaltma büyüsü de yer almaktadır. Birkaç yazarın parça parça veya birbirinden bazı küçük farklılıklarla yaptıkları çevirilerini birleştirdiğimiz metnin Türkçesi şöyledir:

*“Anu, göğü yarattıktan,
Gök, yeri yarattıktan,
Yer, nehirleri yarattıktan,
Nehirler, dereleri yarattıktan,
Dereler bataklığı yarattıktan*

¹⁴ CAD T 466.

¹⁵ Graham, Cryptic References, pp. 1.

¹⁶ Diaconu, Religious and Spiritual Concepts, pp. 257.

¹⁷ Julio Cesar Pangas, “Dental Pathology in Ancient Mesopotamia”, *Bulletin of the History of Medicine*, 73, no. 2 (1999), pp. 201.

*Ve bataklık, kurtçuğu yarattıktan sonra
 Kurtçuk gelip ağladı, Şamaş'ın huzurunda
 Gözyaşları aktı, Ea'nın huzurunda
 "Yemem için (bana) ne vereceksin?
 Emmem için (bana) ne vereceksin?
 Sana olgun incir vereceğim
 Ya da meyvesini kayısı ağacının!
 Ben ne yapayım olgun inciri
 Ya da meyvesini kayısı ağacının!
 Diş ile diş etlerinin arasına koy ve yerleştir beni!
 Ki dişin kanını emeyim ve yavaş yavaş kemireyim dişetini!
 Ritüeli: Bir iğne sapla ve kurtçuğun ucunu
 Şu sözleri söyleyerek sıkıştır:
 Mademki böyle konuştun ey kurtçuk!
 Ea vursun sana elinin tüm kudretiyle!
 (Tedavi yöntemi:) Birayı, bir yumru maltı ve yağı karıştır!
 (Yukarıdaki) koruma-sağaltma büyüsünü onun üzerine üç defa oku!
 Bunu, adamın dişlerinin üzerine koy!¹⁸*

Diş-kurdunun kökeni, kötücül karakteri ve kötü niyetleri hakkında bizi aydınlatan bu mit ayrıca ona karşı Ea'dan yardım istendiğinden ve diş kurduna meydan okunduğundan bahsetmektedir. Giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere, eski toplumlar nedenini açıklayamadıkları durumlar için inanç dünyalarıyla aynı evrene ait olan mitleri devreye sokmuş ve böylece mevcut sorunla ilgili kafalardaki soru işaretlerini ortadan kaldırmak istemişlerdir. Benzer biçimde, Eski Mezopotamya mitolojisini üreten ve yazıya geçiren toplumun elitleri de diş hastalıklarının nedeni olarak gördükleri diş-kurdunun nasıl ortaya

¹⁸ Graham, Cryptic References, pp. 2-3; Jean Bottero, Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*. Çeviren Alp Tümertekin, İstanbul, 2021, s. 551-552; Nasser Pouyan, "Mesopotamia, the Cradle Of Civilization and Medicine", *World Journal of Pharmaceutical Research*, 5, no. 4 (2016), pp. 211.

çıkışını bu mitle açıklamışlardır. Buna göre diş-kurdu, evrenin yaratılışı sürecinde tanrılar tarafından var edilen bir canlı olmaktadır.¹⁹

Eski Mezopotamya’da Diş-Kurduyla Mücadele Yöntemleri

Eski Mezopotamya’da, hastalıklarla mücadelede, daha çok fiziksel rahatsızlıklarla ilgilenen ve bitkisel ağırlıklı tedavi uygulayan hekim, “asû”²⁰ veya daha çok metafizik hastalıklarla ilgilenen büyücü, “āšipu”²¹/mašmaššu”²² bazen tek başlarına, bazen de birlikte görev yapmaktaydılar. Bu durum, o dönemde bazı hastalıkların nedeninin fiziksel mi yoksa metafizik mi olduğunun kesin olarak tespit edilememiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Burada belirtmek gerekir ki eski insanların doğadaki varlıklara bakış açısı bugünkünden farklılık göstermekteydi. Doğada şifa verici olduğu düşünülen bitkilerin, hayvansal maddelerin veya çeşitli objelerin içsel bir güce sahip oldukları yani bir nevi büyülü olduklarına inanılmakta ve bu ojeler hem hekim hem de büyücü tarafından tedavi esnasında kullanılabilmekteydi. Bunun yanında neredeyse tüm koruma-sağaltma büyüsü uygulamalarında, büyücü, büyülü yöntemlerin yanı sıra tıbbi yöntemlere de başvuruyordu. Nitekim büyücülük konusunda eğitim alan kişiler aynı zamanda temel tıp bilgisi eğitimi de almaktaydı.²³

Elimizdeki belgelerden anlaşıldığı kadarıyla diş hastalıklarıyla mücadelede de bazı vakalarda sadece hekimlere başvurulmuş bazı vakalarda ise hekim ile büyücü birlikte tedavi uygulamıştır. Bu nedenle diş-hastalıkları ile mücadelede uygulanan yöntemleri tıbbi ve büyülü olarak net bir şekilde birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Örneğin, birinci bölümde verdiğimiz “Diş-Kurdu Efsanesi” adlı metinden, hekimin ve büyücünün aynı vakaya birlikte müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Metne göre diş ağrısı, tedaviyi ve başlangıçta ilahi olarak kendisi için belirlenmiş kaderi kabul etmeyi reddetmiş kurtçuğun, “ahlaki” kusurunu ortaya koyan bir koruma-sağaltma büyüsünün gücüyle güçlendirilmiş tıbbi bir tedavi yoluyla, bütüncül

¹⁹ Graham, *Cryptic References*, pp. 2-3.

²⁰ CAD A2 344.

²¹ CAD A2 431.

²² CAD M1 381.

²³ Abdülğani Kaçar, *Eski Mezopotamya’da Büyü ve Büyücülük*, Ankara, 2023, s. 5.

olarak tedavi edilmek istenmiştir.²⁴ Söz konusu tedavi, diş sinirinin çekilmesinin ve diş için tıbbi bir reçetenin uygulanmasının yanı sıra bir büyü pratiğini de içermektedir. Mitten anlaşıldığı kadarıyla diş çürüğünü tedavi etmeye çalışan şifacı, hastalığın yaratıldığı anda var olduğuna inanılan durumu yeniden canlandırarak diş-kurdunu ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.²⁵ Büyü ritüeli uygulandıktan ve kurtçuk ortadan kaldırıldıktan sonra diş ağrısı bir daha geri gelmesin diye bir yakı hazırlanmış, etkisini arttırmak için uygulamadan önce yukarıdaki büyü sözler yakının üzerine üç defa okunmuş ve ardından yakı ağrıyan çeneye uygulanmıştır.²⁶ Bu metnin tedavi edici etkisi, bir ritüel olarak kullanılmasında ve dünyanın yanı sıra diş ağrısının da mitsel kökenini hatırlatmasında yatmaktadır. Nitekim metinde de vurgulandığı üzere, böylesi kötücül bir diş-kurdunun ortaya çıkmasına katkıda bulunan kişi, Sumerlerde tanrıların kralı ve gökyüzü tanrısı olan An'dır.²⁷

Tıbbi Yöntemler

Diş-kurduna karşı yapılan müdahaleleri her ne kadar tıbbi ve büyü diye net bir şekilde ayıramasak da Eski Mezopotamya'dan kalan bir kısım kayıtlar, diş-hastalıklarıyla büyü yöntemler yani büyü sözler ve büyü ritüelleri olmadan yalnızca hayvansal ve bitkisel ilaçları içeren tıbbi yöntemlerle mücadele edildiğini ortaya koymaktadır.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle normal şartlarda buradaki beklentimiz, dişle ilgili sorunların, diş kurdunun, örneğin cinler gibi kötücül metafizik bir varlık olduğuna inanılmasından dolayı, sadece kötü-ruh kovma gibi büyü yöntemler kullanılarak etkisiz hale getirilmeye çalışılmış olması gerektiği yönünde olsa da Eski Mezopotamya uygarlıklarından kalan diş hastalıkları ile ilgili bir kısım çivi yazılı metin, dişle ilgili rahatsızlıkların bazen yalnızca tıbbi yöntemlerle sağaltılmaya çalışıldığını göstermektedir. Bu bağlamda, diş hastalıkları ile ilgili çok sayıda tıbbi reçete içeren tablet bulunmakta ve

²⁴ Jack M. Sasson, "Time & Mortality. Creation Narratives in Ancient Israel and Mesopotamia", *Papers on Ancient Literatures: Greece, Rome and The Near East*, Padova, Editrice e Libreria, 2008, pp. 491.

²⁵ Pangas, *Dental Pathology*, pp. 202.

²⁶ Bottero and Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s. 552.

²⁷ Diaconu, *Religious and Spiritual Concepts*, pp. 257.

bu tabletlerde genel bir ifade olarak, “eğer bir adamın dişleri hastaysa” ibaresi, bulunmaktadır. Bu ifade aynı zamanda, tedavi ile ilgili metinlerin bir bölümüne isim olarak da verilmiştir. Bunun yanında tıbbi içerikli bir kısım çivi yazılı metinde bahsedilen bir diğer konu da “dişlerin zayıflığıdır”. Diş zayıflığıyla ilgili günümüze ulaşan örneğin, BAM 1.1.11. numaralı metinde:

“ma2-uru NIN ma2-la2 bitkileri, zayıf dişlerin üzerine koymak içindir.”

ifadesi bulunmaktadır. Rahatsızlığı gidermek için herhangi büyülu bir yöntemden bahsetmeyen ifadeler içeren bu metinde olduğu gibi çivi yazılı tabletlerde çok sayıda tıbbi reçete bulunmaktadır. Tablet yazarları bu patolojik belirtinin yani diş zayıflığının kökenine ilişkin inançları hakkında herhangi bir şey söylemese de bu sorunun periodontal hastalık veya iskorbüt hastalığından kaynaklanmış olması muhtemeldir.²⁸

Diş çürüklerinin yine tıbbi yöntemlerle tedavi edilmeye çalışıldığına dair Berlin müzesinde, M.Ö. 8. ya da 7. yüzyıla tarihlenen ve BAM I etiketiyle kataloglanan, hastalıklar ve onların hangi ilaçlarla nasıl tedavi edileceğini ayrıntılı bir biçimde açıklayan bir tablet bulunmaktadır. Bir nevi “eczacının elkitabı” işlevi gören bu tablet, üç kolondan oluşmakta ve tabletin 1. kolonunda, çoğu bitkilerden oluşan ilaçlar; 2. kolonunda, ilacın hangi hastalık için kullanılabileceği ve 3. kolonunda ise ilacın nasıl kullanılacağı açıklanmaktadır. Söz konusu tabletin ikinci kolonunda, diş ağrısını tedavi etmek için dişin yüzeyine uygulanacak altı ilaçtan oluşan bir kürden ve ardından dişe uygulamak için gün doğumundan önce toplanması gereken deve dikeninden bahsedilmektedir. Fakat bu kayda ek olarak yazılan kısımda, belirtilen şekilde toplanan deve dikeninin, diş ağrısına neden olduğu düşünülen “diş-kurduna” karşı bir ilaç olarak belirlendiği göze çarpmaktadır. Normal şartlarda, yukarıdaki belirttiğimiz üzere, diş-kurduna bir büyüyle müdahale edilmesi beklenirdi çünkü hastalığın nedeni olan diş-kurdu, genellikle hekimlikten ziyade koruma-sağaltma büyüsünün konusuydu.²⁹ BAM I numaralı tabletin ilgili bölümünde:

²⁸ Pangas, Dental Pathology, pp. 203.

²⁹ Markham J. Geller, “An Apothecary’s Handbook”, *Le Journal des Médecines Cunéiformes*, 35 (2020), pp. 1-2.

*“İlaç, sen onu kopardığında güneşin görmediği devedikeni [kökü] (aşağı),
Aynı şekilde (diş)-kurduna karşı ...”*

ifadeleri yer almaktadır.³⁰ Dikkat edileceği gibi bu metin, diş-kurdunun neden olduğu sıkıntıyı hekimlik yöntemleriyle gidermeyi amaçlamaktadır. Metinde dikkat çeken bir diğer nokta, ilaç olarak kullanılacak devedikeninin güneş görmemiş olması gerektiğinin vurgulanmış olmasıdır. Güneş ışığının ilaca çarpmaması yönündeki talimat, Eski Mısır'da ve Pliny'de de bulunmaktadır ve daha sonraki zamanlarda da yaygın bir uyarı olarak devam etmiştir. Bu durum, Eskiçağ toplumlarının güneşin kısırlaştırıcı bir etkiye sahip olduğu yönünde bir düşünce taşıdıklarının işareti olmalıdır.³¹

Yazılı belgelerde, sadece “diş ağrısını” gidermek için hazırlanmış reçeteler de bulunmaktadır. Bu ağrı bazen AMT 90.3.14. numaralı metinde olduğu gibi, “onun tüm dişleri ağrıyor *“ikkala”* cümlesinde de karşılaştığımız Akkadcada genel olarak “ağrı” için kullanılan “akālu”³² sözcüğü ile ifade edilmiştir. Başka bazı durumlarda, Akkadcada dişteki dayanılmaz ağrıyı belirtmek için *saḫalu*³³ sözcüğü kullanılmıştır. Bu ifade, BAM 26.1ff. numaralı, devamında paradoksal olarak, bileşenleri arasında karbonhidrat açısından zengin bir meyve olan “hurmayı” içeren ve üzerinde “eğer bir adamın dişlerinde dayanılmaz bir ağrı varsa, onu iyileştirmek için...” ifadeleri yazılı bir reçete bulunan tablette karşımıza çıkmaktadır.³⁴

Nippur'da bulunan yaklaşık olarak M.Ö. 18. yüzyıla tarihlenen ve çeşitli hastalıklar ve onların tedavi yöntemleri hakkında bilgi veren tıpla ilgili bir diğer tablette diş-kurdunun tedavisi için yine hekimin alanına giren bir reçete verilmektedir:

*“Eğer bir adamın dişinde kurt varsa
Denizci dışkısını preslenmiş yağda ez
Eğer ağrıyan diş sağ taraftaysa*

³⁰ Geller, An Apothecary's Handbook, pp. 20.

³¹ Townend, The Story, pp. 46.

³² CAD A1 245.

³³ CAD S 28.

³⁴ Pangas, Dental Pathology, pp. 203.

(Yağı) sol taraftaki dişin üzerine dök ve o iyileşecektir.

Eğer ağrıyan diş sol taraftaysa

(Yağı) sağ taraftaki dişin üzerine dök ve o iyileşecektir”³⁵

Aynı metnin bir başka bölümünde:

“Eğer bir adamın dişinde kurt varsa

[...] kabuğunu kurut, onu uygula ve o iyileşecek”

denmektedir. Bu metinde de yine diş-kurduna karşı hazırlanan reçete büyüyle ilgili her hangi bir şey içermemektedir.³⁶ Benzer şekilde, Yeni Asur Kralı Asarhaddon’un başhekimi olan Urad-Nanaya’nın yazışmalarından anlaşıldığına göre, Asarhaddon kendisine sorunlu dişleri hakkında bir mektup yazmış, Urad-Nanaya da özel bir şey tavsiye etmeden, yaşadığı rahatsızlık için krala birçok tıbbi tedavi yönteminden bahsetmiştir. Bu metinde önerilen yöntemlerden biri diş etlerinin tedavisi için şap gibi doğal maddeler içermektedir.³⁷

Tıbbi-Büyüsel Yöntemler

Yukarıda verdiğimiz örneklerde, diş hastalıklarına yönelik Eski Mezopotamya’da yapılan tıbbi müdahalelere değindik. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi bazı vakalarda diş hastalıkları, *asû*, “hekim” tarafından değil, *mašmaššu/āšipu*, “büyücü” tarafından tedavi edilmiştir. Eski Mezopotamya sakinleri, deltada yaşayanların muzdarip oldukları hastalıkların çoğunun nedeninin, kötü ruhlar ya da büyücülerin ve efsuncuların kötülüğü olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle fiziksel rahatsızlıklara yönelik bilinen tedavilerin yanı sıra rahatsızlığı gidermek için tedavi esnasında bir veya daha fazla büyü söz de okumuşlardır.³⁸ Eski Mezopotamya’da diş-kurdu bir çeşit kötü-ruh ya da kötü-cin olarak görülmüş ve diş ağrısına karşı düzenlenen ritüeller, kötü-ruh kovma ritüelleriyle aynı formda gerçekleştirilmiştir. Böylece Marduk, Şamaş ve Ea gibi koruyucu tanrıların yardımıyla kovulan kötü-ruh/cinin bir daha mağdur kişiyi rahatsız etmeyeceğine

³⁵ Markham J. Geller, *Ancient Babylonian Medicine Theory and Practise*, West Susse, 2010, pp. 67.

³⁶ Geller, *Ancient Babylonian Medicine*, pp. 67, 68.

³⁷ Geller, *Ancient Babylonian Medicine*, pp. 85.

³⁸ Zare, Enki or Ea, pp. 30.

ve rahatsızlığın tekrarlanmayacak biçimde iyileşeceğine inanılmıştır.³⁹ BAM55547 numaralı yukarıda verdiğimiz metin, hastanın bedensel ya da ruhsal veya hem bedensel hem ruhsal sağlığını tehdit eden kötü-ruh kovma ritüellerinin tipik bir örneğidir. Zira Mezopotamya düşüncesinde dış-kurdu, şeytani-kötücül bir varlık olarak kabul edilmektedir. Hastalığı iyileştirmenin büyü bir yöntemi olarak metinde karşımıza çıkan meydan okuma ilkesi, Eski Mezopotamya’da uzun ve yaygın bir sürekliliğe ve popülerliğe sahip bir uygulamadır.⁴⁰ Özellikle hastanın bedeninin bir kısmının ya da tamamının kötü bir ruh tarafından ele geçirildiği düşünülen durumlarda, büyücü tehditkâr sözler kullanarak onu hastanın bedenini terk etmeye zorlamıştır. Nitekim dış-kurdu mitinde geçen, “*Ea elinin kudretiyle sana vursun*”, sözlerinde de görüleceği üzere burada da benzer bir üslup kullanılmıştır. Mite göre kurtçuk talebinden dolayı lanetlenmiş olsa da tanrılar kurtçuğun insanların ağızlarındaki yaşam alanını işgal etmesini ilk etapta engellememiş fakat büyü ve tıp bilgileriyle insanlık adına soruna müdahale ederek onun giderilmesini sağlamışlardır. Böylece Mezopotamya’daki bir kısım mitolojik anlatımlar, hastalıkların ve hastalıklara neden olan etkenlerin, dünyanın bir parçası haline geldikten sonra yalnızca ilahi müdahaleyle uzak tutulabileceklerini, kendi egemenlik alanlarına sürülebileceklerini ve fakat insan yerleşimlerinden asla tamamen yok edilemeyeceklerini ima etmektedir.⁴¹

Dış-kurdu ve onu hastanın dışından uzaklaştırma ile ilgili Eski Mezopotamya uygarlıklarından “kurtçuğa karşı büyü” etiketi taşıyan ve farklı yer ve zamanlardan günümüze ulaşan çok sayıda metin bulunmaktadır. Bunlara, Mari’de bulunmuş Hurrice ve YBC 4593 katalog numaralı tabletler örnek olarak verilebilir. Yine BAM 542.3.8.-12 numaralı, az önce zikrettiğimiz iki tablete benzer bir içeriğe sahip, kötü-ruh kovma ritüelleri kapsamındaki bir büyü metni de dış ağrısına karşı nasıl bir yöntem uygulandığını aktarmaktadır. Buna göre, büyücü, çene kemiğinin kilden bir modelini yapmalı ve çürük dişleri temsilen

³⁹ Bottero and Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, s. 551.

⁴⁰ Townend, *The Story*, pp. 38.

⁴¹ Ulrike Steinert, “Disease concepts and classifications in ancient Mesopotamian medicine”, in *Systems of Classification in Premodern Medical Cultures: Sickness, Health and Local Epistemologies*, London and New York, 2021, pp. 146.

onların yerine siyah tahıl taneleri yerleştirmelidir. Bu işlemlerin ardından büyücüye bazı sihirli sözleri okuması ve böylece ritüeli tamamlaması talimatı verilir.⁴²

Diş ağrısının aynı zamanda baş ağrısına neden olmasından dolayı kurtçuğun çene kemiğini oyduğu ve böylece tüm başı etkilediği düşünülmüştür. Örneğin, Yeni Asur kralı Asurbanipal kütüphanesinde bulunan bir büyü metninde, konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

“Uzun zaman geçse de seni (elbette) yakalayacağız!

Kapı ettir, kapı mandalı kemiktir; (ete) girdi, kemiği kaldırdı,

Eti ısırdı, kemiğe saplandı, dişlere çürük getirdi,

Kapı mandalının içine ateş (?) getirdi!

İyileşme büyüğü için bir ilaç getirsin diye

(Derinlerin) en büyük oğlu Marduk'a kimi göndereyim?

Bu büyü (benim) değil, Ea ve Marduk'un,

Dannu ve Nin-Ka'nın büyüdür

Ey Gula iyileşmeyi hızlandır! ... büyüünü oku.”⁴³

Burada diş çürüğünü gidermeleri için Eski Mezopotamya inancında büyüünün tanrıları olarak kabul edilen tanrılardan yardım istenmektedir. Bu durum yine diş kurdunun, mitsel bir kökene ve metafizik güçlere sahip kötücül bir varlık olduğu inancıyla ilişkilidir. Bunun yanında, yukarıdaki mitte bahsedilen kurtçuğun çeneye girdiği yönündeki ifadeler, muhtemelen Eski Mezopotamya sakinlerinin, dişin iç pulpasından çene kemiğine uzanan iplik benzeri diş sinirini solucan olarak yanlış tanımlamalarından kaynaklanmıştır.⁴⁴

“Tıbbi Yöntemler” başlığı altında, bir hastalık olarak kabul edilen “diş zayıflığının” bazı vakalarda büyülü yöntemler olmadan sadece bitkisel ilaçlarla tedavi edilmeye çalışıldığından bahsetmiştik. Fakat bunun yanında, diş zayıflığı sorununun bazen de büyülü yöntemlerle çözülmeye çalışıldığına dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, bir

⁴² Pangas, Dental Pathology, pp. 203.

⁴³ Townend, The Story, pp. 38

⁴⁴ Graham, Cryptic References, pp. 7.

kötü-ruh kovma ritüeli içeren ve “onun dişleri zayıftır” sözleriyle başlayan BAM 28.3 ff numaralı metinde:

“Onun dişleri zayıftır ...

Ritüeli: Keten tohumu küspesi,

Onun parmaklarını ovuşturmalısın,

Tanrı Marduk tapınağının kuyusundan (alınmış) suyla,

O, dişlerini arındıracak.

Koruma-sağaltma büyüğü.”⁴⁵

ifadeleri geçmektedir. Bu metin bir koruma-sağaltma büyüğü ritüelini tasvir etmekte yani “diş zayıflığı” bu defa büyüğü bir yöntemle tedavi edilmeye çalışılmaktadır.

Eski Mezopotamya’da diş hastalıklarını tedavi etmek amacıyla düzenlenen kötü-ruh kovma ritüellerinde büyüğü olduğuna inanılan birçok bitki kullanılmıştır. Bunların başlıcası, diş ağrısını keseceğine inanılan “ban otudur”. Örneğin, Asurca bir metinde çürümüş dişin oyuğuna bu otun konulması tavsiye edilmektedir. Eski Mezopotamya sakinlerinin, ban otunu neden büyüğü olarak kabul ettikleri sorusunun cevabı ise yine Asurca bir mitoloji metninde bulunmaktadır:

“Güneş Tanrısı onu dağlardan aşağı getirdi

Ve onu yeryüzüne ekti

Onun kökleri yeryüzünü doldurdu

Ve boynuzları gökyüzüne uzandı

Bulutların içindeki Ay Tanrısının kalbini ele geçirdi

Ahırdaki öküzün kalbini ele geçirdi,

Ağıldaki keçinin kalbini ele geçirdi

Ve böylece - "N. oğlu N.'nin kalbini ele geçirdi.”⁴⁶

Bu metin, banotunun güneş tanrısı Şamaş tarafından dağlardan getirildiğini belirterek ona tanrısal bir özellik atfetmektedir. Bu

⁴⁵ Pangas, Dental Pathology, pp. 204.

⁴⁶ Townend, The Story, pp. 46.

özelliğinden dolayı banotu, muazzam bir güce ve etkiye sahip bir bitki olarak kabul edilmiştir. Bu da neden onun şifa verici bir ot olarak kabul edildiğine açıklık getirmektedir. Aslında, Eski Mezopotamya’da, büyülmüş güçlere sahip olduğuna inanılan örneğin, ilgin ağacı ya da süt taşı gibi doğadaki başka birçok objenin de kökenine dair buna benzer mitolojik hikayelere rastlamak mümkündür. Bu durum, büyülmüş olduğuna inanılan söz konusu nesnenin bu gücünün nereden geldiğinin, o dönemin şartlarında mantıklı bir açıklamasının yapılamamış olmasından kaynaklanmıştır.

Arkeolojik kayıtlar, Babillilerin diş-kurduna karşı rahatlamak amacıyla büyülmüş sözler okurken başlarına bir bandaj taktıklarını göstermektedir. Bu bandajın ne amaçla takıldığı kesin olarak bilinmese de ruhları uzaklaştırmak, tedavi amaçlı yapılan bir lapayı yerinde sabit tutmak veya yanağı sıcak tutmak için kullanılmış olması muhtemeldir.⁴⁷ Örneğin, Kiş kenti ile ilgili elimizdeki mektup külliyatından bilinen iki muhabirden, Etel-pî-Marduk’un Gimillia’ya gönderdiği, BM 103081 numaralı mektupta:

“(Bu konuyu) sürekli duyduğum için, bu görevle ilgili olarak sana (hemen) yazdım. İhmalkar olmayın. Dişim çok ağrıyor. Bir bandaj gönderin.”

denmekte ve söz konusu bandajdan bahsedilmektedir.⁴⁸

Paršīgu olarak adlandırılan bu bandaj, CAD’da:

- Genellikle tanrıçalar ve nadiren tanrılar için bir kıyafet
- Ritüelde kullanılan figürinlerin kıyafeti ve
- Normal bir bandaj, olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹

Çiviyazılı metinlere göre *paršīgu* hastanın diş ağrısını hafifletmek için kafasına bağlanabilmiştir. Fakat bandaja, hastanın başına bağlanmadan önce belirli bazı bitkiler veya maddeler uygulanıp uygulanmadığı net değildir.⁵⁰ Bunun yanında Thompson, ağrıyan bir dişe uygulanan tedaviden bahseden K 7656+ numaralı tabletten şu

⁴⁷ Nicholas Reid, “My Tooth Aches so much” *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 3 (2014), pp. 2.

⁴⁸ Reid, My Tooth, pp. 1.

⁴⁹ CAD P, 203-205.

⁵⁰ Reid, My Tooth, pp. 3-4.

alıntıyı yapmaktadır: “... yün sarılır, üzerine yağ serpilir ve hastanın yüzünün diş ağrısından etkilenen tarafındaki kulağının içine konur.”⁵¹ Buradan, söz konusu bandajın üzerine hastanın kulağına konmadan önce bazı yağlar serpiildiği anlaşılmaktadır.

Diş ağrısına karşı kullanılan bir diğer büyümlü yöntemde ise kurbağanın kullanıldığını görmekteyiz. YOS 11 numaralı metinde:

“Koruma-sağaltma büyümlü: (Diş)-kurduna karşı büyümlü!
Bir kurbağa yakala ve onun iç tarafını aç,
Onun takaltu’sunu ve yağlı dokusunu çıkar,
Onları ateşte pişir,
Onları, aç karnına, onun rahatsız dişinin üzerine koy ve
Bu ilacı tekrar tekrar onun dişinin üzerine koy ve o yaşar.”

denmektedir.⁵²

Aynı metnin devamında dişe zarar veren kurtçuğa büyümlü şöyle seslenmektedir:

“Kurtçük! Çakmaktaşı orağını yememelisin;
Dağlara çıkmalısın!
Şimşir ağacının tarağını kararttın.
Seni şöyle söyleyerek dinlenmeye yatırsınlar:
“Bir ölü topraktan diriltiip çıkarıldığı için sevinç çılgınlıkları [...] atmadıkça
(Sen) dirilmeyeceksin”⁵³

Burada çene kemiği, çakmaktaşı orağına ve şimşir ağacının tarağına benzetilmektedir. Bilindiği üzere çakmaktaşı orak, bir hayvan kemiğinin üzerine diş şeklindeki çakmaktaşılarının art arda çakılmasıyla elde edilmekteydi. Orak bu haliyle çene kemiği ve onun üzerinde sıralı halde

⁵¹ R. Campbell Thompson, “Assyrian Medical Texts”, *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 19 (1926), pp. 75.

⁵² Andras Backsay, “Seize a frog! The Use of the Frog in Medical and Magical Texts”, *Le Journals des Medecines*, 32 (2018), pp. 9.

⁵³ Henry Stadhouders, “The Unfortunate Frog: On Animal and Human Bondage in K 2581 and Related Fragments with Excursions on BM 64526 and YOS XI, 3”, *Revue D'assyriologie Et D'archéologie Orientale*, 1, no. 112 (2018), pp. 163.

bulunan dişleri anımsatan bir görüntüye sahiptir. Bir rahatsızlığı, söz konusu rahatsızlığın insan bedeninde bulunduğu yere benzeyen başka bir nesneye benzerliğine veya onun mitolojik kökenlerine vurgu yaparak sağlatmaya çalışmak, Eski Mezopotamya'da yapılan koruma-sağaltma büyü ritüellerinde sıklıkla karşılaştığımız bir diğer durumdur. Buradaki amaç doğrudan müdahale edilemeyen rahatsızlıklara, yapay olarak oluşturulan benzeri durumlar üzerinden müdahale etmektir. Çünkü Eski Mezopotamya'da, birbirine benzeyen nesnelere veya durumlar arasında etkileşim olduğuna dair bir inanış söz konusudur.

Sonuç

Atalarımız insanlık tarihi boyunca birçok sorunla karşılaşmış ve hayatta kalabilmek amacıyla bu sorunları çözmek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Söz konusu sorunların başında, açlık, susuzluk, güvenlik ve de hastalıklar gelmiştir. Esasında bu sorunlarla günümüzde de halen karşı karşıya olduğumuz ve yaşam devam ettikçe de bunları çözmek için mücadele etmemiz gerektiği, tartışılmaz bir gerçektir. Tarih boyunca belki de insanın yenmek için en fazla mesai harcadığı olgu hastalıklar olmuştur. Özellikle modern tıbbın henüz gelişmediği ve örneğin mikroskop, röntgen cihazı gibi cihazların henüz icat edilmediği 19. yy.'dan önceki dönemlerde, nedeni tespit edilemeyen rahatsızlıklar, kötücül metafizik güçlere bağlanmış ve bundan dolayı birçok hastalık büyü yöntemleriyle harmanlanmış bitkisel kürlerle tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bu durum, psikolojik rahatsızlıklar söz konusu olduğunda daha da zor bir hal almıştır. Eski insanlar, nedenini bilmedikleri fiziksel hastalıkların ve varlıklarından bile haberdar olmadıkları psikolojik rahatsızlıkların, cin, hayalet ya da kara-büyü gibi metafizik güçlerin insana musallat olmaları neticesinde ortaya çıktığına inanmışlardır. Bu tür rahatsızlıklara çalışmamızın konusunu oluşturan diş hastalıkları da girmektedir. Ta ki dişçiliğin babası olan Pierre Foucard, 18. yy.'da diş ağrısına ve diş çürüklerine tıbbi bir açıklama yapmaya kadar neredeyse tüm dünyada diş problemlerinin, dişin içine giren ve onu kemirerek yiyen, metafizik bir kökeni ve gücü olan şeytani diş-kurdundan kaynaklandığına inanılmıştır.

Eski Mezopotamya Uygarlıklarından günümüze ulaşan tıp ve büyü metinlerinden, diş-kurdu inancının ilk defa bu bölgede ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Eski Mezopotamya sakinleri, metafizik bir güçten

kaynaklandığını düşündükleri hastalıklardan muzdarip kişileri, “āšipu” ya da “mašmaššu” adını verdikleri büyücüye götürmüş ve büyülü yöntemlerle sağaltmaya uğraşmışlardır. Esasında, mitolojik, kötücül bir diş-kurdundan kaynaklandığına inandıkları dişle ilgili rahatsızlıklarda da bu tavrı sergilemeleri beklenirken Mezopotamyalılar diş hastalıklarını bazen büyülü yöntemlerle bazen de her iki yöntemi birlikte kullanarak tedavi etmeye çalışmışlardır. Burada, bazı vakalarda “sadece tıbbi yöntemlere” başvurulmuş olması ilginçtir çünkü normalde de büyücüye götürülen birçok vakada zaten tıbbi-büyüsel diyebileceğimiz karma bir tedavi uygulanmıştır. Bu tutumun nedeni, muhtemelen büyülü yöntemlerin diş ağrısını gidermede işe yaramamış olmasıdır.

Mezopotamya mitolojisine göre, diş-kurdu baş tanrı An tarafından yaratılmış diğer taraftan diş-kurduna karşı okunan büyülü sözlerde yine başka bir tanrıdan, bilgelik, kurnazlık ve büyü tanrısı Ea’dan yardım istenmiştir. Bu durum, tanrılar arasında bir güç çatışmasından ziyade, baş tanrının neden olduğu bir sorunun, onun altındaki tanrılardan biri tarafından insanların lehine çözülmesine yardımda bulunmak olarak okunmalıdır. Buna benzer bir durum Tufan Efsanesinde de görülmektedir. Söz konusu mitte tanrılar meclisi insanlığın soyunu yeryüzünden silmeye karar veriri fakat tanrı Enki kamıştan bir kulübede tekrar ederek kararın Atrahasis’e ulaşmasını sağlamış ve böylece insanlığı yok olmaktan kurtarmıştır. Diş-kurdu miti, Eski Mezopotamya toplumlarının inanç sistemindeki “insanlar, tanrılardan gelen bir sorunu yine tanrılarının izni ve müdahalesiyle alt edebilir” ilkesine atıfta bulunmaktadır ki bu da insanların tanrılar karşısındaki mutlak acziyetine yapılan bir vurgu gibidir.

Kaynakça

Basın Kaynakları

Bácskay, Andras, “Seize A Frog!’ The Use Of The Frog in Medical And Magical Texts.” *Le Journals Des Medecines*, 32 (2018), pp. 1-16.

Diaconu, Diana; Vitalariu, Anaca, “Religious And Spiritual Concepts in Dental Practices in Ancient Orient.” *International Journal Of Medical Dentistry*, (2014), pp. 255-259.

Geller, Markham J, "An Apothecary's Handbook," *Le Journal Des Médecines Cunéiformes*, 35 (2020), pp. 1-33.

Pangas, Julio Cesar, "Dental Pathology in Ancient Mesopotamia." *Bulletin of the History of Medicine*, 73/2 (1999), pp. 197-207.

Pouyan, Nasser, "Mesopotamia, the Cradle of Civilization and Medicine." *World Journal Of Pharmaceutical Research*, 5/4 (2016), pp. 192-225.

Reid, Nicholas and Wagensonner, Klaus, "My Tooth Aches So Much." *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 3 (2014), pp. 1-5.

Stadhouders, Henry, "The Unfortunate Frog: On Animal And Human Bondage in K 2581 and Related Fragments with Excursuses on BM 64526 and YOS XI, 3." *Revue D'assyriologie et d'archéologie Orientale*, 1/112 (2018), pp. 159-176.

Thompson, R. Campbell, "Assyrian Medical Texts." *Proceedings of The Royal Society of Medicine*, 19 (1926), pp. 29-78.

Townend, B. R, "The Story Of The Tooth-Worm." *Bulletin of the History of Medicine*, 15/1 (1944), pp. 37-58.

Wilson, J. V. Kinnier, "Diseases of Babylon: An Examination of Selected Texts." *Journal of the Royal Society of Medicine*, 89 (1996), pp. 135-140.

Zare, Masoud; Heidari, Tabandeh, "Enki Or Ea: The God Of Medicine in Mesopotamia from the Sea." *Modern Medical Laboratory Journal*, 5/2 (2022), pp. 19-37.

Kitap ve Makaleler

Bottero, Jean; Kamer, S. Noah, *Mezopotamya Mitolojisi*, İstanbul 2021.

Geller, Markham J., *Ancient Babylonian Medicine Theory And Practise*, West Sussex 2010.

Kaçar, Abdulgani, *Eski Mezopotamya'da Büyü Ve Büyücülük*, Ankara 2023.

Sasson, Jack M., "Time & Mortality, Creation Narratives in Ancient Israel and Mesopotamia." *Papers on Ancient Literatures: Greece, Rome and The Near East*, Edited by Ettore Cingano, Lucio Milano, pp. 489-510. Padova 2008.

Steinert, Ulrike, "Disease Concepts And Classifications In Ancient Mesopotamian Medicine, Systems Of Classification in Premodern Medical Cultures Sicknes." *Health And Local Epistemologies*, Edited by Ulrike Steinert, 140-194. New York 2021.

Sözlükler

CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago – Glückstadt 1956 vd.

İnternet Kaynakları

Graham, Lloyd D. "Cryptic References In A Romanian Folk-Charm Clarified By Reference to a Babylonian Antecedent?" (2020). Online at Academia.

https://www.Academia.Edu/44457785/Cryptic_References_in_A_Romanian_Folk_Charm_Clarified_By_Reference_to_a_Babylonian_Antecedent.

Graham, Lloyd D. “‘Nessie’: An Uncannily Apt Name For A Serpentine Water-Monster,” (2024). Online at:

https://www.Academia.Edu/114915642/Nessie_An_Uncannily_Apt_Name_For_A_Serpentine_Water_Monster.

Resim 1: (<https://www.ratioscientiae.com/ratio-scientiae-blog/the-tooth-worm-and-the-way-science-works>).

Extented Abstaract

The aim of this study is to clarify the origin of toothworm in Ancient Mesopotamia and to examine the methods used by the inhabitants of Ancient Mesopotamia to deal with problem of dental diseases that exceeded their level of knowledge. Thus, it is aimed to see the world of understanding and perspectives of the Ancient Mesopotamians more closely.

Since the beginning of human life on earth, disease and other health problems have become one of the most important issues for human societies. Ancient people, interpreted the origin of disease in different ways according to the level of scientific knowledge of the era in which they lived, and tried to treat diseases from this perspective. Of course, for obvious problems such as injuries to the body caused by a sharp object or bone fractures, no other cause was sought and such conditions were tried to be treated with medical methods. However, when it came to physical and mental disorders such as fever, weakness, tinnitus, epilepsy, schizophrenia, paranoia and neurosis, since the cause could not be understood, it was believed that these problems were caused by a metaphysical intervention. Dental disease is one of the best examples of such conditions. Until the cause of dental disease was medically explained in the 18th century, an entity called the toothworm was accepted as the cause of dental disease in almost in all parts of the world.

In the world of thought of ancient people, we see that the following method was used in order to understand the origin of the problems encountered in life and whose cause could not be understood by them: To establish a similarity between the damage caused by the problem in question and the factors that cause similar damage to their own environment in life. One of the best examples of this is in the case of dental diseases. The appearance of tooth decay was analysed and it was likened to the cavities made in wood by a woodworm. Thus, the ancient people were convinced that the cavities in the tooth, which they had no idea how they were formed, were opened by a worm living in the tooth. The worm-like appearance of the pulp inside the tooth was also effective in reaching this conclusion. After the cause of the decay, the worm, was identified it was time to find an answer to

the question of “How this worm settled in the tooth”, and as a result, many myths similar to the myth called “The Legend of the Worm” were created.

The origin of the toothworm belief dates back to ancient Mesopotamian civilisations. From the ancient Mesopotamian civilisations to the present day, many cuneiform tablets have survived which refer to the toothworm and methods of destroying it. The ancient inhabitants of Mesopotamia attributed their health problems, the causes of which they did not know, to the evil metaphysical entities and powers such as demons, ghosts, evil eye and black magic, which were the elements of their own belief system. Magic was a way that ancient societies often resorted to, especially to solve problems that they could not cope with. Thus, the problems they believed to be caused by metaphysical forces were tried to be solved in a metaphysical way. In ancient Mesopotamia, incantation, which was used for protection and healing, was a part of daily life. In the case of ailments caused by malevolent forces such as demons or ghosts, the sick person would be taken to a sorcerer called *mašmaššu* or *āšipu*, who would organise an appropriate magic ritual according to the symptoms of the ailment. This process worked in the same way for dental diseases. Since the causes of tooth decay and the resulting darkening of the tooth colour, toothache and gum problems could not be explained, it was concluded, based on similar situations in nature, that a worm had entered the tooth. It was thought that this worm had hollowed out the tooth and rotted it, just as the apple worm hollows out the inside of the apple. The question of how the worm got into the tooth is explained by a myth. According to this, the "worm" called "tūltu", which was created by the swamp during the creation of the universe, did not like the food given to it by the gods and wanted to live between the teeth and gums of humans. This way it could suck the blood from the tooth and gnaw the gum. Thus, the worm, created by the god An, did not accept the fate he had determined for himself and thus became rebellious against God. However, on the other hand, this rebelliousness was done with a state of mind that recognises its helplessness rather than a harsh opposition. Because after the worm was created, it came to the presence of Ea and Shamash in tears and asked, “What will you give me to eat?”. When the gods granted this

request, the worm became a serious problem for humans. In the cuneiform texts that have survived from ancient Mesopotamia, there are many records about dental diseases and their treatment. While some of these records are about the treatment of dental diseases with medical methods, some of them include magical methods.

The most descriptive text we have on the toothworm, called the “Legend of the Worm” is found on a Babylonian cuneiform tablet numbered BM55547. This text constitutes the main source of our study. This text describes the mythological origin of the toothworm, why it lives in people's teeth and how to fight against it. In addition, there are many cuneiform texts on the toothworm and the diseases caused by it. We have tried to include these texts in our study as much as possible.

According to the Legend of the Worm, the toothworm emerged from the beginning of the creation of the earth by the god An and as a result of a successive process of creation:

“After Anu created the sky,
After the heavens created the earth,
After the earth created the rivers,
Having created rivers, streams,
After the streams create the swamp
And the swamp, after creating the worm ...”

As can be seen from the text, the toothworm was created by the marshes. In fact, this myth already gives us a clue as to where the toothworm's malevolent nature comes from. As it is known, marshes are not very pleasant areas for human communities due to the bad odour they emit, the mosquitoes they produce, etc. Therefore, it would be inevitable that a creature whose origin is a marsh would also have malevolent nature. A similar situation is also the case for “Lamaštu” who was believed to kidnap and eat the babies of pregnant or newly born women in Mesopotamian mythology and was considered the bastard daughter of Anu. According to the myth, this evil demon, although not created by the marsch, was a creature living

in the marshes. In fact, all these mythological stories point to the health problems experienced by the people living in the country of Sumer in Southern Mesopotamia, which was covered in marshes, due to the marshes. Thus, the damage caused to the Sumerians by the swamps around them in real life also appears in mythological stories. Such examples, in fact, remind us once again that mythological stories are produced by being influenced by real life.

In ancient Mesopotamia, because of its evil metaphysical aspect, the toothworm was generally fought with evil spirit expulsion ritual. Patients with such problems were taken to the sorcerer "āšīpu/mašmaššu", and after reading the myth explaining how the worm was created, the sorcerer asked the god Ea for help against the worm and he treated the aching tooth with medicines. In this way, the worm was forced to give up the tooth it had captured. On the other hand, sometimes dental diseases have been combated only by medical methods. According to some medical texts from ancient Mesopotamia, in some cases only medical methods were used to combat toothworm. In such texts, herbal or animal substances are used for problems such as tooth decay, toothache and tooth weakness. Of course, it should be noted here that medicine and magic were entangled in ancient societies. Therefore, it is not possible to clearly distinguish between medical and magical methods of treatment against diseases. The reason why some treatment methods are called medical is that they do not involve the recitation of incantations to cure the ailment. As a matter of fact, according to the thought world of ancient societies, the reason why a plant or animal substance was healing was that it carried a magical power in itself.

According to Mesopotamian mythology, the toothworm was created by the chief god An and, at his request, was allocated a habitat between the teeth and gums of humans. On the other hand, Ea, the god of wisdom, crafty and magic, was asked for help in the incantations against the tooth-worm. This situation should be read as helping to solve a problem caused by the chief god in favour of the people by one of the gods under him, rather than a power conflict between the gods. In addition, this myth refers to the principle in the belief system of ancient Mesopotamian societies that 'humans can

overcome a problem from the gods with the permission and intervention of the gods'. This seems to emphasise the absolute helplessness of humans before the gods.

Araştırma Makalesi/ Research Article

İslam Kaynakları Işığında IX-XI. Yüzyıllarda Doğu Avrupa ve Kafkasya'da Siyasi ve Ticari Dinamikler

Selim Karagöz* – Mustafa Yıldırım**

(ORCID: 0000-0001-7044-4027 / 0009-0005-8723-2094)

Makale Gönderim Tarihi

06.10.2024

Makale Kabul Tarihi

29.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karagöz, S., Yıldırım, M., "İslam Kaynakları Işığında IX-XI. Yüzyıllarda Doğu Avrupa ve Kafkasya'da Siyasi ve Ticari Dinamikler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2050-2082.

APA: Karagöz, S., Yıldırım, M. (2024). İslam Kaynakları Işığında IX-XI. Yüzyıllarda Doğu Avrupa ve Kafkasya'da Siyasi ve Ticari Dinamikler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2050-2082.

Öz

İskandinav Rusların doğu seferleri (bugünkü Kuzey Kafkasya da dâhil Rusya'nın batı kısmı, Ukrayna ve Belarus toprakları) ve bölgedeki Türk halklarıyla kurdukları ilişkiler hakkında Rus Yıllıkları (PVL), Bizans Kronikleri, İskandinav Sagaları ve Latince kaynaklar bilgi vermektedir. Ancak, İslam dünyası (Arapça, Farsça ve hatta İbranice) kaynakları, İskandinavların doğudaki faaliyetleri hakkında diğer kaynaklardan farklı bir perspektif sunmaktadır. Arapça ve Farsça kaynaklar, titiz bir inceleme gerektirmekle birlikte,

* Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Sabire Yazıcı Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, skaragoz24@gmail.com.

Res. Assist., Ph. D., Aksaray University, Sabire Yazıcı Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, myildirimbjk@gmail.com.

Ph. D., Independent Researcher, Turkey.

İskandinavların doğuya doğru göçlerinin amaçları, Türk-İskandinav ilişkilerinin başlangıç noktaları, ilişkilerin bölgesel ve küresel tarih üzerindeki yansımaları, Rus kimliğinin oluşumundaki rolleri ve hatta Rusların kökeni ile Ruslar ile Slavlar arasındaki farklılıklar hakkında diğer kaynaklara göre daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada, IX.-XI. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da Türk ve İskandinav halkları hakkında geniş ancak bir o kadar da tartışmalı bilgi içeren İslam kaynaklarının kapsamlı bir analizi yapılacak ve bu kaynaklar ışığında ilgili yüzyıllarda Doğu Avrupa ve Kafkasya'daki siyasi ve ticari dinamikler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Slavlar, Ruslar, Doğu Avrupa, İslam Kaynakları.

Political and Commercial Dynamics in Eastern Europe and the Caucasus in the 9th-11th Centuries in the Light of Islamic Sources

Abstract

The eastward expeditions of the Scandinavian Rus (covering the western parts of modern-day Russia including Northern Caucasus (in other word European Part of Russia), Ukraine, and Belarus) and their interactions with the Turkish peoples of the region are documented in Russian Chronicles (PVL), Byzantine Sources, Scandinavian Sagas, and Latin Sources. However, sources from the Islamic world (written in Arabic and Persian or even Hebrew) offer a perspective on the activities of the Scandinavians in the east that differs significantly from these other accounts. While Arabic and Persian sources demand meticulous analysis, they provide more detailed insights into the objectives of Scandinavian migration to the east, the origins of Turkish-Scandinavian relations, the regional and global historical repercussions of these interactions, their role in shaping the Rus' identity, and even the origins of the Rus' and the distinctions between the Rus' and the Slavs. This study undertakes a comprehensive analysis of Islamic Sources, which contain extensive but often contentious information about the Turkish and Scandinavian peoples in Eastern Europe during the 9th–11th centuries. By examining these sources, the study aims to explore the political and commercial dynamics of Eastern Europe and the Caucasus during this period.

Keywords: Slavs, Rus', Eastern Europe, Islamic Sources.

Giriş

İskandinavların IX.-XI. yüzyıllarda nehir yollarını da kullanarak gerçekleştirdikleri deniz ve kara seferleri; Baltık Denizi'ni aşarak Doğu

Avrupa, Hazar Denizi bölgesi ve hatta Türkistan içleri, güneyde İran ve Irak sahaları gibi daha ileri noktalara uzanan geniş bir coğrafyada kültürel etkileşimlere zemin hazırlamıştır. Özellikle Doğu Avrupa'nın nehir sistemleri, İskandinavlar için bu genişlemede önemli bir geçiş güzergâhı olmuştur. Baltık Denizi üzerinden Staraya Ladoga'ya ulaşan İskandinavlar, buradan itibaren Özi, İdil, Don, Turla başta olmak üzere nehir yollarını takip ederek Kiev, Konstantinopolis, Bulgar, Bilyar, Suvar ve İtil gibi önemli ticaret merkezlerine erişmişlerdir. Bu nehirler üzerinde kurulmuş yerleşimler, İskandinavların Doğu Avrupa'daki varlığını ve ticarî faaliyetlerini gösteren önemli birer kanıttır.¹

İskandinavların doğuya doğru genişlemeleri yalnızca ticarî amaçlı olmamış, aynı zamanda askerî ve kültürel etkileşimlere de yol açmıştır. İsveç'in Helgö adasında bulunan VI. yüzyıla tarihlenen Buda heykeli, bu etkileşimlerin en çarpıcı örneklerinden biridir. Hindistan-Pakistan bölgesindeki Gandhara'da üretilen bu heykelin İsveç'e ulaşması, İskandinavların İpek Yolu üzerinden Uzak Doğu ile olan bağlantılarını göstermektedir. İskandinav Run taşlarındaki² bazı yazıtlar da

¹ Fedir Androshchuk, "Vikingler Doğuda", *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink – Neil Price (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), 653–685; Egil Mikkelsen, "Vikingler ve İslam", *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink – Neil Price (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), 685–694; L. S. Kleyn vd., "Normanskiye Drevnosti Kiyevskoy Rusi Na Sovremennom Etape Arheologičeskogo İzuçeniye", *İstoričeskiye Svyazi Skandinavii i Rossii IX - XX vv.*, ed. N. E. Nosov – İ. P. Şaskolskiy (Leningrad: Nauka, 1970), 226–252; A. N. Kirpičnikov vd., "Noviye Kompleksniye İssledovaniye Meçey Epohi Vikingov İz Sobraniye Gosudarstvennogo İstoričeskogo Muzeya v Stokgolme", *Slavyane, Finno-Uğrı, Skandinavı, Voljkiye Bulgari: Dokladi Mejdunarodnogo Naučnogo Simpoziuma po Voprosom Arheologii i İstorii*, ed. A. N. Kirpičnikov vd. (Sankt Peterburg: Vesti, 2000), 100–126; N. A. Makarov, *Rus v IX-X Vekah: Arheologičeskaya Panorama* (Moskva: Drevnosti Severa, 2012); Rafael M. Valeyev – Yuri A. Zeleneyev, "Musulmanskiye Moneti kak Tovar i Sredstvo Plateja Volgo-Uralya v VIII-Naç. XI vv.", *Povoljskaya Arheologiya* 4/38 (2021), 137–151; Elena A. Melnikova, *Meç i Lira, Geroičeskiy Mir Anglo-Saksonskogo Eposa* (Sankt Peterburg: Nauka, 2018); Elena A. Melnikova, *Skandinavskie Runičeskie Nadpisi, Novie Nahodki i İnterpretatsii. Teksti, Perevod, Kommentarii* (Moskva: Vostočnaya Literatura, 2001).

² Run taşları, Erken Orta Çağ'da İskandinavlar başta olmak üzere Cermen halklar tarafından ölüleri anma, tarihi hadiseleri kayıtlarına alma, sınır belirleme gibi amaçlarla yaygın bir şekilde kullanılmış, Runik alfabeyle yazılmış taşlara verilen addır. Run taşlarından günümüze kalanların önemli bir çoğunluğu Viking Çağı (kabaca M.S. 750-1100) olarak adlandırılan dönemden günümüze ulaşmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Leila Kitzler Ahfeldt, Charlotte Hedenstierna-Jonson, Per Widerström, Ben Raffield, *Relations*

İskandinavların Türkistan içlerine kadar ulaştıklarına dair ipuçları vermektedir.³ Bu durum, İskandinavların yalnızca denizcilikle değil, aynı zamanda karasal ticaret yollarıyla da aktif bir şekilde Asya ile etkileşimde bulunduğunu göstermektedir. İskandinavların bu geniş coğrafyada gerçekleştirdikleri kültürel alışverişler, Orta Çağ Avrupa'sının ve Asya'sının kültürel zenginliğini artıran önemli bir süreç olmuştur.

VIII. yüzyılın ortalarından itibaren İskandinavların Doğu Avrupa'ya doğru genişlemelerinde kullandıkları nehir yolları, Hazar Kağanlığı başta olmak üzere İdil Bulgarları, Peçenekler ve Uzlar gibi bölgedeki Türk halklarının hâkimiyetindeydi. İskandinavların Doğu Avrupa ve Asya ile olan ticarî ilişkileri, Hazar Kağanlığı gibi bölgedeki güçlü devletlerin etkisi altında şekillenmiş ve bu ticarî ilişkiler, İskandinavların ekonomik ve kültürel açıdan gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Hazarların Museviliği devlet dini olarak benimsemesi ve İslam dünyası ile olan ilişkileri, İskandinavlar ile Doğu arasındaki ticarete önemli bir köprü görevi görmüştür. Doğu Avrupa ve İskandinavya'nın birçok yerinde bulunan İslam dirhemleri ve Gotland adasında bulunan Hazar dirhemleri, İskandinavya ile Hazar Kağanlığı arasındaki ticarî ilişkilerin kanıtlarındandır. Bu dirhemlerdeki "Musa Allah'ın Resûlüdür" ibaresi, Hazarların İslam dünyası ile kurdukları ilişkilerde kendi dinî inançlarını yansıtmaya çalıştıklarını göstermektedir.⁴ İskandinavya'da bulunan çok sayıda Arap dirhem, bu bölge ile İslam dünyası arasındaki yoğun ticarî faaliyetlerin bir göstergesidir. İskandinavlar, bu ticaret yoluyla elde ettikleri gümüş sikkeleri kullanarak doğuya kürk, metal, kehribar, bal, bal mumu gibi ürünler ve köle ihraç etmişlerdir. Özellikle köle ticareti, İskandinavlar için önemli bir gelir kaynağı olmuştur.

---

and Runes, The Baltic Islands in Their Interactions During the Late Iron Age and Early Middle Ages (Stockholm: Swedish National Heritage Board (Riksantikvarieämbetet), 2020); B. Sawyer, *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia* (Oxford: Oxford University Press, 2003).

³ Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus', Old Scandinavian Sources Other Than the Sagas* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1981), 443; Jansson Sven B.F., *Västmanlands Runinskrifter* (Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1964), 7–9.

⁴ Jacek Gruszczyński vd. (ed.), *Viking-Age Trade: Silver, Slaves and Gotland* (New York: Routledge, 2021), s. 281.

Geleneksel tarihçilikte,⁵ İskandinavların Doğu Avrupa'daki varlığı, özellikle Slav halklarıyla olan ilişkileri üzerinden incelenmiştir. Norman-Antinorman tartışmaları gibi uzun süredir devam eden hararetli akademik tartışmalar, Kiev Rus Devleti'nin kuruluşunda İskandinavların rolünü tartışmaların merkezi haline getirmiştir. Ancak bu çalışmalar, İskandinavların Türk halklarıyla olan etkileşimlerini genellikle göz ardı etmiştir. Oysa İskandinavların Doğu Avrupa'daki ticarî ve askerî faaliyetleri, bölgede hâkimiyet kuran Türk devletleriyle kaçınılmaz olarak kesişmiştir. Özellikle Hazar Kağanlığı, İdil Bulgarları gibi Türk devletlerinin kontrolündeki nehir yollarını kullanan İskandinavlar, bu devletlerle siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmuşlardır. İbn Fadlan'ın seyahatnâmesinde anlatılan İdil Bulgarları topraklarına ticaret yapmaya gelen İskandinavlar, bunun en güzel örneklerindedir. Bu kaynakta bahseden ve bir Türk yurdunda (Bolgar) gerçekleşen bir Viking ölü gömme merasimi, Orta Çağ kaynaklarında en detaylı bahsedilen Viking ölü gömme merasimidir.⁶ Dolayısıyla İskandinavların Doğu Avrupa'daki varlıkları ve bölgeye etkileri, sadece Slavlarla olan ilişkilerine indirgenemeyecek kadar karmaşık ve çok boyutludur. İskandinavlar, yalnızca Slav halklarıyla değil, aynı zamanda bölgedeki Türk devletleriyle de etkileşime girerek Doğu Avrupa'nın tarihinin şekillenmesinde rol oynamışlardır. Bu nedenle, İskandinavların Doğu Avrupa'daki rolünü incelerken, Türk-İskandinav ilişkilerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İslam kaynakları, bu ilişkilerin aydınlatılmasında elimizdeki en önemli dönem kaynaklarındandır.

IX-XI. Yüzyıllarda İslam Dünyasında Tarihçilik

IX.-XI. yüzyıllarda Kuzey Avrupa'da Viking Çağı olarak adlandırılan dönem yaşanırken İngiltere ve Kıta Avrupa'sı hem kendi içinde istikrarsızlıklar yaşıyor hem de Viking saldırılarıyla boğuşuyordu. Bu dönemde Avrupa, Vikinglerin denizcilik becerileri ve saldırganlıkları nedeniyle önemli değişimlere uğramıştır. Vikinglerin ani ve beklenmedik baskınları, Avrupa'daki birçok toplumda büyük bir korku ve istikrarsızlık yaratıyordu. Sahil bölgeleri sürekli tehdit altında yaşarken, iç bölgeler de bu akınlardan nasibini almıştır. Nitekim Paris bile defalarca saldırıya

⁵ Hem Rus tarihçiliğinde hem Avrupa merkezli tarih yazımında.

⁶ Paul Lunde – Caroline Stone, *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*, çev. Caroline Stone Paul Lunde (London: Penguin Classics, 2012), s.8.

uğramıştır. Bu durum, Avrupa'daki birçok krallığın savunma sistemlerini gcnclelendirmesine ve krallıkların daha merkezî devlet yapılarına doğru evrilmesine neden olmuştur. Northumbria, Mercia, East Anglia ve Wessex olarak dört parçaya ayrılmış olan İngiltere toprakları, Kral Alfred'in abalalarıyla bu saldırılara karşı birleşme çabası içindeydi. Bu süreçte Avrupa'da birçok krallık zayıflamış, bir kısmı ise bu tehdit karşısında savunma sistemini geliştirmiş ve buradan gcnclenerek çıkmıştır. Diğer taraftan Vikinglerin bazı bölgelerde yerleşik hale gelmesiyle birlikte, yerel kültür ve geleneklerden etkilenmiştir. Avrupa'da tüm bunlar yaşanırken aynı yüzyıllarda İslam dünyasında da önemli hadiseler meydana geliyordu. Abbâsîler döneminde İslam coğrafyası genişlemesine devam etmiş, kültürel ve bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Her ne kadar aynı zamanda siyasî istikrarsızlıklar yaşanmışsa da,⁷ özellikle bilimsel ve kültürel alanlarda büyük gelişmeler olmuştur. Bağdat, bu dönemde İslam dünyasının en önemli bilim ve kültür merkezi haline gelmiş, eviri faaliyetleri sayesinde Yunan felsefesi ve bilimi İslam dünyasına aktarılmış, çok önemli orijinal çalışmalar üretilmiştir. Matematik, astronomi, tıp ve kimya gibi birçok alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bağdat'ta kurulan kütüphaneler ve eğitim kurumları, bilimsel çalışmaları desteklemiş ve bilginlerin yetişmesinde çok büyük etkisi olmuştur. nemli ticaret yolları üzerindeki konumu sayesinde İslam dünyası, sadece Doğu ile Batı arasındaki ticarete değil, Kuzey dünyası ile Güney arasındaki ticarete de önemli bir rol oynamıştır. Sulama sistemlerinin geliştirilmesiyle birlikte tarım üretimi artmış, ekonomik büyümeye katkı sağlamıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler, İslam medeniyetinin altın çağını başlatan önemli adımlar olarak değerlendirilir. Bu yüzyıllarda İslam dünyasında coğrafya ve tarih bilgisinin sistematik bir şekilde derlenip toparlanması inanılmaz bir hız kazanmıştır. İslam medeniyeti mevcut tarihî ve coğrafi bilgiyi genişletip yaşadıkları dünyayı anlama ve anlamlandırma yolunda büyük çaba sarf etmiştir. Günümüz Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh şehrinde IX. yüzyılda ortaya çıkmış olan ve tarihçilikte Belh Ekolü olarak bilinen

⁷ İnan, Mısır, İber Yarımadası ve diğer bölgelerde yerel hanedanlıklar gcnclenmiş, kendi bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan etme yolunda ilerlemişlerdir. İslam dünyası içindeki Hariciler, Zeydiler, İsmaililer gibi farklı mezhepler arasındaki gerilimler de siyasî istikrarsızlığı tırmadırmıştır. Bkz. Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, ev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix, 2017), 342, 412-413.

ekol ve Ceyhani geleneği, özellikle coğrafya alanında önemli bir yere sahip olup İslam coğrafyacılığına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu ekolün İbn Hurdâzbih, İstahrî ve İbn Rüsteh gibi temsilcileri, sadece fizikî ve coğrafi özellikleri değil, aynı zamanda bölgenin kültürel ve sosyal yapısını da incelemişlerdir.⁸ Dönem coğrafyacıları ve tarihçileri coğrafyayı ve tarihi sadece statik bir disiplin olarak değil, aynı zamanda insanlarla etkileşim halinde olan dinamik bir alan olarak görmüş ve bu yaklaşımla aslında dönem İslam dünyası seyyahları ve coğrafyacıları beşerî coğrafyanın da temellerini atmıştır.⁹

Rusların Kökeni Meselesi ve Türk-Rus İlişkilerine İslam Kaynakları Penceresinden Bakış

Türk-İskandinav halklarını konu alan birinci el kaynak gruplarının en önemlilerinden biri İslam kaynaklarıdır. IX-XI. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyine, Özi ve İdil boylarına diplomat, seyyah, asker veya casus olarak gelen Müslümanlar, yukarıda bahsedildiği üzere başta coğrafya ve tarih olmak üzere farklı disiplinlerde eğitilmiş kişilerdi. Çoğunlukla Müslüman bir idarecinin hizmetinde görev yapan bu kişiler, İslam biliminin zirvede olduğu bu dönemde kaleme aldıkları eserleriyle, Türk-İskandinav halkları hakkında eşsiz bilgiler sunmaktadır. İslam kaynakları bu konuda özel bir önemi bulunmasının başlıca nedeni, diğer kaynak gruplarının değinmediği birçok konuya ışık tutmalarıdır.¹⁰ Özellikle de Slavlarla İskandinav Rusların arasındaki farklılıkları net bir şekilde ortaya koymaları, İslam kaynaklarının en belirgin özelliklerinden biridir.¹¹ Ancak, İslam kaynaklarını değerlendirirken bazı hususları göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Seyyahların, tıpkı Bizanslılar gibi, ziyaret ettikleri toplulukları kendi kültürel lenslerinden yorumladıkları

⁸ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya'kubî ve İstahrî", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007).

⁹ Belh e(E)kolünün ortaya koyduğu birikim, Endülüs yoluyla Avrupa'ya ulaşmış ve Coğrafi Keşiflere öncülük etmiştir.

¹⁰ Robert Ferguson, *The Hammer and the Cross, A New History of the Vikings* (New York: Penguin Books, 2010), s. 245.

¹¹ Doğu Slavları ve İskandinav Ruslardan bahseden İslam kaynakları hakkında daha detaylı bilgi için Bkz.A. P. Novoseltsev vd. (ed.), *Drevnerusskoye Gosudarstvo i Yego Mejdunarodnoye Znaçeniye* (Moskova: Nauka, 1965), 355.

unutulmamalıdır. Bu nedenle, İslam coğrafyacıları, gördüklerini kendi kültürel süzgeçlerinden geçirerek aktarmışlardır.¹²

IX-XI. yüzyıllarda, coğrafi olarak kuzey dünyasından çok uzakta olmasına rağmen İslam dünyasının kaynakları, İskandinavlar hakkında bilgi veren en önemli kaynaklar grubundandır. Bu kaynaklar, özellikle İskandinavya'nın doğusuna doğru gelip faaliyet gösteren Rus (İskandinav) grupları hakkında oldukça kapsamlı ve güncel bilgileri içerir. Bu durum, dönemin İslam medeniyetinin çağdaşlarına kıyasla ne denli gelişmiş bir bilgi birikimine sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Batı dünyasında Viking Çağı olarak adlandırılan bu dönemde Müslüman coğrafyacı, seyyah, asker ve diplomatlar Karadeniz'in kuzeyi, Hazar Denizi ve İdil Nehri bölgelerine sıklıkla seyahat etmişlerdir. Bu kişiler, coğrafya alanında uzmanlaşmış bireyler olarak, gözlemlerini kendi kültürel ve bilimsel çerçeveleri içerisinde değerlendirerek, Türkler ve Ruslar hakkında detaylı ve özgün bilgiler sunmuşlardır. Arap seyyahların, tıpkı Bizanslılar gibi, yabancı kültürleri kendi kültürlerinin filtresiyle yorumladıkları ve bazı kültürel unsurları kendi terminolojileriyle ifade ettikleri gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

İslam kaynaklarında Ruslarla ilgili ilk kaynak El-Hârezmî'nin *Kitâbü'l Sûretu'l Arz* eseri olmalıdır.¹³ Hârezmî, eserinde coğrafi tanımlamalar yaparken "*Rus Dağı*" terimini kullanır.¹⁴ Hârezmî'nin çok kısa olarak bahsettiği eseri sayılmazsa Ruslara ilk ve nispeten detaylı olarak değinen İslam dünyası yazarı İbn Hurdâzbih'tir.¹⁵ İslam coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih ve İbnü'l Fakîh, İskandinavya'dan Bağdat pazarlarına gelen

¹² İslam dünyasının Orta Çağlarda coğrafya algısı için bkz. Paul L. Heck, *The Construction of Knowledge in Islamic Civilization, Qudāma b. Ja'far and his Kitāb al-Kharāj wa-şinā'at al-kitāba* (Leiden, Boston: Brill, 2002), ss. 94–145.

¹³ Lunde - Stone, *Ibn Fadlan and the Land of Darkness*, 146; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019), 24–25; O. G. Bolşakov, A. L. Mongait, *Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentalnuyu Yevropu (1131-1153 gg.)* (Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnuyu Literaturı, 1971).

¹⁴ Djakson, Tatyana N., vd. (ed.), *Drevnaya Rus v Svete Zarubejnih İstoçnikov, C.III*, (Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2009), s.15.

¹⁵ İbn Hurdâzbih'in Rus ile ilgili bilgileri Hârezmî'den edindiği ile ilgili görüş için bkz: Thorir Jonsson Hraundal, *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity* (Centre for Medieval Studies, University of Bergen, Doktora Tezi, 2013), s. 61.

tüccar kuzeylilerden bahsederler.¹⁶ İbn Hurdâzbih ve İbnü'l Fakîh'in Ruslar ile ilgili aktardıkları karşılaştırmalı ve eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmalıdır. Çünkü birbirine paralel bilgiler verirler. İbn Hurdâzbih'in Rus adına kendisinden önce bu adı dile getiren El-Hârezmî'den ya da onun eserini kaleme aldığı dönemin öncesinde bilinen Bizans'tan aldığı

¹⁶ İbn Hurdâzbih'in asıl adı Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh bin Abdullâh bin Hurdâzbih el-Badaî el-Fârisî olup, Horasan doğumludur ((D.820-Ö.912) İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 5. Erken dönem İslam coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih, seçkin bir aileye mensuptu ve iyi bir öğrenim görmüştü. Kraçovsky İ. Yu., *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura* (Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1957), s. 148. İbn Hurdâzbih'in yaşadığı dönemde bilinen dünyanın en uçlarına kadar malumat içeren eserler kaleme almasındaki en önemli faktörler İslam medeniyetinin altın çağında yaşaması, mükemmel bir eğitim görmüş olması ve berîd görevlisi (Posta ve istihbarat teşkilatı) olarak hizmet etmiş olmasıdır (İran'ın kuzeybatısında, Kafkasya'da El-Cibal Bölgesinde). Abbasi Halifesinin (Mu'temid) nedimlerinden biri olmuştur. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s. 12. İbn Hurdâzbih bu görevi sayesinde hem devletin arşivlerine hem de özel arşivlere ulaşım sağlayabiliyordu. Bu durum aynı zamanda onun verdiği bilgilere güvenilirliğin artmasını sağlamaktadır. Novoseltsev vd., a.g.e. s. 374. İbn Hurdâzbih'in en bilinen eseri Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik'te İslam dünyasının ticaret yollarının haritasını çıkarmış ve izahatlar yapmıştır. Aslında eseri özünde devletin görevlisi olarak kuzeyde bulunurken başkente ilettiği raporlara dayanmaktadır. Ağarı, a.g.m. s. 171. İbn Hurdâzbih, hem babasının ve kendisinin devletteki konumu hem de yaşadığı coğrafyanın verdiği avantajlarla Ptolemaus'tan Pers-Sasani dönemine antik dünyanın ve kendi döneminin kaynaklarına ulaşabilme imkânına sahipti. Muhtemelen 840'larda tamamlanan Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik (Noonan'dan aktaran Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), s. 225; Montgomery de 850'den önce bir tarihte yazıldığını aktarır. Bkz. J. E. Montgomery, "Arapça Kaynaklarda Vikingler", *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink – Neil Price (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), s. 694–708). Oxford ve Viyana'da bulunan iki yazma ve yine Oxford'da kısaltılmış bir nüshasını içeren bir parça halinde günümüze gelmiştir. V.V. Bartold, A. Ya. Garkavi, P. G. Bulgakov gibi ünlü tarihçiler, İbn Hurdâzbih'in eserinin orijinal nüshasının değil, özellikle X. yüzyılda onun eserine ulaşmış yeni nüshalar oluşturanlar tarafınca bize aktarıldığını ifade ederler. Ancak birçok tarihçi tarafından güvenilir kaynak olarak görülür. Garkavi'ye göre Arap coğrafyacılarının en önemlilerinden biridir. Novoseltsev vd., a.g.e. s. 375. Çoğunlukla ülkeler ve şehirler arasındaki mesafelerden, nerede hangi bitkilerin yetiştiğinden ve iklimlerden bahseden İbn Hurdâzbih'in eseri, Doğu Avrupa coğrafyasının kara ve su yolları ve ticaret güzergâhlarının yanında çeşitli halklar hakkında bilgiler de içerir. İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 7. Eserin ana odak noktası olan mekânların birbirleri arasında olan mesafeleri ile ilgili bilgiler daha güvenilir karşılanırken bu çalışma açısından da önem arz eden halklarla ilgili bilgiler, halkların birbirleri ile olan münasebetleri ve ticaret güzergâhları bahislerine daha temkinli yaklaşacak, bilgilerin doğruluğunu tartışarak ele alacağız.

ihtimalleri tartişılmaktadır.¹⁷ Ancak Rus adını çok öncelerden bilen ve İskandinav Ruslarla ticarî ilişki içerisinde olan Hazarlar üzerinden öğrenmiş olma ihtimali de unutulmamalıdır.

İbn Fadlan'ın Önemi: IX. ve XI. yüzyıllarda İskandinav Rusların Doğu Avrupa, Kafkasya, Türkistan ve İslam dünyası ile kurdukları ilişkiler, dönemin karmaşık ve dinamik jeopolitik yapısı içinde değerlendirilmelidir. Özellikle İslam dünyasındaki siyasî ve ekonomik gelişmeler, İskandinav Rusların ticaret yollarını ve kültürel etkileşimlerini önemli ölçüde etkilemiştir.

IX. yüzyılın ikinci yarısında, Bağdat'ın egemenliği altında olsa da, yarı bağımsız siyasî oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bu oluşumlar arasında en önemlisi, büyük miktarlarda gümüş para basarak bölgesel ticarete önemli bir rol oynayan Sâ mânî Hanedanı'dır. Sâ mânîlerin merkezleri olan Semerkant ve Buhara, Orta Asya'da önemli ticaret merkezleri haline gelmiştir. Sâ mânîlerin ticari ilişkileri, İdil Bulgarları ile de sıkı bir şekilde gelişmiştir. İdil Bulgarları, Orta İdil bölgesine göç ederek burada bir devlet kurmuş ve bir süre Hazar Kağanlığı'nın kontrolü altında kalmışlardır. X. yüzyılın başlarında bağımsızlık mücadelesi veren İdil Bulgarları, İslam dinini kabul ederek siyasî ve kültürel kimliklerini yeniden şekillendirmişlerdir. Bu durum, Abbâsîler tarafından da desteklenmiş ve Bağdat'tan İdil boylarına bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu heyetle beraber kuzey dünyasına giden İbn Fadlan, yol boyunca gördüklerini kayda almıştır. Seyahatnâmesinde İdil Bulgarlarının ülkesinde İskandinav Ruslarla karşılaştığını belirtmiş ve bu karşılaşma hakkında detaylı bilgiler vermiştir. İbn Fadlan'ın özellikle İdil Bulgarları ile Ruslar olarak bahsettiği İskandinavların ilişkileri üzerine sunduğu detaylı bilgiler, Türk-İskandinav ilişkileri tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu eser, aynı zamanda Orta İdil Sahasında farklı kültürlerin bir arada yaşadığı ve etkileşimde bulunduğu bir dönemi yansıtması bakımından da değerlidir. Seyahatnâmenin en eksiksiz ve güvenilir nüshası, XX. yüzyılın başlarında Başkurt Türklerinin ünlü tarihçisi gibi Zeki Velidi Togan tarafından İran'da bulunarak ilim dünyasına kazandırılmıştır. Bu sayede İbn Fadlan'ın gözlemleri, İskandinav ve Türk tarihi araştırmalarında temel bir referans noktası haline gelmiştir. İbn Fadlan seyahatnâmesi, hiç şüphesiz ilim âlemine

¹⁷ Hraundal, *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity*, 62.

tanıtıldığından bu yana Viking araştırmalarında en sık kullanılan ve tartişılan İslam dñnyası eseridir. Diğer taraftan Türk tarihçiliğinde İbn Fadlan'ın risalesinin Türklerle ilgili bahisleri üzerinde detaylı olarak durulmuş ve araştırılmışken, İskandinavlarla ilgili bahsi Türklerle ilişkileri bağlamında yeterince detaylı araştırılmamıştır.

Abbâsî Halifesi Muktedir'in İdil Bulgarlarına gönderdiği elçilik heyetinde yer alan İbn Fadlan'ın bu seyahati esnasındaki anılarını yazdığı er-Rîhle'sinde aktardıklarının yanında Yâkût el-Hamavî'den de bilgi ediniyoruz.¹⁸ Ahmet İbn Fadlan, Bağdat'ta¹⁹ Abbâsî Halifesi el-Muktedir ve onun askerî şefi Muhammed İbn Süleyman'ın en güvenilir din adamlarından biriydi.²⁰ Kendi eserinden dürüst ve dindar bir insan olduğu, saygın bir dinî bilgi birikimine sahip ve mükemmel bir edebî üslupla donatılmış biri olduğu anlaşılıyor.²¹ Halife, mektubunu ve dört bin dinarlık maddi yardım parasını İdil Bulgar kağanı Almış Han'a iletmesi görevini bizzat İbn Fadlan'a vermişti. Diğer taraftan kafiledeki diğer kişilerin dinî meselelerde ona danıştıklarını İbn Fadlan bizzat ifade etmektedir.²² İbn Fadlan eserine görev tanımıyla başlar ve hangi güzergâhtan gidip hangi halklar hakkında bilgiler verdikten sonra yolculuğunun ilk durak noktasını Mâverâünnehir ve Harezmi bölgesi başlığı altında aktarır. Eserin devamında Türk ülkelerine giriş; Oğuz, Peçenek-ve Başkurt ülkeleri kısmı yer alır. Daha sonra yolculuğun nihai durağı olan Bulgar ülkesine varılır. Oldukça detaylı olarak aktardığı yolculuğunun bu adımında İdil kıyılarına ticaret yapmaya gelen İskandinav Ruslar bahsini açar. Eser Hazarlar bahsi ile devam etmiştir.

¹⁸ Alexander Seippel, *Rerum normannicarum fontes arabici: e libris quum typis expressis tum manu scriptis collegit et sumptibus Universitatis osloensis edidit* (Oslo: Brogger, A. W., 1928), s. 14.

¹⁹ İbn'i Fadlan'ın yaşadığı Bağdat şehrine bir yandan Endülüs'ten, bir yandan doğuda Hindistan ve Çin'den dünyanın birçok yerine dair tarih, coğrafya, siyaset ve ticaret konularında bilgiler akıyordu. Özellikle kuzeye giden tüccarlar vasıtasıyla İslam dñnyasının başkentine kuzey dñnyası hakkında bilgiler yağıyordu.

²⁰ V. V. Bartold, *Soçineniya* (Moskva: Nauka, 1973a), 596.

²¹ Nizar F. Hermes, *The (European) Other in Medieval Arabic Literature and Culture* (New York: Palgrave Macmillan, 2015), s. 81.

²² Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlan", *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 19 (1999); İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), s. 2.

İskandinav halklarının göç ve ticarî faaliyetlerinin yoğunlaştığı Doğu Avrupa'nın güney ve güneydoğu kesiminde, Karpatlar'dan Kafkasya'ya kadar uzanan coğrafyada hâkim güç Türk halklarıydı. Bu durum, hem dinî hem kültürel hem de dilsel açıdan kendilerinden daha kuzeyde yer alan Hint-Avrupa ve Fin-Ugor halklarından, güneyde ise Fars ve Arap halklarından farklılaşan Türk halklarının bu bölge üzerindeki siyasi egemenliğini göstermektedir. İskandinav halklarının İslam dünyasının zenginliklerine ulaşabilmeleri için mutlaka Türk halklarıyla etkileşimde bulunmaları gerekmektedir. Bu nedenle, dönemin kaynaklarında, özellikle İslam coğrafyasında kaleme alınan eserlerde, Türk-İskandinav ilişkileri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. İskandinavlara dair bilgiler içeren bu eserlerin yazıldığı Arap-İslam coğrafyası, İskandinavya veya İskandinavların yerleştiğı Doğu Avrupa topraklarıyla doğrudan bir sınır paylaşmasa da, İskandinavların IX-XI. yüzyıllarda sık sık İslam dünyasına seyahat etmesi ve Arap coğrafyasından da çeşitli nedenlerle kuzeye seyahat edenlerin olması, bu iki kültür arasındaki etkileşimi güçlendirmiştir. İşte İbn Fadlan, bu etkileşimin en çarpıcı örneklerinden biri olarak gösterilebilir. X. yüzyılın başlarında İdil Bulgarlarının resmi olarak İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Orta İdil Boyları, İslam dünyasının kuzey sınırında önemli bir medeniyet merkezi haline gelmiştir. Bu durum, İskandinav halklarıyla doğrudan temas kurabilecek en uygun konumdaki Müslüman topluluğun İdil Bulgarları olduğı anlamına gelmektedir. Ancak Arap kaynakları, özellikle İbn Fadlan'ın seyahatnâmesi, Türk-İskandinav ilişkilerinin İslam'ın kuzey sınırlarında etkin hale gelmesinden çok daha önceye dayandığını göstermektedir.²³ IX. yüzyılın ortalarında Ruslardan bahsedilmesi ve bu konuda diğer kaynaklara göre daha kapsamlı bilgi sunulması, İslam kaynaklarının bu coğrafyaya gösterdiği ilgiyle yakından ilişkilidir. Özellikle Endülüs dışında kalan İslam coğrafyasındaki kaynaklar, Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'da yaşayan veya bu bölgelere seyahat eden Hazarlar, İdil Bulgarları, Macarlar, Peçenekler ve Ruslar gibi halklara sıklıkla yer vermektedir. Bu durum, Türk-İskandinav halkları arasındaki ilişkiler

---

²³ A. S. Fogel, *Drenaya Rus v Predstavleniyah Zarubejnih Crednevekovih Avtorov (IX-konets XIII v.)* (Samara, Samarskogo Gosudarstvennogo Ekonomiçeskogo Universiteta, 2015), s.133.

hakkında en detaylı bilgilere İslam kaynaklarında ulaşılmamasının temel nedenlerinden biridir.

İskandinavlar doğuya çoğunlukla ticarî amaçlarla gelmişlerdi. Bölge halkları da onları genel olarak ticarî ortaklar olarak görüyordu. Bölge halklarıyla İskandinavların ticarî ilişkileri farklı aşamalarda ve yoğunlukta gerçekleşmiş, çeşitli durgunluk dönemleri yaşansa da münasebetler (ilişkiler) hiçbir zaman tamamen kopmamıştır. Bunu sağlayan en önemli unsur ise muhakkak Hazarların ve İdil Bulgarlarının bölgede sağladıkları siyasî istikrar, ana ticaret yollarını geliştirmeleri ve sürdürülebilirliği sağlamaları olmuştur. İskandinavların doğuda Türk dünyası ile olan temaslarını önemli ölçüde İslam kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu bakımdan İslam coğrafyacılarına, diplomatik elçilere ve tüccarlara çok şey borçluyuz.²⁴ Ancak özellikle İslam kaynaklarına ihtiyatla yaklaşılması gerektiğinin farkında olmak gerekir. Ramazan Şeşen, klasik İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer yer İskandinav Rusların ve Slavların karıştırılarak Türklerden sayılabildiğine değinmiştir.²⁵ Buna İdrisî ve Mücmelü't-Tevarih Ve'l-Kıyas örnek verilebilir. Bu yüzden İslam dünyası kaynaklarındaki ifadeler dikkatle incelenmeli, müelliflerin kendilerinden öncekilerden ne derece etkilendikleri, anlattıkları yerleri gidip görerek mi yoksa aktarmayla mı yazdıkları özenle irdelenmelidir.²⁶ Mesûdî de Mürucü'z-Zeheb (Altın Bozkırlar) adlı eserinde Rusları Türklerle karıştırarak onların Türklerin bir boyu olduğunu ileri sürer.²⁷

Dolayısıyla İslam kaynaklarının güvenilirliği konusunda kuşku taşımak doğaldır. Ancak bu kaynaklardaki bilgilerin tamamının birbirinin kopyası olduğu iddiası da genelleştirici bir yaklaşım olacaktır. Elbette bazı kaynaklar önceki eserlerden alıntı yapmıştır; ancak bu durum, tüm bilgilerin aynı kalıba sokulduğu anlamına gelmez. Örneğin, Ruslar hakkında ilk detaylı bilgi veren Arap coğrafyacı İbn Hurdâzbih, Rusları hatalı bir şekilde Slavların bir kolu olarak tanımlarken, sonraki

²⁴ Stefan Brink – Neil Price (ed.), *Viking Dünyası*, Tarih, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), s. 685.

²⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 2, s. 18.

²⁶ Ruslarla Slavlar arasındaki farkların karşılaştırmalı hali için bkz. A. V. Golovnev, *Antropologiya Dvijeniya, (Drevnosti Severnoy Yevrazii)* (Ekaterinburg: Volot, 2009), s. 278.

²⁷ Mesûdî, *Mürûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. A. Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), s.37.

kaynaklarda bu bilgi tekrarlanmamıştır.²⁸ Aksine, birçok kaynakta Ruslar ile Sakaliba arasında net bir ayırım yapılmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere bu durum, özellikle Norman-Antinorman tartışmaları gibi tarihsel tartışmalarda büyük önem taşımaktadır. Eserlerinde İskandinav Ruslarına ve onların Türklerle olan ilişkilerine dair değerli bilgiler sunan İbn Fadlan, İbn Hurdâzbih, İstahrî, İbn Rüsteh, İbn Havkal, Mukâddesi ve Mesûdî gibi Orta Çağ'ın önemli Arap coğrafyacı ve tarihçileri, bizzat yaptıkları seyahatler sırasında elde ettikleri gözlemlerin yanı sıra, diğer gezginler, tüccarlar, askerler ve resmî kayıtlardan derledikleri bilgileri de aktarmışlardır. Arap coğrafyacıları, eserlerinde sadece İskandinavların siyasi varlığından bahsetmekle kalmaz, onların günlük hayatlarına dair de çarpıcı detaylar sunarlar. Örneğın, Hazar Kağanlığı'nda paralı asker olarak görev yapan İskandinav savaşçılarının cesareti ve savaş becerileri, İbn Fadlan'ın seyahatnâmesinde ayrıntılı olarak anlatılır. Ayrıca, İskandinavların Hazar şehirlerine düzenlediği baskınlar, İdil Nehri kıyılarında Türklerle yaptıkları ticaret ve Peçeneklerden atıcılık öğrenmeleri gibi konular da bu kaynaklarda sıkça yer alır. Kaynakların tarihsel bağlamı (Kaynakların yazıldığı dönemdeki siyasi, ekonomik ve kültürel koşulların, yazarın bakış açısını nasıl etkilediği), müellifin beslendiği kaynaklar, terminoloji gibi konular göz önünde bulundurularak ele alındığında İslam kaynakları konu açısından son derece önemli hale gelmektedir.

Rusların Kafkasya Seferleri ve Türkler: İskandinav Ruslar, doğudaki ticarî ve askerî faaliyetleri kapsamında Kafkasya'da Hazar Denizi kıyıları boyunca Cürcan'a kadar uzanan bölgede bir dizi saldırı ve yağma girişiminde bulunmuşlardır. Hazar Denizi bölgesi, kuzey-güney ticaret yollarının önemli bir kavşağı olduğundan, Ruslar bu bölgede ekonomik fırsatlar aramışlardır. Bu seferler, IX. ve XI. yüzyıllarda yoğunlaşmış olup, esas olarak ekonomik nedenlerle gerçekleştirilmiştir. Bu seferlerin çalışmamız açısından önemi, Rusların Hazar Denizi'ne ulaşması için kullanmaları gereken güzergâhların tamamen Türklerin (Hazarların) kontrolünde olması ve saldırılar hakkında bilgi veren dönem kaynaklarının İslam kaynakları olmasıdır.

²⁸ Ağarı, a.g.m.

Rusların Hazar Denizi kıyılarında gerçekleştirdikleri saldırıların en bilinenleri 912-13²⁹ ve 943-44 yıllarındaki saldırılardır. 944 yılında Hazar Denizi'nden nehir yollarını kullanarak Azerbaycan'daki Berde şehrine kadar girip baskınlar düzenlemişlerdir.³⁰ Ruslar şehri ele geçirerek yağmalamıştır. Ancak, yerel Arap ve Fars ordularının ortak saldırısıyla geri püskürtülmüşlerdir. 912-913 yılında büyük bir Rus filosu, Hazarlarla anlaşip onların topraklarından 1/10 oranında haraç konusunda anlaşarak) Hazar Denizi'ne girerek güney ve batı kıyılarındaki yerleşim yerlerini yağmalamıştır. Mesûdî'ye göre bu durum, Hazar Kağanlığı içindeki Müslümanlarla Ruslar arasında gerginliğe yol açmış ve sonuç olarak Rusların büyük bir kısmı geri dönüş yolunda yok edilmiştir.³¹ Rusların Hazar Denizi'ne 943-44'te düzenledikleri saldırı ve yağma hakkındaki en detaylı bilgiyi ise İbn Miskeveyh'ten öğreniyoruz.³² İbn Miskeveyh'in yazdıklarına göre Ruslar, Azerbaycan'daki Berde şehrine kadar girip yağma yapmışlardır. Bu saldırıyı anlatırken İbn Miskeveyh, Rusların fiziksel görünüşleri ve savaş yöntemleri hakkında önemli bilgiler verir.³³ İlginç bir detay olarak, kaynağa göre Müslümanlar savaştan sonra Rusların mezarlarını yağmalayarak değerli kılıçlarına el koymuşlardır.³⁴ Makdisî'de Rusların Berde saldırılarından şu şekilde bahseder:

²⁹ İbn İsfendiyar'ın Tarih-i Taberistan'ından, Rusların daha erken tarihlerde de (biri 909-910, biri de daha önce) gerçekleşmiş olan Hazar Denizi saldırılarından haberdar oluyoruz. Bkz. Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e.* s.164-165; Edward Browne'nin çevirisi için bkz. Muhammad B. Al-Hasan B. Isfandiyar, *An Abridged Translation of the History of Tabaristán Compiled About A. H. 613 (A.D. 1216)*, çev. Edward G. Browne (London: E. J. Brill, 1905), s. 199

³⁰ Lunde - Stone, *Ibn Fadlan and the Land of Darkness*, 135.

³¹ Lunde - Stone, *a.g.e.* s.132–133.

³² Miskeveyh'in Ruslar hakkında verdiği bilgiler özellikle Mesudî'nin ve İbnü'l Esir'in (VIII. cilt-943/44) Rusların Hazar Denizi kıyılarına saldırıları hakkında verdiği bilgilerin daha detaylandırılarak anlatımıdır denilebilir. Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, thk. Mehmet Şeker vd., çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016).

³³ Lunde - Stone, *a.g.e.* s. 134–136; Rusça çeviri için bkz. Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e.* s. 100–105; Margoliouth'un çevirisi için bkz. Miskawaihi, *The Concluding Portion of the Experiences of the Nations*, çev. D. S. Margoliouth (Oxford: Basil Blackwell, 1921), ss. 67–74.

³⁴ Brink – Price, *a.g.e.* s. 706.

“Onlar Barda’yı (Berde) bir yıl boyunca işgal ettiler ve Müslümanlara karşı büyük günahlar işlediler, kadınlarına saygısızlık ettiler. Hiçbir putperest kavim önceden bunları yapmamıştı. Yüce Allah onları kılıç ve kolera ile mahvetti”³⁵

Berde saldırısından Mervezî ise şu şekilde bahseder:

“Onlar çok güçlü ve kudretli insanlardır. Sınırdaki bölgelere yürüyerek gidip yağmalar yaparlar. Ayrıca teknelerle Hazar Denizi’ne açılırlar ve burada yağmalar yaparlar. Pontos Denizi’ne (Karadeniz) açılırlar, körfezdeki zincirlere rağmen Konstantinopolis’e giderler. Bir zamanlar onlar Hazar Denizi’ne açılmışlar ve Barda’a’nın efendileri olmuşlardı.³⁶ Onların kahramanlıkları ve cesaretleri nam salmıştır. Bunlardan bir kişi bir millete bedeldir. Eğer atları olsaydı ve iyi at biniciler olsalardı insanlığın başına büyük belalar açarlardı.”³⁷

Mukâdesî de “Ahsenü’t-tekâsim fî ma’rifeti’l-akâlim” adlı eserinde sadece bir yerde Rus denilen Rumlara ait bir ordunun gelip Hazarların İtil şehrinin kuşatma altına almış ve Hazarların ülkelerini ele geçirmiş olduğundan bahseder.³⁸ Ahsen Batur çevirmenin notu olarak bu hadisenin Kiev Prensi 965 yılında Hazarlara düzenlediği sefer olduğunu söyler.³⁹ Bu görüşün doğru olma ihtimali yüksektir fakat konu hakkında daha detaylı yorum yapmak için daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır.⁴⁰ Montgomery de bu saldırıyı muhtemelen 965’te Svyatoslav’ın gerçekleştirdiği ile bağdaştırır.⁴¹

“İtil: Denize doğru akan ve yine İtil denilen nehir sahilinde kurulmuş büyük bir başkenttir. Curcân istikametine doğru, nehir

³⁵ Rusların 944 Berde seferinden bahsediliyor. İbn Miskeveyh’in bu baskına ilişkin hikâyesinde bulunmayan bir ayrıntıya, yani Ruslar arasında bir kolera salgını olduğuna dikkat çekiliyor.

³⁶ Mesûdî ve Miskeveyh bunu ayrıntılı olarak anlatmaktadır ve bu Marvazi’nin bahsettiği Rus halkının olduğunun bir diğer kanıtıdır.

³⁷ Marvazi, *Sharaf Al-Zamân Tahir Marvazî on China, the Turks and India*, çev. V. Minorsky (London: The Royal Asiatic Society, 1942), s. 36.

³⁸ Seippel, *a.g.e.* s. 22.

³⁹ El-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), s. 364–365.

⁴⁰ Hraundal, *a.g.t.*

⁴¹ Brink – Price, *a.g.e.* s. 705.

boyunca uzanan bölgeyi de ben bu isme ilave ediyorum. İtil'in çevresi ve iç kısmı ağaçlarla kaplıdır. Burada çok Müslüman vardır ve melikleri Yahudi'dir. Bu şehirde muamelâta Müslüman kadılar, Yahudi ve Hıristiyan din adamları bakar. Bir de paganlar vardır. Ben, Me'mun'un Curcâniye tarafından gelip onları kuşatma altına aldığını ve krallarından İslam'ı kabul etmesini istediğini işittim. Sonra bir işittim ki, Rus denilen Rumlara ait bir ordu gelip onları kuşatma altına almış ve ülkelerini ele geçirmiş.”⁴²

İslam Kaynaklarında Ruslar-Slav Ayrımı

İlk Rus Yıllıkları (PVL)⁴³ olarak bilinen ve XII. yüzyılda kaleme alınan kronikte İlk Rus Devleti'nin (Kiev Rus Devleti) kuruluşu efsanesi, 862 yılında Vareglerin Rus topraklarına davet edilmesiyle başlatılır. Bu anlatı, Rus tarihçiliği ve Batı tarih bilimi arasında uzun süredir tartışma konusu olmuştur. Konuyu özetlemek gerekirse PVL'ye göre, Vareglerin gelmesinden önce Doğu Avrupa topraklarında yaşayan Slav kabileleri geniş arazilere sahip olmalarına rağmen aralarında siyâsî bir birlik bulunmamakta ve sürekli iç çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu durum karşısında, Slavlar dışarıdan bir yöneticiye ihtiyaç duyarlar ve deniz aşırı topraklardan gelen Varegleri, yani İskandinavya (İsveç) kökenli Rusları, topraklarına davet ederler. Vareglerin bu daveti kabul etmesiyle birlikte Rus devletinin temelleri atılır. Bu efsane, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Rus milliyetçiliğiyle özdeşleşmiş ve Rus devletinin kökenleri hakkında farklı yorumlara yol açmıştır. Özellikle II. Aleksandr döneminde, 862 yılı Rus devletinin kuruluşunun bininci yılı olarak kutlanmış ve bu tarih, Rus tarih bilincine önemli ölçüde yerleşmiştir. Fakat Norman Teorisi olarak bilinen görüş, PVL'de anlatılan bu olayın tarihi bir gerçekliği olduğunu ve Rus devletçiliğinin temellerinin İskandinav kökenli Ruslar tarafından atıldığını savunur. Rus tarihçileri ise daha sonra Antinorman Teorisi olarak anılacak olan görüşü öne sürdüler ve Slavların kendiliğinden bir devlet kurma potansiyeline sahip olduklarını, Vareglerin sadece bu süreci hızlandırdığını iddia ettiler. Norman-Antinorman tartışmaları, uzun yüzyıllar boyunca Rus tarihçiliğinin temel sorunlarından biri olmaya devam etmiştir.

⁴² El-Mukaddesi, *a.g.e.* s. 363–364.

⁴³ Bu çalışmada, *Повесть временных лет* (Povest Vremennih Let) olarak geçen Rus Yıllıkları'nın kısaltılmış hali olan PVL kullanılacaktır.

Tartışmaların temel nedeni, PVL'nin tarihsel bir kaynak olarak güvenilirliği ve Rus devletinin kuruluşundaki etnik faktörlerin ağırlığı hakkındaki farklı görüşlerdir. Her ne kadar tartışmalar Türk-İskandinav ilişkileri açısından doğrudan bir önem taşımasa da, Orta Çağ Avrupa'sındaki etnik ve siyasî yapılanmaların anlaşılması açısından önemli bir örnek teşkil eder. Tartışmaların uzamasının bir diğer nedeni de XVIII. ve XIX. yüzyıllarda özellikle İslam kaynakları gibi birinci el kaynaklarının çoğunun bu konuyu aydınlatmada faydalı olacağının fark edilememesi⁴⁴ ve arkeolojik bulguların günümüzdeki kadar yoğun olmamasıdır.

Birçok İslam kaynağı, PVL'de bahsi geçen ve Doğu Avrupa'nın birçok yerinde yoğun olarak bulunan İskandinav arkeolojik malzemeyi doğrular şekilde İskandinav Rusları ve Slavları ayrı ayrı zikretmektedir. Örneğin Hudûdü'l-Âlem'e göre; Ruslar, Sakalibe'nin doğusunda yaşardı ve Rusların aralarında Ruslara hizmet eden Sakalibe'den (Slavlardan) bir guruh bulunurdu. Son derece savaşçı, kötü huylu ve cengâver olan Ruslar, önderlerine *Rus Kağanı*⁴⁵ derlerdi.⁴⁶ Eser Rusların kılık kıyafetleri ve ölü gömme gelenekleri hakkında verilen bilgilerle devam eder ve üç önemli şehrini sıralayarak bahsi neticelendirir. Bahsedilen şehirlerden biri de Kiev'dir (Kûyâbe). Kiev şehrine İbn Rûsteh'in eserinde rastlanılmamaktadır.⁴⁷ Bulgarlardan bahsederken kuzeylerinin Rus Dağları ile çevrili olduğunu bütün Ruslarla savaş halinde olduklarını fakat bütün komşularıyla da aynı zamanda ticarî münasebetlerinin bulunduğunu öğreniyoruz.⁴⁸

Bu ülkenin⁴⁹ doğusu Peçeneklerin dağları,⁵⁰ güneyi Rûtâ Nehri, batısı Saklablar, kuzeyi ise kuzeyin gayrimeskûn topraklarıdır. Burası büyük bir ülkedir. Halkı kötü huylu, inatçı, kibirli, kavgacı ve

⁴⁴ İbn Fadlan'ın Risalesi gibi bazı eserler de henüz bilim dünyasına kazandırılmamıştı.

⁴⁵ Rus Kağanlığı meselesi burada detaylı ele alınamayacak kadar detaylıdır ve başka bir çalışmanın konusudur. Konu hakkında bkz. Peter B. Golden, "The Question of the Rus' Qaganate", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982).

⁴⁶ Anonim, *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, thk. V. V. Minorsky, çev. V. Minorsky (İstanbul: Kitabevi, 2008), s. 120.

⁴⁷ Hraundal, *a.g.t.* s. 85.

⁴⁸ Anonim, *a.g.e.* s. 120.

⁴⁹ Rus ülkesinden bahsediyor.

⁵⁰ Ural Dağları?

*cengâverdir. Çevrelerinde yaşayan ve kendi dinlerinden olmayan herkesle savaş içindedirler. (Savaştıkları insanlara) galip gelirler. Kralları Rus Hakan olarak isimlendirilir.*⁵¹

Gerdizî'nin de özellikle “Rus” ve “Slav” kavramlarını birbirinden ayırarak kullanması, dönemin etnik ve siyasî yapılanması hakkında ipuçları sunmaktadır. Bu ayırım, Rus ve Slav kimliklerinin tarihsel kökenleri hakkında önemli bir veri noktası oluşturur.

*“Rus ve Slav halklarının elbiseleri ketendendir. Rusların adamları kollarına bilezik takarlar. Rusların adasında büyük şehirler vardır. Onlar arasında Müslüman kılıçları çok bulunur. Harp yaparken yekvücut olurlar, birbirleriyle ihtilafa düşmezler. Bilhassa düşmana karşı böyle davranırlar. Zira birbirlerinden şikâyeti Hakan’a yaparlar. Eğer onun kararı davayı hallederse ne âlâ. Aksi takdirde davacı ile davalının kılıcını birbirine vururlar. Hangisi kırılırsa o kılıcın sahibi suçlu görülür.”*⁵²

Makdîsî, Rusları ve Slavları farklı topluluklar olarak görmüş ve aralarında nüfus ve zenginlik bakımından farklılıklar olduğunu belirtmiştir. Bu durum, o dönemde Rusların daha merkeziyetçi ve siyasî olarak daha birleşik bir yapıya sahip olduklarını, Slavların ise daha çok farklı kabilelerden oluşan ve siyasî olarak daha dağınık bir topluluk olarak algılandıklarını düşündürmektedir. Makdîsî de yine Slavlarla Rusları birbirinden ayırmakla birlikte Slavların nüfus olarak daha fazla olduklarını aktarır.

*“Slavlar Ruslardan daha fazlalar ve servet bakımından daha zenginler. Bunların arasında güneşe ve puta tapanlar var. Aralarında hiçbir şeye tapmayanlar da var. Bizans’a gelince, doğusunda ve kuzeyinde Türkler, Hazarlar ve Ruslar yer alır.”*⁵³
Makdîs ve Gerdiz şehirdir.”

Yâkût el-Hamavî de Mucemü'l-Büldân adlı eserinde Rusların ayrı bir millet olup Slavlar ve Türklerle komşu olduklarını, kendilerine has dilleri ve dinlerinin olduğunu belirtir ve ‘Makdîsî şöyle der’ diyerek Makdîsî'nin

⁵¹ Becna ve Becnak ve Baçgırd Peçenekler ve Başkurtlardan bahsediyor: Mesûdî, a.g.e. s.38.

⁵² Şeşen, a.g.e. s. 86–87.

⁵³ Djakson, Tatyana N., vd., a.g.e. s. 51.

yukarıda aktarılan Ruslarla ilgili bahsini kendi eserinde aktarır.⁵⁴ Gerdizî ve Yâkût el-Hamavî'nin bu ifadeleri, Orta Çağ İslam dünyasının Doğu Avrupa'ya ve daha özeldede Slavlara ve Ruslara bakış açısını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. Özellikle "Rus" ve "Slav" kavramlarını birbirinden ayırarak kullanması, dönemin etnik ve siyasî yapılanması hakkında ipuçları sunarak Rus ve Slav kimliklerinin tarihsel kökenleri hakkında önemli bir veri noktası oluşturur. Mesûdî ise Mürücü'z-Zehab başlıklı eserinde Hazarlar hakkındaki gözlemlerini aktarırken Sakalibe (Slavlar) ve Rusların Hazar toprakları içinde yaşadıklarına değinir. Onun aktardıklarından hem Hazar hâkimiyetindeki toprakların ne kadar karmaşık ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu, hem de Slavlarla Rusların birbirinden ayrı milletler olarak anıldığını açıkça görmekteyiz. Ayrıca farklı etnik kökenli halkların Hazar topraklarında bir arada yaşaması, kültürel etkileşimlerin yoğun olması ve ticaret yollarının üzerinde yer alması bu bölgenin önemini vurgulamaktadır.⁵⁵

Rus Adası Meselesi

Kaynaklarda geçen Rusların dağıldıkları coğrafyalara ve anavatanlarına dair anekdotlara değinmişken "Rus Adası" meselesini de ele almak gerekir. IX.-XI. yüzyıllarda eser ortaya koyan ve Ruslar ya da Türk halkları hakkında bilgi verirken dolaylı ya da dolaysız olarak Türk-İskandinav ilişkileri hakkında malumat (bilgi) aktaran Arap-Fars coğrafya eserlerinde Rusların etrafı büyük bir göl ya da denizle çevrili adada yaşadıkları şeklinde bahis yer alır. Rus Adası bahsinin tek bir ortak kaynağa dayanıp dayanmadığı belli değildir. İslam kaynaklarında bahsi geçen 'Rus Adası' üzerine uzun tartışmalar mevcuttur ancak konunun dışına çıkarak bu meseleye yoğunlaşılması ve Rus Adası çerçevesinde Türk-İskandinav ilişkilerini ele alındı. Zaten açıkça görülüyor ki; Türk-İskandinav ilişkileri sadece Rus Adası gibi sabit noktalara yerleşmiş İskandinavlar ile Türkler arasında değil, çoğunlukla sürekli hareket halinde olan ticaret ve yağma gibi sebeplerle kuzeyli gruplar arasında vuku bulmuştur. Hraundal, Arapça kaynakların çoğunlukla Kiev Rus'u ile ilgili değil, daha doğu bölgelerde Kiev Rus'undan belirgin bir şekilde farklılıklar gösteren halklarla ilgili olduğunu gösterdiğini dile getirerek,

⁵⁴ Şeşen, *a.g.e.* s. 141.

⁵⁵ Mesûdî, *a.g.e.* s. 189.

Rus'u, Kiev Rus'u ve İtil (Volga)-Hazar Bölgesi Rus'u olarak ayırır.⁵⁶ İtil-Hazar Rusları ağırlıklı olarak İskandinav kökenli tüccar, savaşçı İskandinavlar olarak bilinir. Kiev Ruslarının ise özellikle X. yüzyıldan itibaren İskandinav unsurun giderek azalmasından dolayı çoğunlukla Slav dil ve kültür hâkimiyet sahasında bulunan bir oluşum şeklinde kabul edilmesi gerektiğinden İdil-Hazar Rusları çalışmanın asıl odak noktasıdır. Rus Adası meselesinde İbn Rüşteh'ten⁵⁷ sonraki İslam coğrafyacıları önemli ölçüde İbn Rüşteh'ten etkilenmiş ve birtakım farklılıklar bulunmakla birlikte ondan alıntılarda bulunmuşlardır. İslam kaynakları

⁵⁶ Hraundal, *a.g.t.*

⁵⁷ Aslen İranlı olan Ebû Ali Ahmed ibn Ömer İbn Rüşteh, Berîd teşkilâtında çalışmış, özellikle bu sayede etrafındaki dünya hakkında birçok bilgiye ulaşarak el-A'lâku'n-Nefîse adlı eserini yazmıştır. Kitabının günümüze kadar korunabilmiş bölümü Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Ruslar (Vikingerler), Slavlar, Macarlar hakkında Arap coğrafya literatürünün ilk dönem bilgilerini içerir. İbn Rüşteh, *El-Alaku'n-Nefise, Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu, 2017), s. 1. İbn Rüşteh'in (Ebû Ali Ahmed bin Ömer) El-A'lâku'n-Nefise adlı eseridir. Her ne kadar İran kökenli olsa da eserini Arapça yazmıştır. Hayatı hakkında çok şey bilinmemekle birlikte eserin ne zaman yazıldığı konusunda da ihtilaflar vardır. Montgomery ise İbn Rüşteh'in hacca gittiği yıl olan 903 tarihinin eserinin kaleme alınış tarihinin terminus post quem'i olduğunu ve müellifin eserini bu tarihten önce yazmış olamayacağını belirtmiştir. Eserin aslında yazar, 903'ün eserin kaleme alındığı en erken tarih olabileceğini öne sürerken Türkçe çevirisinde hatalı bir biçimde 'eseri en geç bu tarihte kaleme almış olabilir' şeklinde aktarılmaktadır. Montgomery, *a.g.e.* s. 697; İbn Rüşteh'in eserine yazış tarihine yönelik güncel tartışmalar için bkz. Erman Şan, "İbn Rüşteh'in el-Alâku'n-Nefise'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler", *BELLETEREN* 83/296 (2019). Sieppel de bu görüştedir. Sieppel, *a.g.e.* s. 11. Şan'ın İbn Rüşteh'in eseri kaleme almış olduğu tarihin 913'ten önce olamayacağına yönelik görüşü ve Harun B. Yahya ile ilgili bahis üzerinden açıkladığı görüşü kayda değerdir. Şan, "İbn Rüşteh'in el-Alâku'n-Nefise'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler" Sonuç olarak günümüzde sadece VII. cildinin elimizde olduğu eserin birtakım görüşe göre 903-913 arasında yazıldığı, bir görüşe göre ise 913'ten önce yazılmış olamayacağını söylemek uygun olacaktır. S. Makbul Ahmet'ten aktaran; İbn Rüşteh, *El-Alaku'n-Nefise*, 14 Eser bugün Britanya Müzesi'nde 23,378 numarası raftadır. De Goeje'nin 1892'de neşrettiği eserde İbn Rüşteh, Irak okulunun klasik geleneği olduğu üzere evrenin genel yapısından bahsederek başlar, evrenin şekinden (yuvarlak olduğundan), dünyanın hareketlerinden, Allah'ın evreni nasıl yarattığından bahsettikten sonra Mekke ve Medine şehirleriyle dönem dünyasını tanımlamaya başlar. İbn Rüşteh, eserinde ilgi çekici başlıklar koyup okuyucunun dikkatini yoğunlaştırıcı ve merak uyandırıcı konulardan bahsetmesiyle döneminin diğer coğrafyacıları arasında farklı bir konuma oturur (İlginç ülkeler, denizler, nehirler, ilkler, meşhurların meslekleri, aşırı dini gruplar, ünlü kişilerin özellikleri, gibi). Verdiği detaylı bilgilerden anladığımız kadarıyla Mekke ve Medine de dâhil olmak üzere Hicaz bölgesinde bulunmuştur.

arasında Hudûdü'l Âlem'de⁵⁸ de İbn Rüsteh'in bahsettiği Hakan-ı Rus – Rus Kağanı bahsi ile karşılaşırız.⁵⁹ Bu noktada Hudûdü'l Âlem'in müellifi meçhul muhtasarının yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alındığını bildiğimiz İbn Rüsteh'in el-A'lâku'n-Nefise'sinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Eser Türkler hakkında verdiği tafsilatlı bilgilerle X. yüzyıl Arap-İran kaynakları arasında müstesna bir konuma sahiptir.⁶⁰ Konumuz açısından ise İskandinav Rus-Türk ilişkilerinin yanında İskandinav Rus-Slav ayrımını yapması ve Rus olarak bahsedilen grubun İskandinavya kökenlerine sahip olduğuna yönelik bilgiler vermesi açısından çok önemlidir.

İbn Rüsteh'in ve Gerdizî'nin eserlerini kullandığını anladığımız Mervezî, tarih, jeoloji, coğrafya, zooloji⁶¹ ve etnografi gibi alanlara ilgi duyan, Selçuklu sarayında tabiplik yapan bir âlimdi.⁶² Mervezî, eserinde kendisinden önceki İslam dünyası âlimlerinden alıntılarda bulunduğu gibi kendisi de orijinal katkılarda bulunur. Rus Adası hadisesinde diğer İslam coğrafyacılarının verdikleri bilgilerden farklı olarak önce Rusların denizde bir adada yaşadıklarından, daha sonra da işe bu adanın göllerle çevrili olduğundan bahseder. Yine diğer Rus Adası malumatlarından farklı olarak Mervezî, Rusların Hazar Denizi'nde gerçekleştirdikleri seferlerden ve yağmalardan da bahseder.⁶³ Gerdizî'de⁶⁴ de İskandinav

⁵⁸ 982-983 yıllarında yazılan Anonim Farsça eser Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib (Doğudan Batıya Dünyanın hudutları) 1892'de Rus doğu bilimci A. G. Tumanski tarafından Buhara'da keşfedilmiştir. Bu yüzden eser bazen 'Tumanski Anonimi' olarak da anılmaktadır. Djakson, Tatyana N., a.g.e. s. 51. Montgomery, Hudud el-Âlem eserinin el-İstahri'ye çok şey borçlu olduğunu söyler. Montgomery, a.g.e. s.704. Diğer taraftan El-Bekrî, Mervezi ve Gerdizi'de olduğu gibi Hudûdü'l Âlem'de de Ceyhani geleneğinin etkilerini ve görürüz.

⁵⁹ Konu ile ilgili Rus Kağanlığı Meselesi başlığına bakınız.

⁶⁰ Şeşen, a.g.e. s. 15.

⁶¹ Hayvanların Doğası (Tabiiyatü'l Hayevan) adlı zooloji ile ilgili bir eser kaleme almıştır.

⁶² Elena A. Melnikova, *Drevnaya Rus v Svete Zarubejnih İstoçnikah* (Moskova: Logos, 1999), 211.

⁶³ Melnikova, a.g.e. s.211.

⁶⁴ Ebü Said Abdulhay b. Ez-Zahhak bin Mahmud Gerdizî'nin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmakla birlikte, V. V. Bartold, *Soçineniya* (Moskva: Nauka, 1973b), 589; Şeşen, a.g.e. 15, s. 72-89. Afganistan'daki Gerdiz'de doğduğunu, XI. yüzyılın ortalarında *Zeynü'l-aĥbâr* adlı eserini yazarak Gazneli Sultanı Abdürreşîd Gaznevi'ye sunduğunu biliyoruz. Djakson, Tatyana N., vd., a.g.e. s.56; Novoseltsev vd., a.g.e. s. 399. Yine eserinde kullandığı üsluptan ve anlattıklarından Gazne'de yaşıyıp, Gazneli Mahmut zamanı olaylarına bizzat şahit olduğunu ve Biruni ile tanışmış olabileceğini tahmin edebiliriz. Orhan Bilgin, "Gerdizi", *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 14 (1996).

Rusların etrafı göllerle çevrili bir ada ülkesinde⁶⁵ yaşadığı bilgisi ile karşılaşırız.⁶⁶ Rus adası bahsine değinen bir diğer İslam kaynağı da Muhammed Avfi'nin⁶⁷ *Câmi'el-hikâyât*'ıdır.⁶⁸ İslam dünyasında Ruslara atıfta bulunan en eski kaynaklardan biri olan El-Hârezmî'nin "Kitabü'l Sûretü'l Arz" adlı eserinde de coğrafi tanımlamalar yapılırken "Rus Dağı" terimi kullanılır. Bu bahis, Rusların coğrafi konumu hakkında ilk ipuçlarını vermektedir. Ancak, Hârezmî'nin bu konudaki bilgisi oldukça sınırlı ve genel bir çerçevede kalmaktadır.⁶⁹

Geç Dönem (XII.-XIII. Yüzyıllar) Kaynaklarının Hususiyetleri

XII. ve XIII. yüzyıllarda, Hazar Kağanlığı'nın yıkılışı ve Kiev Rus'un Hristiyanlaşmasıyla Doğu Avrupa'da büyük değişimler yaşansa da, İslam coğrafyacıları kuzeydeki halklara olan ilgilerini sürdürdüler. El-Bîrûnî, El-İdrisî, Ebu Hamid el-Gırnatî, İbn Saîd el-Mağribî ve Harakî gibi önemli coğrafyacılar, eserlerinde Rusları ve Türklerle olan ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır.⁷⁰ Özellikle Hazar Kağanı Yusuf ile emevi Emir III. Abdurrahman'ın veziri Hasday bin Şarput arasındaki mektuplaşma, Cambridge Belgesi ve Kiev Mektubu gibi kaynaklar, İslam dünyası ve Doğu Avrupa arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. İdrisî, Baltık Denizi'nin kıyılarındaki yerleşimlere kadar uzanan geniş bir coğrafyayı haritalamış ve bu bölgeler hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bîrûnî ise, Baltık Denizi'ni Varg Denizi olarak adlandırarak bu bölgenin İskandinavlar tarafından kontrol edildiğini

⁶⁵ Minorsky'e göre burası muhtemelen Novgorod (Eski Nors: Holmgrad) idi; V. V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries* (Cambridge: Heffer & Sons Ltd., 1958), s. 109.

⁶⁶ Minorsky, *a.g.e.* s.109.

⁶⁷ Aslen Buharalı olan Muhammed Avfi, gençliğini Semerkand'da geçirmiş, hayatı boyunca dönemin ilim merkezlerinin birçoğunu dolaşarak (Semerkant, Harezm, Nişabur, Nesâ, Herat, Sicistan, Buhara, Lahor gibi Mâverâünnehir, Horosan ve Hindistan kentleri) dönemin ünlü kişilerine dersler vermiştir. Henry Miers Elliot (ed.), *The History of India as Told by its Own Historians* (London: Trübner and Co., 1869), s. 155. *Câmi'el-hikâyât* ve *levâmi'u'r-rivâyât* adlı eserini Delhi hâkimlerinden İltutmuş'un veziri el-Cüneydî'ye ithaf etti. Tahsin Yazıcı, "Cevâmiu'l-Hikâyât", *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 7 (1993).

⁶⁸ Djakson, Tatyana N., vd., *Drevnaya Rus v Svete Zarubejnih İstočnikov*, 61–63.

⁶⁹ Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e.* s.15.

⁷⁰ Yasir Suleiman (ed.), *Living Islamic History* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010), s. 151.

belirtmiş ve Rusların İskandinav kökenli olduğunu öne sürmüştür.⁷¹ Ayrıca, Bîrûnî kuzeydeki ticarete Türklerin önemli bir rol oynadığını vurgulayarak bu bölgelerdeki etnik ve kültürel karmaşıklığı ortaya koymuştur. Bîrûnî, yedinci iklimde yer alan bölgenin coğrafî özelliklerini ve buradaki halkları detaylı bir şekilde anlatırken İdil'in doğusundaki ormanları "Başkurt Ormanları", Uralları ise "Başkurt Dağları" olarak zikretmiştir. Bu durum, bölgedeki Türk etkisini gösterir. Aynı zamanda Bîrûnî, Slavlar ve Varegler (İskandinavlar) gibi halkları da ayrı ayrı zikrederek bölgenin etnik ve kültürel çeşitliliğine dikkat çekerken bunların iki ayrı halk grubu olduklarını da şu şekilde belirtmiştir:

"Yedinci iklime gelince, bu coğrafyada çok az ekilebilir arazi var. Doğu kesiminde sadece Başkurtların ormanları ve dağları, Peçeneklerin yurtları (iklim) Suvar ve Bulgar şehirleri ve Ruslar, Slavlar, Bulgarlar toprakları⁷² ile sona erer. Bu iklimlerde az millet yaşar. Bunlardan bazıları İsu, Varank⁷³ halklarıdır."⁷⁴

Kuzey dünyasını ziyaret edip hem Türk halkları hem de Ruslar ve Slavlar hakkında gözlemlerde bulunan bir diğer Arap coğrafyacı da El-Gırnatî'dir.⁷⁵ Özellikle Bozkır Türk halkları olan Peçenekler ve İdil Bulgarları üzerine yaptığı gözlemler, bu toplulukların sosyal, kültürel ve siyasî yapısı hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. El-Gırnatî'nin, Peçenekler ve İdil Bulgarları gibi Türk yurtları daha fazla ilgisini çekmekle birlikte,⁷⁶ eseri, İdil Bulgarları yurdundan sonra ziyaret ettiği Rus toprakları hakkında, PVL'de bile bulunmayan detaylı ve özgün bilgiler sunması bakımından oldukça önemli bir kaynak niteliğindedir. Onun eserinden İskandinav Rusların Slavlaşma sürecine de şahit olmak mümkündür. El-Gırnatî'nin seyahatnâmesi, XI. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Avrupa'daki etnik ve siyasî kimliklerin belirlenmesinde kullanılan terminolojiye dair önemli ipuçları sunmaktadır. Onun, bölge halklarını

⁷¹ Marika Mägi, *In Austrvegr, The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication Across the Baltic Sea* (Leiden: Brill, 2018), ss. 416–417.

⁷² Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e.* s. 121–122.

⁷³ İskandinavlar.

⁷⁴ Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e.* s. 122.

⁷⁵ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Hermes, *a.g.e.* s. 122.

⁷⁶ El-Gırnatî'nin Türk halkları ve Sakaliba hakkında aktardıkları için bkz. O. G. Bolşakov, A. L. Mongait, *Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentalnuyu Yevropu (1131-1153 gg.)*.

ifade ederken ‘Rus’ yerine ‘Slav’, ‘Sakaliba’ veya ‘Saklab’ gibi terimleri kullanması, o dönemde İskandinavya kökenli Rusların bölgedeki etkisinin azalmaya başlaması ve Slav halklarının siyasî ve kültürel olarak daha belirgin hale gelmesiyle ilişkilidir denilebilir. Bu durum, aynı zamanda coğrafi isimlerdeki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin, İbn Havkal’ın kullandığı ‘Rus Nehri’ teriminin yerini El-Gırnatî’de ‘Slav Nehri’ne bırakması, bu değişimi somut bir şekilde göstermektedir.⁷⁷ Fakat bu değişim hızlı ve keskin bir şekilde olmamıştır. İbn Said el-Mağribî’nin⁷⁸ XIII. yüzyılda kaleme aldığı coğrafya kitabı, Karadeniz havzası ve özellikle Ruslar hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Yazarın gözlemleri, o dönemde bölgede yaşanan siyasî, ekonomik ve kültürel dinamikleri ve dönüşümleri anlamak için önemli bir kaynaktır. Onun özellikle Ruslar hakkındaki değerlendirmeleri dikkat çekicidir. İbn Said’in eserinden Azak Denizi’ne “Rus Denizi” dendiğini, bunun nedeninin ise bölgede yaşayan Rusların varlığına bağlandığını biliyoruz. İbn Said’in ayrıca, “Allah’ın en yiğit kavimleri” olarak tanımladığı Rusları, Hıristiyan olarak aktarması, o dönemde Doğu Avrupa’da yaşanan dinî dönüşümleri yansıtmaktadır.⁷⁹ Aynı şekilde bu dönemde yaşamış olan İslam coğrafyacılarından Harakî’nin özellikle Kuzey Avrupa ve Doğu Avrupa halkları hakkında yaptığı gözlemler, o dönemdeki coğrafi bilgi düzeyini yansıtmaktadır. Harakî, Vareglerin Baltık Denizi çevresinde yaşadığını, bu halkın aynı zamanda Ruslar olarak adlandırıldığını ve bunların Slavlardan farklı bir millet olduğunu belirtmektedir. Bu bilgi, o dönemde İslam dünyasında Rus ve Slav halkları arasındaki etnik ve kültürel farklılıkların farkında olduğunu gösteren bir başka kanıttır.⁸⁰

Sonuç

IX.-XI. yüzyıllarda Arap kaynaklarında Ruslar olarak geçen İskandinavlar, Baltık Denizi’nden başlayarak Doğu Avrupa, Hazar Denizi

⁷⁷ O. G. Bolşakov, A. L. Mongait, *Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentalnuyu Yevropu (1131-1153 gg.)*.

⁷⁸ İbn Saîd el-Mağribî hakkında detaylı bilgi için bkz. Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e.* (ed.), *Drevnaya Rus v Svete Zarubejnih İstočnikov, C.III*, (Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2009), 146.

⁷⁹ Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e. a.g.e.* s. 150–151.

⁸⁰ Djakson, Tatyana N., vd., *a.g.e.* s. 23.

bölgesi ve hatta daha ileri noktalara⁸¹ uzanan geniş bir coğrafyada deniz ve kara seferleri düzenlemişlerdir. Doğuya gelen Ruslar özellikle Slavların kaderini derinden etkileyerek İlk Rus Devleti'nin kuruluşunda büyük rol oynarken, bölgedeki Türklerle de ticarî ve askerî ilişkide bulunmuşlardır. Bu ilişkiler, hem ticarî amaçlı hem de kültürel etkileşimleri beraberinde getirmiştir. Bu çalışma, IX.-XI. yüzyıllarda İskandinavların doğuda ve çoğunlukla nehir yollarını kullanarak gerçekleştirdiği ticarî-askerî faaliyetlerin geniş bir coğrafyada kültürel, siyasî, toplumsal ve askerî etkileşimlere zemin hazırladığını göstermektedir.

İskandinavlar, Doğu Avrupa'da nehir sistemlerini kullanarak geniş bir ticaret ağı oluşturmuş ve Doğu ile Batı arasında önemli bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Ticaret yoluyla farklı kültürlerle etkileşime girmiş ve kültürel alışverişlerde bulunmuşlardır. Bölgedeki Hazarlar, İdil Bulgarları ve Peçenekler gibi güçlü oluşumlarla siyasî ilişkiler kurmuşlardır. Hazar Kağanlığı ve İdil Bulgarları gibi devletler, İskandinavlar için önemli ticaret ortakları olmuş ve bu ilişkilerin sürdürülebilirliği için önemli bir rol oynamışlardır. İslam kaynakları, İskandinavların doğu seferleri ve Türklerle olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak bu kaynaklara ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Bazı İslam coğrafyacıları, İskandinavları ve Slavları karıştırarak Türkler olarak nitelendirmişlerdir. Bu durum, kaynakları değerlendirirken dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir. Bu çalışma, İskandinavların doğu seferleri ve Türklerle olan ilişkileri hakkında daha kapsamlı bir anlayış sunmakta, ayrıca İslam kaynaklarının değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken noktalara işaret etmektedir. Konu ile ilgili gelecekte İslam kaynakları karşılaştırmalı olarak ele alınıp arkeolojik veriler, genetik çalışmalar ve dilbilimsel araştırmalarla desteklenerek İskandinavların doğu seferleri ve Türklerle olan ilişkileri hakkında daha kapsamlı araştırmalara zemin hazırlanabilir.

---

⁸¹ Sven B.F., *Västmanlands Runinskrifter*, 7–8.

Kaynakça

- Ağarı, Murat. “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya’kubî ve İstahrî”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), ss.169–192.
- Androshchuk, Fedir. “Vikingler Doğuda”. Viking Dünyası. ed. Stefan Brink – Neil Price. 653–685. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.
- Anonim. *Hududü'l- Âlem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib. thk. V. V. Minorsky. çev. V. Minorsky*. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Bartold, V. V. *Soçineniya*. VIII. Moskova: Nauka, 1973a.
- Bartold, V. V. *Soçineniya*. VIII. Moskova: Nauka, 1973b.
- Bilgin, Orhan. “Gerdizi”. TDV İslam Ansiklopedisi C. 14 (1996), 29–30 (Erişim 9 Nisan 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/gerdizi>
- Brink, Stefan – Price, Neil (ed.). *Viking Dünyası*. çev. Ebru Kılıç, Tarih. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.
- Djakson, Tatyana N., vd. (ed.). *Drevnaya Rus v Svete Zarubejnih İstoçnikov: Vostoçniye İstoçniki*. C.III. Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2009.
- Elliot, Henry Miers (ed.). *The History of India as Told by its Own Historians: The Muhammadan Period*. London: Trübner and Co., 1869.
- El-Mukaddesi. *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Ferguson, Robert. *The Hammer and the Cross: A New History of the Vikings*. New York: Penguin Books, 2010.
- Fogel, A. S. *Drenaya Rus v Predstavleniyah Zarubejnih Crednevekovih Avtorov (IX-konets XIII v.)*. Samara, Samarskogo Gosudarstvennogo Ekonomičeskogo Universiteta, 2015.
- Golden, Peter B. *The Question of the Rus' Qaganate Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982), ss. 76-97.
- Golovnev, A. V. *Antropologiya Dvijeniya: (Drevnosti Severnoy Yevrazii)*. Ekaterinburg: Volot, 2009.
- Gruszczyński, Jacek vd. (ed.). *Viking-Age Trade: Silver, Slaves and Gotland*. New York: Routledge, 2021.
- Heck, Paul L. *The Construction of Knowledge in Islamic Civilization: Qudāma b. Ja'far and his Kitāb al-Kharāj wa-şinā'at al-kitāba*. 42 Cilt. Leiden, Boston: Brill, 2002.
- Hermes, Nizar F. *The (European) Other in Medieval Arabic Literature and Culture*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.
- Hraundal, Thorir Jonsson. *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity*. Centre for Medieval Studies, University of Bergen, Doktora Tezi, 2013.
- İbn Fadlan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2. Basım, 2019.

İbn Rüsteh. *El-Alaku'n-Nefise: Dünya Cografyası*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu, 2017.

Kirpiçnikov, A. N. vd. "Noviye Kompleksniye İssledovaniye Meçey Epoi Vikingov İz Sobraniye Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Muzeya v Stokgolme". Slavyane, Finno-Uğrı, Skandinavı, Voljkiye Bulgarı: Dokladı Mejdunarodnogo Nauçnogo Simpoziuma po Voprosom Arheologii i İstorii. ed. A. N. Kirpiçnikov vd. 100–126. Sankt Peterburg: Vesti, 2000.

Kleyn, L. S. vd. "Normanskiye Drevnosti Kiyevskoy Rusi Na Sovremennom Etape Arheologiçeskogo İzüçeniye". İstoriçeskiye Svvyazi Skandinavii i Rossii IX - XX vv. ed. N. E. Nosov – İ. P. Şaskolskiy. 226–252. Leningrad: Nauka, 1970.

Kraçovsky İ. Yu. *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*. C. IV. Moskova: Akademiya Nauk SSSR, 1957.

Leila Kitzler Ahfeldt, Charlotte Hedenstierna-Jonson, Per Widerström, Ben Raffield. *Relations and Runes: The Baltic Islands in Their Interactions During the Late Iron Age and Early Middle Ages*. Stockholm: Swedish National Heritage Board (Riksantikvarieämbetet), 2020.

Lunde, Paul – Stone, Caroline. *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*. çev. Caroline Stone Paul Lunde. London: Penguin Classics, 2012.

Mägi, Marika. *In Austrvegr: The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication Across the Baltic Sea*. Leiden: Brill, 2018.

Makarov, N. A. Rus v IX-X Vekah: Arheologiçeskaya Panorama. Moskva: Drevnosti Severa, 2012.

Marvazi. *Sharaf Al-Zamân Tahir Marvazî on China, the Turks and India*. çev. V. Minorsky. London: The Royal Asiatic Society, 1942.

Melnikova, Elena A. *Drevnaya Rus v Svete Zarubejnih İstoçnikah*. Moskova: Logos, 1999.

Melnikova, Elena A. Meç i Lira: Geroiçeskiy Mir Anglo-Saksonskogo Eposa. Sankt Peterburg: Nauka, 2018.

Melnikova, Elena A. Skandinavskie Runiçeskie Nadpisi: Novie Nahodki i İnterpretatsii. Teksti, Perevod, Kommentarii. Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2001.

Mesûdî. *Murûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*. çev. D. A. Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2. Basım, 2004.

Mikkelsen, Egil. "Vikinger ve İslam". Viking Dünyası. ed. Stefan Brink – Neil Price. 685–694. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.

Minorsky, V. V. *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge: Heffer & Sons Ltd., 1958.

Miskawaihi. *The Concluding Portion of the Experiences of the Nations*. çev. D. S. Margoliouth. Oxford: Basil Blackwell, 1921.

Miskeveyh. *Tecâribü'l-Ümem*. thk. Mehmet Şeker vd. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.

Montgomery, J. E. *Arapça Kaynaklarda Vikingler. Viking Dünyası*. ed. Stefan Brink – Neil Price. 694–708. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015.

Muhammad B. Al-Hasan B. Isfandiyyar. *An Abridged Translation of the History of Tabaristán Compiled About A. H. 613 (A.D. 1216)*. çev. Edward G. Browne. London: E. J. Brill, 1905.

Muhammedoğlu, Aliyev Salih. “İbn Fadlan”. TDV İslam Ansiklopedisi C. 19 (1999), 477–479 (Erişim 17 Nisan 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-fadlan>

Novoseltsev, A. P. vd. (ed.). *Drevnerusskoye Gosudarstvo i Yego Mejdunarodnoye Znaçeniye*. Moskova: Nauka, 1965.

O. G. Bolşakov, A. L. Mongait. *Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Yevropu (1131-1153 gg.)*. Moskova: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnuyu Literaturı, 1971.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap, 2. Basım, 2020.

Pritsak, Omeljan. *The Origin of Rus': Old Scandinavian Sources Other Than the Sagas*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1981.

Sawyer, B. *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Seippel, Alexander. *Rerum normannicarum fontes arabici: e libris quum typis expressis tum manu scriptis collegit et sumptibus Universitatis osloensis edidit*. Oslo: Brogger, A. W., 1928.

Suleiman, Yasir (ed.). *Living Islamic History: Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010.

Sven B.F., Jansson. *Västmanlands Runinskrifter*. Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1964.

Şan, Erman. “İbn Rüste'nin el-Alâku'n-Nefise'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler”. *Belleten* 83/296 (2019), s. 47–70.

Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2001.

Valeyev, Rafael M. – Zeleneyev, Yuri A. “Musulmanskiye Moneti kak Tovar i Sredstvo Plateja Volgo-Uralya v VIII-Naç. XI vv.”. *Povoljskaya Arheologiya* 4/38 (2021), 137–151.

Yazıcı, Tahsin. “Cevâmiu'l-Hikâyât”. TDV İslam Ansiklopedisi C. 7 (1993), 439–440 (Erişim 9 Nisan 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevamiul-hikayat>.

Extended Abstract

The IXth and Xth centuries witnessed a period of significant expansion for Scandinavian peoples, commonly known as Vikings, who, driven by their maritime prowess, established extensive networks across various regions. Their encounters with the Turkic peoples inhabiting the Eastern European steppes were particularly influential, shaping both regional power dynamics and cultural landscapes. Turkic groups such as the Khazars, Volga Bulgars, Pechenegs, and Oghuz Turks held prominent positions in Eastern Europe, wielding considerable political and cultural influence. Interactions between the Vikings and these Turkic groups were multifaceted, encompassing trade, military alliances, and conflicts. This period also coincided with the expansion of Islam under the Abbasid Caliphate, resulting in a complex religious landscape across Eastern Europe, where Christianity, Islam, and Judaism coexisted. The adoption of Orthodox Christianity by the Scandinavian Rus', Slavs, and Finno-Ugric peoples, Islam by the Volga Bulgars, and Judaism by the Khazar elite exemplify the religious diversity of the era. These centuries marked a period of transition, as interactions between Turkic, Scandinavian, and Rus' peoples led to significant cultural, economic, and political transformations across a vast region stretching from the northern shores of the Black Sea to the interior of Asia. These interactions played a pivotal role in the formation of the Rus' identity. The interactions between Vikings and Turkic peoples in the 9th and 10th centuries were complex and multifaceted, leading to significant political, cultural, and religious changes in Eastern Europe. These interactions, characterized by trade, military alliances, and cultural exchange, have left a lasting legacy on the historical development of the region.

The Eastern activities of the Rus' during the Middle Ages have garnered significantly less scholarly attention compared to their exploits in continental Europe, Britain, Iceland, Greenland, and even the Americas. This disparity can be attributed to several factors, including: the politicization of the topic within the context of Norman-Antinorman debates, the difficulty in accessing and interpreting a diverse range of primary sources (such as Arabic, Persian, Latin, Old Church Slavonic, and Greek), and the challenges posed by conducting fieldwork in the former Soviet Union. Nevertheless, the Eastern presence of the Rus' exerted a profound influence on both the regions they visited and Scandinavia itself, no less than their Western ventures. Indeed, the archaeological evidence of Scandinavian origin found in Eastern Europe, from the Baltic Sea to the Caucasus and the Urals, and even as far as Anatolia, Iran, and Iraq, far surpasses that found in Western Europe.

It is important to note that the Eastern activities of the Rus' were not only more dynamic and impactful but also far more complex. The Rus' People who

ventured eastward came into contact with a wide array of peoples, including the Turkic peoples, Balts, Finno-Ugric peoples, various Slavic tribes, and representatives from the Byzantine and Islamic worlds. These peoples were spread across vast geographical areas and possessed distinct languages, cultures, and religious beliefs. The diversity of these encounters has made it extremely challenging to interpret the sources and to construct a comprehensive picture of the period and region. Consequently, there is a greater need for archaeological and other scientific investigations in Eastern Europe compared to Western Europe when studying the Viking Age.

The Eastern ventures of Scandinavians often diverge from the more commonly perceived image of Vikings as primarily plunderers. While these Scandinavian explorers did engage in trade, their activities were not entirely devoid of violence or coercion. Unlike the stereotypical Silk Road merchant, the Rus' were frequently a product of the violent Viking culture and may well have participated in raids in Western Europe prior to their Eastern endeavors. Moreover, the Eastern Vikings encountered formidable opponents, such as the Khazars, Volga Bulgars, Pechenegs, Byzantines, and Islamic states, which were highly organized and militarily powerful. Despite these challenges, the Vikings, leveraging their maritime expertise, established a unique identity in the region, often collaborating with Slavic and Finno-Ugric peoples and even adopting certain Turkic customs.

Contrary to popular belief, the Eastern Vikings were not solely mercenaries for the Byzantine Empire. They also served the Khazars as both mercenaries and traders, adopting the Khazar title of "kaghan." Arab sources, which referred to these Vikings as "Rus'," sometimes suggested that they were a Turkic people. While the etymology of the term "Rus" did not pique the Arabs' curiosity, these sources provided valuable insights into the Rus' origins, their geographic location, and their interactions with the Islamic world. Arab sources describe the Rus' as trading in various goods, including silver, silk, spices, wine, jewelry, glass, and ceramics, while exporting furs, leather, wool, honey, wax, grain, timber, iron, fish, and walrus tusk. Inevitably, they also engaged in the slave trade.

While written records attest to the trading activities of the Scandinavians in both Western and Eastern Europe, archaeological evidence provides the most compelling insights into their commercial endeavors. The "Rus" mentioned in IXth-XIth centuries' Islamic sources were Scandinavians who ventured from their homeland to both the East and the Iberian Peninsula. Consequently, the cultural and traditional information provided in these sources about the Rus should not be seen as representative of the entire Scandinavian population. The Eastern Rus were evidently influenced by local

cultures, developing distinct customs and traditions. It would be inaccurate to equate their culture directly with Slavic, Finnic, or Turkic cultures, as they were a synthesis of various influences. The Rus', particularly those who maintained close ties with the Volga Bulgars and Khazars along the Volga River, were significantly impacted by Turkic culture. Those Scandinavians who traveled east (Austrvegr) and returned to their homeland shared the Eastern customs and beliefs they had acquired with their families and communities.

Ahmed ibn Fadlan's account of the funeral rites of the Rus who had traveled to the Middle Volga region (present-day Tatarstan) is a prime example of a source that illuminates the Rus culture. This account clearly demonstrates that the Eastern Rus differed significantly from their Scandinavian counterparts and were profoundly influenced by the local population, especially the Turkic peoples. Ibn Fadlan, a member of an embassy sent by the Abbasid caliph al-Muktadir to the Bulgar khan Almis, encountered Rus traders who had established their own camps along the Volga River. He provided detailed descriptions of their physical appearance, customs, and funerary practices. Many details in this account have been overlooked or misinterpreted. The information about the Rus can be interpreted within the broader context of Scandinavian-Turkic relations. The event took place in the territory of the Volga Bulgars, a Turkic state. Both this source and other Islamic sources indicate that the Scandinavians had been present in the region for an extended period and had developed deep-rooted trade relations with the Turkic peoples. It is inconceivable that two cultures in such close proximity would not have influenced each other.

While there is undoubtedly some skepticism regarding the reliability of Islamic sources, it is inaccurate to assume that the information they provide is merely repetitive. While some sources do draw upon earlier works, this does not create a closed loop of uncritical repetition. For instance, Ibn Khordadbeh, one of the earliest Arab writers to discuss the Rus (Scandinavian Rus), mistakenly identified them as a Slavic people. However, this error was not perpetuated by subsequent authors, and many clearly distinguished between the Rus and the Slavs. The significance of this distinction becomes apparent when considering the ongoing Norman-anti-Norman debate that began in the 18th century.

Arab geographers and historians have left us with a wealth of albeit fragmented information about the northern world. Prominent among these authors are Ibn Fadlan, Ibn Khordadbeh, Istakhri, Ibn Rusta, Ibn Hawqal, al-Muqaddasi, and Mas'udi, all of whom lived during the period and included the Scandinavian Rus' in their works. They gathered their information from personal observations, travelers, merchants, soldiers, and even government

archives. While interpreting their accounts can be challenging, these authors have succeeded in vividly portraying the distant northern world. They provide insights into various topics, from Scandinavian mercenaries serving the Khazars to Viking raids on Khazar towns, from Scandinavian traders operating along the Volga River to the Pechenegs teaching the Vikings the skills of steppe warfare. A comprehensive analysis of the extensive yet contested sources on Turkic-Scandinavian interactions in Eastern Europe during the 9th and 10th centuries will be undertaken in this study.

This study explores the complex interactions between Turkic and Scandinavian peoples in Eastern Europe during the Viking Age (approximately 9th-11th centuries). Focusing on the Scandinavians who migrated from Sweden, Norway, and Denmark eastward, this research investigates why these groups behaved differently from their Western counterparts and what their primary objectives were. The study will examine the role of Turkic peoples, such as the Khazars, Pechenegs, Volga Bulgars, and Oghuz Turks, in facilitating these interactions and the mutual influences that shaped both Turkic and Scandinavian cultures. By analyzing a wide range of sources, including Islamic, Slavic, Scandinavian, Byzantine, and Latin texts, as well as archaeological evidence, this study will shed light on the dynamics of these interactions and their impact on the broader historical context of Eastern Europe, the Caucasus, and Turkestan. The paper will explore how these interactions contributed to the formation of the Kievan Rus' and the development of a distinct Rus identity. Additionally, the study will examine the influence of the Scandinavian Rus on the fate of medieval Eastern European Turkic states, with a particular focus on the collapse of the Khazar Khaganate.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Tohumun İzinde: Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu'nun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye Tarımına Katkıları (1926-1980)

Nurullah Kırkpınar*

(ORCID: 0000-0002-6540-9822)

Makale Gönderim Tarihi

08.10.2024

Makale Kabul Tarihi

14.11.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kırkpınar, N., "Tohumun İzinde: Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu'nun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye Tarımına Katkıları (1926-1980)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2083-2139.

APA: Kırkpınar, N. (2024). Tohumun İzinde: Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu'nun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye Tarımına Katkıları (1926-1980). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2083-2139.

Öz

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde tarımın altyapısını güçlendirecek, ülke tarımını modernleştirecek ve rasyonel üretimi artırmayı sağlayacak yeni kurumlar yaratıldı. Bu alanda ilk önce modern tarım bilgilerini bulmaya ve yaymaya yönelik araştırma-geliştirme, yayım sistemleri ve kurumları tesis edildi. Tarım teknolojisinin islahı ve araştırılmasına yönelik kurumsallaşmalar, 1925 yılından itibaren örgütlenmeye başladı. Bitkisel tohum islahına yönelik araştırma-geliştirme, deneme-üretim ve dağıtım kurumları modern tarım teknikleri ve vasıflı tohumlukların üreticiye aktarılmasında önemli rol oynadı. "Tohum Islah İstasyonları" şeklinde gelişim gösteren bu örgütlenme biçimleri, faaliyet gösterdikleri bölgelerde tarımsal üretimdeki verimin artırılması için

* Dr. Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, nurullahkirkpinarr@hotmail.com.

Ph. D., Independent Researcher, Turkey.

belirledikleri stratejilerle doğal koşulların ve kültürel farkların yarattığı engellerin üstesinden gelinmesinde rol oynadı. Bu bağlamda tarım reformu ve politikaları içerisinde gelişim gösteren ve tarımsal araştırma-geliştirmenin kurumsal altyapısı ile birlikte şekillenen oluşumlardan birisi Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu'dur. Tohum Islah İstasyonu, 1926 yılından itibaren büyük yoksunluklar içinde, iklim şartlarının elverişsizliği ve eldeki olanakların kısıtlı olmasına rağmen gerçekleştirilen tarımsal üretimin, bilimsel yöntemler kullanılarak geliştirilmesine dayalı bir araştırma vizyonu belirledi. Bölgesel ve ülkesel çapta yaptığı araştırmalar, Marmara Bölgesi'ndeki tarımsal değişim sürecini de beraberinde getirdi. Bu yönüyle, bölgenin gelişim sürecinin en önemli etkenleri arasında yer aldı.

Bu makale, Türkiye'deki tohum ıslah araştırmalarının gelişim sürecini Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu üzerinden mercek altına alarak değerlendirmeyi amaçlayan ilk denemedir. Makalenin konusu, Türkiye'de tarım alanında yaşanan modernleşme çabaları ve değişim sürecini, 1926-1980 yılları arasında faaliyet gösteren bir tarımsal araştırma organizasyonu gözünden ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme ve Tarım, Tarım Reformu, Tarımsal Araştırma, Tohum Islahı, Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu.

In the Footsteps of the Seed: Historical Development of Adapazarı Seed Breeding and Trial Station and Turkey Contributions to Agriculture (1926-1980)

Abstract

In Republican Turkey, new institutions were created to strengthen the infrastructure of agriculture, modernise the country's agriculture and increase rational production. In this field, research and development, extension systems and institutions were first established to find and disseminate modern agricultural information. Institutions for the improvement and research of agricultural technology started to be organised in 1925. Research-development, trial-production and distribution institutions for plant seed breeding played an important role in the transfer of modern agricultural techniques and qualified seeds to producers. These organisations, which developed in the form of "Seed Breeding Stations", played a role in overcoming the obstacles created by natural conditions and cultural differences with the strategies they determined to increase the efficiency of agricultural production in the regions where they operated. In this context, Adapazarı Seed Breeding and Experiment Station is one of the organisations that developed within the agricultural reform and was shaped together with the institutional infrastructure of agricultural research and development. Since 1926, Seed

Breeding the Station has set a research vision based on the development of agricultural production, which has been carried out in the face of great deprivation, unfavourable climatic conditions and limited facilities, by using scientific methods. His regional and national researches brought along the process of agricultural change in the Marmara Region. In this respect, he was among the most important factors in the development process of the region.

The present article is the first attempt to evaluate the development process of seed breeding research in Turkey through the lens of Adapazarı Seed Breeding and Experiment Station. The subject of the article is to reveal the modernisation efforts and the process of change in the field of agriculture in Turkey through the eyes of an agricultural research organisation operating between 1926 and 1980.

Keywords: Modernisation and Agriculture, Agricultural Reform, Agricultural Research, Seed Breeding, Adapazarı Seed Breeding and Experiment Station.

Giriş

Türkiye’deki tarımsal araştırma ve tohum ıslah çalışmalarının başlangıcı, Cumhuriyet’in ilk yılları ile eş zamanlı olarak gelişim gösterdi. Cumhuriyet’in erken süreciyle birlikte ülkedeki tarımsal sistemin kurulması aşamasına denk gelen bu yöndeki oluşumlar, ilk dönemlerden itibaren uzun yıllar süren savaşıardan yeni çıkmış ve bulunduğu topraklar üzerinde yeni bir ülke yaratma hedefi içindeki bir ulusun, en önemli ekonomik gelir kaynaklarından biri olan tarımı geliştirmek üzere yaptığı ilk hamleler arasındaydı. Bu cüretkâr hamle, zamanının ruhu gereği bilimsel bilginin ön plânda tutulduğu, üretimin rasyonelize edilmesi için gerekli her adımın imkânlar ölçüsünde titizlikle ve hızla bir şekilde atılmaya çalışıldığı bir dönemde gerçekleştirildi. Kurumsallaşmalar Türkiye’nin iklimi, toprak yapısı, bitki florası ve coğrafi özellikleri gözetilerek çeşitli bölgelerde oluşturulan “tohum ıslah istasyonları” şeklinde isimlendirilen örgütlenme yapılarında vücut buldu. Tarımsal araştırmanın temellerini oluşturan bu kurumsallaşmalar, farklı politik ve ekonomik süreçlerden geçerek günümüze kadar varlıklarını sürdürdü.

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren tarımsal araştırma-geliştirme politikaları ve uygulamaları kapsamında bol, randımanlı ve üstün verime sahip ürün elde etmek; tohum ıslah, deneme ve üretim çalışmalarını bilimsel metotlar dâhilinde yürütmek amacıyla faaliyet gösteren tohum

ıslah merkezleri melezleme, seçme ve deneme yoluyla elde edilen çeşitlerin bol, verimli ve üstün kalitede; hastalıklara dayanıklı olmasına ve yurt dışına ihraç edilen ürünler yetiştirilmesine gayret gösterdi. Kurumsal olarak 1923-1963 yılları arasında altyapı imkânlarını tamamlayan oluşumlar¹ çeşit geliştirme ve ıslah çalışmalarının yanı sıra tohumluk sertifikasyonu, tohum gen kaynaklarının korunması, muhafazası ve geliştirilmesi ve nihayetinde araştırma-geliştirme alanlarında proje bazlı çalışmaların yapılmasına yönelik çalışmalar yürüttü. Türkiye’de kurulan ilk tohum ıslah araştırma merkezlerinden biri olan Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, öncelikle ülkenin en önemli tarımsal üretim maddeleri olan hububat, mısır, patates ve ayçiçeği gibi geniş yelpazedeki bitkiler üzerine yaptığı araştırmalarla bu sürece önemli katkılar sundu. İstasyon tohum ıslah ve çoğaltımına dair çalışmalarıyla, kalkınmanın itici gücü olarak görülen modern tarım teknikleri ve pazara yönelik rasyonel üretim anlayışının tarım alanına yayılmasında öncü oldu.²

Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu büyük yoksunluklar içinde, iklim şartlarının elverişsizliği ve eldeki olanakların azlığına rağmen gerçekleştirilen tarımsal üretimin, bilimsel yöntemler kullanılarak geliştirilmesine dayanan bir anlayış belirledi. Bu çerçevede, Marmara Bölgesi’ndeki farklı büyüklükte tarımsal işletmelere uygun üretim alet ve yöntemlerin bulunması, daha sonra ise bunların demonstrasyon ve eğitim faaliyetleriyle çiftçilere benimsetilmesi amacıyla çeşitli çalışmalar gerçekleştirildi. Bu çalışmalar, çiftçilerin geleneksel tarım yöntemlerini uygulamak yönündeki dirençlerini kırarak modern ve bilimsel yöntemlerle tarımsal üretimi benimsemelerini

¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizde planlı ve sistematik bitki ıslahı çalışmalarının yürütülebilmesi için “Tohum Islah İstasyonları (Araştırma Enstitüleri)” kurulmaya başlandı. Tarımsal araştırmaya verilen önemin bir sonucu olarak 1925’de Eskişehir-Sazova, 1926’da İstanbul-Yeşilköy, 1926’da Adapazarı, 1928’de Ankara ve 1931 yılında Eskişehir Dry-Farming tohum ıslah istasyonları kuruldu. 1936 yılında Kayseri Yem Bitkileri, 1937’de Antalya Sıcak İklim Nebatları İstasyonu ile 1938 yılında Erzurum Tohum Islah İstasyonu; 1935’te Ordu ve 1937’de Çorum Deneme Tarlaları eklendi. Bk. Şevket Raşit Hatipoğlu, “On Yılda Türkiye Ziraatı”, *Dönüm*, Sayı: 16, (Ekim 1933), s.7; Nurullah Kırkpınar, “Cumhuriyet’in İlk 40 Yılında Türkiye’de Tohum Islah Araştırmaları: ‘Ankara Tohum Islah İstasyonu Örneği’”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2023, ss.39-41.

² Nurullah Kırkpınar, *Türkiye’de Zirai Eğitimin Tarihçesi ve Kurumsallaşması (1923-1963)*, 1. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2024, ss.2-4.

sağladı. Bölgenin kırsal kesiminde, başta tarım uzmanı ile çiftçi arasında olmak üzere yeni bir ilişkiler ağının oluşturulması ve rasyonel üretim için gerekli düşünüş biçiminin yaygınlaştırılmasında kurumun önemli bir payı bulunuyordu.

Öte yandan İstasyon, 1926 yılından günümüze kadar Marmara Bölgesi'nde çeşitli bitki türlerinin geliştirilmesine yönelik araştırmaların gerçekleştirildiği bir merkez konumunda oldu. Bölgenin tarımsal koşulları gereği öncelikli olarak hububat, patates ve mısır çeşitleri üzerine odaklanan İstasyon, zaman içinde araştırma alanını çeşitlendirdi. Gıda ve sanayi hammaddesi olarak yetiştirilen geniş yelpazedeki birçok bitki türünün bölgede yerleşmesi amacıyla araştırma-deneme ve üretim-dağıtım faaliyetlerinde bulundu. Araştırma etkinlikleriyle elde edilen çıktıların tam anlamıyla pratiğe yansımaları, özellikle bölgenin iklim koşullarının getirdiği dezavantajlar ve sulama ya da gübreleme gibi imkânların kısıtlı olduğu şartlar içinde üstesinden gelinmesi gereken bazı ek zorluklar da yaratıyordu. Bu zorlukları aşmak ve tohumlardan en yüksek verim şartlarını sağlayacak ekim yöntemlerini tespit etmek üzere denemeler yapılmasına büyük ihtiyaç duyulmaktaydı. İstasyona bağlı olarak çalışmalarını gerçekleştiren çeşitli bölgelerdeki "deneme tarlaları" bu amacın gerçekleştirilmesinde önemli bir rolü üstlendi.

Bu çerçevede eldeki çalışma, tarım alanında yaşanan dönüşümü ve tarımsal araştırmanın bu dönüşüme kendini nasıl adapte ettiğini Adapazarı Tohum İslah ve Deneme İstasyonu örneğinden yola çıkarak değerlendirme yapmayı hedeflemektedir. Bu noktada çalışma içerisinde ayrıntılandırılan veri ve analizler, tohum ıslah ve tarımsal araştırma ile ilgili etkinliklerin Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca geçirdiği gelişim aşamalarına ve onun, kırsal kesimin modernleştirilmesi hedefindeki rolüne odaklanmaktadır.

İstasyonun Kuruluşu ve Tarihçesi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, uzun süren savaşlar ve çiftçilerce kullanılan tarım araçlarının ilköllüğü, tarlaların ekime iyi hazırlanamamasına yol açıyor ve bu durum neticesinde tohumluklar verimli olmaktan çıkıyordu. Tohumlukların bozulması hastalıklara karşı olan direnci olumsuz yönde etkiliyor ve verim kabiliyetlerinin düşmesine yol açıyordu. Tarım reformu kapsamında tohumlukların iyileştirilmesi, tarımsal üretimde verimin artırılması ve ürün kalitesinin yükseltilmesi

amacıyla çeşitli çalışmalara başlandı. Bu yönde temel girdi olan tohumlukların iyileştirilmesi ve söz konusu girdilerin ithali amacıyla, yurt içinde bulunan ve ülke şartlarına dayanıklı olan tohumlukların geliştirilmesi, çeşit sayısının artırılması, belirli cinslerin ekimi için uygun bölgelerin tespit edilmesi ve bilimsel araştırmaların desteklenmesi yöntemlerine başvuruldu. Tohumlukların iyileştirilmesi ve miktarının artırılması konusu tarla bitkileri alanında ıslah-araştırma, üretim-çoğaltım ve dağıtım işlerini yürütecek örgütlenme yapılarının kurulmasını da beraberinde getiriyordu. Bu noktada uygun tohum cinslerinin belirlenmesi ve iyileştirme işlerinin yapılması amacıyla faaliyete giren oluşumlardan birisi Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu'dur.

İstasyon, 1926 yılında Atatürk'ün direktifleri ile İktisat Vekâleti bünyesinde patates ve mısır ıslahı konularında çalışmalar yapmak amacıyla 16 dekarlık bir arazi üzerinde Patates ve Mısır Islah Şefliği adıyla kuruldu.³ Kronolojik olarak 1926-1928 yılları arasında Adapazarı Patates ve Mısır Islah İstasyon Şefliği adıyla çalışmalarına başladı ve sırasıyla 1928-1951 yılları arasında Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, 1951-1964 yılları arasında Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, 1964-1971 yılları arasında Sakarya Tarımsal Araştırma Enstitüsü ve son olarak 1971-1987 arası dönemde ise Sakarya Zirai Araştırma Enstitüsü adıyla hizmet verdi.⁴

Günümüzde T.C. Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı "Mısır Araştırma Enstitüsü" olarak çalışmalarını sürdüren kurumun çalışma yelpazesi giderek genişleyen bir yapıya büründü. Patates ve mısır çalışmalarına ek olarak 1928'de hububat, 1939'da keten, 1944'de fasulye ve soya fasulyesi, 1945'te ayçiçeği, 1951'de melez mısır ve 1952 yılında ise çayır-mera ve yem bitkileri gibi konular eklendi.⁵ Tohum Islah İstasyonu ayrıca 1940 yılından itibaren yaptığı araştırmalar ve özverili çalışmalarının bir sonucu olarak elde ettiği yeni çeşitlerin çiftçiler arasında

³ Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu Tohum Üretme Çiftliği 1960-1961 Yılı Araştırma Raporu, Oya Matbaası, İstanbul 1962, s.2; Bk. T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 201-372-15, 21.08.1933, ss.25-28; Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, Ankara 1938, s.442.

⁴ Kırkpınar, *a.g.e.*, s.460.

⁵ Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, s.2.

yaygınlaşmasını sağlamak üzere tohum üretme faaliyetlerinde bulunmaya başladı. Tohum üretme faaliyetleri İstasyonun içinde bulunan arazilerde, “Adapazarı Tohum İslah ve Deneme İstasyonu Tohum Üretme Çiftliği” adı altında çalışan bir birim tarafından gerçekleştirildi.⁶

Adapazarı Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, konum olarak Adapazarı iline 6 km uzaklıkta bulunan Çark mevkiinde 16 dekarlık bir alan üzerinde kuruldu ve ilk olarak çalışmalara burada başladı. Coğrafi olarak 40-47 kuzey enlemi ile 29-38 doğu boylamı üzerindedir. Kurumun bulunduğu araziler Sakarya nehrinin aşağı kesiminde ortalama 27 km uzunluk ve 23 km genişlikte alüvyonlarla dolu ve tektonik bir çöküntüden ibaret 620.000 dekarlık çok verimli toprakları olan Akova'nın kuzey batısında yer almaktadır.⁷

İstasyon ilk 3 yıl burada Alman bilim insanı Herr Kleye idaresinde faaliyet gösterdi.⁸ Daha sonra 1928 yılında Hanlıköy civarında Adapazarı-Arifiye yolu ile İzmit-Adapazarı şosesinin birleştiği yerde bulunan Küçük Osman Çiftliği'nin istimlak edilmesiyle yeni arazi ve binalarına kavuştu. Böylece İstasyonun toplam arazi varlığı 800 dekara yükseldi.⁹ 1961 yılına gelindiğinde Pamukova Havaalanı İstasyona bağlı bir şube olarak eklendi ve arazi varlığı 1.700 dekara çıkarıldı. 1961-1962 ekim yılı çalışma programı kapsamında tarla arazisi için ayrılan alan 1.700 dekar olup bunun 69 dekarı ıslah ve deneme çalışmalarına 1.631 dekarı ise üretme faaliyetlerine ayrıldı. Bu kapsamda İstasyonda 12 adet proje uygulanmaya başladı. Bunlar: Ekmeklik buğday ıslahı, hububatta çeşit safiyetini muhafaza, arpa ve yulaf ıslahı, mısır ıslahı, patates çeşit verim denemesi, ayçiçeği ticarî gübre denemesi, soya adaptasyon denemesi, soya ticari gübre denemesi, çayır-mera ve yem bitkileri adaptasyon denemesi, fiğ adaptasyon denemesi, hayvan pancarı çeşit

⁶ “Tarla Ziraatı”, *İktisadi Yürüyüş*, Ziraat Fevkalâde Sayısı/68-69-70, (29 Birinci Teşrin 1942), s.78; Suphi Rıza Doğukan, “Yurdumuzda Tohum İslah İşleri”, *İktisadi Yürüyüş*, Sayı: 71, (18 İkinci teşrin 1942), ss.10, 18.

⁷ *Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu*, ss.2-3.

⁸ *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Cilt: 1, Birleşim: 30, 18.07.1931, s.168.

⁹ “Adapazarı Tohum İslah İstasyonu”, *İktisadi Uyanış*, Yıl: 5, Sayı: 25-Kocaeli Özel Sayısı, (Şubat 1951), s.25; Bk. “Tohum İslah İstasyonu Yeniden Genişletiliyor”, *Tan*, 26 Nisan 1936, s.7.

verim denemesi ve münavebe denemesidir. Ayrıca araştırma sonuçlarından elde edilen orijinal ve sertifikalı tohumluk çeşitlerini yetiştiricilere dağıtıldı. Böylece çeşitli tohumlukların üretimi ve dağıtımını karşılayarak geniş çaplı ekim ve dağıtımlarla çiftçi ihtiyacını hazırlamak mümkün hale geldi.¹⁰ Kurum, ayrıca bölgedeki diğer arazilerden de 200 dekar arazi kiralayıp ekim yapmak üzere kullanıyordu.¹¹

1930'lu yıllarda Adapazarı ve çevresinde tarım alanlarının 1/3'ü bataklık olduğu için üretim yapılamıyordu. Şehir ve çevresindeki verimli tarım arazilerini su taşkınlıklarıyla sürekli tahrip eden Sakarya Nehri, 1949 yılında Porsuk ve 1956 yılında Sarıyar Barajlarının yapılmasıyla birlikte belirli bir düzene girdi. Böylece yıllarca kullanılmayan tarımsal araziler, sulama imkânına kavuşarak tarımsal üretimin artış göstermesine neden oldu.¹² Bu yıllarda Tohum Islah ve Deneme İstasyonu tarafınca geliştirilen yüksek vasıflı, temiz ve yüksek verime sahip tohumluklara erişen yöre çiftçileri, tarımsal ürünlerden önemli bir gelir elde etmeye başladı. Tarımsal ürün çeşitliliği, sulama imkânlarının artırılması, gübreleme ve ilaçlamanın yanı sıra teknolojik girdi ve İstasyon tarafından yapılan eğitimsel çalışmalar, tarımsal değişim sürecini de beraberinde getirdi. Ticaret kesimine önemli bir sermaye ve bilgi birikimi sağlayan tarımsal faaliyetler ve sanayi bitkilerine yönelik ürün çeşitliliği, sanayi yatırımlarına önemli bir materyal sağladı. Böylece tarım-sanayi etkileşiminde mısır, ayçiçeği ve patates gibi ürünler sanayiye hammadde temin eden ekonomik faaliyete dönüştü.

Kurumun ilk müdürlüğünü yapan Alman bilim insanı Herr Kleye, aynı zamanda 1928 yılında Türkiye'de tarım politikaları üzerinde incelemelerde bulunan Oldenburg Heyeti içerisinde yer alıyordu. Kleye, görevi sırasında İstasyonun çalışma yelpazesinin genişletilmesi,

¹⁰ *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, ss.75-77.

¹¹ Salih Zeki Ekinci, "Zirai Müesseselerimizi Tanıyalım: Adapazarı Tohum Islah İstasyonu ile Arifiye Bahçe Kültürleri İstasyonunda Gördüklerim ve Öğrendiklerim", *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 26, Sayı: 114, (Ağustos 1949), ss.317- 318.

¹² ATOM, *Sinop, Sakarya, İzmit, Edirne, Tekirdağ 3. Bölge Nüshası*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1958, ss.171-174; Bk. Ekrem Alican, "İktisadi, Zirai, Sınai ve İçtimai Bakımdan Adapazarı" *İktisadi Uyanış*, Yıl: 5, Sayı: 25-Kocaeli Özel Sayısı, (Şubat 1951), s.52; Fahriye İpek, "Adapazarı'nda Patates Ziraatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya I. ve II. Disiplin Travayı*, İstanbul 1938, s.5; *Milliyet*, 5 Mart 1930, s.7.

araştırma ve laboratuvar birimlerinin oluşturulması aşamalarında etkili oldu. Heyet içerisindeki görevine 15 Şubat 1928 tarihinde başlayan Kleye, yaklaşık olarak 6 ay süreyle Adapazarı ve civarındaki yerleşimlerde patates tohumluklarının tespiti, yetiştirilme şekilleri, bölgeye intibakı ve yaygınlaştırma yolları üzerinde incelemeler yaptı. Patates bitkisi üzerine yapılan ilk bilimsel araştırmalar onun nezaretinde yürütüldü.¹³ Herr Kleye'nin sözleşmesinin 1930 yılının şubat ayında bitmesine karşın, İktisat Vekâletinin 22/09/1930 tarih ve 68085/25 numaralı tezkeresiyle sözleşmesinin iki yıl daha uzatılması teklif edildi ve daha önce aldığı 625 liralık ücretin 650 liraya çıkarılması kararlaştırıldı.¹⁴ Kendisinden sonra İstasyonun idarecilik görevini sürdüren Enver Hakkı (Diker) Bey, Almanya'daki eğitiminden 1930 yılında döndü.¹⁵ İstasyonun başında olduğu dönemde özellikle hububat-patates ıslahı ve tohumluğuna yönelik çalışmalar ve dağıtımlar artış gösterdi.¹⁶

Kurumun 1950'li yıllardan itibaren gelişim göstermesi ve araştırma-geliştirme, tohumluk dağıtımı ve sertifikasyona dair faaliyetlerin artması yönünde önemli rolü olan isimlerden birisi de hiç şüphesiz 1958 yılından itibaren İstasyon müdürlüğünü yapan Sadettin Demiröz'dür. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 1951 yılı mezunu olan Demiröz, 1955-1956 yılında International Cooperative Alliance (ICA) [Uluslararası Kooperatifler Birliği] teknik yardım fonu desteğiyle bir yıl süreyle Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'de kaldı ve bitki ıslahı ve sertifikasyon üzerinde çalışarak fiğ bitkisinin kullanışı konusunda uzmanlık kazandı. Kurum bünyesindeki asistanlar, Ankara ve Ege Üniversiteleri Ziraat Fakültelerinden mezun ve ziraat yüksek mühendisi unvanına sahiplerdi. Bu noktada Ali Haydar Aydın (Ankara) melez mısır, Alper Ürem (Ege) münavebe denemesi ve ekonomi işleri, Metin Birkan Yıldırım (Ankara) plan-proje değerlendirme ve laboratuvar işleri, Hüdayı Arıcı (Ege) patates ıslahı ve deneme işleri, Türkan Bütüner (Ankara) çayır-mera ve yem bitkileri, Metin Artcan (Ankara) hububat ıslah ve deneme, Ömer Turan

¹³ Nurullah Kırkpınar, "Atatürk Dönemi'nde Tarım Politikalarının Belirlenmesinde Yabancı Etkisi: Oldenburg Raporu'nun Rolü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 47, (2023-Güz), ss.777-778.

¹⁴ BCA, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 14-62-18, Dosya Ek: 214-79, 08.10.1930.

¹⁵ *Milliyet*, 5 Teşrinisani 1930, s.5.

¹⁶ Enver Hakkı (Diker)-Sait Tahsin (Tekeli), "Türkiye'de Patates Nevileri", *Dönüm*, Sayı: 19, (İkinci kânun 1934), ss.10-14; *Ulus*, 11 Nisan 1936, s.2.

Kaman (Ege) toprak-su-gübre ve bitki koruma alanlarında görev yapıyorlardı. Öte yandan Tarım Teknisyeni grubunda İstanbul Ziraat Mektebi 1946 mezunu Kenan Tekercioğlu melez mısır ve kendileme işleri üzerinde, İstanbul Ziraat Mektebi 1947 mezunu Sami Emiroğlu tohum üretme çiftliği fen memurluğu ve Bursa Ziraat Mektebi 1952 yılı mezunları arasında yer alan Necdet Seyhan yağ-lif bitkileri ıslah, deneme ve üretme konularında görev yapıyordu.¹⁷

Tablo 1: İstasyonun Teşkilat ve Personel Durumu

İstasyonun Teşkilat ve Personel Durumu					
	Müdür				
	Ziraat Yüksek Mühendisi Sadettin Demiröz				
Asistanlar	Döner Sermaye Sorumlusu	Ayniyat ve Ambar Memurluğu	Mutemet ve Veznedar	–	Yazı İşleri
(7)	(1)	(1)	(1)	–	(1)
Ustalar	Makinistler	Tarım Hizmetlisi	Tarım İşçisi	Teknisyen	Tarım Bekçisi
(2)	(2)	(4)	(2)	(3)	(1)

İstasyon yerleşkesine dair yapılanmalar ve üretme çiftliği kompleksinde bulunan bina varlıkları daha ziyade 1930'lu yılların sonunda yeni arazilerin kamulaştırma işlemleri neticesinde başladı. Bu tarihe kadar yapılan çalışmalar, mütevazı bir binada yürütüldü ve bu ilk çekirdeği oluşturdu. Ardından Küçük Osman Çiftliği arazilerinin kamulaştırılmasına paralel olarak yerleşkenin yapılanmasına dair adımlar atıldı. İlk olarak 1942 yılında 641 m³ kapasiteli bir adet idare binası yapıldı. Binanın yapımı 11510.47 Türk lirasına mal oldu. Aynı yıl içinde 1805.44 Türk lirasına 1 adet akaryakıt deposu, 5265.93 Türk lirasına 2 adet ambar ve 10830.00 Türk lirasına 695 m³ kapasiteli 1 adet

¹⁷ Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, s.9.

(2 odalı) lojman yapıldı. 1943 yılında bu varlıklara 2159.27 Türk lirası harcanarak 1 adet garaj eklendi. 1950'li yıllara kadar çalışmalar faaliyet gösteren bu binalarda yürütüldü. 1952 yılında yapılan kamu yatırımları ve Ziraat Vekâletinden tahsis edilen bütçelerle İstasyon yerleşkesi genişletildi ve yeni varlıklar eklendi. Bu kapsamda 1952'de 4256.63 Türk lirasına 1 adet hangar, 784 m³ kapasiteli ve 3350.00 Türk lirasına 1 adet ahır, 1800.00 Türk lirasına 1 adet samanlığın yapımı tamamlandı. 1954 yılında 21982.41 Türk lirası harcanarak 1 adet laboratuvar ve 3673.73 Türk lirası ayrılarak 1 adet selektör evi yapıldı. Son olarak 1959 yılında 462 m³ kapasiteli ve 30834.04 Türk lirası değerinde bir lojman ve yine 1354 m³ kapasiteli 45046.68 Türk lirası değerinde 1 adet (3 odalı) lojman yapıldı. İstasyon ve Üretim Çiftliği birimindeki işlerin yerine getirilmesi için toplamda 47 adet muhtelif türlerde âlet ve makineler bulunuyordu. Kurumun bütün çalışma alanlarında modern makineler kullanılıyor, buna karşılık tarımsal işlerde hayvan gücünden yararlanılmıyordu. Bu noktada kurum bünyesinde 4 adet nakil aracı, 5 adet John-Deere (1) ve Massey Harris (4) türü traktör, 4 adet toprağı işlemek için diskharrow, çapalama ve bakım işleri için 4 adet muhtelif çapa makinesi, 1 adet beşli kaz ayağı, 2 adet John-Deere ve 2 adet de Massey-Harris türlerinde Cultivator, 1 adet Holder marka mücadele aracı, 1 adet harman makinesi, 1 adet biçerdöver, 1 adet mısır taneleme makinesi, 3 adet tınaz makinesi, 1 adet ot biçme makinesi, 1 adet selektör ve 1 adet treyler gibi makineler bulunuyordu.¹⁸

İlk dönemlerde (1926-1940 arası dönemde) kurumdaki çalışmalar daha ziyade hububat bitkileri üzerine yapılan araştırma ve üretimleri kapsıyorken, daha sonraki yıllarda mısır ıslah ve üretim çalışmaları giderek ön plana geçen bitkiler arasında yer aldı. Öte yandan İstasyonda önemli sanayi bitkileri grubunda ayçiçeğı, hayvan pancarı, patates, fasulye ve keten bitkileri bulunuyordu. Yüksek verimli ve yüksek gelir getiren bir bitki olan mısır ve ayçiçeğine yönelik araştırma, ıslah, deneme ve üretim çalışmaları ise Adapazarı tarımına damgasını vuran en önemli tarımsal faaliyet halini aldı.

İstasyonda Tohum İslah, Deneme ve Üretime Dair Çalışmalar

¹⁸ Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, ss.7-8.

İstasyondaki araştırma-geliştirme, deneme-üretme ve eğitim-öğretim çalışmaları 4 bölümde toplanıyordu. Bunlar: İslah ve deneme çalışmaları, üretim, sosyal çalışmalar (eğitim-öğretim ve yayım gibi) ve sertifikasyon birimlerinden oluşuyordu. 1926-1963 yılları arasında sürdürülen esas çalışmalar daha ziyade araştırma, ıslah ve deneme faaliyetleri üzerine yoğunlaşıyor; sertifikasyon birimine dair çalışmalar bu tarihten sonra ağırlık kazanıyordu. İslah ve deneme çalışmalarının ilk kademesinde hububat bitkilerini içeren buğday-arpa-yulaf bitkileri yer alıyordu. İkinci kademe mısır ıslahı, üçüncü kademe patates ıslahı, dördüncü kademe ayçiçeği ıslahı, beşinci kademe soya ıslahı ve altıncı kademe ise keten ıslahı, denemesi ve üretimine dair çalışmalar bulunuyordu.

Hububat İslahına Dair Çalışmalar

İstasyonda hububat bitkilerine dair ilk çalışmalar yerli ve yabancı menşeli buğday çeşitleri üzerinde yapıldı. Yerli olarak Adapazarı, Söğüt, Yalova ve Bursa'dan sırasıyla 11, 14, 6 ve 47 olmak üzere toplamda 78 buğday çeşidi üzerinde araştırmalar yapılarak numuneler alındı. Yapılan incelemelerde bölgede en yaygın olan çeşidin Sünter isimli yazlık-kışık buğday varyetesi olduğu görüldü. Bölgeden alınan numunelerin 11'i Sünter olarak adlandırılıyor ve yapılan analizlerde bunların kendi içerisinde sınıflara ayrıldığı görülmüyordu. Bunlar kendi aralarında sert, yumuşak, yarı sert, sarı, esmer ve protein gibi özellikler bakımından farklılıklar içeriyordu. Geyve, Yenişehir, Bosna Sünteri, Bursa, Mustafa Kemalpaşa, Aksünter, Sarısünter, Kadiroğlu, Gemlik, Orhangazi Aksünter ve Orhangazi Sarısünter gibi alt isimlerle adlandırılan bu çeşit, deneme alınan ilk türlerden biriydi. Bursa bölgesinde yaygın olan Kokana (sert ve azot bakımından zengin buğday) ve Köse (yumuşak ve nişasta bakımından zengin) ikinci grupta numune alınan buğday tiplerini oluşturuyordu. Üçüncü grupta yabancı menşeli olarak tespit edilen Kızılca buğdayı Yalova ve Bursa bölgelerinde yaygın olan iki önemli buğday varyetesi olduğu tespit ediliyordu. Diğer iki yabancı menşeli buğdayların ise protein bakımından yüksek ve yarı sert bir buğday tür oldukları görülmüyordu. Kocaeli, Adapazarı ve Hendek civarında yaygın

olarak görülmekle beraber İngiliz ve Amerikan menşeli buğday varyeteleri olarak tespit edilmiş ve analize tabi tutulmuştu.¹⁹

Yabancı menşeli çeşitlerde ise İngiliz, İtalyan (Mentana) ve Amerikan gibi buğdaylar bu grupta yer alıyordu. Ancak alınan numuneler ve yapılan araştırmalar daha ziyade Mentana üzerinde yoğunlaştı. 1928 yılında İtalya'dan getirilerek introdüksiyon bahçesine alınan çeşitlerle işe başlandı. Uzun yıllar yapılan adaptasyon denemeleri sonrasında Prof. Dr. Strampelli'nin 1926 yılında elde ettiği "Triticum Vulgare var. Sub. Erytroleucon" çeşidi, bölge topraklarında geniş ölçüde denemeye alındı. Bölge iklim ve toprak yapısına uygunluk gösteren ve oldukça verimli olan bu çeşidin üretim ve dağıtımına geçildi. "Mentana" adı verilen buğday varyetesi, özellikle yerli buğdaylara kıyasla fazla hasılat verdiği için Güney Marmara ve Karadeniz yöresi topraklarında yaygın ekim alanı buldu ve yöre çiftçisi tarafından benimsendi. Aynı zamanda "Bin dane (Cumhuriyet)" olarak da bilinen²⁰ Mentana buğdayı yumuşak, kılçıklı ve tane olarak kırmızısı bir görümüne sahipti. 1000 tane ağırlığı 37-42 gr. hektolitreye, ağırlığı ise 75-79 kg'dır. Erkenci bir buğday türü olan çeşidin dekara verimi 150-275 kg'dır.²¹ İkinci olarak geliştirilen "Triticum Vulgare var. Alhidum" buğday varyetesi, 1931 yılında bir mutasyon sonucunda elde edildi ve denemeler sonucunda geliştirilerek Akova adı verilerek üretimine başlandı. Bu çeşit, özellikle Bursa-Yenişehir-Karacabey bölgelerinde önemli ölçüde ekim alanı buldu. Yumuşak, kılçiksız ve başağı beyaz görünüme sahiptir. 1000 tane ağırlığı 40-51 gr. hektolitreye ve ağırlığı ise 73-79 kg civarındadır. Ekmeklik değeri yüksek ve vasıflı bir tohumluk olan Akova, hastalıklara dayanıklı ve yatmaya mukavim bir çeşit olup dekara verimi 150-300 kg arasındaydı.²²

Kurumdaki buğday ıslah çalışmaları tam manasıyla 1951 yılından itibaren yeni bir şekle büründü. Bu dönemden itibaren tohumluk özelliklerine sahip anaç buğdaylardan Mentana ve Akova'nın yanı sıra

¹⁹ Sait Tahsin (Tekeli), "Türkiye Buğdaylarının Teknik Bakımından Tetkiki: Marmara Mıntıkası Buğdayları", *Dönüm*, Sayı: 32, (Şubat 1935), ss.350-355.

²⁰ *On Beşinci Yıl Kitabı*, s.442.

²¹ "Zirai Tetkik ve Araştırma Müesseseleri Raporu", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, Seri: B, Takım: 1, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1938, s.7.

²² *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, ss.16-18; Bk. Necati Turgay, "Yakın Şark Buğday Islah Konferansı", *Tarım Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 4, (1 Eylül 1952), ss.23-24, 31.

yabancı ve yerli çeşitlerden faydalanılarak hastalıklara dayanıklı, teknolojik vasıfları iyi ve erkenci buğday çeşitlerinin elde edilmesi yoluna gidildi. Özellikle pas hastalığına karşı mukavemet gücü yüksek Amerikan çeşitlerinden yararlanılmaya çalışıldı. Islah çalışmalarının yanı sıra bölge şartlarında ekim zamanı, ekim şekli ve ekim miktarlarıyla ilgili deneme çalışmaları yürütüldü ve sonuçları alındı. Buna göre, Adapazarı ve yöresindeki yerleşimler için yapılan deneme çalışmaları neticesinde en iyi ekim zamanının 15 Ekim-15 Kasım dönemleri olduğu ortaya konuldu. Denemeler neticesinde çiftçilere hububat ekiminde sıra arasının 20 cm ve 2.5 cm aralıklarla ekim yapılması öneriliyordu.²³

1960 yılı sonrasında proje bazlı araştırma-geliştirme çalışmalarına ağırlık veren İstasyon, hububat ıslahı çalışmalarında genel olarak iki proje üzerinde çalışıyordu. 1 numaralı projede “Ekmeklik Buğday Islahı” yer alıyordu. Projenin gayesi, bölgede standart çeşitler olarak bilinen Mentana ve Akova'nın buğday ekim sahasının önemli bir kısmını oluşturması sebebiyle bu çeşitlerin yanı sıra yerli ve yabancı popülasyonlardan ve melezleme yoluyla ortaya çıkacak materyallerden seleksiyon ve pedigri metotlarının uygulanması ile bölge topraklarında verim ve kalite değeri yüksek, iklim şartlarına elverişli, erkenci, hastalık ve haşerelere karşı dayanıklı yeni ekmeklik buğday çeşitleri temin etmektir. Proje neticesinde takriben 9000 ton ürün ve 3.5 milyon lira kâr artışı sağlanması hedefleniyordu. Projenin uygulama aşamasında seleksiyon ve kombinasyon yolları için birinci kademedeki introduksiyon ana hattı ile yurt içi ve dışından her yıl bir materyal getirilip kayıt numarası alındıktan sonra introduksiyon bahçesine dikimi yapılması ve denemelere alınması amaçlanıyordu. Buğday mikro verim denemelerinde 1957-1958 yılında muhtelif menşeli ve özellikle United Nations Food and Agricultural Organization (FAO) [Gıda ve Tarım Örgütü] popülasyonlarından teşkil edilen ve introduksiyon bahçesinde popülasyon analizleri yapılan 24 çeşit arasında seçilen türler şöyledir: Atlas 66, Lerma Rojo, Gabo 55, Yogni 50, Yogni 53, Yolstana, Conche, Gonebo, 447, Mex. 1008, Kentana 2805, Mex. May. 54, Mex. Lorna 52, 291 J, Homozigot 5, Triumph, Ponco, Commance, Wichta, Chopingo 53, Pawnee, Frontana, Mex. Bonzo, Wester, Korea. Bu çeşitlerin proje esaslarına göre mikro verim denemeleri, elit bahçesine yapılan dikimler

²³ Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, s.16.

ve seleksiyon metodunun prensiplerine uyularak elde edilen teknolojik tahlillerin analizleri Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Gıda Teknolojisi Kürsüsüne gönderildi. İstasyonun uygulamaya koyduğu 2 numaralı proje “Çeşit Safiyeti Muhafazası” olarak adlandırılıyordu. Projenin gayesi, Devlet Üretme Çiftlikleri ve önder çiftçiler için üretilip tohumluk olarak dağıtılmakta bulunan iki buğday varyetesi (Mentana ve Akova) ve bir yulaf (Amerikan menşeli) çeşidinin bölge için elverişli vasıflarını aynı seviyede tutabilmek ve orijinal tohumluğun kaynağını teşkil etmek üzere her yıl yeteri kadar elit tohumluk temin etmektir. Proje neticesinde gerek Sakarya ve gerekse diğer illerdeki buğday ve yulaf ekim sahalarında uygulandığı takdirde kalite seviyesinin yükselmesinin yanı sıra mahsul oranında %10-15 ve tohumluk sınıf farkı dolayısıyla takriben %10'luk bir kâr artışı sağlanması hedefleniyordu. Projenin uygulama kısmı 1955-1956 yılından başlayarak 5 yıl süreli olarak Akova ve Mentana çeşitleri üzerinde ticari gübre ve miktar denemeleri yapıldı ve 1961 yılında alınan müspet sonuçlar üzerine halk arasında yaygınlaştırılmasına çalışıldı.²⁴

3 numaralı projede “Buğday, Ticari Gübre ve Miktar Denemesi” yer aldı ve bölge şartlarında buğdaydan azami ürün almak için verilmesi en uygun ve ekonomik ticari gübre çeşit ve miktarlarının tespiti amaçlandı. Bu projenin uygulanması için 5 yıl süreli bir periyot belirlendi ve 1956-1961 yılları içerisinde tamamlanması hedeflendi. Bu kapsamda deneme çalışmaları için İstasyon bünyesinde deneme ve araştırma sahası kuruldu. Denemelerde İstasyonun standart çeşitleri arasında yer alan Mentana çeşidi kullanıldı. Yapılan ticari gübre denemelerinde N P K 385 türü, 5 yıllık ortalamaya göre dekara 303.13 kg verim şeklinde bir seyir izlerken, %44.8 oranında bir ürün artışı sağlıyordu.²⁵ Güney Marmara kesiminde buğday yetiştirme alanlarına bakıldığında daha ziyade Adapazarı ve çevresi, Geyve, Hendek, Kaynarca ve Taraklı gibi yerleşimler ön plana çıkıyordu.²⁶

İstasyonda arpa ıslahı ve yetiştirilmesine dair çalışmalar buğday ile paralel olarak gelişim gösterdi. 1930'lu yıllarda İstasyon tarafından “iki

²⁴ Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, ss.20-29.

²⁵ Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, ss.28-29.

²⁶ Hüsnüye Doldur, “Tarımdan Sanayiye Bir Ova Şehri: Adapazarı”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s.185.

sıralı beyaz arpa” çeşidi üzerinde çalışmalar yapıldı. İslah ve geliştirme çalışmaları sonrasında deneme ve üretime geçilerek elde edilen tohumluklar yöredeki çiftçilere dağıtıldı.²⁷ 1950’li yılların sonlarına doğru geldiğinde, yani 1959-1960 ekim döneminde Gıda ve Tarım Örgütü tarafından temin edilen ve kurumun laboratuvarlarında popülasyon analizleri yapılan 3 arpa çeşidi seleksiyon metodu ile 2. kademede elit bahçesine alınarak sıkı bir gözleme tabi tutuldu. Ancak mikro verim denemeleri sırasında bölgede arpa güvesi haşeresinin varlığı ve yarattığı tahribat sebebiyle çalışmalar başarısız bir girişim olarak kaldı.²⁸

Yulaf bitkisine dair çalışmalar, seleksiyon metoduna göre yürütülüyordu. Bu islah materyalini temin etmek amacıyla introduksiyonla başlanarak elit bahçesine ayrılan çeşitler, sıkı bir gözlemlerle izlenerek birinci mikro verim, ikinci mikro verim, mukayeseli verim ve bölge verim denemelerinden geçirilerek adaptasyon sağlamış yulaf çeşitlerinin üretimine geçildi. 1951 yılından itibaren Amerikan menşeli “Avena sativa (Arlington)” isimli yulaf çeşidinin denemelerinden alınan iyi sonuç üzerine üretim ve dağıtım çalışmalarına başlandı. Sarı renge sahip olan çeşidin dane nispeti %74.3’tür. Bin dane ağırlığı 37-42 gr. hektolitreye, ağırlığı ise 52-57 kg arasında değişmektedir. Arlington yulafı dekara 402.1 kg vermektedir. Yulaf çeşitlerinde yapılan araştırmalarda alınan müspet sonuçlar üzerine buğdaydaki proje esaslarına göre introduksiyon maksadıyla yeni materyaller temin edildi. FAO desteğiyle 1959-1960 yılında getirilen 17 yulaf çeşidi seleksiyon metoduyla denemeye tabi tutuldu. Bu çeşitler şöyledir: Texas Victorgrain, Texas Newnortex, Texas Mustong, Texas Krozier, Texas Bronco, Texas Arlaivin, Texas Alamo 48-93, Georgia Vietergrain, Georgia Southland, Georgia Ab-22, Georgia Ab-23, Georgia Ab-27, Georgia Ab-110, Georgia Hloriland, Georgia Seminole, Okla Cimerron ve Okla Horlsclear. Ayrıca Eskişehir Tohum İstasyonu’ndan temin edilen 193 numaralı yulaf varyetesi, 1960-1961 yılında seleksiyon metodu birinci kademe introduksiyon bahçesine alınarak yatmaya dayanıklılığı ve dane döküm bakımından denemeye tabi tutuldu. 1961-1962 yılında bu deneme çalışmalarına ek olarak ikinci kademede elit bahçesine 16 yulaf

²⁷ *On Beşinci Yıl Kitabı*, s.443.

²⁸ *Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu*, s.30.

çeşidinin alınması kararlaştırıldı. Bu kapsamda ABD'den 10 (Branch, Andrew, Graing, Bonda, Sauk, Clinton, Clintafe isimlerindeki ve 21 numaralı varyeteler, Hollanda'dan 1 (Marm varyetesi), İsrail'den 3 (Tabima 3502, Mindo 4170 ve Sala 4170 numaralı varyeteler) ve Yeşilköy Tohum İslah İstasyonu'ndan 2 çeşit (Sarı yulaf isimli 1779 ve 7488 numaralı varyeteler) mikro verim denemelerine tabi tutuldu. Daha sonraki süreçte Zirai Araştırma Komitesinin aldığı kararla yulaf bitkisine dair araştırma, ıslah ve denemeler Yeşilköy ile Adapazarı Tohum İslah İstasyonları arasında iş birliği ve koordinasyon çalışmalarıyla gerçekleştirilecekti. Buna göre Yeşilköy'den gönderilen 11 yulaf çeşidi, Adapazarı'nda üretilen Amerikan menşeli Arlington yulafı ile kontrol kullanılarak 1960-1961 yılında ikinci defa olarak mikro verim denemesine alındı. Ekim, kış mevsimine mukavemet, hastalık, yatma, toy ve olgunlaşma bakımından gözlemleri yapılan çeşitlerin sonuçları Yeşilköy'e gönderildi. Yapılan deneme sonuçlarına göre, 1960-1961 yılında Arlington yulafı diğer çeşitlere nazaran dekara yüksek verim sağlayarak 3-5 gün önce başak verdiği tespit edildi. Bu kapsamda verim gücü yüksek olan bu çeşidin üretimine geçilerek Marmara Bölgesi'nde talep eden yetiştiricilere dağıtımına başlandı.²⁹

Mısır İslahına Dair Çalışmalar

İstasyondaki mısır ıslahına dair araştırmalar iki kısma ayrılıyordu. Birinci kademedede mısır ıslahı, ikinci kademedede ise mısır üzerinde yapılan denemeler yer alıyordu. Mısır ıslah çalışmaları da kendi içerisinde iki kısma ayrılıyordu. İlki İstasyonun kuruluş yıllarında başlatılan yerli mısırların ıslahı çalışmalarını kapsarken ikincil çalışmalar 1950 yılından sonra melez mısır ıslahı, denemesi ve üretimine dair faaliyetleri içeriyordu.³⁰ Yerli mısır ıslahına dair çalışmalar 1926 yılında başladı. Ülkenin çeşitli bölgelerinde döllenen köy popülasyonları içerisinde toplanan materyaller, bölge iklim ve toprak yapısına uygun bir hale getirildi ve üretimine başlandı. Sarıatdışi, Beyazatdışi, Nar ve Sarısert varyeteleri bu grupta yer alan başlıca mısır türleriydi. 1930 yılından itibaren bu türlerin çeşit safiyetleri korunarak üretilmeleri sağlandı ve

²⁹ Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, ss.30-31.

³⁰ Nejat Berkmen, "Melez Mısır Çalışmaları", *Tarım Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 5, (1 Ekim 1952), s.40; Enver Diker, "Melez Mısır Ziraatı", *Tarım Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 6, (1 Aralık 1952), ss.77-78.

dağıtım yapıldı. Erken, orta ve geç yetişen sarı, beyaz ve kırmızımtrak renklerde gösteriş ve yüksek vasıflı bu yeni çeşitler, diğer mısır çeşitlerine göre %30-50 fazla mahsul artışı sağlıyordu. Her yıl dağıtılan 8-10.000 kg'lık tohumluklar Kocaeli ve İstanbul başta olmak üzere Marmara Bölgesi'nde yaygınlaştırıldı. Kurumun yaptığı denemelere göre on yıllık bir proje kapsamında ıslah edilen tohumluklardan 400.000 hektarlık bir alana ekim yapıldığında yıllık 250.000 ton fazla üretim artışı elde ediliyordu. Böylece bir ton mısır 30 liradan satışa sunulduğunda takriben 7.5 milyon lira gelir sağlanıyordu.³¹

Bunun üzerine 1950'li yıllardan itibaren geniş çaplı mısır ıslah ve deneme çalışmaları başlatıldı. 1961 yılında muhtelif kademelerde 351 kendilenmiş hat³² namzetleri üzerinde çalışmalar yürütüldü. Bunlar içerisinde 20 adet Sariatdişi, 14 adet Sariset, 15 adet Nar ve 9 adet de Beyazatdişi cinsinden kendilenmiş döl elde edildi. Kendilenmiş hat grubunda yer alan mısır türlerinden bazıları yurt içindeki diğer araştırma-geliştirme kurumlarından getirildi. Bu kapsamda Samsun'dan 1960'da 6 ve 1961'de 4; Eskişehir'den 1960'da 14 ve 1961'de 10; Yeşilköy'deki istasyondan ise 1961 yılında 32 adet varyete getirildi. Eskişehir'den getirilen varyetelerin 9'u İtalya, 5'i İsviçre, 6'sı Portekiz, 1'i İspanya, 2'si Mısır ve 3'ü Almanya menşelidir. 1961 yılında Mısır Komitesi kararınca kendileme hatları olan türler, Adapazarı ilçe ve köylerinden temin edilen 21 adet Sariatdişi, 8 adet Sarisert, 15 adet Beyazatdişi, 17 adet Cin ve Eskişehir Tohum Islah İstasyonu'ndan temin edilen Şeker ve Cin mısırları ithal edildi. Bu türler üzerinde yapılan denemelerde Sariatdişi çeşidinden 7, Sarisert çeşidinden 7, Nar mısır çeşidinden 4 ve Beyazatdişi çeşidinden ise 6 adedi standartlara uygun derecelendirme aşamasında yüksek verim sağlayan tohumluklar arasında yer aldı. İkincil gruptaki melez mısır ıslahına dair araştırmalar, 1951 yılında başlatıldı. 22 merkezde yapılan ilk "tek melezleme denemeleri", 1958 yılında elde edildi ve 1959 yılında verim denemelerine alınarak seçilen "tek melez" varyeteleri ile 1960 yılında çift melez kombinasyonları yapıldı. 1961

³¹ *Zirai Tetkik ve Araştırma Müesseseleri Raporu*, s.11.

³² Kendilenmiş hat geliştirme, melez mısır ıslah programlarının temel konusudur. Yabancı döllen bitkilerde 7 generasyon Page 2 kendileme sonunda homozigot karakterde, istenen özelliklere sahip bitkilerin seçilmesiyle elde edilen her bir bitkiye kendilenmiş hat (saf hat, saf döl) denir.

yılında verim denemelerine alındı ve sıklık-mesafe bakımından incelemeye tabi tutuldu.³³

Melez mısır araştırmalarına paralel olarak 1956 yılından itibaren mısır kimyevî gübre denemeleri yapıldı. 1956-1961 arasını kapsayan 5 yıllık periyotta yapılan deneme sonucuna göre, dekara saf gübre kullanımı N'de 4 kg, K'de ise 8 kg olarak belirlendi. Denemelerde ayrıca gübresize göre dekarda 45 kg verim artışı sağlanıyordu. Melez mısır çeşit verim denemelerinde Amerika'dan getirilen USA-13 ile Wisconsin 641 AA melez mısırlarının çeşitli yerlerde denemesi yapıldı ve ülkeye en uygun melez mısır çeşidi olduğu ortaya konuldu. Zira USA-13 ve Wisconsin 641 AA çeşitleri, yerli çeşitlere kıyasla %30-100 arasında daha fazla mahsul veriyordu. Bu sebeple elde edilen veriler kapsamında Melez Mısır Komitesince görüş birliğine varılarak bu türlerin üretim safhasına geçildi ve elde edilen tohumluklar dağıtılmaya başlandı.³⁴

Tane mısırın sanayi alanında kullanımının yanı sıra hayvan yemi üretiminde de yararlanılması, mısır bitkisine olan rağbeti artırdı ve 1970'li yıllardan itibaren önemli bir ticari ürün haline geldi. Özellikle küçük evcil hayvanların beslenmesinde kullanılan yemlerin %60'lık kısmını mısırın oluşturması ve yörede son yıllarda artan hayvan çiftliklerinin yem ihtiyacının karşılanması, mısır üretimine yönelik talepleri artırdı. Üretim için kullanılan melez mısır tohumluklarının temini Adapazarı Tohum İslah ve Deneme İstasyonu'ndan sağlandı. İstasyonda geliştirilen ve yaygınlaştırılan melez mısır tohumlukları, yıllık ekimlerde verim gücünü yükselterek dekara tane mısır verimi 600 kg'dan 1.500 kg çıkarıldı. Özellikle mısır ekimleri Akyazı, Söğütlü ve Ferizli ilçelerinde ağırlıklı olarak yapılmaya başladı.³⁵

Dolayısıyla İstasyon İslah, araştırma-deneme ve yetiştirme safhalarında hem zaman hem de ekonomik anlamda kâr sağlayarak

³³ Berkmen, a.g.m., ss.38-40.

³⁴ *Türk Ekonomisi*, Yıl: 9, Cilt: 9, Sayı: 100, (Ekim 1951), s.309; Diker, a.g.m., ss.73-77; DP, *Kalkınan Türkiye*, Desen Matbaası, Ankara 1954, s.175; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Cilt: 26, Toplantı: 1, Birleşim: 23, 28.12.1953, s.501; Melez mısır türlerinin Amerika'dan getirilerek Karadeniz ve Marmara bölgesi çiftçilerine tecrübesi yapılmak üzere dağıtılması ile ilgili karar için Bk. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: 2, Cilt: 10, Birleşim: 1, 01.11.1951, s.6.

³⁵ Doldur, a.g.t., ss.184-185.

önemli ölçüde tasarruf imkânı sunan yerli mısır tohumlarıyla ilerleyen yıllarda Türk tarımına büyük katkı sağladı. TÜBİTAK tarafından desteklenen projeler kapsamında genetik yapısıyla oynanmadan mısır tohumu elde edilmesini sağlayan “yerli indirgeyici hatlar (tohumlar)” geliştirdi. Yerli indirgeyici hatların temel özelliği ıslah süresini, yani yeni mısır çeşidi geliştirmede süreyi 8-10 yıldan 3 yıla kadar düşürebiliyor ve ekonomik olarak ülkeye büyük katkı sunuyordu.

Patates Islahına Dair Çalışmalar

Adapazarı'nın en çok tanınan tarımsal ürünü patatesti. Patates ıslahı ve yetiştirilmesine dair çalışmalar, aynı zamanda 1926'da İstasyonun kuruluş tarihiyle birlikte gelişim gösterdi. İlk olarak yerli ve yabancı patates türleri üzerinde incelemeler yapıldı. Yerli patates türlerini tespit etmek amacıyla Kocaeli ve civarındaki yerleşimler başta olmak üzere Kastamonu, Trabzon, Bursa, Erzurum ve Ödemiş'ten getirilen patates türleri morfolojik özellikleri bakımından tetkik edildi. Kastamonu'dan gelen çeşitler yuvarlak, gözleri derin, kabuğu sert, açık renkli, eti sert ve susuz şartlarda yetiştiriliyordu. Trabzon'dan getirilen 4 numuneden birisinin adı İstanbul olmakla birlikte yuvarlak, orta büyüklükte, kabuğu ince, eti açık sarı ve sulu şartlarda yetiştirilme özelliğine sahipti. Malta ismindeki tohumluğun kabuğu ince, kolay soyulabilen, eti açık sarı ve gevrek bir patates türüydü. Yapılan tetkiklerde Karagöz ve Rus cinslerinin morfolojik durumları tespit edilemediği için henüz özellikleri bilinmiyordu. Erzurum'dan getirilen tohumluklardan birinin adı Kartol olarak geçiyordu. İrili-ufaklı ve yuvarlak yapıya sahip olan bu cins kabuğu ince, eti beyaz, sert ve sulu şartlarda yetiştiriliyordu ve kendisine hususi bir ad verilmemişti. İnegöl'den alınan iki cinsin adı henüz bilinmiyordu. Karacabey'den getirilen numunenin adı ise Güngörmez olarak biliniyordu. Kayseri'den 4 numune getirildi ve üzerinde incelemeler yapıldı. Bu bölgeden gelen tohumluklar genellikle ufak yapılı, gözler derin, kabuk ince, eti sarı, yumuşak ve sulu şartlarda yetiştirilme özelliklerine sahipti. Ödemiş'ten gelen 3 numunenin adları sırasıyla Kırmızıgöz, Akgöz ve Akgöz-Sivri olarak biliniyordu.³⁶

Yabancı çeşitlerde ise Almanya, Hollanda, Macaristan, Fransa ve ülkenin muhtelif bölgelerinden getirilen birçok cinsin denemesi Çark Suyu kenarında yapılarak üretimine başlandı. Partuvi, Deliosman, Sellini,

³⁶ Hakkı-Tahsin, a.g.m., ss.13-14.

Goldregen, Gülbaba, Koraysarge ve Edeltraut bu yönde ıslah, deneme ve üretim çalışmalarına dâhil edilen patates tohumluklarından bazılarıydı.³⁷ Ancak bu denemeler 1928 yılında yaşanan kuraklık sebebiyle başarılı olamadı ve bölgeye uygun türlerin üretilebilmesi için yeni çalışmalar başlatıldı. İstasyon müdürü Herr Kleye'nin çiftçilerle olan münasebetleri sonrasında Kocaeli Milletvekili Ragıp Bey ve vali Eşref Bey'in girişimleriyle virüs hastalıklarına karşı mukavemet gücü yüksek³⁸ 30.000 kg Alman menşeli "Sonnenragis" adlı tohumluk getirildi ve üzerinde ıslah, araştırma ve deneme çalışmaları yürütüldü. Tohumlar, dekara asgari olarak 1.600 ve azami olarak 3.000 kg hasılatla sahipti. Elde edilen veriler, İstasyonda yapılan denemelerle aynı sonucu ortaya koyuyordu. Bu yöndeki çalışmalar, kurumun gelişim sürecinde önemli bir yere sahip olan Alman bilim insanı Herr Kleye tarafından gerçekleştirildi.³⁹ Patates konusunda yapılan ıslah çalışmaları neticesinde Alman menşeli bu tohumluğa 1931 yılında "Sarıköz" adı verildi.⁴⁰ Aynı yıl içinde tarımsal üretimi artırmak gayesiyle teknolojik yenilikler ve bilimsel ziraata önem veren Çorum Milletvekili İsmet Eker tarafından kurulan Eker Çiftliği'nde patates tarımı yapılması amacıyla kullanılması düşünülen tohumluklar için İstasyona başvuruldu. 1932 yılında Eker Çiftliği'nde yetiştirmek, Çorum ve civarında tetkik ederek üretimini yaygınlaştırmak amacıyla numuneler gönderildi.⁴¹

İstasyon müdürü Herr Kleye, esasında 1928 yılında Türkiye tarımı hakkında inceleme yapmak üzere davet edilen Oldenburg Heyeti içerisinde yer alıyordu ve Adapazarı Patates ve Mısır Islah İstasyonu hakkında incelemeler yapmak üzere çalışmalarını sürdürüyordu. Heyet

³⁷ "Yurttaki Tohum Islah İstasyonlarının Verimli Çalışmalarına Bir Bakış", *Ulus*, 13 Mart 1937, s.6; Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehre getirilen Marsilya patatesi tohumlarının çoğu kısır çıkmış; istenilen ürün alınamamıştı. Bk. Resul Narin, "Adapazarı Kazası 1923-1954", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kocaeli 2022, s.160.

³⁸ *Son Posta*, 19 Nisan 1939, s.10.

³⁹ Herr Kleye, "Adapazarı Patates Islah İstasyonu Raporu", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Cilt: 1, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara 1931, ss.187-188; Bk. *Milliyet*, 24 Şubat 1929, s. 3; *Milliyet*, 2 Mart 1929, s. 3; *Milliyet*, 9 Eylül 1929, s.2.

⁴⁰ *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, s.52.

⁴¹ Mahmut Şener, *Abdullah İsmet Eker: Parlamento Mektebinden Yetişen Bir Siyaset Adamı*, 1. Baskı, Çorum Belediyesi Kültür Yay., Çorum 2001, s.579.

içerisinde yaklaşık 6 aylık süre boyunca incelemeler yapan Kleye, Türkiye’de patates yetiştiriciliği, yetiştirme bölgeleri, patates tohumluklarının türleri ve virüsü hastalıklar konusunda detaylı bir rapor hazırlayarak Oldenburg Heyeti’nde yer alan diğer bilim insanlarıyla birlikte Ziraat Vekâletine teslim etti.⁴²

Oldenburg Heyeti içerisindeki görevi sırasında yaptığı çalışmalarla öne çıkan Kleye’nin sözleşmesi uzatıldı ve İstasyondaki araştırmalar, tam anlamıyla onun idaresine verildi. 1931 yılında Türkiye’de düzenlenen geniş çaplı Birinci Ziraat Kongresi’ne İstasyonu temsilen katılım sağlayan Kleye, bir daha rapor sunarak 1926-1931 yılları arasında yapılan çalışmaları değerlendirdi. 1928 yılından itibaren İstasyonun çalışmalarında öncelikle belirleyici olan Herr Kleye idi. Kleye’nin yapmış olduğu bilimsel araştırmalar ve etüt çalışmalarında patates tohumluğu olarak Türkiye’de daha ziyade Adapazarı, Malta, Bolu ve Marsilya patates tohumluklarının tercih edildiği gözlemleniyordu. Bunların yanı sıra Rus, Bulgar ve Bosna çeşitleri de kısmen ekim alanı bulan çeşitler arasındaydı. Yapılan bu incelemelerde Türkiye’de en eski ve en büyük patates ziraatı yapılan bölgenin Adapazarı Ovası olduğu tespit edildi.⁴³

İstasyonun kuruluş aşamasında patates ve mısır tarımı üzerine bilimsel araştırmalar yapacak donanımlı bir uzman bulunmadığı için Herr Kleye, idarecilik göreviyle birlikte kendi alanında önemli çalışmalar yapan önemli bir bilim insanıydı. Bu sebeple bölgede patates bitkisi üzerine incelemeler yaptığı gibi Almanya’dan çeşitli patates tohum türlerinin getirilerek yeni tohumlukların Türkiye’de patates yetiştiriciliğinde kullanılması ve yaygınlaştırılmasına yönelik önemli çalışmalar yürüttü.⁴⁴ İlk çalışmalar İstasyon tarafından kiralanan arazilerde yapıyordu. Daha sonra 311 dekar arazi İstasyon için alındı ve

⁴² Kırkpınar, “Oldenburg”, ss.777-779.

⁴³ Kleye, a.g.m., ss.172-173; Bk. Tarımınan, “Ziraat: Patates Ziraatı”, *Son Posta*, 19 Nisan 1939, s.10; Dönemin kayıtları bu veriyi doğrular niteliktedir. Zira Kocaeli ilinde toplam 13.708 dekar olan patates ekim alanının 12.618 dekarı Adapazarı’ndaydı. İlin toplam 1.482.650 kg olan üretimiminin 1.455.000 kilogramı Adapazarı’na aitti. Bk. Sabahattin Özel, “Türk İktisat Tarihinde Adapazarı”, *Sabahaddin Zaim’e Armağan İktisat Fakültesi Mecmuası*, (1994/B.3), Cilt: 1, Sayı: 4, İstanbul 1996, s.749.

⁴⁴ Kırkpınar, “Oldenburg”, s.778; Bk. Fikri Tatan, “Adapazarı Patates Tohumluğu Meselesi”, *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Cilt: 29, Sayı: 145, (Mart 1952), ss.73-74.

üretimine devam edildi.⁴⁵ Onun idaresinde 1935 yılında bölgeye özgü patates türleri geliştirilerek üretimi yaygınlaştırıldı. Patates, o dönemde hem yiyecek maddesi hem de sanayi bitkisi (ispirto ve nişasta) yapımında kullanılıyordu.⁴⁶

Kleye, bu süreçte aynı zamanda İstasyondaki 1928, 1929 ve 1930 yıllarına ait inceleme, araştırma, deneme ve üretim raporlarını bizzat kendisi hazırlayarak, bu seneler zarfında patates yetiştiriciliğinde elde edilen tecrübelerden detaylıca söz etti. Kleye patates üretiminde verimlilik, kalite ve rasyonel üretimin yanı sıra bitkilere musallat olan çeşitli hastalıklarla nasıl mücadele edilmesi gerektiğine dair somut ve açıklayıcı bilgiler üzerinde durdu.⁴⁷ Onun tarafından başlatılan bilimsel ve teknik çalışmalar, kısa bir süre sonra etkisini gösterdi. Bu doğrultuda İstasyonda geliştirilen tohumluklar ülkenin çeşitli bölgelerinde yaygınlaştırılmaya başlandı. Böylece Türkiye'nin birçok bölgesinde çeşitli isimler adı altında patates tarımı yapılmaya başlandı. Patatesin yaygınlaştırılması amacıyla ülkenin çeşitli bölgelerinde İstasyona bağlı deneme tarlaları oluşturuldu.⁴⁸ Bu noktada gerek İstasyonun üretme çiftliğinde ve gerekse deneme tarlalarında tetkik edilerek üretimi yapılan başlıca patates çeşitleri ve bunların üretildiği yerler aşağıdaki tablodaki gibidir.⁴⁹

Tablo 2: Bölgelere göre patates türleri

Bölgeler	Patates Türleri
Adapazarı	İnebolu-3, Bolu, Ella, Korai sarga, Gelkaragis, Gülbaba, Cellini, Erdgold, Goldregn, Industrie, Pirola, Edeltraut, Sonnenragis, Vekaragis, Vagner, Eigenheimer, Blaukunkt, Holland, Sarıkız, Karakız,

⁴⁵ *Milliyet*, 9 Eylül 1929, s.2; *İkdam*, 30 Eylül 1929, s.3.

⁴⁶ Doldur, *a.g.t.*, s.186; Bk. *Son Posta*, 25 Kânunusani 1931, s.2.

⁴⁷ Kleye, *a.g.m.*, ss.168-169.

⁴⁸ Kırkpınar, *a.g.e.*, s.462; Bk. *Zirai Tetkik ve Araştırma Müesseseleri Raporu*, s.11.

⁴⁹ Nuri Benlioğlu, "Patates Ziraatı", *Çiftçi*, Cilt: 3, Sayı: 32, Yıl: 3, (1948), ss.232-233; Kâmil İlisulu, "Patateste Tohumluk İntihabında ve Muhafazasında Ne Kadar İtina Gösterilirse Patateste Kazançta O Nispette Artmaktadır", *Ziraat Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 132, (1955), s.57; Bk. Hakkı-Tahsin, *a.g.m.*, ss.15-17.

	Beyaz Patates, Maibutter, Ovalgelbe, Badenkraut, Goldfink, Korund, Vatura, Konsuragis.
Kastamonu	Bilinmiyor
Trabzon	Malta, Karagöz, İstanbul, Rus Beyazı, Dirodyum
Erzurum	Kartol (Hususi Bir)
Bursa	Malta, Güngörmez, İnegöl-1, İnegöl-2, Orhaneli, Beyşehir, Ella, Korai sarga, Gelkaragis, Gülbaba.
Ödemiş	Kırmızıgöz, Akgöz, Akgöz-Sivri.

1936 yılında Adapazarı'nda 700.000 dekarlık bir arazi üzerinde yapılan tarımsal faaliyetlerin 100.000 dekarında patates tarımı yapılıyordu. Aynı yıl içerisinde 8.024 ton patates tohumluğu üretildi.⁵⁰ Aynı dönem içerisinde İstasyon tarafından patates tohumluğunun yurtdışından ithalinin masraflı olması ve nakil durumunun güçlükle yapılması sebebiyle patates tohumu üretimi ve araştırılması için iki mıntıka belirlendi. Bu mıntikalardan ilki tohum deneme ve üretim işlerinin yürütüleceği Bolu yaylaları idi. Bir diğeri ise Batı Anadolu Bölgesi'nde elverişli toprak yapısıyla Ödemiş-Bozdağ yaylasıydı. Bu surette İstasyona bağlı her iki bölgede birer "deneme tarlası" oluşturuldu ve buralarda yapılan araştırma ve denemeler neticesinde üretilen ve ıslah edilerek çoğaltılan patates tohumları öncelikle bahsi geçen yörelerdeki üreticilere dağıtılarak yaygınlaştırılmaya çalışıldı.⁵¹

İlk aşamada patates tohumluklarının temini ve üretilip yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmalar yapılırken, 1950'li yıllardan itibaren patates bitkisinde verim denemesi ve ticari gübre denemesi üzerinde çalışmalar yürütüldü. 1956-1961 yılları arasında 5 yıl süreli olarak yürütülen denemelerde dekara verim gübresiz tarlalara göre %45.2 oranında bir artış sağlıyordu. Öte yandan Alman menşeli Luna, Virginia, Fina ve Sarıkız, Poloya menşeli ise Plerwlosnek, Bomba, Flora, Epoka ve Sarıkız patates çeşidi üzerinde verim denemeleri yapıldı. Verim denemelerinde Polonya menşeli Ekopa, Flora ve Bomba çeşitleri iyi

⁵⁰ İpek, a.g.m., s.5.

⁵¹ Kırkpınar, a.g.e., s.467.

vasıflı çeşitler olarak öne çıkarken, Almanya menşeli Sarıkız, Virginia, Luna ve Fina çeşitleri ile Polonya menşeli Plerwlosnek orta dereceli bir vasfa sahip olduğu görülüyordu. Öte yandan yukarıdaki çeşitler içerisinde dekara verim olarak Epoka çeşidi 2783,0 kg ile en başta yer alıyor ve en yüksek vasfa sahip tohumluk olarak üretimine başlanıyordu.⁵²

Ayçiçeği İslahına Dair Çalışmalar

İstasyonda yürütülen ıslah çalışmalarının bir diğer ayağını ayçiçeği ıslahına dair araştırmalar oluşturuyordu. Ayçiçeği ıslahına dair çalışmalar daha ziyade Yeşilköy tarafından yapılırsa da 1950’li yıllardan itibaren Trakya illerinin yanı sıra Adapazarı, Çanakkale, Bursa, Balıkesir ve Kocaeli illerinde yetiştirme çalışmaların başlandı. Bölgede artan arz ve talep üzerine ayçiçeği yetiştirme çalışmalarına Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu rehberlik etti. Adapazarı Tohum Islah İstasyonu, Yeşilköy ile birlikte saf tohumluk elde edebilmek amacıyla tohumluk üretimi ve dağıtımını yapan kurumların başında geliyordu.⁵³

İstasyon tarafından yürütülen ayçiçeği araştırmalarında yapılan çalışmalar temelde bölgenin iklim ve toprak yapısına en uygun ayçiçeği türünü seçmek ve yaygınlaştırmayı amaçlıyordu. Zira bu yönde kurumda başlatılan denemelerde bölgeye en iyi intibak sağlayan çeşidin “Alaca” olduğu görülüyordu. Kabuk bakımından ince, iç kısmı dolgun ve %35-45 civarında yağ oranına sahipti. Öte yandan kurumda ayçiçeği tohumluğu üretimine dair araştırmalar Nebati Yağ Hammadde ve Mamulleri Komitesi ile Zirai Araştırma İstihsal ve Kredi Tali Komitesi’nin kararları gereğince yürütülüyordu. Bu kapsamda İstasyonda denemelere alınarak araştırmaya tabi tutulan çeşitler arasında Beyaz (Adapazarı), Alaca (Tekirdağ), Siyah (Tekirdağ), Beyaz (Ordu), Beyaz (Amasya) ve Siyah (Amerika) bulunuyordu. Çeşitler üzerindeki inceleme ve araştırmalar bir proje dâhilinde “Ayçiçeği Ekim Mesafesi Denemesi (Proje 17)”, “Ayçiçeği Adaptasyon Denemesi (Proje 14)” ve “Ayçiçeği Ticari Gübre Denemesi (Proje 18)” olarak adlandırılıyor ve 1958-1960 arasında 3 yıllık periyotta yürütülüyordu. Ayçiçeği adaptasyon denemeleri komite kararları

⁵² Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, ss.53-54.

⁵³ Zeynep Dernek, *Konya Ovasında Ayçiçeği Çeşitleri Adaptasyonu*, Konya Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü Yayınları, Konya 1978, s.20.

gereğince 1958 yılında başladı ve 1960 yılında sonuçlandı. Denemeye alınan 12 çeşit arasında bölgeye en iyi intibak sağlayan Alaca (Tekirdağ), Beyaz (Adapazarı) ve Siyah (Tekirdağ) çeşitlerinin olduğu görüldü ve elde edilen tohumlukların üretilerek yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmalara başlandı.⁵⁴

Adapazarı ve çevresinde ayçiçeği ıslah, araştırma ve yetiştirme çalışmaları büyük artış göstererek önemli bir seviyeye ulaştı. Bunda hiç şüphesiz en etkili olan gelişme, tıpkı mısır gibi sanayi için hammadde olarak kullanılmaya başlamasıyla yakından ilişkiliydi. Daha ziyade meyilli ve yamaç arazilerde yetiştirilen ayçiçeğinin yoğun olarak üretildiği bölge Serdivan ve Kaynarca gibi yerleşimlerdi.⁵⁵ 1951-1961 ve 1973-1980 yılları arasını kapsayan periyoda bakıldığında Türkiye’de en fazla ekim alanı ve üretime sahip olan yerleşimler arasında Kocaeli, Bursa, Çanakkale ve Balıkesir illerinin yer aldığı görülüyordu. Dönem içerisinde ekiliş alanı ve yapılan ayçiçeği üretimleri kıyaslandığında kurumun çalışma bölgesi, Trakya illerinin hemen arkasında yer alıyordu.⁵⁶

Tütün, Soya ve Keten Islahına Dair Çalışmalar

Tütün ıslahına dair çalışmalar Amerikan tipi tütünlerin uluslararası pazar piyasalarında hâkim bir duruma ulaşması üzerine 1961 yılından itibaren İstasyon çalışma alanına eklendi. Bu kapsamda Virginia tipi tütün çeşidinin bölgede yetiştirilmesi ve bir gelir kaynağı sağlanması amacıyla dört tekerrürlü “Randomizet Blocks” metoduna göre deneme çalışmaları başlatıldı. Deneme çalışmalarında 20 çeşit üzerinde duruldu ve yıl sonu itibarıyla Virginia çeşidinden 500 kg, Harission Special 600 kg, Dikle Bright 101 250 kg, Orinoco White Stem 500 kg, Vomorr 50 700 kg, Cosh 700 kg, Silver Dollar 500 kg, Dixie Bright 27 300 kg, Orinoco Big 600 kg, Oxford 26 150 kg, Golden Wilt 200 kg, Yellow Mammoth 500 kg, Mammoth Gold 300 kg, Oxford 1-181 400 kg, Jamaika Wrapper 700 kg,

⁵⁴ *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, ss.54-56.

⁵⁵ Doldur, *a.g.t.*, s.185.

⁵⁶ T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Zirai Bünye ve İstihsal 1959-1961*, DİE Matbaası, Ankara 1963, s.107; Celal Tarıman-Fethi İncekara, *Ayçiçeği ve Ziraatı*, Çiftçi Dergisi Yay., Ankara 1959, s.7; Bk. T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*, DİE Matbaası, Ankara 1978; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*, DİE Matbaası, Ankara 1982.

Golden Cure 250 kg ve Golden Harwest çeşidinden 700 kg olmak üzere 8.450 kg tohumluk alındı.⁵⁷

Soya bitkisi üzerinde ıslah ve araştırma çalışmaları 1944 yılında başladı. Bu yöndeki en önemli çalışmalar 1945-1955 yılları arasında yürütüldü ve yüksek verime sahip yerli ve yabancı menşeli tohumluklar üzerinde duruldu. Yerli çeşitler arasında Yeşilköy Tohum Islah İstasyonu tarafından geliştirilen Yeşilköy 84, Eskişehir Tohum Islah İstasyonu tarafından geliştirilen Eskişehir 654 ve bölgeden toplanan Adapazarı 648 bulunuyordu. Yabancı menşeli tohumluklar arasında ABD'den getirilen Hawkeye çeşidi iyi sonuçlar veren varyeteler arasında yer alıyordu. Ancak verim gücü yüksek olmasına rağmen bu çeşitlerin uzun periyotlu olması hasat dönemlerinin gecikmesine yol açıyordu. Hasat mevsiminde karşılaşılan güçlükler sebebiyle kurum, verim bakımından bu çeşitlerden daha düşük verime sahip olan ABD menşeli Mandarin çeşidinin üretim çalışmalarını yürütmeye başladı. ABD menşeli olan Mandarin çeşidi, %15-18 oranında yağ içeriyordu ve bin dane ağırlığı 163-165 gr. hektolitre ağırlığı olarak ise 65-76 kg'a sahipti. İstasyonda denemeye alınan belli başlı soya çeşitleri şöyledir: Mandarin, Eriyana, Manchu, Lincoln, Adams, Hawkeye, Clark, Richland, Chippewa, Eskişehir 34, Adapazarı 176 ve Yeşilköy 84. Tohumluk ıslahı ve geliştirme çalışmaları sonrasında 1961 yılından itibaren "Soya Ticari Gübre Denemesi" ve "Soya Adaptasyon Denemesi" başlıklı iki proje başlatıldı. Proje çalışmaları doğrultusunda 16 numaralı soya ticari gübre denemesinde materyal olarak Mandarin soya çeşidi kullanıldı. Proje kapsamında 11 numaralı soya adaptasyon denemesine 1958 yılında başlanıldı ve bu denemenin iki yıllık sonuçlarına dayanılarak bulunan genç çeşitler 1959 yılının son ayında Zirai Araştırma İstihsal ve Kredi Tali Komitesinin aldığı karar gereğince denemeden ihraç edildi ve 12 çeşit üzerinde çalışmalar sürdürüldü. Elde kalan bu çeşitler arasında 3.96'lık derece ve verim gücü olarak dekarda 165.0 kg ile Lincoln en yüksek verime sahipti. Bunu 3.70'lik derece ve 156.2 kg'lık dekara verim ile Eriyana ikinci sırada takip ediyordu. Yerli çeşitlerde ise Eskişehir 34 numaralı soya çeşidi, 3.09 derece ile orta seviyeli bir verime sahip olup dekara verimi 128.7 kg'dır. Clark 2.60 ve Chipewa 2.50 ile düşük dereceli bir seviyede iken geriye

⁵⁷ Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, s.66.

kalan diğer çeşitler orta derecede ve kademeli olarak dekara göre verimleri daha düşük çeşitlerdi.⁵⁸

Keten ıslahı ve çoğaltımına dair araştırmalar, diğer iki türe göre daha erken bir tarihte başladı. Bu yöndeki ıslah ve araştırma çalışmaları 1939 yılında yabancı ve köy popülasyonlarından elde edilen çeşitlerin adaptasyon denemeleriyle yapıldı. Bu konuda Kocaeli’ndeki keten yetiştiriciliğini geliştirmek amacıyla Ziraat Vekâleti tarafınca alınan tedbirler kapsamında Kandıra’nın Garipler Köyü’nde bir “Keten Tecrübe Tarlası” oluşturuldu. Burada İstasyon tarafından toplanan ve yurt dışından getirilen yerli ve yabancı muhtelif keten tohumlukları üzerinde araştırma, ıslah, deneme ve yetiştirme çalışmaları yapıldı.⁵⁹

Bu çalışmaların bir neticesi olarak 636 numaralı Romanya, 641 ve 642 numaralı İstasyon çeşitleri seçilerek üretim aşamasına geçildi. Keten bitkisi üzerinde yapılan araştırmalar iki yönde gelişim gösterdi. İlki yağ keteni adaptasyon denemesi üzerinde çalışmaları oluştururken, ikincisi lif keteni adaptasyona dair deneme ve üretim çalışmalarını içeriyordu. Yaklaşık yirmi yıllık periyotta yukarıdaki çeşitler üzerinde deneme ve üretilerek tohumluk dağıtım çalışmaları yapılırken, 1961 yılından itibaren İstasyon bünyesinde proje bazlı çeşit geliştirme, deneme, adaptasyon ve tescil çalışmalarına başlandı. 13 numaralı proje numarası ile komite kararları çerçevesinde 1956-1957 yılında uygulanan “Yağ Keteni Adaptasyon Denemesi” projesi, üç yıllık süreyle yürütüldü ve 1960 yılında tamamlandı. Bu üç yıllık periyotta denemeye 36 çeşit yağ keteni dâhil edildi ve bölgeye en iyi şekilde intibak sağlayan Ankara Üniversitesi (A.Ü.) Ziraat Fakültesi tarafından gönderilen 6, 9 ve 18 numaralı çeşitler ile Samsun’dan getirilen 36 numaralı Cide çeşidi yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Denemeye alınan 36 çeşit yağ keteni tohumluklarının 25’i A.Ü. Ziraat Fakültesi, 5’i Yeşilköy Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, 4’ü Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu’nun kendi geliştirdiği çeşitler ve 2’si Samsun’dan getirilen çeşitleri kapsıyordu. 12 numaralı “Lif Keteni Adaptasyon Denemesi” başlıklı projeye komite kararları gereğince 1957 yılında başlanıldı. Projeye 12 çeşit lif keteni tohumluğu dâhil edildi ve 5 numaralı Wlera çeşidi bölgeye en iyi derecede intibak sağlayan tür olarak tespit edildi. Denemeye

⁵⁸ Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, ss.57-59.

⁵⁹ Anadolu, 22 Ağustos 1939, s.7; Ulus, 23 Ağustos 1939, s.6.

alınan diğer çeşitlerin 7'si yabancı menşeli çeşitlerdi. Bunlar; USA, Solido, Noblesse, Diana, Cirus C. İ. 729, Rembrandt ve Concurrent çeşitleridir. Yerli çeşitler grubunda ise A.Ü. Ziraat Fakültesi tarafından geliştirilen 1/31, 1/32, 1/33 ve 1/34 çeşitleri yer alıyordu.⁶⁰

Çayır, Mera ve Yem Bitkilerine Dair Çalışmalar

Çayır, mera ve yem bitkileri konusundaki çalışmalar 1950'li yıllarda başladı. Bu yönde ilk olarak 1952-1953 yılından itibaren gerek adaptasyon ve gerekse verim derecelerini ölçmek için denemeler yapıldı. Çayır, mera ve yem bitkileri için ilk denemeler daha ziyade bölgenin yağış miktarı ve rejimi göz önünde tutularak kuru ziraat konusunda gelişim gösterdi. Bu noktada "Çayır, Mera ve Yem Bitkileri Adaptasyon Denemesi", "Hayvan Pancarı Çeşit Verim Denemesi", "Fiğ Nörseri Adaptasyon Denemesi" ve "Lolium Perenne 'Post Kontrol' Denemesi" şeklinde projeler uygulamaya konuldu.

Çalışmalardaki başlıca gaye, kurak şartlarda yetişebilen yem bitkilerinin bölge şartlarına intibak derecesini araştırmak; bunlardan iyi durum gösterenleri üreterek bölgedeki çiftçilere tanıtmak ve intikal ettirmektir. Bu konudaki çeşitlerin toplamı 65 adettir. Bunların dağılımı 24'ü çayır ve mera, 37'si fiğ nörseri, 3'ü hayvan pancarı ve 12'si de perenne şeklindedir. İstasyon tarafından bölge genelinde denemesi yapılan grup bitkileri buğdaygillerde 16 adet, baklagillerde 10 adet, fiğ çeşitlerinde 37 adet ve hayvan pancarı grubunda ise 3 çeşit olarak ayrıldı. Buğdaygiller grubundaki denemelerde bitki çeşitleri kurağa dayanıklı, kuru ot ve dane verimi ile "Agropyron Cristatum ve Agropyron Intermedium"; bol ve yumuşak ot verimi ile "Festuca Elatior ve Avena Elatior" çeşitleri iyi verime sahip cinsler olarak tespit edildi. Baklagiller grubunda "Vicia Narbonensis ve Sanfoin Commun" diğer varyetelerden daha iyi verime sahip çeşitler olarak belirlendi. Fiğ grubundaki numunelerin 2'si İsveç ve Alman, 35'i de yerli menşeli çeşitler olarak denemeye alındı. Denemenin gayesi, 37 adet fiğ çeşidi arasından muhite intibak kabiliyeti gösterecek çeşitlerin seçilmesi ve verim derecesine alınarak gerekli demonstrasyon çalışmalarıyla halka aktarılmasıydı. Yapılan denemelerde mevcut fiğlerin hemen hemen hepsi muhit şartlarına uyum sağlama konusunda iyi derece gösterse de özellikle Kayseri (Kay 57-5, Kay 57-25, Kay 57-32 ve Tunceli (Tun 54-475-13) gibi

⁶⁰ Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, ss.60-61.

yörelere getirilen fiğ çeşitleri, üstün verim ve mükemmel bir ürün artışı kabiliyeti gösteriyordu. Hayvan pancarı verim denemeleri, 1961 yılından itibaren gelişim gösterdi. Bu yöndeki numuneler Eskişehir Şeker Fabrikası Çiftliği, Kayseri ve Karacabey Harasından getirildi. Çeşit verim denemelerinde “yumru ve çeşit verimi” itibarıyla getirilen çeşitler içerisinde Karacabey Harasından temin edilen çeşit, diğerlerine nazaran daha yüksek verim sağlıyordu. Nitekim Karacabey’den getirilen tohumluk dekara 9025,277 kg verim artışı sağlarken, Şeker Çiftliği çeşidi 8653,611 kg ve Kayseri’den getirilen çeşit ise 6206,387 kg verime sahipti. Hayvan pancarı “yaprak çeşit verim” denemesinde Şeker Çiftliği dekara 826,39 kg ile en yüksek verimi veriyordu. Bunu sırasıyla 590,28 kg ile Karacabey ve 576,36 kg ile Kayseri’den getirilen tohumluklar takip ediyordu. Post Kontrol denemeleri ise Avrupa İktisadi İş Birliğinin 8/13215 sayılı projesi gereğince 1960 ve 1961 yılında kurum bünyesinde İngiliz çimi üzerinde yapıldı. 1 ve 4 numaralı tohumluklar esas tohum, 2 ve 3 numaralı tohumluklar ise sertifikalı tohumluk grubundaydı. Yapılan denemelerde 1 numaralı esas tohum ile 2 numaralı sertifikalı tohumun; 4 numaralı esas tohum ile 3 numaralı sertifikalı tohumu erkencilik, ilk çiçeklenme tarihi, çiçeklenmenin sona eriş tarihi, dik veya yatıklık durumu, başakların teşekkülü bakımından benzerlik gösterdiği tespit edildi.⁶¹

Üretim ve Dağıtım Dair Çalışmalar

Adapazarı Tohum İslah İstasyonu araştırma, ıslah, deneme ve üretim çalışmaları neticesinde geliştirdiği verim gücü yüksek ve vasıflı tohumlukları üreterek dağıtmak amacıyla bir tohum üretme çiftliği birimine sahipti. Tohum üretme çiftliği bir alt birim olarak geliştirilen tohumlukları temizleyip ilaçladıktan sonra çiftçilere dağıtıyordu. Bu kapsamda İstasyonda 1934 yılında 8.000 kg Mentana buğdayı, 17.000 kg patates ve 32.000 kg mısır tohumluğu üretilerek çiftçilere dağıtım yapıldı.⁶² 1935 yılında İzmit, Gebze, Kandıra Geyve’de dağıtım yapılan Mentana buğday tohumluğu, 16.000 kg’dı.⁶³ 1937’de 100.000 kg ulaşan

⁶¹ Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, ss.61-65.

⁶² “Bir Yıllık Ziraat Faaliyetimizin Verimi Nedir?”, *Hakimiyeti Milliye*, 29 Birinci teşrin 1934, s.6.

⁶³ *Akşam*, 19 Teşrinisani 1935, s.2; *Kurun*, 19 İkinci teşrin 1935, s.9.

tohumluk dağıtımı sayesinde Bilecik'ten Haydarpaşa'ya kadar uzanan hat boyunca Cumhuriyet buğdayları yaygın ekim alanı buldu.⁶⁴

İstasyon tarafından bölge iklimine elverişli hale getirilen ve “Cumhuriyet” buğdayı olarak isimlendirilen çeşit, 1936 yılında Kandıra ve civarındaki yerleşimlerde yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Ununun özlü ve beyaz olması, diğer cinslere kıyasla erken olgunlaşması ve bire kırk beş vermesi gibi özellikleriyle halk arasında mahir olan Cumhuriyet buğdayı, yörede giderek yaygın ekim alanı bulan bir varyete haline geldi. Nitekim Kandıra'da yapılan deneme ve üretim çalışmaları çeşidin verimli olduğunu ortaya koyuyordu.⁶⁵ Aynı yıl içinde Kocaeli'nde 31.000 kg buğday tohumluğu dağıtıldı ve çiftçilerce yapılan ekimlerde alınan verimli sonuçlar halkı daha çok teşvik etti.⁶⁶ Nitekim Kocaeli ve civarındaki yerleşimler başta olmak üzere İstanbul ile Kastamonu, Ordu, Samsun, Tokat, Giresun ve Trabzon gibi illeri içine alan Karadeniz sahil yerleşimlerindeki çiftçiler, İstasyonun geliştirdiği Cumhuriyet buğday çeşidine büyük rağbet gösteriyor ve tohumluk alabilmek için kurumun yolunu tutuyorlardı. Bölgede gittikçe yaygın ekim alanı bulmaya başlayan Cumhuriyet buğdayının dane sayısı, rengi, ununun özlü oluşu ve gösterişi uluslararası piyasada iyi bir yer tutmasını sağlıyor ve yöre çiftçileri tarafından piyasaya sunulduğunda en yüksek fiyattan alıcı bulmasıyla mahir oluyordu.⁶⁷

Adapazarı ve Kocaeli yöresinde “bin dane (Cumhuriyet)” adı ile anılan buğday tohumları her geçen gün yapılan denemeler ve köylülerin yaptığı ekimlerde iyi sonuçlar getiriyor, bu durum birçok çiftçiyi harekete geçiriyordu. Örneğin Samsun Ticaret Odası'nın teşebbüsü ile İstasyondan getirilen Mentana buğday tohumlukları 1937 yılından itibaren Samsun ve civarındaki köylülere dağıtıldı.⁶⁸ Safranbolu'da yapılan ekimlerde bire 10 mahsul alan köylüler⁶⁹, verim gücü yüksek ve piyasalarda rağbet gören yeni tohumlukların verimleri karşısında

⁶⁴ *Zirai Tetkik ve Araştırma Müesseseleri Raporu*, s.7.

⁶⁵ “Kandıra'da Buğday Yetiştirme Tecrübeleri İyi Netice Verdi”, *Tan*, 22 Mayıs 1936, s.4.

⁶⁶ *Anadolu*, 27 Birinci teşrin 1936, s.5.

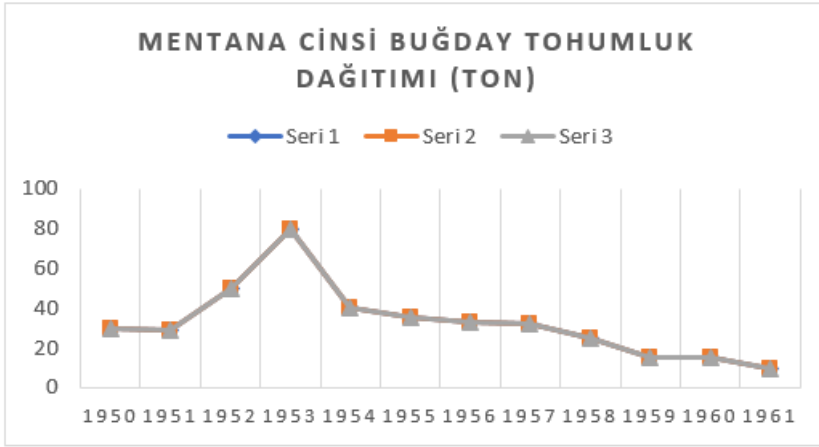
⁶⁷ “Son Cumhuriyet Yılında Ziraatimiz”, *Ulus*, 29 İlkteşrin 1936, s.12; “Vilâyetimizdeki Çiftçilere İyi Cins Tohumluk Dağıtılıyor”, *Haber-Akşam Postası*, 7 İkinci kânun 1937, s.3; *Son Posta*, 15 Temmuz 1939, s.5.

⁶⁸ *Son Posta*, 24 İkinci teşrin 1937, s.8; *Son Posta*, 7 İkinci kânun 1937, s.12.

⁶⁹ *Ulus*, 10 Ağustos 1937, s.5; *Son Posta*, 15 Ağustos 1937, s.12.

gözlerini kamaştırıyorlardı. Verim gücünün yanı sıra danesinin rengi, gösterişi ve ununun beyazlığıyla öne çıkan bu tohumluklar, Yenişehir’de çiftçiler tarafından yapılan ekimlerde bire kırk, hatta altmış tane verdiği görülüyordu.⁷⁰ Giderek yaygınlaşan ve halk arasında büyük rağbet gören Cumhuriyet buğdayı, bu kez 20.000 kg civarında Beykoz köylülerine dağıtılıyor ve her geçen gün kendisine olan talep artıyordu.⁷¹ Bu bağlamda İstasyonda 1929 yılından 1944 yılına kadar 642 ton patates, 511 ton mısır, 772 ton buğday, 40 ton arpa ve 13 ton yulaf tohumluğu üretildi ve dağıtımı yapıldı.⁷²

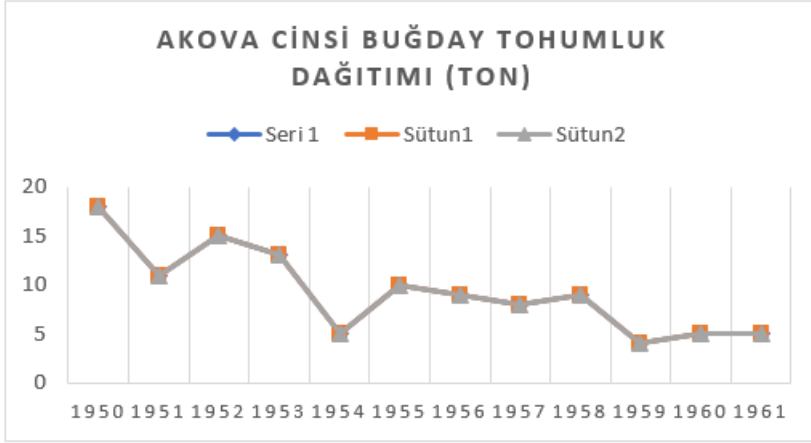
Grafik 1: Mentana Cinsi Buğday Tohumluk Dağıtımı

⁷⁰ *Akşam*, 3 Temmuz 1938, s.5.

⁷¹ *Son Posta*, 13 İkinci kânun 1938, s.10.

⁷² Refik Kuzucu, “Adapazarı Kazası”, *İdare Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 172, (Ocak-Şubat 1945), s.243; İstasyon 1937 yılında İstanbul’a 30.000, Kocaeli’ne 35.000, Zonguldak’a 15.000, Sinop’a 7.000, Çorum’a 1.000, Üçüncü Umumi Müfettişlik Bölgesi’ne 8.000 kg olmak üzere toplamda 96.000 kg buğday tohumu dağıttı. Bk. *Anadolu*, 15 Kânunuevvel 1937, s.10; *Ulus*, 13 İlkânun 1937, s.2; Benzer şekilde aynı dönem içerisinde İstasyondan getirtilen 5.000 kg Akova tohumluk buğdayı Silivri, Çatalca, Beykoz, Kartal, Bakırköy, Eyüp ve Beyoğlu kazalarına dağıtıldı. Bk. *Son Posta*, 23 Birinci teşrin 1938, s.4; 1940 yılında ıslah edilmiş Kılıksız Akova ve Kılıklı Mentana çeşidi buğday cinsleri yaklaşık olarak 60–70 ton arasında üretildi. Her iki tohumluk türü, selektör makineleriyle temizlendikten sonra ilaçlanarak Adapazarı ve civarındaki çiftçi ve bilhassa tarla ziraati işiyle meşgul olan üreticilere dağıtıldı yahut bazen de çok makul bir fiyat karşılığında satıldı. Bk. M. Acar, “Köylü Tohumluğunu Nasıl Temin Ediyor?”, *Vakit*, 16 Eylül 1940, ss.3-5.

Grafik 2: Akova Cinsi Buğday Tohumluk Dağıtımı

Kaynak: *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, ss.67-68.

İstasyon tarafından yapılan çalışmaların bir sonucu olarak 1940'lı yıllarda⁷³ buğday üretimi 700-800 ton civarında iken, 1950'den sonra bu miktar önemli bir artış gösterdi ve kentteki buğday üretimi 12.000-15.000 tona ulaştı. Buğday ekimi daha ziyade, merkez ilçeler başta olmak üzere Kazımpaşa nahiyesine bağlı köylerde ve Söğütlü nahiyesinin bazı köylerinde yoğunlaşıyordu.⁷⁴ Halk nezdinde karşılık buldukça İstasyon tarafından çiftçilere yapılan tohumluk yardımları ve ıslah çalışmaları da önemli bir değişime uğruyordu. Örneğin 1950 yılından önce Adapazarı dâhil olmak üzere çiftçiye 150 ton buğday tohumluğu dağıtılmış iken, yalnızca 1956-1957 yılı ekim dönemlerinde Kocaeli ilinde 820 ton yemlik buğday, 50 ton tohumluk buğday ve 230 ton yemlik buğday dağıtıldı.

⁷³ Adapazarı ilinde yapılan çalışmaların bir sonucu olarak giderek yaygınlaşan üretimler, 1942 yılı Ağustos ayına geldiğinde 997.248 kg ulaşmış ve buğday üretimleri ambarlara kaldırılmıştı. Bk. *Son Posta*, 30 Ağustos 1942, s.6.

⁷⁴ Talia Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, Işıl Matbaası, İstanbul 1952, ss.42, 52; Bk. Hasan Balcıoğlu, "Ekonomi Yönünden Sakarya İli", *Ada Kariyesinden Sakarya Vilayetine*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1953, s.30; 1950'li yıllardan itibaren Adapazarı'nda mısır ekiminden sonra en çok alan buğday üretimine ayrılıyordu. Örneğin 1951 yılında şehirde bulunan 12.000 hektar alanda 15.000 ton buğday üretilmişti. Bk. Narin, *a.g.t.*, s.152.

Ayrıca yüksek vasıflı ve verimli melez mısır tohumluğundan da 200 ton çiftçilere intikal ettirildi. Adapazarı'nda 1950 yılından itibaren hükûmetin yardımları ve İstasyonun çalışmaları neticesinde ücretsiz yonca ve korunga tohumlukları çiftçilere dağıtıldı ve il ziraat teşkilatı tarafından tesisleri yapılmak üzere toplamda 4.570 dekar yoncalık ve korungalık meraları tesis edildi.⁷⁵ Bu çalışmaların bir sonucu olarak Adapazarı ve Kocaeli bölgesinde yaşanan tarımsal değişim süreci, beraberinde tarla ziraatı konusunda verimli bir dönemin kapılarını araladı. 1950 sonrasındaki dönemde bölgedeki çiftçilerin modern ziraat teknikleri ile buluşması ve selektörden⁷⁶ geçirilmiş temiz tohumluklarla tanışmasıyla birlikte Adapazarı dâhilindeki üreticilerde planlı ve bilinçli bir şekilde çalışma sağlandı. İstasyon tarafından köylüye yönelik yapılan çalışmalar, üretimdeki artışın da belirleyicisi olmaya başladı.⁷⁷

Nitekim Sakarya İl Ziraat Müdürlüğü tarafından Adapazarı Tohum İslah İstasyonu'ndan temin edilen ve 1954-1959 yılları arasında çiftçiye dağıtılan tohumluk buğday dağıtımı Adapazarı'nda 55.000 kg, Karasu'da 96.000 kg, Akyazı'da 12.000 kg ve Geyve'de 18.000 kg'ı buldu. Ayrıca peşin bedelle Adapazarı merkez köylerindeki çiftçilere 156 ton tohumluk buğday dağıtıldı. Tohumluk cins buğdaylar İstasyon ve onunla iş birliği halinde çalışmalar yürüten mukaveleli çiftçiler tarafından yetiştiriliyordu.⁷⁸ Giderek artış gösteren buğday ekimleri, 1958 yılında 34.000 hektarlık bir alanda iken, ciddi bir değişime uğrayarak 1960

⁷⁵ *Sinop, Sakarya, İzmit, Edirne, Tekirdağ 3. Bölge Nüshası*, s.197.

⁷⁶ 1950 yılından önce il genelinde, Teknik Ziraat Teşkilatına ait 4 adet selektörden başka bir ziraat makinesi mevcut değilken 1958 yılı sonlarında, 2 adet traktör 7 adet harman makinesi ve 10 adet selektör makinesi mevcuttu. Bu makinelerle çiftçilerin tohumluğu temizlenmiş ve ilaçlanmış, harman ve hafriyat işlerine yardım edilmişti. 1950 yılı öncesi temizlenen tohumluk 1.500 ton iken, 2.600 tona ulaştı. Bk. *Sinop, Sakarya, İzmit, Edirne, Tekirdağ 3. Bölge Nüshası*, ss.197-198; Filiz Gemici, "Demokrat Parti Dönemi Adapazarı-Sakarya (1950-1960)", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2019, s.116.

⁷⁷ Kırkpınar, *a.g.e.*, s.463.

⁷⁸ *Sinop, Sakarya, İzmit, Edirne, Tekirdağ 3. Bölge Nüshası*, ss.168-170; Aynı dönem içerisinde 30 göçmen ailesine kredi yoluyla 8.116 kilogram tohumluk buğday ve il genelinde 11.469 ton kimyevi gübre dağıtıldı. Bk. Gemici, *a.g.t.*, ss.121-122.

sonlarında 40.000 hektar civarına yaklaştı. 1960'ların başında 77.000 hektara ulaşan tahıl alanı, ildeki ekili alanın %76.8'ini oluşturuyordu.⁷⁹

1960 yılında 14.363 kg selektörden geçirilmiş ve ilaçlanmış Mentana buğdayı, 9.248 kg Akova buğdayı, 2.415 kg Amerikan menşeli yulaf, 13.776 kg Sarisert, Nar, Beyazatdışi ve Sariatdışi, 80.808 kg sarı erkenci patates, 340 kg Alaca çeşidi ayçiçeği ve 485 kg Horoz Oturak ve Dermason fasulyesi elde edildi. Bu miktarlardan kurum ihtiyaçları için lazım olan kısım ayrıldıktan sonra geriye kalan tohumluklar, diğer tarımsal kurumlar ve talep eden çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere dağıtıldı.⁸⁰ İstasyonun 1960-1961 döneminde dağıtım yaptığı tohumluk buğdayın (kg cinsi) tablo bazında verisel analizi şöyledir:⁸¹

Tablo 3. 1960-1961 Döneminde İstasyonun yaptığı tohumluk dağıtımı

İl	Alıcı	Miktar	Verilen Çeşit
Sakarya	İ. Hakkı Alican-Adapazarı Osmaniye Köyü	450	Mentana-Orijinal
Sakarya	Murat Yılmaz-Adapazarı Akarca İcadiye Köyü	300	Mentana-Orijinal
Sakarya	Kemal Sert-Adapazarı Kurudil Köyü	200	Mentana-Orijinal
Sakarya	İlyas Yıldırım-Adapazarı Adliye Köyü	150	Mentana-Orijinal
Sakarya	Rahmi Kaymakçı-Adapazarı Hanlıköyü	500	Mentana-Orijinal
Sakarya	Vahit Gündoğan-Adapazarı Ferizli Köyü	150	Mentana-Orijinal
Sakarya	Niyazi Birgül-Adapazarı Arifiye	118	Mentana-Orijinal

⁷⁹ "Sakarya", *Yurt Ansiklopedisi İl İl Türkiye: Dünü, Bugünü, Yarını*, Cilt: IX, Anadolu Yay., İstanbul 1983, s. 6476.

⁸⁰ *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, s.77.

⁸¹ 1961 yılı içinde ayrıca 1.330 kg Sarisert mısırı, 622 kg Sariatdışi mısırı, 670 kg Beyazatdışi mısırı, 180 kg Nar mısırı, 258 kg tek melez Wisconsin 32 x 187-2, 516 kg tek melez Wisconsin F9 x M14, 17.100 kg Sarıkız patates, 655 kg Alaca ayçiçeği ve 347 kg Horoz Oturak fasulye tohumluğu dağıtıldı. Bk. *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, ss.66-68.

Sakarya	Rafet Ülgen-Adapazarı Aralık Köyü	100	Mentana-Orijinal
Sakarya	Necdet Öztürk-Adapazarı Fındıklı Köyü	2500	Mentana-Orijinal
Sakarya	Bayram Erol-Adapazarı Dağdibi Köyü	1000	Mentana-Orijinal
Sakarya	Ömer İlık-Adapazarı Merkez	500	Mentana-Orijinal
Sakarya	Mustafa Azak-Adapazarı Arifiye	250	Mentana-Orijinal
Sakarya	Mustafa Efendioğlu-Sapanca	200	Mentana-Orijinal
Kocaeli	Mustafa İldeniz-Kaynarca Merkez	100	Mentana-Orijinal
Kocaeli	Hamit Sadık-İzmit Merkez	500	Mentana-Orijinal
Kocaeli	Mustafa Çeliker-İzmit Merkez	500	Mentana-Orijinal
Kocaeli	Mustafa Özsoy-İzmit Merkez	500	Mentana-Orijinal
Bursa	Hulusi Emek-Emek Çiftliği Orhangazi	750	Mentana-Orijinal
Bursa	Turhan Özsoy-Kespit Çiftliği Karacabey	500	Akova-Anaç
Bursa	Abdurrahman Balcı-Camandıra Çiftliği	800	Akova-Anaç
Bursa	Adil Sezer-Sezer Çiftliği Karacabey	500	Akova-Anaç
Bursa	Şakir Çiftçi-Karacabey	700	Akova-Orijinal
Balıkesir	Salih Görgülü-Merkez	1000	Akova-Anaç
Balıkesir	Tahirova Türk-Alman Çiftliği (Gönen)	1000	Akova-Orijinal
Kocaeli	Fehmi Kanyılmaz-Merkez Kaynarca	100	Akova-Anaç
Kocaeli	İsmail Özkan-Merkez Kaynarca	100	Akova-Anaç
Balıkesir	Tahirova Türk-Alman Çiftliği (Gönen)	300	Yulaf-Anaç
Bursa	Adil Sezer-Karacabey	100	Yulaf-Anaç

1967 yılından itibaren beş yıllık plan ve program gereğince uygulama alanına giren yüksek vasıflı tohumlukların üretim ve dağıtımına geçildi.

Bu kapsamda 920 ton Meksika menşeli Sonora-64 buğday tohumluğu dağıtıldı. Meksika çeşidi buğdayları, Adapazarı Tohum İslah İstasyonu tarafından yurtdışından getirildikten sonra Marmara Bölgesi'nde denemelere alındı.⁸² İstasyonun çalışma programına göre iki yıl devam eden bu denemeler neticesinde Meksika menşeli tohumlukların sulu şartlarda yerli tohumlara kıyasla verim farkları oldukça yüksekti. Nitekim 1965–1967 yılları arasında yerli çeşitlerle mukayeseli olarak denemeye alınan Meksika menşeli Sonora-64 çeşidi, ilk önce 1965 yılında denemeye alındı ve iyi neticeler elde edilmesi üzerine 60 ton Sonora-64 çeşidi tohumluğu ithal edilerek 100'den fazla çiftçi tarafından ekim alanı buldu. Daha sonra Penjamo-62 ve Lerma Rojo-64 isimli Meksika menşeli tohumlukların denemelerinde başlandı ve Sonora-64'ten daha yüksek vasıflı ve verim gücü yüksek tohumlukların olduğu görüldü. Bunun üzerine 1967'de Meksika'dan Sonora-64'ten vazgeçilerek diğer üstün vasıflı tohumlukların ithali yapıldı.⁸³

Aynı dönem içerisinde Rusya kökenli Bezostaja-1 ve İtalyan menşeli Libelulla buğday tohumlukları dağıtıldı ve yapılan demonstrasyon ve tarla günleri gibi etkinliklerle bu tohumlukların çiftçilerce benimsenmesine yönelik hummalı bir çaba içine girildi. Mısır bitkisinde ise 1950'li yıllarda başlatılan USA-13 ve Wisconsin-641 AA melez mısır tohumluk çalışmaları, 1970'lerin başından itibaren Sakarya ve civarındaki yerleşimlerde yoğun olarak kullanılmaya başladı. Bu dönemde Karadeniz Bölgesi'nde melez mısır üretimini yaygınlaştırmak amacıyla Zonguldak'ta bir tohum ıslah müessesesi kurulması gündeme

⁸² Meksika buğday tohumlukları, Marmara Bölgesinde özellikle Balıkesir, Çanakkale, Bursa, Kocaeli, Sakarya, Bolu, Bilecik, İstanbul ve Tekirdağ illerine dağıtıldı. Bk. "Meksika Buğdayı Hikâyesi", *Çiftlik*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 88, (Ağustos 1967), ss.18-19, 23; Turgut Dündar, "Meksika Buğdayı Projesi Muvaffak Oldu Mu?", *Başak*, Sayı: 6-7, (Şubat-Mart 1970), s.4.

⁸³ Selahattin Ecikoğlu, "Meksika Buğdayları Hakkında", *Çiftlik*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 93, (Ocak 1968), s.8; Bk. "Meksika Orijinli Buğday Çeşitlerinin Türkiye Kıyı Bölgeleri Üretiminde Yeri", *Çiftlik*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 93, (Ocak 1968), s.15; "Meksika Buğday Ekicilerine Öğüt", *Çiftlik*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 93, (Ocak 1968), s.10; "Meksika Buğdayı Hakkında Yetkililerin Bildirisi", *Çiftlik*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 93, (Ocak 1968), s.11; Meksika buğdayları hakkında inceleme yapmak ve tohumluk satın almak amacıyla yurt dışına gönderilen 4 kişilik heyet içerisinde Adapazarı Zirai Araştırma Enstitüsü Müdürü Sadettin Demiröz de yer alıyordu. Bk. "Meksika Buğdayı Hikâyesi", *Çiftlik*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 88, (Ağustos 1967), s.19; Dündar, agm., ss.4, 31.

gelse de kurum tarafından yürütülen başarılı çalışmalar böyle bir girişimin başlatılmasına gerek duyulmadığını ortaya koydu. Öte yandan kurumda yapılan denemeler ve Bartın'da Amerika'dan getirilmiş olan melez mısır çeşitleri üzerinde yapılan incelemeler USA-13 ve Wisconsin-641 AA çeşitlerinin yerli çeşitlere nazaran yerine göre, %30-100 arasında randıman sağladığını ve daha fazla mahsul verdiğini ortaya koyuyordu.⁸⁴

Güney Marmara ve Zonguldak'tan Trabzon'a uzanan Karadeniz sahil şeridinde yapılan çalışmalarda Adapazarı ve Samsun Tohum Islah İstasyonları başat role sahipti. Her iki kurumda yapılan islah, deneme ve üretimlerin yanı sıra Ordu Deneme Tarlası, Gelemen Devlet Üretim Çiftliği, Rize Bahçe Kültürleri İstasyonu, Giresun Fındık Araştırma İstasyonu ve Samsun Karaköy Harası başta olmak üzere Rize, Bartın, Sinop, Giresun ve Trabzon'da elverişli yerlere kurulan deneme tarlaları mısır, soya, keten ve ayçiçeği gibi ürünlerin yaygınlaştırılmasında önemli çalışmalar yaptı. Özellikle Adapazarı Tohum Islah İstasyonu tarafından 1950 yılından itibaren Zonguldak ilinde çiftçilere tarafından talep edilen isteklerin tamamı karşılandı. Hayvan yemi grubundaki üretimleri teşvik etmek amacıyla 2.000 kg yonca ve 500 kg korunga tohumluğu gönderildi.⁸⁵

İstasyonda ayçiçeği islah, araştırma, deneme ve üretim-dağıtım çalışmaları kapsamında yerli ayçiçeği tohumuna dair üretim ve dağıtım çalışmaları yerine yüksek verimli ve orobanş hastalığına karşı dayanıklı ayçiçeği tohumları üretildi ve dağıtıldı.⁸⁶ Yağ çıkarılan bitkilerden soya, keten, kolza, susam ve yer fıstığı çeşitleri üzerinde de çalışmalar yapıldı. Easecook menşeli soya çeşitleri ve Arjantin'den ithal edilen keten

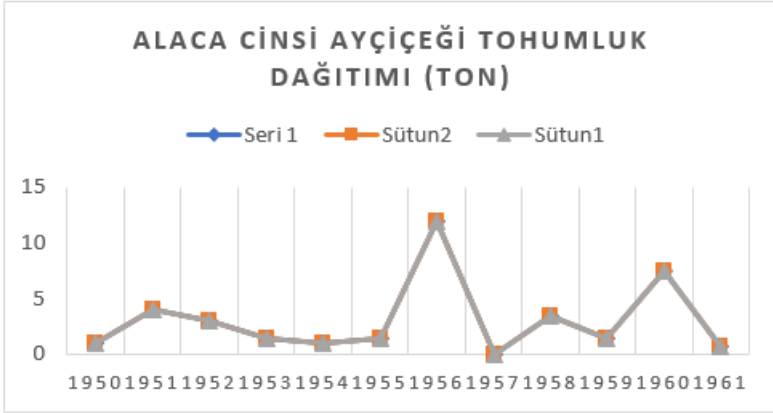
⁸⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Cilt: 26, Toplantı: 4, Birleşim: 23, 28.12.1953, ss.500-501; İstasyon, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekim seferberliği kapsamında muhtaç durumda olan çiftçilere yönelik olarak tohumluk desteği de sağladı. 1948 yılında Kocaeli'nde ilkbahar mevsiminde yağmur ve selden etkilenen üreticilerin zararlarının giderilmesi ve kendilerine destek sağlanması için 35 ton mısır ve 17 ton ayçiçeği tohumluğu yardımında bulundu. Bk. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, Cilt: 12, Toplantı: 2, Birleşim: 76, 25.06.1948, s.365.

⁸⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Cilt: 26, Toplantı: 4, Birleşim: 23, 28.12.1953, ss.501-502.

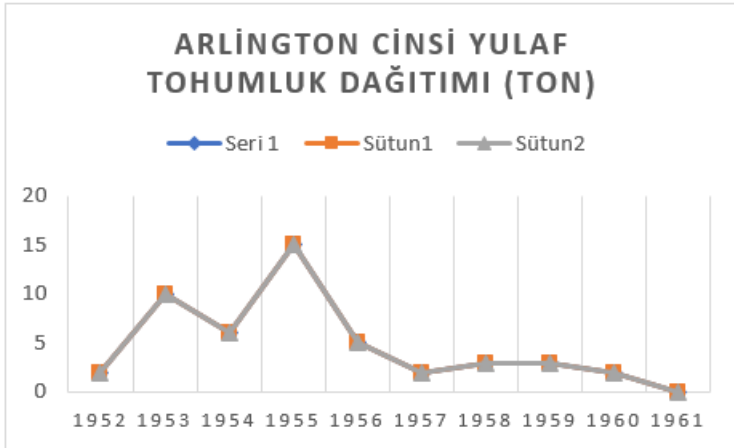
⁸⁶ *Sakarya İli 1994 Yılı İktisadi Raporu*, ATSO Yay., Adapazarı 1994, s.19; Bk. *Cumhuriyetin 50 Yılında Sakarya*, Zafer Matbaası, Adapazarı, 1973.

tohumları Adapazarı Tohum İstasyonu tarafından çiftçilere tanıtılarak numuneler verildi.⁸⁷

Grafik 3. Alaca cinsi ayçiçeği tohumluk dağıtımı

Grafik 4. Arlington cinsi yulaf tohumluk dağıtımı

Kaynak: Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, s.69.

İstasyon üretim faaliyetlerinin yanı sıra bitkilere musallat olan haşere ve tarımsal zararlılara karşı mücadele çalışmaları da yürütüyordu. Özellikle kurumda üretilen tohumluklara gerekli

⁸⁷ Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, ss.43, 53.

ilaçlamalar yapıldığı gibi ayrıca tarla ve ambar zararlılarına karşı fiziksel ve kimyasal mücadele uygulandı. Bu noktada 1961 yılında kurum tarafından dağıtılacak olan buğday tohumluklarına 100 kg 200 gr. gelecek şekilde sürmesan ilacı kullanıldı. Ayrıca buğday, yulaf ve diğer bitkilere musallat olan ve bitkisinin gelişim evresini kısıtlayan yabancı otlarla mücadele yapıldı. Bu mücadelede zarar gören hububat tarlalarındaki fiğ, hardal ve yabancı turpların hepsi imha edildi. Patates bitkisinde yoğun olarak görülen ve mantar hastalıkları arasında yer alan mildiyö ve küllemeye karşı bakırlı prepatlarla mücadele yapıldı. Bordo bulamacı ve kompleks bakırlı ilaçlar kullanılarak hastalığın önüne geçildi. Her iki ilacın tesiri, %70-90 oranındaydı. Yine patates bitkisinde büyük zarar yapan tel kurtlarına karşı “Heptaklor” ile mücadele yapıldı. Patates tohumlarının bırakacağı çizgilerle dikimden önce elle atomizatör veya toz atan pülverizatör ile dekara 3-4 kg hesabıyla heptaklor atıldı ve sonra ekim safhasına geçildi. Bu mücadelede ilacın tesiri %100 şeklindeydi. Pancar bitkisinde toprak pireleri ve Tanymecus gibi haşerelere karşı Corcide 3-10 atomizatör toz atan pülverizatör ile tarlalar ilaçlandı. Ayrıca dana burnuna karşı Corcide 7 ilacından 100 kg kepeğe 4-6 kg karıştırılarak nemlendirilip dekara 5-8 kg düşecek şekilde elle serpidi. Mücadele Mayıs-Haziran 1961 ayları içinde tekrarlandı. Hasat mevsiminden önce ambarlar temizlenip badana işleri yapıldıktan sonra selektörleme işlerine yakın bir zamanda da dezenfeksiyon işleri yapıldı. Bu işlerde Folidol ve Basudin gibi ilaçlar kullanıldı. Farelere karşı ise Zelio prepatları hazırlanarak ambardaki mahsullerin korunmasına yönelik çalışmalar yürütüldü.⁸⁸

Sosyal Faaliyetler (Eğitimsel ve Sertifikasyona Dair Çalışmalar)

İstasyondaki sosyal çalışmalar kendi içerisinde yeşil ve ticari gübre seminerleri, tarla günleri, kurslar⁸⁹, tarım sergileri, demonstrasyonlar ve sertifikasyona dair etkinlikler olmak üzere çeşitli gruplara ayrılıyordu. İlk olarak çiftlik gübreleri kadar ticarî ve yeşil gübre kullanım tekniklerinin çiftçiler tarafından benimsenmesi ve kullanılması amacıyla seminerler düzenleniyordu. Gübre seminerlerinde İstasyon bünyesinde görev

⁸⁸ *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, s.70.

⁸⁹ Adapazarı Tohum Islah İstasyonu eğitim faaliyetleri kapsamında kurslara büyük önem veriyor ve köy çocuklarına önemli hizmetlerde bulunuyordu. Örneğin 1937 yılında Arifiye Köy Öğretmenleri Kursu öğrencileri haftada üç gün ziraat dersleri için İstasyona geliyor ve uygulamalı ziraat eğitimi yapıyorlardı. Bk. *Akşam*, 23 Temmuz 1937, s.6.

yapan tarım teknisyenleri önemli görevler üstleniyor ve seminerde edinilen teknik bilgilerin uygulamalı olarak çiftçilere gösterilmesi aşamasında etkili oluyorlardı. Bu kapsamda İstasyon bünyesinde en önemli seminer etkinliklerinden birisi 20-30 Ekim 1961 tarihinde Balıkesir, Bursa, Sakarya, Samsun, Ordu ve Giresun illerinden katılım sağlayan 13 tarım teknisyeninin katılımıyla gerçekleşti. Seminerde yeşil gübre kullanılması, ticari gübrelere tarımdaki yeri ve bunların kullanılma usulleri, çeşitli bitkilere uygulanma şekilleri ve faydaları, gübre demonstrasyon sahalarının seçilmesi, demonstrasyonların kıymetlendirilmesi ve tarla günü gibi konulara yer verildi ve gerekli çalışmalarda bulunuldu. Seminerde ayrıca Ziraat Yüksek Mühendisi Sadettin Demiröz, Saip Bayram ve Nazmi Ülgen tarafından bir konferans verildi.⁹⁰

Tarla günleri yılın çeşitli zamanlarında Ziraat Yüksek Mühendisleri yahut Tarım Teknisyenleri tarafınca düzenlenen köy gezilerini içeriyordu. Bu kapsamda Adapazarı ili dâhilindeki köylere geziler tertip edilerek ürün çeşidi ve iklim yapısına göre çiftçilere bizzat uygulamalı eğitimler veriliyordu. Denemelerde elde edilen bulguların pratiğe aktarılması ve çiftçiler tarafından benimsenmesi aşamasında tarla günleri büyük önem arz ediyordu. İstasyon bünyesinde düzenlenen kış kursları, benzer şekilde çiftçilerin eğitimini amaçlayan bir etkinlikti. Tarla günlerinin aksine bu türden etkinlikler İstasyonun çeşitli laboratuvarları yahut seminer odalarında veriliyor; daha sonra öğretilen teorik bilgiler numune tarlası yahut koleksiyon bahçesinde uygulamalı olarak pekiştiriliyordu. Çiftçilere yönelik gerçekleştirilen kış kursları, modern tarım bilgilerini köylünün ayağına götürmek ve onları aydınlatmayı amaçlıyordu. Bu yönde yapılan etkinliklerden birisi 1961 yılında Tarım Bakanlığı tarafınca teşkil edildi. Arifiye Bahçe Kültürleri Araştırma İstasyonu'nda açılan kış kursuna Adapazarı Tohum Islah İstasyonu bizzat katılım sağlayarak desteklerini sundu. Her iki kurumun iş birliği ve Tarım Bakanlığının koordinasyonu ile gerçekleştirilen etkinlikte katılım sağlayan çiftçilere genel ve özel tarla tarımı, bahçe kültürlerine yönelik açılama teknikleri ve bitkilere musallat olan zararlılara karşı mücadele konularında bilgiler verildi. Kurs sonrasında katılım sağlayan çiftçilere, Arifiye Bahçe Kültürleri Araştırma İstasyonu'nda uygulamalı eğitimler

⁹⁰ Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, s.71.

verilerek bilgileri pekiştirildi. İstasyonda düzenlenen tarım sergileri, benzer şekilde çiftçilerin bilgilendirilmesini amaçlıyor, kurumdaki en yeni tohumluklar, bitki varlıkları ve sertifikalı tohum yetiştiriciliği hakkında görsel veriler sunarak teşvik edilmelerini sağlıyordu. Yaklaşık iki gün süreyle devam eden tarım sergileri, vasıflı tohum kullanımını özendirmek ve halk arasında yaygınlaştırmak amacıyla çiftçileri sürdürülebilir üretime dâhil etmeye çalışıyordu. Son olarak İstasyonda tertip edilen demonstrasyonlar çiftçilere yönelik eğitimlerin bir başka aşamasıydı. İstasyon tarafından hazırlanan yahut belirlenen örnek mahallerde geliştirilen en yeni çeşit veya teknik bilginin uygulamalı şekilde gösterilmesini kapsıyordu. Yıl içerisinde Adapazarı merkeze bağlı Ferizli, Ekizce ve Osmaniye köylerinde melez mısır demonstrasyonları yapılarak çiftçilere ait 40 dekarlık bir sahaya Wisconsin-641 AA çeşidin ekimi yapıldı.⁹¹

Tohum sertifikasyon ve tesciline dair gelişmeler ikincil gruptaki sosyal çalışmaları kapsıyordu. 1960 yılında Milli Tohumluk İstişare Komitesince 1961 yılında İstasyona verilen “Tohumluk Kontrol ve Sertifikasyon Vazifesi ve Programı” gereğince birçok bitki üzerinde sertifikasyon ve tescil yapıldı. Öte yandan Yeşilköy Tohum İslah İstasyonu, Gönen Tahirova Türk-Alman Çiftliği ve bölge dâhilindeki sertifikalı tohum yetiştiricilerinin hububat tohumlukları, Bursa Ziraat Mektebi’nin çayır-mera ve yem bitkileri tohumlukları, Samsun Tohum İslah İstasyonu’nun melez mısır materyalleri bizzat İstasyon tarafınca kontrol ve sertifikasyona alınarak tarla kontrolleri hazırlandı. Bunu takiben tohumluk numuneleri alınarak Ankara Tohumluk Kontrol ve Sertifikasyon Enstitüsü müdürlüğüne gönderildi. Analiz sonuçları ile birlikte kuruma henüz bildirilmeyen Yeşilköy ve Tahirova Çiftliğinin hububat tohumluk sahaları ve miktarı hariç elde bulunan hububat sahası ve üretilen tohumlukların sınıfsal olarak ayrıtılandırılması şöyledir: 1622 dekar hububat sahasından toplamda 6.500 kg anaç, 20.700 kg 1. derece sertifikalı, 30.000 kg 2. derece sertifikalı ve 32.000 kg kontrollü tohum, tohumluk kontrol ve sertifikasyon işleminden geçti. 17 dekar çayır-mera ve yem bitkileri ekim sahasından 259 kg derece alamayan tohumluk kontrol ve sertifikasyona tabi tutuldu. 45 dekarlık melez mısır materyallerini içeren ekim sahasından yaklaşık olarak 4.700

⁹¹ Adapazarı Bölge Tohum İslah ve Deneme İstasyonu, ss.71-72.

kg henüz numunesi alınmamış tohumluk kontrol ve sertifikasyona tabi tutuldu. Bu noktada İstasyona gönderilen numuneler ve bizzat bölgede sertifikasyona tabi olan sertifikalı çiftçiler ve kurumlar Tablo 4'te görüldüğü gibidir:

Tablo 4. İstasyona gönderilen numuneler ve sertifikalı çiftçi ve kurumlar

Kurum ve Şahıs Adı	Tohumluk Çeşidi	Ekili Alan	Üretim (kg)	Analiz Neticeleri
Bursa Ziraat Mektebi	Çayırotu	4	80	Standart Tohumluk
Bursa Ziraat Mektebi	Çayırotu	4	100	Olamaz
Bursa Ziraat Mektebi	Baklagil	4	9	Olamaz
Bursa Ziraat Mektebi	Çayırotu	5	70	Olamaz
Adapazarı Tohum Islah İst.	Mentana	114	12.250	Orijinal
Adapazarı Tohum Islah İst.	Akova	44	4.098	Orijinal
Adapazarı Tohum Islah İst.	Akova	45	5.287	Anaç
Adapazarı Tohum Islah İst.	Arlington	20	2.170	Anaç
Suat Berköz (Adapazarı)	Mentana	58	12.500	Kontrol Edilmiş Toh.
Bayram Erol (Adapazarı)	Mentana	100	17.500	Kontrol Edilmiş Toh.
Adil Sezer (Karacabey)	Akova	14	2.000	Kontrol Edilmiş Toh.
Rıza Biçer (Yenişehir)	Akova	60	12.500	1. Sertifikalı
Hulki Uzgur (M. Kemalpaşa)	Akova	40	6.500	Anaç
Cemal Alican (Adapazarı)	Mentana	67	15.000	2. Sertifikalı
Orhan Karaca (Karacabey)	Akova	60	9.000	2. Sertifikalı
Recep Turgut (Adapazarı)	Mentana	40	8.200	1. Sertifikalı

Ahmet Cevdet Berköz (Adapazarı)	Mentana	32	6.000	2. Sertifikalı
Samsun Tohum Islah İst.	WF9x38-11 (Mısır)	30	300	Numune Alınmadı
Samsun Tohum Islah İst.	Hx2xl-317 (Mısır)	11	1.100	Numune Alınmadı
Samsun Tohum Islah İst.	WF9 (Mısır)	1	200	Numune Alınmadı
Samsun Tohum Islah İst.	38-11 (Mısır)	1	100	Numune Alınmadı
Samsun Tohum Islah İst.	HY2 (Mısır)	1	200	Numune Alınmadı
Samsun Tohum Islah İst.	L317 (Mısır)	1	100	Numune Alınmadı

Kaynak: Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, ss.71-72.

İstasyon Türkiye'deki çeşit geliştirme, tescil ve sertifikasyon çalışmalarına paralel olarak yeni bitki türlerini üretti ve tescilledi. Bu doğrultuda Adapazarı Tohum Islah İstasyonu bünyesinde geliştirilen tohum çeşitleri, tescil yılları ve cinsleri tablo 5'te yer aldığı gibidir:⁹²

Tablo 5. İstasyonda geliştirilen tohum çeşitleri, tescil tarihleri ve cinsleri

Çeşitler	Tescil Yılı	Cinsi
Buğday	1964	Mentana B-1
Buğday	1964	Akova B-2
Buğday	1968	Aköz 867
Buğday	1968	Lermo joro 64
Buğday	1968	Nadadores 63
Buğday	1968	Sanora 63
Buğday	1968	Mayo 64
Buğday	1968	Pitic 62
Buğday	1968	Noroeste 66
Buğday	1968	Jaral 66

⁹² Ekrem Kün, "Türkiye'de Çeşit Geliştirme Çalışmaları", *Türkiye'de Tohumculuğun Gelişimi ve Geleceği Sempozyumu (13-14 Aralık 1988)*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yay., Ankara 1989, ss.156-172.

Buğday	1968	Oviachic 65 makarnalık.
Buğday	1968	Tobari 66
Buğday	1968	Cietto Cerros
Buğday	1968	Super
Buğday	1968	Tevere
Buğday	1968	Burt
Buğday	1968	Gaines
Buğday	1968	Wanser
Buğday	1968	Bezostaja-I
Yulaf	1964	Arlington
Mısır	1972	Kompozit A-I
Mısır	1972	Sakarya 66
Mısır	1979	YU ZP DC 498
Mısır	1979	Kompozit Ada
Mısır	1979	Kompozit Sapanca
Mısır	1979	Kompozit Demirdağ
Mısır	1979	Kompozit Arifiye

Tablo 5'te görüldüğü üzere Adapazarı Tohum İslah İstasyonu'nda geliştirilen ve tescil edilen hububat ve yağlı bitki tohum çeşitleri görülmektedir. Buna göre laboratuvarlarda 1964 yılından itibaren sürdürülen araştırmalarda yabancı menşeli buğday çeşitleriyle yapılan ıslah, deneme ve çoğaltım yöntemiyle 19 çeşit yeni buğday, 1 çeşit yulaf, 8 çeşit mısır varyetesi elde edildi. Bilhassa Türkiye tarımının 1950'li yıllardan itibaren entansif (yoğun) tarım geçmesi üzerine İstasyonda çeşit geliştirme çalışmalarında yoğun tarım koşullarının gerektirdiği yatmaya ve hastalıklara dayanıklılık, yüksek verim ve ürün kalitesi gibi seçme kriterleri üzerinde daha fazla durulmaya başlandı. Çeşit geliştirmede seçilen bu yeni türler, bölge iklim ve toprak yapısına iyi uyum sağlayabilen ve verim açısından yüksek olduğu tescillendi. Özellikle İstasyonda geliştirilen ve değişik bölgeler için önerilen bu çeşitlerden çoğu, verim ve kalitece yabancı çeşitlerden geri kalmadığı gibi yabancı çeşitlerden daha güvenli ve daha kararlı verim sağlıyordu.

Sonuç

Ülkenin en önemli nehirlerinden biri olan Sakarya ve kollarının taşıdığı alüvyonlarla oluşan ovanın deniz seviyesinden yüksekliği 31 metre ve düz sayılabilecek bir seviyededir. Bu koşulların bir neticesi olarak ova üzerinde kurulup gelişim gösteren Tohum Islah İstasyonu, ilerleyen yıllarda Adapazarı şehrinin tarımsal ürün çeşitliliği ve üretim bakımından ağırlıklı yapısını koruyarak gelişim sürecini tetikleyen en önemli etkenler arasında yer aldı. Adapazarı şehrinin gelişmesinde etkili olan tarımsal faaliyetler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında geçim tipi tarım (köylünün kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılan üretim) şeklinde başladı ve üretilen ürünün yerel pazarda satışa sunulması biçiminde devam etti. 1930'lu yıllardan itibaren Adapazarı Tohum Islah İstasyonu'nun yaptığı çalışmalar sayesinde il dâhilinde tarımsal ürün çeşitliliği, rasyonel üretim ve kaliteli ürün yetiştirilmesi mümkün hale geldi. Tarımsal modernleşme uzantısında gelişim gösteren ticari tarım, beraberinde önemli bir değişim sürecini başlattı. Özellikle demiryolunun bölgeye gelişiyile birlikte tarımsal faaliyetler önemli bir değişime uğradı. Daha önceleri geçimlik olarak yapılan tarımsal faaliyetler, İstasyon tarafından geliştirilen verim gücü yüksek tohumluk ve kaliteli ürünlerin demiryolu aracılığıyla ülkenin başka bölgelerine gönderilerek ticari bir boyut kazandı.

Adapazarı Tohum Islah İstasyonu, geniş materyal tabanına sahip gen havuzları oluşturarak çok uluslu şirketlerle yarışabilecek bitki çeşitlerini geliştirdi. Kurum, ilerleyen yıllarda geniş yelpazede ürün çeşitlerini kapsayan çalışmalarıyla tarımsal araştırma ve bitki ıslahı alanında Türkiye tarımı için ilham verici örnekler ortaya koydu. Yarım asırlık süre zarfında kurum ıslah, araştırma, deneme, üretme ve melezleme çalışmalarının yanı sıra çeşit geliştirme çalışmalarına büyük önem verdi. Zira 1964 yılında başlayan çeşit geliştirme çabaları, 1970'li yıllarda semeresini vererek uluslararası materyal mübadelesi programıyla önemli bir artış sağlandı. Bu noktada örneğin mısırın verimliliğini artırmaya yönelik uygun çeşitlerin geliştirilmesine paralel olarak ülkenin mısır genetik kaynaklarını zenginleştirecek çalışmalara imza attı. Bununla da yetinmeyip Türkiye'de mısır alanındaki çalışmalarda koordinatör görevi üstlenerek diğer istasyonlarla iş birliği ve proje çalışmalarına ev sahipliği yaptı.

Adapazarı Tohum Islah İstasyonu, genellikle yerel çeşitlerden ya da popülasyonlardan yaptığı seleksiyonlarla birçok yeni çeşit elde ederek,

bunların üreticiye aktarılmasında önemli katkılarda bulundu. Su, gübre, ilaç gibi girdilerin az kullanıldığı bir dönemde ortaya konulan çeşitler, genellikle düşük verim koşullarına uyum gösteren; verim düzeyleri o günün ölçülerine göre yeterli çeşitlerdi. Devlet Üretim Çiftliklerinin büyük desteğiyle üretilip çiftçiye dağıtılan bu çeşitlerin, tarımsal üretim artışına ve bir ölçüde ürün standardizasyonuna katkıda bulunduğu kuşku yoktur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Resmi Yayınlar

Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu Tohum Üretim Çiftliği 1960-1961 Yılı Araştırma Raporu, Oya Matbaası, İstanbul 1962.

ATOM, *Sinop, Sakarya, İzmit, Edirne, Tekirdağ 3. Bölge Nüshası*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1958.

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Seri: B, Takım: 1, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, Ankara 1938.

Cumhuriyetin 50 Yılında Sakarya, Zafer Matbaası, Adapazarı, 1973.

Demokrat Parti (DP), *Kalkınan Türkiye*, Desen Matbaası, Ankara 1954.

Sakarya İli 1994 Yılı İktisadi Raporu, ATSO Yay., Adapazarı 1994.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*, DİE Matbaası, Ankara 1978.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*, DİE Matbaası, Ankara 1982.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Zirai Bünye ve İstihsal 1959-1961*, DİE Matbaası, Ankara 1963.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Cilt: 1, Birleşim: 30, 18.07.1931.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt: 12, Toplantı: 2, Birleşim: 76, 25.06.1948.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 9, Toplantı: 2, Cilt: 10, Birleşim: 1, 01.11.1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 9, Cilt: 26, Toplantı: 1, Birleşim: 23, 28.12.1953.

Yurt Ansiklopedisi İl İl Türkiye: Dünü, Bugünü, Yarını, Cilt: IX, Anadolu Yay., İstanbul 1983.

Basın Kaynakları

Akşam
Anadolu
Başak
Çiftlik
Dönüm
Haber-Akşam Postası
Hakimiyeti Milliye
İkdam
İktisadi Uyanış
İktisadi Yürüyüş
Kurun
Milliyet
Son Posta
Tan
Türk Ekonomisi
Ulus
Vakit.

Kitap ve Makaleler

Acar, M., "Köylü Tohumluğunu Nasıl Temin Ediyor?", *Vakit*, (16 Eylül 1940).
Alican, Ekrem, "İktisadi, Zirai, Sınai ve İctimai Bakımdan Adapazarı" *İktisadi Uyanış*, Yıl: 5, Sayı: 25-Kocaeli Özel Sayısı, (Şubat 1951).
Balcıoğlu, Hasan, "Ekonomi Yönünden Sakarya İli", *Ada Kariyesinden Sakarya Vilayetine*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1953.
Balcıoğlu, Talia, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1952.
Benlioğlu, Nuri, "Patates Ziraatı", *Çiftçi*, Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı: 32, (1948).
Berkmen, Nejat, "Melez Mısır Çalışmaları", *Tarım Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 5, (1 Ekim 1952).
Dernek, Zeynep, *Konya Ovasında Ayçiçeği Çeşitleri Adaptasyonu*, Konya Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü Yayınları, Konya, 1978.
Diker, Enver, "Melez Mısır Ziraatı", *Tarım Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 6, (1 Aralık 1952).
Doğukan, Suphi Rıza, "Yurdumuzda Tohum Islah İşleri", *İktisadi Yürüyüş*, Sayı: 71, (18 İkinci teşrin 1942).

Doldur, Hüsnüye, *Tarımdan Sanayiye Bir Ova Şehri: Adapazarı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2003.

Dündar, Turgut, "Meksika Buğdayı Projesi Muvaffak Oldu Mu?", *Başak*, Sayı: 6-7, (Şubat-Mart 1970).

Ecikoğlu, Selahattin, "Meksika Buğdayları Hakkında", *Çiftlik*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 93, (Ocak 1968).

Ekinci, Salih Zeki, "Zirai Müesseselerimizi Tanıyalım: Adapazarı Tohum Islah İstasyonu ile Arifiye Bahçe Kültürleri İstasyonunda Gördüklerim ve Öğrendiklerim", *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 26, Sayı: 114, (Ağustos 1949).

Enver Hakkı-Sait Tahsin, "Türkiye'de Patates Nevileri", *Dönüm*, Sayı: 19, (İkinci kânun 1934).

Gemici, Filiz, *Demokrat Parti Dönemi Adapazarı-Sakarya (1950-1960)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2019.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, "On Yılda Türkiye Ziraatı", *Dönüm*, Sayı: 16, (Ekim 1933).

İlisulu, Kâmil, "Patateste Tohumluk İntihabında ve Muhafazasında Ne Kadar İtina Gösterilirse Patateste Kazançta O Nispette Artmaktadır", *Ziraat Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 132, (1955).

İpek, Fahriye, "Adapazarı'nda Patates Ziraatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya I. ve II. Disiplin Travayı*, İstanbul, 1938.

Kırkpınar, Nurullah, "Atatürk Dönemi'nde Tarım Politikalarının Belirlenmesinde Yabancı Etkisi: Oldenburg Raporu'nun Rolü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 47, (2023).

Kırkpınar, Nurullah, "Cumhuriyet'in İlk 40 Yılında Türkiye'de Tohum Islah Araştırmaları: 'Ankara Tohum Islah İstasyonu Örneği'", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, (2023).

Kırkpınar, Nurullah, *Türkiye'de Zirai Eğitimin Tarihçesi ve Kurumsallaşması (1923-1963)*, 1. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2024.

Kleye, Herr, "Adapazarı Patates Islah İstasyonu Raporu", *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Cilt: 1, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1931.

Kuzucu, Refik, "Adapazarı Kazası", *İdare Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 172, (Ocak-Şubat 1945).

Kün, Ekrem, "Türkiye'de Çeşit Geliştirme Çalışmaları", *Türkiye'de Tohumculuğun Gelişimi ve Geleceği Sempozyumu (13-14 Aralık 1988)*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 1989.

Narin, Resul, *Adapazarı Kazası (1923-1954)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kocaeli, 2022.

Sait Tahsin, “Türkiye Buğdaylarının Teknik Bakımından Tetkiki: Marmara Mintikası Buğdayları”, *Dönüm*, Sayı: 32, (Şubat 1935).

Şener, Mahmut, *Abdullah İsmet Eker: Parlamento Mektebinden Yetişen Bir Siyaset Adamı*, 1. Baskı, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2001.

Tarıman, Celal-İncekara, Fethi, *Ayçiçeği ve Ziraatı*, Çiftçi Dergisi Yayınları, Ankara 1959.

Tatan, Fikri, “Adapazarı Patates Tohumluğu Meselesi”, *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Cilt: 29, Sayı: 145, (Mart 1952).

Turgay, Necati, “Yakın Şark Buğday Islah Konferansı”, *Tarım Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 4, (1 Eylül 1952).

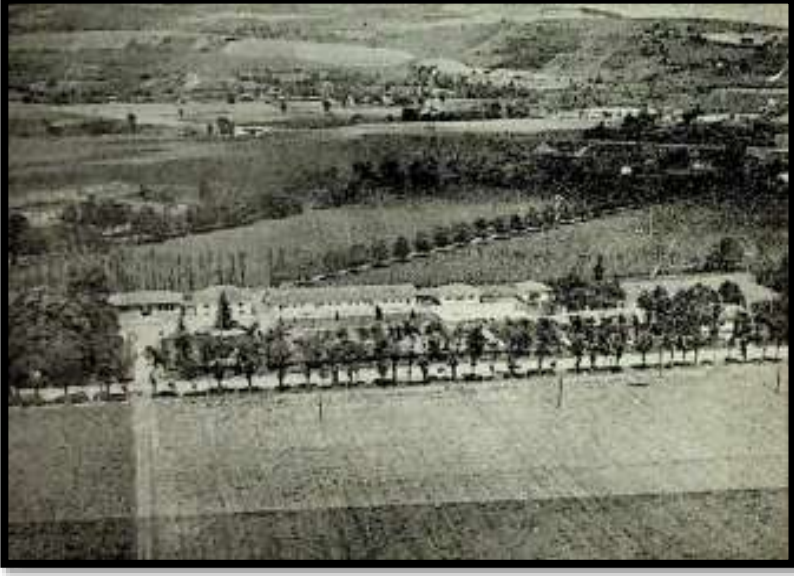
Özel, Sabahattin, “Türk İktisat Tarihinde Adapazarı”, *Sabahaddin Zaim’e Armağan İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 1, Sayı: 4, İstanbul, 1996.

EKLER

Ek 1: Narin, “Adapazarı Kazası”, s.455; [Adapazarı Çark Caddesi, 1930].

Ek 2: *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, ss.4-7;
[Adapazarı Tohum Islah ve Deneme İstasyonu yerleşkesi].

Ek 3: [İstasyon melezleme çalışmaları ve mısır deneme bahçeleri].

Ek 4: *Adapazarı Bölge Tohum Islah ve Deneme İstasyonu*, ss.47-76;
[İstasyon elit bahçesinden bir görünüm].

Extended Abstract

In the first years of the Republic, 'Seed Breeding Stations' were established in order to carry out planned and systematic plant breeding studies in our country. In 1925, seed breeding stations were established in Adapazarı, Ankara, Eskişehir and İstanbul in order to carry out research on plant breeding. These were followed by seed breeding stations established in Erzurum, Samsun and Kayseri. In 1929, the 'Dry Farming' Experimental Station was established in Eskişehir to research 'Dry Farming' systems. Along with the breeding works carried out in 'Seed Breeding Stations', selection works started in Yeşilköy Seed Station in the 1926-1927 season. As a result of the studies, the first variety found in 1928 was 1133 Karakılıç durum wheat. From 1931 onwards, its seeds started to be distributed. In 1928, within the scope of the studies carried out at Adapazarı Seed Breeding Station, Mentana variety obtained from Rieti Breeding Station of Italy was put into production with the number 1053 and the name Bintane and its seed was distributed from 1936 to 1939. As a result of the breeding works carried out at Eskişehir Seed Breeding Station; in 1931, two lines of Akbuğday local varieties were mixed and Ak 702 bread wheat variety was obtained by selection and then seed production was made and distributed in Eskişehir region. As a result of the hybridisation breeding studies started in the 1929-1930 season, the variety named Hybrid 13 was obtained in 1939 and its seed was distributed in the region. Established in 1928 in Ankara, the 'General Agricultural Laboratory' was transformed into a 'Seed Breeding Station' in 1930 and into a 'Seed Breeding and Experiment Station' in 1936 with the authorisation to conduct trials.

Established in 1950, the 'State Production Farms' (now known as TİGEM) were assigned to produce seeds and the production of certified seeds needed by the country, especially barley and wheat, was started. The activities related to seed certification were first initiated at 'Ankara University Faculty of Agriculture'. In 1959, 'Seed Control and Certification Institute' was established and services related to seed certification have been carried out by this institution, regional certification institutions affiliated to the Ministry of Agriculture and authorised private sector institutions since then. In 1956, 'Seed Breeding and Production Co.' was established. In the following years, this organisation became the first private seed company established in Turkey under the name 'Pan Tohum Islah ve Üretim AŞ'. Founded in 1961, BETA Agriculture became the second private seed company operating in vegetable seed production in Turkey. However, significant developments could not be achieved in this field until the 1960s. In 1963, with the enactment of the 'Law No. 308 on Registration, Control and Certification of Seeds', a new era started in seed production in our country. With this legal arrangement, the Ministry of

Agriculture was involved in variety registration, seed certification, quality control and market control for the first time and played a more active role in seed production. Turkey was included in ISTA (International Seed Testing Association) in 1963 and OECD Seed Certification System in 1968. In summary, until the early 1980s, a public-dominated seed production policy was implemented in Turkey. The aim of this structuring was realised by meeting the seed needs of the country's producers with domestic and national productions.

At this point, Adapazarı Seed Breeding Station is a noteworthy example in terms of showing the development process of seed breeding in Turkey and the factors affecting agricultural research in Turkey within the framework of seed breeding research. In this sense, the study makes it possible to draw various conclusions based on an institutional perspective centred on the research carried out at the station on the one hand, and on the other hand, on the national developments that occurred with the changes in the field of agriculture. In this framework, the subjects analysed in the study are handled within the framework of a two-layered structure. The first of these layers deals with the Adapazarı Seed Breeding Station as an independent structure in itself and the research area growing around it in line with its internal factors. The second layer deals with the path of seed breeding in Turkey with all the actors involved and the impact of seed breeding research on agricultural production in general terms.

For all the varieties obtained as a result of the activities carried out at the station, trials carried out at different scales to determine their performance in agricultural production conditions have a great share. This process starts with the sowing of samples of various plants coming to the station in bulk or individually, progresses with the selection of plants with the desired characteristics and ends with the separation of those that are considered to have sufficient potential to pass to the variety stage to be sown in larger plots. With these trials, which are called variety trials, it becomes possible to obtain a better impression of the yield of plants under different planting conditions and in different scale agricultural production methods. In this framework, field trials were also carried out at many different locations outside the station according to the purpose of the research, for example, to measure the yields in places with different soil types or climatic characteristics.

In addition to these studies, the Seed Breeding Station also carried out researches to determine the planting methods of varieties suitable for the conditions of the region, which led to remarkable results in terms of the development of agriculture in the region. Since its establishment in 1926, the institution has adopted an approach based on the development of agricultural production, which is carried out in the face of great deprivation, unfavourable

climatic conditions and lack of facilities, by using scientific methods. Within this framework, various studies have been carried out in order to find suitable production tools and methods for agricultural enterprises of different sizes in the region, and then to adopt them to farmers through demonstration and training activities. These studies are important attempts to break the resistance of farmers to apply traditional agricultural methods and to ensure that they adopt agricultural production carried out with modern and scientific methods under the supervision of experts. These initiatives also have an important share in the creation of a new network of relations in rural areas, especially between agricultural experts and farmers, and in the dissemination of the way of thinking necessary for rational production.

In contrast to the studies initiated at the station based on local wild materials or heirloom varieties collected from marketplaces and villagers, studies focusing on the trials of varieties that have been registered in the circulation network between scientific research institutions and international organisations and whose characteristics have been determined to a certain extent and their adaptation to the locality have been started. In other words, the bottom-up breeding method, which was carried out in order to give the village varieties, which had been created by trial and error for centuries in the region, an exemplarity imposed by modern agriculture, was abandoned, and a top-down breeding method was brought to the fore in order to understand whether the foreign-origin varieties obtained as a result of scientific research are compatible with the climatic and geographical conditions of the region. The main characteristics of the studies in this new period are that the researches are generally handled as large-scale projects of national or international nature, the richness of the material with hundreds of new varieties from different origins comes to the forefront, and instead of the criteria determined by the station, they are carried out in more than one region with the participation of different stations in accordance with the criteria determined by the agricultural branches of international organisations such as FAO and OEEC or the Ministry of Agriculture.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Osmanlı İmparatorluğu'nda Üç Yıl Süren İlk Şirket Davası: Nestlé'nin Birinci Dünya Harbi İle Ortaya Çıkan Tâbiyet Sorunu

Şefik Memiş* - Arif Kolay**

(ORCID: 0000-0002-6926-2215 / 0000-0002-9315-1208)

Makale Gönderim Tarihi
19.08.2024

Makale Kabul Tarihi
25.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Memiş, Ş., Kolay, A., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Üç Yıl Süren İlk Şirket Davası: Nestlé'nin Birinci Dünya Harbi İle Ortaya Çıkan Tâbiyet Sorunu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2140-2184.

APA: Memiş, Ş., Arif, K. (2024). Osmanlı İmparatorluğu'nda Üç Yıl Süren İlk Şirket Davası: Nestlé'nin Birinci Dünya Harbi İle Ortaya Çıkan Tâbiyet Sorunu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2140-2184.

Öz

Osmanlı İmparatorluğu ile 1838'de imzaladığı [Baltalimanı] Ticaret Anlaşması, İngiltere'ye Memâlik-i Osmaniye'yi geniş bir pazara ve topraklarını da İngiliz şirketleri için bakir bir ticaret ve üretim üssüne çevirme imkânı verdi. İngiliz uyruklu bir şirket olmak, ciddi ticari ayrıcalıklara sahip olmak,

* Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye, sefikmemis@yahoo.com, smemis@ticaret.edu.tr
Assoc. Prof. Dr., İstanbul Commerce University, Faculty of Business Administration, Department of Economics, Turkey.

** Prof. Dr. Kutahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, arif.kolay@dpu.edu.tr
Prof. Dr., Kutahya Dumlupınar University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

serbestiyetlerden yararlanmak, bürokrasiye takılmamak, dolayısıyla kârını artırmak anlamına geliyordu. Osmanlı pazarına giren İngiliz-İsviçre ortaklığındaki “süt hûlasası” ve “çikolata” üreticisi Nestlé de bu imkândan yararlanma yolunu seçti. II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı topraklarındaki operasyonunu genişletmeye karar veren Nestlé, bu hedefini kapsamlı reklam kampanyası ve sosyal sorumluluklarla destekledi. Bu süreçte ortaya çıkan sorunları da çift uyruklu bir şirket olmanın verdiği avantajla, İngiliz tabiiyetini tercih ederek aştı.

Ne var ki Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu'nun “muhasım” devletler olarak karşı saflarda yer alması, bu avantajı dezavantaja çevirdi. Savaş süresince İtilaf Devletleri uyruğundaki şirketler özel bir muameleye tabi tutulacaktı. Kapsamlı pazar hamlesi sebebiyle Türk şekerlemecilerinin düşmanlığını çeken Nestlé, Şekerci Mehmed Refet Efendi tarafından 1916 yılında mahkemeye verilerek, iki tabiiyetten hangisinin geçerli olduğunun açık şekilde belirlenmesi istendi. Beyoğlu İstinaf Mahkemesi'nde başlayan muhakeme süreci, Nestlé'nin talebi üzerine Şûrâ-yı Devlet'e taşındı.

Bir yandan Birinci Dünya Savaşı, diğer yandan hukukî mücadele bütün şiddetiyle sürdü. Yaklaşık 3 yıla yakın devam eden davanın her aşamasında, Nestlé çeşitli itiraz dilekçeleri sunarak, 1906'dan beri İsviçre tabiiyetinde olduğunu ispatlamaya çalıştı. Şûrâ-yı Devlet şirketin öne sürdüğü bütün argümanları ayrıntısıyla değerlendirdi. Ayrıca Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliğinin hazırladığı çok yönlü karşı mütalaayı okudu. Ardından Nestlé'ye yeni deliller ibraz etme fırsatı verdi. Sunulan yeni deliller sebebiyle ilk mütalaayı yeterli bulmayıp, Hukuk Müşavirliğinden tekrar mütalaa hazırlamasını talep etti. Nihayetinde Şûrâ-yı Devlet, kamunun ve şirketin öne sürdüğü delilleri birini diğerine öncelemeden analiz eden kararını yayınladı. Böylece savaş gibi olağanüstü bir dönemde bile “kestirmeci ve kolaycı” bir yaklaşımı benimsemediğini, adaleti savaştığı ülkenin şirketleri içinde gerçekleştirmeyi amaçladığını gösterdi. Üç yıla yakın süren dava, yabancı şirketlerin hakları ve yatırımları bağlamında savaşın şartlarının yönlendirici etkisine ram olmadan nasıl özenle hareket edildiğini göstermesi bakımından önemliydi. Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanan bu makale, bu özellikleriyle günümüze de ışık tutacak bir niteliğe sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Nestlé, yabancı şirketlerin tabiiyeti, Osmanlı ticaret davaları, şirketler hukuku.

The First Corporate Case in The Ottoman Empire, Which Lasted Three Years: Nestlé's Nationality Question Arising With The First World War

Abstract

Copying the [Baltalimanı] Trade signed with the Ottoman Empire in 1838 gave England the opportunity to turn the territories belonging to the Ottoman Empire into a large market and its lands into an untouched trade and production base for British companies. Being a British company meant having serious commercial privileges, benefiting from commercial treats, not being hindered by bureaucratic procedures, and therefore increasing its profits. A "milk extract" and "chocolate" producer Nestlé - a British-Swiss partnership- that entered the Ottoman market, also chose to take advantage of this opportunity. Nestlé, which decided to expand its operations in the Ottoman lands after the II. Constitutional Monarchy era supported this goal with a comprehensive advertising campaign and social responsibilities. Taking advantage of being a dual nationality company, Nestlé overcame the problems that arose in this process by choosing British nationality,

However, the outbreak of the First World War and the fact that England and the Ottoman Empire were on opposing sides as "adversarial" states turned this advantage into a disadvantage. During the war, companies belonging to the Allied Powers would be subject to special treatment. Nestlé, which attracted the hostility of Turkish confectioners due to its comprehensive market move, was taken to court by Şekerci Mehmed Refet Efendi in 1916 and asked to clearly determine which of the two nationalities was valid. The trial process, which started in the Beyoglu Court of Appeal, was moved to the State Council upon the request of Nestlé.

On the one hand, the First World War and on the other hand, the legal struggle continued with all its intensity. At every stage of the case, which continued for nearly 3 years, Nestlé tried to prove that it has been a company of Swiss nationality since 1906 by submitting various objection petitions. The State Council evaluated in detail all the arguments put forward by the company. It also took into consideration the multifaceted opposing opinion prepared by the Bab-ı Ali Legal Consultancy. It then gave Nestlé the opportunity to present new evidence. The State Council, due to the newly presented evidence, did not find the first legal ruling sufficient and requested the Legal Consultancy to prepare another legal opinion. Ultimately, the State Council issued its final decision, after evaluating the evidence put forward by both sides, without prioritizing one over the other. The Court thus showed that even in extraordinary times such as war, the State Council did not opt for a "shortcut and easy" approach, and that it aimed to achieve justice even for the company

of a country it was fighting against. The case, which lasted nearly three years, was important in that it showed how carefully the rights and investments of foreign companies were acted upon, without compromising the guiding influence of the conditions of war. This article, which was prepared based on Ottoman archive documents, will also shed light on the present day.

Keywords: Nestlé, nationality of foreign companies, Ottoman commercial cases, company law.

Giriş

Sütlü çikolataı ve kahveyi dünyaya hediye edip yaygınlaştıran Nestlé'nin¹ Birinci Dünya Savaşı başladıktan iki yıl sonra Osmanlı mahkemelerinde açılan tabiiyet davasında kendini savunmak durumunda kalmasına neden olan dava, aslında "yerli çikolatacılar" olarak kabul edilen Osmanlı şekerlerinin şikâyeti üzerine başladı. Şikâyeti ise bu sektörde faaliyet gösteren Şekerci Mehmed Refet Efendi yaptı. Şekerci Mehmed Refet Efendi Balıkpazarı'nda 82 numarada bulunan dükkânda faaliyet gösteriyordu. Nestlé'yi yakından takip eden, Osmanlı pazarında bilhassa başşehir İstanbul'da yaygınlaşmasını endişeyle izleyen Mehmed Refet Efendi, İttihat ve Terakki mensup ve taraftarlarının iktidara gelmesiyle güçlenen yerli ve Türk malı anlayışından etkilenmiş olmalıydı. O yıllarda iyiden iyiye yükselen Türklük ve İslamcılık anlayışıyla birlikte gazetelerde yerli üretim, Müslümanların ürettiğini tüketmek, Türklerin üretimdeki başarıları gibi konular öne çıkarılıyordu. Bu rüzgârın etkisiyle, Türkiye'de o güne kadar yeterli düzeyde olmayan Müslüman ve Türk girişimci kitle oluşturmak amaçlanıyordu. Bu anlayış gereği çoğunlukla da ecnebi şirketler, o güne kadar Türkleri ve Müslümanları, dolayısıyla onların zenginliklerini emen öbekler olarak gösteriliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yabancı şirketler arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş ilan ettiği ülkeye ait firmalar var ise durum onlar adına daha da vahimdi. Hasım devletlerin tabiiyetindeki

---

¹ Nestlé'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nde ticari faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Şefik Memiş, "Türkiye'nin İlk Küresel 'Yerel' Markası Nestle, Osmanlı/Türk Olmayı Nasıl Bir Stratejiyle Başardı?", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 78, Kütahya 2023, ss. 288-310.

şirketlerin güçlenmesine, ülkenin imkânlarını sonuna kadar kullanılmasına savaş ortamında izin verilmiyor, çıkartılan kanunlarla onların çalışması şart ve kayıtlara bağlanıyordu².

Şekerci Mehmed Refet, Nestlé şirketinin savaş öncesi İngiliz uyruğunda olmanın tüm imkânları kullanarak kendisi gibi şekerci olanların oluşturduğu yerli şekerci sektörüne karşı ezici bir üstünlük sağladığını, Birinci Dünya Savaşı çıkar çıkmaz da İsviçre uyruğuna geçerek ayrıcalıklarını kaybetmemeye çalıştığını fark etti. Bir anlamda ona göre Nestlé şirketi her şartta kazanan, piyasasını kaybetmeyip bilakis genişleten muhasım ülke şirketi idi. Haksız rekabetin tüm imkânlarının kullandığını düşündüğünden, Mehmed Refet Bey soluğu mahkemede aldı ve “Galata'da Eski Şarap İskelesi'nde hususi dairesinde ikamet eden Nestlé Anglo Swiss Condensed Milk Company” isimli şirkete karşı dava açtı.

Şekerci Mehmed Refet Efendi mahkemeden tek bir hususun aydınlığa kavuşturulmasını istiyordu:

“Harb-i hazırdan önce İngiliz tebaası ve harb-i hazırın hudûsundan sonra İsviçre tebaası sıfatları ile hareket eden bu şirketin tabiiyet-i hakikiyesi nedir?”³

Günümüz Türkçesi ile ifade edilirse “Harpten [Birinci Dünya Harbi] önce İngiliz uyruğu ve harbin çıkmasından sonra ise İsviçre uyruğu sıfatları ile hareket eden bu şirketin gerçek uyruğu nedir?” diye mahkemeye soran Refet Efendi, bu sorunun cevabının açıklığa kavuşturulmasını talep etti.

Konu, tarafların iddia ve ispatlarını detaylı bir şekilde belgelerle ortaya koymasıyla devam ederken, davanın görüldüğü Dersaadet İstinaf Mahkemesi Başkanlığı tarafından Hariciye Nezareti Tabiiyet Müdürlüğüne gönderilen bir yazıyla Nestlé'nin gerçek tabiiyetinin ne olduğu soruldu? Aynı zamanda “şirketin harpten önce İngiliz tabiiyetini

---

² Tolga Akay, “Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Tabiiyet Meselesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XI (2), (Aralık 2024), s. 328.

³ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 18/1.

kullandığı, harpten çıktıktan sonra ise İsviçre uyuğuna geçtiği” iddiasının araştırılması talimatı verildi.

Dersaadet İstinaf Mahkemesi Riyaseti bununla da yetinmedi, şirketin “tabiiyet-i hakikiyesi”nin ne olduğu hakkındaki iddiaların doğru olup olmadığını incelemesi için Ticaret ve Ziraat Nezaretine resmî yazı yolladı.⁴

İstinaf Mahkemesinin Tabiiyet Müdürlüğünden Bilgi Talebi

Osmanlı İmparatorluğu’nda faaliyet gösteren tüm yabancı şirketlerin hangi “sıfat-ı tabiiyeti” kullandıkları yani “hangi ülkenin uyuğu” oldukları kayıtlara geçirilip tescil ediliyordu. Bu kaydı, Hariciye Nezareti Tabiiyet Kalemi gerçekleştirip tasdik ediyordu. Dersaadet İstinaf Mahkemesi’nin sorusu üzerine Tabiiyet Müdürlüğü inceleme ihtiyacı duydu, gerekli araştırmayı yaptıktan sonra Nezaretin Hukuk Müşavirliği tarafından, müdürlük kayıtlarındaki bilgi ve belgeler ışığında bir mütalaa hazırlandı. Mütalaa yer alan kararın özü, “harbin bitimine kadar bahsedilen şirketin harpten evvelki sıfat-ı tabiiyeti ile tanınması ve sonra İngiliz tabiiyetinden başka bir tabiiyeti haiz olduğu hakkındaki iddiasının tetkiki lazım geldiği”⁵ şeklindeydi.

Bu esnada araştırmalar neticesinde Hukuk Müşavirliğinin hazırladığı görüş, bir yandan Hariciye Nezareti Müsteşarı imzasıyla İstinaf Mahkemesi Başkanlığına gönderilirken, diğer yandan durum Sadrazamlık Makamı üzerinden Ticaret ve Ziraat Nezaretine bildirildi. Böylece dönemin önde gelen yabancı uyruklu firmalarından olan, gerek Hilal-i Ahmer [Kızılay] Cemiyeti’ne yaptığı yardımlar, gerekse Osmanlı Sarayı’nın resmi tedarikçisi olma unvanı sebebiyle itibarlı bir konumda bulunan Nestlé hakkında Bâbîâli Hükümeti ayrıntısıyla bilgilendirildi.

Bu gelişmeler sürerken Nestlé yetkilileri, davanın Şûrâ-yı Devlet [Danıştay] tarafından da ele alınmasını talep etmeye karar verdiler. Hatta bu talebi rutin bir dilekçe yerine daha hızlı iletişim yöntemi olan telgrafı kullanarak yaptılar. Çünkü İstinaf Mahkemesinin kararının, Hariciye Nezareti Tabiiyet Müdüriyetinden istenilen görüş doğrultusunda kendi aleyhlerine sonuçlanacağını düşünüyorlardı. 24

⁴ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 12/1.

⁵ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 18/1.

Haziran 1916 tarihinde bütün bu sürecin tam safhalarını anlatan bilgi Sadrazamlık Makamına sunuldu.⁶ Sadaret Makamı bu bilgi ve mütalaalar kendine ulaştığında hiç vakit kaybetmeden Nestlé şirketinin isteği doğrultusunda konuyu Şûrâ-yı Devlet'in ilgili dairesi olan Mülkiye ve Maarif Dairesi'ne⁷ sevk etti.

Hariciye Nezareti Tabiiyet Müdürlüğünün İlk Mütalaası

Nestlé'nin tabiiyet konusunda Hariciye Nezareti ile Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından gönderilen dosyalar, Tabiiyet Müdürlüğünde toplanarak bu bilgiler çerçevesinde resmî görüş oluşturuldu. Babıalı Hukuk Müşavirliğinden gelen 7 Şubat 1331 [20 Şubat 1916] tarihli mütalaa⁸ ile Ticaret Nezareti'nden 7 Nisan 1332 [20 Nisan 1916] tarihli ve 20/40.285 numaralı tezkire ile gelen mütalaada, "İsviçre'de Cham şehrinde müteşekkil Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk şirketi ile İsviçre'de Vevey şehrinde müteşekkil Henry Nestlé şirketinin yek değeri ile ittihadından teşekkül etmiş olduğu Dahili Nizamnamesi münderecatından anlaşıldığı", "Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk şirketinin 30 Teşrinisani 1330 [13 Aralık 1914] tarihli Ecnebi Anonim Şirketleri Kanunu mucibince Ticaret Nezaretine müracaat ettiği, icap eden evrak ve vesikaları verip diğer işlemleri de yerine getirmesi üzerine eline 18 Mayıs 1331 [31 Mayıs 1915] tarihli bir mezuniyet beyannamesi verildiği ve zikredilen şirketin İsviçre tabiiyetini haiz olduğu, Vevey Mahallesi'nin 6 Nisan 1915 ve 12 Haziran tarihli iki adet tasdikli şahadetnamesinden⁹ anlaşıldığı" ifade edildi.

Ancak tam da bu noktada Tabiiyet Müdürlüğü birleşme sonrası talep edilen bir isteğe işaret etti. "Zikredilen iki şirketin birleşmesinden önce Henry Nestlé Şirketi tarafından [Müdürlüğe] kaydettirilmiş olan "alâmet-i fârika"nın [markanın] Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk unvanı altında yeni kurulan birleşik şirket namına dönüştürülmesi için Nestlé şirketi vekili imzasıyla 11 Şubat 1321 [24 Şubat 1916] tarihinde bir arzuhal verildiğine" dikkat çeken Tabiiyet Müdürlüğü, Nestlé'yi tabiiyet konusunda sıkıntıya sokan gerçeği şöylece ifade ediyordu: "Arzualin anılan birleşmiş şirketin Londra'da ve İsviçre'de ve tabiiyeti

⁶ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 18/1.

⁷ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 18/2.

⁸ BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 1; HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 1.

⁹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/2.

İngiliz olmak üzere derc ve beyan ve alâmet-i fârikası hakkındaki muamelat ve kayıtların da o yolda icra kılındığı anlaşılmıştır.”¹⁰ Bunun anlamı basitti, sözkonusu şirket, İngiliz tabiiyetindendi.

“Bu hamle, düşman tebaasına uygulanacak muameleden kurtulmak maksatlı”

Ayrıca Müdürlük, kendisine sunulan belgelerde 11 Şubat 1321 [24 Şubat 1916] tarihinde şirketin kendisini İngiliz olarak tanıtmış olduğu açık iken, son müracaatı üzerine gerekli muameleleri tamamlayarak mezuniyet beyannamesini İsviçreli sıfatıyla aldığını vurguluyordu. Bireyler gibi yabancı şirketlerin de uyruk değiştirebileceğini, bu yeni uyruklarının da normal şartlarda hükümet tarafından tanınmasında bir beis olmadığını ifade eden Hukuk Müşavirliği, ancak Nestlé'nin takip ettiği yolun harp sırasında düşman uyruğundaki şirketlere yapılacak muamelelerden kurtulmak için gerçekleştirilmiş bir oyun olduğunu vurguluyordu.¹¹

Müdürlük bu kısımda özetle Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan ve harbin olumsuzluklarından etkilenen düşman ülkelerin uyruğundaki şirketlerin bu tür manevralarının boşuna olduğunu, bu konuda gerekli uyarıların yapıldığını hatırlatıyordu. Ardından da İngiliz ve İsviçre tabiiyetindeki şirketlerin birleşme sonrası İngiliz tabiiyetinde kalmayı sürdüreceklerini Ticaret Nezareti ve diğer resmi makamlarla yazışmalarında vurguladıklarını ifade ederek, yine de hangi tabiiyette olduğuna karar vermenin Hükümetin takdirinde olduğuna dikkat çekiyordu.

“Takdir hükümetin ama şirket İngiliz tabiiyetinde...”

Her ne kadar Hükümetin takdirinin önemli olduğunun altını çizse de, kendi görüşünü ifade etmekten geri kalmayan Tabiiyet Müdürlüğü, şirketin 11 Şubat 1321 [24 Şubat 1916] tarihinde müracaat ettiği zaman haiz olduğu tabiiyet sıfatında hiçbir şekilde değişiklik meydana gelmediğini, dolayısıyla “iddia ettiği İngiliz tabiiyetine şimdi de haiz bulunduğu hükmetmek lazım geldiği” fikrini savunuyordu. Bu fikrini şu şekilde tafsilatıyla açıklıyordu:

¹⁰ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/2.

¹¹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/2.

“Çünkü evraktan anlaşıldığına göre Cham şehrinde müteşekkil “Anglo Swiss Condensed Milk” şirketi 15 Nisan 1905 tarihinde Vevey şehrindeki Henry Nestlé şirketiyle birleşmiştir. Şu birleşmeyi müteakip İsviçreli Henry Nestlé şirketinin [1 Nisan 1316] 14 Nisan 1900 tarih ve 940/182 nolu ruhsatname gereğince Memâlik-i Osmaniye için önceden aldığı “alâmet-i fârikanın [markanın] İngiltere devleti tebaasından Londra’da Eastcheap Sokağında 6 ve 8 numarada ve İsviçre’de Vevey’de bulunan Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk Company isimli şirkete devir ve ferağına dair ilmühaber verilmesi dilekçe ile talep edilmiştir. Bu dilekçe hem Henry Nestlé şirketinin hem de yeni şirketin tasdikli vekaletnameleri gereğince vekaletlerini taşıyan Dalacyo [Delaggio] namındaki bir kişi tarafından imzalanmış olup bu da sıfat-ı vekaleti hasebiyle ‘birleşmiş’ şirket adına beyanat ve tarifatta bulunmaya yetkili olduğunu, bundan dolayı da bahsedilen yeni şirketin kurumlarından biri İngiltere’de ve diğeri İsviçre’de bulunduğunu zikr ile beraber tabiiyetinin İngiliz olduğunu yazmış olması şirketin bizzat İngiliz tabiiyetini haiz bulunduğunu itiraf etmiş olduğuna şüphe bırakmaz. Nitekim şu sıfatla yapılan müracaat üzerine birleşmiş şirket [şirket-i müttehida] o vakitten beri İngiliz muamelesi görmüştür.”¹²

Bu tespiti yaptıktan sonra yine de açık kapı bırakmak ihtiyacı hisseden Müdürlük, mütalaasının devamında “şirketin her ne kadar 24 Şubat 1916 tarihli dilekçeye bağlı ve Londra’da tanzim edilmiş olsa da yeni şirketin İngiliz sözleşmeleri uyarınca yapılan tasdikinde ifade edilen “Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk”in merkezi (Siege Social) İsviçre’nin Zug kantonuna bağlı Cham şehrinde olup bu şirketin Londra’da Eastcheap sokağında bir şubesi bulunduğu” beyanının araştırılmasının yeterli olmayacağı görüşündeydi. Çünkü Tabiiyet müdürlüğü şuna inanıyordu:

“[Bu beyanla] şirketin merkezinin hakikaten İsviçre’de olduğu anlaşılır ise de İngiltere’deki teamül, şirketlerin tabiiyetinde tescil muamelesinin esas alınması şeklindedir. Bundan dolayı merkezi yabancı memleketlerde bulunan şirketler bile İngiltere’de tescil olunmakla İngiliz şirketi kabul edilebileceği sonucu çıkarılmasına ve şirketin gerek unvanı gerek Londra’da ticaretgâhları bulunması ve bahsedilen vekilin Londra’da tayin ve vekaletnamelerinin İngiliz dairelerinde tanzim

¹² BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/2.

edilmesi hususları zikredilen müessesenin İngiliz tabiiyetinde bulunduğu bir “karine” teşkil ettiği gibi, şirket namına vekilin bu şirkete İngiliz tabiiyetini atfetmiş olması da bu karinenin katiiyetini gösterdiğinden dolayı iş bu şirketin bir İngiliz şirketi addolunması zaruridir. Nefsü'l-emirde [işin esasında] şirket İngiliz tabiiyetini haiz olsa bile kendisini Hükümet-i Seniye'ye [Osmanlı Hükümetine] o sıfatla tanıttırması ve uzun süre o sifattan istifade edip sıfat-ı hakikiyesini izhar ederek [gerçek sıfatını ortaya koyarak] kayıtların ona göre tashihi talebinde bulunmamış olduğundan harpten sonra İsviçre tabiiyetini iddia etmesi tam anlamıyla şüpheyi davet eder. İsviçre mahkemelerinin şirketi İsviçreli olmak üzere tasdik etmeleri hususuna gelince; bunun da belki İsviçre kanunları gereğince beyan edilen İngiliz şirketinin merkezi İsviçre'de bulunması veya idare heyetinin İsviçrelilerden müteşekkil olması gibi bazı sebeplere dayanarak İsviçreli kabul edilmesi ihtimalinden doğmuş olması kabildir. Binaenaleyh şirket İsviçre tabiiyetini haiz olduğu iddiasında ısrarcı olduğu takdirde savaş meydana gelinceye kadar işlemin düzeltilmesine tevessül etmemiş olmasına binaen harp bitinceye değin harpten evvelki sıfatıyla tanınması ve sonra İngiliz tabiiyetini haiz olduğunu ikrar ettikten sonra ne gibi şartlar dairesinde ve nasıl İsviçreli sıfatını iktisap etmiş olduğunu ispata ve ona göre kayıtların tashihini talebe davet edilmesi münasip mütalaa kılınmakta...”¹³

Müdürlüğün kanaati açıktı. Birinci Dünya Savaşı çıkmadan önce Nestlé ve Anglo şirketlerinin birleşmesiyle oluşan yeni şirket, uyruğunun İngiliz olmasına itiraz etmemiş, bunun getirdiği bütün avantajları kullanmış, şirket uyruğunun düzeltilmesi talebinde bile bulunmamıştı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere savaşın iki ayrı tarafından yer alınca, hasım ülke şirketi olmanın getirdiği olumsuzluklardan kurtulmak için hemen uyruk değiştirme talebinde bulunmuş, buna gerekçe olarak da şirketin İsviçre'de şubesinin bulunmasını, idare heyetinin İsviçrelilerden oluşmasını vs. göstermişti. Yılların bürokrat ve hukukçularının yer aldığı Hariciye Nezareti Tabiiyet Müdürlüğü ise bunun yaptırımlardan kurtulma yolu olduğunu düşünüyor, nasıl harp başlayıncaya kadar İngiliz uyruğunda kalmayı sürdürdüyse, harp bitimine kadar da aynı uyrukta kalması gerektiğini, ancak harp bittikten

¹³ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/2; BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/3.

sonra da İsviçreli sıfatını kazandığını ispat ederek kayıtların düzeltilmesini talep etmesinin uygun olacağını ifade ediyordu. Bu görüşünü de Nestlé tabiiyet davasının görüldüğü İstinaf Ticaret Mahkemesi ile Nezaret'e tafsilatlı bir yazı ile bildirilmesine, "diğer taraftan Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk kumpanyasının kendisine ilişkin davalarda harpten önce hangi tabiiyet sıfatıyla hareket etmiş olduğunun araştırılıp bildirilmesi için de Adliye Nezaretine yazılmasına"¹⁴ karar veriyordu.

Nestlé Şirket Müdürü Arthur Grabel'in Şûrâ-yı Devlet'teki Savunması

Şirket, şikâyet ve mahkeme safahatını çok yakından takip ediyordu. Bâbiâli Hukuk Müşavirliğinin 14 Mayıs 1916 [1 Mayıs 1332]¹⁵ ve 24 Mayıs 1916 [11 Mayıs 1332] tarihli mütalaaları¹⁶ ve şirketin hangi uyruktaki olduğunun belirlenmesi bağlamında Hariciye Nezaretinin 24 Haziran 1916 tarih ve 121 numaralı yazısının Şûrâ-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesine 27 Haziran 1916 tarih ve 29 Dersaadet / 586 evrak numarasıyla iletildiğini öğrenip anında itirazlarını ve yeni delillerini sundu. 1 Temmuz 1916 tarihli yazıda¹⁷ tabiiyetlerine yönelik itirazın tetkikine başlandığının bu dilekçedeki savunmayla ortaya konulmasını ve Dersaadet İstinaf Ticaret Mahkemesine de takdimi lazım gelen itiraz belgesinin verilmesini istihham ediyordu. Nestlé, bu dilekçenin ekindeki savunma dilekçesine çok güveniyordu. Çünkü savunma, Osmanlı bürokrasinin işleyişi hakkında bilgi sahibi olacak kadar uzun süredir yöneticilik yapan ve hukuk sisteminin işleyişini yakından bilmesi sebebiyle yetkilileri nasıl ikna edeceğini çok iyi bilen şirket müdürü Arthur Graber tarafından kurgulanıyordu.

Şûrâ-yı Devlet Riyasetine hitaben bir layiha kaleme alan Şirket Müdürü Graber, dilekçesini, "İş bu meseleye müteallik dosyanın tetkiki esnasında ve müzakeresinde lütfen nazar-ı itibara alınmasını ricaya cüret ettiğini" beyan ederek makama takdim etti. Arthur Graber'in bir anlamda savunma yerinde görülebilecek dilekçesini beş temel üzerine

¹⁴ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/3.

¹⁵ BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 3/1; BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 3/2; HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 3/3.

¹⁶ BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 2/1.

¹⁷ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 16/1.

kurulmuştu. Son derece akli gerekçelerle mevcut durumu nasıl şirketinin lehine çevirebileceğinin gayet mantıklı ve etkileyici örneği olan dilekçe aynen şöyleydi:

“... aşağıdaki layihayı takdime cüret eder, anılan daireye [Mülkiye ve Maarif Dairesine] havale buyurulmasını istirham eyleriz. Şöyle ki:

Evvelâ [1]: Şirketimiz “Nestlé Anonim Şirketi” ile Anglo Swiss Condense Milk Company'nin birleşmesiyle 1905 senesinde İsviçre'de Vevey şehrinde teşekkül etti. Bu cihet şirketimizin dâhili nizamnamesi [tüzüğü] ile sabittir. Dâhili nizamnamemizin tasdik edilmiş bir nüshası Ticaret ve Ziraat Nezaretinde mahfuzdur. Gerek Henri Nestlé Anonim Şirketi ile Anglo Swiss Condense Milk Kumpanyası'nın ve gerek Nestlé Anglo Swiss Milk Company'nin tarih-i tesislerinden beri İsviçre tabiiyetine haiz oldukları ve idare meclislerinde bile İsviçreli ve Amerikalılardan başka aza hiçbir zaman bulunmadığını aşağıda sayacağımız evrak ile ispat edeceğiz.

Sâniyen [2]: Dersaadet Almanya General Konsolatosu [Konsolosluğu] İsviçre Devleti tabiiyetine haiz olan şirketimizi himayesi altına aldığını nâtik-ı yed-i âciziye [bu konuşan aciz kişinin eline] bir vesika verdi ki bunun birer tasdikli suretini Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Hariciye Nezaretine takdim eyledik. İmdi Almanya ile İngiltere devletleri arasındaki düşmanlık meydanda iken Dersaadet Almanya General Konsolatosunun bir İngiliz şirketini taht-ı himayesine alması mümkün müdür?

Almanya Konsolatosu şirketimizi defterlerine kayıt ve himayesini bahşetmeden evvel elbette acizlerinden birtakım vesikalar talep etmiş ve ancak kanaat-bahş olan iş bu vesikaları elde ettikten sonra şirketimizin tescilini kabul etmiştir. Binaenaleyh yalnız bu hal şirketimizin İngiliz olmadığını ispata kâfidir.

Sâlisen [3]: Şirketimiz şimdiki muharebenin ilanından önce Memâlik-i Osmaniye dâhilinde hiçbir tarafa kayıt olunmak lüzumunu hissetmemiş idi fakat muharebenin ilanı akabinde bir taraftan ecnebi anonim şirketler hakkında neşr olunan kanun mucibince kendini Ticaret ve Ziraat Nezaretine ve diğer taraftan savaşı devletler tebaasına karşı alınan bazı tedbirlerden dolayı Dersaadet Almanya General Konsolatosuna kayıt ettirmek mecburiyetinde bulundu. Ticaret ve Ziraat

Nezaretine 18 Mayıs 1331 [31 Mayıs 1915] tarihinde kayıt edilip bu hususta anılan nezarete aşağıdaki evrakı takdim etti:

1) Şirketimizin “Vevey” Ticaret Sicili’nden taksidli nizamname-i dâhilîsi [tüzüğü].

2) Şirketimizin İsviçre tabiiyetine haiz olduğunu ve İsviçre kanunlarına göre teşekkül ettiğini ve İsviçre’de olan icra-yı ticaret eylediğini ispat eden Vevey Ticaret Sicili’nden verilen bir kıt’a [parça] beyanname.¹⁸

3) Ticaret Nezaretinin talebi üzerine gerek “Henri Nestlé Anonim Şirketi ile Anglo Swiss Condense Milk Kumpanyası’nın ve gerek birleşmeleriyle 1905 senesinde teşekkül eden Nestlé Anglo Swiss Condense Milk Kumpanyası’nın daima İsviçre tabiiyetini haiz olduklarını bildiren İsviçre’de Cham şehrinde bulunan Ticaret Sicili’nden doğrudan doğruya anılan nezarete çekilmiş bir resmî telgrafname

4) Gerek sabık Henri Nestlé Anonim Şirketi ile Anglo Swiss Condense Milk Kumpanyası’nın ve gerek birleşmiş Nestlé Anglo Swiss Condense Milk Kumpanyası’nın idare meclislerinde İsviçreli ve iki Amerikalı azadan başka kimsenin bulunduğunu ispat eden yine Vevey Ticaret Sicili’nden verilen bir adet beyanname

5) Şirketimizin şark ülkeleri genel müdürünün tayinini içeren İsviçre’de Vevey şehrinde tanzim edilmiş tasdikli bir vekâletname

İş bu evrakın kâffesi Osmanlı şebenderhanesinin [konsolosluğunun] tasdikini taşır.

Şirketimizin tabiiyetini tayine kaynak olabilecek en esaslı varaka şüphesiz nizamname-i dâhilimizdir. Çünkü malum-ı devletleri olduğu veçhile şirketimiz iş bu nizamname ile varlık bulup onun hükümleri dairesinde ticaret yapmaktadır. İş bu nizamname tatbik buyurulacak olursa şirketimizin İsviçre’de teşekkül ettiği ve merkezlerinin “Cham” ve “Vevey” şehirlerinde olduğu ortaya çıkar. Usulen bir şirket hangi devlet dâhilinde ve hangi devlet kanununa göre teşekkül etmiş bulunursa o devletin tabiiyetini haiz olur. Şirketimizin İsviçre’de İsviçre kanunlarına göre teşekkül ettiğini gösterdiğimiz, bilahare anılan ticaret sicilinin

¹⁸ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 17/1.

beyannamesi ile sabittir. Fazla olarak bu beyannamede şirketimizin İsviçre tabiiyetini haiz olduğu da yazılmıştır. Malum-ı devletleri olduğu veçhile bütün Avrupa memleketlerinde ve bilhassa İsviçre'de bir sicil-i ticaret dairesi mevcut olup bütün şirketler orada kayıtlıdır. İşbu sicil-i ticaret şubeleri bidâyet mahkemelerine¹⁹ bağlı olup onların nezareti altındadır. Sicil-i ticaretin kayıtları resmî kayıtlardandır. Binaenaleyh ibraz ettiğimiz evrakın sıhhati tereddüt sebebi olamaz. Zaten ihtiyaca delil olacak nitelikte olmasa idi, Ticaret ve Ziraat Nezareti bu evraki kabul edip şirketimizi tescil etmez idi. Bundan başka gerek eski "Henri Nestlé Anonim Şirketi" ile "Anglo Swis Condensed Milk" Kumpanyası'nın ve gerek birleşmeleriyle teşekkül eden "Nestlé Anglo Swis Condensed" Kumpanyası'nın idare meclislerinde İsviçreli ve iki Amerikalı azadan başka bir kimsenin bulunmadığını ispat eden bir varaka ibraz ettik ki

¹⁹ Gülhane Hatt-ı Hümayununun 1839'da ilanından sonra Osmanlı Devletinde birçok alanda düzenlemeye gidilmiştir. Osmanlı hukuk sistemi de bundan etkilenmiş ve yeni hukuk kurumları oluşturulmuştur. Tanzimat döneminde mevcut olan klasik mahkeme sistemi yani tek kadının karar verdiği, tek dereceli mahkeme sisteminin yanında, birden fazla hâkimin görevlendirilmesiyle oluşan yeni mahkemeler kurulmuştur. Kanunla tesis edilen bu mahkemelere genel olarak "nizamiye mahkemeleri" denir. Ticaret mahkemeleri bunun dışında tutulmuştur. Bir başka ifadeyle Nizamiye mahkemeleri, şer'i esaslar dışındaki davalara bakan mahkemelerdir. Nizamiye mahkemelerinin kurulması Osmanlı yargı sisteminde ciddi değişikliklerin olmasına neden olmuştur. Osmanlı tebaasının konsolosluk, cemaat ve şer'i mahkemelerinin görev ve yetki alanı dışındaki tüm ceza ve hukuk davalarına bakmakla görevlendirilen nizamiye mahkemeleri, hem ilk derece mahkemesi görevi yerine getirmiş hem de istinaf mahkemesi görevini üstlenmişlerdir. Süreç içerisinde yargı teşkilatında ortaya çıkan problemler nedeniyle nizamiye mahkemelerinde düzenleme yapılmasına ihtiyaç duyulmuş ve yeni yargı kurumları oluşturulmuştur. Oluşturulan kurumlarda biri de Bidayet mahkemeleridir. 1870 yılında yayınlanan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnamesine göre nizamiye mahkemeleri kazalarda "deâvî meclisleri", livâlarda "temyiz-i hukuk meclisleri", vilâyet merkezlerinde "divan-ı temyiz", İstanbul'da "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye" olmak üzere dört farklı şekilde gruplandırılmıştır. Yine nizamnamede nizamiye mahkemeleri bidayet ve istinaf olarak derecelendirilmiştir. Bundan dokuz yıl sonra yani 1879 senesinde işleyişte görülen bazı aksaklık ve sıkıntılardan dolayı yeni bir düzenle yapılarak, temyiz divanlarının ismi İstinaf Mahkemesi, deâvî meclislerinin ismi de Bidâyet Mahkemesi olmuştur. Mehmet Günay, "Kırkağaç Bidâyet Mahkemesi Kayıtları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:12, Sayı:3, Eylül 2014, Beşeri Bilimler Sayısı, s. 99-100; M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *DİA, XXXIII*, İstanbul 2007, ss. 185-188; Müge Vatanserver Öztürk, "Nizamiye Mahkemeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 13 S. 171-172 (Kasım-Aralık), s. 155-171; Mehmet Akif Aydın, "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA, IX*, İstanbul 1994, ss. 387-388.

bununla da şirketimizin İngilizlerle katiyen alakası olmadığını ispat etmiş olduk.

Râbian [4]: Şirketimiz Osmanlı hükümetinin nazarında ancak Ticaret ve Ziraat Nezaretine kayıt olunup beyannamesini aldığı tarihten itibaren teşekkül etmiş addolunur. O tarihten evvel şirketimizin Osmanlı Hükümeti nazarında resmen mevcudiyeti yoktur. Binaenaleyh nezaret kaydında ne suretle kayıt edilmiş ve ne sıfatla kabul buyrulmuş ise Memâlik-i Osmaniye dâhilinde o suret ve sıfatla icra-yı ticarete mezundur. Şirketimiz [18 Mayıs 1331] 31 Mayıs 1915 tarihinde İsviçreli olarak kayıt edilmiş olup beyannamesini o veçhile almıştı. Şu hâlde yukarıdaki kuruluş evrakından anlaşıldığı üzere esasen İsviçreli olan ve kendini İsviçreli olarak kayıt ettirmiş olan bir şirkete, İngiliz denilemez.

Hâmisen [5]: İstinaf Ticaret Mahkemesi'nin Hariciye Nezaretinden sorduğu cihet, "Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk" Kumpanyası'nın bugün veya hiç olmazsa davanın görüldüğü vakitte haiz olduğu tabiiyettir. Buna karşı vaktiyle Henry Nestlé Anonim Şirketi veya Anglo Swiss Condensed Milk Kumpanyası'nın vekili tarafından Ticaret ve Ziraat Nezaretine İngiliz sıfatıyla takdim olunan bir dilekçe mevzubahis edilerek bundan şirketimizin evvelce İngiliz tabiiyetini haiz idüğü ve bilahare muharebenin ilanı üzerine tebdil-i tabiiyet ettiği [uyruk değiştirdiği] sonucu çıkarılmaktadır. İşbu mütalaa Hariciye Nezaretinin Hukuk Müşavirliği tarafından ileri sürülmüştür.

Malum-ı devletleri olduğu veçhile tabiiyet böyle elbise gibi kolay kolay değiştirilir bir şey değildir. Şirketimiz 1905 senesinde teşekkül ettiği zaman hangi tabiiyeti haiz idi ise bugün yine o tabiiyeti haizdir. Bugün İsviçreli ise o zaman da İsviçreli idi, o zaman İsviçreli idiyse bugün de İsviçrelidir. Kuruluş tarihinden itibaren bugüne değin İsviçreli olan şirketimiz velev ki İngiliz veya Alman veya Fransız olduğunu işaret eden yalnız bir değil fakat beş on dilekçe vermiş olsa bile bu dilekçelerin tabiiyet hakkında herhangi bir şekilde tesiri olamaz. Tabiiyet ancak tebdil-i tabiiyet bağlamında merciine verilen dilekçelerle tebdil edilebilir. Yoksa böyle sehven bir vekilin alâmet-i fârikanın kaydı zımında yanlış bir tabiiyet zikretmiş olmasından şirketimizin tabiiyet değiştirdiği iddia edilemez. Filhakika o zaman şirketin alâmet-i fârikasını kayda memur olan vekil [Nestlé vekili], vekâletnamenin Londra'dan geldiğini ve şirket unvanında "Anglo" kelimesinin münderiç

bulduğunu nazar-ı itibara alarak şirketin İngiliz olduğu düşüncesine kapılmış ve bu düşünce ile takdim ettiği dilekçede şirketin İngiliz-İsviçreli olduğunu zikretmiştir.

Şirket unvanında “Anglo” kelimesinin münderiç bulunması hiçbir zaman tereddüde sebep olamaz. Zira bir anonim şirketinin unvanında kullanılan elfaz [sözcükler] tabiiyeti hakkında teyit edici değildir. Evvelce kurulup sonradan imtiyazı feshedilmiş İnşaat-ı Bahriye ve Havuzlar Şirketi, Osmanlı İngiliz Havuzlar Şirketi unvanını haiz iken bir Osmanlı şirket idi. Bugün Avusturya’da ticaret yapan İngiliz Avusturya Bankası, Avusturyalı bir şirkettir. İşte maruzat-ı âcizi [aciz taleplerimiz] hülâsa edilecek olursa bunca resmi vesikalar, şirketimizin İsviçreli bir şirket olduğunu açıktan açığa ispat etmekte iken buna karşı ibraz olunan²⁰ anılan dilekçenin herhangi bir şekilde kanuni tesiri olamaz. Bugün aslında Almanyalı olan bir zatın vakti ile Osmanlı sıfatıyla dava açtığı anlaşılrsa acaba bu zat Almanya tabiiyetini zayi etmiş olur mu? Veyahut bu Alman, Osmanlı sıfatıyla ihtira beratı [patent] almış olsa sadece bunun için tabiiyetini değiştirmiş olur mu? Tabiiyet değiştirmek için ayrı bir kanun vardır ve ancak o kanun hükümleri dairesinde tabiiyet değişikliği yapılabilir? Hariciye Nezareti, alâmet-i fârika için takdim olunan mevzubahis dilekçenin takdim tarihinde Nestlé Kumpanyası’nın haiz olduğu tabiiyeti tahkik buyurmuş [araştırmış] olsa idi doğru bir yol takip etmiş olurdu. Halbuki Nezaret bunu tahkik edecek yerde zikredilen dilekçeyi senet [delil] ittihaz etti ve o dilekçeye karşı asıl tabiiyetin ispatı hakkında ne kadar evrak ve resmi vesikalar ibraz olunduysa cümlesini tesirsiz kabul ederek reddetti. Tabii olarak bu kadar mühim bir meseleyi halletmek için o derece asılsız bir varaka esas ittihaz edilemez. İsviçreli iken şirketimiz İngiliz diye kabul edilecek olursa Memâlik-i Osmaniye'deki ticaret hayatına bir hâtime [son] çekilmiş olur. Bugün harp dolayısıyla şeker ve süt Memâlik-i Osmaniye'de azalmış olup fiyatları yükselmektedir. Şirketimiz birçok müşkilata rağmen Türkiye’ye şekerli süt ve çikolata yetiştirmekte ve mahsulatı her yerde mazhar-ı rağbet olmaktadır. Cihet-i askeriye bütün hastahanelere Nestlé sütleri göndermektedir. Şu hâlde şirketimiz Türkiye’ye zarar vermekten pek uzak veya bilakis hizmet etmekle gurur duymaktadır.

²⁰ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 17/2.

Zaten şirketimiz İngiliz olsa idi İngiltere hükümeti mahsulatını Türkiye'ye ihraç etmesini hiçbir şekilde müsaade etmezdi ve şirketimiz de bundan bilmeceburiye kaçınırdı. Zira İngilizlerin düşman devletlere mal satması yasak altındadır.

Dosyamızın tekmil olarak Makam-ı Devletlerine tevdi edilmediği ve bir kısmının Hariciye Nezareti Tabiiyet Kalemî'nde ve bir kısmının da Ticaret ve Ziraat Nezaretinde kalmış olduğu fikrindeyiz. Yukarıda zikrettiğimiz evrakın cümlesi Makam-ı Devletlerine tevdi buyrulmamış ise bunların lütfen Hariciye Nezareti ile Ticaret ve Ziraat Nezaretinden istenilmesini ve evrakımızın layığıyla tetkiki suretiyle tabiiyetimizin tayinin istirhama cüret ederiz.”²¹

1 Temmuz 1916 tarihli bu uzun layihanın altına “Galata'da Sabit Bey Hanı'nda mukim [ikamet eden] Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk Kumpanyası namına Arthur Grabel bendeleri” ibaresi ve onun da altında ise “Nestlé Kumpanyası Dersaadet Şubesi Müdürü Arthur Graber” mührü ve imzası yer alıyordu.

Graber'in ayrıca yorumlanmaya ihtiyaç duymayan, gayet sade ve yalın bir lisan ve belgeler eşliğindeki savunma gibi dilekçesi Şûrâ-yı Devlet'in deneyimli Osmanlı devlet adamları tarafından görmezlikten gelinmedi. Ön yargılara esir olmak yerine adaleti tesis etme düşüncesiyle dikkatlice incelendi.

Şûrâ-yı Devlet'te İlk Hukuk Mütalaası

Bu arada Hariciye Nezareti'nin raporu ile buna karşı Nestlé'nin sunduğu dilekçe ve savunma belgeleri birleştirilerek Mülkiye ve Maarif Dairesinde okundu.²² Daire üyeleri, 7 Ağustos 1916 tarihli toplantılarında kendilerine sunulan bilgi ve belgeler ışığında süreci şöylece özetliyordu:

Hukuk Müşavirliğinin mütalaasında anılan şirketin vekili tarafından harpten önce 'alâmet-i fârika' yani marka hakkında hükümete verilen dilekçede şirket tabiiyeti İngiliz olarak beyan edildiği, kayıt muamelesinin o yolda yapıldığı, icra edildiği iddia edilen İsviçre tabiiyeti şeklinde düzeltme kaydının harbin başlamasına kadar talep edilmediği,

²¹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 17/3.

²² BOA. ŞD. 2836/44, Lef 12/1.

harbin devamı müddetince hasım yabancı tabiiyetlerin tanınmaması usulünün kabul edileceğinin elçiliklere ve Hariciye Nezaretine tebliğ edildiği, Nestlé'nin harp bitene kadar harpten önceki İngiliz tabiiyetiyle tanınacağı,²³ ancak harpten sonra tabiiyet değişikliği hakkındaki iddiasının sözkonusu olabileceği belirtiliyor. İngiliz bir şirket ile 1866 senesinde İsviçre'nin Cham şehrinde kurulan Condensed Milk Company unvanlı şirketin 'Nestlé Anglo Swiss Condensed Milk Company' namıyla birincinin şahsiyet ve unvanı ikinciye dönüşerek, İngilizce bir isim tahtında 1905 tarihinde kurulduğu, yeni şirketin, 23 Şubat 1896 tarihli yazı üzerine Ticaret ve Ziraat Nezaretince İngiliz tabiiyetinde olarak kayıt ve tescil olduğunun sabit olduğu, bu kaydın şimdiye kadar tashih ettirilmediği, kayıt ve tescil edilen müessesenin İngiltere'de geçerli olan usule göre kurulup İngiliz tabiiyetinde olduğu vurgulanıyor. Ardından da "harp esnasında hangi sebep ve bahane ile olursa olsun tebdil-i tabiiyet etmesine müsaade olunmaması" isteniyor ve hakkında düvel-i muhasıma tebaası için konulan hüküm ve kararların tatbik edilmesi lazım geleceği bildiriliyordu. Şûrâ-yı Devlet Dairesi, Hukuk Müşavirliğinin bu mütalaasını isabetli görerek, "gereğinin yapılmasının Hariciye ve Ticaret ve Ziraat nezaretlerine"²⁴ tebliğini karar altına aldı. Nestlé yönetimi, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin müsveddesini yazdığı karardan haberdar olunca hemen yeni bir dilekçe ile müracaatta bulundu.

Mahkemenin Hemen Karar Vermesini Önleyen İtiraz

"Birleşme İsviçre tabiiyeti altında oldu, Almanlar da İsviçre tabiiyetini onayladı"

Nestlé'nin bu süreçte üzerinde en fazla durup savunmasını üzerine kurduğu husus, "Nestlé şirketinin harb-i hazırdan evvel kendini Osmanlı hükümetine İngiliz Şirketi olarak tanıttığına ve harp ilanından sonra her ne kadar kendini İsviçreli olarak kayıt ve tescil ettirmiş ise de işbu sicil muamelesinin harpten evvelki tabiiyetine tesir edemeyeceğine dair Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği tarafından ileri sürülen mütalaa ile iş bu mütalaanın dayandığı sebepleri red" idi. Bu hususun açıklığa kavuşturulmasına büyük önem veren Nestlé Şubesi Müdürlüğü, konuyu ayrıntısıyla açıklayan bir dilekçeyi, "tabiiyet meselesi" Şûrâ-yı Devlet'te

²³ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 12/3.

²⁴ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 12/3.

havale edilince hemen makama arz eyledi ve dilekçesine yukarıda anılan iddiayı reddederek başladı. Nestlé'nin reddi iki hususa dayanıyordu. Birincisi, mevcut şirket, İngiliz ve İsviçre uyruklarına haiz iki ayrı şirketinin birleşmesiyle oluşmuştu. Birleşme sonucu oluşan şirket, İsviçre tabiiyetindeydi, bir başka deyişle birleşme İsviçre tabiiyeti altında olmuştu. Dolayısıyla Nestlé şirketi Şura'yı Devlet'e sunduğu dilekçeye, Harice Nezareti Hukuk Müşavirliği'nin mütalaasını, aşağıdaki sebeplerden dolayı "redde cüret ederiz" diye başlıyordu:

"Henri Nestlé Anonim Şirketi' 1860 senesinde 'Vevey' şehrinde yani İsviçre'de ve 'Anglo Swiss Condensed Milk Company' yine İsviçre'de 'Cham' şehrinde teşekkül ve 1905 senesine kadar ayrı ayrı icra-yı ticaret ettiler. İsviçre kanunlarına uygun olarak teşekkül eden bu iki şirket kuruluş tarihlerinden beri daima İsviçre tabiiyetini haiz oldukları gibi İsviçre Ticaret Sicili'ne İsviçreli olarak kayıt edildiler. 1905 senesinde bu iki İsviçreli şirket birleşerek yine İsviçre tabiiyetinde olmak üzere "Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk şirketini vücuda getirdiler. Ve şirket-i cedide [yeni şirket] şimdiye kadar İsviçre tabiiyetinde icra-yı muamele ve hareket ederek hiçbir zaman gerek yabancı ülkelerde gerek Memâlik-i Osmaniye'de İngiliz sıfat ve tabiiyeti ile bir gûnâ [hiçbir şekilde] muamelede bulunmamıştır. İş bu hakikat Ticaret ve Ziraat Nezareti-Celilesine verdiğimiz ve Osmanlı Şehbenderhanesince [Konsolosluğunca] doğrulanan vesaik-i resmîye-i mütebere [muteber resmi vesikalar] ile gerçekliği kesin olarak ortaya çıkmakta ve hatta anılan Nezaret harbin çıkmasından sonra ecnebi şirketler hakkında ilan olunan kanun gereğince usûlen yapılan müracaatımız üzerine işbu evrak-ı resmîyeye müsteniden şirketimizi İsviçreli olarak kayıt ve tasdik etmiştir.

Hakikat-i hâl yukarıda sunulan evrak-ı resmîye ile doğruluğu ispatlanmış olduğu halde Hukuk Müşavirliğinin şirketimizin İngiliz sıfatında olarak icra-yı muamele ettiğine dair kanaati anlaşılmamaktadır. Şirketimizin hiçbir zaman İngiliz tabiiyetini haiz olmadığı vâki olan müracaatımız üzerine Amerika Konsolosluğundan aldığımız ve ekte takdim ettiğimiz vesika ile teyit edilmiş olduğu gibi bilâkis şirketimizin Almanya Sefaretince İsviçreli olarak tanıttığımız ve

bu itibarla himaye edildiğimizin doğruluğunu ispatlayan vesika dahi ekte takdim edilmiştir.”²⁵

Dersaadet Şubesi, dilekçesinin bu kısmında özetle iki şirketin birleşmesinden meydana gelen Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk şirketinin gerek ayrı ayrı şirket halinde iken, gerekse 1905 senesinde birleşmeleriyle ortaya çıkan yeni şirketin İsviçre uyuğunda kaydedildiğini, İsviçre Ticaret Sicili'nde kayıtlarının bulunduğunu, bunu gösteren orijinal vesikaların İsviçre'deki Osmanlı Konsolosluğu tarafından tasdik edildiğini, tüm bu vesikaların Osmanlı makamlarına sunulduğunu belirterek, Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra bakanlığın yabancı şirketlerden talebi üzerine gidip tekrar müracaat ederek, yine İsviçre uyuğunda kayıt ve tasdiklerini yaptıklarını²⁶ ifade ediyordu. Böylece Hukuk Müşavirliğinin ileri sürdüğü savın geçersiz olduğunun altını çiziyordu.

Nestlé Şubesi'nin en önemli ikinci argümanı ise Almanya Konsolosluğunun şirketi İsviçre tabiiyetinde tanınmasıydı. Osmanlı Devleti ile müttefik olarak İngiltere'ye karşı savaş halinde olan Almanya'nın İstanbul'daki konsolosluğunun bu tasdiki ciddi anlamda ikna edici nitelikteydi. Bir şirketin isminde İngiliz ibaresi geçiyor diye İngiliz uyuğundan sayılamayacağını, “şirketin unvanının uyuğuna tesir edemeyeceğini”²⁷ belirterek itiraz eden Nestlé, bu görüşü ileri süren Hukuk Müşavirliğinin şirketin kuruluş tarihindeki tabiiyetini araştırma zahmetine katlanmadığına işaret ediyor ve şirketlerinin unvanındaki ibareden dolayı İngiliz uyuğunda kabul edilmesinin “alenen” hak ve adalet dışı olduğunu ifade ediyordu. Dersaadet Şubesi müdürü Arthur Graber'in tek isteği “Ticaret Genel Müdürlüğünde mahfuz bulunan dosyaları ile Sanayi Dairesi'nde mahfuz olan marka dilekçesinin” tekraren incelenmesinden ibaretti. Bu yapılırsa hakikat ortaya çıkacaktı. Graber, bu ve diğer hususları dilekçede gündeme getirerek, “tabiiyet meselesini” daha kapsamlı ve muteber vesikalarla lehine geliştirmeye gayret etti:

---

²⁵ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 11/1.

²⁶ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 11/1.

²⁷ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 11/2.

“Almanya hükümetinin şu anda İsviçreli olarak tanıdığı şirketimize himayesine bahsettiği ve şirketimizin şu anda İsviçre’den Memâlik-i Osmaniye’ye ticarî mallar ithal ve hatta Almanya Sefaretine ve Osmanlı kurumlarına sattığı nazar-ı itibara alınacak olursa bir İngiliz şirketinin böyle bir himayeye mazhar olması ve Memâlik-i Osmaniye’ye mal ithal etmesi imkân haricinde idüğü tezahür eder.

Hukuk Müşavirliğinin raporunda şirketimizin güya hükümet-i Osmaniye’ye İngiliz olarak tanıttığına delalet ettiği beyan olunan istidaya gelince anılan istidanamede şirketimizin “Anglo Swiss namıyla yâd olmasına İngiliz tabiiyetini haiz olduğu manasını çıkarmak doğru olamaz. Çünkü bir şirketin unvanı tabiiyetine tesir edemez. 1321 [1905] senesinde Ticaret ve Ziraat Nezaretine takdim ettiğimiz istidanameden çıkartılan tabiiyet Hukuk Müşavirliğince “tayin-i tabiiyyet [uyruk belirleme]” maddesinde esas olarak kabul edilecek yerde iddiamız veçhile anılan tarihte şirketimizin haiz olduğu tabiiyetin araştırılması lazım gelirdi. Ve şirketimizin anılan tarihte hangi tabiiyeti haiz idüğü anlaşıldıktan sonra hüküm verilmek icap ederdi. Mamafih tarih-i tesisinden [kuruluş tarihinden] beri hiçbir zaman İngiliz tabiiyetinde bulunmamış ve o tabiiyet ile hareket etmemiş olan şirketimizin unvanındaki İngiliz ve İsviçreli tabirinden dolayı İngiliz addolunması alenen hak ve adalete aykırıdır.

Açıktan açığa İsviçreli olan şirketimiz Hariciye Nezaretinin iddiası veçhile İngiliz olarak tanınacak olursa Memâlik-i Osmaniye’deki ticari hayatına son verilmiş olur.

Ticaret ve Ziraat Nezareti ibraz olunan evrakımızı enine boyuna tetkik ettikten sonra şirketimizin İsviçreli olduğuna kani olup şirketimizi bu tabiiyet ile tescil etti. Zaten Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliğinin raporunda şirketimizin esasen İsviçreli olduğu ve İsviçre mahkemelerince şirketimizin İsviçreli olarak tanıtıldığı ve merkezlerinin İsviçre’de bulunduğu tasdik edilmekte ve ancak şirketimizin harbin bitiminden sonra tashih ve tabiiyet talebinde bulunabileceği ileri sürülmektedir.

Şirketimiz harpten evvel kendini tescil etmek lüzumunu görmedi. Zira ecnebi şirketler hakkındaki kanun ancak harpten sonra neşredildi. Ve şirketimiz de derhal kendini yukarıdaki asli tabiiyetiyle kayıt ve tescil ettirdi.

Şirketimiz şimdiye kadar hiçbir defa İngiliz sıfatıyla kendini Osmanlı mahkemelerinde tanıttırmadı. Her halde meselenin layıkıyla halli Ticaret Genel Müdürlüğünde mahfuz bulunan dosyamız ile Sanayi Dairesi'nde mahfuz olan alâmet-i fârika [marka] hususundaki istidamızın Ticaret ve Ziraat Nezaret-i Celilesinin davet ve tetkiklerine bağlı olduğunun bu veçhile incelemeler buyurulması hususi şekilde istirham edilir.”²⁸

Arthur Graber, bu kapsamlı savunma dilekçesini Şûrâ-yı Devlet Başkanlığına arz etti.

Mülkiye ve Maarif Dairesi, Hukuk Müşavirliğinden Yeni Mütalaa istedi

Şûrâ-yı Devlet, Dersaadet Nestlé Şubesi'nin bu ilave açıklamasını önemseyerek, işleme koydu ve 12 Ağustos 1916 tarihinde gereği için Mülkiye ve Maarif Dairesi'ne gönderdi. Anlaşılan o ki Şûrâ-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi, Arthur Graber'in savunma ve ilave delillerle birlikte sunduğu dilekçelerden etkilendi. Bu nedenle hemen nihaî bir karar vermek yerine 23 Ağustos 1916 Çarşamba günü yaptığı oturumunda ara karara vardı. Daire kararını 4 esas üzerine oturttu. Karar zabıtnamesinin birinci kısmında davanın kimler tarafından hangi gerekçeyle açıldığı bir kez daha tespit edilerek, hem kararın oturduğu temel ifade edildi, hem de ilgili daire olarak davaya neden baktıkları açıklandı. Buna göre Daire üyeleri, hem Hariciye Nezaretinden, hem Nestlé şirketinden gelen bütün belgeleri tek tek masaya yatırıp, inceleyerek müzakere etmişti:

“Balık Pazarı'nda Şekerci Mehmed Refet Efendiyle 'Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk Company' nam şirket arasında meydana gelen dava münasebetiyle tetkik edilerek harpten önce İngiliz tebaası ve harp çıktıktan sonra İsviçre tebaası sıfatlarıyla hareket ettiği anlaşılan bu şirketin tabiiyet meselesinin Şûrâ-yı Devletçe incelenmesi istenildiğine dair Hariciye Nezaretinden havale edilen 11 Haziran 1332 tarihli resmi yazısı ile ekleri, bu bağlamda bazı ifadeler ve itirazları içeren hususlar, anılan şirket tarafından verilen arzuhalleri ve bağlı ekleriyle birleştirilerek okundu...”²⁹

²⁸ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 11/2.

²⁹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 9/2.

Evela Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği'nin Tabiiyet Müdürlüğü belgelerine dayanarak oluşturduğu görüş, Şûrâ-yı Devlet'in ilgili dairesinin kararının ikinci aşamasında açık bir şekilde özetlendi:

“... Hukuk Müşavirliğinin evrak meyanında bulunan raporunda anılan şirket vekili tarafından alâmet-i fârîka hakkında önceden Ticaret Nezaretine vaki olan müracaatta İngiliz tabiiyetinde olduğu beyan ve ikrar olunması ve vekâletnamesinin İngiltere'den tanzim edilmesi de şirketin İngiliz tabiiyetinde olduğuna karine teşkil etmesine mebni iş bu şirketin harbin çıkmasına kadar İngiliz tebaası sıfatıyla hareket ve bu sıfattan istifade ederek, devam eden harbin ortaya çıkmasından sonra İsviçre tabiiyeti iddiasında bulunduğu anlaşıldığından anılan şirketin harp sonuna kadar İngiliz tabiiyetinde tanınması lazım geleceği ileri sürülüyor...”³⁰

Ara kararın üçüncü kısmında ise şirketin kendini savunması çok açık ve özet şekilde veriliyordu:

“... Şirket tarafından verilen arzuhallerde ise şirketin tabiiyeti hakkındaki beyanatına istinat olunan vekilin Ticaret Nezaretine ibraz ve ita etmiş olduğu [gösterip verdiği] vekâletnamesinde şirketin İsviçreli bulunduğu açıkça bildirilmiş olduğundan hilaf-ı hakikat ve mezuniyet olan beyanat, şirket isminin tercümesinden mütevellit bir hata eseri olduğu gibi ecnebi şirketlerin beyanname almaları hakkında harpten sonra ilan olunan kanuna uygun olarak yapılan müracaatları üzerine şirketin kurulduğundan beri İsviçre tabiiyetini haiz olduğu Ticaret Nezaretince icra kılınan resmi tetkikler ile sabit olarak o sıfatla kayıt ve tescil ve beyanname verilmiş olmasıyla mesele-i tabiiyet kanunen aşikâr olduğu ve şimdiye kadar Memâlik-i Osmaniye'de İngiliz sıfatıyla hiçbir hareket ve istifadesi vâki olmayıp bilakis harpten önce Ticaret-i Bahriye Mahkemesine İsviçre tebaası sıfatıyla müracaat ettiği resmen ispat edilmiş olduğuna dair serd olunan itirazlar ile...”³¹

Bu ibarelerden anlaşılıyor ki Nestlé, Şûrâ-yı Devlet'e yeni bazı belgeler sunarak, en azından ilk oturumlarda bir karar çıkmasını önlemeyi başarmıştı. Bu yeni belgelerin birincisi, Birinci Dünya Harbi başlamadan önce Ticaret-i Bahriye [Deniz Ticaret] Mahkemesine İsviçre

³⁰ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 9/2.

³¹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 9/2.

tebaası sıfatıyla yaptığı müracaattı. Bu bile tek başına tartışma kabul etmez şekilde İsviçre uyruğu sıfatını kullandığını, dolayısıyla Şekerci Mehmed Refet Efendi'nin iddiasının geçersiz olduğu savını güçlendiriyordu. İkincisi de ilk kez Nestlé, kendine karşı en büyük delil olarak ileri sürülen vekilinin İngiliz uyruğu unvanını Ticaret Nezareti nezdinde kullandığına dair iddiayı ise vekilin haddini aşan bir uygulaması olduğunu, oysa vekilin elindeki vekâletnamede açık şekilde şirketin İsviçreli olduğunun bildirildiğini kaydediyor, dolayısıyla bu beyanın "hakikat ve yetki dışı" olduğunun altını çiziyordu.

Şûrâ-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi, bu savlardan etkilenmiş olmalı ki, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliğinin mütalaasını tatminkâr bulmadığını, Müşavirliğin yeni ibraz edilen evrak içerikleri ile Osmanlı Devleti'nde mukim yabancıların uyrukları hakkındaki kural ve usule göre araştırma yapılmasını, ardından bir mütalaa oluşturmasını Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliğinden talep etti.³²

Böylece Ağustos'ta yapılan bu toplantıda alınan karar, 5 Eylül 1916 tarihli bir yazıya dökülerek Hariciye Nezareti'ne gönderildi. Davanın veciz şekilde özetlenmesinin ardından Nestlé tarafından yapılan yeni itirazlar ve ortaya konulan evraklar ile Osmanlı Devleti'nde ikamet eden yabancıların tabiiyetlerini tayin ve tasdik etme hakkındaki usul ve kurallara göre Hukuk Müşavirliğinin yeni bir tetkik icra edip sonucu bildirmesi istendi. Bu çerçevede iade şartıyla gerekli belgeler de Nezarete gönderildi.³³

Nestlé Şûrâ-yı Devlet'e yeni belgeler sunuyor:

"Vekilin [avukatın] hatasının şirketimize tesiri olamaz"

Nestlé Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi Başkanlığına sunduğu 18 Eylül 1916 tarihli dilekçede ısrarla "Nestlé Şirketi'nin 1914 yılı Haziran ortasında yani harpten evvel İsviçre tebaası sıfatıyla Dersaadet Ticaret-i Bahriye Mahkemesine müracaatla 175 numarada kayıtlı olan davayı" açtığına işaret ediyor ve bu davadaki tabiiyetinin şirket tarafından İsviçre olarak vurgulanmasına dikkat çekiyordu. Ayrıca Nestlé "Alâmet-i fârikası"nın birleşme sonrası oluşan yeni Nestlé şirketine devri

³² BOA. ŞD. 2836/44, Lef 9/2.

³³ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 7/2.

bağlamında 1321 [1905] senesinde şirket vekili Dalacyo tarafından Sanayi Dairesine ibraz olunan vekaletnamede de yeni şirketin İsviçre tabiiyetli olduğunun altı çizilerek, “Şirketimiz 1328 [1912] senesinde Dersaadet’teki şubelerini açtığı zaman müdür Mösyö Müller’e verilen vekaletnamede (ki Osmanlı Şehbenderhanesince de tasdiklenmiştir) [şirketin] tabiiyeti yine İsviçreli olarak gösterilmiştir”³⁴ deniliyordu. Anılan vekâletnamenin kendilerinde olduğunu ve tasdikli suretinin mahkemeye takdim edileceğini belirten Nestlé yetkilileri, Şûrâ-yı Devlet’ten “Sanayi dairesinde mahfuz bulunan 1321 [1905] tarihli vekâletnamenin de lütfen celbini istirham ederiz” talebinde bulunuyordu. Dilekçede belirtildiğine göre arz edilen bu resmî evraklar, Nestlé’nin tabiiyetini açık şekilde ortaya koyuyordu. Ayrıca “ecnebi şirketler hakkında Osmanlı hükümetinin neşrettiği özel kanun üzerine Nestlé şirketi Ticaret Nezaretince İsviçreli olarak tanınmış” idi.

“Hükümet-i Osmaniye nazarında şirketimizin mevcudiyet-i kanuniyesi ancak o zaman başladı”³⁵ diyen Nestlé yöneticileri, Hukuk Müşavirliğinin çıkardığı sonuçlar ile hukuki esasları bağdaştırmanın mümkün olmadığını altını ısrarla çiziyorlardı. Zira Nestlé, Hukuk Müşavirliğinin Nestlé vekili Dalacyo’nun tabiiyete daire mütalaaların geçersiz olduğunu, bunu Hukuk Müşavirliğinin iddiasının ispatı için kullanmasının yetersiz olduğunu kaydediyordu. Nestlé, Sanayi Dairesine sunduğu dilekçeyi şöyle bitiriyordu:

“Hukuk Müşavirliğinin mütalaası veçhile vekillik akval ve tasarrufatının [söz söyleme ve kullanma yetkisinin] müvekkiline izafe olunabilmek için müvekkilin mezuniyeti [izin vermiş olması] şarttır. Vekilimiz Dalacyo tabiiyetimizi ikrara mezun olmadığı gibi yedindeki [elindeki] vekâletnamenin sarahatine muhalif olarak bir sehivde [yanlışta] bulundu ki bunun şirketimize katiyen tesiri olamaz. Şirketimiz bervech-i bâlâ hükümet-i Osmaniye’ye kendini daima İsviçreli olarak tanıttı. Binaenaleyh bir tercüme hatasının bunca delâil-i kanuniye [kanunî deliller] karşısında ittihaz edilmesindeki isabetsizlik aşîkârdır.”³⁶

Nestlé’nin Sunduğu Yeni Belgelerden Örnekler

³⁴ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 10/1.

³⁵ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 10/1.

³⁶ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 10/1.

1900 tarihli marka tescilinde İsviçre tabiiyeti yazıyor

Nestlé'nin Şûrâ-yı Devlet'in ilgili dairesine sunduğu delillerden biri de İtalyan tebaasından olup da Galata'da Zülfari Sokağı 17 numaralı dairede ikamet eden ve Nestlé'nin dava vekili bulunan J.B. Dalacyo imzasıyla Ticaret ve Nafia Nezaretine takdim ettiği dilekçeydi. 14 Nisan 1900 tarihli bu dilekçede; İsviçre tebaasından olan ve Vevey şehrinde ikamet eden Henri Nestlé Anonim Şirketi sahiplerinin imal ettikleri süt hülasası üzerine yapıştırılmak için bir gemi ve yine süt hülasası ve sütlü un üzerlerine yapıştırılmak için bir kuş yuvası resimlerini içeren iki adet alâmet-i fârikanın numunesinin takdim edildiği, kendileri için gerekli olan bir adet ilmühaberinin verilmesi Dalacyo tarafından Nezaretten talep ediliyordu³⁷. Dolayısıyla 1900 yılında Ticaret Nezareti'nin ilgili dairesine verilen bu dilekçeyle marka tescili yapılmış olunuyordu.

Nestlé'ye göre yine 14 Nisan 1900 tarihli "kayıt sureti"nde yer alan ifadeler, "İsviçre tabiiyetini" kesin bir şekilde ortaya koyuyordu:

"Alâmet-i fârika [Marka] sahibinin isim ve ikamet mahalli İsviçre Devleti tebaasından İsviçre'de Vevey şehrinde mukîm Henri Nestlé nam Anonim şirketi.

Vekilinin isim ve ikamet mahalli ve sıfatı İtalyan devleti tebaasından Galata'da Zülfari Sokağında mukîm J.B. Dalacyo.

Mamulat ve eşyanın cinsi: Süt hülasası üzerine un ve lebeyiye

İş bu alâmet-i fârikasının bir adedi balâya ve diğer bir adedi dahi bir varakaya yapıştırılarak Adliye Nezaret-i Celilesine li-ecli'l-irsal icabı icra ve resim [vergi] miktarı olan sekiz adet Osmanlı altını canib-i muhasebenden ahz ile mukabilinde makbuz senedi ita edilmiştir.

Sanayi Dairesi Müdürü Hulusi

Vekil J.B. Dalacyo"³⁸

1912 tarihli Müller Vekâletnamesi'nde İsviçre tabiiyeti yer alıyor

Nestlé tarafından Şûrâ-yı Devlet'e sunulan belgelerden biri de Osmanlı İmparatorluğu Londra Başşehbenderliği tarafından 24 Şubat 1916 tarihinde onaylanmış bulunan Nestlé vekili Mösyö Müller'e verilen

³⁷ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 13/1.

³⁸ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 14/1.

vekâletname³⁹ hakkındaydı. Bu vekâletname son derece önemliydi. Çünkü Osmanlı memurları tarafından tasdik edilen 1912 tarihli bu vekâletnamede şirketin tabiiyeti olarak İsviçre zikrediliyordu.

Fransızca kaleme alınan vekâletnamenin Osmanlıcaya çevirisi şöyleydi:

“İş bu varaka ile herkesçe malum ola ki İsviçre’de Zug eyaletinde “Cham” şehrinde ve İsviçre’de Vaud eyaletinde ‘Vevey’ şehrinde mukim, Londra’da Eastcheap Sokağında 6 ve 8 numaralarda yazıhanesi bulunan ve ‘Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk Company’ ismiyle tesmiye edilen şirket – ki İsviçre kavânini mucebince [kanunları gereğince] teşekkül etmiş ve tescil edilmiş bir şirkettir.- Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve İran’da vekil-i kanunisi olmak üzere Mösyö Edvar Müller’i nasb ve tayin etti.

İş bu vekâletname bundan dört sene akdem [önce] yani 5 Eylül 1912 tarihinde tanzim edilmiş ve Osmanlı şehbenderhanesince tasdik kılınmıştır. Mösyö Müller bu vekâletname ile İstanbul’a gelip bununla şirketi Hükümet-i Osmaniye’ye tanıttı. Şimdi bu vekâletnamede Şirketin İsviçre kavânini mucebince teşekkül ettiği ve orada müseccel olduğu [tescil edildiği] muharrerdir [yazılıdır]. Bir şirket hangi devletin kavanini mucebince teşekkül ederse o devletin tabiiyetine haiz olur.

Emir buyurulursa vekâletnamenin tasdikli tercümesini takdim ederim.”⁴⁰

Şûrâ-yı Devlet’e sunulan iki Fransızca belge

Nestlé, İngiliz tabiiyetinde olmadığını ispatladığını ileri sürdüğü iki Fransızca belgeyi de Şûrâ-yı Devlet’e takdim etti. İki Fransızca belgenin biri 1906, diğeri 1912 tarihliydi.

1- 22 Ocak 1906 tarihli belgenin Fransızcadan günümüz Türkçesine çevirisi şöyleydi:

“Yetki Belgesi

Aşağıda imzası bulunan--- adresinde kâin Henri Nestlé Anonim Şirketi, bu belgeyle İtalyan vatandaşı Bay J.B. Delaggio’ya, İstanbul

³⁹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 4/1; BOA. ŞD. 2836/44, Lef 5/2.

⁴⁰ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 6/1.

(Türkiye) Patent Bürosu nezdinde, her türlü gerekli formaliteleri deruhte etmek ve Markaların, Londra 6&8 Eastcheap ile Vevey İsviçre adreslerinde kain Nestlé and Anglo Swiss Condeened Milk Company'ye transfer işlemlerinde kendisini temsil amacıyla No: 182/ 240 sayılı isim hakkı ve şirket sahibi olmak suretiyle, yetki vermiştir.

Londra'da 22 Ocak 1906 tarihinde hazırlanmıştır.

Gustave Aguet adına

Henri Nestlé Anonim Şirketi

İmza okunmamaktadır.

Şahitler:

.....

6&8 Eastcheap London

Donnison&Son.

Noterler

147, Leadenhall St. London

(Pul)

İmza

22 Ocak 1906

Aşağıda imzam bulunan ve Londra No: 147 Leadenhall Street'te mukim, Kraliyet Yetkisiyle Kamu Noteri olarak görev yapan ben John Alfred Donnison,

Tüm ilgilileri resmi olarak bilgilendirim:

Yetki Belgesi altında imzası bulunan "Gustave Aguet" imzası, Gustave Aguet'nin kendi elinden çıkmıştır. Adı geçen, aşağıda imzası bulunan Noter tarafından iyi tanınmakta olup, No: 6&8 Eastcheeap Londra İngiltere adresinde kâin, "Henri Nestlé Anonim Şirketi" yöneticilerinden birisidir ve adı geçen şirket adına imzaya yetkilidir. Bahse konu imza bizzat kendisi tarafından, benim ve tasdik eden tanıkların huzurunda atılmıştır.

Buna istinaden, aşağıdaki belgeleri, gereği ve lüzumu için imzam ve mührümle teslim ederim.

Londra, 22 Ocak 1906.

(İmza)

Londra, Türkiye Başkonsolosluğunda, aşağıda imzası bulunan, Londra’da kâin kamu noteri John A. Donnison’un imzası tasdik edilmiştir.

Londra, 13 Şubat 1906

Başkonsolos adına, idari memur R. Danial

Pullar ve tarih Londra Türkiye Başkonsolosluğu mührü.”⁴¹

2- 6 Nisan 1915 tarihli ikinci belgenin çevirisi şöyleydi:

“Legalizasyon: No: 377

Ben aşağıda imzası bulunan Eugene Monod, İsviçre, Vaud kantonu, Vevey idari bölgesi kamu ve yeminli noteri olarak, aşağıda imzası sunulan A. Roussy’nin imzasının sahiciliğini tasdik ederim. Adı geçen, İsviçreli Nestlé Şirketinin delege yöneticisi olup, tarafımdan yakinen tanınmaktadır.

Bilgi ve gereği için ve hukuken geçerli olmak kaydıyla, Vevey, İsviçre’de 6 Nisan 1915 tarihinde hazırlanmıştır.

*E. Monod noter (mühür)
Monod(Noter)*

İmza: E.

No: 162

*Legalizasyon ve imza
tasdiki için görülmüştür.*

*Lausanne, 8 Nisan 1915
Konsolos*

⁴¹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 5/1; BOA. ŞD. 2836/44, Lef 5/2.

İmza
*okunamamaktadır.*⁴²

İtirazlara Babialı Hukuk Müşavirliği son noktayı koydu

Babialı Hukuk Müşavirliği hazırladığı raporunu Şûrâ-yı Devlet Riyasetine 13 Ağustos 1917 tarihli bir üst yazı ile takdim etti. Böylece Şûrâ-yı Devlet'in 6 Eylül 1916 [24 Ağustos 1332] tarihli ve 9 numaralı tezkire ile istediği yeni tetkikat tam bir sene sonra tamamlanıp, "... mezkur şirketin İngiliz tabiiyetinde addolunarak harb-ı hazır esnasında herhangi bir sebep ve bahane ile tebdil-i tabiiyet etmesine müsaade olunmaması ve hakkında düvel-i muhasama tebaası için mevzu ahkâm ve mukarreratın tatbik edilmesi lazım geleceğine dair yazılan mütalaanâme sureti"⁴³ diye gönderildi. Müşavirlik hiçbir şüpheye yer bırakmayacak açıklıkla kendi görüşünü ortaya koyuyordu.

Babialı Hukuk Müşavirliği yazılan 10 Temmuz 1333 tarihli 4 sayfalık mütalaasında önce kendine gelen tüm belgeleri "Nestlé and Anglo Swiss Condensed Milk Company namındaki şirketin tayin-i tabiiyeti hususuna ilişkin olarak Şûrâ-yı Devlet Riyaset-i Celilesinden gelip havale buyurulan 9 numaralı ve 24 Ağustos 1332 [6 Kasım 1916] tarihli tezkire ve ekleri, aynı mesele hakkında Umur-ı İdariye Müdüriyet-i Umumiyesiyle Tabiiyet Müdüriyetinin 54915 numaralı ve 19 Mart ve 14 Haziran 1333 [19 Mayıs ve 24 Ağustos 1917] tarihli müzekkereleri ve ilgili şubelerden getirtilen farklı evraklar]ile birleştirilerek mütalaa olundu"⁴⁴sözleriyle sıralayıp itina ile gözden geçirildiğini ihsas etti.

Kronolojik gelişme esasına göre kurguladığı mütalaasında Nestlé'nin 1899 tarihli vekaletname ile İtalyan Dalacyo'yu [Delaggio] vekil tayin ederek, konsantre süt ve sütlü una ait alâmet-i fârika numuneleri Ticaret ve Nafia Nezaretine verip şirketin Vevey'de teşekkül edildiğini ve İsviçre tabiiyetini haiz olduğunu beyan ettiğini ve gerekli kanunu işlemin yapılmasıyla "alâmet-i fârikalar hakkında" kanuni himayenin temin

⁴² BOA. ŞD. 2836/44, Lef 28/1.

⁴³ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 8/1.

⁴⁴ Mütalaanamenin müsveddeleri için ayrıca bkz. BOA, HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 9/1; HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 9/2; HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 10/1, HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 10/2; HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 10/3.

edildiğine dair yazı talep edildiğini hatırlatıyordu. “Henri Nestlé şirketinin İsviçre tebaasından olduğu ve anılan alâmet-i fârikadan bir numunenin de özel deftere iliştiirildiği” kaydedilen mütalaada, bir diğer markanın da Adliye Nezaretine gönderildiği, gerekli harçların da alınmasıyla 14 Haziran 1900 tarihinde anılan Nezaretin Sanayi İdaresince kaydedildiği tekrarlanıyordu.

Ardından da *“İşbu birinci şirketin İsviçre tabiiyetini haiz olduğu hükümet-i seniyece azade-i tereddüddür.”* denilen mütalaanamede, esas sorunun “1866 senesinde İsviçreli ve İngiliz sermayedarlar tarafından İsviçre’nin Zug Kantonuna bağlı Cham şehrinde kurulan ‘Condensed Milk Company’ unvanlı şirketle” ile Henri Nestlé şirketinin birleşmesiyle ortaya çıktığının altı çiziliyordu. Şirket her ne kadar İsviçre kanunlarına uygun olarak kurulup birleşmiş olsa da Londra’daki üç kurucusu ile genel müdürlerinden birinin ikametgâhlarının şirketin Londra merkezinin adresiyle aynı olduğunu, üstelik bunu gösteren belgenin de “kâtib-i adli” yani noter tasdikli olduğu ifade ediliyordu. Bunun yanı sıra noter tasdikli belgelerin şirketin İsviçre kanunlarına uygun olarak teşekkül etmediğini gösterdiğini ileri süren Hukuk Müşavirliği, *“İmdi vekâletnamede şirketin İsviçre kanunlarına uygun kurulduğuna dair bulunan fıkralar Londra’daki müessesenin İsviçre tabiiyetini haiz olduğunu ispat edemeyeceği gibi diğer taraftan İngiltere’de cari usul veçhile İngiltere’de ikametgâh kabul edip tescil edilmiş olan şirketlerin İngiliz tabiiyetini haiz kabul edilmelerini, anılan müessesenin İngiltere tabiiyetinde bulunduğunu irae eder [gösterir].”*⁴⁵ yargısına varıyordu.

Hukuk Müşavirliği Nestlé’yi, *“Londra müessesesinin İsviçre tabiiyetinde bulunduğu farz ve kabul edilse bile iş bu müessesenin ve şirketin Ticaret Nezaretinde İngiliz tabiiyetinde olarak kayıtlı olduğu vekile ve hatta şirkete malum olduğundan tashih ettirilmesi icap ederken bu kayıt tashih ettirilmemiş ve bilakis menfaati icabı olarak evvelce kabul ettirdiği İngiliz tabiiyetini İngiliz kalmaktaki menfaatinin zevaline kadar muhafaza eylemiştir.”*⁴⁶ ifadeleriyle ikili oynamakla itham ediyordu.

⁴⁵ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/2.

⁴⁶ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/2.

Nestlé'nin İngiliz tabiiyetinde olduğu halde neden bunu kabul etmediğini ise mütalaada şöyle izah ediliyordu:

“Harb-i Umuminin ortaya çıkması üzerine hükümet, evvela kapitülasyonları kaldırdı ve sonra harbe dahil olarak hasım ülkelerin Osmanlı tebaasına karşı ittihaz etmiş olduğu zorlayıcı tedbirlere ‘mutabık’ olmak üzere tedbirler almış ve özetle 18 Mart 1917 tarihinde kanuniyeti tasdik edilen ‘Tebaa-i Osmaniye'nin Düvel-i Muhasama ve Müttetikleri Tebaasına Karşı Olan Düyûn ve Taahhüdatı Hakkındaki 7 Aralık 1914 tarihli Kanun-ı Muvakkat’ ile harp tarihinden itibaren Osmanlı tebaasının hasım devlet ve müttetiklerinin tebaasına karşı vadeleri biten borçları için faiz işlememesi ve anılan tebaadan olan adi ve hükmi şahıslara karşı Osmanlılar tarafından vuku bulan taahhüt ve borçların harbin devamı müddetince yerine getirilmemesinden dolayı hiçbir şekilde sonuç ve sorumluluk doğurmamasının esaslarını ortaya koymuştur. Daha sonra 13 Aralık 1914 tarihli Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasim Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun-ı Muvakkati’ yayınlamak üzere yabancı ülkelerde kurulup Memâlik-i Osmaniye’de şube veya acente kurup açacaklara bazı kayıt ve şartlar koymuş ve evvelce Memâlik-i Osmaniye’de tesis etmiş oldukları şube veya acentehaneler marifetiyle halen işlemler yapmakta bulunan o kabil şirketler için de yukarıda geçtiği gibi kanunî kayıt ve şartları işbu kanunun yürürlük tarihinden itibaren altı ay zarfında ifa edeceklerine dair iki ay zarfında bir taahhütname vermelerini mecbur kılmıştır. Anılan kayıt ve şartlar; şirketin unvanını, kuruluş yerini, tabiiyetini, sermaye miktarını ve Osmanlı ülkesindeki işlemlerinde Osmanlı kanunlarına uymayı üstlendiğini içeren bir dilekçeyi, şirketin iç yönetmeliğinin tasdikli bir suretini şirketin merkezi bulunan ülkenin yürürlükteki kanunlarına uygun olarak teşkil etmiş ve halen icra-yı muamele eylemekte bulunmuş olduğunu içeren hükümeti tarafından verilmiş bir şahadetnameyi, ve şirket vekilinin vekaletnamesini vermekten ibarettir.”⁴⁷

Hukuk Müşavirliğinin yukarıdaki açıklamasına göre Nestlé'nin yapması gereken “dilekçeyi, şahadetnameyi ve vekâletnameyi” vermekten meydana geliyordu. Yine Müşavirliğe göre “1906 senesinde İngiltere tabiiyetinde tanınmış olan şirket [Nestlé], bu madde-i kanuniye

⁴⁷ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/2.

ahkâmına tevfiik hareket etmiştir.” Mütalaasının devamında bu sürecin ayrıntısını aktaran Hukuk Müşavirliği, Nestlé şube vekili Edwar Müller’in yeni bir vekâlet getirdiğini, bu vekâlette Vevey Müessesese Müdürünün imza ve mührünün Vevey noteri ve diğer memurların mühürleriyle tasdik edilmiş şekilde bulunduğunu, hatta Osmanlı Cenevre Başşehbenderliğinin de mührüyle onayladığını aktarıyordu. Mütalaaya göre şirket, vekili vasıtasıyla Osmanlı kanunlarına uyacağına dair bir taahhütname ile şirket nizamnamesinin tasdikli suretini, şirket merkezinin Vevey’de olduğunu, İsviçre tabiiyetinde olarak İsviçre’nin yürürlükteki kanunlarına uygun şekilde teşkil ettiğini ve halen faaliyet gösterdiğini içeren İsviçre Vaud Kantonu’ndan tasdikli bir beyanname ve kanunen talep olunan diğer evraktan başka tabiiyetini gösteren iki vesikayı takdim eylemişti.

Sunulan bu belgelere dayanarak, iki ayrı şirketin İsviçre’de kuruluş ve birleşmeleriyle ilgili ayrıntılı bilgileri özetleyen⁴⁸ Hukuk Müşavirliği, yeni şirketin “Nestlé Anglo Swiss Milk Company” unvanıyla İngilizce bir isim altında kurulduğunu, Londra’da bir şubesi bulunduğu gibi ikametgâhının da orada “Londra Tepesi nam mahalde Eastcheap”te olduğunu, Henri Nestlé şirketinin de yeni iç yönetmelik gereği “alâmet-i fârikalarını” bu şirkete devrettiğini hatırlatıyordu. Yeni şirket [yani Nestlé İngiliz İsveç Süt Şirketi] bu markasını kayıt için 1 Nisan 1316 tarihinde Osmanlı Hükümetine dilekçe vermiş ve Hükümet de 1 Haziran 1316’da bunu tanımıştı. Bu arada Henri Nestlé şirketi, daha önce İstanbul’da Sanayi İdaresi nezdinde sahip olduğu marka haklarının yeni şirkete devri için 22 Kânunusani (Ocak) 1906 tarihli vekâletname ile Mösyö Dalacyo’ya vekâlet vermişti. Bu vekâlet Londra’da düzenlenmişti ama üzerinde şirket merkezinin orada bulunduğuna dair bir kayıt yer almıyordu. Buraya kadar herhangi bir sorun bulunmuyordu. Ancak aynı gün aynı şahsa, birleşme sonucu kurulan Nestlé Anglo Swiss Milk Company şirketi tarafından verilen ve Nestlé Henri şirketinin konsantre süt ve sütlü un hakkında Memâlik-i Osmaniye’de elde ettiği alâmet-i fârikaları satın alma yetkisi veren vekaletname her şeyi değiştirmişti. Çünkü bu ikinci vekâletnamede Nestlé’nin “Londra’da “Eastcheap” sokağında 6 ve 8 numarada ve İsviçre’de Vevey’de ikamet ettiği” [Ek 4] yazılıydı.

⁴⁸ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/3.

Hukuk Müşavirliği vekâletnameler üzerindeki dikkatlice iz sürmesi sayesinde şu gerçeği ortaya çıkarmıştı: “İki şirketin de vekâletini haiz olmak sıfatıyla Mösyö Dalacyo iki adet alâmet-i fârikadaki hukukunun devir ve ferağı ve bu alâmetlerin [yeni şirket tarafından] alınması bağlamında icap eden muameleleri hakkıyla yerine getirdiği, Ticaret ve Ziraat Nezaretine verdiği 11 Şubat 1321 tarihli dilekçede müvekkili İsviçre’de Vevey şehrinde mukim Henri Nestlé nam anonim şirketine süt hûlasası ve un lebeni hakkında verilmiş buyurulan ruhsatnamedeki alâmet-i fârikanın anılan şirket tarafından *İngiltere Devleti tebaasından Londra şehrinde ve İsviçre’de Vevey şehrinde kâin Nestlé ve Anglo Siwiss Condense Milk Company nam şirkete devir ve ferağ eylemiş olduğundan* gereğinin yapılmasını talep edilmesiyle [Ek 5] bu şirket namına kayıt ve tescil işlemlerin yapılp durumun Adliye Nezaret-i Celilesine bildirilmesi Sanayi Müdüriyetinin 8 Haziran 1322 tarihli müzekkeresinde [Ek 6] beyan olunmuş ve yeni şirketin alâmet-i fârikalarını tescile esas teşkil eden bu vesikada dahi yeni şirketin İngiliz tabiiyetini haiz olmak üzere kayıtlı bulunmuştur.”⁴⁹

Vevey’deki şirketin hangi tabiiyette bulunduğunu araştırmaya gerek yoktu. Asıl dikkate alınması gereken, “İngiliz tabiiyetinde bulunduğu vekil Dalacyo’nun yazılı beyanı üzerine Ticaret ve Ziraat Nezaretinin resmi kayıtlarıyla sabit olan Londra’daki şirketin tabiiyeti” idi. Bu noktada Hukuk Müşavirliği şöyle bir akıl yürütme yapıyordu: “İmdi ikametgâhi Londra’da bulunan bu şirketin orada kayıt ve tescil edilmiş olması zaruridir. Londra’da kayıt ve tescil edilen her şirket İngiliz kanununca İngiliz tabiiyetine haizdir.” Hukuk Müşavirliği Nestlé’nin İngiltere ve sömürgelerindeki pazarlara girmek ve pazarını büyütme istediği için İngiliz sıfatını kazanmaya lüzum hissederek, Londra’daki müesseseyi tesis ettiğini ve İngiliz tabiiyeti sıfatıyla İsviçreli Henri Nestlé şirketiyle ilgili alâmet-i fârikalarını kayıt ve tescil ettirdiğini belirtiyor ve “Kapitülasyonların mer’i olduğu zamanda Memâlik-i Osmaniye’de İngiltere Sefareti ile konsoloslarının himayesinden daha ziyade faydalanmak için bu şirketin kendisini İngiltere tebaasından sayarak kayıt ettirmesi vekil Dalacyo’nun bir sehviden kaynaklanmayıp mahza hakikattir. Çünkü mumaileyh 1316 ve 1322 tarihlerinde Henri Nestlé’nin

⁴⁹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/3.

İsviçreli olduğunu beyan ettiği halde yalnız yeni şirket için yanılmış olması şâyân-ı kabul değildir.” hükmünü veriyordu.

Mütalaada yeni şirketin Londra’da tanzim edilmiş 5 Eylül 1912 tarihli bir vekâletname ile (Ek 7) Edwar Müller namındaki yeni bir vekil tayin ettiği, Londra’da noter huzurunda hazırlanan vekaletin içeriğinden “Nestlé Anglo Swiss Condense Milk” şirketinin İsviçre kanunları mucibince kurulmuş olduğu anlaşılrsa da vekaletnamenin iki kısım olduğu, birinci kısımda şirket müdürlerinden Gustav Aguet’in, diğerinde ise noterin ifadesi bulunduğu ve noterin ifadelerinin dikkate alınması gerektiği aktarılıyordu. Müşavirliğe göre birinde Londra, diğerinde İsviçre’nin Vevey şehrinin gösterilmesi, üyelerin İngiliz tabiiyeti ve Amerikalı bulunduğunun aktarılması gibi hususlar hep “mezkûr şirket tabiiyetinin düçar-ı itiraz olabilmesi endişelerinden” dolayydı.

Meselenin bundan sonraki kısmı, mütalaada şöyle özetleniyordu: “Osmanlı memurları nezdindeki teşebbüsleri neticesinde İngiliz tabiiyetinde tanınmış olan şirketin İsviçre’de bir müessesesi bulunmasından istifade ile muhasım tabiiyete göre düzenlenen vekaletin neticelerinden kurtulmak için bu defa da İsviçre tabiiyetini haiz gibi görünmekten kaçınmayacağı açıktı. Dolayısıyla anılan şirket, ecnebi imtiyazlar geçerli bulunduğu zaman İngiliz tabiiyetinden yararlandıktan sonra şimdi de beri taraf hükümet tabiiyetinde olduğunu iddia eylemektedir. Hükümet-i Seniye [Osmanlı Hükümeti] bazı esbâb-ı maslahadan dolayı bu gibi işlere müsaade etmez. Harbin başlaması ve muhasım tebaaya karşı mukabele-i bil-misil tedbirlerinin alınmasından sonra muhasım-ı tebaanın harbin külfetini gerektiren sonuçlardan korunmak için bîtaraf bir hükümet tabiiyeti iktisap eyleyeceğini ve bu suretin tahkiki takdirinde anılan tebaaya karşı haiz bulunduğu teminatın mevhum bir halde kalacağını Hükümet-i Seniye takdir etmiş ve muhasım ülkelerdeki Osmanlı tebaasının devletler hukukuna aykırı usule maruz kalırlar ve Memâlik-i Şâhâne’de bulunan muhasım tebaaya taraf-ı tabiiyet iktisap eylemeye müsaade edilir ise mukabele-i bil-misil imkânı kalmayacağını anlamış olduğundan ecnebi elçiliklere gönderilen 10 Kânunusani 1915 tarih ve 8/59722 rakamlı müzekkere-i şifahiye-i umumiyede muhasım tebaanın harp esnasında tabiiyet değiştirmeleri ilgili şube ve dairlerce yapılmayacağı ve bu tebaanın muhasım tebaa sıfatıyla ve kendileri hakkında konulmuş veya konulacak olan ahkama

göre muamele görecekları beyan edilmiştir. Ecnebi sefaretler yukarıda zikredilen kaideye bir itirazda bulunmamışlar ancak Avusturya-Macaristan Sefareti harpten önce Avusturya-Macaristan tabiiyetini iktisaba teşebbüs eylemiş kimselerin bu kuraldan istisna edilmelerini talep etmiş ise de Hükümet-i Seniyye bu hususu da kabul etmemiştir.”⁵⁰

İttifak olunan ülkenin talebi geri çevrilmiş, onun tebaasına da aynı kural uygulanmıştı. Bunun sebebi açıkltı: “Zira muhasım tebaadan ziyade muhasım şirketler sahip oldukları mal ve mülkleriyle mukabele-i bil-misil tedbirlerine kıymettar bir teminat teşkil ederler. Muhasım bir devlet tabiiyetini on seneden beri haiz bulunmuş olan bir şirkete bîtaraf hükümet toprağında bir müessesesi bulunduğundan dolayı bu bîtaraf hükümet tabiiyetini iktisap etmeye müsaade edilecek olur ise aynı vaziyette bulunan sair birçok muhasım şirketlerin de bu bîtaraf memleketlerde bu yolda beyannameler elde etmeleri kolay olduğundan onların bu suretle hareket etmelerine müsaade edilmiş olur. Bîtaraf ülkelerin memurlarının muhasım sıfatının bu gibi şirketlere yükleyeceği mali neticeleri bertaraf eylemek için ve hatta düşman hükümetlerin tazyikiyle ve işteki alâka-i cüziyeleri hasebiyle bu gibi evrak vermeleri muhtemeldir.”

Dolayısıyla yabancı şirketlerin işlerine geldiği şekilde tabiiyet değiştirmelerine, yaptıklarından dolayı hiçbir soruşturmaya maruz kalmadan aynı şahıs veya şirketin bazen bir tabiiyete ve bazen diğerine mensubiyet iddia etmemesin kabul ve müsaade edilmemeliydi. Bu nedenle Hukuk Müşavirliği mütalaasını şu hükümlerle bitiriyordu:

“Bu sebebe binaen Nestlé Anglo Swiss Milk Company şirketini İngiliz tabiiyetinde telakki etmek münasip ve iş bu tarz telakki İsviçre memurları tarafından verilen şehadetnamelere rağmen doğrudur. Zira iş bu şirketin başlıca muamele merkezi şirketi idame ettiremeyecek olan Vevey'deki üretim mahalli olmayıp malın ihraç ve satıldığı mahaldir ki bu da Londra'dadır.

Hükümet-i Seniyye harb-i hazır esnasında şirketin Dersaadet'teki şubesini Londra'daki merkez şubesi sıfatında yani başlangıçta olduğu gibi İngiliz tabiiyetinde addeylemelidir.

⁵⁰ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/3.

Harp İngiltere hükümetiyle kati sulh akdi suretiyle son bulduğu takdirde bu şirket, İsviçre tabiiyeti iddiasında bulunacak olursa bu hususa o zaman muvafakat olunabilir. Zira şirketin çıkarları bu veçhile hareketi icap ederse Hükümet-i Seniyyenin çıkarları da buna muhalif düşmez. Fakat anılan şirketin Memâlik-i Şâhâne'de daha iyi bir himayeye mazhar olmak ümidi ve İngiliz tabiiyetinden başka bir tabiiyetin yabancı ülkelerde milli bir mahiyeti haiz bulunan emtiayı daima tercih eden İngiliz piyasalarında kendi mamulâtının satılmasına bir zarar doğuracağı korkusuyla İngiliz tabiiyetini muhafazaya çalışacağı tahmin edilebilir.

Arz edilen ayrıntılara göre bu şirketin İngiliz tabiiyetinde kabul edilerek, harp esnasında herhangi bir sebep ve bahane ile olursa olsun tebdil-i tabiiyet etmesine müsaade olunmaması ve hakkında düşman devletler tebaası için konulan hükümlerin ve kararların tatbik edilmesi lazım gelir. Hususât-ı âtrifenin Şûrâ-yı Devlete iblağı irade-i aliyye-i asâfanelerine vâbestedir.”⁵¹

Bab-ı Âli Hukuk Müşavirliği, aslında çok dikkatli, hukuka uygun, savaş şartlarına rağmen yasalara uymaya özen gösteren, şirkete değil ilke ve kanuna göre kararlar oluşturmaya gayret eden, hepsinden önemlisi de söylediği her şeyi kendi ürettiği değil kendisine sunulan belgelere [ki bu belgelerin önemli bir kısmı Nestlé tarafından sunulmuştu] dayanan bir mütalaa hazırlamıştı. Savaş zamanında da barış zamanında da geçerli olan bir hukuki anlayışı yansıtıyordu. Dolayısıyla Şûrâ-yı Devlet kararının oluşumuna büyük etkisi olacak Hukuk Müşavirliği mütalaa, Türklerin hukuk karşısındaki hassasiyetini ifade eden nitelikteydi. Belki de Türk ticaret hukuku tarihine geçecek önemli bir hukuksal metindi. Bu mütalaa ile neredeyse üç yıla ulaşan hukukî süreç nihayet sona erecekti.

Sonuç ya da Şûrâ-yı Devlet'in nihai kararı:

“Tebdil-i tabiiyet etmesine müsaade olunmaması Dairece de uygun görülmüştür”

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ereceği 1918 yılına girmeye bir hafta kala 23 Aralık 1917 tarihinde Şûrâ-yı Devlet nihai kararını verdi. Osmanlı bürokrasisinde, özellikle Şûrâ-yı Devlet uygulamasında yerleşmiş bir usul olması sebebiyle -yukarıda birkaç kez verildiği gibi- davanın geçmişi

⁵¹ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/4.

ve itirazlar ile hukuk müşavirliği gibi kamu tarafını temsil edenlerin resmi görüşlerinin özetlenmesinden sonra Şûrâ-yı Devlet ilgili dairesi, okumanın kapsamını "... Şirket tarafından mesele-i tabiiyetinin bir kere de Şûrâ-yı Devletce tetkiki talep edilmiş olduğuna dair Hariciye Nezaretinin havale buyurulan 11 Haziran 1332 [24 Haziran 1916] tarih ve 120 nolu tezkiresi ve ekleri bazı beyanat ve itirazatı havi şirket tarafından verilmiş arzuhaller ile birleştirilerek Mülkiye ve Maarif Dairesinde kıraat olundu"⁵² diyerek ifade ediyordu.

Şûrâ-yı Devlet'in karar metninde şirketin dilekçeleriyle ortaya koyduğu beyanları detaylıca özetlendi. Şirket vekilinin Ticaret Nezaretine verdiği vekâletnamede şirketin İsviçreli olduğunun vurgulandığı, şirket isminin tercüme yanlışlığından kaynaklanan hataları, şirketin kuruluşundan beri İsviçre tabiiyetine haiz olduğunun Ticaret Nezaretinin resmi kayıtlarıyla sabit olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz sıfatıyla hiçbir hareketinin vaki olmadığı, hatta savaş öncesi Deniz Ticaret Mahkemesine bile İsviçre tebaası sıfatıyla müracaat ettiği gibi savları tek tek sıralandı. Hukuk Müşavirliğinden konuyu, ortaya koydukları yeni evrakların içerikleri ve Osmanlı ülkesinde mukim yabancıların tabiiyetlerini tayin ve tasdiki hakkında konulmuş usul ve kaidelere göre yeniden tetkik etmesini istedikleri vurgulandı.

Karar metninde bunun üzerine Bâbîâli Hukuk Müşavirliğince hazırlanan 13 Ağustos 1333 tarihli yeni mütalaada, Nestlé şirketinin "İngiliz tabiiyetinde kabul edilmesi, savaş esnasında herhangi bir sebep ve bahaneyle olursa olsun tebdil-i tabiiyet etmesine müsaade olunmaması ve hakkında düvel-i muhasama tebaası için mevzu ahkâm ve mukarreratın tatbik edilmesi lazım geleceğinin" vurgulandığına dikkat çekiliyordu.

Ayrıca Nestlé'nin tarihine ışık tutacak birleşme bilgisi de "1860 senesinde 'Henri Nestlé' namıyla İsviçre'nin Vaud Kantonu'nun Vevey şehrinde mütekasif süt ve sütlü un imali maksadıyla bir anonim şirketi teşkil" edildiği, "şirketin vekili tarafından [Osmanlı] Ticaret ve Nafia Nezaretine müracaatla şirketin İsviçre tabiiyetinde olduğu beyan

⁵² BOA. ŞD. 2836/44, Lef 3/1.

edilerek gerekli muamelenin yapılması ve Sanayi İdaresince o yolda kayıt ve tescil eylediği”⁵³ aktarıldı.

1866 senesinde İsviçre’nin Cham şehri “Condensed Milk Company” unvanıyla bir şirket tesis edilmiş ve bilahare bu iki şirket “Nestlé and Anglo Siwis Condensed and Milk Company” namıyla birincinin şahsiyet ve ünvanı ikinciye dönüşerek birleştirilmişti. İngilizce unvan altında 1905 tarihinde teşkil edilen yeni şirketin vekili Dalacyo’nun 11 Şubat 1321 tarihli beyanı üzerine Ticaret ve Ziraat Nezaretince İngiliz tabiiyetinde olarak kayıt ve tescil edilmişti. Bu kayıt da şimdiye kadar tashihi edilmemişti. Üstelik şirketin ikametgâhı Londra’da Eastcheap denilen mahalde bulunduğundan kayıt ve tescilleri İngiltere’de geçerli usuller doğrultusunda yapılmıştı. Dolayısıyla İngiliz tabiiyetine haiz olduğu çok açıktı.

Bâbiâli Hukuk Müşavirliğinin bu mütalaalarını kararında özenle tekrarlayan Şûrâ-yı Devlet, nihai hükmünü şu cümleye ifade ediyordu:

“... [Hukuk Müşavirliğince] mezkûr şirketin İngiliz tabiiyetinden kabulüyle harb-i hazır esnasında herhangi bir sebep ve bahane olursa olsun tebdil-i tabiiyet etmesine müsaade olunmaması ve hakkında düvel-i muhasama tebaası için mevzu [konulan] ahkâm ve mukarreratın tatbik edilmesi lazım geleceği beyan kılınmış ve iş bu mütalaa Dairece de uygun görülmüş olmakla ol veçhile gereğinin yapılmasının Hariciye, Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine tebliği tezekkür kılındı.”⁵⁴

23 Aralık 1917 tarihli karar, nihaî hüküm taşıyordu: Nestlé şirketi Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’na karşı savaşan İngiltere tabiiyetinde olması sebebiyle muhasım devlet tabiiyetinden sayılmış, bu esnada tabiiyetinin değiştirilmesine izin verilmeyerek, muhasım devlet tabiiyetine bağlı şirketlere uygulanacak hükümlere tabi olması uygun görülmüştü. Şûrâ-yı Devlet, gereğinin yerine getirilmesi için Hariciye, Ticaret, Ziraat ve Dâhiliye nezaretlerine bildirilmesini de hükme bağlamıştı. Bunun gerçekleşmesi için karar, Sadaret Makamına gönderildi.

⁵³ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 3/3; ŞD. 2836/44, Lef 3/4.

⁵⁴ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 3/4.

Daire-i Sadaret Umur-ı İdareye Kalemi de hiç vakit kaybetmeden Şurayı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesinin konuyla ilgili kararını içeren 2 numaralı mazbatasının suretlerini çıkarttı ve kararı ivedi şekilde Hariciye ile Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine tebliğ etti. Hatta “Dâhiliye Nezaretine dahi ifa-yı muktezasına himmet buyrulması” talimatını 13 Ocak 1918 tarihinde ilettiler.

Sürecin tamamlandığını öğrenen “davacı” Şekerci Mehmed Refet ile davalı Nestlé şirketi, Şûrâ-yı Devlet'e dilekçe vererek karar örneği talep ettiler. Nestlé adına Dava Vekili Konstantin Kapos, “Müvekkili Nestlé Kumpanyasının tabiiyeti hakkında Mülkiye Dairesince verilip 2 Ocak 1918 tarihinde Sadarete takdim edilen 2'nolu mazbata tasdikli suretinin verilmesine müsaade buyurulmasını”⁵⁵ talep ederken, davacı Mehmed Refet de bizzat kendisi kaleme aldığı 19 Mart 1918 tarihli dilekçesiyle “Şûrâ-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesinden gönderilen iki mazbatanın bir adet tasdikli suretinin lüzumuna mebni alelusul tarafıma verilmesini talep ederim”⁵⁶ diyecekti.

Karar suretlerini alan taraflar resmi olarak sonucu öğrendiler. Tabiiyet davası Nestlé açısından olumsuz sonuçlanmıştı. Üstelik Nestlé temsilcileri için itiraz edilecek başka bir merci kalmamıştı. Ancak Nestlé yönetimi haklı olduklarına o kadar inanıyorlardı ki, 10 Mart 1918 tarihinde Adliye Nezaretine kararı eleştiren bir “protestoname”⁵⁷ sundu. Sadaret Makamının, ne yapılacağını soran Nezarete verdiği cevap son derece manidardı:

“İşbu tezkire hakkında herhangi bir muamele icrasına lüzum olmayıp ait olduğu dosyada hıfz olunmak [muhafaza edilmek] üzere evraka emr ü havale buyurulması...”

İtirazın tozlu raflarda beklemesi için uzun zaman geçmeyecekti. Nestlé'nin, Osmanlı topraklarındaki varlığını, satışı ve pazarlamasını doğrudan etkileyecek bu olumsuz kararın etkilerinden kurtulması için tabiiyetinde olduğunu seve seve kabul edeceği İngiltere işgal kuvvetlerinin İstanbul'da görülmeye başlayacağı 1918 yılı sonuna kadar birkaç ay beklemesi yeterli olacaktı.

⁵⁵ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 2/2.

⁵⁶ BOA. ŞD. 2836/44, Lef 2/1.

⁵⁷ HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 25/1; HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 25/2.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 1.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 10/1.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 10/2.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 10/3.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 2/1.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 25/1.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 25/2.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 3/1.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 3/2.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 3/3.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 9/1.
BOA. HR. HMŞ. İŞO. 139/21, Lef 9/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 10/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 11/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 11/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 11/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 12/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 12/3.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 13/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 14/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/3.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 15/4.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 16/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 17/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 17/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 17/3.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 18/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 18/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 19/3.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 2/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 2/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 28/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 3/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 3/3.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 3/4.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 3/4.

- BOA. ŞD. 2836/44, Lef 4/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 5/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 5/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 6/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 7/2.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 8/1.
BOA. ŞD. 2836/44, Lef 9/2.

Kitap ve Makaleler

Akay, Tolga, "Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Tabiiyet Meselesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XI (2), (Aralık 2024), s. 327-351.

Aydın, Mehmet Akif, "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye", *DîA*, IX, İstanbul 1994, ss. 387-388.

Günay, Mehmet, "Kırkağaç Bidâyet Mahkemesi Kayıtları" *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:12, Sayı:3, Beşeri Bilimler Sayısı, Eylül 2014, ss. 97-121.

Kenanoğlu, M. Macit, "Nizâmiye Mahkemeleri", *DîA*, XXXIII, İstanbul 2007, ss. 185-188;

Memiş, Şefik, "Türkiye'nin İlk Küresel 'Yerel' Markası Nestle, Osmanlı/Türk Olmayı Nasıl Bir Stratejiyle Başardı?", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 78, Kütahya 2023, ss. 288-310.

Öztürk, Müge Vatansever, "Nizamiye Mahkemeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 13 S. 171-172 (Kasım-Aralık), ss. 155-171.

Extended Abstract

Nestlé, a British-Swiss joint venture that entered the Ottoman market in the early 1900s, took advantage of Britain's influence in Turkey and used its dual nationality as a British company to expand its market share in the Ottoman Empire and neighboring countries. However, when the First World War broke out in 1914, Britain became a "belligerent state" when the Ottoman Empire and Britain sided against each other. Becoming a belligerent state meant losing its advantages in the Ottoman territories.

The complaint that started the process of Nestlé's loss was made by Mehmed Refet Efendi, one of the Ottoman confectioners who were considered "local chocolatiers". Mehmed Refet, who may have been influenced by the Muslim and Turkish entrepreneurship movement that gained strength with the Committee of Union and Progress claimed that the Nestlé company had used all the opportunities of being a British national before the war to gain an overwhelming superiority over the local confectionery sector, which was composed of "confectioners" like himself, and that as soon as the First World War broke out, it tried not to lose its privileges by switching to Swiss nationality, and asked for the nationality of the company to be determined.

The İstanbul Court of Appeals accepted the case and asked the Directorate of Nationality of the Ministry of Foreign Affairs, where the records of foreign companies were kept, to prepare an opinion with the relevant documents. Similar information request letters were sent to the Ministry of Commerce and Agriculture.

After the Subjection Department of the Ministry of Foreign Affairs conducted the necessary research, the Legal Advisory Department of the Ministry prepared an opinion in the light of the information and documents in the records of the directorate. The essence of the decision in the opinion was that "until the end of the war, the aforementioned company should be recognized with its nationality before the war and after the war its claim that it had a nationality other than British nationality should be examined".

Nestlé officials, believing that the Court of Appeal's decision would be unfavorable to them in line with the opinion of the Directorate of Nationality of the Ministry of Foreign Affairs requested that the case be heard by the Şûrâ-yı Devlet [Council of State]. Finding this request appropriate, the Office of the Grand Vizier referred the matter to the relevant department of the Şûrâ-i-State, the Mülkiye and Education Department.

Nestlé was following the court proceedings very closely. When it learned that the opinion of the Legal Counsel had been forwarded to the Council of State, it filed an appeal with new evidence. The appeal was prepared by Arthur Graber, the company director, who had been in İstanbul long enough to be

familiar with the workings of the Ottoman bureaucracy. Arthur Graber's petition, which could be seen as a defense in a sense, was based on solid grounds. Graber was showing very logical and impressive examples of how he could turn the current situation to his company's advantage with extremely smart arguments. Graber's petition, in plain and simple language and accompanied by documents, was not ignored by the experienced Ottoman statesmen of the Shûrâ-yı Devlet. Instead of being captive to prejudices, it was carefully scrutinized with the idea of establishing justice.

Nestlé's refusal was based on two points. First, the existing company had been formed by the merger of two separate companies of British and Swiss nationality. And the merger took place under Swiss nationality. The second argument was that the German Consulate recognized the company under Swiss nationality. This confirmation by the German consulate in Istanbul, which was allied with the Ottoman Empire and was at war against Britain, was very convincing. Arthur Graber's only request was to re-examine "the files kept at the General Directorate of Commerce and the trademark petition kept at the Department of Industry". If this was done, the truth would be revealed

The second opinion of the Legal Advisory Office of the Porte was in fact prepared with a very careful, lawful approach, taking care to comply with the law despite the war conditions, endeavoring to formulate decisions based on principle and law, not on the company, and most importantly, basing everything it said on the documents presented to it [a significant portion of which were presented by Nestlé], not on its own production. In short, it reflected an objective understanding of law that was valid in both wartime and peacetime. Therefore, the opinion of the Legal Advisory Department, which would have a great impact on the formation of the decision of the Council of State, expressed the sensitivity of the Turks towards the law. It was perhaps an important legal text that would go down in the history of Turkish commercial law. With this opinion, the legal process that had lasted almost three years would finally come to an end.

One week before the end of the First World War in 1918, on December 23, 1917, the Shûrâ-i-State issued its final decision. The text of the Council of State's decision summarized in detail the statements made by the company in its petitions. One by one, the company's arguments such as the fact that the power of attorney given by the company's attorney to the Ministry of Commerce emphasized that the company was Swiss, that the company's name was a translation error, that the official records of the Ministry of Commerce proved that the company had Swiss nationality since its foundation, that it had never acted in the Ottoman Empire as a British subject, and that it had even applied to the Maritime Commercial Court as a Swiss subject before the war were listed. It was emphasized that they asked the Legal Counsel to re-examine

the matter in accordance with the contents of the new documents they presented and the procedures and rules established on the determination and confirmation of the nationality of foreigners residing in the Ottoman Empire.

In the text of the decision, the new opinion dated August 13, 1333 prepared by the Legal Advisory Department of the Bâbiâli drew attention to the fact that the Nestlé company "should be accepted as a British subject, that it should not be allowed to change its nationality during the war for any reason or pretext, and that the laws and decrees applicable to the subjects of the foreign powers should be applied to it".

The decision dated December 23, 1917 was final: The Nestlé Company was deemed to be subject to the provisions applicable to companies subject to the nationality of a hostile state, since it was subject to the nationality of Great Britain, which had fought against the Ottoman Empire in the First World War. The Shûrâ-i-State also decreed that the necessary actions be notified to the Ministries of Foreign Affairs, Commerce, Agriculture and Internal Affairs. For this to happen, the decision was sent to the Sadaret Office.

Upon learning that the process was completed, the "plaintiff" Şekerci Mehmed Refet and the defendant Nestlé company petitioned the Council of State and requested a copy of the decision. Upon receiving the copies of the decision, the parties officially learned the outcome. The nationality case had ended unfavorably for Nestlé. Moreover, there was no other authority for Nestlé representatives to appeal to. However, the Nestlé management was so convinced that they were right that they submitted a "protest letter " to the Ministry of Justice on March 10, 1918, criticizing the decision. The reply of the Office of the Sadaret to the Ministry of Justice, which asked what to do, was quite meaningful: "It is not necessary to take any action on this memorandum, but to order the documents to be kept in the file to which they belong..."

Nestlé would only have to wait a few months until the end of 1918, when the British occupation forces, whose nationality it would gladly accept, began to appear in İstanbul, to recover from this negative decision, which would directly affect its presence, sales and marketing in Ottoman territory.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Cumhuriyet Döneminin Yıkıcı Depremlerinden 1967 Depremi ve Adapazarı'na Etkileri

Resül Narin*

(ORCID: 0000-0003-3702-6880)

Makale Gönderim Tarihi
29.09.2024

Makale Kabul Tarihi
26.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Narin, R., "Cumhuriyet Döneminin Yıkıcı Depremlerinden 1967 Depremi ve Adapazarı'na Etkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2185-2225.

APA: Narin, R. (2024). Cumhuriyet Döneminin Yıkıcı Depremlerinden 1967 Depremi ve Adapazarı'na Etkileri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2185-2225.

Öz

Adapazarı tarihi boyunca depremlerden çok etkilenen bir şehir olmuştur. Depremler, hiç kuşkusuz doğal afetlerin en yıkıcı ve tehlikeli olanıdır. Şiddetine göre can ve mal kaybına veya hasara sebep olmaktadır. Türkiye'de tarihi süreç içerisinde şiddetli depremler meydana gelmiş, bu depremler, mal ve can kaybına yol açmıştır. Depremi ne derece büyük bir felaket olduğunu en iyi bilen kentlerden biri de Adapazarı'dır. Bu bölgenin ortalama her 30 yılda bir yıkıcı depremden etkilendiği düşünülürse, deprem olgusu Adapazarı bölgesinde kendisini sürekli hatırlatmaktadır. Cumhuriyet Tarihi içerisinde Adapazarı'nın yaşadığı yıkıcı depremler 1943, 1967 ve 1999 depremleri olarak zikredilmektedir. 1943 yılında yaşanan deprem Adapazarı için Cumhuriyet tarihinin en yıkıcı depremidir. Bu depremden 24 yıl sonra yine büyük bir depremlerle sarsılan şehir, yaşanan depremlerden ders almamış olmalıdır ki 1967 depremi Adapazarı için oldukça yıkıcı olmuştur. Bu çalışmada

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, resulnarin@gmail.com.
Ph. D., Independent Researcher, Turkey.

Adapazarı'nda önemli etkiler bırakmış olan 1967 depremini ve bu depremin şehirde bıraktığı izleri inceleyeceğiz. Bu çalışmada dönemin gazeteleri, araştırma eserler ve arşiv belgeleri kullanılarak depremin şehirdeki etkisi tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Adapazarı, Sakarya, Deprem, 1967 Depremi

The 1967 Earthquake, One of the Destructive Earthquakes of the Republican Era and Its Effects on Adapazarı

Abstract

Adapazarı has historically been profoundly impacted by earthquakes, among the most dangerous and destructive natural disasters. Depending on their magnitude, earthquakes result in loss of life, injuries, and significant property damage. Turkey has experienced numerous devastating earthquakes throughout its history, leading to both material and human losses. Adapazarı, in particular, stands as a city that has endured full-scale seismic destruction. Given the expectation of a destructive earthquake approximately every 30 years, the region remains under constant threat. During the Republican era, Adapazarı has been most severely affected by the earthquakes of 1943, 1967, and 1999. The 1943 earthquake is considered the most destructive in Adapazarı's modern history. Despite its catastrophic impact, insufficient measures were implemented, as evidenced by the extensive devastation caused by the subsequent earthquakes. The 1967 quake, occurring 24 years later, inflicted severe damage, while the 1999 earthquake highlighted persistent vulnerabilities. This study focuses on the 1967 earthquake, which left significant marks on Adapazarı, and examines its consequences for the city. Archival documents, newspapers of the period, and existing research will be utilized to analyze the earthquake's effects comprehensively.

Keywords: Adapazarı, Sakarya, Earthquake, 1967 Earthquake.

Giriş

Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemden sonra Kocaeli vilayeti sınırlarında yer alan Adapazarı, Cumhuriyet dönemine önemli bir nüfus ve ekonomik birikimle girmiştir.¹ 1954 yılına kadar Kocaeli il sınırlarında yer alan Adapazarı, 1954 yılında Sakarya vilayetinin kurulmasıyla buranın merkez ilçesi olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin

---

¹ Cengiz Keskin, *I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)*, İstanbul, 2022, s.20-21.

önemli şehirleri arasında yer alan Adapazarı'nın şehirleşmesinde ve gelişiminde etki eden faktörlerin belki de en başında, yaşadığı depremler gelmektedir.

Kuzey Anadolu Deprem Fay Hattı üzerinde yer alan Adapazarı bölgesi üçüncü jeolojik zamanda olduğundan deprem kuşağı üzerindedir. Bu nedenle yakın tarihimizde büyük deprem felaketleri yaşanmış ve bu felaketler şehirde önemli izler bırakmıştır.² Adapazarı geçmiş tarihlerden beri depremle iç içedir. Birinci deprem kuşağında yer alan Adapazarı'nın depremlere maruz kalması Jeolojik yapısından kaynaklanmaktadır.

Adapazarı tarihinde önemli izler bırakmış depremlerden biri de 1967 depremidir. Bu deprem Adapazarı ve çevresini büyük ölçüde etkilemiş, Bolu, İzmit, İstanbul, Eskişehir ve Ankara'da da hissedilmiştir. Depremın Adapazarı'nda yol açtığı tahribat neticesinde bütün kamu kurum ve kuruluşları teyakkuza geçerek gerekli yardımları temin etmeye çalışmıştır. Bunlar büyük ölçüde göçük altında kalanların kurtarılması, büyük hasara yol açan depremin etkilerini bertaraf etmek şeklindedir.

Adapazarı'nın Jeolojik Özellikleri

Sakarya ili, Kuzey Batı Anadolu'da ve Karadeniz Sıradağlarının (Pontidler) batı kesiminde yer almaktadır. İl sınırları içerisinde olan jeolojik birimler, İstanbul, Armutlu-Almacık ve Sakarya zonları içerisinde tanımlanmaktadır.³

Jeolojik yapısıyla Adapazarı bölgesi, Kuzey Anadolu deprem kuşağına girer. Şehir, birinci derece deprem bölgesi durumundadır. Sakarya Ovası'nın batı ve kuzeyinden iki kırık çizgisi geçmektedir. İzmit Körfezi ile Sapanca Gölü'nün kuzey ve güneyinden geçip doğuya uzanan iki kırık çizgisi vardır.⁴

Sakarya Nehri'nin suladığı Akova'yı güneyden çeviren Karadağ, güneydoğuda Keremali Dağı, Hendek kuzeyinde Çamdağı, Sapanca Gölü güneyinde Samanlı Dağları ve kuzeyde Oflak Dağı gibi engebeler dışında

---

² Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya, Sakarya Valiliği yay., Sakarya, 1998, s.51.

³ M. Korhan Erturaç, "Sakarya'nın Jeolojik Özellikleri", *Sakarya'nın Fiziki, Beşerî ve İktisadi Coğrafya Özellikleri*, İstanbul, 2018, s.99.

⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt:9, Anadolu yay., İstanbul, 1982-1983, s.6443.

arazi düzdür. Ovalık kısımlar genel yapısıyla alüvyonların doldurduğu bir çöküntü niteliğindedir.

Çeşitli yerlerde yapılan sondajlarda (Erenler ve Arifiye’de), kalın bir toprak kot, bunun altında ince kum, bataklık mili ve deniz hayvanı kabuklarını içeren çakıl ve en altta kil ve marnlar bulunmuştur. Bu olgular, dağlarda sınırlanan bu havzanın eski zamanlarda tektonik olaylarla çökmüş bir havza olduğunu ve hatta deniz altında bulunduğunu kanıtlar. Bu ova daha sonra nehir sularının getirdiği alüvyonlarla dolmuştur.⁵

Topografik yönden kentin gelişmesini belirleyen etmenler Adapazarı’nın I. derece deprem kuşağında bulunması ve kentin kuzeyindeki düz alanlarda yeraltı suyunun yüzeye çok yakın olmasıdır. Deprem etkisini ciddi biçimde artıran bu yapı nedeniyle, özellikle 1943’teki sarsıntıda, söz konusu alandaki konutlar büyük zarar görmüştür. Bu durum, imar planında göz önüne alınarak, kentin güneydeki eğimli alanlara doğru gelişmesi öngörüldü. 1957 depreminde, zarar daha az olmakla birlikte Adapazarı’nda 500’e yakın yapı zarar görmüştü. 1967 depremi, tüm ilde etkili olmuş, ama Adapazarı Kenti’nde zarar daha az olmuştur.⁶

22 Temmuz 1967 Adapazarı depremi, yüzey etkileri bakımından hayli zengindir. Takriben 50 km uzunluğunda Abant-Dokurcun vadisi boyunca faylarına, tansiyon çatlakları, basınç sırtları, düşey ve yatay hareketler, yeni teşekkül eden fay kaynakları, bölgenin çağdaş tektonik sınırları hakkında aydınlatıcı bilgiler sunmuştur.⁷

Eski Adapazarı Depremleri

Doğu Marmara ve Batı Karadeniz bölgesindeki şehirler antik dönemden günümüze önemli bir yerleşim alanı olup, 3000 yılı aşan bir tarihe sahiptir. Özellikle Roma, Bizans ve Osmanlı Devleti döneminde başkent özelliğindeki İstanbul ve doğal liman özellikleri ile İzmit’in kurulum tarihçesi M.Ö. 12. yüzyıla ulaşır. Bu durum gerçekleşmiş tarihsel depremler hakkında bilgi toplanması açısından avantaj

⁵ Muzaffer Erendil, *Dünden Bugüne Sakarya İli*, İstanbul, 1990, s.7.

⁶ Yurt Ansiklopedisi, a.g.e., 6503.

⁷ 22 Temmuz 1967 Adapazarı-Mudurnu Suyu Vadisi Depremi Üzerine İncelemeler, Maden Fakültesi Ofset Atölyesi, İstanbul, 1969, s. 14.

oluşturur. Adapazarı ve çevresi ise verimli ovaları ve ormanları ile önemli bir hammadde merkezi olmasına karşın az nüfusa sahip dağınık bir yerleşim alanıdır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti döneminde önem kazanan ve nüfusuyla etkinliği artan Adapazarı üzerine doğrudan tarihsel deprem kaydı oldukça azdır.⁸

Adapazarı ve çevresi tarih boyunca önemli depremler yaşamış bir coğrafyada bulunmaktadır. Hatta denilebilir ki, Sakarya ve çevresi, depremden ve biraz da sel baskınlarından çektiğini hiçbir felaketten çekmemiştir. Bölgede Cumhuriyet Tarihi döneminde etkili olan ve en çok bilinen depremler, 1943, 1967 ve 1999 yıllarında gerçekleşenlerdir. Ancak Sakarya ve civarı 1. derecede deprem bölgesi olmasından dolayı, tarihi boyunca olduğu gibi, yakın dönemde de depremlerle hep iç içe yaşamıştır.⁹ Bu sınırlar içinde 1967'ye kadar tespit edilebilen deprem sayısı 80'in üzerindedir. Kuzey Anadolu fay hattı üzerinde bulunan Sakarya bölgesinin, tarih boyunca geçirmiş olduğu önemli depremler şunlardır:

24 Kasım 29, 24 Ağustos 358, 427, 8 Aralık 447, 15 Ağustos 553, 3 Mayıs 1035, 14 Eylül 1509, 18 Temmuz 1668, 25 Mayıs 1719, 2 Eylül 1754, 1849, 28 Şubat 1855, 24 Kasım 1863, 16 Nisan 1878, 10 Temmuz 1894, 1897, Ekim 1902, 1923, 1935, 20 Haziran 1943, 1 Şubat 1944, 20 Haziran 1952, 26 Mayıs 1957, 22 Temmuz 1967.¹⁰

20 Haziran 1943 tarihinde yaşanan depremde Adapazarı'nda 1096 ev tamamen yıkılmış, 1007 ev hasar almış, 805 dükkân ve mağaza tamamen yıkılmış ve 107 dükkân ve mağaza ağır hasar almış; 30 köyde 207 ev yıkılmış ve 330 ev ciddi hasar almıştır. Şehirde Belediye, Hükümet Konağı, Türk Ticaret Bankası, Ticaret Odası, Tarım Kredi Kooperatifi, Posta ve Telgraf, Belediye Hali, Memleket Hastanesi, Budaklar Jandarma Karakolu ve eski Orta Okul binaları tamamen yıkılmıştır. Maliye, İtfaiye, Emniyet, Ortaokul, Arifiye Jandarma Karakolu, Karaağaç Polis Karakolu ve Sabihanhanım, Fatmahanım, Sakarya, Cumhuriyet, Kemalpaşa, Büyük Gazi İlkokulları binaları ağır hasar almıştır. Binaları kiralık olarak

⁸ Erturaç, *a.g.m.*, s.120.

⁹ Erendil, *a.g.e.*, s.8; Enis Şahin, "Cumhuriyet Dönemi Sakarya Depremleri", *Sakarya İli Tarihi*, Cilt 2, Sakarya, 2005, s.771.

¹⁰ Şahin, *a.g.m.*, s.771; 22 Temmuz 1967 Adapazarı, *a.g.e.*, s.2; Sakarya Ticaret ve Sanayi Odası, *Adapazarı'nda Deprem ve Sonrası*, Sakarya, 2000, s.24.

kullanılan Tümen, Orman, Yerli Mallar Pazarı, Askerlik Şubesi binaları da yıkılmıştır. On beş han, iki cami, altı otel, bir eczane, bir sinema tamamen yıkılmış; üç caminin ise minareleri yıkılmış, bir cami ve dört otel ağır hasar almıştır.¹¹ Yani 1943 depremi Adapazarı'nı pek çok açıdan harap etmiştir.

Adapazarı tarihinin en yıkıcı depremlerinden biri olan 1943 depremi olduktan sonra Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan bir haber, Adapazarı'nda depreme karşı alınması gereken önlemleri şu şekilde ifade ediyordu:

*"Zelzeleler karşısında yeni bir inşaat sistemi bulmaya mecburuz. Adapazarı her an şiddetli bir depreme maruz kalabilir. Burada üç kattan yüksek bina yapılması yasak edilmelidir. Bitişik nizamdaki binalar aynı yükseklikte olmalı, bugün bizde olduğu gibi her caddeye, her yıl başka bir yükseklik tanıyıp, yan yana değişik irtifada yapılar yapılmasına sebep olmak en büyük hatadır. Herhangi bir caddeye kaç kat yükseklik verilecekse, bir kere verilmeli, bir daha irtifa değiştirilmemeli. Bu basit kaidelerin mühendisler ve mimarlar odası tarafından acele tespit edilmesini alakalı bakanlıklarca bir esasa bağlanıp, belediyelere bildirilmesini bekler, mühendis ve mimar odasının büyük görevlerini ihmal etmeyeceklerini ümit ederiz."*¹²

Bu ifadeler, depreme karşı önlemlerin alınacağını, en azından alınması konusunda yetkililerin uyarıldığını göstermektedir. Ancak bu dilek ve temennilerin hiçbiri, ne yazık ki beklendiği gibi gerçekleşmemiştir. Depreme dayanıklı yapılması gereken binalar hem standartlara göre inşa edilmemiş hem de çok katlı binaların yapımına hız verilmiştir. Deprem kısa zaman içerisinde insanlar tarafından unutulmuş, ama kendisini hatırlatmakla gecikmemiştir.

26 Mayıs 1957'de meydana gelen Abant (Bolu) depremi Adapazarı'nda da etkili olmuştur. Kandilli Rasathanesi verilerine göre

¹¹ Refik Kuzucu, "Adapazarı Kazası", *İdare Dergisi*, Yıl:16, Sayı: 172, Ocak-Şubat 1945, s.217.

¹² Türker Eroğlu-Vahap Tecim, *Sakarya ve Deprem*, Sakarya Valiliği Yay., Sakarya, 2000, s.52.

7.1 şiddetinde olan depremde Adapazarı'nda can kaybı olmamış fakat 114 ev ağır hasarlı, 228 ev de az hasarlı olarak kayda geçmiştir.¹³

Verilerin ortaya koyduğu bilgiler ışığında; depremler açısından Adapazarı bölgesinin birinci derecede faal olduğu, depremlerin tahripkâr, oldukça sık tekrür ettiği, ayrıca bu depremlerin yeryüzünde aktif faylar oluşturduğu sonucuna varılmaktadır.¹⁴

20. yüzyılda bölgede etkisini gösteren depremler arasında 1967 depreminin ayrı bir yeri vardır. Bu çalışmada Adapazarı'nda büyük etki ve hasarlar yapan 22 Temmuz 1967 depremi ve bölge üzerindeki etkileri incelenecektir.

1967 Adapazarı Depremi

Etkili bir deprem kuşağında yer alan Adapazarı'nda 1967 depremi öncesinde de deprem zaman zaman yine hissedildi. Hatta denilebilir ki, deprem Adapazarı'nda kendisini hiç unutturmadı. O yıllarda daha hafif atlatılan depremleri takiben, Cumhuriyet tarihinin en büyük ilk yıkıcı depremi olan 1943 yılındaki büyük depremden 24 yıl sonra, Adapazarı büyük bir deprem ile tekrar sarsılmıştır.

22 Temmuz 1967 tarihinde Cumhuriyet tarihinin ikinci büyük Adapazarı depremi gerçekleşmiştir. Bu deprem 22 Temmuz Cumartesi günü saat 18.54'te meydana gelmiş, büyüklüğü Richter ölçeğine göre 6.8 olarak tespit edilmiştir. Merkez üssü Adapazarı olan deprem, tüm Marmara, Ege ve İç Anadolu'da da etkin bir şekilde hissedilmiştir.¹⁵

1967 depremi ilk olarak Sakarya valiliği tarafından, Etibank merkezindeki telsiz ve telefon vasıtasıyla, PTT idaresinin yoğun çalışmaları sonucunda ilgili makamlara duyurulabilmiştir. Bu bilgilendirme sonucunda, depremin gerçekleşmesinden 35 dakika sonra, şehrin genel durumu ve deprem hakkındaki ilk bilgiler Ankara ve İstanbul'daki ilgili makamlara iletilebilmiştir.¹⁶

¹³ Hilal Ereğ İnce, *Kaybolan Geçmişin İzini Sürmek: Adapazarı Kent Tarihi (1923-1980)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2024, s.155.

¹⁴ 22 Temmuz 1967 Adapazarı, *a.g.e.*, s. 3-5.

¹⁵ Şahin, *a.g.m.*, s.789.

¹⁶ Sakarya Eğitim Araçları Merkezi, *1923 1943 1957 1967 Sakarya Depremleri*, Adapazarı, 1967, s.17.

Depremdeki ilk tespitlere göre, ölü-yaralı sayısı konusunda kesin bir rakam vermek mümkün olmamıştır. Ölü sayısının 100 civarında olduğu, hasarın ise çok fazla miktarda gerçekleştiği bildiriliyordu.¹⁷ Bununla birlikte depremin ilk günlerinde bazı ilçe, nahiye ve köylerden haber alınamamaktaydı.¹⁸

Sakarya'nın yerel gazetelerinden biri olan Yeni Sakarya gazetesi, depremi "Sakarya'da Deprem Oldu; Ölü Sayısı 100 Civarında, Fakat Hasar Çok Büyük" manşetiyle okuyucularına aktarmıştı. İlk sayfanın tamamını depreme ayıran gazete, deprem sonrasında yaşananları okuyucularına şu ifadelerle duyuruyordu:

*"Tarihler 22-7-1967'yi, günler Cumartesi'yi, saatler 18.54'ü gösterirken Sakarya'nın, hatta Türkiye'nin pek çok şehrinin yaşantısı değişti. Yer sarsıntısı oldu. Sokaklar dolup dolup taşıdı. Evler, işyerleri, eğlenti yerleri boşaldı. Atatürk Bulvarı insan mahşeri Heyecanlı, ağlamaklı feryatlı konuşmalar ve Orhan Cami minaresinin yıkılışı. Sezai Bayraktar apartmanının çöküşü ilk anda ortalığı mateme gark eden yıkıntılar ve ardından gelen ali astarı olmayan uydurma haberler ve İkbal Otel ve Bozkurt Apartmanı, Ahmet Koç Binası ve pek çok binalar, Ulus Caddesi'nin sağlam solları. Ev altından çıkarılan ölü ve yaralılar ve feryatlar, gidip gelen motorlu araçlar, görevliler. Ve karanlığın, matem çöküşü. Adapazarı bir ölü sessizliği içinde. Herkes sokaklarda. Herkes evler önünde, evlerden uzak güle oynaya girip çıktıkları binalara, korkulu gözle bakan Ürkek insanlar. Ve gelecek sıkıntılar. Ekmek, su, gaz, kibrit. Açık göz insafsızlar alabildiklerince alıyorlar. Alamayanların dertleri katmerleşiyor. Ama Allah adil Allah kullarını düşünür. Kimsenin rızkını kesmedi. Eceli gelenleri aldı gitti. Yüze yakın olacağı benziyor. Ama hasar büyük, çok büyük. Evlerin yüzde sekseni oturulacak gibi değil."*¹⁹

Deprem yaşandıktan kısa bir süre sonra, bu büyük depremin etkileri daha net bir şekilde kendini göstermiştir. 89 insanın can verip, 400'den fazla insanın yaralandığı bu depremde, 795'i tamamen ve 2.220 de kısmen olmak üzere, üç binin üzerinde konut ve işyeri yıkılmıştır. İstanbul-Ankara karayolunun Sakarya Köprüsü yakınında 1.5 km

¹⁷ Yeni Sakarya, 24 Temmuz 1967, s.1.

¹⁸ Milliyet, 23 Temmuz 1967, s.1; Yeni İstanbul, 23 Temmuz 1967, s.1.

¹⁹ Yeni Sakarya, 24 Temmuz 1967, s.1.

uzunluğunda bir yarık oluşmuş, Adapazarı-Eskişehir karayolunda meydana gelen yarıklardan ise sular fıskırmaya başlamıştır.

Adapazarı'nda depreme ilk müdahale şehrin kendi imkânlarıyla sağlanmıştır. Depremın gerçekleşmesinden hemen sonra izinli olan idare amirleri ve diğer ilgililer görevlerinin başına dönmüşlerdir.

Depremın hemen ertesinde Sakarya Vilayeti Savunma Sekreterliği tarafından hazırlanan tabii afetler planı uygulamaya konulmuştur. Tümen Komutanlığı'nın emriyle tüm askeri birlikler teyakkuza geçirilmiş ve askerler de deprem bölgesindeki çalışmalarına başlamışlardı. Bu askeri birlikler Sakarya Emniyet Teşkilatı ile şehri kontrol altına alarak Adapazarı'nın asayiş ve emniyetine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Deprem dolayısıyla Adapazarı'nda elektrikler kesilmiştir. İlk gece deprem bölgesindeki kurtarma çalışmaları fenerler vasıtasıyla yapılmaya çalışılmıştı. Tümen Komutanlığı emrindeki jeneratörler vasıtasıyla, ancak zorunlu yerlere elektrik sağlanmıştır. İstihkâm Taburu bütün imkânlarıyla enkaz kaldırma ve kurtarma işlerinde önemli roller oynamıştır. Nitekim bu faaliyetler sonucunda enkaz altından 10 insan canlı kurtarılmıştır. Buna ilaveten 19 ceset ile birlikte önemli miktarda malzeme çıkarılabilmektedir.²⁰

Sakarya Emniyet Müdürlüğü depremden sonra şahsi araçlara el koymak suretiyle, ölü ve yaralıları sağlık kurumlarına nakletmeye başlamıştır. Açıkta kalanlara ise çadır yardımı yapılmıştır. Bu arada elektriğin kesilmesi nedeniyle faal durumunu kaybeden fırınların yerine, seyyar fırınlar faaliyete geçirilmiş bu gayretler sonucunda şehrin ekmek ihtiyacı depremden bir gün sonra kısmi de olsa sağlanmaya başlanmıştır. Yine elektrik kesintisinden dolayı elektrikli motopompların çalışmaması, şehir şebeke suyunu da kesintiye uğratmış, bu nedenle de su sıkıntısı had safhaya ulaşmıştır. Bu durum karşısında askeriyenin ve belediyenin su tanklarıyla dışarıdan su getirmeleri suretiyle, vatandaşın ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. İtfaiye araçları da isteyenlere mahalle aralarında su dağıtmıştır. Bu faaliyetler sayesinde, devletin yetkili makamları ve çevre illerden yardım faaliyetleri ulaşıncaya kadar,

²⁰ Milliyet, 23 Temmuz 1967, s.1; Şahin, a.g.m., s.789-790.

Sakarya Vilayeti kendi imkânlarıyla depremin ilk şokunu atlatmaya çalışmıştır.²¹

Adapazarı'nın hazırlıksız yakalandığı deprem, şehirdeki günlük yaşamı bir anda alt-üst etmiş, normal zamanlarda olağandışı gelen bazı hadiselerin de sıradan olay gibi algılanmasına yol açmıştı. Depremi takip eden günlerde, Adapazarı Doğumevi'nde ameliyatlar açıkta yapılmış, depremden kısa bir süre sonra adliye binası müsait olmadığı için, duruşmalar Atatürk Anıtı yanında kurulan bir çadırda sürdürülmüştür. Bu ve benzeri durumlara deprem günlerinde sıkça rastlanabilmekteydi.²²

Adapazarı depreminin yaşandığı gün akşam saatlerinde Bakanlar Kurulu Adapazarı depremi ana gündem maddesiyle toplanmıştır. Başbakan Süleyman Demirel ve diğer bakanlar, Adapazarı depremi hakkında Bakanlar Kurulu'nu bilgilendirerek, hükümetin kısa zaman zarfında depremin yaralarını sarmaya çalışacağını ifade etmişlerdi. İlerleyen günlerde hükümetin aldığı bir karara göre, depremde zarar görenlere ve evi yıkılanlara, devlet tarafından uzun vade faizsiz kredi verilecekti. Sakarya Valisi Alaaddin Eriş'in açıklamalarına göre şehirde 7.000-15.000 Türk Lirası, köylerde ise 4.000-7.500 Türk Lirası, kredi ödemesi yapacaktı. Krediler uzun vadeli ve faizsiz olacaktı. İmar ve İskân Bakanlığı depremedeler için 36 milyon TL ayrıldığını bildiriyordu.²³ Bu durum deprem bölgesinde yaşayanlar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

1967 depremi sonrasında Eski cumhurbaşkanlarından İsmet İnönü, Adapazarı Belediye Başkanı Selahattin Gürdrama'ya geçmiş olsun telgrafı çekerek Adapazarılıların üzüntüsünü paylaşmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, gezi için bulunduğu Amasya'dayken depremi öğrenmiş ve gezisini yarıda keserek, 23 Temmuz 1967'de Adapazarı'na gelmiştir. Başbakan Süleyman Demirel ise, Konya'da bulunduğu sırada Adapazarı depremini haber almış, önce ileri gelen

²¹ Sakarya Eğitim, a.g.e., 1967, s.18-19; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 24 Temmuz 1967, s.1.

²² *Adapazarı Akşam Haberleri*, 4 Ağustos 1967, s.1.

²³ BCA. 30.18.1.2-209.56.14; BCA. 30.18.1.2-221.47.4; *Yeni Ada Postası*, 10 Ağustos 1967, s.1; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 28 Temmuz 1967, s.1, 4.

bakan ve yetkilileri deprem merkezine göndermiştir.²⁴ Eski Sakarya Valisi Ertuğrul Ünlüer de deprem haberini alır almaz derhal Adapazarı'na gelmiş ve çok sevdiği Sakaryalılarına geçmiş olsun dileklerini iletmıştır.²⁵

Adapazarı'na ilk gelen Devlet yetkilileri arasında Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, Köy İşleri Bakanı, Tarım Bakanı, İmar ve İskân Bakanı ve bu bakanlığın müsteşar, genel müdür ve afet yetkilileri de bulunmaktadır. Bu yetkililerin ardından Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel 23 Temmuz'da Adapazarı'na gelmiş, ertesi gün meclisi de deprem konusunda bilgilendirmiştir.²⁶ Bunun dışında on civarında bakan, dönemin Genelkurmay Başkanı Cemal Tural, ordu ve kolordu komutanları ve yüksek rütbeli subaylar da gelenler arasında bulunmaktadır. Şehre gelen yetkililer önemli vaatlerde bulunarak, deprem bölgesindeki vatandaşların sıkıntılarını dinlemişlerdi. Depremin acılarını paylaşmak için gelen bakanlardan bazıları geceyi Adapazarı'nda deprem çadırlarında geçirmiştir.

Dönemin Ana Muhalefet Partisi olan CHP'nin Genel Başkanı İsmet İnönü 29 Temmuz Cumartesi günü Adapazarı'na gelmiştir. O gelmeden bir gün önce Adapazarı'nın en önemli yerel gazetelerinden olan Adapazarı Akşam Haberleri gazetesinin Sahibi ve Genel Yayın Müdürü Selami Savaş, gazetesinde İnönü'ye şöyle sesleniyordu:

"Bu depremde de birçok hemşerimiz vefat etti, yaralandı. Binlerce ev yıkıldı. Oturulmaz hale geldi. Sizden evvel deprem üzerine Cumhurbaşkanı Sunay, Başbakan Demirel şehrimize geldiler. Bu ziyaretler bir turistik ve propaganda gezisinden ileri gidemedi. Eğer siz de bu maksatla yani siyasi yatırım için teşrif ediyorsanız arkanızda hoş bir hatıra bırakmayacaksınız. Şehrin büyük hasar gören fakir halkın yaşadığı kenar mahallelerine gidiniz. Orada, çadır temin edemedikleri için açıkta, yaşamaya mecbur kalan sefalet çeken halkımızın arasına karışınız. Böylece önümüzdeki kış aylarında bu perişan insanların ne hale düşeceklerini şimdiden müşahede etmek imkânı bulacaksınız. Şahsen bu ziyaretinizin siyasi bir yatırım maksadıyla yapılmadığı gibi turistik bir gezi olmayacağına da inanıyorum..."²⁷

²⁴ Yeni Sakarya, 24 Temmuz 1967, s.1.

²⁵ Adapazarı Akşam Haberleri, 24 Temmuz 1967, s.1.

²⁶ BCA. 30.1.0.0-16.89.12.

²⁷ Adapazarı Akşam Haberleri, 28 Temmuz 1967, s.1.

Selami Savaş, depremin ilk anından itibaren şehirdeki tüm zorluk ve aksaklıklara şahit olduğu için bir bakıma halkın sesi olmuştur.

Depremin ilk günü belediyeye geçmiş olsun telgrafı gönderen, eski cumhurbaşkanlarından İsmet İnönü, 29 Temmuz'da bizzat Adapazarı'na gelmiştir. Bolu'dan yola çıkan İnönü, Hendek, Akyazı ve Karapürçek'e uğrayarak halkla görüşmüştü. Daha sonrasında Vakıf köyünde yıkılan bir evi gezmiş, eşi Mevhibe İnönü ise Karapürçek'te köylü kadınlar ile konuşmuştu.²⁸

Yine eski cumhurbaşkanlarından Celal Bayar da yanında kızı Nilüfer Gürsoy ile 2 Ağustos tarihinde Adapazarı'na gelerek, Belediye'yi ziyaret etmiştir.²⁹ Devletin üst düzey yöneticilerinin şehre gelmesi bu zor dönemde devletin depremzedelerin yanında olduğunu hissettirmesi açısından oldukça önemlidir.

Kızılay teşkilatı, Adapazarı'nda çok faydalı çalışmalarda bulunmuştur. Deprem bölgesinde zor şartlarda yaşayan insanlara bolca gıda maddesi dağıtmıştır. Dağıtılan malzemeler arasında, ilk etapta bolca ekmek, zeytin, domates ve biber gelmekteydi. Bursa ve İstanbul vilayetleri bu yardımları sürekli olarak takviye etmişlerdi. Şehirde ilk iki gün sular kesilmiş ve dolayısıyla su sıkıntısı olmuştur. Ancak su ihtiyacını karşılamak amacıyla bolca arozöz kullanılmış, kuyu ve tulumbalardan, okul ve camilerin çeşmelerinden faydalanılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda, depremin üçüncü günü şehrin su ihtiyacı önemli ölçüde giderilebilmiştir. Aydınlatma ihtiyacı depremin ilk iki günü hat safhada olmuştur. Bakkallar açılmaya başlamakla birlikte şehir genelinde gaz ve mum bulunmamaktaydı.³⁰

Halk Bankası da depremzede esnafa kredi vermeye karar vermiştir. Bu amaçla bankanın Ticari Krediler Müdürü Ergün Kızılbey Adapazarı'na gelmişti. Bankanın Adapazarı Müdürü Şakir Beyazıt Adapazarı ve diğer ilçelerdeki esnafı dolaşmıştı.³¹

Adapazarı'ndaki deprem nedeniyle İller Bankası 200.000 Lira, İmar ve İskân Bakanlığı 160.000 Lira ve Zeynep Kamil Hastanesi 10.000 Lira para

²⁸ Adapazarı Akşam Haberleri, 29 Temmuz 1967, s.1.

²⁹ Adapazarı Akşam Haberleri, 2 Ağustos 1967, s.1.

³⁰ Yeni Sakarya, 24 Temmuz 1967, s.1.

³¹ Adapazarı Akşam Haberleri, 26 Temmuz 1967, s.1.

yardımında bulunmuşlardı. İmar ve İskân Bakanlığı 100.000 Türk lirası daha göndereceğini vadetmişti. Özel sektörden de açılan deprem yardım hesaplarına destekler geliyordu. US Royal Lastik Fabrikası 50.000 Lira, İzmit Shel Şirketi 25.000 Lira, Mobil Şirketi 25.000 Lira para yardımında bulunmuşlardı.³²

Devlet yardımlarının yanı sıra çeşitli kurum ve kuruluşlardan, çevre illerdeki vatandaşlardan da önemli miktarlarda yardımlar yapılmıştır. Eczacıbaşı İlaçları Limited Şirketi depremin ardından Adapazarı'na 28.000 liralık ilaç yardımında bulunmuştur. İstanbul'dan bazı vatandaşların kendi özel imkânlarıyla şehre ekmek taşımışlardı. Adapazarı'nda çadır eksikliği önemli bir sorun halinde bulunuyordu. Şehre az sayıda gelen çadırların gelişigüzel dağıtılması da ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bununla birlikte Adapazarlıları endişelendiren diğer önemli bir husus da yağmur yağma ihtimalinin yüksek olmasıydı. 25 Temmuz'da yağmurun biraz yağması durumu halkı iyice germiş ve halk Vilayet binası önünde protesto gösterisi yapmıştı. Vali Alaaddin Eriş, çadır ihtiyacının büyük olduğunu ve durumu Ankara'ya bildirdiğini söylüyordu.³³ Bununla beraber Adapazarı depreminde açıkta kalanların barınmalarını temin etmek için Varto depreminde doğuya gönderilen çadırlar Kızılay Genel Merkezi tarafından toplanarak Adapazarı'na sevk edilmişti. Muş'a gönderilen 360 çadır Kızılay Erzurum şubesinde toplattırılarak önce Ankara'ya oradan da Adapazarı'na gönderilmiştir.³⁴

1967 depremi neticesinde Adapazarı'nda karşılaşılan en büyük zorluklardan biri çadır eksikliği idi. Öyle ki halkın devletten beklentisi olan çadırlar gelmedikçe devlete olan güvende azalma yaşanmış, pek çok yerde yetkililer protesto edilmiştir. 10 Ağustos tarihine gelindiğinde Sakarya'da toplam 4.500 çadır halka dağıtılabilmisti. Vilayet devamlı olarak Ankara'dan çadır talep etmeye devam ediyordu.³⁵

1967 yılında meydana gelen depremde Adapazarı Belediyesi kamu tesisleri büyük zarar görmüştü. Mali imkânsızlıklar nedeniyle tamiri yapılmayan tesisler sonraki yıllarda meydana gelen seller nedeniyle

³² *Adapazarı Akşam Haberleri*, 28 Temmuz 1967, s.1.

³³ *Sakarya*, 26 Temmuz 1967, s.1; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 25 Temmuz 1967, s.1; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 26 Temmuz 1967, s.1.

³⁴ *Sakarya*, 26 Temmuz 1967, s.1.

³⁵ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 10 Ağustos 1967, s.1.

büsbütün harap olmuştu. Zarar gören bu tesislerin onarımı için 5.991.392 TL'nin deprem fonundan 5 yılda ve 5 eşit taksitle ödenmesi koşuluyla tahsisi İmar ve İskân Bakanlığı'ndan talep edilmişti. Bu talep karşılanmasına rağmen talep edilen tutar gerekli işi karşılayamayınca bu ücrete ilaveden 3.066.609 TL eklenmiş ve rakam 9.058.001 TL olmuştur.³⁶

1967 Depreminin ikinci günü, Adapazarı Ticaret Odası Yönetim Kurulu yaptığı toplantıyla, Adapazarı esnaf, tüccar ve sanayicisinin deprem dolayısıyla gördüğü zarar nedeniyle ilgili makamlara ve Odalar Birliği'ne çektikleri telgraflarla bankadaki borç senetlerinin bir ay ertelenmesi talebinde bulunmuştur.³⁷ O günlerde Adapazarı'na gelen Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, yaptığı çeşitli konuşmalarında, vergilerle, banka ve kooperatif borçlarının erteleneceğini dile getirmiştir. Ancak vergi veya borçlarda herhangi bir ertelemeye gidilmemekle birlikte devlet, bir süre sonra, deprem bölgesine ait bir vergi muafiyeti paketi hazırlamıştır. Bu pakete göre, depremden ağır zarar gören Sakarya vilayetinde, 22 Temmuz 1967'den itibaren beş yıllık süreyle, vilayet dâhilinde inşa edilen binalardan vergi alınmayacaktı. Bu karar sonucunda, 1972'ye kadar bölge halkı yeni yaptırmış olduğu binalara vergi ödememiştir.³⁸

Depremin Adapazarı Çevresindeki Etkileri

Depremin bina hasarı ve arazide yapmış olduğu değişiklikler bakımından etkili olduğu alanın sınırları, Doğu'da Mudurnu ve Abant Gölü çevresinden Batı'da Sapanca'ya, Kuzey de Sakarya il merkezinden, Güney'de Geyve ve Pamukova'ya kadar uzanmaktadır. Bu sınırlar içinde depremin en çok etkilediği alanlar: Abant Gölü ile Akyazı ilçe merkezi arasında Doğu-Batı doğrultusunda uzanan Dokurcun vadisi (Mudurnu suyu vadisi), Sakarya il merkezi ile merkeze bağlı köyleri ve Sapanca ilçesini kapsayan alan, Geyve ilçe merkezi ve köyleriyle, daha Kuzeydeki Doğançay bucak merkezi ve köylerini içine alan saha ile Pamukova ilçesi ve köyleridir.³⁹

³⁶ BCA. 30.18.1.2-341.79.14.

³⁷ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 26 Temmuz 1967, s.1.

³⁸ Şahin, *a.g.m.*, s.792.

³⁹ 22 Temmuz 1967 Adapazarı, *a.g.e.*, s.1.

Adapazarı civarındaki yerleşim yerlerinden depremin üzerinden birkaç gün geçtikten sonra, daha sağlıklı bilgiler alınmaya başlanmıştır. Nitekim Adapazarı depremi, ilçelerden Sapanca'da da şiddetli bir şekilde hissedilmişti. Sapanca'da birçok insan yaralanmış ve önemli miktarda ev yıkılmıştı. Sapanca merkezdeki meskenlerden 24'ü yıkılmış, evlerin % 80'i ise oturulamaz hale gelmişti. Deprem, Sapanca'nın mesire yeri olan Kumbaz'da çok daha şiddetli hissedilmiş, Vakıflara ait Sapanca Turistik Otel, Sapanca Gölü'ne doğru kaymış ve otelin bodrum katı suyla dolmuştu. Otel civarında meydana gelen yarıklar, endişeye neden olmaktaydı. Kumbaz'da bulunan diğer otel ve binalar da depremin etkisiyle oturulamaz hale gelmişti. Deprem Hacımercan ve Babadağ köylerindeki evleri ve diğer yapıları da tamamen yerle bir etmişti.⁴⁰ Hacımercan'daki evlerin % 80'i oturulamayacak durumdaydı.⁴¹

Doğançay bucağındaki durum da pek iç açıcı değildi. Doğançay'ın 25 hanelik bir köyü olan Fındıksuyu köyünde, deprem sonrasında çeşitli yerlerden fışkıran sular köye ve köylüye büyük zarar vermişti. Fındıksuyu, tarihi Karaçam Demir Köprüsü ile Doğançay arasındaki bir tepede üzerinde bulunuyordu. Deprem dolayısıyla bu tepenin kayması ve aşağısında bulunan demiryolunu kapatma ihtimali de söz konusu olmuştu. Trenler bu mevkide hızlarını azaltarak geçiyorlardı. Adapazarı Akşam Haberleri gazetesi, Sakarya vilayetinin Karapürçek bucağı ile İlimbey ve Kışlaçay köylerinde ayakta tek ev kalmadığını yazıyordu.⁴² Evleri yıkılan vatandaşlar çadır bulamadıkları için 25 Temmuz'da Ortaokuldaki Vilayet bürosunda toplanarak Valiliği protesto etmişti.⁴³

Geyve ile Akyazı'nın bazı köyleri de zarar gören yerler arasında bulunuyordu. Nitekim deprem neticesinde bu iki ilçenin köylerinde 45 kişi ölmüş, 155 kişi yaralanmış, 635 ev yıkılarak 1635 ev de ağır hasar görmüştü. Deprem, özellikle Adapazarı merkezde çok etkili olmuş, Geyve ve Akyazı dışındaki ilçelerde çok önemli bir zarar yapmamıştır.⁴⁴

⁴⁰ *Yeni Sakarya*, 24 Temmuz 1967, s.1; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 29 Temmuz 1967, s.2.

⁴¹ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 3 Ağustos 1967, s.2.

⁴² *Adapazarı Akşam Haberleri*, 25 Temmuz 1967, s.2; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 26 Temmuz 1967, s.1.

⁴³ *Sakarya*, 26 Temmuz 1967, s.1.

⁴⁴ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 26 Temmuz 1967, s.1.

Akyazı ilçesi merkezinde evlerin bir kısmı ağır hasar görmüştü. Bu ilçenin köylerinde hasar daha ağırdır. Büyük kayıplara uğrayan bu köylerin ve bucakların başlıcaları: Karapürçek, Küçücek, Yuvalak, Yazılıgürgen, Çakıroğlu, Hanyatak, Taşyatak, Kayabaşı, Dağköyü, Vakıf, Boztepe, Kabakulak ve Dokurcun'du.

Akyazı'nın 31 köyünde 750 civarında yıkılmış veya ağır hasar görmüş ev bulunuyordu. Sadece Küçücek köyünde tamamen yıkılmış ev sayısı 110'du. Oturulamayacak, ağır hasar gören ev sayısı 200'ün üstündeydi. Bunun dışında kalan 50 ev ise ancak bir onarımdan sonra istifade edilebilecek bir durum göstermekteydi. Karapürçek bucağı da aynı durumdaydı. Tamamen yıkılan 50 evin yanında 140 ev hiçbir şekilde oturulamayacak durumdaydı.⁴⁵ Karapürçek'te eski ahşap binaların çoğu çökmüştü. Taştan yapılmış olan cami kullanılamaz hale gelmişti. Okulun bacaları yıkılmış, bir duvarı hasar görmüştü.⁴⁶

Deprem felaketinden ağır hasar gören ve can kaybına uğrayan ilçelerden biri de Geyve ilçesiydi. Geyve'ye bağlı Doğançay, Alifuatpaşa kasabası ve özellikle Pamukova bucağı bu felaketi hafif atlattı iseler de büyük maddi zarara uğramış bulunmaktaydılar. Geyve Merkez ilçesinde, Alifuatpaşa kasabasında hafif veya ağır olmak üzere evlerin %80'i onarım gerektirecek derecede hasar görmüştü. Diğer taraftan Geyve'ye bağlı Kışlaçay, İlimbey, Çınardibi, Şerefiye, Bağlarbaşı, Nuriosmaniye, Köprübaşı köyleri ise daha ağır bir felakete uğramıştı. Bunlardan Kışlaçay köyünde yıkılmamış, ayakta kalan birkaç evin dışında bütün evler yıkılmış ya da kullanılamayacak bir şekilde harap olmuştu. Bunun yanında Şerefiye, İlimbey, Nuriosmaniye, Köprübaşı, Bağlarbaşı köylerinde de evlerin %90'ı oturulamayacak durumdaydı.⁴⁷

Hendek, Karasu ve Kaynarca ilçeleriyle birlikte civardaki diğer yerleşim merkezlerinden olan Akçakoca ve Kandıra'da deprem hissedilmesine rağmen herhangi bir can kaybı veya hasar yaşanmamıştı. Hendek ilçe merkezinde sonradan yapılan incelemeler, bu ilçeye bağlı bazı köylerde birtakım maddi kayıpların olduğunu ortaya çıkarmıştır.

⁴⁵ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 2 Ağustos 1967, s.2; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 3 Ağustos 1967, s.2.

⁴⁶ 22 Temmuz 1967 *Adapazarı, a.g.e.*, s.9.

⁴⁷ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 3 Ağustos 1967, s.2.

Depremde Adapazarı'na gönderilen çadırların 347 adedinin Hendek ilçesinin köylerine dağıtılması da bu durumu doğrulamaktadır.⁴⁸

Deprem bölgesindeki köylerde içme suyu sıkıntısı hat safhaya varmıştı. Özellikle Karapürçek bucağı ile civar köylerde su kanallarının bir türlü tamir edilememesi nedeniyle geniş ölçüde su sıkıntısı çekilmişti. Bu bölgedeki depremzedeler her şeyden önce kendilerine içme suyu temin edilmesini beklemişlerdi.⁴⁹

Görüldüğü gibi, deprem sonrası sadece Adapazarı değil, civardaki yerleşim merkezleri ve bölge halkı da önemli ölçüde kayıp ve hasara uğramıştır.

Depremın Adapazarı'ndaki Etkileri

1967 Depreminden sonra Adapazarı ve çevresindeki en önemli değişikliklerden biri, Sakarya Nehri'ndeki suların dikkat çekecek ölçüde azalmış olmasıydı.⁵⁰ Yıkılan evlerin dışında, Adapazarı Merkez İlçesinin birçok mahallesinde, örneğin Şeker Mahallesi ve çevresinde, Yeni Cami kesiminde ayakta kalan evlerin % 90'ı oturulamayacak haldeydi. Adapazarı'nın güney ve güneydoğu köylerinin durumu da aynıydı. Mollaköy ve civarı, Tavuklar köyü kesimi, Kirazca bölgesi ile Adapazarı merkez Şeker Mahallesi ve Ozanlar semti ile Akçakamış'a doğru uzanan bölgedeki köyler de bu ağır hasarın içinde bulunmaktaydılar.⁵¹

Deprem, şehirdeki camileri de çok olumsuz etkilemiştir. Dönemin Sakarya Müftüsü Sabahattin Demirler'in açıklamalarına göre Adapazarı Merkez ve köylerindeki camilerin % 60'ının minaresi yıkılmıştır. Adapazarı'nın en büyük ve ünlü camii Orhan Camii ile birlikte İhsaniye, Yeni Sakarya, Bahçeli Cami, Aziziye ve Mecidiye camileri de minaresi yıkılan camiler arasındaydı. Orhan Camii'nin minaresi kendi üzerine düştüğünden, cami harap olmuştu. Aziziye Camii'nin minaresi de 21 Haziran ilkokulu üzerine düşmüş ve okulu tahrip etmiştir.⁵²

Adapazarı'na gelen Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, beraberinde Köy İşleri Bakanı Turgut Toker ve Adapazarı milletvekillerinden bazıları ile 24

⁴⁸ Şahin, a.g.m., s.793.

⁴⁹ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 4 Temmuz 1967, s.1.

⁵⁰ *Yeni Sakarya*, 5 Ağustos 1967, s.1.

⁵¹ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 2 Ağustos 1967, s.2.

⁵² *Yeni Sakarya*, 29 Temmuz 1967, s.5.

Temmuz 1967 Pazartesi günü 13.30'da ortaokul binasında bir saatten fazla süren bir basın toplantısı yapmıştı. Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, deprem bölgesindeki izlenimlerini şöyle ifade ediyordu:

*"Hasar büyük. Can kaybımız Allah'a şükür az. Yüzü bile bulmayacak. Köyleri gezdim. Sapanca köyelerine, Hacimercan'a gittim. Yıkım fazla. Tesellimizi can kaybının fazla olmamasında buluyoruz. Devlet aç ve açıkta kimsenin kalmaması için karardır. Devlet görevlileri, askeri birlikler, hastane personeli, görevlerini imkânlarını üstünde, geceli gündüzlü çalışarak yapmışlardır. Bunu şükranla belirtmeliyim. Varto, Hınıs, Tekman yer sarsıntısının tecrübelerinden de faydalanarak, Sakarya'nın derdine kısa süre içinde deva olacağız. Şu nokta bilinmeli bir deprem fonu, ihtiyat mali gücün bulundurulması şart. İkinci önemli nokta, ilgililer sadece ruhsat vermekle yetinmemeli. İnşaatın temel atımından, son çatısına, son sivasına, yağlı boyasına kadar denetime devam etmeli. Sakarya'da en çok üç katlı bina yapılabilirdi. 1943 ders olmamışsa 1967 ders olmalı."*⁵³

Devlet Bakanı Seyfi Öztürk'ten sonra söz alan Köy İşleri Bakanı Turgut Tokar de, köylerin durumunun çok feci olduğunu ifade etmiş ve gerekli tüm işlerin devlet tarafından yapılacağını söylemişti.

Depremden birkaç gün geçtikten sonra hasar tespit çalışmalarına başlanmıştır. Yeni Sakarya gazetesinin haberine göre, depremin zararının tespiti için on ayrı ekip çalışmalara başlamıştı. 25 Temmuz tarihi itibarıyla üç gün içerisinde en isabetli hasar tespitinin yapılacağı ümit edilmekteydi. Hasar tespit ekipleri il ve ilçe merkezleri de köyler olmak üzere üç farklı kategoride çalışacaklardı. Bu çalışmaların başlangıcında, 80-90 civarında can kaybının olduğu ve elli milyon liralık bir maddi kaybın gerçekleştiği tahmin edilmekteydi. Ancak gerçek zararın daha büyük olabileceği ve kısa bir zaman zarfında telafisinin mümkün olmadığını da ihtimal dâhilinde bulunduğu inanılmaktaydı.⁵⁴ Nitekim tahmin edildiği gibi olmuş İmar İskân Bakanlığı, Köy İşleri Bakanlığı temsilcileri ve vilayet maddi zararın tespitine çalışmışlar, kesin olmamakla birlikte zararın yüz milyon Türk Lirasının üzerinde olduğunu tespit etmiştir.⁵⁵

⁵³ Yeni Sakarya, 25 Temmuz 1967, s.1.

⁵⁴ Yeni Sakarya, 25 Temmuz 1967, s.1.

⁵⁵ Eroğlu-Tecim, a.g.e, s.53.

Enkaz kaldırma çalışmalarının devam ettiği 26 Temmuz tarihinde yapılan tespit çalışmalarının bir sonucu olarak köylerde bina yıkımının çok daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Köylerde çadır ihtiyacı oldukça fazlaydı. Ulaşımın tam olarak sağlanamaması nedeniyle, bu yerleşim yerlerine çadır ulaştırılamamakta, insanlar halı, kilim ve çarşafıla çadırlar yaparak, hayatlarını devam ettirmeye çalışmaktaydılar.

Depremın ardından meydana gelen artçı sarsıntılar, halkı tedirgin etmekteydi. Deprem ile sarsılan şehirde hırsızlık olayları çok artmıştı. Deprem korkusuyla halkın çoğu bahçe ve sokaklarda geceyi geçirmekteydi. Bu durumdan istifade etmek isteyen civar illerden gelen hırsızlar ev ve dükkânları arayarak buldukları para ve mücevherlerle kaçılmaktaydılar. Bu durum Adapazarı halkını endişeye sevk etmiştir. Belediye hoparlöründen emniyet müdürlüğünün tebliği okunarak halk sakin olmaya çağırılarak hırsızların yakalandığı bildirilmiştir. Buna rağmen şehirde hırsızlık olayları devam etmiştir.⁵⁶

Adapazarı merkezinde çadır ihtiyacı uzun süre devam etmişti. Bu nedenle köylere çadır ulaştırılmasına öncelik verilmiyordu. Fakat tüm bu imkânsızlıklara rağmen, deprem bölgesinde kurulan Çadır Tevzi Komisyonu'nun kayıtları ve Sakarya vilayetinin tutanaklarına göre, deprem sonuna kadar bölgeye önemli miktarda çadır gelerek bu çadırların dağıtımı da yapılmıştır. 26 Temmuz da yapılan görüşmeler neticesinde sadece Adapazarı merkezde 10 adet çadır dağıtım ekibi kurulmuştu.⁵⁷

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1967 Adapazarı depremi sonrası acil nitelikte görüşmeler yapılmıştır. 26 Temmuz 1967 tarihinde yapılan görüşmelerde bir Sakarya senatörü de konuşmuştur. Depremın dördüncü günü Sakarya Senatörü Osman Salihoğlu'nun Meclis kürsüsünde sarf ettiği ifadeler, Adapazarı'nda deprem gerçeğini ve deprem karşısındaki ihmalleri açık bir şekilde gözler önüne sermekteydi.

"Sayın Başkan, Muhterem Senatörler, 22 Temmuz saat 19.00 sıralarında Türkiye'nin muhteliflerinde hissedilen, fakat merkezi Adapazarı'nda temerküz eden bir zelzele felaketi olmuştur. Muhterem Senatörler, zelzelenin vukuundan itibaren, devlet kademesinin bütün

⁵⁶ Sakarya, 25 Temmuz 1967, s.1.

⁵⁷ Adapazarı Akşam Haberleri, 27 Temmuz 1967, s.1.

memurları ve vazifelileri ve bilhassa Sayın Cumhurbaşkanı, Başbakan ve ilgili bakanların zelzele mintikasına gelip halkın moral bakımından olsun takviyesinde yardımcı olduğunu görmekle, hepsine teşekkürlerimi arz etmek isterim. Zelzelenin vüsat derecesini hepimiz basın temsilcilerinin izahından öğrenmiş bulunuyorsunuz. Adapazarı'nda 1943 yılında vuku bulan zelzelenin şiddeti ile bu son zelzelenin aynı şiddette olmasına rağmen, Allah'a şükür ki, zayıat o tarihtekinin çok dūnunda olmuştur. Ancak bu zayıatın az olmasında, vaktin erken saatinde, havanın sıcaklığı ve birçok vatandaşımızın mesire yerlerinde bulunmasının büyük payı vardır.

Muhterem Senatörler, hadisenin teferruatına girmeyeceğim. Ancak bir mühendis olarak, orada esefle müşahede ettiğim bazı hususlar, ilgilileri uyarmak bakımından bu kürsüden beyan etmeyi bir vazife telakki ettim. Adapazarı'nda beş katlı ve her katı 265 m² olan modern çok büyük, on dairesi, orduevinin karşısında bulunan apartmanı görseniz, bir teknik facianın içinde akordiyon gibi ezilmiştir. Bunun yanında, sağında, solunda, çok daha eskiden yapılmış binalar, o koskoca binanın yıkılmış olmasına rağmen ayakta kalabilmiştir. Ayrıca İstasyon Caddesi ve Atatürk Bulvarı köşesinde metrekaare sahası: 300 küsur olan 5 katlı betonarme karkas vaziyetinde daha henüz muazzam yük tabir ettiğimiz tuğla örgüsü ve benzeri yüklerle de tahmil edilmediği halde, keza bir akordiyon gibi ezilmiş, bir katının üzerinde hiçbir kolunun dahi ayakta duramamış olması, teknik facianın orada da yattığını gösteriyor. Ben orada da bekledim. Mühendisler, inşaat mühendisleri odasının, mimarlar odasının elemanlar gelsin, tahkikat yapsın diye. Ama maalesef bu organların hiç birisinin bu sahada, orada tetkike gelmediklerini esefle müşahede etti.

Arkadaşlar, bugünün tekniği her türlü zelzele felaketlerini önleyecek şekilde yapı yapmaya müsaittir. Ancak hususi teşebbüs sahipleri tarafından yaptırılan binalarda, teknik vasıf maalesef Adapazarı'ndaki bu son zelzele ile göstermiştir ki, devlet yapılan ile mukayese edilmeyecek derecede düşük tutulmaktadır. Bunda mühendislerin, mimarların büyük hataları vardır. Ayrıca bu yatırımları yapan mal sahiplerinin daha aza para ile daha büyük binalar yapma kaygısının da önemli payı vardır. Muhterem Arkadaşlarım, 10 katlı modern bugün Ankara'da gördüğümüz binalar misillü binalar yanında çok eskiden yapılmış bağdadı veya inşaat tarihi bulunmayan binalar dururken, bu binaların hurdahaş olması teknik faciadır. Buna mutlak surette el koymak gerekir ve büyük vilayetlerimizde de tahmin ediyorum ki, böyle bir zelzele vukuunda da daha büyük facialarla

karşılaşmak mümkündür. Bu bakımdan hem mühendisler odaları, mimarlar odaları, hem hükümet organlar bu işe süratle eğilmek mecburiyetindedir. Belediyeleri düşününüz. Adapazarı Belediyesi'nde fen işlerinde teknik ismi bulunmayan kalfa mertebesinde bir zat bulunur, yüz bin nüfusla bu şehirde. Bu projelerin tasdiki mutlak surette yetkili, hem nasıl yetkili, her mühendisin imzası da muteber değildir. Statik hesaplar mütehassısı mühendislerin tasdiki şarttır. Göreceksiniz bu tahkikat sonunda mesul dahi bulunamayacaktır. Hiç değilse bundan sonra Türkiye'nin her tarafında şu mevzulara ciddiyetle eğilmek ve muhtemel zelzele gibi felaketlere karşı vatandaşın emniyetini şimdiden sağlama teşebbüslerine geçmenin zaruretini beyan etmek isterim.

Muhterem senatör arkadaşlarım, köyleri gezdik Köy İşleri Bakanı Sayın Turgut Toker'le birlikte gece yanlarına kadar köylü vatandaşlarımızın halini gördük Geyve'nin Kışlaçay köyünde maalesef tek ev ayakta kalmamıştır. Orada da bir talih eseri, o gece, o akşam düşün vardı. Düşün münasebetiyle köylü bir meydana toplanmış olduğundan ötürü zayıat yedi kişi olmuştur. İnsanca zayıat. Başta da söylediğim gibi bir lütuף olmuştur, daha çok olabilirdi. Hükümet ilgililerinden istirahatım odur ki, bu şekilde yıkılan, harap olan köylerde yapılacak yeni binalarda, Adapazarı'nın birinci derecede zelzele mıntıkası olduğunu dikkate alarak tip projeler hazırlansın ve yeni kurulacak köyler modern ve muhtemel olan zelzelelere mukavemet edebilecek niteliği taşınsın.

Aziz arkadaşlarım, zelzelenin Adapazarı'nda yaptığı tahribat, tekrar ediyorum, Hürriyet gazetesinin o gece büyük manşetlerle yazdığı şekilde olmamıştır. Bu gazeteyi de takbih etmek isterim. Çünkü hepimizi, bütün İstanbul halkını o anda büyük bir telaşa vermiştir. Gece yarısı çıkan baskısında, Adapazarı batmıştır şeklindeki beyan, maalesef vatandaşlar arasında büyük bir panik uyandırmıştır. Bütün vazifelilerin ve Türk vatandaşlarının mesuliyet ve vazife duygusu içinde samimi olarak çalışması, temennilerim arasındadır."

Bu ifadeler, Adapazarı'nın deprem gerçeğini yansıtmaları bakımından son derece önemlidir.⁵⁸

Devlet Bakanı Seyfi Öztürk'ün, "inşaatlarda hata var" söylemi, deprem bölgesinde yeni bir tartışma başlatmıştı. Bu iddia sonrası İstanbul'dan yeni bir heyetin gönderilmesi söz konusu olmuştu. Gelen

⁵⁸ Şahin, a.g.m., s.795-796.

heyet, binaların demir ve çimento durumlarını incelemiştir. Sonuçta depremde yıkılan binaların demir ve çimento oranlarının yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte binalarda yapım hatalarının olduğu görülmüştür. Nitekim ilgili bakanlıklarının incelemesi sonucunda yapılan açıklamalarda, bundan sonraki yapılaşmanın devlet tarafından tespit edilecek kanunlarla yapılması gereği üzerinde durulmuştur.⁵⁹

1967 Adapazarı depreminde Sakarya Hükümet Konağı da önemli derecede hasara uğrayan binalardan biridir. İlk büyük sarsıntı ve arkasından gelen artçılarla valilik binasındaki hasar daha da büyümüştü. Bu bina ile ilgili Bayındırlık Bakanlığı fen heyeti onarılabilir raporu verirken, İmar İskân Bakanlığı yetkilileri onarılamaz açıklamasında bulunmuşlardı. 1962 yılında hizmete açılan ve 15 milyon Türk lirası gibi yüksek bir meblağa mal olan bu binanın geleceğini belirlemek için, karma bir fen heyetinin tarafından incelenmesine karar verilmişti. Binanın hasarından dolayı Valilik Makamı ile birlikte Sakarya Vilayetindeki resmi dairelerin önemli bir kısmı da yer değiştirip, geçici binalarda hizmet vermeye başlamışlardır. Bu geçici binalar, Merkez Ortaokulu, Ticaret Lisesi, Sabihahanim İlkokulu, Çocuk Esirgeme Kurumu binası ve Şeker Fabrikası'dır. Resmi dairelerin bu binalara dağılımları şu şekilde gerçekleşmişti: Merkez Ortaokulu'nda Vilayet Makamı ve kendisine bağlı daireler yer alıyordu. Sakarya Valisi bu okulun sınıflarından birisini makam odası olarak kullanıyordu. İl Ziraat ve Nüfus müdürlükleri de bir süre için bu binada hizmet vermişlerdir. Vilayet daha sonra PTT yanındaki Çocuk Esirgeme Kurumu binasına geçmiş, ortaokul binası, eğitim-öğretimin yaklaşması dolayısıyla okul idaresine terk edilecektir. Çocuk Esirgeme Kuru binası da bu faaliyetlere yeterli gelmediğinden, Vilayetin ikinci blok kısmı Defterdarlık binasına yerleşmiştir. Ticaret Lisesi'nde Emniyet Müdürlüğü görev yapıyordu. Eğitim-öğretimin yaklaşması nedeniyle Emniyet Müdürlüğü bu binayı tahliye ederek, PTT karşısındaki Esnaf Kefalet Kooperatifi'ne ait iş hanına taşınmıştır. Sabihahanim İlkokulu'na ait esas bina depremde hasar görmüşse de, bu hasar binayı boşaltmayı gerektirecek kadar önemli değildi. Bu nedenle binanın zemin katına Bayındırlık Müdürlüğü yerleştirilmiştir. Aynı okulun bahçesinde bulunan çelik barakalara ise Milli Eğitim Müdürlüğü teşkilatı yerleşmişti. PTT yanındaki ve Ziraat

⁵⁹ Eroğlu-Tecim, *a.g.e.*, s.53.

Bankası'nın bitişiğindeki Çocuk Esirgeme Kurumu binasında, önceleri Vilayet Makamı bulunuyordu. Aynı binanın zemin katında ise, İl Jandarma Komutanlığı hizmet görmüştü.⁶⁰

Daha önce Merkez Ortaokulu binasında faaliyette bulunan İl İmar Müdürlüğü, daha sonra Şeker Fabrikası'nın bir bölümüne yerleştirilerek, çalışmalarını burada sürdürmüştür.⁶¹ Adapazarı'ndaki diğer kurumların aksine, Sakarya Askerlik Şubesi herhangi bir başka binaya taşınmamış, kendi binası bitişiğinde kurduğu çadırdaki faaliyetlerine devam etmiştir. Bu arada doğum yeri Sakarya olan askerlerden, depremde zarar gördüklerini belgeleyebilenlere, deprem bölgesine gidebilmeleri amacıyla Genelkurmay Başkanlığı tarafından 45 gün izin verilmiştir. Depremde zarar görenlerden 1967 yılı Temmuz, Eylül ve Kasım ayları ile 1968 yılı Ocak ayında silahaltına alınmaları gerekenlerin celpleri bir yıl geri bırakılmıştır. PTT'nin çalışmaları da deprem sonrası devam etmiş, buradaki çalışanlar özverili çalışmalarıyla takdir toplamıştı. PTT mensuplarına çadır verilmemişti.⁶²

27 Temmuz 1967 tarihi itibarıyla Adapazarı şehir merkezinde depremin ilk günlerdeki panik kalmamıştı. Zaman zaman kendisini hissettiren artçı sarsıntılar heyecan yaratsa da genel itibarıyla insanlar sakindi. Halkın % 10'u çadırlarda, % 60'ı bahçelerde ve % 10'u da sayfiye yerlerine veya akrabalarına gitmişlerdi. Geriye kalan % 20'si ise, depremden pek fazla etkilenmeyen tek katlı binalarında yaşamaktaydılar. Fırınlar bolca ekmek çıkarmaktaydı. Ancak neredeyse bu ekmeklerin alıcıları yoktur. Zira deprem dolayısıyla şehre bol miktarda ekmek geldiğinden ve halka bolca dağıtıldığından, fırınların çıkardığı ekmekler satılamaz olmuştu. Halk adeta ekmek stoku yapmıştı. Ankara, İstanbul, İzmit ve Bursa'dan bol miktarda ekmek ve un gelmiş ve gelmeye de devam etmekteydi. Bu malzemeler Sabihanhanım İlkokulu yanındaki Kızılay barakalarında toplanmakta ve oradan halka dağıtım yapılmaktaydı.⁶³

Adapazarı Akşam Haberleri gazetesinde 4 Ağustos'ta çıkan bir yazı, günlük hayatın normale dönmeye başladığını şu şekilde yansıtmaktadır:

⁶⁰ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 29 Temmuz 1967, s.2; Şahin, *a.g.m.*, s.798.

⁶¹ Sakarya Eğitim, *a.g.e.*, s.26.

⁶² *BCA*. 30.18.1.2-209.57.16; *Adapazarı Akşam Haberleri*, 28 Temmuz 1967, s.1.

⁶³ Şahin, *a.g.m.*, s.798.

“Deprem bölgesinde hayat yavaş yavaş normale dönmektedir. Nitekim deprem bölgesinden gelen haberlerde bunu teyit mahiyette bulunmaktadır. Dün sabahtan bu yana şehrimizde deprem hissedilmemiş, bu yüzden halkın morali düzelmiştir Sinemalar faaliyete geçmişlerdir. İkinci ve üçüncü kattaki müesseselerden çoğu açılmış, günlük mesailer başlamıştır. Bu arada evlerine giren vatandaşların sayısı da artmaktadır.”⁶⁴

4 Ağustos tarihli Yeni Sakarya gazetesi ise şu ifadelerle yer vermişti: “Bölgemizde dün gece zelzele duyulmadı, vatandaşlar geceyi nispeten korkusuz geçirdiler. Yıkılan binaların temizlenmesine hızla devam ediliyor. Büyük zelzeleden sonra kapanmış olan iş yerleri yavaş yavaş açılmaya başlandı. Başka yerlerdeki akrabalarına gidenler de şehre dönmeye başladılar. Depremden sonra kapanan sinemaların hasar görmeyenleri açılmaya başlandı. İki akşamdır film oynatan iki sinema tıklım tıklım dolmaktadır. Zelzele durduğu takdirde, bölgede normal hayatın kısa zamanda başlayacağı umulmaktadır. Gerçekten de başka yerlere veya akrabalarının yanlarına giden insanların tekrar Adapazarı’na dönmeler, şehrin canlılığını önemli ölçüde artırmıştır.”⁶⁵ Bu gelişmeler Adapazarı’nda deprem sonrası hayatın normale dönmeye başladığının önemli göstergeleri arasındadır.

1967 Adapazarı depremi gerçekleşikten sonra artçı deprem olmaksızın geçirilen bir gün dahi yok gibiydi. Öyle ki, depremin sadece ilk üç günlük diliminde 120 adet irili ufaklı sarsıntı gerçekleştiği tespit edilmiştir. Halkın büyük kısmı yeniden deprem olur korkusuyla evlerine girmeye cesaret edemeyip geceleri bahçe ve sokaklarda geçirmeye devam ediyorlardı. Durum böyle olunca var olan çadır ihtiyacını önemli miktarda artıyordu.

Adapazarı’nda deprem sonrası Sakarya valiliği yapmış olduğu çalışmalarla özel bir yere sahiptir. Deprem olur olmaz Valilik ilk önlemleri almış, gerekli yerlere gidilerek ilk müdahaleler yapılmıştır. 31 Temmuz tarihinde Sakarya Valiliği, vatandaşlara ait önemli bir çalışma daha başlatmış ve bir deprem bürosu kurmuştur. Kurulan bu büro, can kurtarma, elektrik arıza, acele enkaz kaldırma ve tehlike giderme gibi

⁶⁴ Adapazarı Akşam Haberleri, 4 Ağustos 1967, s.1.

⁶⁵ Yeni Sakarya, 4 Ağustos 1967, s.1.

konularda vatandaşa yardım amacıyla oluşturulmuştur. Bu konulardan birisi veya birkaçında problemi olan kişiler, büroya telefonla veya bizzat başvurabilecek ve sorunlarına çözüm bulabileceklerdi.⁶⁶

Sakarya Valisi Alaaddin Eriş deprem sırasında özverili çalışmaları ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Kendisi, mesai mefhumuna dikkat etmeden fedakâr bir şekilde çalışması, vatandaşların ve basının takdirini kazanmasını sağlamıştır. Sakarya Valisinin bu çalışmalarına Belediye'nin de destek vermesi, Adapazarı'nın kısa zaman zarfında toparlanmasında başlıca etkenlerden birisi olarak kaydedilmiştir. Şehrin en yüksek mülki idaresi olan Sakarya valiliğinin, vilayetin diğer kamu ve özel kurumlarını organize etmesi ve şehrin kısa zaman zarfında toparlanmasının sağlanmasındaki rolü tartışılmaz bir surette kendisini göstermiştir.⁶⁷

Deprem sonrasında çalışmalarıyla dikkati çeken bir diğer kurum da Adapazarı Belediyesi idi. Belediye çalışanlarının tamamı deprem sırasında göreve çağırılmıştır. Şehrin ekmek ihtiyacını karşılamak amacıyla fırınların açılması sağlanmıştır. Şehir elektriğinin sağlanması için trafo merkezi personeli de üstün gayretlerle çalışmıştır. Elektrik tesisatı yüzünden çıkan iki adet yangının söndürülmesinde itfaiye teşkilatı görev almıştır. Gıda bunalımı olmaması için, Belediye tarafından bütün gıda maddelerine el konulmuştur. Depremden ardından birçok ilden yardım alınmış, İstanbul ve Balıkesir Belediyeleri bu konuda özellikle ön planda gelmektedir. Ölen vatandaşların defin işlerinde önemli katkılar sağlanmıştır. Bina ruhsat işlemlerinde kolaylıklar sağlanmış, fakir halkın projeleri bedelsiz olarak çizilmiştir. İmar planlarında kat tahdidi yapılması hususundaki çalışmalara hız verilmiştir. Cadde ve sokaklardaki enkazın kaldırılması için üstün gayretler sarf edilmiştir.

Deprem sırasında civar illerden Adapazarı Belediyesi'ne yüz bin ekmek ve çeşitli sayılarda personel ve araç gönderilmiştir. Depremden Belediyeye maliyeti o günkü değeriyle 1.966.420 Türk lirasıdır. Bu faaliyetlerin başarılmasında Belediye Başkanı Selahattin Gürdrama'nın Vali Alaaddin Eriş ile uyumlu çalışmasının da büyük bir önemi olduğu şüphesizdir. Başkan Gürdrama, deprem günlerinde gösterdiği

⁶⁶ *Yeni Sakarya*, 31 Temmuz 1967, s.1.

⁶⁷ Şahin, *a.g.m.*, s.799.

olağanüstü gayretler nedeniyle, bölgeye gelen tüm bakanların yakın ilgi ve tebrikine nail olmuştur. Bu durumun Vali Eriş için de aynı olduğundan şüphe yoktur.

Deprem sonrası Bayındırlık Müdürlüğü personelini deprem kurtarma faaliyetlerine yönlendirmiştir. Hasar tespitlerinde de bu kurum yine en önde yer almıştır. Bu teşkilat, gelen devlet yetkililerinin deprem bölgesindeki gezi ve temaslarını organize etmiştir. Milli Eğitim Müdürlüğü'nün ve diğer vilayetlerinden gelen yardımcı ekiplerin katılımıyla şehir ve köylerde gerçekleştirilen hasar tespitleri 5 gün içerisinde tamamlanmıştır. Bu faaliyetler sonucunda 80 köy okulunun tamamen yıkılmış olduğu tespit edilmiştir. Bunlara ilaveten 304 köy okulunun ise ağır hasarlı olduğu anlaşılmıştır. Yine Sakarya Bayındırlık Müdürlüğü sayesinde ki, diğer resmi kurumlara önemli miktarda ödenek ayrılmış ve onların yeniden eski durumlarına getirilmesi için önemli çabalar sarf edilmiştir.⁶⁸

Depremde büyük zarar gören Etibank trafo merkezinde tahmini 5 milyon lira civarında maddi hasar meydana geldiği yetkililer tarafından açıklanmıştır. Depremin şiddetinden açık hava tesisatı büyük ölçüde zarar görmüştür.⁶⁹

Depremin üzerinden bir süre geçmesinden sonra, Sakarya'daki eğitim kurumlarının durumu daha da netleşmeye başlamıştır. Nitekim Sakarya Milli Eğitim Müdürü Ferit Çamoğlu, 12 Ağustos tarihinde yapmış olduğu bir açıklamada, deprem nedeniyle ilkokullarda ders yılının bir ay geç başlayacağını, 243 okulun ise tamamen hasara uğradığını belirterek "Kullanılmayacak durumdaki köy okullarının ve öğretmen evlerinin tamirine derhal başlamış bulunuyoruz. Komisyon kararı ile 15 Eylül'de başlaması gereken tedrisata 15 Ekim'de yani bir ay geç başlayacağız. Ara tatilleri de vermemek suretiyle 170 ders gününü doldurup ilkokulların haziranın ilk haftasında tatile girmesini sağlayacağız. Bu arada bazı köylerde kahvehanelerden faydalanacak, bazı köylerde ise çadırlarda öğrenim yapacağız." Diyordu. Bununla beraber Milli Eğitim teşkilatında çadır ihtiyacı 12 Ağustos tarihi itibarıyla halledilmiş durumdadır.⁷⁰

⁶⁸ Sakarya Eğitim, *a.g.e.*, s.33.

⁶⁹ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 1 Ağustos 1967, s.1.

⁷⁰ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 12 Ağustos 1967, s.1.

Sakarya'da deprem olur olmaz şehirde bulunan tüm doktor, operatör doktor ve diğer sağlık personeli vazifeleri başına giderek, deprem sırasında önemli faaliyetler ve fedakârlıklarda bulunmuştur. Hastalardan ağır yaralı olanlar, durumlarına göre askeri araçlarla Haydarpaşa Devlet Hastanesi, Şişli Çocuk Hastanesi ve İzmir Devlet Hastanesi'ne gönderilmiştir. O günleri Ayla Dinler şöyle anlatıyordu: "Zelzeleden sonra devlet hastanesinin bahçesi ana-baba günüydü. Yaralıların feryadı yüzlerce metreden işitiliyordu. Doktorlar ve hemşireler yaralıdan yaralıya koşmaktan bitkin haldeydiler."⁷¹

Sakarya vilayetine depremle birlikte, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık konusunda da personel, ambulans, kan, sedye vs. gibi yetişmiş eleman ve malzeme yönünden de oldukça önemli yardımlar yapılmıştır. Sağlık yardımının geldiği vilayetlerin başlıcaları Ankara, İstanbul, Bolu idi. Ayrıca tümenden gelenlere ilaveten Haydarpaşa ve Kızılay Kan Merkezlerinden gelen yardımların da çok önemli katkıları olduğunu zikretmek gerekmektedir. Teşekkür ettirilen sağlık komisyonu, il dâhilinde bulaşıcı hastalıklara karşı tedbirler almış ve tetanos ile bulaşıcı hastalıklara karşı yapılan aşı sayısı 200.000 kişiyi bulmuştur. Kurulan çadırların etrafları ilaçlanıp temizlettirilmiş, hijyenik olmak kaydıyla tuvaletler yaptırılmış ve şehir suyunun mikroptan arındırılması amacıyla klorlama faaliyeti yapılmıştır.

Adapazarı'nda bulunan Sakarya Devlet Hastanesi, Sosyal Sigortalar Kurumu Hastanesi ile Doğum ve Ana Çocuk Sağlığı Merkezi deprem sonrasında oluşan zor günlerde şehre önemli katkıları olmuştur. Depremi hastane binalarında yaşayan hastalar, hastaneden çıkarılarak bahçelere alınmış, depremde hastalarla birlikte buradaki çadırlarda tedavi edilmeye çalışılmıştır. Taburcu edilen hastalar bu dönemde askeri araçlarla evlerine gönderilmişti.⁷²

Depremde evleri yıkılan ailelere yeni bir yerleşim yeri kazandırılması gerekiyordu. Kimi aileler devlet tarafından verilen kredileri kullanarak kendilerine yeni konut yaparken kimileri de köylerde kendi imkânlarıyla çözüm üretmeye çalışmışlardı. Adapazarı ilçesine bağlı Değirmendere

⁷¹ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 28 Temmuz 1967, s.1.

⁷² Şahin, a.g.m., s.801.

köyünde depremde zarar gören aileler aynı köy sınırları içerisindeki Küplübayır bölgesindeki tarlalara yerleştirilmişti.⁷³

Depremde gerçekleştiği günlerde Şeker fabrikası tatilde bulunduğundan, burada can kaybı söz konusu olmamıştı. Ancak baca ve kireç depolarının yıkılmasından dolayı tamirleri vakit almış ve faaliyetine o yıl için geç başlamıştı.⁷⁴ Zirai Donatım Kurumu Fabrikası'nın kısmen çökmüş, fabrikadaki işler de durmuştu. Bu fabrikanın demirhane, tesviye, kaynak, montaj ve trayler imalat atölyelerini içerisine alan 5.000 m²lik binası yıkılmıştı. Bu hasarların giderilmesi için fabrika yaklaşık olarak bir ay kadar üretim yapamamıştır. Vagon Fabrikası'nda hasar mevcuttu. Deprem sonrasında bir süre işçiler fabrikaya sokulmamış; gelmedikleri bu süre kendilerine izin olarak verilmişti. On günlük kapanma süresinin ardından Vagon Fabrikası işçileri 7 Ağustos tarihi itibarıyla işbaşı yapmışlardı. Adapazarı Nişkoz Fabrikası deprem anında aktif olarak çalışmasına rağmen can kaybı söz konusu olmamıştır. Depremden ardından fabrika işçilerine izin verilmiş ve kendilerine maddi yardım da yapılmıştır. Fabrika binasında herhangi bir hasar gerçekleşmemiş, ancak bazı eşyalar zarar görmüştür.

Depremde ağır hasara uğrayan binalardan biri de Adapazarı merkezinde yer alan Devlet Demiryollarına ait gar binasıydı. Bu bina tahliye edilmiş ve hasarlı binanın hemen yanında kurulan barakalarda hizmet vermeye devam etmiştir. Yine Arifiye istasyon binası da aynı akıbete uğramıştır.⁷⁵ Depremde gişe tarafı yıkılan ve büyük hasar gören Adapazarı İstasyon Binasının tamirine 31 Ağustos 1967 tarihinde başlanmıştır. İstasyon binası tamamen yıkılarak ön tarafı yeniden inşa edilecekti. Bu yüzden İstasyon gişesi tahtadan yapılan ve iç tarafta bulunan yerde çalışıyordu. Çalışmaların 15 Eylül'de bitmesi planlanıyordu.⁷⁶

Çeşitli basın yayın organlarında deprem ile ilgili sismografların doğru yanlış deprem olacağına dair haberleri halkı telaşa düşürüyordu. Bu konuda Yeni Ada Postası gazetesi de "Deprem haberleri halkı telaşa

⁷³ BCA. 30.18.1.2-213.87.9.

⁷⁴ Adapazarı Akşam Haberleri, 26 Temmuz 1967, s.1, 4.

⁷⁵ Şahin, a.g.m., s.801-802.

⁷⁶ Yeni Ada Postası, 31 Ağustos 1967, s.1.

düşürüyor” başlığı ile söylentilerin birer tahminden uzak, ihtimalden ibaret olduğunu yazıyordu.⁷⁷

Deprem sonrası şehrin yerleşimine yönelik bir tavsiye de Sakarya gazetesinde yer verilmişti. Buna göre şehrin Serdivan sırtlarına taşınması tavsiye ediliyordu.

“İkinci büyük felaketle karşı karşıya kalan Adapazarı imar planında yapılacak tadilat ile Serdivan Sırtlarına nakledilmelidir. Ova üzerinde kurulmuş bulunan Adapazarı aynı zamanda üç geniş nehrin yeraltı nehirlerinin tesiri altında kalmakta ve ufak bir sallantı toprağın su üstünde olması ile şiddetini daha da arttırmaktadır. Devletin bu işte yapacağı ve hareket edeceği tek şey; imar planını değiştirerek şehrin Serdivan sırtlarına nakledilmesidir. Belediyenin bu işte yardımcı olmasını ve yüksek katlı binalara müsaade etmemesini ve yeni bir imar planını hazırlayarak Başkanlığa göndermesini bekliyor ve halkın bu arzusunun duyurulmasıyla yetiniyoruz.”⁷⁸

Kandilli Rasathanesi yetkilileri, Adapazarı şehrinin yumuşak bir zemin üzerine kurulduğuna ve bu cins zeminlerin depremin şiddetini 15-20 kat arttırabildiğine dair açıklamalarda bulunmuşlardı. Söz konusu açıklamadan sonra yerel basında ova üzerine kurulmuş olan Adapazarı'nın aynı zamanda üç geniş nehrin yeraltı sularının tesiri altında kaldığı ve ufak bir sallantı sonucunda şiddetin daha da arttığı dolayısıyla devletin bu işte yapacağı tek çözümün imar planını değiştirerek şehrin Serdivan sırtlarına nakledilmesini sağlamak olduğu belirten haberler dikkate değerdir.⁷⁹

Deprem yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da önemli etkiler yapmıştır. Adapazarı Akşam Haberleri Gazetesine gönderilen bir mektuptan anlaşıldığına göre Almanya'daki radyo ve televizyonlarda Adapazarı deprem haberleri ve fotoğrafları gösteriliyordu. Bu suretle özellikle Almanya, İsviçre ve Belçika'da çalışan Türk işçilerinin bir kısmı en kısa zaman zarfında memleketlerine dönüş yapabilmişlerdi.⁸⁰

⁷⁷ Yeni Ada Postası, 3 Ağustos 1967, s.1.

⁷⁸ Sakarya, 26 Temmuz 1967, s.2.

⁷⁹ Ereğ İnçe, a.g.t., s.158-159.

⁸⁰ Adapazarı Akşam Haberleri, 27 Temmuz 1967, s.1; Sakarya Eğitim, a.g.e., s.54-55.

İsveç'te yayınlanan Expressen gazetesine göre, İsveç Hükümeti 1967 Adapazarı Depremi haber alır almaz içinde her türlü personelin bulunduğu 500 kişilik yardım ekibini hemen Türkiye'ye göndermişti.⁸¹

10 Ocak 1968 tarihinde 1967 depreminde Adapazarı'nda yıkılan betonarme binaların sorumlularını bulmak ve fenni hataların kimler tarafından yapıldığını tespit etmek için CHP İstanbul Milletvekili Reşit Ülker tarafından meclis tahkikatı açılması önergesi verilmişti. Bu önerge Millet Meclisinde Adalet Partili milletvekillerinin oylarıyla reddedilmiştir.

Deprem sonrası şehrin toparlanması için ihtiyaç duyulan unsurlardan biri de evlerin tamirini yapacak olan usta ve kalfalardı. Depremden sonra bütün deprem bölgesinde usta ve kalfa ücretleri bir hayli artmıştır. Nitekim depremden önce 30 Lira olan ücretler depremden sonra 40-50 Liraya kadar yükselmişti. Şehirdeki harap olan evlerin tamiri için halk faaliyete geçse de çalıştıracak işçi bulamamaktan şikâyet ediyorlardı.⁸² Sıkıntı duyulan konulardan biri de kireç sıkıntısı idi. Hasar gören evleri badana yapmak için en çok aranan malzemelerin başında gelen kirece büyük rağbet gösterilmesi üzerine şehirde kireç sıkıntısı baş göstermiştir. Kireç satan dükkânların önünde uzun kuyruklar oluşuyordu. Karaborsaya düşen kireç için Yenigün Mahallesi'ndeki bir kireç satıcısı hakkında Belediye bir tahkikat açmıştır.⁸³

Depremden sonra şehirde enkaz satışı da artmıştır. Evi yıkılan vatandaşlar hükümetten de kredi almak suretiyle yeni ev yapımı için faaliyete geçmiş, ancak eski enkazları satmayı da uygun bulmuşlardı.⁸⁴

1967 depremi gazetelerin birleşme düşüncelerini yeniden gündeme getirmiş, bazı gazeteler bu büyük felaket karşısında, tek başına yayın hayatlarını sürdürmeye cesaret edemeyerek birleşme kararı almışlardır. Bunlara örnek olarak 22 Şubat 1968 tarihinde Sakarya ve Yenigün gazetelerinin birleşme kararı almaları gösterilebilir.⁸⁵

⁸¹ *Expressen*, 23 Temmuz 1967, s.1.

⁸² *Adapazarı Akşam Haberleri*, 5 Ağustos 1967, s.2.

⁸³ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 11 Ağustos 1967, s.1.

⁸⁴ *Adapazarı Akşam Haberleri*, 29 Ağustos 1967, s.2.

⁸⁵ Enis Şahin, "Sakarya Basını Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Geçmişten Günümüze Sakarya*, Adapazarı, 2018, s.399.

1967 Adapazarı depremi gerek devlet yetkilileri ve gerekse bölge halkı tarafından başlangıçta iyi idrak edilmiş, bundan gerekli dersler çıkarılmıştı. Ancak depremin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra hem yapılan vaatler unutulmuş ve hem de bölge halkı kendi deprem acılarını unutmuştu. Binalar ve şehirleşme gelişigüzel yapılmış, çekilen eziyetler göz ardı edilmiş ve sonraki nesillere bu bilinç aktarılmamıştır. Dolayısıyla da şehir 1999 yılındaki asrın felaketine hazırlıksız yakalanmıştır.

Sonuç

Jeolojik yapısı nedeniyle Türkiye deprem kuşağında bulunmaktadır. Cumhuriyet tarihi boyunca birçok depremler yaşanmıştır. Şiddetlerine ve etki alanlarına göre meydana gelen depremlerin vermiş olduğu zararlar değişkenlik arz etmektedir. Şüphesi ki depremlerin etkisi yıkıcıdır. Bunun için gerekli tedbirleri almak gerekir. Nitekim Cumhuriyet tarihinde yaşanan Erzincan depreminin gözler önüne serdiği hasar ile birlikte yıkılan binaların yol açtığı can ve mal kaybı bilimsel anlamda yapılan çalışmalarda önemli bir gerçekliği haykırmaktadır. Bu da deprem olgusudur. Erzincan depreminden yeterli dersleri çıkarmayan Cumhuriyet Türkiye'si Adapazarı depremleri ile bir daha sarsılmıştır.

Adapazarı tarihi boyunca depremlerden çok etkilenen bir şehir olmuştur. Depremler, hiç kuşkusuz doğal afetlerin en tehlikeli ve yıkıcısıdır. Şiddetine göre can ve mal kaybına veya hasara sebep olmaktadır. Depremin ne derece büyük bir felaket olduğunu en iyi bilen kentlerden biri de Adapazarı'dır. Bu bölgenin ortalama her 30 yılda bir yıkıcı depremden etkilendiği düşünülürse, deprem olgusu Adapazarı bölgesinde kendisini sürekli hatırlatmaktadır.

Marmara Bölgesinde ve Kuzey Anadolu Fay hattında bulunan Adapazarı birinci deprem kuşağında yer almaktadır. Jeolojik özellikleri yaşanan depremlerin etkisini arttırmaktır. Bu da büyük hasarlara, can ve mal kaybının çok olmasına neden olmaktadır. Depremlere karşı toplumsal bilincin de zayıf olması niteliksiz binaların yapılmasına neden olmuş ve yaşanan depremlere rağmen toplumda deprem farkındalığı gelişmemiştir.

1943 depremi ile birlikte inşaat sisteminin önemi de ortaya çıkmıştır. Çok katlı bina yapımına izin verilmemesi tartışmaları gündeme gelmiş,

yatay mimari ve bitişik nizam binaların kat sayısının aynı olmaması vurgulanarak yetkililerin, belediyelerin, mühendisler ve mimarlar odasının bu yönde dikkati çekilmiş, ancak kısa bir süre sonra bu durum da unutulmuştur. Fakat deprem Adapazarı'nı unutmamıştır. 1967 depreminden önce de sarsıntılar olmuş, deprem kendisini hissettirmiş ve Adapazarı'nı adeta hafızasına kazımıştır.

Nitekim 1944 yılında sekiz gün aralıklarla devam eden Bolu-Düzce depremini Adapazarı da hissetmiş, yine 1957'de Bolu- Abant depremini Adapazarı ağır ve hafif hasarlı binalarla atlatmış, can kaybı olmamıştır. Resmi yazışmalardan bu yıllarda birçok depremin olduğu görülmüştür. Adapazarı 1959'da da can ve mal kaybı olmadan bir deprem atlatılmıştır.

Hafif atlatılan depremlerin akabinde ve 1943 depreminden yeterince ders çıkarmayan ve yapılaşmaya gerekli ehemmiyeti vermeyen Adapazarı halkı, 24 yıl sonra 22 Temmuz 1967 depremiyle bir daha sarsılmıştır. Deprem çok kısa sürmüş, ancak etkileri çok büyük olmuştur. Şöyle ki; şiddet derecesi büyük olan bu deprem, Adapazarı merkez ile ilçe ve köylerde ciddi hasarlar meydana getirmiştir. Deprem İstanbul, Eskişehir ve Ankara'da hissedilmiş, İzmit ve Bolu'da da evlerde çatlaklara ve hasarlara yol açmıştır. 1967 depremi, Adapazarı'nda, ilçelerinde ve köylerde betonarme binaların yıkılması, ahşap evlerin çökmesi ile can ve mal kaybına neden olmuştur. Sakarya Nehri civarında ve yollarda büyük yarıklarla karşılaşmış, heyelan ve ağaç kırılmaları da görülmüştür.

1967 depreminde yaralıların çok, ölüm oranının az olması her ne kadar hadisenin hafif atlatıldığı düşüncesini akıllara getirirse de kısa bir süre sonra depremin havzadaki boyutu anlaşılmış, konut ve işyerlerindeki hasarın büyüklüğünü gözler önüne sermiştir. Deprem Adapazarı'nda oldukça ağır, maddi zarara sebep olmuştur. Tek teselli ise depremin halkın büyük kısmının dışarıda olduğu saatte meydana gelmesi nedeniyle insan kaybının az olmasıydı.

Deprem olayının akabinde PTT idaresinin gayretleri sayesinde Ankara'daki devlet erkânı hadiseyi kısa zamanda öğrenmiş, olaya müdahale etme olanağını hızlandırmıştır. İlk yardım kamu kurum ve kuruluşlarından gelmiş, yereldeki memurlar izinlerinden geri dönmüşlerdi. Olay gazetelere güçlü bir şekilde yansımış, insanların; sokaklara döküldüğü vurgulanmıştır.

1967 Adapazarı depreminin bölge, yurt içi ve yurt dışındaki etkileri de incelenmeye değerdir. İl ve ilçeler dâhilinde bulunan bütün basın organları, deprem haberlerini deprem günü ve o günü takip eden günlerde siyah başlıklar altında vermişler, hemşerilerinin dertleri ile yakinen ilgilenmek ve ilgili haberleri kamuoyuna günü gününe duyurmak suretiyle büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Mahalli basının olduğu gibi, Milli basının da depreme büyük önem verdiği görülmüş, hatta bazı olaylar üzerinde olduğundan fazla durulmak suretiyle, deprem bölgesine karşı ilgi ve alakanın daha fazla olması sağlanmıştır.

Depremden sonra çevre illerden ve Ankara'dan bölgeye yardım ulaştırılmıştır. Yetkililer tarafından insanların sıkıntıları dinlenmiş, imkânlar ölçüsünde eksiklikleri giderilmiştir. Bu depremde Kızılay'ın çalışması olumlu anlamda dikkat çekmiştir. Özellikle gelen yardımların dağıtılması konusunda kurumsallaşmanın önemini ortaya koymuştur. Ancak çadır dağıtımında düzensizlik olmuş, ihtiyacı daha da arttırmıştır. Halk ilk günlerde elektrik, su, gaz ve mum sıkıntısı çekmiştir. Bunun yanında artçı sarsıntılar da insanları tedirgin etmiştir.

Devlet Adapazarı'nda kendisini göstermiştir. Nitekim bundan önceki depremlerde olduğu gibi 1967 depremi de şehirde kısa zamanda unutulmuştur. Yine çarpık kentleşme ve yüksek katlı binalar yapılmış, hiç deprem olmayacak havasına girilmişti. Derken 1999 depremi bu gerçeği tekrar hatırlatmıştır.

Kaynakça

- BCA. 30.1.0.0-16.89.12.
- BCA. 30.18.1.2-341.79.14.
- BCA. 30.18.1.2-209.56.14.
- BCA. 30.18.1.2-209.57.16.
- BCA. 30.18.1.2-221.47.4.
- BCA. 30.18.1.2-213.87.9.

22 Temmuz 1967 Adapazarı-Mudurnu Suyu Vadisi Depremi Üzerine İncelemeler, Maden Fakültesi Ofset Atölyesi, İstanbul 1969.

Keskin, Cengiz, *I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)*, Kriter yay., İstanbul 2022.

Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya, Sakarya Valiliği yay., Sakarya 1998.

Şahin, Enis, "Cumhuriyet Dönemi Sakarya Depremleri", *Sakarya İli Tarihi*, Cilt 2, Sakarya 2005, s.771-820

Şahin, Enis, "Sakarya Basını Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Geçmişten Günümüze Sakarya*, Adapazarı, 2018, s.395-408.

Erek İnce, Hilal, *Kaybolan Geçmişin İzini Sürmek: Adapazarı Kent Tarihi (1923-1980)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2024.

M. Korhan Erturaç, "Sakarya'nın Jeolojik Özellikleri", *Sakarya'nın Fiziki, Beşerî ve İktisadi Coğrafya Özellikleri*, Yeni Anadolu Yayıncılık, İstanbul 2018, s.97-126.

Erendil, Muzaffer, *Dünden Bugüne Sakarya İli*, Ünal Ofset, İstanbul 1990.

Kuzucu, Refik, "Adapazarı Kazası", *İdare Dergisi*, Dahiliye Bakanlığınca Çıkarılır, Yıl:16, Sayı: 172, Ocak-Şubat 1945, s.213-259.

Sakarya Eğitim Araçları Merkezi, *1923 1943 1957 1967 Sakarya Depremleri*, Işık Basımevi, Adapazarı 1967.

Sakarya Ticaret ve Sanayi Odası, *Adapazarı'nda Deprem ve Sonrası*, Varol Ofset, Sakarya 2000.

Eroğlu, Türker-Tecim, Vahap, *Sakarya ve Deprem*, Sakarya Valiliği Yay., Sakarya 2000.

Yurt Ansiklopedisi, Cilt:9, Anadolu yay., İstanbul 1982-1983.

Adapazarı Akşam Haberleri, 1 Ağustos 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 10 Ağustos 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 11 Ağustos 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 12 Ağustos 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 2 Ağustos 1967, s.1-2.

Adapazarı Akşam Haberleri, 24 Temmuz 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 25 Temmuz 1967, s.1-2.

Adapazarı Akşam Haberleri, 26 Temmuz 1967, s.1, 4.

Adapazarı Akşam Haberleri, 27 Temmuz 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 28 Temmuz 1967, s.1, 4.

Adapazarı Akşam Haberleri, 29 Ağustos 1967, s.2.

Adapazarı Akşam Haberleri, 29 Temmuz 1967, s.1-2.

Adapazarı Akşam Haberleri, 3 Ağustos 1967, s.2.

Adapazarı Akşam Haberleri, 4 Ağustos 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 4 Temmuz 1967, s.1.

Adapazarı Akşam Haberleri, 5 Ağustos 1967, s.2.

Expressen, 23 Temmuz 1967, s.1.

Milliyet, 23 Temmuz 1967, s.1.

Sakarya, 25 Temmuz 1967, s.1.

Sakarya, 26 Temmuz 1967, s.1, 2.

Yeni Ada Postası, 10 Ağustos 1967, s.1.

Yeni Ada Postası, 3 Ağustos 1967, s.1.

- Yeni Ada Postası, 31 Ağustos 1967, s.1.
Yeni İstanbul, 23 Temmuz 1967, s.1.
Yeni Sakarya, 24 Temmuz 1967, s.1.
Yeni Sakarya, 25 Temmuz 1967, s.1.
Yeni Sakarya, 29 Temmuz 1967, s.5.
Yeni Sakarya, 31 Temmuz 1967, s.1.
Yeni Sakarya, 4 Ağustos 1967, s.1.
Yeni Sakarya, 5 Ağustos 1967, s.1.

EKLER

Ek 1: 1943 Depremi Sonrası Adapazarı'ndan Bir Kesit, Türk İnkılâp Tarihî Enstitüsü Arşivi

Ek 2: 1967 Depremi Sonrasında Adapazarı, SBB Fotoğraf Arşivi

Ek 3: 1967 Depremi Sonrasında Adapazarı, SBB Fotoğraf Arşivi

Ek 4: 1967 Depremi Sonrasında Adapazarı, SBB Fotoğraf Arşivi

Extended Abstract

Due to its geological structure, Turkey is situated within a significant earthquake zone. Throughout the history of the Republic, numerous earthquakes have occurred, varying in impact and damage depending on their intensity and affected areas. The destructive nature of earthquakes is undeniable, making it essential to implement necessary precautions. The devastation caused by the February 6, 2023 Kahramanmaraş earthquakes, one of the most severe in the Republic's history, underscores this reality. The destruction of buildings, leading to substantial loss of life and property, has emphasized critical truths revealed in scientific studies. One pressing concern is the ongoing vulnerability to earthquakes. In this context, the possibility of future earthquakes in Adapazarı resurfaces in the collective memory of the Republic, particularly given past experiences and recent events.

Adapazarı, located in the Marmara Region and along the North Anatolian Fault, is situated within a first-degree earthquake zone. The city's geological characteristics amplify the impact of earthquakes, resulting in significant damage and considerable loss of life and property. Compounding this situation is the lack of solid societal awareness regarding earthquakes. Despite the repeated seismic events, low-quality buildings have continued to be constructed, and earthquake awareness within the community has remained underdeveloped.

The 1943 earthquake had a profound social impact on Adapazarı, leaving the community in a state of despair and fostering fears that the city might never recover. The extent of the damage prompted discussions about relocating Adapazarı entirely, and the threat of mass migration loomed over the region. Public institutions were overwhelmed and unable to respond to the crisis adequately, and healthcare services proved insufficient. The community endured significant hardships, lacking essential provisions such as shelter, food, water, transportation, and communication. Despite these immense challenges, the community's strong culture of solidarity enabled them to navigate and ultimately overcome the disaster.

The 1943 earthquake underscored the critical importance of construction practices, sparking debates on prohibiting multi-story buildings and emphasizing horizontal architectural development and consistency in building heights. Authorities, municipal bodies, and professional organizations like the chambers of engineers and architects were called upon to prioritize these concerns. However, this urgency gradually faded, even as Adapazarı faced seismic threats. Before the 1967 earthquake, tremors had repeatedly reminded residents of the region's vulnerability.

In 1944, Adapazarı experienced the Bolu-Düzce earthquake, which persisted over eight days. The 1957 Bolu-Abant earthquake inflicted varying levels of damage on Adapazarı, though there were no fatalities. Archival correspondence from this period documents the frequent seismic activity. In 1959, another earthquake occurred without significant loss of life or property.

Despite these warnings and the incomplete lessons from the 1943 disaster, construction standards remained lax. When the July 22, 1967 earthquake struck, its brief but intense impact resulted in substantial destruction in Adapazarı's city center, surrounding districts, and villages. The tremor's effects were felt in Istanbul, Eskişehir, and Ankara, while cracks and structural damage appeared in İzmit and Bolu. In Adapazarı, reinforced concrete buildings collapsed, wooden houses toppled, and both human and material losses were significant. Large fissures opened along the Sakarya River and roadways, while landslides and fallen trees further marked the landscape.

The 1967 earthquake, one of the most impactful in Adapazarı's history, spurred all public institutions into action, initiating widespread relief efforts. The immediate focus centered on rescuing those trapped under rubble and alleviating the severe destruction caused by the quake.

Although the relatively low death rate and numerous injuries initially created the impression of a less catastrophic event, the extensive damage to homes and businesses soon became apparent.

Prompt communication by the PTT administration ensured that government officials in Ankara were swiftly informed, facilitating a rapid response. Public institutions provided the first wave of aid, and local authorities returned from leave to assist. Newspaper reports vividly described scenes of people flooding into the streets.

Kızılay, played a crucial role in supporting the disaster-stricken population, distributing food supplies such as bread, olives, tomatoes, and peppers to those living in challenging conditions. Reinforcements from Bursa and Istanbul arrived continuously. Water shortages marked the initial two days, with supplies cut off and limited access for residents. Tankers, wells, and fountains at schools and mosques were essential in providing water, and by the third day, the crisis had largely been resolved. Meanwhile, lighting remained a critical issue, with gas and candles scarce. Despite the reopening of stores, these shortages persisted in the days following the quake.

On the evening of the earthquake, the Cabinet of Ministers gathered and made the Adapazarı disaster their top priority. Prime Minister Süleyman Demirel and other ministers gave updates on the situation and assured the

nation that the government would take swift action to aid recovery. In the following days, the government provided interest-free loans to earthquake victims who lost their homes.

Sakarya Governor Alaaddin Eriş took charge of the disaster response, working tirelessly around the clock and earning widespread public and media appreciation. The municipality's proactive role significantly contributed to the city's rapid recovery. As the highest administrative authority, the Sakarya Governor's Office organized public and private institutions to facilitate reconstruction and relief efforts.

Adapazarı Municipality responded decisively to the crisis. Municipal staff reported for duty, and bakeries worked to meet the urgent demand for bread. Power plant workers quickly restored electricity, while the fire department promptly extinguished two fires caused by electrical issues. To prevent a food crisis, the municipality secured available food supplies. Municipalities from other provinces, including Istanbul and Balıkesir, sent essential support. Officials coordinated efforts to assist with burials, streamline building permit processes, and draft reconstruction plans. Workers cleared debris from the streets and avenues, a considerable task that marked a significant step toward the city's recovery.

Healthcare workers in Sakarya responded swiftly to the disaster. Doctors, surgeons, and other medical personnel quickly began providing essential services. Military vehicles transported severely injured individuals to hospitals in Haydarpaşa, Şişli, and Izmir.

The Sakarya State Hospital, the Social Insurance Institution Hospital, and the Maternal and Child Health Center in Adapazarı made crucial contributions during the challenging days following the earthquake. Medical staff moved patients from buildings to outdoor areas, treating them in tents. Discharged patients were transported home by military vehicles.

Fortunately, the sugar factory in Adapazarı, on vacation at the time of the earthquake, reported no casualties. However, repairs to damaged chimneys and lime depots took some time, delaying production for the year. The Agricultural Equipment Factory (TZDK) sustained partial destruction, halting production for about a month. The Wagon Factory also suffered damage, and workers were given leave. Operations resumed after ten days, with work restarting on August 7. The Nişkoz Factory, though operating during the earthquake, recorded no fatalities despite some equipment damage.

The State Railways station building in Adapazarı sustained severe damage. Authorities evacuated the building, and services continued in nearby

temporary shelters. Reconstruction of the station began on August 31, 1967. The ticket office moved to a wooden structure, with repairs expected to finish by September 15.

The 1967 Adapazarı earthquake had significant repercussions both regionally and internationally. Local press outlets reported the disaster with black headlines, reflecting deep concern for the people's suffering. National media also covered the earthquake extensively, sometimes amplifying certain events to draw more attention to the affected area.

In the days following the earthquake, aid from surrounding provinces and Ankara quickly reached the area. As rubble was cleared and field surgeries conducted, the people felt the disaster's trauma deeply.

The earthquake also had international repercussions. According to a letter sent to the Adapazarı Akşam Haberleri, radio and television broadcasts in Germany aired news and photos of the Adapazarı earthquake, enabling many Turkish workers in Germany, Switzerland, and Belgium to return home promptly.

Authorities responded to the people's concerns and tried to meet their needs as much as possible. Kızılay's contributions were particularly significant, especially in aid distribution. However, difficulties in distributing tents increased the demand for assistance. People initially faced electricity, water, gas, and candle shortages, and aftershocks further heightened anxiety.

It later emerged that construction flaws, including insufficient use of iron and cement, were significant contributing factors to the damage, leading to widespread public outrage. Despite identifying the issue, authorities failed to take the necessary precautions in time. These recurring issues following nearly every earthquake disaster in Turkey highlight a persistent gap between diagnosis and implementation. Although the problems are recognized, proper measures should be addressed, only for the earthquake's reminders to resurface time and again.

The state maintained a presence in Adapazarı, but as with previous earthquakes, the 1967 disaster was soon forgotten by the city. Distorted urban issues remained unaddressed in the aftermath.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Ordu Bölgesinde Meydana Gelen Eşkîyalık Olayları ve Nizama Aykırı Suçlar (1789-1839)

İhsan Öncel*

(ORCID: 0000-0003-4144-070X)

Makale Gönderim Tarihi
01.10.2024

Makale Kabul Tarihi
14.11.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Öncel, İ., "Ordu Bölgesinde Meydana Gelen Eşkîyalık Olayları ve Nizama Aykırı Suçlar (1789-1839)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2226-2262.

APA: Öncel, İ. (2024). Ordu Bölgesinde Meydana Gelen Eşkîyalık Olayları ve Nizama Aykırı Suçlar (1789-1839). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2226-2262.

Öz

Osmanlı Devleti'nde 1789 ve 1839 yılları arasında kanuna ve nizama aykırı olaylara sıklıkla rastlanmaktadır. Devletin içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve otorite boşluğundan dolayı ortaya çıkan bu olaylar Ordu bölgesinde de tespit edilmektedir. Bu çalışmanın amacı 1789-1839 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumun Ordu bölgesine nasıl yansıdığı, Ordu bölgesinde huzur ve asayişin neden sağlanamadığı, bölge idarecilerinin, eşkıyaların, ayanların, korsanların ve adi suçluların bölgede ne tür faaliyetler yaptığı, halkın karşılaştığı sorunlar karşısında aradığı çözüm yolları ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki olaylara nasıl müdahale ettiği gibi sorulara cevap bulmaktır. Ayrıca bu çalışmanın Ordu bölgesinin sosyal tarihine önemli katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Ordu ve çevresinde meydana gelen

* Doktora Öğrencisi, Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Türkiye, ihsanoncel52@hotmail.com.

Ph. D. Candidate, Sinop University, Institute of Social Sciences, Department of History, Turkey.

kanunlara aykırı olaylarda ayanlar ilk olarak görülmektedir. Ayanlar kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmekte ve buldukları bölgede yaşayan halka çeşitli şekillerde baskı ve zulmetmektedir. Ordu bölgesinde ayan ailelerinin dışında görevini kötüye kullanan devlet adamları, birkaç eşkiya grubu ve bireysel suçlulara da rastlanmaktadır. Halk karşılaşmış olduğu sorunları adli birimlere bildirip, sorunların giderilmesi ve suçluların cezalandırılmasını istemiştir. Yapılan incelemeler neticesinde Osmanlı Devleti suçluları cezalandırarak sorunları bertaraf etmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ordu, Eşkivalık, Suç, Ceza.

Banditry Incidents in the Army Region and Irregular Crimes in Ordu Region (1789-1839)

Abstract

Between 1789 and 1839, events contrary to law and order were frequently encountered in the Ottoman Empire. These events, which arise due to the economic crisis and authority vacuum of the state, are also detected in the Ordu region. The aim of this study is to find answers to questions such as how the troubled situation of the Ottoman Empire between 1789-1839 was reflected in the Ordu region, why peace and order could not be ensured in the Ordu region, what kind of activities the regional administrators, bandits, ayans, pirates and common criminals carried out in the region, the solutions sought by the people against the problems they faced and how the Ottoman Empire intervened in the events in the region. In addition, we believe that this study will make a significant contribution to the social history of the Ordu region. In the lawless incidents that take place in and around the army, the ayans are seen first. The Ayans act in line with their own interests and oppress and oppress the people living in their region in various ways. In addition to the families of the deceased, there are also statesmen who abuse their offices, a few bandit groups and individual criminals in the army region. The people reported the problems they faced to the judicial units and demanded that the problems be resolved and the criminals punished. As a result of the investigations, the Ottoman Empire tried to eliminate the problems by punishing the criminals.

Keywords: Army, Banditry, Crime, Punishment.

Giriş

Ordu ili Karadeniz bölgesinde Doğu Karadeniz bölümünde yer almaktadır.¹ İlin kuzeyinde Karadeniz ve Kuzey Anadolu Dağları'nın sıra dağları bulunmaktadır. İl güneyde Tokat ve Sivas illeri, batıda Samsun, doğu tarafında ise Giresun ile komşudur. Engebeli bir yapıya sahip olan Ordu ilinde Karadeniz iklimi hakimdir.²

Ordu isminin anlamı Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" adlı meşhur eserine göre; şehir, saray, başşehir ve sahil şehri olarak geçer. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat'it-Türk" adlı eserinde ise Ordu ismi; bir yere yerleşmek, Hakanın yurdu ve ordulaşmak gibi anlamlara gelmektedir. Türkçe sözlükte de bir devletin askeri topluluğu olarak geçmektedir.

Ordu isminin kökeni hakkında farklı rivayetler mevcuttur.³ Fakat resmi olarak ilk defa Fatih Sultan Mehmet devrinde "Arazi ve Vergi Tahrir Defterinde" Bölük-ü Niyabet'i Ordu şeklinde Ordu ismine rastlanmıştır. Yine 1613 tarihli bir Tahrir defterinde "Kaza-i Bayramlı Nam-ı Diğer Ordu" ibaresi yer almaktadır. 1728 tarihli bir vakıf kaydında ise Bayramlı kasabasında bir caminin adı "Ordu Camii" olarak geçmektedir. Aynı tarihli bir fermanda "Ordu Kadısı"na verilen bir hükümde de Ordu ismine rastlanmaktadır.⁴

Ordu ilinde bilinen ilk yerleşim izleri eskiçağlara kadar uzanmaktadır.⁵ Ünye bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan çakmaktaşından bir el baltası, bir kazıyıcı, iri yonga kazıyıcı ve dilgi çakı gibi buluntular bu görüşü desteklemektedir. Ordu yöresinin eski çağlarıyla ilgili kesin bilgileri öğrendiğimiz bir kaynakta Ksenophon'dur. Ksenophon Kotyora (Ordu) bölgesinden surlarla çevrili bir şehir olarak bahsetmiş ve burada bir şehir kurmak istemiştir.⁶ Ordu bölgesi M.Ö 1700'lerden itibaren başlayarak Hititler, Frigler,

¹ Erol Akkuş, *Ordu Efsaneleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2018, s.10.

² Mithat Baş, *Ordu Yöresi Tarihi*, Ordu, 2012, s.17.

³ Bahaeddin Yediöldü, *Ordu Tarihinden İzler*, Ordu, 2018, s.108.

⁴ Ahmet Gürsoy, *Şehir Coğrafyası Yönünden Ordu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s.63.

⁵ Murat Yüksel&Murat Yeşil, "Kent ve Yaşam Ordu Kenti Örneği", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/2, (2017), s.682.

⁶ Harun Oy, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu*, Ankara, 2021, s.1-13.

Kimmerler, Medler, Persler, Büyük İskender, Pontus Devleti, Roma, Bizans İmparatorlukları ve Trabzon Rum Devleti gibi önemli devletlere ev sahipliği yapmıştır.⁷

Trabzon Rum İmparatorluğu ile mücadele eden çeşitli Türk grupları ve özellikle de Hacı Emiroğulları Beyliği'nin çabaları sonucu bölge Türklerin hakimiyeti altına girmiştir.⁸ 1. Bayezid 1398 yılında Hacı Emiroğulları ve bölgedeki diğer Türkmen beylerini kendine tabi kılsa da Ordu bölgesi kesin olarak Fatih Sultan Mehmet devrinde Osmanlı hükümüne girmiştir.⁹

Ordu Bölgesinin İdari Yapısı

Ordu ve yöresi Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra idari yapıda önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Bölgede yapılan ilk ciddi düzenlemenin 1427 yılında yapılan tahrir ile meydana geldiği düşüncesindeyiz. Lakin bu defter henüz ele geçmediği için bölgenin idari yapısı hakkındaki bilgilere 1455 tarihli tahrir defterinden ulaşmaktayız. 1455 tarihli tahrir kaydına göre Ordu bölgesi Bolaman Irmağı ve Aksu Irmağı sınır olarak belirlenip üç kazaya ayrılmıştır. Bolaman Irmağı'nın batısı Canik Sancağına bağlanmış, iki ırmak arası Vilayet-i Bayramlı ve Aksu Irmağı'nın doğusu da Vilayet-i Çepni olarak isimlendirilmiştir. Vilayet-i Bayramlı'nın sınırları günümüz Ordu İli ile aynı değildir. Fatsa'nın doğusundan denize akan Bolaman Irmağı ve Aybastı İlçesi'nin batısındaki hat, Ordu Kazası'nın batı sınırını belirlemiştir. Güneyde İskefsir (Reşadiye) ve Milas (Mesudiye) kazaları yer alırken, kuzey sınırı Karadeniz'dir.¹⁰

1455 tarihli tahrir defterinde Ordu bölgesinin adı “Vilayet-i Bayramulu me’a İskefsir ve Milas” olarak geçer.¹¹ Yine günümüz Perşembe İlçesi “Niyabet-i Satılmış-ı Bayram” ve Fatsa'nın batı kısmında kalan yerler ise “Nahiye-i Satılmış-ı Ferid Beğ” olarak

⁷ Yediyıldız, a.g.e., s.108.

⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “Ordu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.33, İstanbul, s.367-370.

⁹ Ali Sinan Bilgili, *XVI. Asırda Karahisar-ı Şarki Kazası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s.36.

¹⁰ İsa Altun, *Ünye Kazasının İdari Yapısı (XIX. Yüzyıl)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2023, s.49.

¹¹ Şerife Tali, “Ordu/Ünye Şehir İçi Hanlarından Günümüze Kalan Tek Örnek: Kefeli Han”, *Karadeniz Araştırmaları*, 15/58 (2018), s.76.

geçmektedir. 1455 yılında Ordu bölgesi yirmi dört idari birimden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla; bir nahiyeye, dört niyabete, bir nahiyeye-niyabete, sekizi bölük, ikisi bölük-i geniş, ikisi bölük-i niyabete, biri bölük-i niyabete-i geniş, biri nahiyeye-niyabete-i geniş, ikisi niyabete-i geniş ve bir tanesi de divan olarak tavsif edilmiştir.¹² Bunlardan divan bölgenin mali açıdan, niyabete adli açıdan, nahiyeye coğrafi açıdan geniş ise “ormanlık-ormanlar sırtı” anlamında yapılan bölümlenmeler sonucu kullanılmıştır.¹³

1515 ve 1520 tarihlerine gelindiğinde Ordu bölgesinin adı “Kaza-i Canik-i Bayram” olarak karşımıza çıkar ve Ordu bu tarihlerde Karahisar-ı Şarki Sancağına bağlı olan Erzincan Eyaletine bağlıdır.¹⁴ Ardından 1520-1537 tarihlerinde Canik Sancağına bağlı olan Rum Eyaleti’ne, 1537-1553 tarihlerinde Karahisar-ı Şarki Sancağına bağlı olarak Erzurum Eyaleti’ne bağlanmıştır.¹⁵

Tarihler 1647 yılını gösterdiğinde Ordu, Gölköy ve Bucak gibi kasabaları ile Trabzon’a bağlanmıştır. 1831 yılında ise Mesudiye ve Aybastı ilçeleri hariç, Fatsa’nın batısında kalan tüm araziler Trabzon eyaletine dahil edilmiştir. Fatsa’nın iç ve batı kısımlarıyla Ünye’de Canik (Samsun) Livasına bağlanmıştır.¹⁶ Osmanlı Devleti’nin idaresi altına girmesinden Tanzimat’a kadar idari taksimatı devam eden Ordu bölgesi kethüda, divanbaşı, timar beyleri, kale dizdari, mülazımlar, naipler, subaşı ve kadı gibi görevliler tarafından idare edilmiştir.¹⁷

Ordu Bölgesinde Asayiş Olayları

Ordu bölgesinde incelenen dönemde birçok adli vakaya rastlanmıştır. Bu vakaların meydana gelmesinde, Osmanlı Devleti’nin o dönemdeki durumu ve Ordu bölgesinin kendine has yapısına dair nedenler etkili olmuştur. İlk olarak Ordu bölgesi için şunu söyleyebiliriz: Bölgenin hinterlandıyla olan zayıf bağlantısı, coğrafi zorluklar, ulaşım

¹² Mithat Baş, a. d. e., s.134.

¹³ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara, 1985, s.42.

¹⁴ İlhan Ekinci, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1/1, (2006), s.56.

¹⁵ Kemal Saylan, *1868-1914 döneminde Ordu kazası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007, s.26.

¹⁶ Mithat Baş, a. d. e., s.229.

¹⁷ Bahaeddin Yediyıldız, a. d. e., s.48.

güçlükleri ve merkeze olan uzaklığı, tarih boyunca bu bölgenin merkezi otoriteden kopuk bir yapıda kalmasına ve kent medeniyetinin bu bölgeye oldukça yavaş ulaşmasına neden olmuştur. Trabzon ve Canik vilayetleri ile sancaklarının en büyük sorunlarından biri, bu bölgelerin merkezi denetim altına alınamaması olmuştur. Dağınık yerleşim yapısı, doğu-batı yönünde kısa mesafelerde bile önemli sosyo-kültürel farklılıkların ortaya çıkmasına yol açarak bölge içinde yoğun bir rekabet ortamı yaratmıştır. Roma döneminden itibaren bölgeye yerleşen topluluklar, sınırlı kaynaklar ve zorlu coğrafi koşullarla başa çıkmakta zorlanmış; böylece bölge, eşkıyalığın hüküm sürdüğü bir yer haline gelmiştir. Yabancı seyyahlar, diplomatlar ve araştırmacılar da gözlemlerinde bu duruma dikkat çekmiş ve bölgeye dair izlenimlerini bu yönde aktarmışlardır.¹⁸

Yalnızca Ordu bölgesinde değil Osmanlı Devleti'nin tüm sınırları içerisinde meydana gelen bu olaylarda devletin içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve otorite boşluğu önemli rol oynamıştır.¹⁹ Ayrıca eşkıyalık olayları, rüşvet, suhte ve levent isyanları, liyakatsiz kişilerin göreve gelmesi, sefer masraflarının halka yüklenmesi ve adam kayırma gibi olaylar bölgedeki asayişsizliğin diğer önemli sebeplerden birkaç tanesidir.²⁰ Ordu bölgesinde meydana gelen eşkıyalık olayları gruplandırılacak olursa bunlar; dağ ve yol eşkıyalığı, çarşı pazar ve ev basma, adam öldürme ve yaralama şeklinde sınıflandırılmaktadır.²¹ Ayrıca bu dönemde yol kesen, hırsız, yaralayıcı, kargaşa çıkarıcı, serseri ve halka eziyet edenlerin tarifi ile ilgili nizamnameler bölge kadılarına gönderilmiştir.²² Osmanlı Devleti karşılaştığı tüm bu nizama aykırı olaylara karşı cezai yaptırımlara başvurmuştur.

---

¹⁸ Süleyman Uygun, *Fransız Seyyah ve Konsolosların Gözünden Ordu-Fatsa-Ünye*, Ankara, 2023, s.2.

¹⁹ Mustafa Akdağ, "Celali İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4/1, (1946), s.24-37.

²⁰ Suha Oğuz Baytimur, İhsan Öncel, "Menteşe Bölgesinde Eşkivalık Olayları ve Nizama Aykırı Suçlar", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/26, (2022), s.317.

²¹ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkivalık Hareketleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 15/15, (1995), s.188.

²² Sabri Bacacı vd., *Ünye Şer'iyye Sicilleri 1813-1872 (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin)*, İstanbul, 2013, s.461.

İncelediğimiz dönem öncesinde de farklı tarihlerde Ordu ve çevresinde kanun ve nizama aykırı olaylar tespit edilmektedir. Celali isyanları döneminde ortaya çıkan olaylar Ordu ve çevresini de etkilemiştir. Bölgede huzur ve asayişin bozulması, köylülerin toprağını terk etmesi ve nüfusun azalması Ordu bölgesinde celali isyanlarının etkileri arasındadır.²³ Bu dönemde en çok öne çıkan eşkıya grupları, Hacı Şamlı, Kara Goncolos ve Kürt Süleyman gibi kanlı ve kalabalık çetelerden oluşmaktadır.²⁴ Cafer Paşa, dönemin Canik muhassılı olarak bölgedeki eşkıyaların tenkiliyle görevlendirilmiştir. Canik bölgesinin yüksek kesimleriyle Koyulhisar ve Şebinkarahisar bölgelerinde yakaladığı çok sayıda eşkıyanın başlarını kestirip İstanbul'a göndermiştir.²⁵ Bu dönemde meydana gelen suhte isyanları da bölgede tespit edilmektedir. 1601 tarihli bir belgeye göre; Pazarsuyu, Bayramlı-yı Ordu, Bolaman ve Yakupbeğderbendi Kazalarında faaliyet gösteren suhte eşkıyalarının hakkından gelinmesi için bölge kadılarına emirler gönderilmiştir.²⁶ Bu dönemde devlet idarecilerinin zaman zaman halka adaletsiz davranmaları, halkın suhte hareketine sempati duymasına yol açmıştır. Devrin Amasya sancak beyi Şehsuvar Bey, Canik bölgesindeki suhteleri büyük oranda bastırmıştır. Ancak suhte hareketi 17. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür.²⁷ 1624 tarihinde ise Abaza Mehmed Paşa isyanı Ordu ve çevresini olumsuz etkilemiştir. Abaza Mehmed Paşa'nın Ordu ve çevresindeki faaliyetleri ve Ordu Kazasında bulunan idarecilerin baskılarından halk muzdarip olmuş, bölge halkının bir kısmı baskılardan dolayı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.²⁸

1590 ve 1700 yılları arasında vuku bulan bu tür olaylardan ötürü yoğun bir nüfus kaybına uğrayan Ordu'ya civar bölgelerden de göç ve iskân olmuştur.²⁹ Lakin Ordu Kazası ve çevresine göç eden toplulukların bir kısmı, yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁰ 1723

²³ Baş, a.g.e., s.215.

²⁴ Sıtkı Çebi, *Bütün Yönleriyle Dünden Bugüne Ulubey*, Ordu, 1995, s.35.

²⁵ Mustafa Çalık (ed.), *Tarihi, Sarayı, Konakları, Kadıları, Hattatları, Fındığı, Mısırlı ve Gemiciliğiyle Ünye*, İstanbul, 1999, s.25.

²⁶ Baş, a.g.e., s.219.

²⁷ Mustafa Çalık (ed.), a.g.e., s.25.

²⁸ Baş, a.g.e., s.221.

²⁹ Baş, a.g.e., s.222.

³⁰ Burcu Kara, *XIX. Yüzyılda Ünye Kazasında Göçler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2021, s.49.

yılında Ordu Kazası ve çevre kazalara iskân edilen Kürtünlü ailesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Kürtünlü ailesi Ordu, Canik ve yakın kazalarda iskân tutmuş ve buralarda eşkıyalık faaliyetleri yürütmüşlerdir.³¹ Diğer taraftan bölgede bulunan mahalli idareciler bölge halkına eziyet etmektedirler. 1740 tarihli bir belgeye göre Hapsamana (Gölköy), Milas (Mesudiye), Aybasdı, Perşembe, Bolaman ve Çamaş Kazaları ahalişi Şeyhzade İbrahim Ağa tarafından baskı ve zulme uğramıştır. Bölgeden fazladan vergi de alan İbrahim Ağa ahali tarafından merkeze şikâyet³² edilmiştir. Merkezden gelen emirde şikâyetlerin dinlenmesi ve suçluların mahkemeye çıkarılması emredilmiştir. Lakin İbrahim Ağa merkezdeki devlet adamları ile olan bağlantısı sayesinde bu olaydan ceza almadan kurtulmuştur.³³

Bir yıl sonra ise otorite boşluğundan faydalanmak isteyen bazı ayan aileleri bölgede söz sahibi olmak için birbirleri ile mücadeleye girmiştir. 1741 yılında Terme'li Kınacıoğlu Mehmed ve çetesi Canik Muhassılı olan el-Hac Fatsalı Ahmet Ağa'yı Fatsa'dan ailesini ziyaretten dönerken yolunu kesmiştir. Kınacıoğlu Mehmed ve çetesi, Fatsalı Ahmet Ağayı ve yanındaki kırk civarı adamını katledip, mallarına el koymuştur. Yapılan tetkikler sonucunda olayın eşkıyalık değil Canik muhassılı olabilmek için yaşandığı ortaya çıkmıştır.³⁴ 1744 yılında ise bir gurup eşkıya Aybastı Kazasında faaliyette bulunmuştur. Ali Boduloğlu Ahmet, İbrahim ve Mustafa isimli eşkıyalar bölgede ahalinin mallarını gasp etmiş, insanların canına kıymış ve genç kızlara tecavüz etmişlerdir. Ahali gördüğü bu zulüm karşısında Karahisar-ı Şarki voyvodasına şikâyet

---

³¹ İlhan Ekinci, "Büyük Ayanın Gölgesinde Ordu Kazasında Ayanlığın Gelişimi", *History Studies*, 5/4, (2013), s.157.

³² Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan bir kişi haksızlığa uğradığında ya da kanunsuz bir durum ile karşılaştığında bulunduğu bölge kadısına veyahut da direk olarak divana sözlü ya da yazılı olarak şikâyetinde bulunabilirdi. Yapılan şikâyetler neticesinde merkezde ve taşrada görülen davalar birbirinden farklılık arz etmekteydi. Merkezde görülen davalar sonucunda alınan kararlar padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmektedir. Taşrada ise adli vakanın meydana geldiği bölge kadısı yapılan şikâyetleri inceleyip tetkik ettirdikten sonra suçun türüne göre suçlu kimselere cezalar verebilmektedir. Detaylı bilgi için bakınız; Kader Demir Kırayit, *Arzuhallerin Söyledikleri*, İstanbul, 2023, s.35.

³³ İlhan Ekinci, a. g. m., s.158.

³⁴ Abdullah Bay, "Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 19/19, (2008), s.70.

bulunup idarecilerin durumla ilgilenmesini ve eşkıyaların cezalandırılmasını istemiştir.³⁵ Ayanlar dışında bölgede en büyük güç haline gelmek isteyen eşkıyaların da birbirleri ile mücadelesine şahit olunmuştur. Keza 1745 tarihli bir belgeye göre Ünye Kazasında iki grup eşkıya birbiri ile mücadeleye girmiştir. Bu iki eşkıya grubu birbirleri ile mücadelelerinin yanı sıra çarşı, pazar ve şehir demeden buldukları bölgede gasp ve yağma faaliyetlerinde bulunmuştur.³⁶ 1784 yılında ise Ordu kadısına giden bir şikâyete göre Kalemoğlu İsmail bölgesinde eşkıyalık yapmakta olan Tekeoğlu Hasan'dan büyük zarar görmüştür. Mallarını ve değerli eşyalarını eşkıyaya kaptıran İsmail durumu Ordu kadısına bildirmiştir. Yapılan şikâyet sonucu eşkıyanın yakalanması ve İsmail'in çalınan mallarının iadesi emredilmiştir.³⁷ 1790'lı yıllara gelindiğinde ise bölgede ayanlık iddiasında bulunan Şeyhoğulları, Alaybeyoğulları, Gediklioğulları ve Felekzadeler birbirleri ile mücadeleye girmişlerdir.³⁸ Bölgede yaşanan bu olaylara son verip ayanları cezalandırmak üzere Erzurum Valisi Yusuf Ali Paşa görevlendirilmiştir.³⁹

Karada birçok asayişsizlikler meydana gelirken deniz ve sahil kıyılarında da durum pek farklı değildi. Karadeniz'de ve Ordu sahil kıyılarında korsanlar, eşkıyalar ve bireysel olarak nizama aykırı davranan suçlulara sıkça rastlanmaktadır. Karşılaşılan bu olaylara önlem olarak Osmanlı Devleti bu dönemde Karadeniz ve sahil kıyılarında devriye gemileri yüzdürmüştür. Devriye gezen bu gemiler asayiş sağlandığında veya eşkıyalar ortadan kaybolduklarında sahile yakın kesimlerde demirlemişlerdir.⁴⁰ Alınan bir diğer önlem ise tezkire

³⁵ BOA, A.İDVNS.AHK.ER.d, Defter No:1, s.76.

³⁶ İbrahim Güler, a. d. m., s.198.

³⁷ BOA, A.İDVNS.AHK.ER.d, Defter No:8, s.23.

³⁸ Felekzade ailesi, 1600'lerde Kilis ve çevresinde meydana gelen Canbolatoğlu İsyanı'nın yarattığı kargaşadan olumsuz etkilenecek Antakya'daki yurtlarını terk etmiş ve 1640'larda Ordu'ya yerleşmiştir. Aynı dönemde, Şeyoğlu ailesi de Diyarbakır'dan Ordu'ya göç eden Alaybeyi Ağa, Şeyh Ahmet ve Boğuk Ağa adlı üç kardeşle Ordu'da kök salmaya başlamış ve zamanla bu iki aile, Ordu'da nüfuzlu birer ayan ailesi haline gelmiştir. Ailelerin Ordu'ya göç hikayesi hakkında detaylı bilgi için bakınız. Hikmet Pala, Ordu Tarihinde Olaylar ve İnsanlar, İstanbul, 2015, s.105-137.

³⁹ İlhan Ekinci, a. d. e., s.165.

⁴⁰ Temel Öztürk, "Doğu Karadeniz Kıyılarındaki Ticaret Gemilerin Güvenliği, Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu IV: Doğu Karadeniz", 2012, s.216.

sistemidir. İskelelerden kayıklara izinsiz olarak inip binmek yasaklanmıştır. Ayrıca kişinin elinde tezkire yoksa hapsedilebilirdi. Yine kişinin elindeki tezkire başka bir kazaya ait ise kişi geldiği yere geri gönderilirdi.⁴¹

Karadeniz ve Ordu sahil kesiminde ilk olarak Hristiyan Don Kazakları karşımıza çıkmaktadır. Kazaklar, 17. yüzyıl ortalarında önce Samsun, ardından da Ordu'nun sahillerine küçük ve süratli gemilerle yağma amaçlı akınlar düzenlemişlerdir.⁴² Kazak baskınlarının dışında sahil kesiminde meydana gelen sıtma salgının da etkisiyle sahil nüfusu iç kesimlere doğru göç etmiştir. Bu olaylar karşısında Osmanlı Devlet'inin aldığı tedbirler ise fayda sağlamamıştır. Çünkü merkezi otorite boşluğu sebebiyle asayiş sağlanarak görevlendirilen devlet adamları sorun çözücü olmak yerine sorunun kendisi haline gelmişlerdir. 1654 yılında Osmanlı donanmasının Akdeniz'de olduğu sıralarda Kazakların Karadeniz sahillerini bastığı haberi İstanbul'a ulaşmıştır. Halihazırda savaş gemisi olmadığından dolayı yeniçeriler birkaç Üsküdar gemisine bindirilerek Kethüda Mahmut Paşa komutasında Karadeniz'e gönderilmiştir. Bölgeye varan yeniçeriler kazaklar kadar ahaliye zulüm ve kötülükler yapmıştır. Üstelik Mahmut Paşa bu görevde başarısız olmasına rağmen Payitahta döndüğünde bir kahraman gibi karşılanmıştır.⁴³

1720 tarihinde ise Karadeniz'de ve Ordu Kazası sahillerinde Abaza isimli korsanın faaliyetleri tespit edilmektedir. 1720 ve 1733 tarihli belgelerde sıkça karşımıza çıkan Abaza eşkıyası Karadeniz ve kıyı sahillerinde korsanlık faaliyetleri yürüten bir adi suçludur.⁴⁴ Abaza eşkıyasının yaptığı eşkıyalık ve nizama aykırı suçlara binaen 1727 tarihinde hakkında yakalanma emri verilmiştir.⁴⁵ Lakin Abaza eşkıyasının gücü sebebiyle yakalanması mümkün olmamıştır. Bu sebeple Abaza'yı yakalamak için Trabzon, Gonye ve Batum'da açılan serdengeçti bayrakları altında kazalardan adam toplanılması

⁴¹ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 469.

⁴² Mustafa Çalık (ed.), a.g.e., s.25.

⁴³ Baş, a.g.e., s.226.

⁴⁴ BOA, İE.AS. 82/7370/0. H.1135/M.1722.

⁴⁵ BOA, A_{DVNSMHM_d, Defter No: 134, s.114.

istenilmiştir.⁴⁶ 1733 tarihli başka bir belgeye göre Abaza eşkiyası halen yakalanamamış olduğu anlaşılıyor. Öyle ki Abaza eşkiyası bu belgeye göre Karadeniz’de gemilerdeki yolculara ve zahire gemilerine saldırmakta ve eşkiyalık faaliyetlerine devam etmektedir.⁴⁷ Abaza eşkiyasını yakalamak için küçük firkateynler ve kapudanlar gönderilmiştir. Lakin gönderilen kapudanlar başarısız olmuş veyahut da görevlerini yerine getirmemiştir.⁴⁸

Bölgede meşhur eşkiyaların dışında bireysel ya da grup halinde dolaşan eşkiya ve zorbalara da rastlanılmıştır. Keza 13 Ağustos 1760 tarihli bir belgede Karadeniz Çarşamba sahilinde Kolçak haydut isimli eşkiya bölgede adam öldürme, baskın, gasp gibi faaliyetler yürütmektedir. Bölge halkının şikayetleri üzerine Kolçak, Mehmet ve Muharrem isimli eşkiyaların cezalandırılması ve durumun merkeze bildirilmesi istenmiştir.⁴⁹ 1788 tarihinde ise Karadeniz sahil kıyılarından geçen küçük kayıklardaki bazı şahısların nizama aykırı davranışlarda bulunmaları üzerine şahıslara uyarıda bulunulmuştur.⁵⁰ Tarihler 1807 yılını gösterdiğinde Ünye sakinlerinden olan Müftüzade İdris isimli kapudan Ünye limanında ve tersanesinde kendi çıkarları için nizama aykırı işler yapmaktadır. Bölge halkından gelen şikayetler üzerine tersane amiri olan Seyyid Mehmet, Müftüzade İdris hakkında tahkikat yaptırmıştır. Yapılan incelemeler sonucu Müftüzade İdris’in tersane defterinde kaydı olmadığı ve hakkında yapılan suçlamaların doğru olduğu anlaşılmıştır. Müftüzade İdris tersane amiri Seyyid Mehmet tarafından cezalandırılmak üzere mahkemeye sevk edilmiştir.⁵¹ 1809 yılında ise gemiden mal kaçırma olayı vuku bulmuştur. Derya reislerinden İbrahim ve Seyyid Mehmet merkezden aldıkları değerli eşyalar ile Ünye tarafına doğru yola çıkmıştır. Bu sırada Ünye’de ayanlık davasında olan Ömer isimli bir şahıs Merkezden gelen bu geminin haberini almıştır. Gemi Ünye taraflarına yaklaştığında Ömer

⁴⁶ BOA, A_{DVNSMHH_d, Defter No: 120, s.1035.

⁴⁷ BOA, A_{DVNSMHH_d, Defter No: 139, s.244.

⁴⁸ Sibel Orhankazi, “XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı’nda Eşkiyalık Meselesi ve Asayış”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 29, (2020), s.110.

⁴⁹ BOA, AE.SMST.III. 363/29008. H.1174/M.1760.

⁵⁰ Bekir Uğur Aras, *191 Numaralı Mühimme Defterinin Latin Harflerine Çevirisi ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2018, s.77.

⁵¹ BOA, A_{DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 3, s.125.

gemideki değerli eşyalara el koymuştur. İbrahim ve Seyyid Mehmet reisin mahkemeye şikayetleri üzerine Ömer'in cezalandırılması ve alınan malların geri iadesi emredilmiştir.⁵² 1814 tarihlerinde Müftüzade İdris tekrar karşımıza çıkmaktadır. Müftüzade kendisine verilen ceza ve uyarılara rağmen faaliyetlerine devam etmektedir. Müftüzade İdris'in Ünye bölgesinde ikamet eden Benalut isimli bir gayrimüslimden borç alacağı vardır. Lakin Müftüzade İdris kardeşi ile alacağı borç yerine Benalut isimli gayrimüslimin gemisine el koymuştur. Benalut'un şikayetleri üzerine mahkeme tarafından geminin Benalut'a iadesi ve Müftüzade İdris ile kardeşinin cezalandırılması emredilmiştir.⁵³ 1825 tarihlerinde bazı tüccarlar gemilerine sahte flandra bayrağı çekerek limanlara imtiyazlı gibi girmişlerdir. Tüccarlar bu yol ile zabıt ve gümrükçüleri kandırıp ellerindeki malları limanlara erken indirmiştir. Nizama aykırı hareket eden bu gibi tüccarlar merkeze şikâyet edilmiştir. Merkezden gelen emirde artık liman memurlarının tüccar gemilerinde flandra bayrağının yanında imtiyazlı bir emirname kontrolü yapması emredilmiştir.⁵⁴

Eşkivalıkta Öne Çıkan Bazı Şahıslar/Şakiler

İncelenen dönemde Ordu bölgesinde eşkıyalık faaliyetinde bulunanlar arasında Ünyeli Genç Mustafa Ağa öne çıkmaktadır. Mustafa Ağa belgelerde zaman zaman kendi çıkarları için eşkıyalık yapan bir ayan zaman zaman da başka eşkıyaların hakkından gelen bir kahramandır. Mustafa Ağa genellikle Canik ve Ünye çevresinde faaliyetlerde bulunmuştur. Ünyeli Genç Mustafa'nın doğumu, çocukluğu ve ilk faaliyetleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda, Mustafa Ağa'nın Caniklizade ailesinin kurucusu Hacı Ali Paşa tarafından yetiştirildiği belirtilmektedir. Canik muhassıllığı da yapmış olan Mustafa Ağa farklı kaynaklarda Canikli Genç Mustafa Ağa olarak da yer almaktadır. Mustafa Ağa isminin Canikli Mustafa olmasına rağmen kendisi aslen Ünyelidir.⁵⁵

⁵² BOA, A.İDVNSAHK.TZ..d, Defter No: 3, s.109.

⁵³ BOA, A.İDVNSAHK.TZ..d, Defter No: 3, s.134.

⁵⁴ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 500.

⁵⁵ Oğuzhan Doğan, *1786-1796 Yıllarında Sivas Eyaletinde Asayiş Sorunları ve Eşkivalık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2021, s.78-79.

Mustafa Ağa'nın kendisi ve ilk faaliyetleri hakkındaki bilgilere 1790 tarihli belgeler üzerinden ulaşabilmekteyiz. 1791 yılında Mustafa Ağa eşkıyalara destek sağlayan Canik Muhassılı Hayreddin Bey'in Çarşamba'daki konağını basmıştır. Çıkan çatışmalar sonucunda Hayreddin Bey Samsun'daki Kapıcıbaşı Abdullah Bey'den yardım istemiştir. Mustafa Ağa bir adamını Hayreddin Bey'e gönderip Abdullah Bey'in öldüğünü kendisinin ise olayla ilgili bir dahli olmadığını söylemiştir.⁵⁶ İlerleyen dönemde Mustafa Ağa bu sefer Sivas eyaletinde hüküm süren ve halka eziyet eden Caniklizadelerle mücadele içerisine girmiştir.⁵⁷

Mustafa Ağa 1792 yılına kadar mazluma yardım eden eşkıya ile mücadele içerisinde olan bir halk kahramanıdır. 1793 yılından itibaren Mustafa Ağa artık kendi çıkarları için faaliyet göstermeye başlamıştır. Mustafa Ağa zenginleşmek ve bölgede tek güç sahibi olmak amacıyla halka zulmetmeye başlamıştır. Bölgede bulunan eşkıyaları etrafına toplayan Mustafa Ağa, toplumda huzur bozucu faaliyetlerini artırıp bir eşkıya gibi davranmaya başlamıştır. Kendi çıkarlarına uymayan eşkıya veya devlet görevlisi kim olursa olsun mücadeleye girmekten kaçınmamıştır. Mustafa Ağa yapmış olduğu eşkıyalık faaliyetleri sayesinde kısa sürede Canik sancağını tasarrufu altına almayı başarmıştır.⁵⁸ Mustafa Ağa 1793 yılında Müderris el-Hac İbrahim Efendi ve Müderris Hacı Ebubekir Ağa ile birlik olup yanındaki bir hayli fazla olan eşkıya ile Çarşamba Kazasına baskın yapmıştır. Çarşamba Kazasında halka çeşitli zulüm ve baskıda bulunan Mustafa Ağa, bölgenin idari işlerine de müdahalede bulunmuştur. Çarşamba Kazasından merkeze zahire gönderilmesine engel olduğu gibi, kendisini engellemeye çalışan devlet görevlilerini kazadan kovmuştur. Yapmış olduğu olumsuz faaliyetlerin merkeze bildirilmesi üzerine Mustafa Ağa, merkeze gönderdiği bir mektupla suçlamaları inkâr etmiştir.⁵⁹ Mustafa Ağa'nın bölgedeki faaliyetlerinden oldukça rahatsız olan Kaftan Ağası Mehmet Ağa, yazmış olduğu bir takirde durumu merkeze bildirmek istemiştir. Mehmet Ağa durumu merkeze bildirdiği gibi Mustafa

⁵⁶ Oğuzhan Doğan, a. g. e., s.59.

⁵⁷ Oğuzhan Doğan, a. g. e., s.79.

⁵⁸ Rıza Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun, 2009, s.19.

⁵⁹ BOA, AE.SSLM.III. 331/19180/0. H.1207/M.1793.

Ağa'nın hakkında gelinmesi için Çarşamba'da sakin Hazinedaroğlu olarak tanınan kişiye ruhsat verilmesini tavsiye etmiştir. Burada 'Hazinedaroğlu' olarak bahsedilen kişi, Canik bölgesinde hatırı sayılır bir güç ve nüfuza sahip olup, 1794 yılında Canik muhassılı olarak tayin edilecek olan Süleyman Ağa'dır.⁶⁰

Mustafa Ağa yapmış olduğu olumsuz davranışların yanında devlet tarafından aranan firari Battal Hüseyin Paşa'ya da yardımda bulunmuştur. Battal Hüseyin Paşa Rusya'ya firar ettikten sonra onun mal varlığının tespiti için Canik muhassılı ve mübaşir Mehmet Ağa görevli kılınmıştır. Canik muhassılı ve Mehmet Ağa, Mustafa Ağa'yı konuyla ilgili sorgulamak üzere huzuruna çağırmıştır. Mustafa Ağa, herhangi bir olumsuz duruma karşın yanına birçok adamını alarak gelmiş ve sorulara kaçamak cevap vermiştir. Mustafa Ağa konuşmasında *"ne varsa hepsi daha önce gönderildi, bunun dışında herhangi bir şey mevcut değildir, her gün ferman gelse mevcudu olmayan bir mal için bundan başka verilecek cevabım yoktur"* şeklinde söylemleri ile Battal Hüseyin Paşa'nın mal varlığının tespitine engel olmuştur. Bu olay üzerine mübaşir Mehmet Ağa, Mustafa Ağa'nın bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini, aksi halde sancak genelinde huzur ve asayişin sağlanamayacağını merkeze bildirmiştir. Ayrıca Mehmet Ağa, Mustafa Ağa'nın yakalanması konusunda Karahisar-ı Şarki mütesellimi Halitzade'ye ve Canik sancağında Hazinedarzade Mustafa Ağa'ya ayrı ayrı ferman gönderilmesini ve bu kişilerin, Canik muhassılı Osman Ağa'ya yardımcı olmalarının tavsiye edilmesini talep etmiştir.⁶¹ Mustafa Ağa, hakkında yapılan şikayetlerin artması ve Battal Hüseyin Paşa'ya yardım etmesiyle merkezin tepkisini iyice üzerine çekmiştir.⁶²

Mustafa Ağa'nın eşkıyalık faaliyetleri yaptığı bölgelerdeki halk artık Mustafa Ağa'nın zulümlerine dayanamaz hale gelmiştir. Bölge halkının merkeze yapmış olduğu yoğun şikayetler üzerine devlet tarafından 1793 yılının aralık ayında Mustafa Ağa hakkında yakalanma emri

---

⁶⁰ Karagöz, a.g.e., s.18.

⁶¹ Karagöz, a.g.e., s.20.

⁶² Abdullah Bay, "Ünye Ayanından Canikli Genç Mustafa Ağa'nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları*, 7/7, (2005) s.63.

çıkarılmıştır.⁶³ Mustafa Ağa'yı yakalamak için, daha önce mübaşir Mehmet Ağa'nın da tavsiye ettiği üzere, Karahisar-ı Şarki mütesellimi Halitzade ve Canik sancağında Hazine Darzade Mustafa Ağa'ya birer ferman gönderilmiş ve Canik Muhassılı Osman Ağa'ya yardımcı olmaları emredilmiştir.⁶⁴ 1795 yılına kadar yakalanamayan Mustafa Ağa, Ünye bölgesinde nüfuzunu ve halk üzerinde otoritesini arttırmıştır. Öyle ki Ünye Kazasında bulunan kadılar ve ahalinin önde gelenleri tarafından merkeze gönderilen bir ilamda Mustafa Ağa hakkında yapılan şikayetlere karşın Mustafa Ağa'nın kötü birisi olmadığı kanunlara riayet ettiği ve halk tarafından sevildiği bildirmiştir. Merkezden gelen cevapta ise Mustafa Ağa İrad-ı Cedid hazinesine olan borcunu ödemek şartıyla affedilmiştir.⁶⁵ Yine 1795 tarihlerinde Mustafa Ağa, Mahmut Ağa adında bir şahsın evini basıp Mahmut Ağa'nın kardeşini öldürmüş ve evde bulunan mallara el koymuştur. Mahmut Ağa o dönemki Canik muhassılı olan Hafız Mehmet'e şikâyet mektubu yazmıştır. Fakat Hafız Mehmet, Mustafa Ağa'nın yakın adamlarından birisi olduğu için Mustafa Ağa bu olaydan da ceza almadan kurtulmuştur. Faaliyetlerine durmadan devam Mustafa Ağa bu sefer Merzifon ve çevresindeki Milaslı Kara Salih gibi eşkıyalar ile birlik olup Canik Sancağının yeni muhassılı olan Ahmet Efendi'ye katılmıştır. Ahmet Efendi'ye katılan Mustafa Ağa ve arkadaşları gücüne güç katıp buldukları bölge ve civardaki köy ve kasabaları basıp yağma ve gasp faaliyetleri yürütmüştür.⁶⁶ Zamanla gücünü arttıran Mustafa Ağa Ünye'de ayan olarak anılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti Mustafa Ağa'nın faaliyetlerini kontrol altına almak amacıyla, Ağa'ya ceza yerine görevler vermeye başlamıştır. 1797 yılının mayıs ayında kendisine verilen görevde Erzurum Valisi ve Maden Emni Vezir Ziya Yusuf Paşa'ya yardım etmesi istenmiştir. Mustafa Ağa Karahisar-ı Şarki'de uzun süredir eşkıyalık yapan Gedik Alioğlu ve Ordu Ayanı Şeyhoğlu Abdullah'ın üzerine maiyetiyle birlikte yürümüştür. Aldığı görevleri layıkıyla yerine getiren Mustafa Ağa devlet tarafından Canik

⁶³ BOA, C.. ZB.. 62/3093/0. H.1208/M.1793.

⁶⁴ Karagöz, a.g.e., s.20.

⁶⁵ Songül Yılmaz, 2 *Numaralı Mühimme-i Mektume Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2016, s.34.

⁶⁶ Oğuzhan Doğan, a. g. e., s.85-86.

muhasıllığı ve kapıcıbaşılık gibi görevler almıştır.⁶⁷ 1798 yılının haziran ayında Mustafa Ağa bu sefer Hasanlu, Resmolu, Duçek isimli kürt eşkıyalarını bastırmak üzere Erzurum Valisi Vezir Ziya Yusuf Paşa'ya katılmakla görevlendirilmiştir. Mustafa Ağa bu görevinde de başarılı olmuştur.⁶⁸

Mustafa Ağa 1798 yılından sonra merkezin emirlerini yerine getirmeyip tekrar kendi çıkarları doğrultusunda faaliyet göstermeye başlamıştır. Keza 1799 yılının haziran ayında Mustafa Ağa'ya yeni bir görev verilmiştir. İstanbul'a gelmesi buyrulan Mustafa Ağa bu emri dinlemeyip Amasya bölgesinde bulunan Tayyaroğlu'nun üzerine hücum etmiştir. Mustafa Ağa bir müddet Ünye'den uzak kalınca Trabzon valisinin bildirdiğine göre Ünye'de huzur ve asayiş sağlanmış olup halkın rahatı yerine gelmiştir.⁶⁹ Trabzon Valisinin bildirisinden anlaşıldığı üzere Mustafa Ağa devletin emrinde iken de bölgede halka zulmetmeye devam etmiştir. 1799 tarihlerinde Mustafa Ağa bu sefer Canik sancağının yönetimini dostu Battal Hüseyin Paşa'ya devretmek istemektedir. Ancak halk bu duruma karşı çıkıp durumu merkeze bildirmiştir. Bildiride halkın Battal Hüseyin Paşa'dan çok eziyet gördükleri ve eğer göreve gelirse isyan edeceklerini dahi yazmışlardır.⁷⁰

Tarihler 1799 yılının ağustos ayını gösterdiğinde Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa'ya Mustafa Ağa hakkında bir emir gönderilmiştir. Emirde otoriteye karşı gelmesi ve Amasya tarafında Tayyaroğlu'na saldırması sebebiyle Mustafa Ağa'nın yakalanıp mallarına el konulduktan sonra idam edilmesi bildirilmiştir.⁷¹ Bu sırada da Mustafa Ağa'nın yokluğunda Ünye ve Ordu Kazalarında bulunan ayan aileleri bölgeye hükmetmek adına birbirleriyle mücadeleye girmişlerdir.⁷² Trabzon valisi kendisine gelen emir üzerine Kethüdası Seyfullah Ağa'yı Mustafa Ağa'yı yakalayıp idam etmekle görevlendirmiştir. Seyfullah Ağa bir süre Mustafa Ağa'nın izini sürdükten sonra Mustafa Ağa ile Samsun bölgesinde karşılaşmıştır. Aralarında geçen mücadele sonucu

⁶⁷ Kader Demir, *3 Numaralı Mühimme-i Mektume Defterinin Özet ve Transkripsiyonu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2017, s.42.

⁶⁸ BOA, A.DVNS.MKM.MHM.d, Defter No: 3, s.9.

⁶⁹ BOA, HAT. 249/14115/0. H.1213/M.1799.

⁷⁰ BOA, HAT. 39/1982/0. H.1214/M.1799.

⁷¹ BOA, C.. DH.. 100/4956/0. H.1214/M.1799.

⁷² BOA, TS.MA.e. 508/15/0. H.1222/M.1800.

Mustafa Ağa yanında kalan yirmi kadar adamı ile Samsun Kalesine gizlenmiştir.⁷³ Uzun süre saklanamayan Mustafa Ağa, Seyfullah Ağa tarafından yakalanıp Trabzon Valisi Hüseyin Paşa'ya teslim edilmiştir. Mustafa Ağa'nın başı Hüseyin Paşa tarafından alınmış ve terekesine el konulmuştur. Mustafa Ağa'nın servetinin çok fazla olduğu öldürüldükten sonra yapılan tetkikatlar sonucunda ortaya çıkmıştır.⁷⁴ Sıradan bir eşkiya olmadığı anlaşılan Mustafa Ağa'nın Akçay, Akraz, Çarşamba ve Ünye gibi kaza ve kasabalarda mülkleri olduğu ortaya çıkmıştır. Bunlar genellikle ev eşyası, hayvan, silah, köle, çiftlik, tarla, mısırlık, değirmen, arazi, bahçe, konak, kale ve gemilerden oluşmaktaydı.⁷⁵

Ordu bölgesinde Mustafa Ağa gibi ayan ailelerinin dışında eşkiyalık faaliyetleri gösteren başka eşkiya grupları da bulunmaktadır. Ayrıca bu eşkiya grupları dışında Ordu bölgesinin dışında bulunan bazı eşkiya gruplarının da Ordu'ya gelip burada yağma ve adam öldürdüklerine belgelerde rastlanmıştır. Nitekim 1790 tarihli bir belgede Deli taifesi ve Hafya adında eşkiya toplulukları Ordu bölgesine gelip burada eşkiyalık faaliyetleri yürütmüşlerdir.⁷⁶

Ordu bölgesinde grup halinde dolaşan ve yağma yapan eşkiyalar ise genellikle Ordu bölgesinde bulunan maden ocaklarını hedef seçmişlerdir. Bu eşkiyalar madende çalışan işçileri öldürmüş mallarını gasp edip maden ocaklarının işleyişine mâni olmuşlardır. Bu tür olaylara ilk olarak 1819 tarihinde rastlamaktayız. 1819 tarihli bir kadı siciline göre Ordu bölgesindeki maden çalışanları eşkiyaların yaptığı baskınlar sonucu gördükleri zararı bahane ederek vergi vermemeye başlamışlardır.⁷⁷

1821 yılının Nisan ayında Ordu'da bulunan bir madenin emini olan Ahmet Bey'in merkeze iletildiği bir mektuba göre Maden eşkiyalar tarafından yağma edilmiştir. Ahmet Bey'in anlattıklarına göre Katircioğlu İbrahim Ağa adındaki bir adam yanına adam toplayıp maden bölgesine gitmiştir. İbrahim Ağa ve arkadaşları maden

⁷³ BOA, HAT. 78/3221/0. H.1215/M.1801.

⁷⁴ Oğuzhan Doğan, a. g. e., s.88.

⁷⁵ BOA, D..BŞM.MHF.d... / 13077-0-0. H.1214/M.1800.

⁷⁶ BOA, C.. AS.. 551/23123/0. H.1215/M.1790.

⁷⁷ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 151.

işçilerinin hanelerine kadar girip bıçaklar ile işçileri darp edip öldürmüşlerdir. Maden baskın sonucu büyük zarar görmüş çalışanların çoğu yaralanmıştır.⁷⁸ Yapılan tetkikat sonucunda Katircioğlu ve adamları suçlu bulunup Konya'ya sürgün edilip cezalarını çekinceye kadar orada zorunlu ikamet⁷⁹ cezasına mahkûm edilmişlerdir.⁸⁰ 1823 yılının Eylül ayında Katircioğlu İbrahim ve adamları tekrar aynı suçları işlemek ve kendi işleri ile meşgul olmak şartıyla af edilmişlerdir.⁸¹ Yine 1823 yılının Mayıs ayında bu sefer başka bir eşkiya grubu Fatsa, Keşdere ve Kalıdağı bölgesinde bulunan sim (gümüş) ve nühas (bakır) madenlerine kendi çıkarları doğrultusunda müdahale etmeye kalkışmışlardır. Çarşamba Kazasından Hacı Bekir Oğlu Mehmet, Çamaş Kazasından Ömer Tarbeoğlu İsmail ve Fatsa Kazasından Canşuoğlu Hasan isimli şahıslar maden ocağına atanan maden eminine zorbalık yapıp tehdit etmişlerdir. İstediklerini alamayan eşkiya grubu rüşvet yoluna başvurmuştur. Yine başarılı olamayan eşkiyalar bu sefer merkeze maden hakkında bilgiler veren sahte bir evrak düzenleyip göndermişlerdir. Maden emininin merkeze yazdığı bir mektup üzerine durumu anlayan üst idareciler Hacı Bekir oğlu Mehmet ve arkadaşlarını Kütahya'ya sürgün etmiştir.⁸² Aradan birkaç ay geçtikten sonra Hacı Bekir oğlu Mehmet ve arkadaşları merkeze durumlarını bildiren bir mektup yazmışlardır. Mektupta işledikleri suçlardan ötürü pişman oldukları ve ailelerinin sefil ve perişan halde olduklarını bildirerek af talep etmişlerdir. Merkezden gelen cevapta ise suçlu şahısların tekrar aynı suçları işlemek ve kendi işleriyle meşgul olmak şartıyla ailelerine merhameten serbest bırakılmaları emredilmiştir.⁸³

⁷⁸ BOA, TS.MA.e. 1224/4/0. H.1236/M.1821.

⁷⁹ Osmanlı Devleti'nin suçlulara karşı uyguladığı ceza türlerinden biri olan zorunlu ikamet cezasında, suçlular buldukları bölgede veya farklı bir mahalde zorunlu ikamete tabi tutulur ve bu bölgenin dışına izinsiz çıkmalarına izin verilmezdi. Yine zorunlu ikamete tabi tutulan kişiler, buldukları bölgeyi izinsiz terk ettiklerinde suç işlemiş sayılır ve farklı cezalara çarptırılırlardı. Detaylı bilgi için bakınız. Suha Oğuz Baytimur, "276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi" *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (2021), s.167.

⁸⁰ BOA, A. {DVNSKLB.d...., Defter No: 37, s.32.

⁸¹ BOA, A. {DVNSKLB.d...., Defter No: 37, s.57.

⁸² BOA, A. {DVNSKLB.d...., Defter No: 37s.22.

⁸³ BOA, A. {DVNSKLB.d...., Defter No: 37, s.48.

Bir başka olayda 1824 yılının Nisan ayında Ordu Kazası naibi Kara Kadi Ordu merkezindeki bir madenin işleyişine engel olduğu ve nizama aykırı işler yaptığı için Tokat'a sürgün edilmiştir. Bir süre sonra Kara Kadi'nin işlediği suçtan dolayı pişman olduğu ve affedildiği belgede açıkça yer almaktadır.⁸⁴

Yine başka bir belgede 1824 yılının haziran ayında Ordu Kazası ahalisinden olan Kahramanzade Hacı Ahmet Ordu bölgesindeki madenlerin işleyişine müdahale etmek istemesi ve maden işleyişini yavaşlatması üzerine Konya'ya sürgün edilmiştir. Sürgünden bir yıl sonra Hacı Ahmet merkeze halini bildiren bir mektup göndermiştir. Hacı Ahmet, kendisinin acınacak bir halde olması ve ihtiyarlığını sebep göstererek af talebinde bulunmuştur. Merkezden gelen cevapta Hacı Ahmet'in nizama aykırı işler yapmaması ve kendi işiyle meşgul olması şartıyla serbest bırakılması emredilmiştir.⁸⁵

İncelenen dönemde, Ordu bölgesinde ayanların gayrinizami davranışları ve eşkıyalık olayları öylesine yaygındı ki, bölge halkı bu durumu "*kışın kardan, yazın eşkıyadan geçilmez*" diyerek ifade etmiştir.⁸⁶ Ayrıca, bölgeyi ziyarete gelen John Macdonald Kinneir gibi seyyahlar, Ünye ve Ordu idarecileri tarafından mutlaka bir refakatçi veya koruma eşliğinde seyahat etmeleri hususunda uyarılmıştır. Örneğin, 1818 yılında Ordu'ya uğrayan Fransız Albay Rottiers de bu durumu dile getirmiş ve kendisine eşlik etmeleri için 3 Trabzonlu ve 2 yerli olmak üzere tam donanımlı 5 asker tahsis edilmiştir.⁸⁷

Devlete Karşı İşlenen Suçlar

İncelenen dönemde Ordu yöresindeki bazı idarecilerin devlete karşı sorumlu oldukları görevleri yapmadıkları veya yetkilerini kötüye kullandıkları görülmüştür. İdareciler bazen merkezden gelen emirlere riayet etmemiş bazen de halktan fazla vergi almışlardır. Bu olaylar belgelerde açıkça yer almıştır. Nitekim bir belgede 1763 yılının şubat ayında Ünye Kazası ahalisinin merkeze yazdığı bir şikâyet mektubunda örnek bir durumla karşılaşmaktayız. Ünye ahalisinden gönderilen

⁸⁴ BOA, A.İDVNSKLB.d..., Defter No: 37, s.121.

⁸⁵ BOA, A.İDVNSKLB.d..., Defeter No: 37, s.133.

⁸⁶ Sıtkı Çebi, *Çağlar İçinde Ordu*, Ankara, 1987, s.17.

⁸⁷ Uygun, a.g.e., s.29-30.

ilamda Ünye kadısı Tatar Mustafa, bölge emini ve nâibleri bölge halkından devletin belirlediği miktardan fazla zahire toplamışlardır. Bu şahıslar Ünye’de köy köy gezip zorla haraç toplamışlardır. Yaptıkları icraatları ise merkeze nizama uygun olarak yaptık diyerek bildirmişlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda durumu anlayan merkezi yönetim bölgedeki idarecilere halka zulmetmemesi ve zorla alınan paraların iadesini emretmiştir.⁸⁸ 1792 yılının mayıs ayında ise Canikli Hacı Ali Paşa’nın miftah ağası ve Battal Hüseyin Ağa’nın hazine-darı olan Şahdanoğlu kendisine verilen görevi yerine getirmemiştir. Hacı Hasan adındaki bir şahsın zimmetinde kalan miriyi tahsil etmekle görevli olan Şahdanoğlu bu görevi icra etmediği gibi Hacı Hasan’ın bölgesindeki halkın mallarına zorla el koyduğu ve ahaliye zulmettiği tespit edilmiştir. Şahdanoğlu, yapılan şikayetler üzerine suçlu bulunmuş ve kalebend⁸⁹ cezasına çarptırılmıştır.⁹⁰

1796 yılında idarecilerin Ordu ve çevresinde halktan fazla vergi aldığı tespit edilmiştir. Ünye Kazası sakinlerinin merkeze yapmış olduğu şikâyette, bölgede bulunan idarecilerin halktan haksız yere fazladan vergi aldıkları bildirilmiştir. Halkın mağduriyetinin giderilmesi amacıyla Ünye Kazası masraflarının yazılı olduğu Salyane defteri İstanbul’a gönderilmiştir. Anadolu tevziat defteri nazırı olan Mustafa Bey tarafından yapılan incelemede, halktan fazladan vergi tahsil edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca defterde yapılan incelemede yer yer hatalı vergi maddeleri olduğu da görülmüştür. Ünye Kazası naibine yazılan hükümde fazla yazılan masrafların düşürülmesi, vergi maddelerinin düzeltilmesi ve halka zulmedilmemesi için emir yazılmıştır.⁹¹ Ancak bir yıl sonra merkez tarafından yapılan tetkikat sonucu durumun değişmediği halktan fazla vergi alınmaya devam edildiği anlaşılmıştır. İstanbul’da tevziat defteri nazırı olan İsmail Bey tarafından incelenen

⁸⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d, Defter No: 4, s.156.

⁸⁹ Osmanlı Devleti’nin suçlulara yönelik sıkça başvurduğu cezalardan biri olan kalebentlik, bir tür sürgün cezasıdır. Ancak sürgüne göre daha ağır olan bu cezada suçlular, bir kalede tutulur ve dışarı çıkmalarına izin verilmezdi. Detaylı bilgi için bakınız. Suha Oğuz Baytimur; “Kal’abend Tasnifi Muhteva-sı ve Osmanlı Ceza Hukuku Açısından Önemi”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C. 1. s.201.

⁹⁰ BOA, AE.SSLM.III. 113/6826/O. H.1206/M.1792.

⁹¹ Özgür Bostancı, *3 Numaralı Tevziat Defteri*

Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2021, s.41.

bir salyane defterinde durum bir önceki yıl ile birebir aynıdır. Bölge idarecilerinin haksız vergi topladığı ve ahaliye zulmettiği anlaşılmıştır. Yine durumun düzeltilmesi için Ünye Kazası naibine emir yazılmıştır.⁹² 1798 tarihli başka bir belgede Ordu bölgesinde defter emini Hüseyin tarafından yapılan bir denetlemede bölgede vergi toplamakla görevli olan İsmail'in halktan kendi çıkarları için fazla vergi topladığı tespit edilmiştir. Yapılan tetkikat sonucu İsmail'e uyarılarda bulunulmuş ve toplanan fazla vergilerin iadesi emredilmiştir.⁹³ 1818 yılında bu sefer Ünye bölgesinde es-Seyyid Abdullahoğlu Mustafa'nın ruznamçe defterinde usulsüzlük yaptığı tespit edilmiştir. Durumu anlayan bölge ahalişi merkeze şikayetlerde bulunmuştur. Trabzon valisi ve Canik muhassılı olan Süleyman Paşa'nın kapı kethüdası olan Ahmet Raşit bu durumla ilgilenmesi için görevlendirilmiştir. Ahmet Raşit yaptığı tetkikat sonucunda Mustafa'nın bölgeden fazla vergi aldığını tespit etmiş ve Mustafa'ya durumu düzeltmesi ve tekrar aynı suçları işlememesi için uyarıda bulunmuştur.⁹⁴ 1824 yılında ise bölge kadı ve mahkeme hakimleri görevlerini layıkıyla yerine getirmediği gibi halktan fazladan vergi toplamışlardır. Merkeze yapılan şikayetler üzerine kadı ve mahkeme hakimlerine uyarıda bulunulmuştur.⁹⁵

Ordu bölgesi sakinlerinin bir kısmı gerek bölge idarecilerinin baskı ve zulümleri gerek eşkıyalık olaylarından ötürü evini ve toprağını terk etmek zorunda kalmıştır. Öyle ki Ordu kadısına giden bir emirde durumla ilgili bilgi verilmektedir. Taşradan İstanbul'a gelenlerin nüfus artması ve gıda sıkıntısına sebep olduğu için tezkeresiz gönderilmemesi, gelen kişilerden en fazla iki kişinin kabul edilmesi için bölge kadılarına emir yazılmıştır.⁹⁶

Bireysel Suçlular

İncelenen dönemde ayan aileleri ve büyük eşkıya gruplarının dışında bireysel suçlulara da rastlanmaktadır. Tespit edilen bireysel suçlar genellikle; nizama aykırı hareketler, eşkıyalık, emirleri yerine getirmeme, vazifeden hariç işlere karışma, bölge halkına eziyet etme

⁹² BOA, A.İDVNS.TZEİ.d, Defter No: 3, s.175.

⁹³ BOA, A.İDVNS.AHK.ER.d, Defter No: 9, s.84.

⁹⁴ BOA, A.İDVNSAHK.TZ..d, Defter No: 4, s.2.

⁹⁵ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 446.

⁹⁶ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 326.

vb. davranışlardır. Ayrıca bu dönemde halk arasında miras kavgaları, sınır anlaşmazlıkları, borç ve alacak kavgaları ile miras çalma olaylarına da şahit olunmuştur. Halkın huzurunu bozan bu suçlulara genellikle sürgün cezası verilmiştir.

Ordu ve çevresinde bireysel suçlar incelendiğinde, bazı din adamlarının da bu türden faaliyetlere katıldığı görülmektedir. 1781 yılının Nisan ayında Canik Sancağında Ünye müftüsü olan İbrahim isimli şahsın şerli işler peşinde olduğu, üzerine vazife olmayan işlere karıştığı ve fitne çıkardığı tespit edilmiştir. İbrahim yapmış olduğu davranışlardan dolayı yakalanıp Sakız cezaresine sürgün edilmiştir. Bir süre sonra İbrahim'in merkeze ilettiği mektubunda, kendisinin perişan ve merhamete muhtaç olması nedeniyle pişmanlığını bildirip affedilme talebinde bulunmuştur. Müftü İbrahim kendi işiyle meşgul olmak ve suçunu tekrarlamamak şartıyla affedilmiştir.⁹⁷ 1790 yılının ağustos ayında başka bir belgede ise Fatsa Kazası sakinlerinden Fethullah isimli şahıs, bölgesinde vazifesinden hariç işlere karışması ve nizama aykırı hareketlerine binaen Karahisar-ı Şarki'ye sürgün edilmiştir. Fethullah sürgün süresince merkeze yazdığı bir mektupta vaziyetinin sefil ve perişan olup merhamete muhtaç olduğunu bildirmiştir. Merkezden gelen cevapta Fethullah'ın kendi halinde olup vazifesinden hariç işlere karışmamak üzere affedilmiştir.⁹⁸ 1792 yılında Ordu Kadısına giden bir şikâyetle mirasa zorla el koyma olayı vardır. Fatsa Kazası sakinlerinden Mustafa isimli şahıs, babası vefat ettikten sonra babasının tüm tarlaları miras yoluyla kendisine kalmıştır. Ancak Mustafa bölgeden bir süreliğine ayrıldığında, kaza sakinlerinden Şeyhoğlu isimli şahıs Mustafa'nın tarlalarına el koymuştur. Mustafa evine döndüğünde durumu kadiya şikâyet etmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Şeyhoğlu'nun cezalandırılması ve tarlaların sahibine iade edilmesi emredilmiştir.⁹⁹ Benzer bir olay 1793 yılında Ünye'de meydana gelmiştir. Ünye sakinlerinden Hüseyin isimli şahsın babasından kalan mallara, Ünye sakinlerinden Abdullah Beşe el koymuştur. Hüseyin'in mahkemeye başvurusu sonucunda Abdullah Beşe cezalandırılmış ve mallar Hüseyin'e geri iade edilmiştir.¹⁰⁰ 1793 yılında yine başka bir

⁹⁷ BOA, A. {DVNSKLB.d..., Defter No: 39, s.70.

⁹⁸ BOA, TS.MA.e. 1325/31/0. H.1204/M.1790.

⁹⁹ BOA, A. {DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 2, s.334.

¹⁰⁰ BOA, A. {DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 3, s.23.

belgeye göre Hasan ve Hatice isimli şahıslara babalarından miras kalmıştır. Lakin bu esnada Mustafa isimli şahıs Hasan ve Hatice'nin üzerine varıp *"bu topraklar evvelce bizim babamızındı. Babamız vefat ettikten sonra malları siz haksız olarak aldınız ve şimdiye kadar siz sahip çıktınız. Bundan sonra buralar tekrar bizimdir"* şeklinde iddialarda bulunmuşlardır. Mahkemeye taşınan olayda Mustafa cezalandırılmış ve topraklar hak sahiplerinde kalmıştır.¹⁰¹ 1794 tarihli belgede aynı örnek olay ile karşılaşmaktayız. Ünye kadısına giden bir şikâyete göre Süleyman ve Halil zorbalık yaparak Mehmet ve Feyzullah'ın topraklarını almak istemiştir. Halil ve Süleyman hak sahiplerine hitaben *"sizin büyük ananız bizim hakkımız olan payı size vermiş. Şimdi biz onu zorla geri alırız"* diyerek olay çıkarmışlardır. Mahkemeye sirayet eden olayda Süleyman ve Halil suçlu bulunmuş, topraklar hak sahiplerinde kalmasına karar kılınmıştır.¹⁰²

1799 yılının ocak ayında ise Ünye kasabasında bireysel bir haydutluk vakasına da rastlanılmıştır. Karahisar-ı Şarki Sancağı Mütesellimi Mir Ahmet'e yazılan bir mektupta Ünye sakinlerinden Ketum Ağa namı bir eşkıyanın bölgede ahaliye zulmettiği bildirilmiştir. Ketum Ağa'nın derhal yakalanıp cezalandırılması emredilmiştir.¹⁰³ 1806 tarihlerinde başka bir olayda ise Ünye bölgesinde Yazıcı ve Acı Kostanti isimli gayrimüslimler ticarete usulsüzlük yaptıkları için mahkemeye sevk edilmiştir.¹⁰⁴ 1811 yılının haziran ayında Perşembe Kazası sakinlerinden Bededer Killi Ali Molla bölgede ahaliye zulmetmekte ve nizama aykırı işler yapmaktadır. Perşembe Kazası naibi ve bölgenin ileri gelenlerinin durumu merkeze bildirmeleri sonucu Molla Ali cezalandırılmıştır.¹⁰⁵ 1819 yılında başka bir olayda Ünye bölgesine yeni atanan bir imam hatip olan İbrahim bölgede ırz ve edebe aykırı hareketlerde bulunmaktadır. Halk tarafından İbrahim hakkında yapılan şikayetler sonucunda Hatip İbrahim'in cezalandırılması emredilmiştir.¹⁰⁶ 1819 yılında bu sefer Pazarköy mevkiinde adam

¹⁰¹ BOA, A. {DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 3, s.25.

¹⁰² BOA, A. {DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 2, s.361.

¹⁰³ Hacer Yılmaz, *2 Numaralı Mühimme-î Mektume Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2016, s.17.

¹⁰⁴ BOA, A. {DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 3, s.89.

¹⁰⁵ BOA, HAT. 1225/47882/0. H.1226/M.1811.

¹⁰⁶ BOA, A. {DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 4, s.19.

öldürme suçu işlenmiştir. Bölge ahalisinden Süleyman ve Celil isimli şahıslar mahkemeye başvurmuştur. Süleyman ve Celil ifadelerinde *“bizler kendi halimizde işimizle meşgulüz ve kimseye bir zararımız yokken Ömer ve Osman bizim öz kardeşimiz olan Bozalioğlu Hüseyin’i kasten darp ederek öldürmüştür.”* Şeklinde durumu anlatmıştır. Mahkeme tarafından verilen karara göre Ömer ve Osman’ın yakalanıp cezalandırılması istenmiştir.¹⁰⁷ 1824 yılında Çöreği Kazasında ikamet eden Nalcı Karakayalı Kürtünlü Deli Hüseyin, Çöreğili eşini her gün dövdüğü için mahkemeye sevk edilmiştir. Deli Hüseyin, eşini tekrar dövmeyeceğine söz vermesi ve tekrar aynı suçu işlerse cezalandırılacağını kabul etmesi üzerine serbest bırakılmıştır.¹⁰⁸ 1824 yılında başka bir olayda İstanbul’da misafir bulunan Zire isimli kadının kocası vefat etmiştir. Zire kadın, kocasından kalan mirası almak için İsmail adındaki adamını vekil tayin ederek köye göndermiştir. Fakat Zire kadının köyünde Kabasakal adındaki bir şahıs mirasa zorla el koymuştur. Bu durum karşısında Zire kadın mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme tarafından yapılan tahkikat sonucu Zire kadın haklı bulunmuştur. Ayrıca Kabasakalın cezalandırılması ve zorla el konulan malların da sahiplerine iadesi emredilmiştir.¹⁰⁹ Benzer bir olay da 1828 yılında meydana gelmiştir. Ünyeli Hacı Mehmet Reis’in bölgede Deli Ahmetoğlu Mustafa Reis’ten bir miktar alacağı vardır. Fakat Mustafa Reis borcunu ödeyememektedir. Mehmet Reis ise bu durumda Mustafa’nın terekesine zorla el koymuştur.¹¹⁰ 1829 yılının Eylül ayında da bir adam öldürme vakası görülmüştür. Pir Aziz Nahiyesi Pazarsuyu karyesi sakinlerinden olan Ekin isimli şahıs Topuzoğlu İbrahim ve Hüseyin’i piştov(tabanca) kurşunuyla öldürmüştür. Ekin mahkeme huzuruna çıkarılıp şahitlerin de ifadeleri ile suçlu bulunup kısas cezası verilip idam edilmiştir.¹¹¹ 1828 yılında başka bir olayda bazı kişiler halk arasında yalan haber yaymaktadır. Bölge idarecilerinin yasal aidatlar adı altında *“cerime”* adı altında fazladan vergi almaları yasaklanmıştı. Bunu fırsat bilen bazı kişiler *“artık vergiden muafız”* gibi söylentileri halk arasında yaymaya başlamıştır. Merkez tarafından bölge kadısına

¹⁰⁷ BOA, A.{DVNS.AHK.ER.d, Defter No: 12, s.100.

¹⁰⁸ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 340.

¹⁰⁹ BOA, A.{DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 4, s.105.

¹¹⁰ BOA, A.{DVNSAHK.TZ..d, Defter No: 4, s.136.

¹¹¹ BOA, C..ADL. 5/311/0. H.1245/M.1829.

bu gibi kimselerin yakalanıp cezalandırılması için emir gönderilmiştir.
112

1831 yılının temmuz ayında başka bir olayda ise Ünye Kazasına bağlı Karabey Karyesi sakinlerinden olan Esbak Voyvodaoğlu Halil isimli şahıs bölgede fitne fesat çıkarıp vazifesinden hariç işlere karışmaktadır. Firkateyn için hazırlanan kerestelerin bölgeden ihracına karışan ve nakliyei sekteye uğratan Halil, ayrıca bölgede ihtilal hareketlerine de teşebbüs etmiştir. Kendisine yapılan uyarılara kulak asmayan Halil Kastamonu'ya sürgün edilip orada zorunlu ikamet cezasına çarptırılmıştır.¹¹³ Bir aylık mahkûmiyet sonunda Halil, göndermiş olduğu arzuhalde ıslah olduğunu ve affedilmesini talep etmiştir. Tekrar aynı suçları işlemeyeceğine ve kendi işi ile meşgul olacağına söz veren Halil verdiği söze sadık kalmak şartıyla affedilip serbest bırakılmıştır.¹¹⁴

Ordu bölgesinde bir başka nizama aykırı olay ise evliliklerde kanunsuz vergi alınmasıdır. Bölgede nikah uygulamalarında bazı kimseler tarafından “*sualiye, ağalık, ayaniye*” adı altında adet haline getirilmiş fakat kanunda yeri olmadığı halde vergi alınmaktadır. Yapılan şikayetler üzerine merkez tarafından bölge kadılarına bu olayların önlemesi için emir gönderilmiştir.¹¹⁵ Benzer bir olayda ise Ordu ahalisinden bazı kişiler Papaz, Voyvoda ve Zabıtlere rüşvet veya zorla kanunsuz nikah yaptırmak istemektedir. Bu kişiler dinen nikahlanması caiz olmayan kadınları zorla Papaz, Voyvoda ve Zabıtlere nikah kıydırmak istemiştir. Yapılan şikayetler üzerine bu gibi olaylara karışan kişilerin yakalanması ve cezalandırılması için bölge kadılarına emir gönderilmiştir.¹¹⁶

Sonuç

Osmanlı devleti geç dönemlere kadar modern bürokrasiye ve vergilendirme kaidelerine sahip bir devlet olma yolunda çaba göstermiş ancak buna bir türlü vakıf olamamıştır. Modern devlet ve liyakate dayalı bürokrasisi her bireye ulaşabilen ve vergisini doğrudan

¹¹² MHŞ.ŞSC.d, hüküm 326.

¹¹³ Cuma Doğan, *39 Numaralı Kalabend Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2019, s.273.

¹¹⁴ BOA, A.{DVNSKLB.d...}, Defter No: 39, s.53.

¹¹⁵ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 649.

¹¹⁶ MHŞ.ŞSC.d, hüküm 489.

alabilen bir yapıya sahiptir. Osmanlı devletinin tecemmüü toplumdan infiradi yapıya bir türlü geçememesi günevlik ve vergi sorununu her daim var etmiştir. Bu boşluktan istifade etmeye çalışan bir nevi anarşist başıbozuk mütegalibe ahaliyi sonuna kadar tehdit, talan ve yağma yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşanan eşkıyalık olayları, incelenen dönem boyunca Ordu bölgesinde de ortaya çıkmıştır. Ordu bölgesinde meydana gelen eşkıyalık olaylarının diğer bölgelerle kıyaslandığında hangi pozisyonda olduğuna dair çıkarımda bulunamıyoruz. Bu türden çalışmaların da yapılması gerektiği kanısındayız. Ordu ve havalisinde meydana gelen bu eşkıyalık olaylarında çeşitli sebepler vardır. Ordu bölgesi için ilk olarak söyleyebiliriz ki 1789 ve 1839 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde merkezi otorite boşluğu, iktisadi zorluklar ve bölgenin dağlık ve engebeli bir yapıda olması eşkıyalık için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Diğer taraftan eşkıyalık olaylarının meydana gelmesinde olayın ahlaki ve psikolojik yönünün de etkili olduğu kanaatindeyiz. Çünkü insan her devirde aynı özelliklere, aynı endişe ve ihtiraslara sahiptir. Kısa yoldan zengin olma, emek vermeden kazanma, meşhur olma, herkesin konuştuğu kişi olma isteği her insanın benliğinde mevcuttur. İnsanın bu benliğine sözü edilen sebeplerde eklenince, kişi eşkıya olabilmektedir. Meydana gelen bu olay sonucunda diğer insanlar psikolojik ve sosyal durumlarına uyduğu için eşkıyalara gıpta edebilmekte hatta eşkıyaları bir kahraman gibi görebilmektedirler. Hal böyle olunca halk eşkıyalara her türlü desteği sağlayabilmekte, hatta eşkıya adına türküler söyleyebilmektedir.

Yukarıda açıkladığımız sebeplerden ötürü Ordu bölgesinde 1789 ve 1839 yılları arasında birçok eşkıyalık ve nizama aykırı olay meydana gelmiştir. Karadeniz ve Ordu sahillerinde korsanlar, karada ise ayan ve eşkıyalar faaliyet göstermiştir. Korsanlar yolcu ve zahire gemilerine saldırıp ticareti sekteye uğratmış, insanların canına ve malına kastetmiştir. Karada ise ayan, eşkıya ve bölge idarecileri halka çeşitli eziyetlerde bulunmuştur. Bölgede bulunan ayan aileleri birbirleri ile mücadeleye girmişlerdir. Bölgeye hükmetmek isteyen bu ayan aileleri amaçları doğrultusunda bölge halkına türlü eziyetlerde de bulunmuşlardır. Ayan ailelerinden en fazla ön plana çıkan isim Mustafa Ağa olmuştur. Başlangıçta mazlumun yanında olup nizama göre hareket eden Mustafa Ağa bir müddet sonra kendi nefsi doğrultusunda

eşkıyalık faaliyetlerine başlamıştır. Ayanların dışında bölgede birkaç eşkıya grubu ve bireysel suçluların varlığına da şahit olunmuştur. Bu suçlu kimseler bölge halkının canına, malına, ırzına göz dikip bölgenin huzurunu bozmuşlardır. Küçük çaplı eşkıyalar bölge madenlerine saldıracak üretimi olumsuz etkilemiştir. Yine bu suçluların dışında Ordu bölgesindeki bazı idarecilerin de halka eziyet ettikleri ve görevlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları görülmüştür. Bu idareciler halktan fazla vergi almışlar bazen de eşkıya ile iş birliği içerisine girmişlerdir. Yine bu olaylara ek olarak bölge halkı arasında miras kavgaları, sınır anlaşmazlıkları ve borç alacak kavgalarına da sıkça rastlanılmıştır.

Ordu halkı karşılaştığı tüm bu nizama aykırı olaylar karşısında bölge kadısına veya direk merkeze şikâyetle bulunmuştur. Birbiri ile bağlantılı arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere hukuki süreç çok hızlı işlemiştir. Çünkü yapılan şikâyetle ilgili belge ve verilen ceza hükümlerinin tarihleri birbirine çok yakındır. Örneğin Hacı Ebubekiroğlu ve arkadaşları Fatsa bölgesindeki sim ve nühas madenlerine müdahaleleri sonucu mahkemeye sevk edilmişlerdir. Yalnızca bir ay sonra olay ile ilgili tetkikat tamamlanmış ve suçlu kişilerin cezalandırıldığı belge üzerine şerh olarak not düşülmüştür.

Osmanlı Devleti bu dönemde karşılaştığı bu tür nizama aykırı olaylara karşı çeşitli önlemler almıştır. Karadeniz ve Ordu sahilinde faaliyet gösteren korsan ve eşkıyalara karşı Karadeniz’de devriye gemileri yüzdürmüş, bireysel suçlulara karşı ise çeşitli cezalar uygulamıştır. Karada ise ayanlar devletin hizmetine alınıp diğer eşkıya gruplarını yok etmekle görevlendirilmiştir. Küçük çaplı eşkıyalar ve diğer suçlulara ise suçun mahiyetine göre cezalandırmalar yapılmıştır. Fakat Devletin içerisinde bulunduğu dahili ve harici sorunlar nedeniyle istenen sonuçlar elde edilememiştir. Ordu ve çevresinde ortaya çıkan büyük eşkıya grupları genellikle diğer eşkıyalar tarafından yok edilmek istenmiştir. Fakat bu durum yeni bölgesel güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Mustafa Ağa Ordu bölgesinde ve civar bölgelerde diğer eşkıya gruplarını bastırmakla görevlendirilmiştir. Mustafa Ağa bu görevleri başarı ile yerine getirirken bir taraftan da gücüne güç katarak büyümüştür. Küçük çaplı eşkıyalar ve bireysel suçlulara karşı ise cezai yaptırımlar uygulanmıştır. Bu cezalar genelde

sürgün, kalebend ve idam cezaları olmuştur. Fakat bu cezalar idam cezası hariç caydırıcı olmamıştır. Çünkü suçlular ceza mahallerine gönderildikten kısa bir müddet sonra pişman olduklarını dile getirerek serbest kalabilmişlerdir. Suçluların birçoğu bu yol ile sadece serbest kalmamış aynı suçları tekrar işlemişlerdir. Ayrıca yapılan cezalandırmalarda suçlu kişilerin halinden kimse ibret almamıştır. Çünkü benzer suçlar aynı bölgede farklı kişiler tarafından işlenmeye devam edilmiştir. Yine benzer durum bölge idarecilerinin halka zulmetmesi veya fazladan vergi almaları olayında görülmektedir. Halktan fazla vergi alan idarecilere görevlerinden ihraç edilip gerekli cezaların verilmesi gerekirken sadece uyarı ile yetinilmiştir. Yine halka zulmeden veya emirlere uymayan idarecilere de rastlanılmıştır. Bu şahıslar yaptıkları nizama aykırı fiilleri merkeze nizama göre yaptık diyerek yanlış bilgi vermişlerdir. Buradan devletin denetleme mekanizmasının da zayıfladığını anlayabilmekteyiz. Diğer taraftan adaleti sağlamakla görevli olan bölge kadıları ve mahkeme görevlileri halktan rüşvet almakta ve ahaliden haksız vergi toplamaktadır. Hal böyle iken Ordu halkı çözümü ya merkeze şikâyet mektubu gönderme ya da evini ve toprağını terk etmekte bulmuştur. Lakin bu göç hareketi başka bir sorunu doğurmuştur. Çünkü İstanbul gibi yerlere giden Ordu halkı bölgenin nüfusunu arttırmış ve gıda sıkıntısına sebep olmuştur.

Sonuç olarak meydana gelen tüm bu olaylar Ordu halkı arasında huzursuzluğa ve türlü sıkıntılara sebep olmuştur. Osmanlı Devleti bu tür faaliyetlere karşı tedbirler almaya çalışsa da merkezi otorite boşluğu, ekonomik sıkıntılar, dahili ve harici sorunlar sebebiyle istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Huzur ve asayiş sağlanamadığı gibi benzer olaylar ilerleyen süreçte de vuku bulmaya devam etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Defter Tasnifleri:

Atik Şikâyet Defteri; 4.

Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği Kalemî Defterleri; 13077

Erzurum Ahkam Defteri: 1, 8, 9.

Erzurum Rikab Defteri: 12.

Kalebend Defteri; 20, 37, 39.
 Mühimme Defteri; 134, 139, 191.
 Mühimme-i Mektume Defteri; 2, 3.
 Tevziat Defteri; 3.
 Trabzon Ahkam Defteri: 2, 3, 4.
 Ünye Şer'iyeye Sicili; 8947.

Belge Tasnifleri

Hattı Hümayun:

249/14115/0., 39/1982/0., 78/3221/0., 1225/47882/0.

Cevdet Tasnifi:

Cevdet Adliye: 5/311/0.

Cevdet Askeriye: 551/23123/0.

Cevdet Dahiliye: 100/4956/0.

Cevdet Zaptiye: 62/3093/0.

Ali Emiri Tasnifi:

AE.SMST.III, No: 363/29008., 331/19180/0., 113/6826/0.

İbnül Emin Tasnifi:

82/7370/0.

Topkapı Sarayı Arşiv Belgeleri:

TS.MA. e. Evrak: 508/15/0., 1224/4/0., 1325/31/0.

Kitap ve Makaleler

Akdağ, Mustafa, "Celali İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4/1, (1946), s.23-50.

Akkuş, Erol, *Ordu Efsaneleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2018.

Altun, İsa, *Ünye Kazasının İdari Yapısı (XIX. Yüzyıl)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2023.

Aras, Bekir Uğur, *191 Numaralı Mühimme Defterinin Latin Harflerine Çevirisi ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2018.

Bacacı, Sabri vd., *Ünye Şer'iyeye Sicilleri 1813-1872 (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin)*, İstanbul 2013.

Baş, Mithat, *Ordu Yöresi Tarihi*, Ordu 2012.

Bay, Abdullah, "Canik Muhassılığının İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 19/19, (2008), s.60-75.

Bay, Abdullah, "Ünye Ayanından Canikli Genç Mustafa Ağa'nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları*, 7/7, (2005), s.60-75.

Baytimur, Suha Oğuz "Kal'abend Tasnifi Muhtevası ve Osmanlı Ceza Hukuku Açısından Önemi", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2018.

Baytimur, Suha Oğuz-Öncel İhsan, “Menteşe Bölgesinde Eşkivalık Olayları ve Nizama Aykırı Suçlar”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/26, (2022), s.314-328.

Baytimur, Suha Oğuz, “276 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi” *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (2021), s.145-173.

Bilgili, Ali Sinan, *XVI. Asırda Karahisar-ı Şarki Kazası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

Çalık, Mustafa (ed.), *Tarihi, Sarayı, Konakları, Kadıları, Hattatları, Fındığı, Mısırı ve Gemiciliğiyle Ünye*, İstanbul 1999.

Çebi, Sıtkı, *Bütün Yönleriyle Dünden Bugüne Ulubey*, Ordu 1995.

Çebi, Sıtkı, *Çağlar İçinde Ordu*, Ankara 1978.

Demir Kırayit, Kader, *Arzuhallerin Söyledikleri*, İstanbul 2023.

Demir, Kader, *3 Numaralı Mühimme-i Mektume Defterinin Özet ve Transkripsiyonu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2017.

Doğan, Cuma, *39 Numaralı Kalabend Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2019.

Doğan, Oğuzhan, *1786-1796 Yıllarında Sivas Eyaletinde Asayiş Sorunları ve Eşkivalık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2021.

Ekinci, İlhan, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1/1, (2006), s.55-87.

Ekinci, İlhan, “Büyük Ayanın Gölgesinde Ordu Kazasında Ayanlığın Gelişimi”, *History Studies*, 5/4, (2013), s.151-176.

Güler, İbrahim, “XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkivalık Hareketleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 15/15 (1995), s.187-219.

Gürsoy, Ahmet, *Şehir Coğrafyası Yönünden Ordu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Kara, Burcu, *XIX. Yüzyılda Ünye Kazasında Göçler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2021.

Karagöz, Rıza, *Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009.

Orhankazi Sibel “XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı’nda Eşkivalık Meselesi ve Asayiş”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 29, (2020), s.105-120.

Oy, Harun, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu*, Ankara 2021.

Öztürk, Temel, “Doğu Karadeniz Kıyılarındaki Ticaret Gemilerin Güvenliği, Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu IV: Doğu Karadeniz”, 2012, s.216.

Pala, Hikmet, *Ordu Tarihinde Olaylar ve İnsanlar*, İstanbul 2015.

Saylan, Kemal, *1868-1914 döneminde Ordu kazası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Ankara, 2006.

Tali, Şerife, "Ordu/Ünye Şehir İçi Hanlarından Günümüze Kalan Tek Örnek: Kefeli Han", *Karadeniz Araştırmaları*, 15/58, (2018), s.58-75

Uygun, Süleyman, *Fransız Seyyah ve Konsolosların Gözünden Ordu-Fatsa-Ünye*, Ankara 2023.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Ordu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.33, İstanbul, 2007, s.367-370.

Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985.

Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Tarihinden İzler*, Ordu 2018.

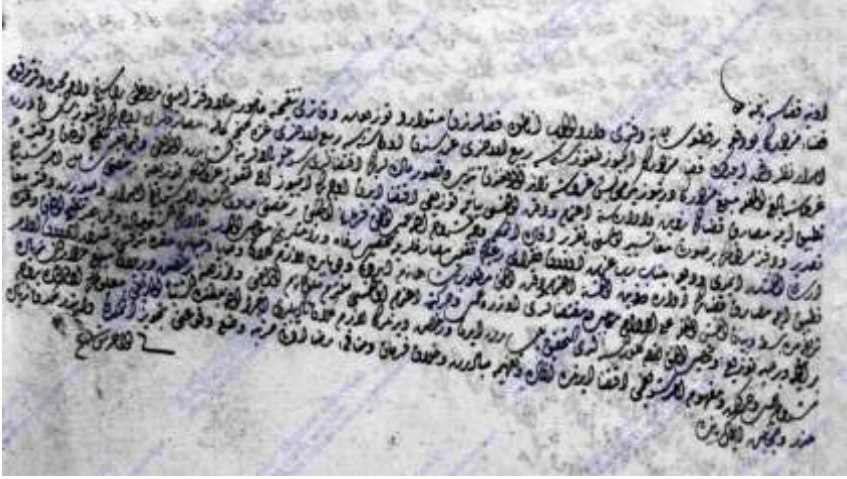
Yılmaz, Hacer, *2 Numaralı Mühimme-î Mektume Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2016.

Yılmaz, Songül, *2 Numaralı Mühimme-î Mektume Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2016.

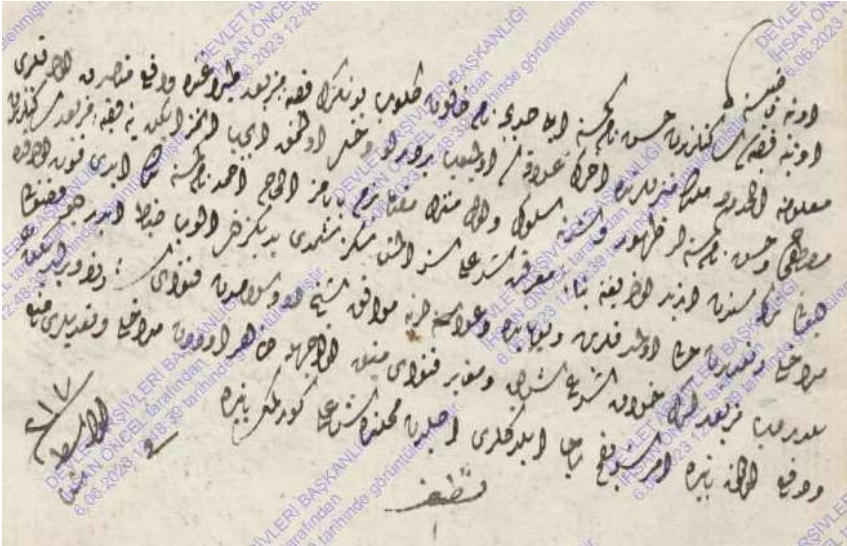
Yüksel, Murat, Yeşil, Murat "Kent ve Yaşam Ordu Kenti Örneği", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/2, (2017), s.679-693.

EKLER

Ek 1. Ünye Kazasından kanuna aykırı olarak fazladan vergi alınması, bölge halkının merkeze şikayetleri ve tetkikat sonrası Ünye Nâibine yapılan uyarı hakkında BOA, A. {DVNS.TZEİ. d, Defter No: 3, s.175.

Ek 2. Mustafa isimli şahsın Hasan ve Hatice'nin baba mirası olan topraklarına zorla el koymak istemesi ve mahkeme tarafından Mustafa'nın cezalandırılması hakkında BOA, A. {DVNSAHK.TZ.d, Defter No: 3, s.25.

Extended Abstract

Banditry is acting against the established order. In other words, it is remaining outside the law by moving in the opposite direction to the legitimate rules of the current system. There are many justifications for such behavior, but the most widely accepted reason is economic hardship. Due to economic difficulties, individuals fall into financial distress and see becoming a bandit and escaping to the mountains as a solution. However, it is often overlooked in evaluating these banditry incidents that the moral and psychological aspects of the situation play a significant role. Throughout history, humans possess the same characteristics, concerns, and ambitions. The desire to become rich quickly, to gain without effort, to become famous, and to be the talk of everyone exists in every individual's psyche. When these motivations combine with the aforementioned reasons, a person can turn to banditry. As a result, other people may admire bandits for their psychological and social conditions, even viewing them as heroes. Consequently, the public can provide all kinds of support to bandits and even sing songs in their honor.

The banditry incidents that occurred in the Ordu region during the examined period stemmed from these reasons. The events that took place not only in Ordu but throughout the Ottoman borders during this time were a result of a vacuum in central authority and economic crisis. Additionally, the prevalence of bribery, favoritism, and the appointment of incompetent individuals to positions of power were other significant causes for such incidents. If we categorize the banditry incidents in the Ordu region, they can be classified as mountain and road banditry, shop and house raiding, murder, and assault. The Ottoman State resorted to punitive measures against all these lawless acts.

Among the figures who stood out in banditry activities during the examined period, Mustafa Ağa was the most prominent. Mustafa Ağa primarily operated around the Canik and Ünye areas. We do not have much information about the birth, childhood, and early activities of Young Mustafa from Ünye. However, some sources indicate that Mustafa Ağa was trained by Hacı Ali Paşa, the founder of the Caniklizade family. Mustafa Ağa, who also served as the Canik tax collector, is sometimes referred to as Canikli Young Mustafa Ağa in various sources. Although his name is Canikli Mustafa, he is originally from Ünye.

We can access information about Mustafa Ağa and his early activities through documents from the 1790s. In 1791, Mustafa Ağa raided the mansion of Hayreddin Bey, the Canik tax collector who assisted the bandits. As a result of the ensuing conflict, Hayreddin Bey sought help from Abdullah Bey, the

chief of police in Samsun. Mustafa Ağa sent one of his men to Hayreddin Bey, informing him that Abdullah Bey had been killed and claiming he was not involved in the incident, thus evading responsibility.

By 1792, Mustafa Ağa was a folk hero who helped the oppressed, but starting from 1793, he began to act in his own interests. He sought to become the sole power in the region and started bandit activities, gathering other bandits to his side. He did not shy away from confronting any bandit or government official that stood in his way.

In 1793, Mustafa Ağa allied himself with Müderris El-Hac İbrahim Efendi and Müderris Hacı Ebubekir Ağa and went to the Çarşamba district with a large group of bandits. Here, he intervened in both revolutionary movements and bandit activities and also disrupted grain exports heading to the center. They drove out government officials trying to intervene and denied their actions in an official document sent to the center.

The people in the regions where Mustafa Ağa operated could no longer endure his tyranny. In December 1793, following numerous complaints from the local population to the government, an arrest warrant was issued for Mustafa Ağa. By 1795, despite being elusive, he had increased his influence and authority over the people of Ünye. So much so that the judges and leading citizens of Ünye sent a document to the center stating that, despite the complaints against him, Mustafa Ağa was not a bad person, obeyed the laws, and was loved by the people. In response, the center granted him amnesty on the condition that he repay his debts to the İrad-ı Cedid treasury. As time passed, Mustafa Ağa began to be referred to as a local notable in Ünye. For reasons of political expediency, the Ottoman State began assigning him tasks instead of punishing him. Instead of punishing Mustafa Ağa, the state sent him against other bandits. In May 1797, he was tasked with assisting the Erzurum Governor and Mine Director, Vezir Ziya Yusuf Paşa. Mustafa Ağa, along with his entourage, marched against Gedik Alioğlu, who had long been a bandit in Karahisar-ı Şarki, and Abdullah, the local notable of Ordu. Successfully fulfilling his assignments, Mustafa Ağa was given further responsibilities by the state, including the tax collectorship of Canik and the position of chief of police. In June 1798, he was assigned to join Vezir Ziya Yusuf Paşa to suppress Kurdish bandits named Hasanlu, Resmolu, and Duçek. He was also successful in this assignment.

After 1798, Mustafa Ağa broke free from the state's command and began to act again in his own interests. In June 1799, he was given a new assignment requiring him to come to the capital. However, he ignored this order and attacked Tayyar Oğlu in the Amasya region. When Mustafa Ağa was away

from Ünye for a while, it was reported by the Trabzon governor that peace and order had returned to Ünye. This indicates that even while under the state's command, Mustafa Ağa continued to oppress the local population. In 1799, he intended to transfer the administration of the Canik district to his friend Battal Hüseyin Paşa. However, the public opposed this and reported the situation to the center. In their report, they claimed that they had suffered greatly under Battal Hüseyin Paşa and threatened to revolt if he was appointed.

In August 1799, an order was sent to Trabzon Governor Battal Hüseyin Paşa regarding Mustafa Ağa. The order stated that due to his disobedience to state orders and his attack on Tayyar Oğlu in Amasya, Mustafa Ağa was to be captured, have his property confiscated, and then be executed. His head was taken by Hüseyin Paşa, and all his possessions were seized. It later emerged that Mustafa Ağa was not a common bandit, as investigations revealed he owned properties in various regions such as Akçay, Akraz, Çarşamba, and Ünye, including farms, fields, corn plantations, mills, lands, gardens, mansions, and castles.

Apart from Mustafa Ağa, many other notables existed in the Ordu region, and their conflicts are documented. These notable families, seeking to be the sole authority in the area, inflicted various hardships on the local population to achieve their goals. Mustafa Ağa was the most prominent among these notable families. Initially siding with the oppressed and acting in accordance with the law, he later turned to banditry for his own selfish reasons. Besides the notables, there were also several groups of bandits and individual criminals in the region. These criminals targeted the lives, properties, and dignity of the local population, disrupting the peace of the area. Additionally, it was observed that some local administrators also oppressed the people and abused their positions for personal gain. These officials overtaxed the public and sometimes colluded with bandits. Furthermore, disputes over inheritance, boundary disagreements, and debt-related conflicts were frequent among the local populace.

In addition to bandits and notables, there were also state officials acting unlawfully in the Ordu region. These officials sometimes disregarded orders from the center and overtaxed the local population. The local populace reported their dire situations to the center. However, instead of being punished, these officials were merely warned.

Numerous individual criminals were also observed in the Ordu region. These individuals engaged in actions against the law, banditry, refusal to obey orders, interference in unrelated matters, and oppression of the local

population. Additionally, disputes over inheritance, boundary disagreements, and debt-related conflicts were prevalent among the people. Criminals who disrupted public peace were generally sentenced to exile, and upon determination of their remorse, they were released.

While many lawlessness incidents occurred on land, the situation was not much different along the sea and coastal areas. Pirates, bandits, and individuals acting unlawfully were frequently encountered in the Black Sea and along the Ordu coastline. As a preventive measure, the Ottoman State deployed patrol ships in the Black Sea and along the coast during this period. These ships anchored in coastal areas when order was restored or when bandits disappeared.

The Ottoman State took various measures against these types of lawless incidents during this period. However, due to internal and external problems the state was facing, the desired results could not be achieved. Large groups of bandits emerging in various parts of the Ordu region were generally suppressed by other regional powers. However, this situation paved the way for the emergence of new regional powers. For instance, Mustafa Ağa was tasked with suppressing other bandit groups in the Ordu region and surrounding areas. While successfully fulfilling these duties, he simultaneously increased his power. Punitive measures were imposed on small-scale bandits and individual criminals, typically consisting of exile, imprisonment, and capital punishment. However, except for capital punishment, these measures.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Establishment of Condominium under Anglo-Egyptian Administration and the Crisis of 1924 in Sudan

Abdullah Özdağ*

(ORCID: 0000-0002-5775-8264)

Makale Gönderim Tarihi
07.09.2024

Makale Kabul Tarihi
24.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Özdağ, A., "Establishment of Condominium under Anglo-Egyptian Administration and the Crisis of 1924 in Sudan", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2263-2293.

APA: Özdağ, A. (2024). Establishment of Condominium under Anglo-Egyptian Administration and the Crisis of 1924 in Sudan. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2263-2293.

Abstract

The zones of influence granted to Britain and Egypt by the Condominium Agreement signed by the parties in 1899 upon the end of Mahdia Period in Sudan played crucial role in shaping Sudan's modern history. The joint regimen performed in Sudan presents a quintessential specimen to the present studies on various domains in terms of exemplifying not only the administration of a land by two different forces with distinctive political experiences, but also the sovereignty struggle over the land. In Sudan during Wingate Period (1899-1916), the policies British authorities followed in economic and social realms gave

---

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, abdullahozdag@nevsehir.edu.tr.
Assoc. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of International Relations, Turkey.

way to a rapid growth with respect to administration and infrastructure. Beyond doubt, this state augmented the influence Britain posed on the territory. This article focuses on the period during which Britain was more influential in Sudan involving the Condominium Agreement of 1899 and the period of the Crisis of 1924, which helped crack the door open for the independence of Sudan, as shed light by the official documents regarding the period.

Keywords: Sudan, Egypt, Condominium, Colonization, Nationalism, R. Wingate.

Sudan'da İngiltere-Mısır İdaresi Altında Kondominyum'un Tesisi ve 1924 Krizi

Öz

Sudan'da Mehdiye Döneminin sona ermesiyle İngiltere ve Mısır arasında yapılan 1899 Condominium Antlaşması'nın taraflara verdiği nüfuz alanları Sudan'ın yakın dönem tarihinin şekillenmesinde oldukça önemli olmuştur. Sudan'da görülen ortak idare biçimi, sadece bir kara parçasını, farklı politik deneyimlere sahip olmalarına rağmen, iki farklı güç tarafından idare edilme tarzını değil aynı zamanda bir bölge üzerindeki egemenlik mücadelesini de göstermesi bakımından günümüzde farklı alanlardaki çalışmalara eşsiz bir örnek teşkil etmektedir. Wingate Dönemi Sudan'ında (1899-1916) İngiliz otoritelerinin ekonomik ve sosyal alanlarda izlediği politikalar, idari ve altyapısal alanlarda hızlı bir gelişmenin görülmesini mümkün kılmıştır. Şüphesiz, bu durum İngiltere'nin bölge üzerindeki nüfuzunu daha da arttırmıştır. Bu makale, döneme ilişkin resmi kayıtların ışığında 1899 Condominium antlaşması da dâhil İngiltere'nin Sudan'da daha etkin olduğu döneme ve sonraki yıllarda Sudan'ın bağımsızlığına kapı aralayan 1924 Krizine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Mısır Kondominyum, Kolonizasyon, Milliyetçilik, R. Wingate.

Introduction

After The Ottoman Empire conquered Sudan being led by Mehmed Ali Pasha, the Ottoman governor of Egypt, in 1821, it was administered

under Egyptian influence until it was invaded by the British Empire. Sudan, under the control of the Khedivate of Egypt, was ruled not only by Egyptian-Turkish administrators but also by Western statesmen. Thus, at some points of time, in some regions of Sudan, Western statesmen like Samuel Baker Pasha, Charles Gordon Pasha, Rudolf Slatin Pasha and Gessi Pasha were appointed as well to work for the Egyptian government by the Egyptian Khedive¹. The most well-known of these is Gordon Pasha, who was sent to Sudan as the governor-general in 1884² to embark on a challenge against Mohammad Ahmad. The 'Mahdism' discourse used by Mohammad Ahmad brought Sudan to the public agenda in 1881 more than ever before. The failures of Hicks Pasha and Gordon Pasha regarding Sudanese operations were several of the exceptional occurrences that shadowed the power of Britain at the time³. Hence, the impact of the Mahdist movement in Sudan played the most significant role in bringing about the circumstances that led to the Condominium Period.

The actors responsible for the condominium operation in Sudan were the British statesmen who were engaged in a struggle against Mohammad Ahmad and his successor, Khalifa Abdallah. Among them, Lord Kitchener, the sirdar of the Sudan operation (1896-1898), and Wingate, the director of intelligence, became the most eminent figures in terms of defining the future of Sudan after the Condominium Agreement in 1899. Meanwhile, the views of Lord Cromer, the British Consul-General, concerning Egypt and Sudan could be marked as definitive factors during the Mahdist Movement relating to the determination of British politics.

Although the joint Anglo-Egyptian administration in Sudan, Condominium, began with the Agreement of 1899, it was not genuinely

---

¹ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1961, p. 36, 37; P.M Holt-M.W Daly, *A History of The Sudan*, Longman, London, 1988, p. 48; Harold Macmichael, *The Anglo-Egyptain Sudan*, Faber and Faber Limited, Lodon, 1934, p. 37-44; See also, Abdullah Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş Sudan'da İngiliz Politikası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, p. 6, 7.

² The National Archive (TNA) Foreign Office (FO), 881/3185, General Gordon to C. Vivian, 16 February 1877, Cairo, Tel. 4.

³ TNA. WO, 147/37, *The Insurrection of the False Prophet II*, 27 February 1884, No: 8; E. Baring (Cromer), *Modern Egypt*, Macmillan and Co., London, 1908, p. 369.

able to be established until Khalifa Abdallah and those close to him had been killed, and moreover, until the Mahdist movements in some centers of Sudan had been suppressed. As a matter of fact, the term of office of Lord Kitchener, the first governor-general of Sudan, lasted too short; towards the end of 1899, he was replaced by Wingate. It is evident that his extensive experience in the region coupling with his proficiency in Arabic and other skills contributed to his suitability for the role. The British sovereignty in Sudan was truly achieved in the period of Wingate. The correspondences among British statesmen occupy an important place in the realm of Sudan studies. Given the Condominium period with respect to Sudan-related studies, the correspondences among Lord Kitchener (1899), Wingate (1899-1916) and Lord Cromer (1899-1907) are of exceptional cruciality. The intelligence reports regarding Sudan also contribute to the region being well-understood. In addition, the annual general reports prepared on Egypt and Sudan are among the most precious sources of data. Nowadays, the significance of these regularly prepared reports in terms of their contribution to the Sudan studies carried out during the following periods is much better comprehended.

This research focuses on understanding and analyzing the initial periods of the condominium, the unique polity of Sudan, via official documents. Most of the research done in this realm concerns the functioning of the Anglo-Egyptian management during the condominium period. Was there a genuinely joint administration? What kinds of effects did this polity cast on the political developments in Sudan? The research aims to find the answers to the just-mentioned questions. There are outstanding academic studies with respect to this period of Sudan, for sure. Nevertheless, at the present time, when new documents and information have been coming into view, identifying and elaborating them through an unprecedented perspective may give way to new approaches to historical events.

Reginald Wingate Period in the Anglo-Egyptian Administration (1899-1916)

After the long years of war that started with Mohammad Ahmad's claim to be the Mahdi and continued with Britain's invasion of Sudan, the British and Egyptian shared administration was established in Sudan

thanks to the agreement made in Sudan in 1899. What does this shared polity, namely condominium, that sometimes yielded to crisis between the sides mean? And what rights did its contents grant to the parties? Firstly, condominium means the retaining of a land by two or more forces in a joint manner. However, putting this into practice was not possible. In line with the nature of the international relations, the sovereign power was to have a say for all the parties. This was the exact situation in Sudan at the beginning of the twentieth century. Although an agreement in Sudan in 1899 marked the beginning of a joint administration, the governance of Sudan was actually to be controlled by Britain⁴. On the other hand, Despite Egypt's legal status as a province of the Ottoman Empire, the Egyptian and British administrations effectively disregarded this designation⁵.

On 19 January 1899, upon the signing of the Condominium Agreement by British Consul-General of Egypt, Lord Cromer, and Egypt's minister of foreign affairs, Boutros Pasha Ghali, an agreement was reached regarding the basic principles with respect to the future of Sudan⁶. Following the agreement, as a result of the meetings that continued between the two parties, the constitutional law of Sudan was declared in 1899. The 1899 agreement did not dictate any right to be sovereign in different regions of Sudan for either party. Respecting the territorial integrity of Sudan, the parties were to share the administration of Sudan on a governmental basis only. For this reason, the territorial land covered by Sudan constituted the first article of the agreement consisting of 12 articles. To this, the first article of the

---

⁴ SAD, 586/2/1-99, H.A. Macmichael Catalogue.

⁵ M.W. Daly, *Empire on The Nile The Anglo-Egyptian Sudan 1898-1934*, Cambridge University Press, London 1986, p. 14, 15.

⁶ SAD, 700/10/1-13, G.W. Bell Catalogue, 1899 The Original text of the Condominium Agreement; see also for all articles of the agreement, Harold Macmichael, *The Sudan*, Ernest Benn Limited, London 1954, p. 70-72; Mekki Shibeika, *British Policy in The Sudan 1882-1902*, Oxford University Press, London, 1952, p. 412-418; M.W. Daly, "The Development of the Governor-Generalship of the Sudan 1899-1934", *The Journal of African History*, Cambridge University Press, London 1983, No.1, p. 77-96; For Turkish literature on the treaty articles, see. Abdullah özdağ, "Sudan'da İngiliz Kolonyalizmine Geçiş: Condominium Antlaşması (1899)", *Karadeniz Araştırmaları*, XVIII/72: 853-861.

agreement referred to “Sudan” as the whole territorial land in the south of the parallel of latitude 22⁷.

As a result of the 1899 Agreement, Sudan began to be jointly governed by Egypt and Britain. Britain’s politics related with Sudan had paved the way for Egypt, which had been historically putting in claims on this land. In 1898, the Fashoda crisis that increased the tension between Britain and France, and then the intentions of Italy and Belgium relating to Sudan⁸ forced the British authorities to make an agreement with Egypt. To Lord Cromer, the cause of the Mahdi uprising in Sudan was the misconduct of Egypt in Sudan. Had the British administration not managed the financial and military resources of Egypt wisely, the Sudan operation would not have been a success. In this sense, Lord Cromer stated that, without Britain, Egypt would not have had enough power to carry out the Sudan operation on its own regarding their military and financial capacity. Still, Lord Cromer stated in his report that the financial contribution of Egypt to this operation was more than that of Britain, and that Egypt supported the operation at a considerable extent with its military force⁹. Therefore, for the administration of Cairo, who paid a high price, it became possible to have a say in the future of Sudan.

In advance of the Condominium Agreement of 1899, there had been no total consensus between the ambassador, Lord Cromer and London regarding the financial structure of Sudan. Lord Cromer suggested that Britain not be involved in any civilian and military expenditures in the region except for a small British battalion in Khartoum¹⁰. He was aware of the fact that the income from Sudan overweighed the expenditures, and that the budget would not be balanced in the absence of Egypt. So, complying with Lord Cromer, the British commission of treasury stated that they would admit no extra liability, and that military expenditures had to be compensated by the state treasury of Egypt¹¹. Lord Cromer

---

⁷ Macmichael, *The Anglo-Egyptain Sudan*, p. 65; Also see, Daly, *Empire on The Nile*, p. 18.

⁸ Holt, *A Modern History of the Sudan*, p. 109.

⁹ SAD 403/7/1-66, H.A. Macmichael Catalogue.

¹⁰ TNA. FO, 407/147, Foreign Office to Treasury, 9 December 1898, London, Tel. 392.

¹¹ TNA. FO, 407/147, Salisbury to Cromer, 21 December 1898, London, Tel. 420.

stated that there might be some misunderstandings regarding the financial structure of Sudan, and requested that this topic be left off discussion. Moreover, he proposed that not a single article related to this issue be included in the letter of agreement. This article involved the guarantee of the British Treasury in case of any request for military and civilian expenditures¹². As a result of the meetings between the British authorities and the administration of Egypt, the financial relations of Sudan to Egypt were defined with the title of "Regulations for the Financial Administration of the Soudan", which was added to the Condominium Agreement upon the decree of the council of ministers of Egypt. Even though the Agreement of 1899 had been signed between Britain and Egypt, financial regulations were left to the initiative of the council of ministers of Egypt. Like Lord Cromer stated, Britain was not inclined to undertake any financial responsibilities for Sudan. In 1901, some new financial regulations were made by Egypt's Ministry of Finance, among the consultants of which there were Wingate and Gorst¹³. The fact that Sudan was financially supported by Egypt contributed substantially to the newly constructed system in its first steps. By this means, with new investments in the following years, the income of Sudan was to increase substantially.

Lord Kitchener, the implementor of the Sudan operation, was appointed as the governor-general of Sudan during the first months of 1899. Having been the first governor-general of the Condominium, once he started his duty, he sent some vital instructions to governors and officials¹⁴. His ideas regarding Sudan were¹⁵: "We must look for the improvement and the good government of this country. The task before us all is to acquire the confidence of the people, to develop their resources, and to raise them to a higher level..." Lord Kitchener, having served in Sudan for a long period of time, transferred his duty to Sir Reginald Wingate due to the South Africa War without making his ideas related with Sudan come true. On 22 December 1899, Wingate received

---

¹² TNA. FO, 407/147, Cromer to Salisbury, 22 December 1898, Cairo, Tel. 422.

¹³ Gabriel Warburg, "The Sudan, Egypt and Britain, 1899-1916", *Middle Eastern Studies*, 1970, No.2, p. 163, 164.

¹⁴ For instructions Lord Kitchener to governors, see Duncan, *The Sudan*, William Blackwood and Sons Ltd, London, p. 85-87.

¹⁵ K.D.D. Henderson, *Sudan Republic*, Ernest Benn Limited, London, 1964, p. 49.

the titles of the Sirdar of the Egyptian army and the Governor-General of Sudan¹⁶.

Once he became the governor-general of Sudan, he appointed Slatin Pasha, who was his assistant previously and contributed to him substantially as the Sudan Inspector General under the approval of the British Government¹⁷. Wingate, the Governor-General, strove against Khalifa Abdallah and his followers during his first years. Although the State of Mahdi received a definitive defeat in the Kerrari War and lost its authority in Sudan, Khalifa Abdallah continued his activities in Kurdufan with the help of his son being in the first place and the people close to him in command of a considerable military force. In the combat that took place in Umm Diwaykarat, which was not too far from the Aba Island, the last standing organized military force of Khalifa Abdallah was defeated. In the combat, Khalifa Abdallah, Ali Mohammad Hilu and Ahmad Fadil were killed. Osman Digna, a prominent figure and significant warrior, managed to escape¹⁸. Despite the demolition of the Mahdi State and the killings of the authoritative leaders of the movement, rebellions against the Britain-Egypt joint administration continued. After the followers retaining their commitment to the Khalifa had seized the goods of the people in the eastern and southern parts of Sudan, the tribes decided to merge¹⁹. In the meantime, Rudolph V. Slatin, who was the director of intelligence during the Sudan Expedition, and Mr. Broun had meetings with the tribes in Bahr-el Gazel to stand with the newly-established government and to re-facilitate the flow of trade²⁰.

Wingate, the Governor-General, pursued peaceful policies in order for the administration he established to be supported by the tribes. Notwithstanding that, he did not refrain from taking harsh measures against the tribes rebelling against new Mahdist claims and the government. In line with this, a person called Mohammad Al-Amin, who

---

¹⁶ Daly, *The Sirdar*, American Philosophical Society Independence Square, Philadelphia, 1997, p. 131.

¹⁷ Richard Hill, *Slatin Pasha*, Oxford University Press, London, 1965, p. 69.

¹⁸ Holt, *A Modern History of the Sudan*, p. 112, 113.

¹⁹ TNA. FO, 403/579, Cromer to Lansdowne, 21 February 1902, Cairo.

²⁰ TNA. FO, 403/579, Wingate to Cromer, 27 February 1902, Khartoum.

declared himself Mahdi in the region of Kordofan, was captured and executed in Obeid. Upon the incident, the Governor-General, Wingate, issued a circular in Sudan announcing that whoever rebelled against the governments of Egypt and Britain would be sentenced to life imprisonment²¹. Upon the claim of Al-Amin to be the Mahdi, Mohammad Wad Adam (1904) was killed in Singa, Abd El Gadir Mohammed Wad Habuba (1908) was killed in Island during the fight against those claiming to be the Mahdi²².

According to the Condominium Agreement of 1899, the new order established in Sudan created a negotiation space for Sudanese and Egyptian administrators despite a few inevitable disagreements. In fact, even though the agreement protected Sudan against serious liabilities, it prevented an independent administrative organization from being constituted. However, it must be noted that there was no educated social class in Sudan who could deal with bureaucratic missions. The country consisted of people mostly organized in tribes living in rural areas. The analyses carried out by British bureaucrats, with Lord Cromer and Wingate in the first place, relating to the future of Sudan pointed to this reality as well. In this context, Lord Cromer stated “under such circumstances, we are experiencing genuine difficulties regarding how to control the officials and what to do to in order to prevent them from turning into despot characters.” Lord Cromer expressed that they did not wish to establish a military state in Sudan, adding that the administration of Sudan was being contemplated to be a civilian one. So, Lord Cromer and Wingate, who shared the same idea, adopted a decentralized form of administration and implemented it. To Lord Cromer, the exertion to managing Sudan from Cairo would present the same condition as would the exertion to managing Egypt from London, which would end up in an utter catastrophe. During this period, not only did the decentralized way of administration pose certain troubles, but

---

²¹ TNA. FO, 881/8235, Cromer to Lansdowne, 17 October 1903, Cairo.

²² See for detailed information on Wad Habuba, Hassan Ahmed Ibrahim, “Mahdist Risings against the Condominium Government in the Sudan, 1900-1927”, *The International Journal of African Historical Studies*, 12/3, 1979, p. 44-48; Macmichael, *The Anglo-Egyptain Sudan*, p. 98, 99.

it also accelerated the way the local government system operated²³. The administrative and military authority in South Sudan constituted a more peculiar situation compared to that in the South. The centralized government in Khartoum had severe problems administering the public due to their more primitive way of life and the violent acts committed by the tribes. In fact, most of the major investments were made into North Sudan. Between 1899 and 1919, there emerged a substantial economic and sociological gap between North and South Sudan. While peace and progress were observed in North Sudan, there was a state of chaos in South Sudan by reason of bloody armed conflicts. The unwillingness of the Khartoum administration to allocate more resources and invest them into South Sudan conducted to gaps between the regions hard to be caught up with²⁴.

As soon as Wingate, the Governor-General of Sudan took up his position, he started working to solve the boundary issues. The negotiations to define the Sudanese borders came to conclusion in 1902. The most significant of them were those that were carried out between Ethiopia and Eritrea. So, the border-related issues Sudan had with these countries were resolved. Military units were dispatched to Kordofan, Darfur and Bahr-el Gazel, which were in the south and west parts of Sudan to facilitate full sovereignty. So as to alleviate the security problems the tribes were causing in Kordofan region, Captain Mahon was sent to the territory²⁵. Then, R. Slatin Pasha, who had served in the region before, came to Darfur and Bah-el Gazel to organize negotiations with local administrations and tribes. Being the former Governor of Darfur, R. Slatin Pasha mediated the attachment of the tribes and other actors to the centralized government via his good level of Arabic. According to Lord Cromer, Slatin Pasha not only made regulations with respect to the border issues, but he also came to terms with Ali Dinar pertaining to certain issues²⁶. Undoubtedly, Stalin Pasha was the most

---

²³ TNA. FO, 881/8675, Cromer to Lansdowne, 15 March 1905, Cairo, Cromer's report on Sudan in 1904.

²⁴ G.N. Sanderson, "Negative Legacies of the Condominium to the Independent Sudan, Sudan: Environment and People", *Second International Sudan Studies*, University of Khartoum, 8-11 April 1991, p. 46, 47.

²⁵ TNA. FO, 881/8235, Wingate's Sudan Report, 18 January 1903, Bor (White Nile).

²⁶ TNA. FO, 881/8385, Cromer to Lansdowne, 26 February 1904, Cairo.

effectual person in Sudan after Cromer and Wingate between 1900 and 1914, when he was deposed²⁷.

The Sudan-Ethiopia border was managed to be fully drawn in 1904 despite the issues during previous periods²⁸. The borders with the Congo Free State were accepted in 1906²⁹. The enclave of Lado was included in the Mongolla State of Sudan upon the death of King Leopard II in 1910. As a result, Sudan happened to have a land reclamation of 27.000 square kilometers³⁰.

During the following periods of Wingate as the Government-General, Mahdism was not eradicated. The memorandum published by Wingate in 1908 revealed this reality. Wingate mentioned that the divine mission of Mohammed Ahmad carried on among the tribes in Sudan, and there still were thousands of people that would follow his path³¹. Therefore, Wingate, the Governor-General, put forward that the Sudanese land was too vast, and that they did not have enough numbers of troops to sustain security in the area. To Wingate, making Sudan a more secure and liveable place depended on two measures to be taken immediately. The first one was to increase the military force in Sudan, and the second one was to alleviate the intracommunication and transportation facilities of the country, and to aid the mobilization of the troops. It was too formidable to put Wingate's former point into practice. As he accepted as well, Egyptian soldiers would not desire to work in the southern and eastern parts of Sudan in unhealthy conditions. Besides, it was not an easy task to persuade the Egyptian Government either. However, Wingate insisted on his second wish to be realized immediately. He believed in the emergency of building a railway that would reach the southern and eastern centers of Sudan³².

Governor-General Wingate's proposal to increase the number of the troops, which he emphasized in the first article of his proposal, was

---

²⁷ Daly, *Empire on The Nile*, p. 62.

²⁸ TNA. FO, 881/8675, Cromer to Lansdowne, 15 March 1905, Cairo, Cromer's 1904 report on Sudan.

²⁹ Holt, *A Modern History of the Sudan*, p. 112, 113.

³⁰ TNA. FO, 881/9986, E. Gorst to Edward Grey, 25 March 1911, Cairo.

³¹ TNA. FO, 881/9298, Wingate's Sudan Memorandum, 9 August 1908, Dunbar.

³² TNA. FO, 881/9298, Wingate's Sudan Memorandum, 9 August 1908, Dunbar.

declined by the ambassador in Cairo, Eldon Gorst, on the grounds that the Sudanese treasure could not afford it, and the Egyptian administration could contribute only to a limited extent. On the other hand, the ambassador in Cairo did not hesitate to support the second alternative. The railways constructed in various centers of Sudan were to bring forth continuous development, and to emit the opportunities for Sudan to be administered under better conditions in the future. In order to implement this, substantial funds were required to be pooled³³.

The railroad project to connect the cities of Sawakin and Atbarah, both of which have coasts on the Red Sea, was completed in 1906. In 1909, the construction of a harbour at which modern ships could land began³⁴. New trade routes were specified to facilitate the flow of goods from Port Sudan, which would replace Sawakin. This way, the trading activities could be executed independently from Egypt³⁵. The ambassador Gorst had mentioned that via the establishment of the connection between port Sudan and Khartoum, the opportunities for transportation increased; so, these investments played a crucial role in considering the recovery of Sudan³⁶. In spite of the exertions of Governor-General Wingate and Ambassador Gorst, the construction of railways in the south was not a possibility owing to the geographical features of the land. However, to improve the telecommunication and transportation opportunities, the construction of roads began in the years to follow³⁷.

The fundamental problem of the Condominium Period regarded how to manage the financial system. Financial regulations relating to Sudan were made upon the confirmation of the Egypt Council of ministers in January 1901 by Lord Cromer, Lord Kitchener and Mr. Gorst. At the center of these regulations was the support provided to Sudan by Egypt. On the other hand, the basic taxing system, where herds of

---

³³ TNA. FO, 881/9298, Memorandum regarding Sudan, Eldon Gorst, 18 August 1908, London.

³⁴ Henderson, Sudan Republic, p. 53.

³⁵ Holt, A Modern History of the Sudan, p. 121.

³⁶ TNA. FO, 881/9986, Gorst to E. Edward Grey, 25 March 1911, Cairo.

³⁷ Holt, A Modern History of the Sudan, p. 121.

animals, land and date palms were non-exempt, was decided to be retained. Undoubtedly, the financial system was redesigned on bureaucratic foundations from top to bottom³⁸. In 1901, with the joint decision taken by Governor-General Wingate, British Financial Consultant and Egyptian Government, new financial regulations were made without altering the fundamental principles³⁹. During the Condominium Period, the alterations concerning the financial system facilitated the establishment of a peaceful and safe environment around important centers, and the flow of new investments led to an increase in the revenues and expenses of Sudan. The annual budget of Sudan was balanced thanks to the remittances made by Egypt until 1913. Besides, the investments made into Sudan were financially compensated by Egypt⁴⁰.

Ambassador Gorst stated that Britain would not stray from expenditures by mentioning that the British Government was responsible for the sustenance of the administration in Sudan. If the Government of Britain were not to make the required investments, they could face even more costs⁴¹. The facts that Gorst was assigned to Cairo as the Ambassador succeeding Lord Cromer and that he had good relations with the Khedive of Egypt allowed him to enhance his efficiency. While the revenues of Sudan totaled only 126.569 Sterlings in 1899, the revenues rose up to 979.343 Sterlings in 1908, and up to 3.766.133 Sterlings in 1923. On the other hand, the expenditures of Sudan ascended swiftly as well. Their expenditures came to 230.238 Sterlings in 1899 while they elevated to 1.163.659 Sterlings in 1908, and later up to 3.392.470 Sterlings. During the Condominium Period, the expenditures of Sudan were often more than its revenues⁴².

Upon the invasion of Sudan, a feeling of discomfort respecting Egyptian and Sudanese young officers surfaced. More as an outcome of administrative and financial implementations, several rebellions that

---

³⁸ Holt, *A Modern History of the Sudan*, p. 118.

³⁹ Macmichael, *The Anglo-Egyptian Sudan*, p. 112.

⁴⁰ Warburg, "The Sudan, Egypt and Britain 1899-1916", p. 164, 165.

⁴¹ TNA. FO, 881/9298, Gorst's Sudan Memorandum, Eldon Gorst, 18 August 1908, London.

⁴² For annual profit and loss account statement of Sudan between 1899 and 1923, SAD 403/7/1-66, H.A. Macmichael Catalogue.

broke out were able to be quelled⁴³. Thereupon, Wingate chose to sort out the Egyptian commissioned officers in Sudanese military units who were to serve in the other parts of the country. These steps highly disturbed the Egyptian commissioned officers all around Sudan. Meanwhile, the Egyptian commissioned officers were objecting to the lack of personnel in Egyptian and Sudanese armies. By 1902, the seventeenth and the eighteenth Egyptian battalions and the fourteenth Sudanese battalion had been disbanded⁴⁴. In the southern parts of Sudan, new military barracks were built. The Southern Sudanese, having been enrolled in the armed services, were used for quelling the rebellions. However, Wingate took advantage of the Muslim Egyptian and Sudanese armies to suppress the rebellions in the north, as he believed in the sensitivity of religious feelings.

At the end of 1916, Wingate, the Governor-General of Sudan, was summoned to Cairo by the British Government and assigned as Egypt High Commissioner after Henry McMahon. The reason behind this determination following the death of Lord Kitchener in 1916 was the fact that Wingate was the most experienced statesman⁴⁵.

Nationalistic Movements in Sudan and Egyptian Administration's Loss of its Efficacy

When World War I broke out, a constitutional menace regarding the Turkish sovereignty in Egypt emerged; because legally, the Turkish sovereignty in Egypt was still continuing, and Abbas Hilmi, the Khedive of Egypt, was on good terms with the Ottoman sultan. This inextricable knot concerning the dependency of Egypt was unentangled with Britain announcing its protectionist role over Egypt on 18 December 1914. No longer was there a discussion regarding the Turkish sovereignty over Egypt. The protectionist role of Britain over Egypt also applied to Sudan. After all, no trouble regarding the obedience of Sudan to the authorities of Britain came in sight during the Great War⁴⁶.

---

⁴³ Daly, *Empire on The Nile*, p. 34-38.

⁴⁴ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁴⁵ Henderson, *Sudan Republic*, p. 61.

⁴⁶ Macmichael, *The Anglo-Egyptain Sudan*, p. 117.

With the nationalistic movements gaining power and with some groups declamatorily laying claim on Sudan, political conflicts in Egypt and Sudan began to emerge for Britain; thereby, Sudan arrived on the scene of international politics. Despite the fact that several administrative and financial amendments had been made, new urban generation began to appear with unusual demands over Sudan⁴⁷. From then on, modern Sudanese nationalism and political organizations were to begin to be witnessed. This shift in Sudan was definitely dependent upon the political changes in Egypt. The activities of the press, under the wings of sects to a great extent, had especially the chattering classes in their spell⁴⁸. Meanwhile, nationalistic movements had sprung in the territories of Mesopotamia and Hijaz as well, as the educated groups longed for playing more eminent roles in the administration of their own country⁴⁹. The circumstances were not anyhow different in Egypt and Sudan. Furthermore, World War I induced radical changes in the political arena of Sudan. The call for Jihad by the Ottoman Sultan drew British authorities closer to Abd al-Rahman al-Mahdi, the leader of mahdists. Abd al-Rahman al-Mahdi always utilised this opportunity to be in good terms with British authorities. Hence, thanks to his moderate policies contrary to those of Mohammed Ahmad, who was his father, Abd al-Rahman got a significant foothold in the internal political life of Sudan in the terms to follow⁵⁰.

The nationalistic groups in Egypt began to pose a serious threat to foreigners, and especially to British authorities and the Egyptians who worked with them. The most basic rationale behind the anti-Britain movement was to gain independence. In the spring of 1919, the inner restlessness naturally began a movement against the central authority in Sudan, which had a restrictive effect on the central administration⁵¹,

---

⁴⁷ SAD 403/7/1-66, Khartoum, 10 September 1932, H.A. Macmichael Catalogue, Sudan Memorandum.

⁴⁸ Muddathir Abd Al-Rahim, "Arabism, Africanism, and Self-Identification in the Sudan", *The Journal of Modern African Studies*, 1970, 8/2, p. 241.

⁴⁹ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁵⁰ Hassan Ahmed Ibrahim, "The Role of Sayyid Abd al-Rahman al-Mahdi in the Sudanese National Movement 1908- 1956", *Northeast African Studies*, 3/1, 1996, p. 8.

⁵¹ TNA. FO, 407/323, Special committee consisted by J. M. Ewart to the Private Secretary, 21 April 1925, Khartoum.

which Britain had sustained really well up to that time. From the early 1919 on, political murders started to be in sight. The political movements of Zaghoul Pasha were mobilizing Egyptians against the British administration⁵². When the nationalistic movements had grown stronger, Allenby, one of the most eminent statesmen of the period, who was influential in Palestine regarding the Ottomans, was appointed to Egypt as High Commissioner. Upon several unsuccessful meetings with some nationalistic leaders, the British Government was to assign Allenby to declare the independence of Egypt⁵³.

The British Government were well-aware regarding how vital an area Egypt was for themselves; hence, London sent "Milner Mission" to the area in order to detect the uneasiness occurring in Egypt and to determine what sort of precautions needed taking. The members of the commission led by Lord Miller involved Sir Renneld Rodd, Sir John Maxwell, Sir Owen Thomas, Sir Cecil Hurst and Mr. J.A. Spender. Of these members, Sir John Maxwell and Sir Owen Thomas prepared reports regarding Sudan by staying in the area for a few weeks⁵⁴:

The report of the Milner Commission clearly stated that administratively, the area was under the sovereignty of the British, and that the administrative system was run by the British authorities. Even though Milner Commission regarded the way the administrative system worked in Sudan to be excellent, they did not have the same viewpoint with respect to the administrative system in Egypt. The report mentioned that unless the governmental system of Egypt was altered, a well-operating administration would not be able to be constituted, which would conduce to complications⁵⁵. In any case, the source of complication was the fact that the administrative system in Egypt was affecting Sudan directly; in other words, the problem stemmed from the desire of the Egypt's civil and military administrators to pursue more effective politics in Sudan. To them, Sudan was an inseparable part of

---

⁵² SAD 403/7/1-66, Sudan Memorandum, 10 September 1932, Khartoum, H.A. Macmichael Catalogue.

⁵³ Holt, *A Modern History of the Sudan*, 125.

⁵⁴ SAD 403/7/1-66, Milner Mission Report, 1920, H.A. Macmichael Catalogue; Besides, for "Milner Commission" see. Harold Macmichael, *The Anglo-Egyptain Sudan*, p. 138-142.

⁵⁵ TNA. FO, 141/446, Curzon to Ramsay, 13 August 1920, London.

Egypt⁵⁶. Nevertheless, Milner Mission did not suggest any proposals regarding South Sudan. Yet, administratively, Sudan evolved to bear a decentralized policy, and Southern provinces began to take resolutions more independently⁵⁷. Actually, this circumstance indicated Britain had resolved to disconnect the two constituents of the Nile River Valley, having been regarded as a whole unity up until that period⁵⁸.

The first sign of political uneasiness in Sudan was the demonstration on 30 May 1919 attended by some Egyptian army members having been discharged from their posts against the British authorities in Khartoum⁵⁹. In 1919, when anti-British politics began to stiffen in Sudan, the central administration in Khartoum shared their increasing concerns with respected people, nomad tribes and many other people from various fractions. All parties were declared that Egypt would not be allowed to interfere with Sudan. If the British government decided to withdraw, they were to share it with the Sudanese so that the Sudanese would get ready to protect their interests⁶⁰. Later, the British authorities noticed that the Egyptians incentivised the people in civilian and military areas in Sudan to rebel. So, it was determined to evacuate the Egyptian military and administrative executives from Sudan⁶¹.

The British authorities had been aiming to break the Egyptian influence on Sudan on a gradual basis. To achieve this goal, Allenby imposed restrictions on the authority of Egypt over Sudan via Egypt's declaration of independence, which he published on 28 February 1922. The "Condominium" in Sudan literally represented British authority. There were almost no high-ranking Egyptians stationed in Sudan. As well as Education, many domains were actually working through the

---

⁵⁶ Mohammed Nuri El-Amin, "Britain, The 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan", *The International Journal of African Historical Studies*, 1986, 19/2, p. 237.

⁵⁷ M. Abdel Rahim, "The Development of British Policy in the Southern Sudan 1899-1947", *Middle Eastern Studies*, 2/3, 1966, p. 230, 231.

⁵⁸ Bushra Hamad, "Sudan Notes and Records and Sudanese Nationalism 1918-1956", *History in Africa*, Vol. 22, 1995, p. 248.

⁵⁹ Duncan, *The Sudan*, p. 137.

⁶⁰ TNA. FO, 407/323, Special committee consisted by J. M. Ewart to the Private Secretary, 21 April 1925, Khartoum.

⁶¹ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

British system. Since 1913, Sudan had been financially independent; therefore, it had a different political status from the political status of Egypt, regarding which the administration of Egypt was most feared. Egypt had turned into an independent force, and Egyptian nationalists were putting on a determined stance regarding Sudan. The Condominium entitled Sudan political privileges; thus, the conflict between the two states over Sudan was inevitable⁶².

Britain, in order both to keep the administrative system in Sudan off Egypt's influence and to diminish the pressure Sudanese nationalism had been inflicting on the British authorities, began reformations concerning administrative domains in 1920. The first phase of this binary policy was to throw the administrative domains on local Sudanese people. The second phase of this policy was to establish legal regulations via which the tribes would be able to manage themselves. Beginning in 1920, the young people chosen from among the local people of Sudan began to receive courses. Upon the success they had achieved, they were assigned in various places around Sudan⁶³. During the years to follow, hundreds of people were to replace the Egyptian and British administrators. The utter motivation behind this policy on administrative domain was to throw the administration of Sudan on the Sudanese as early as it could be. Just as it was in some parts of Darfur, there were several centers where the Ottoman-Egyptian joint administration still applied. Just like the Mongolla province in South Sudan, this system still ran in the centers. Owing to the fact that the same person was in charge of both justice and administration, there were problems regarding the collection of taxes. Thus, the dependence of these centers on the government was achieved via the alterations realized on these administrative departments⁶⁴.

On the other hand, the centralized administration was encouraging Sudanese tribes to take more active part in terms of administration. Nevertheless, it was not possible to implement the same administrative

---

⁶² Holt, *A Modern History of the Sudan*, p. 125, 126.

⁶³ TNA. FO, 407/417, H.W. Jackson to Allenby, Report on the Soudan for 1921, 1 June 1922, Khartoum.

⁶⁴ TNA. FO, 407/417, Lee Stack to Allenby, Report on the Soudan for 1922, 6 May 1923, Erkovit.

system in every region of Sudan due to its vast land and the huge differences in its social construction. The fact that the tribes living in North Sudan were Muslim and that they were stationary made the problems conveniently solvable. However, the same circumstances hardly applied to South Sudan. In South Sudan, the vast majority of the people were pagan, and they had adopted a primitive tribal way of life. Consequently, they were strictly committed to their customs. According to the Governor-General of Sudan, Lee Stack, who was assigned to this post succeeding Wingate, it would be impossible to implement a more extensive and more liberal system due to the social structure⁶⁵.

Despite Lee Stack having been appointed to this office, the nationalistic struggle kindled against the British authorities induced steps to be taken against the foreign intervention. The first step against the British authority became the notice "The Claim of the Sudanese Nation" published by Ali Abd al-Latif, the Dinka-based first lieutenant of the 9th Sudan battalion⁶⁶. The reason why Ali Abd al-Latif began this movement and got supported was the effects of the economical crisis caused by the mismanaged investments like Sennar dam. This crisis environment vested Ali Abd al-Latif with new opportunities to expand his movement⁶⁷. Yet, no prospects stand to propose this movement to have sprung all of a sudden as it was known that numerous leagues had been overtly and covertly carrying out activities against the British administration priorly. Thusly, the hypothesis that Abd al-Rahim Qulaylat, a former railway worker, conducting the newspaper "Ra'id al-Sudan", which was later closed down, was exiled to Egypt due to his anti-British activities paved the way for the groups in favour of him and Wahba, who later became a newspaper editor, to lead to the emergence of Ali Abd al-Latif is so robust⁶⁸. Ali Abd al-Latif was involved in quarrels with British authorities, which marked the beginning of the first political organization. He founded Sudanese United Tribes Society in 1922. Ali Abd al-Latif took the Egyptian revolution of 1919, which was

---

⁶⁵ TNA. FO, 407/417, Lee Stack to Allenby, Report on the Soudan for 1923, 19 June 1924, Ramleh.

⁶⁶ TNA. FO, 407/323, Special committee consisted by J. M. Ewart to the Private Secretary, 21 April 1925, Khartoum.

⁶⁷ Sanderson, "Nagative Legacies of the Condominium...", p. 47, 48.

⁶⁸ Mohammed Nuri El-Amin, "Britain, The 1924 Sudanese Uprising...", p. 239-242.

able to receive compromises from Britain, as an example. He was later arrested and imprisoned. Actually, the turning point of the Anti-Britain movement in Sudan was the Khartoum visit of Hafiz Bey Ramazan, the leader of Vatan Party in Egypt in December 1923. During this period, the speeches of Hafiz Bey Ramazan in favour of Egypt and several of his meetings triggered the anti-Britain group in Sudan again. Hafiz Bey Ramazan had extravagated to such an extent that he had founded "Party for the Liberation of Egypt and the Sudan" in Egypt. This state was an invaluable political capital for Hafiz Bey Ramazan to consolidate his followers in Egypt. Yet, his political stance could not help him as he was overwhelmingly defeated in the elections of January 1924⁶⁹.

Ali Abd al-Latif rebegan his political campaigns in 1924; he had changed his mind and was ready to cooperate with Egyptians to take down the British administration. He had an organization called White Flag League, not aiming at a Sudan independent from Egypt⁷⁰. However, it is a still-debated issue whether the call to unite with Egypt was a matter of faith or a discourse produced tactically to get Egypt's support. The organization established by Abd al-Latif prevailed more among military school students. In January, 1924, there probably were only around 150 people in the league⁷¹. So, Sudan nationalism diverged into two branches, the former being the Nile Valley Union, and the latter being independent nation-state. The vital political activities in Sudan occurred within the framework of the White Flag League. While such activities were observable in the north, South Sudan was in too isolated a state for such political movements to take place in⁷².

In January 1924, the political conjuncture in Egypt changed. Saad Zaghloul Pasha won the elections by landslide and he declared that he aimed at total independence for Egypt and Sudan⁷³. Fuad, the king of Egypt, during his speech at the second annual celebration of

---

⁶⁹ TNA. FO, 407/323, Special committee consisted by J. M. Ewart to the Private Secretary, 21 April 1925, Khartoum.

⁷⁰ Holt, A Modern History of the Sudan, p. 128.

⁷¹ Daly, Empire on The Nile, p. 293.

⁷² SAD 403/7/1-66, Sudan Memorandum, 10 September 1932, Khartoum, H.A. Macmichael Catalogue.

⁷³ TNA. FO, 407/382, Sudan Intelligence Report (From here on abbreviated as SIR), No: 354, January 1924.

independence day, stated that Sudan and Egypt were the sister countries never to fall apart from each other, which worried British authorities. Meanwhile, upon the demolition of the caliphate which continued during the Ottoman Dynasty by the government Ankara in Turkey, Hussein bin, the Sharif and Emir of Mecca, declared himself to be the Caliphate of all Muslim people. Nevertheless, this step taken by Sharif Hussein was disregarded by the religious ulemas in Cairo. The fact that Sharif Hussein took special interest in Sudan, him being the Caliphate could be a source of perturbation for Britain. Yet, the British also knew that his influential power was limited indeed, and he actually would not have a chance to provoke the Muslim people in Sudan. The prospects that the Sudanese could rely on King Fuad were better compared to Sharif Hussein⁷⁴. Given the position of Sudan, the British authorities expressed that the Sudanese did not trust the politicians, and they would not act upon this motivation. Moreover, not even the words of Seyyid Abd al-Rahman al-Mahdi, the son of the leader of Mahdi Movement, and the words of the king of Egypt could activate large groups of people⁷⁵.

Through the end of May, “the League of the White Flag” restarted their activities under the leadership of Ali Abd al-Latif. Having got loose from prison, he was treated like a hero, and associated with the future of Sudan. Ali Abd al-Latif totally kept hold of the organization. Ali Abd al-Latif had a temperate, intelligent personality; yet, he was known to be in touch with some nationalistic groups in Egypt⁷⁶. Despite all the struggle, Sudanese nationalist groups could not generate a sufficiently effective enough discourse to build a nation as they could not associate Sudanese nationalism with a common language, culture and religion⁷⁷. The reason why Ali Abd al-Latif depended on Egypt during this period may be attributed to the weakness of the ideological bases of the strife he had embarked on. As a matter of fact, this nationalism was to

---

⁷⁴ TNA. FO, 407/382, SIR, March 1924, No: 356.

⁷⁵ SAD, 586/2/1-99, H.A. Macmichael Catalogue.

⁷⁶ TNA. FO, 407/382, SIR, May 1924, No: 358.

⁷⁷ Elena Vezzadini, “Nationalism by Telegrams: Political Writings and Anti-Colonial Resistance in Sudan 1920–1924”, *The International Journal of African Historical Studies*, 2013, Vol. 46, No. 1, p. 48.

gradually grow out of collective struggle against colonialism in the years to follow.

The administration of Egypt were holding the British authorities responsible for the foregrounding of the Sudanese identity in Sudan. The news published in the Egyptian press expressed that the British authorities were effective in each decision taken by the central government in Sudan and that this did not reflect the truth⁷⁸. However, the situation was not as easy as the Cairo administration claimed it was. The foundations of the Sudanese nationalism stretched out to the period during which the Mahdi of Sudan started a war against the administration of Egypt in 1881. The fact that Abd al-Rahman supported centralized government upon negotiating with British authorities during the incidents of 1924 had him step forward against his rivals⁷⁹. During Abd al-Rahman negotiating with the tribes with respect to the problems in Sudan on 10 June 1924, his statements regarding the requirement to act independently from Egypt caused him to make enemies from several fractions. Later, the speeches given by Lord Parmor on 25 June and by MacDonald on 30 June at the Sudanese parliament regarding the necessity that Sudan had to be governed by Britain became pretty effective⁸⁰.

The League of the White Flag who had a positive attitude towards the Egypt administration as anti-Egypt groups were becoming more effective in Sudan organising demonstrations in cities like Khartoum, Port Sudan, Atbarah, Wadi Halfa, Shendi and el-Obeid. Moreover, several of the demonstrations had to be interfered with. It was understood that Ali Abd al-Latif wanted to achieve success by reaching out to larger masses of people. Nevertheless, his demonstrations in the center of Khartoum were too weak. Notwithstanding this, Sudanese authorities apprehended the eminent people close to Ali Abd al-Latif by raiding their houses. Due to the demonstrations that took place during July, Ali Abd al-Latif was sentenced to 3 years in prison. This situation was tried to be reflected onto world public opinion as if the British had

---

⁷⁸ TNA. FO, 407/382, SIR, June 1924, No: 359.

⁷⁹ Hassan Ahmed Ibrahim, "The Role of Sayyid Abd al-Rahman al-Mahdi in the Sudanese National Movement 1908- 1956", p. 10.

⁸⁰ TNA. FO, 407/382, SIR, June 1924, No: 359.

been following a cruel policy in the area⁸¹. As a consequence, the demonstrations had grown so large that they started covering the civilian and military groups in August⁸².

The most outstanding of these events taking place in various parts of Sudan was the demonstration held by the students of Khartoum Military School on 9 August⁸³. These demonstrations went on in Shendi, El Obeid, Blue Nile Province, Dongalla and Malakal during August, September and October; however, they were dispersed before turning into bigger rebellions because of not being supported by the public in Khartoum and the other regions. It was seen that there were a great number of Sudanese soldiers and commissioned officers influenced by the Egyptian commissioned officers who were in Sudanese military units. Because of this, the evacuation of some politicized Egyptian commissioned officers to Cairo began. From then on, the Egyptian commissioned officers in the Sudanese army were to be gradually eliminated⁸⁴. The negotiations regarding the evacuation of the Egyptian army from Sudan had already begun. In May 1924, Lee Stack, the Governor-General, suggested transition of Egyptian army from Sudan back home within four years commencing in 1924⁸⁵.

In 1924, while the correspondences among nationalist groups were accusing the British of injustice and despotism, they were issuing a call for more help from Egypt. The correspondences exchanged later involved harsher expressions related with Britain⁸⁶, which obligated British officials to conduct negotiations with Egypt. As a matter of fact, while demonstrations in favour of Egypt were ongoing in Sudan, several negotiations between the British government and the Egyptian

---

⁸¹ TNA. FO, 407/382, SIR, July 1924, No: 360; See for the statements of the Sudanese regarding Ali Abd al-Latif upon the punishment he had received. Elena Vezzadini, "Nationalism by Telegrams: Political Writings and Anti-Colonial Resistance in Sudan 1920–1924", p. 51, 52.

⁸² SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁸³ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁸⁴ TNA. FO, 407/382, SIR, August 1924, No: 361, PRO; FO, 407/382, SIR, September 1924, No: 362.

⁸⁵ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁸⁶ Elena Vezzadini, "Nationalism by Telegrams: Political Writings and Anti-Colonial Resistance in Sudan 1920–1924", p. 49, 50.

administration regarding the status of Sudan were being proceeded. In Cairo, high commissioner Allenby had brought to attention that there were several troubles regarding his negotiations with Zaghoul Pasha. The first one of these problems was that Egyptian Government had been posing influence on the legislative power of Sudan. To Allenby, the problem was actually based upon the fourth article of the original text of the 1899 Agreement. According to the article, all announcements and deeds of the Governor-General of Sudan were to be brought out under the recommendation of the council of ministers by acquiring permission from the Khedive of Egypt, the Government of Britain and the British Consul-General.

On 14 January 1899, Lord Cromer had strongly recommended that the authority in Cairo not be capacitated; nevertheless, the agreement was still signed. In line with the right given by the fourth article of the agreement, the influence of Egypt administration had lifted its effectiveness over Sudan gradually. Consequently, Allenby demanded that the British Government reject any demands by Zaghoul Pasha no matter what they were, claiming that the recognition of the rights of Egypt over the legislation of the government of Sudan would make things difficult for the administrations of Britain and Sudan. The control of Egypt over Sudan was based on the Agreement of 1899, and this agreement legalized this control. This was a case accepted by British authorities; yet, with Egypt becoming independent in 1922, their policies over the countries in the area exceedingly disturbed Britain. Thus, this circumstance caused an uncertain and controversial state between the two countries over Sudan. To Allenby, the augmentation of Egypt's policies over Sudan was definitely to afflict the British authority over the territory⁸⁷.

Zaghoul Pasha stated during the negotiations with British representatives in 1924 that the government of Egypt had the right to directly communicate with the Government-General of Sudan on the basis of the fourth article of the Agreement of 1899 as Lord Allanby had mentioned based on the actuality that the Governor-General was appointed by the Khedive of Egypt. Zaghoul Pasha also presented some documents to prove righteous. Upon this, the correspondences

---

⁸⁷ TNA. FO, 141/446, Allanby to MacDonald, 26 July 1924, Ramleh.

regarding 1899 were obtained from the archives by the assistant of the colonel, A. K. Clark Kerr and presented to Zaghoul Pasha. Clark Kerr stated that there was no written document obtained as to the direct communication of neither himself nor even the senior bureaucrats in Cairo⁸⁸.

Regardless of the claims of Zaghoul Pasha over Sudan, the administration of Sudan in Khartoum was requested not to respond to British authorities. In this case, Kerr, the assistant High Commissioner, was to remark that they were following a policy in favour of retaining of the status quo⁸⁹. As the negotiations between the British authorities and Zaghoul Pasha were proceeding, a memorandum was published on 19 August. In this memorandum, "Sudan Defense Force" constituted of the Sudanese was recommended in place of Egyptian army. The Sudanese Government declared that Egyptian troops had to be evacuated from Sudan; and in case of refusal, all required precautions were to be taken by the British. Moreover, they demanded that 48 hours be allotted for the disarmament of the Egyptian troops. The overt support of the Sudanese Government to the British policy was to result in Egypt's alteration of their policies over Sudan⁹⁰.

After the 1920's, as a result of the gradually ascending tension in Britain-Egypt relations, the fact that Lee Stack, the Governor-General carrying on negotiations with the Government of Egypt regarding the reformations in Egypt, was assaulted by young Egyptian nationalists with guns on 19 November 1924 brought about a breaking point in the realm of politics in Sudan⁹¹. This event gained momentum to the evacuation of the Egyptian troops out of Sudan. The attempts to carry through this evacuation had begun two years ago. This assassination ended up with Lord Allenby, who had demanded that the Egyptian army in Sudan be evacuated, sending Egypt Government an ultimatum accordingly on 22 November⁹². The course of events was so rapid that

---

⁸⁸ TNA, FO, 141/446, Kerr to MacDonald, 25 August 1924, Ramleh.

⁸⁹ TNA, FO, 141/446, Kerr's report, 8 September 1924, Ramleh.

⁹⁰ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁹¹ Holt, *A Modern History of the Sudan*, p. 125, 126.

⁹² Regarding the contents of the ultimatum, Lord Allenby to Zaghoul Pasha, see Macmichael, *The Anglo-Egyptain Sudan*, p. 155.

prior to any instruction from the Government of Britain reaching to Lord Allenby, he had sent the ultimatum to the Egyptian authorities. The Government of Zaghoul resigned upon this ultimatum, and the new government was assembled under Ziur Pasha. Despite the rejection of his ultimatum by the new Egyptian Government, the forced evacuation began on 24 November⁹³. The determination to evacuate the Egyptian troops in Sudan having been taken, a resistance against the evacuation was commenced by Egyptian commissioned officers and soldiers. But on 1 December 1924, the resistance in Sudan was completely broken. All Egyptian soldiers were instructed to obey the orders and evacuate Sudan⁹⁴.

While the withdrawal procedures of the Egyptian army from Sudan were bound to start, the Government of Britain commanded that the military units within Sudan be put under the order of Governor-General and that the commission appointed by him take over the authority. In addition, British Government revealed their opinion that an Egyptian expert witness should be appointed as the commander of the armies in Egypt. On 18 December 1924, the Government of Britain conveyed their determination to Lord Allenby, who was in Cairo, that, under the circumstances of the time, London was not either obliged or rightful to assign a British commander to command the Egyptian army. Consequently, the political and military situation in Egypt and Sudan had gradually begun to change⁹⁵.

As Sudan Defense Force was being constituted, upon the recommendation of the Governor-General of Sudan, a person ranking colonel (local brigadier) was to be appointed to the head of this unit that served in Khartoum. As a matter of fact, the total count of this force was not to surpass six thousand people⁹⁶. The British military units in Sudan included two infantry battalions, one artillery battalion and auxiliaries whereas Egyptian soldiers were constituted of two infantry battalions, three batteries and one company of artillery unit in various

---

⁹³ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁹⁴ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

⁹⁵ TNA, FO, 407/323, Foreign Office to War Office, 16 January 1925, London, Tel. 176.

⁹⁶ TNA, FO, 407/323, Foreign Office to War Office, 6 April 1925, London, Tel. 184.

parts of Sudan; one railway battalion in Atbarah and some auxiliaries, a total number of 1851 people⁹⁷.

The assembly of the Sudan Defense Force attached a new element in Anglo-Egypt relations. The 1899 Condominium Agreement had decorated the Governor-General, who was the commander-in-chief of the Egyptian army, with high echelons. However, the Governor-General of Sudan was outranked by the Secretary of War of Egypt. As a consequence of the constitution of Sudan Defense Force, the military garrisons in Sudan fell under the control of the Sudanese Government. The "Sirdar" title was eradicated, and military command was transferred to a high-ranking commander entitled as the Commander of Sudan Defense Force⁹⁸. As a result, Sudan became more independent from Egypt regarding political and military domains while the influence Britain had on the territory remained despite the emerging opposition.

Conclusion

Condominium, the joint administration form in Sudan beginning with the 1899 Agreement, caused Sudan to take on a new political character at the beginning of the 20th century in spite of the considerable number of problems it made way for because the form of administration that had run under the sovereignty of Egypt for long years evolved to a form of administration where Britain was influential. Commenting on this period, an elaborate comprehension of the 1899 Agreement is a prerequisite. All in all, this agreement designated the

---

⁹⁷ TNA. FO, 407/323, Allenby to Chamberlain, 18 April 1925, Cairo, Tel. 187.

⁹⁸ SAD, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue.

political developments of Sudan during the years that followed it. Notwithstanding the fact that the arrangements for the 1899 Agreement began after British and Egypt forces conquered Khartoum in 1898, it is understood that it was not well-implemented. Actually, the underlying reasons for this may be regarded as the fact that Khalifa Abdallah was carrying on his activities; and that authority was not able to be established in some centers of Sudan. The cause of the unestablished authority must be the Mahdist fraternities that had to be fought at once; and it is this urgency that compelled Britain and Egypt to sign the agreement despite the complications not yet solved. A manifestation of this may be shown as the fact that Lord Cromer persuaded the British Government to take out some articles of the letter of agreement that might cause several complications between the parties and had them removed. Despite everything, the continual years of war in Sudan finally came to an end with the acceptance of the 1899 agreement.

In 1899, the administrative character of Britain was tried to be instituted in compliance with the social and economical structure in Sudan. During the first years of the Condominium, following the struggle against the proponents of Mahdism, peace and safety were established in Sudan to a large extent, and new administrative and financial regulations were made. R. Wingate fully instituted the sovereignty of Britain in Sudan. Consequently, it would be more righteous to address the period between the years of 1899 and 1916, when R. Wingate served in Sudan as the Governor-General, as Wingate period.

Wingate period may be considered as a successful time-span in terms of the implementation of British policies in Sudan with respect to many a sphere like administrative structuring, financial regulations, railways, harbours, educational institutions. Wingate always knew how to supervise the intertribal balance implementing British policies. It must also be noted that behind Wingate's success in Sudan, the impact posed by the socio-economic circumstances during the period play their parts as well. As a matter of fact, the period during which nationalism and independence discourses were raging was during World War I, overlapping the post-Wingate period.

The nationalistic discourses in Sudan triggered several anti-Britain activities during the 1920's. Considered from this point of view, the preliminary questions to be raised may be whether Egypt had a part in this; and if so, how big a part Egypt played in this. Varied as the answers to the previous questions can be, in the present study, it will be understood that there was an Egyptian interference with Sudan to no less a degree. Actually, this condition was a result of the habit of Egypt as they had administered Sudan for about a century. When the administration of Egypt could not manage to influence Sudan more than Britain did, at least when they could not reflect its administrative characteristics upon Sudan, they had a go at creating a public opinion against Britain in the area. Given the political developments after 1920, it is possible to state that Egypt was successful at this policy; yet, given the consequences of these developments, it is impossible to regard Egypt's policy as a success story.

Behind the nationalistic discourses underlie the groups that developed independently from Egypt as well. These groups having been educated in western ways did not mind the existence of British sovereignty in Sudan contrary to Ali Abd al-Latif's "White Flag League", which carried out activities in favour of Egypt. In Sudan, there also was another group that disregarded the former two and wanted independence, but they could not produce an effective policy. Besides, the fact that Abd al-Rahman al-Mahdi followed a policy in favour of Britain and against Egypt explains that the religious side adopted a distinctive political view. Behind their attitude towards Britain might have been the policy of Britain to gradually turn over the full administration of Sudan to the Sudanese after 1920. This would mean an absolutely independent Sudan in the years ahead.

Along with the Egyptian interference with the internal affairs of Sudan, the nationalistic movements against the British that broke out in such centers as Shendi, Umm Durman and Khartoum led to a socially constructed defiance of the British administration. 1924, the year Britain-opposition turned into protests was a political breaking point in the history of Sudan. The demonstrations held in various parts of Sudan reached to their peak with the joining of military students and some Egyptian and Sudanese commissioned officers in Khartoum in August

1924. However, it must be mentioned that had the propagandas these groups carried out in favour of Egypt been supported by tribes, they could have caused the British, who did not have enough number of military personnel, to evacuate the territory. Nevertheless, a vast majority of public did not support the movements that broke out in centers like Khartoum, Atbarah, Umm Durman and Port Sudan. So, the demonstrations were managed to be suppressed before they grew. Meanwhile, the assassination of Lee Stack, Britain's Governor-General of Sudan, eradicated the tolerance the British bore pertaining to the policy of Egypt regarding Sudan. Consequently, all military and civilian positions in Sudan were transferred to the Sudanese once they had been reclaimed from the Egyptian commissioned officers and officers. Viewed from this aspect, the Sudan Crisis of 1924 offered every opportunity to the Sudanese to have more part in the future of their own country as the British authorities preferred cooperating with the local tribes and communities rather than the Egyptians.

Bibliography

Archival Documents

Public Record Office, TNA. FO. 141/446, 403/579, 407/147, 407/323, 407/382, 407/417, 881/8235, 881/8675, 881/9986, 881/9298.

Sudan Intelligence Report (SIR), TNA. FO, 407/382, No: 354, 356, 358, 359, 360, 361, 362.

Sudan Durham Archive (SAD), 586/2/1-99, 403/7/1-66, H.A. Macmichael Catalogue, 586/2/1-99, 700/10/1-13, G.W. Bell Catalogue, 403/7/1-66, 987/10/1-87, Unpublished/Draft Work, M.W. Daly Catalogue, 987/10/1-87.

Books and Articles

Abd Al-Rahim, Muddathir, "Arabism, Africanism, and Self-Identification in the Sudan", *The Journal of Modern African Studies*, 1970, 8/2, 233-249.

Abdel Rahim, Muddathir, "The Development of British Policy in the Southern Sudan 1899-1947", *Middle Eastern Studies*, 2/3, 1966, 227-249.

Baring, Evelyn, Cromer, *Modern Egypt*, Macmillan and Co., London 1908.

Daly, M. W. "The Development of the Governor-Generalship of the Sudan 1899-1934", *The Journal of African History*, Cambridge University Press, No.1, 1983, 77-96.

Daly, M.W. *Empire on The Nile The Anglo-Egyptian Sudan 1898-1934*, Cambridge University Press, London, 1986.

Daly, M.W. *The Sirdar*, American Philosophical Society Independence Square, Philadelphia 1997.

Duncan, J.S.R. *The Sudan*, William Blackwood and Sons Ltd, London 1952.

El Amin, Mohammed Nuri, "Britain, The 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan", *The International Journal of African Historical Studies*, 1986, 19/2, 235-260.

Hamad, Bushra, Sudan Notes and Records and Sudanese Nationalism, 1918-1956, *History in Africa*, Vol. 22, 1995, p. 239-270.

Henderson, K.D.D., *Sudan Republic*, Ernest Benn Limited, London 1964.

Hill, Richard. *Slatin Pasha*, Oxford University Press, London 1965.

Holt, P.M- Daly, M.W., *A History of The Sudan*, Longman, London, 1988.

Holt, Peter M., *A Modern History of the Sudan*, Weidenfeld and Nicolson, London 1961.

Ibrahim, Hassan Ahmed, Mahdist Risings against the Condominium Government in the Sudan, 1900-1927, *The International Journal of African Historical Studies*, 1979, 440-471.

Ibrahim, Hassan Ahmed, The Role of Sayyid Abd al-Rahman al-Mahdi in the Sudanese National Movement 1908- 1956, *Northeast African Studies*, 3/1, 1996, 7-25.

Macmichael, Harold, *The Anglo-Egyptain Sudan*, Faber and Faber Limited, London 1934.

Macmichael, Harold, *The Sudan*, Ernest Benn Limited, London 1954.

Özdağ, Abdullah, Nil'de Ayaklanma ve Savaş Sudan'da İngiliz Politikası, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 2022.

Özdağ, Abdullah, "Sudan'da İngiliz Kolonyalizmine Geçiş: Condominium Antlaşması (1899)", *Karadeniz Araştırmaları*, XVIII/72: 853-861.

Sanderson, G.N. Negative Legacies of the Condominium to the Independent Sudan, *Environmet and People, Second International Sudan Studies*, University of Khartum, Sudan, 8-11 April 1991, 45-52.

Shibeika, Mekki, *British Policy in The Sudan 1882-1902*, Oxford University Press, London, 1952.

Vezzadini, Elena, Nationalism by Telegrams: Political Writings and Anti-Colonial Resistance in Sudan, 1920–1924, *The International Journal of African Historical Studies*, 46/1, 2013.

Warburg, Gabriel. The Sudan, Egypt and Britain 1899-1916, *Middle Eastern Studies*, No.2, 1970, 163-178.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Seka Fabrikasında Bir İstihlak (Tüketim) Kooperatifi
Örneği: Seka Tüketim Kooperatifi**

Vicdan Öztürk* – Fahriye Dinçer**

(ORCID: 0000-0002-3903-9282 / 0000-0002-0148-8349)

Makale Gönderim Tarihi

10.10.2024

Makale Kabul Tarihi

23.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Öztürk, V., Dinçer, F., "Seka Fabrikasında Bir İstihlak (Tüketim) Kooperatifi Örneği: Seka Tüketim Kooperatifi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2294-2336.

APA: Öztürk, V., Dinçer, F. (2024). Seka Fabrikasında Bir İstihlak (Tüketim) Kooperatifi Örneği: Seka Tüketim Kooperatifi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2294-2336.

Öz

1936 yılında kurulan Türkiye'nin ilk ulusal kâğıt fabrikası Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi (SEKA) Kocaeli'nin sanayi kentine dönüşmesinde öncü bir devlet işletmesi olmuştur. Bu fabrika içinde 1937 yılında kurulan tüketim kooperatifi, Türkiye'de erken cumhuriyet döneminde, devlet işletmeleri bünyesinde kurulan ilk tüketim kooperatiflerinden biridir. 1929 ekonomik krizinin etkisiyle yaşanan hayat pahalılığı karşısında, İktisadi Devlet

* Okutman, Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye, vicdansuloglu@gmail.com.

Lecturer, Kocaeli University, Rectorate, Department of Atatürk's Principles and the History of Revolutions, Turkey.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Bölümü, Türkiye, fahriyek@yildiz.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Yıldız Technical University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Humanities And Social Sciences, Turkey.

Teşekkülleri'nde kurulan bu tüketim kooperatifleri fabrika çalışanlarının ve ailelerinin başta gıda olmak üzere temel ihtiyaç maddelerini piyasaya göre daha ucuz koşullarda temin edebilmesi amacıyla açılmışlardır.

SEKA içinde kurulan tüketim kooperatifinin yaşadığı tarihsel süreçte iki önemli kırılma noktası vardır. 1936 İş Kanunu'yla yasal temelinin oluşturulması ilk aşamayı temsil eder. SEKA fabrikasındaki ikinci tüketim kooperatifi ise 1961 Anayasası'ndaki 51. maddeye dayanarak kurulmuştur. 1962 yılında kurulan bu kooperatif, 1960'lı yıllarda geleneksel tüketim kalıplarının ve mekânlarının hâkim olduğu Kocaeli'de, geniş ürün yelpazesi ve alışveriş yenilikleriyle modern tüketim örüntülerinin ilk örneklerini sunmuştur. Ancak yaklaşık on yıllık bir faaliyet döneminden sonra sessiz bir şekilde kapanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, SEKA'nın 1960'lı yıllarda Kocaeli'de modern tüketim örüntülerini öne çıkararak yeni bir alışveriş modeli getiren Tüketim Kooperatifini incelemektir. Çalışmada kooperatifin kuruluşu, gelişim aşamaları, mevcut tüketim kalıpları üzerindeki etkileri ve kapanışı fabrikanın çıkardığı *SEKA Postası*'nda yayımlanan haberler ve sözlü tanıkların anlatıları doğrultusunda ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: SEKA Kâğıt Fabrikası, Tüketim, Tüketim Kooperatifi, Modern Tüketim Örüntüleri.

An Example of a Consumer Cooperative in the Seka Factory: The Seka Consumer Cooperative

Abstract

Founded in 1936, SEKA, Turkey's first national paper factory, is a state enterprise that has had a pioneering role in the transformation of Kocaeli into an industrial city. The consumer cooperative established in this factory in 1937 was one of the first consumer cooperatives that had been founded in state-owned enterprises in the early republican period in Turkey. In the face of the high cost of living triggered by the 1929 economic crisis, these consumer cooperatives were established in State Economic Enterprises to provide factory workers and their families with basic necessities, especially food, at cheaper prices than the market.

There are two important turning points in the historical process of the consumer cooperatives of SEKA. The 1936 Labor Law represents the first stage of creating its legal basis. The second experience of a consumer cooperative at the SEKA factory was when it was re-established under Article 51 of the 1961 Constitution. Founded in 1962, with its wide range of products and a new mode of shopping that introduces shelves, labels, departments, receipts, and so on, it offered the early examples of modern consumption patterns in Kocaeli, a city

dominated by traditional consumption patterns and places in the 1960s. However, its activities ended silently after about one decade.

This study aims to investigate the SEKA Consumer Cooperative, which implemented a novel shopping model in Kocaeli during the 1960s, focusing on modern consumption patterns. It analyzes the establishment of the cooperative, its developmental stages, its impact on existing consumption patterns, and its eventual dissolution, drawing on articles from the *SEKA Postası* released by the factory, and narratives of the interviewees.

Keywords: SEKA Paper Factory, Consumption, Consumption Cooperative, Modern Consumption Patterns.

Giriş

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de özel girişimciliğe dayalı liberal bir ekonomi politikası takip edilmiştir. Bu bağlamda ülkede milli bir burjuvazi yaratılmaya çalışılmış, dönemin ekonomi felsefesi gereği devletin iktisadi hayata müdahalesi oldukça sınırlı tutulmuştur. Ancak ne kadar uğraşılsa da sanayi alanında arzu edilen ekonomik kalkınma sağlanamadığı gibi, 1929 yılında başlayan dünya ekonomik buhranının etkisiyle liberal ekonomi politikaları tamamen işlemez bir hal almıştır¹.

1929 ekonomik buhranı sonrasında Türkiye’de yeni bir ekonomi siyaseti izlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde sanayileşme hamlelerinin devlet müdahaleciliği ile birleştiği planlı bir ekonomi sürecine geçilmiştir. Devletçiliğe geçilmesinde iktisadi zorluklar kadar cumhuriyetin kurucu kadrosunun modernleşme ideolojisi de etkili olmuştur. 1920’li yıllarda çağdaş bir toplum düzeni kurmak amacıyla gerçekleştirilen inkılaplar ve iktisadi kalkınma sürecinin eş zamanlı olarak yürütülememesi Türkiye’de devletçi uygulamaların alt yapısını oluşturmuştur².

1930’lu yıllarda uygulamaya konulan devletçilik politikası Türkiye’de ve dünyada yaşanan iktisadi ve sosyal koşulların zorunlu bir sonucu

---

¹ Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.56-57.

² Yakup Kepenek, *100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990, s.18.

olmuştur. Buhran karşısında gelişmiş ülkelerin devlet girişimciliğine yönelmeleri Türkiye’de de etkisini göstermiş, 1930’lu yıllarda ülkenin pek çok yerinde İktisadi Devlet Teşekkülleri ismiyle fabrikalar kurulmuştur. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında kurulan bu fabrikalar, ülkenin farklı farklı bölgelerinde açılarak sanayileşme ile artacak refah düzeyinin tüm ülkeye geniş çaplı bir şekilde dağıtılmasına çalışmıştır³.

1930’lu yıllara damgasını vuran İktisadi Devlet Teşekkülleri, sermayesinin tamamı devlete ait olan işletmeler olarak tanımlanabilir. 04.07.1938 tarihinde yürürlüğe giren 3460 sayılı kanunla Sümerbank, Etibank, Denizbank, T.C. Ziraat Bankası ve Devlet Ziraat İşletmeleri gibi kuruluşlar İDT ünvanıyla isimlendirilmiş ve yönetsel açıdan ortak bir mevzuata kavuşturulmuştur. Bu fabrikaların daha verimli çalışmalarını sağlamak ve sanayileşme hamlelerine ivme katmak gibi amaçlarla çıkarılan bu kanun ile aynı zamanda devlet işletmeciliği politikasına dönemin ekonomi felsefesine uygun olarak yeni bir hukuki statü kazandırılmıştır⁴.

Devletçi sanayileşmenin ekonomik boyutlarının yanı sıra toplumsal anlamda da etkileri olmuştur. Bu etkilerin ağırlıklı olarak İktisadi Devlet Teşekkülleri üzerinden takip edilebildiği söylenebilir⁵. İşçilerin rahat ve sağlıklı ortamlarda yaşamlarını sürdürmeleri için fabrika yakınında kurulan düşük kiralı konutlar, hamam, ilkokul, spor alanları, sağlık imkânları, parasız olarak sağlanan yemek ve giyim olanakları Türkiye’de geçim sıkıntısının yükseldiği bir dönemde, küçümsenemeyecek bir değerdedir⁶.

Türkiye’de ekonomik bir kalkınma hamlesi olarak karşımıza çıkan İktisadi Devlet Teşekkülleri toplumsal etkileri açısından kuruldukları kentlerdeki gündelik hayat pratiklerinin de değişmesi üzerinde önemli etkiler yaratmışlardır. Geniş sosyal tesisleri ile birlikte bu işletmeler,

---

³ Mehmed Gökhan Polatoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri (1934-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020, s.93-95.

⁴ Serkan Tuna, *Türkiye’de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2009, s.84.

⁵ Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, 3.bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s.116.

⁶ Polatoğlu, *a.g.e.*, s. 101-103.

uzun vadede yeni bir gündelik hayat biçimi oluşturulmasına katkıda bulunmuşlardır⁷.

SEKA kâğıt fabrikası da bir İktisadi Devlet Teşekkülü örneği olarak Kocaeli'nin küçük bir taşra kent kimliğinden sıyrılıp, bir sanayi kentine dönüşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Fabrika bütünsel anlamda değerlendirildiğinde bünyesi içerisinde çalışanlar ve fabrika çevresindeki halkın çağdaşlaşma sürecinde yarattığı etkilerle adeta bir modernleşme projesi işlevi görmüştür. Bu anlamda, bir işletme gazetesi olarak *SEKA Postası* on beş günde bir düzenli olarak yayımlanması sebebiyle, kentteki modernleşme pratiklerinin takip edilebilmesi anlamında önemli bir veri kaynağı oluşturmaktadır. 21 Haziran 1956'dan 1 Ocak 1982'ye kadar faaliyet gösteren gazete Türkiye'nin ilk işletme gazetesidir. 1977 yılında *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan bir yazıdan *SEKA Postası*'nın düzenli olarak yayımlanan uzun soluklu bir işletme gazetesi olduğu anlaşılmaktadır:

Her şeyin fiyatı alabildiğine artarken fiyatı sadece 1 kuruş olan SEKA Postası gazetesi sessiz sedasız 22. yayın yılına başladı. 22 yıl önce çok şeylerin karşılığı olan paraya bugün bir paket sigara bile alınmazken, Türkiye'nin ilk ve en uzun ömürlü işletme gazetesi olan SEKA Postası'nın 22 yıldır fiyatı hiç değişmedi. 1956 yılında yayınlanan ilk sayısındaki "fiyatı 1 kuruş" yazısı 22. yılın ilk sayısında da aynen duruyor. SEKA'dan ve Kâğıt Endüstrisi'nin durumundan haberler veren, SEKA'lılara birbirlerini tanıtan sıcak bir gazete SEKA Postası. Her 15 günde bir yayınlanan gazetenin okuyucuları SEKA'dan haberler, röportajlar, kâğıtçılıkla ilgili bilgiler ve endüstriyel gelişmeleri bulabiliyorlar SEKA Postası'nın sayfalarında. SEKA'lılara, SEKA'dan emekli olanlara ve kâğıtçılıkla ilgili çevrelere dağıtılan gazetenin her sayısındaki tirajı da 8 binin üzerinde. Gazetenin yöneticisi Naci Girginsoy çeşitli yazı yarışmalarında 6 birincilik almış tanınmış bir yazar⁸.

SEKA Postası SEKA'da hangi konulara önem verildiğini anlayabilmek noktasında çok kritik bir öneme sahiptir. Gazete dikkatli bir şekilde incelendiğinde fabrikanın çalışanlarına sunmuş olduğu özellikle konut, kreş, sağlık, dinlenme kampı, spor, sinema ve tiyatro gibi sosyal imkânların kentteki gündelik hayatın modernleşmesine yönelik ilk

⁷ Makal, a.g.e., s. 255-258.

⁸ "Hürriyet Gazetesi SEKA Postası İçin İlgi Çekici Bir Röportaj Yayınladı", *SEKA Postası*, 1 Ekim 1977, s.2.

girişimler olduğu fark edilmektedir. Bu anlamda fabrikanın sosyal faaliyetlerinin modern yaşama dönük dinamikler oluşturduğu ve bu olanakların kentin değişmesinde çok önemli etkileri olduğu kabul edilebilir.

SEKA'nın getirdiği yeniliklerden biri de SEKA Tüketim Kooperatifi'dir. SEKA'nın ilk tüketim kooperatifi deneyimi, 1937'de yaşanmıştır. Aşağıda tartışılacağı üzere hakkında fazla veri sağlanamayan bu ilk deneyimin kısa soluklu olduğu ve II. Dünya Savaşı koşullarında ortadan kalktığı düşünülmektedir. Bu makalede incelenen ikinci tüketim kooperatifi ise 19 Aralık 1962 tarihinde SEKA fabrikasında çalışan memur ve işçilerin ortaklığıyla kurulmuştur. Fabrika çalışanlarının ihtiyaç duyduğu tüm tüketim maddelerini kolay, kaliteli ve ucuz bir şekilde, ilk ellerden aracısız olarak temin etmek amacını taşıyan kooperatif üyelerine ihtiyaç duydukları ürünleri piyasadaki peşin fiyatından daha ucuza ve taksitli olarak satın alma olanağı sunmuştur⁹.

SEKA Tüketim Kooperatifi aynı zamanda 1960'lı yılların başında geleneksel tüketim mekânlarının ve alışkanlıklarının hâkim olduğu Kocaeli'de bakkaliye, kasap, manav, kumaş, konfeksiyon, ayakkabı, çocuk konfeksiyonu, parfümeri, züccaciye, oyuncak ve kırtasiye gibi farklı kategorilerdeki ürünleri tek bir çatı altında toplayarak satışa sunması ve müşteriye yeni tüketim kalıplarını deneyimleme imkanı vermesi açısından günümüz marketlerinin ilk örneklerinden biri diyebileceğimiz yapısıyla, bir tüketim kooperatifi olmanın ötesine geçmiştir¹⁰.

SEKA fabrikası hakkında daha önce yapılmış olan Uygur Kocabaşoğlu yönetiminde hazırlanan *SEKA Tarihi*¹¹ ve Feyza Turgay'ın *Erken Cumhuriyet Döneminde (1936-1960) İzmit SEKA Fabrikası: Devlet, Emek ve Şehir*¹² isimli çalışmalarında SEKA Tüketim Kooperatifi belli ölçüde değinilmektedir. Bu makalede ise SEKA Tüketim Kooperatifi hakkında

⁹ "İstihlak Kooperatifimizin İnşaatına Devam Olunuyor", *SEKA Postası*, 15 Şubat 1962, s.1, "Ekonomi'da Satışlara Başlandı", *SEKA Postası*, 1 Ocak 1963, s. 1.

¹⁰ "Bütün İhtiyaç Maddelerimizi Kolay, Ucuz ve Kaliteli Olarak Karşılacak Olan Ekonomi'da Satışlara Başlandı", *SEKA Postası*, 1 Ocak 1963, s. 1

¹¹ Uygur Kocabaşoğlu ve diğ., *SEKA Tarihi*, SEKA Genel Müdürlüğü Yayınları, İzmit, 1996.

¹² Feyza Turgay, *Erken Cumhuriyet Döneminde (1936-1960) İzmit SEKA Fabrikası: Devlet, Emek ve Şehir*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2022.

ayrıntılı bir çalışma yapılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın bir diğer diğer amacı da SEKA'nın Kocaeli halkı tarafından benimsenen ve kabul gören modern yaşama dönük pek çok yeniliği karşısında, SEKA Tüketim Kooperatifi'nin ömrünün neden yaklaşık on yıl gibi bir süreyle sınırlı kaldığını anlamaya çalışmaktır.

Çalışmada öncelikle genel olarak tüketim kooperatifçiliğinin ne olduğu ile dünyada ve Türkiye'deki gelişimi hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında kooperatifin kuruluş aşamaları, modern tüketim pratikleri açısından etkileri ve sessiz sedasız bir şekilde kapatılma sürecinin dinamikleri büyük ölçüde *SEKA Postası*'nda yer alan haberler üzerinden değerlendirilecektir. *SEKA Postası*, SEKA Tüketim Kooperatifinin duyulmasında ve tanınmasında çok önemli bir role sahiptir. Gazetede kooperatif hakkında çok sayıda haber, fotoğraf ve röportaj bulunması, *SEKA Postası*'nın kooperatifin tanıtımını ve reklamını bizzat üstlendiğini düşündürmektedir.

Gazetede kooperatifin kurulma gerekçesi, kuruluş sürecinde yaşanan gelişmeler ve kooperatifin faaliyetleri detaylı bir şekilde yer almaktadır. Bununla birlikte kooperatif hakkındaki haberlerin ilk üç dört yıl ile sınırlı kaldığı, sonrasında ise gazetede nadiren yer bulduğu görülmektedir. Bu sebeple araştırmada ilgili boşluklar SEKA Tüketim Kooperatifinde ve kâğıt fabrikasında çalışanlarla yapılan sözlü tarih görüşmeleri ile tamamlanmaya çalışılmıştır.

Yaşları 70'in üzerinde olan dört görüşmeci ile yarı yapılandırılmış ucu açık sözlü tarih görüşmeleri yapılmış ve gerekli izinler temin edilerek görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Bu görüşmeler esnasında katılımcılara SEKA Tüketim Kooperatifi'ne dair ilk izlenimleri, kooperatifin mekânsal boyutları ve dış görünümü, tüketicilerin ürün satın alma tercihleri, kooperatifin fiyat politikası, ürün ve hizmet üzerindeki kalite algısı, personel bilgileri, tüketim kooperatifinin kentteki imajı ve görüşmecilerin kooperatife dair kişisel deneyimleri hakkında sorular yöneltilmiştir. Bu görüşmelerden elde edilen veriler belli boşlukların daha sağlıklı olarak işlenebilmesi açısından çalışmaya önemli katkılar sunmuştur¹³.

---

¹³ Bu sebeple görüşme talebimi kabul eden kişilere teşekkür ederim.

Dünya’da ve Türkiye’de Tüketim Kooperatiflerinin ilk Örnekleri

Tüketim bir süreç olarak belli ihtiyaçların karşılanması için herhangi bir ürünün veya bir hizmetin satın alınması ile gerçekleşen bir eylemdir. Tüketici ise bu eylemi gerçekleştiren bireyler anlamında kullanılmaktadır. Tüketim süreci içerisinde genel olarak tüketicilerin odaklandığı asıl nokta faydadır. Bireyler sahip oldukları gelirleri ile kendilerine en çok faydalı olacak olan ürünlere yönelirler. Gereklerini duydukları ürünleri fazla ödeme yapmadan satın almak tüketiciler açısından son derece önemlidir¹⁴.

Tüketicilerin temel ihtiyaç maddelerini temin etme konusunda yaşadıkları sıkıntılar dünyada tüketim kooperatifçiliğinin doğmasına neden olmuştur. Tüketim kooperatifçiliği denince akla ilk olarak İngiltere gelmektedir. 16. yüzyılda İngiltere’de başlayan köylüyü topraksızlaştırma hareketi ile birlikte milyonlarca köylü kentlere göç etmiş, önce manifaktür endüstrisi ardından da makine endüstrisinde oldukça zor şartlarda çalışmışlardır. 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Sanayi Devrimi ile birlikte liberal ekonominin baskın hale gelmesi, işçi ve işçi ailelerinin yaşam koşullarını daha da zorlaştırmıştır. Yaşadıkları ağır ekonomik koşullar içerisinde alım güçleri düşen işçiler yavaş yavaş bilinçlenmeye ve kapitalist ekonomi ile mücadelelerinde kendi aralarında birleşerek tüketim kooperatifleri kurmaya başlamışlardır¹⁵. Tüketim kooperatifleri ile ilgili farklı tanımlar yapılmış olsa da kooperatifçilik alanında en tanınmış isimlerden biri olan Charles Gide, tüketim kooperatifçiliğini kısaca tüketicilerin bir araya gelip güçlerini birleştirerek ihtiyaçlarını temin etmeleri olarak tanımlamıştır¹⁶. İngiltere’de ilk tüketim kooperatifi Manchester yakınlarında pamuk mensucatı ve trikotaj işleriyle tanınmış Rochdale’daki dokuma işçileri tarafından kurulmuştur. İşçilerin birleşerek bir kooperatif kurmasının en önemli nedeni temel ihtiyaç maddelerini daha kaliteli ve daha ucuza temin etmek düşüncesidir. Charles Howarth’ın öncülük yaptığı ve 28

¹⁴ Yavuz Odabaşı, *Tüketim Kültürü*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 16.

¹⁵ Oya Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969, s.23.

¹⁶ Salihaddin Sözeri, *Türkiye’de İstihlak Kooperatifleri*, Türk Kooperatifçilik Derneği Yayınları, Ankara, 1945, s.11-13.

işçinin katılımıyla, 21 Aralık 1844 tarihinde kurulan yapı, günümüz tüketim kooperatiflerinin ilk örneği sayılmaktadır¹⁷.

Rochdale işçilerinin başlattıkları bu girişim zamanla büyüyerek tüm ülkelerde yaygınlaşmış ve tüketim kooperatifçiliğinin ilkeleri de onlarla anılmıştır. Bu prensipler; kooperatifte satılan ürünlerin piyasa fiyatına satılması, üyelere risturn (kârdan pay) dağıtımı, her üyeye oy hakkı verilerek demokratik bir yapının oluşturulması ve zamanla imkân dahilinde bizzat üretime geçilmesi şeklinde ifade edilebilir¹⁸.

Avrupa’da sanayileşme ve kentleşme süreçleriyle ortaya çıkan tüketim kooperatifçiliği Osmanlı devletinde II. Meşrutiyet döneminde, ülke ekonomisi üzerindeki yabancı hâkimiyetine karşı gelişen bir hareket olarak doğmuştur. Osmanlı aydınları arasında kooperatifçilik düşüncesi bu dönemde kapitalizm ve sosyalizmin yanında bir üçüncü yol olarak görülmüştür. Tüketim kooperatifçiliğinin yaygınlaşması ise, Birinci Dünya Savaşı ile olmuştur. Savaş yıllarında yaşanan hayat pahalılığı, halkı tüketim kooperatifleri çatısı altında birleşmeye yönlendirmiş ve İstanbul’da çok sayıda tüketim kooperatifi kurulmuştur¹⁹.

Bu dönemde İstanbul’da ilk tüketim (istihlak) kooperatifi Fatih’te, Çırcır mahallesinde kurulmuş, ardından Galata, Sultan Ahmet, Eminönü, Nuruosmaniye, Gedikpaşa, Eyüp, Şehzadebaşı, Küçük Mustafapaşa, Kadıköy, Çarşamba gibi semtlerde Rochdale işçilerinin kurduğu yapıya benzer tipte tüketim kooperatifleri birbirini izlemiştir. İttihat ve Terakki Fırkası tarafından desteklenen bu kooperatifler özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul’da halkın iaşe sorununun çözümünde önemli faydalar sağlamışlardır²⁰.

¹⁷ Mehmet Eken, *Tüketim Kooperatiflerinde Ortak-Kooperatif İlişkisi: Damla Tüketim Kooperatifi Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s.28.

¹⁸ Tuncay Güloğlu, Adem Korkmaz, “Kooperatifçilik İlkeleri, Küreselleşme ve Kooperatifçilikte Yeni Eğilimler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55(1), 2011, s. 813.

¹⁹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.298-306.

²⁰ Sözeri, a.g.e., s. 35.

1936 İş Kanunu Kapsamında SEKA'da İlk Tüketim Kooperatifi Deneyimi

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kooperatifçilik hareketine olan ilgi cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir. Bu dönemde Atatürk'ün özellikle tüketim kooperatifçiliğine ilgi duyduğu görülmektedir. 1925 yılında Ankara'da kurulan Ankara Memurlar İstihlak Kooperatifi'ne bizzat üye olmuştur²¹. Bununla birlikte tüketim kooperatifleri özellikle 1929'daki dünya ekonomik buhranının etkisiyle yeniden öne çıkmıştır. Türkiye'de de bu dönemde tüketim kooperatifleri sayıca artmış, Ankara dışında Anadolu'nun pek çok kentinde tüketim kooperatifleri kurulmuştur²². Buhranın etkisiyle yaşanan geçim sıkıntısı ile mücadelede tüketim kooperatiflerinden faydalanılabileceği fikri dönemin gazetelerinde yer bulmuştur. Örneğin, 30 Kasım 1929 tarihli *Hâkimiyeti Milliye* gazetesindeki "İstihlak Kooperatifleri ve Hayat Bahallığı" başlıklı haberde, ekonomik sıkıntılar karşısında istihlak (tüketim) kooperatiflerinin faydalarından bahsedilmiş, bu kooperatifler hakkında halkı aydınlatıcı bilgilere yer verilmiştir²³.

Hâkimiyet-i Milliye'nin 6 Aralık 1929 tarihli sayısında konu yeniden gündeme getirilerek tüketim kooperatifleri tanıtılmaya devam edilmiş ve bu kooperatiflerin Türkiye'de arzu edilen noktaya gelememiş olan yerli malı kullanımı açısından da çok önemli olduğu vurgulanmıştır²⁴. 1929 yılı sonlarında yapılan bu haberler geçim sıkıntısının Türkiye'de önemli bir gündem maddesi olduğunu da gözler önüne sermektedir. Bu dönem dünya ekonomisinin ciddi bir parçalanma sürecine girdiği, uluslararası sermaye hareketlerinin gerilediği bir süreç olarak Türkiye'yi de etkilemiş ve yaşanan krizin etkisiyle Türk lirasının değerinin düşmesi, hem tarım, hem de ticaret sektöründe iflaslar yaşanmasına sebep olmuştur²⁵.

²¹ Necdet Bilgin, Şaban Tanıyıcı, "Türkiye'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi", *KMU İİBF Dergisi*, 2008 (2), s.141.

²² Sözeri, a.g.e., s. 39.

²³ "İstihlak Kooperatifleri ve Hayat Bahallığı", *Hâkimiyeti Milliye*, 30 Kasım 1929, s.4.

²⁴ "İstihlak Kooperatifleri", *Hâkimiyeti Milliye*, 6 Aralık 1929, s. 4.

²⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 122-123.

Yine bu dönemde Türkiye’de kent ekonomileri ciddi bir baskı ile karşı karşıya kalmışlardır²⁶. Bu durum karşısında “serbest ticaret-açık kapı” siyasetinden vazgeçilerek daha önce ithal edilen başta un, şeker, kumaş gibi sanayi tüketim malları ülke içinde üretilmeye başlanmıştır. Bu ithal ikameci girişimler Türkiye gibi birçok ülkede sanayileşme sürecinin de ilk hamleleri olmuştur²⁷.

Bu dönemde ithalatın azaltılması buhran karşısında Türk parasının değerini korumak ve dış ticaret dengesini sağlamak açısından çok elzem görülmüş ve siyasi iktidar tarafından toplumdaki tüm kesimleri kapsayan bir görev olarak sunulmuştur²⁸. Bu anlayış neticesinde değişen iktisadi koşulların bir yansıması olarak yerli malı kullanımı önem kazanmış ve 12 Aralık 1929 tarihinde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet üzerinden yerli malı kullanımı teşvik edilerek, topluma tutumlu yaşamak ve kendi kendine yeterlik fikri benimsetilmeye çalışılmıştır²⁹.

Kooperatifleşmenin önemi cemiyetin kuruluşuyla gündeme getirilmiş ve cemiyetin idare heyeti azalarından Kocaeli milletvekili Reşit Saffet Bey konu ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

Maksadımız memlekete yalnız Türk malı almaya mecbur etmek değil, aynı zamanda Türk mallarının miktarını artırmak, cinslerini daha ziyade iyileştirmek ve fiyatlarını mümkün mertebe ucuzlatmaktır. Bunlardan başka, halkın ihtiyacına kâfi gelecek kadar yerli mamulât olmasına çalışmak bunun için lazım gelen iktisadi teşekküllerin vücut bulmasına yardım etmek, istihlak kooperatifleri ve millî mamulata mahsus büyük satış mağazaları açılmasını temin eylemek arzusundayız³⁰.

²⁶ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 186.

²⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 63-64.

²⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 171-172.

²⁹ Doğan Duman, *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1990, s. 162-164.

³⁰ Sevilay Özer, “1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Çerçevesinde Yerli Malı ve Tutum Haftası Kutlamaları”, *Turkish Studies*, 8/5 (Bahar 2013), s. 601.

1930'larda devletçi sanayileşme uygulamaları içerisinde hükümet ithalatı sınırlandırmak için yerli malı kullanımını öne çıkarmanın haricinde ve dış ticareti düzenlemek adına kambiyo denetimine, ikili kliring anlaşmaları ve kotalar sistemine yönelmiş, tarım ürünlerinin ve özel sanayi işletmelerinin fiyatlarını denetim altına almıştır. Bu geniş çaplı önlemler ile devletin ekonomi üzerindeki kontrolü bu dönemde oldukça genişlemiştir³¹.

Bu girişimler ile devlet hem toplumsal yapıyı hem de ekonomik yapıyı kriz karşısında kontrol altına almaya çalışmıştır. Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de devletin özellikle iktisadi anlamda ağırlığının arttığı bu süreçte krizle devletçi bir sanayileşme politikasıyla mücadele etme kararı alınmış ve 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devlet büyük ölçekli yatırımlara başlamıştır³².

Sanayi planı içerisinde öngörülen yatırımların önemli bir kısmı Sümerbank tarafından gerçekleştirilmiş ve 1935 yılından itibaren ülkenin pek çok noktasında İktisadi Devlet Teşekkülleri ismiyle fabrikalar kurulmuştur. Türkiye'de modern anlamda ilk sanayileşme hamleleri olarak değerlendirilen bu büyük ölçekli devlet fabrikaları hukuk, sağlık, eğitim gibi alanlarda getirdiği önemli düzenlemelerle iktisadın yanı sıra, Türkiye'nin sosyal anlamda gelişmesine de katkı sağlamıştır³³.

Kalkınma meselesinde kooperatiflerin rolünün farkında olan devlet, yeni bir girişimle söz konusu fabrikaların içinde "ekonomi" adı ile tüketim kooperatifleri kurmuştur. 1930'ların ortalarında perakende satış mağazaları şeklinde açılan bu ekonomaların en önemli özelliği devlet tarafından kurulmuş olmalarıdır. Ekonomi açma kararı yanında, içindeki ürünlerin türlerinden fiyatlarına kadar tüm faaliyetler İktisat Vekâleti'nin kontrolüne bırakılmıştır³⁴. Ekonomalar kendi kendine yetebilen bir yaşam alanı olarak kurgulanan İktisadi Devlet Teşekkülleri

³¹ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.298.

³² Pamuk, *a.g.e.*, s.188-189.

³³ Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.240, 255; Boratav, *a.g.e.*, s. 64.

³⁴ "İş Kanunu", *Kurun*, 19 Nisan 1936, s.7.

çalışanları ve ailelerinin başta gıda olmak üzere temel ihtiyaç maddelerini piyasaya göre daha ucuz koşullarda temin etmeleri amacıyla açılmışlardır³⁵.

Ekonomaların yasal dayanağı 1936 tarihli, 3008 sayılı İş Kanunu'nun 27. maddesi ile oluşturulmuştur. Bu madde uyarınca, işçilere ve ailelerine temel ihtiyaç maddelerini satma amacıyla açılan ekonomalar, belirli şartlara tabi tutulmuştur. İktisat Vekâleti'nin izninin olması gerektiği kanunda özellikle vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra kent ve kasabalardan uzak işyerlerinde, işverenlerin ekonoma açması zorunlu tutulmuştur. Bununla birlikte işçiler ekonomalardan alışveriş yapmaya zorlanamayacaklardır. Ayrıca işverenlere, kanunun yürürlüğe girmesinden önce mevcut olan ekonomalar için, uygunluk denetimi yaptırma zorunluluğu getirilmiştir³⁶.

1936 İş Kanunu kapsamında gündeme gelen ekonomalardan biri de SEKA kâğıt fabrikasında kurulmuştur. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında kurulan İktisadi Devlet Teşekkülleri'nden biri olan SEKA ya da o günkü ismiyle Sümerbank Kâğıt ve Karton Fabrikası, Türkiye'nin ilk ulusal kâğıt fabrikasıdır. Fabrika, Türkiye'nin kâğıt ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuş olup, Türkiye'nin sanayileşme sürecinde önemli bir rol oynayarak, yerli kâğıt üretiminin başlamasına öncülük etmiş, binlerce kişiye iş imkânı sağlamıştır³⁷.

1937 yılında kâğıt fabrikası içinde ekonoma ismiyle bir tüketim kooperatifi açılması, fabrika yönetiminin çalışanlarına sunduğu ilk sosyal imkânlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayat pahalılığı karşısında işçi ve memurları koruyabilmek için kurulan ekonomanın, yaklaşık olarak 500'e yakın üyesi olduğu bilinmektedir³⁸. Fabrika

³⁵ Ali Asgar Eren, Serkan Tuna, "Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 63(2018), s.179.

³⁶ "İş Kanunu", T.C. Resmî Gazete, 3330 (1936), s. 6624.

³⁷ SEKA Kağıt fabrikasının kuruluş süreciyle ilgili bkz. Uygur Kocabaşoğlu ve diğ., *a.g.e.*, Emre Dölen, Çin'den Kocaeli'ne Kağıdın Öyküsü, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2015. Emre Dölen, Dünyada ve Türkiye'de Kağıtçılığın Tarihçesi, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli, 2015.

³⁸ Feyza Turgay, *Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960*, *Mülkiye Dergisi*, 46/4 (2022), s.1052.

çalışanlarından oluşan bu üyeler, tüketim kooperatifinden taksitli olarak alışveriş yapma hakkına sahip olmuş ve bunun karşılığında her ay maaşlarından 2,5 lira kesilmiştir. Kooperatife üyeliği olmayanlar ise alışverişlerinde peşin olarak ödeme yapmak zorunda kalmışlardır³⁹.

SEKA fabrikasında ilk kurulan ekonoma adlı tüketim kooperatifi hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Ancak fabrikanın faaliyete geçtiği 1936 yılında çalışan sayısının 500'ün biraz üzerinde olduğu bilinmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak çalışanların neredeyse tamamına yakınının kooperatife üye olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰. Kooperatifin faaliyetleri hakkında başka bilgiye ulaşılamamıştır. Bu kooperatif deneyiminin İkinci Dünya Savaşı koşullarında yaşanmış olması faaliyetlerinin sekteye uğramasına neden olmuş olmalıdır. Bu dönemde ülke genelinde de savaşın ekonomik ve sosyal koşulları sebebiyle, kooperatifçilik hareketlerinin yavaşladığı bir süreç yaşanmıştır⁴¹.

1961 Anayasası Kapsamında SEKA'da İkinci Tüketim Kooperatifi Deneyimi

Türkiye'de 1929 dünya buhranı ve ardından II. Dünya Savaşı'nın getirdiği koşullar içerisinde 1930-1946 yılları arasındaki dönemde dış dünyaya kapalı bir ekonomi politikası izlenmiştir. Fakat savaş sonrası süreçte ABD'nin dış yardımlar aracılığıyla uluslararası sistemi yeniden kurgulaması Türkiye'de siyasi iktidarı ekonomik politikada değişkenliğe zorlamıştır. 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti ABD yardımlarından faydalanmak ve oluşan yeni dünya düzeninde yer almak amacıyla devletin iktisadi hayattaki ağırlığına son vererek özel sektörü güçlendirmeye ve ithalatı arttırmaya yönelik bir ekonomi siyaseti izlemiştir. Bu politika kapsamında devlet fabrikaları satışa çıkarılmış, fakat serbestleşme politikası uygulamaları 1958 yılında Türkiye'de yeni bir ekonomik krize sebep olmuştur⁴².

³⁹ Turgay, a.g.e., s.149.

⁴⁰ Kocabaşoğlu ve diğ., a.g.e., s.144, 171.

⁴¹ T. Irmaklıoğlu, E. İrk., "Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi", *Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi*, 1/2. (2022), s.107.

⁴² Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 95-96,103.

Bu gelişmeler Türkiye’de kooperatifçilik hareketlerini yeniden gündeme getirmiştir. 1950’li yıllarda bu anlamda yapılan en önemli girişimlerden biri Uluslararası Çalışma Örgütü’nden M. Colombain’in kooperatifçilik çalışmalarını incelemek ve bir kooperatif kanunu hazırlanması konusunda danışmanlık yapmak amacıyla Türkiye’ye gelmesi ve ülke içinde yaptığı araştırmalar sonucunda bir proje hazırlamasıdır. Bu projede Colombain bir kooperatif kanunu hazırlanması ve kooperatifçiliğin yaygınlaşması için de kadınlardan ve köy öğretmenlerinden faydalanılması gerektiğini vurgulamıştır⁴³. Ancak bu dönemde tüm çabalara rağmen bir kooperatif kanunu çıkarılamamıştır.

Kooperatifçilik hakkında bir kanun çıkarılamasa da 1950’li yıllarda yavaş yavaş kooperatifçilik hareketleri canlanmaya başlamıştır. Türkiye’de bu dönemde kooperatifçilik hareketleri içerisinde öncelikle yapı kooperatifçiliğinin öne çıktığı görülmektedir⁴⁴. Kocaeli’de de 1950’lerde kooperatifçilik faaliyetleri daha çok yapı kooperatifçiliği ile başlamıştır. Kentteki ilk yapı kooperatifi 1951 yılında İzmit Sümerbank Selüloz İşçileri Yapı Kooperatifi ismiyle SEKA’da kurulmuştur⁴⁵. Bu kooperatiften sonra SEKA’da çok sayıda işçi ve memur yapı kooperatifi ardı ardına kurulmuş ve böylece yıllar içinde birçok modern mahalle kent merkezine eklenmiştir⁴⁶.

1950’li yıllarda yapı kooperatifçiliğinde atılan başarılı adımlar, 1960’lı yılların başında SEKA’da bir tüketim kooperatifi kurulması fikrini uyandırmıştır. O günlerde yaşanan ekonomik sıkıntılar da tüketim kooperatifçiliğine yönelik girişimleri hızlandırmıştır. 1950’li yılların ikinci yarısında başlayan dış ticaret açığı ve enflasyon büyük bir ekonomik krize sebebiyet vermiş, bu süreçte yaşanan döviz bunalımı pek çok tüketim maddesinde darlıkların yaşanmasına neden olmuştur. Temel tüketim maddelerinde yaşanan kıtlık ile kuyruklar günlük hayatın olağan

---

⁴³ Yasemin Memioğlu, “Türk Kooperatifçiliğinin Dönemsel Analizi (1950-1960 Dönemi)”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52 Özel Sayı (2017), s.913-915.

⁴⁴ Mete Kaan Kaynar, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.553.

⁴⁵ “SEKA’da Yapı Kooperatifleri”, *SEKA Postası*, 15 Ağustos 1957, s.3.

⁴⁶ “İzmit’te Kooperatifçilik Gelişiyor”, *SEKA Postası*, 1 Haziran 1961, s.5.

bir parçası haline gelmiştir⁴⁷. SEKA'da bir tüketim kooperatifi kurulma düşüncesi de bu durumların bir sonucu olarak gelişmiştir.

Tüketim kooperatifi kurulmadan önceki dönemde, SEKA fabrikasında yönetimin çalışanların ve ailelerinin özellikle zorunlu tüketim maddelerini daha kolay bir şekilde temin edilebilmesini sağlayabilmek amacıyla farklı yöntemlere başvurduğu görülmektedir. Örneğin, 1956 yılında SEKA genel müdürlüğü ile Migros şirketi arasında bir anlaşma yapılmış, bu anlaşmaya göre, Migros satış kamyonlarının düzenli bir şekilde fabrika lojmanları içerisinde ve cümle kapı denilen fabrikanın ana girişinde SEKA mensuplarına satış yapması sağlanmıştır⁴⁸.

1950'li yıllarda büyük kentlerde yaşanan gıda kıtlıkları sebebiyle Türkiye'ye davet edilen İsviçre Migros Kooperatifler Birliği şirketinin Türkiye'ye gelişi, perakendecilik sektörü açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Bu gelişme sonrasında 1954 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile Migros-Türk kurulmuş ve bu olay modern tüketim kültürü açısından Türkiye'de bir dönüm noktası olmuştur. Migros-Türk ile beraber tüketim alışkanlıklarında önemli değişimler yaşanmaya başlanmış, tüketiciler ilk kez paketli gıdalar, poşet ve fiş gibi alışveriş yenilikleriyle tanışmışlardır⁴⁹.

Yarı toptan anlamına gelen Migros, 1950'li yılların ortalarında aracısız olarak doğrudan üreticilerden sağladığı ürünleri, gezici kamyonlarla tüketicilerin ayağına kadar götürerek, Türkiye'ye modern anlamda tekerlekli mini market sistemiyle ilk selfservis hizmetini getirmiştir⁵⁰. Bu anlamda SEKA yönetiminin 1956 yılında, modern tüketimi temsil eden Migros gibi bir şirket ile anlaşma yapmış olması, tüketime yönelik sosyal bir yenilik olarak oldukça değerlidir. SEKA'nın yıl sonu faaliyet raporlarında 1959 yılına kadar Migros satış kamyonlarının

⁴⁷ Pamuk, *a.g.e.*, s.231-233.

⁴⁸ "1956 Yılıın Son Toplantısında İşletmemizin Bir Yıllık Faaliyeti Hakkında Umum Müdür Enver Atafrat'ın İdare Meclisimize Okuduğu Rapor", *SEKA Postası*, 1 Şubat 1957, s.4,5.

⁴⁹ İlnur Öztürk, "Türkiye'de Perakende Sektörü", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1(2006), s.71-72.

⁵⁰ Mustafa Orçan, *Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü*, Kadim Yayınları, Ankara, 2014, s. 194.

pazar günleri hariç olmak üzere haftanın her günü fabrika sahasında satış yaptığı takip edilebilmektedir⁵¹.

Migros satış kamyonları aracılığıyla yapılan bu tüketim hizmeti, SEKA fabrikasının çalışanlarına ve ailelerine sunmuş olduğu sosyal imkânlardan biridir. Bu çalışma hakkında dönemin tanıklarıyla yapılan sözlü tarih görüşmelerinde, Migros satış kamyonlarının bugün hâlâ hatırlanan kendine has ticari müziğiyle kentin diğer sokaklarında da dolaştığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde SEKA'nın bir sosyal imkân olarak başlayan bu hizmeti, kentteki modern tüketim deneyimlerinin de ilk adımlarından biri olmuştur.

Migros satış kamyonlarının yanı sıra, bu dönemde SEKA'da çalışanların temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan girişimlerden biri de işçi ve memur yardımlaşma sandıklarıdır. Bu yardım sandıkları hakkında mevcut kayıtlardan fazla veri elde edilemese de dönemin tanıklarından bu konu hakkında birtakım bilgilere ulaşılmıştır. SEKA fabrikasında işçi olarak çalışmış olan Saadet Özcan SEKA işçi yardım sandığı hakkında şunları söylemiştir:

Orası şöyle, işçilerin ihtiyaç duyabileceği ve kolay alamayacakları ürünleri getirirlerdi. Daha ziyade beş kiloluk yağ, beş kiloluk bal, peynir tenekeleri, patates, soğan, hakiki zeytinyağı, hakiki çiçek yağı. Çok küçük bir yerd. O anda paran yoksa da gidip alabiliyordunuz, üstelik size taksit yapılıyordu. Ama en çok beş ay. Burası işçilere yardım amaçlı, sıkıntı çekmesin diye başlamıştı. Bulamıyordu işçiler, mesela yağ arıyorsun yok. Bir de pazarda bir kilo aldığın parayla burada dört kilo alıyorsun. Beş ayda senden kesiyor. Biz para yatırıyorduk oraya. Her ay benden maaşımın yüzde onu kesilirdi. O zaman her şey kolay bulunmuyordu. SEKA'nın dışında kimse buradan alışveriş yapamıyordu. Pirinç, bal, yağ, zeytinyağı, kurubaklagil, buğday bile satıyorlardı neden bilmiyorum ama hatırlıyorum. Dışardan da bize çok rica ediyorlardı. Şunu bunu al diye. Mesela ben bir şey alıp komşuma götürüyordum. Bana parasını peşin veriyorlardı⁵².

⁵¹ “İşletmemizin 1957 Yılı Faaliyeti Hakkında Umum Müdür Enver Atafırat'ın İdare Meclisimize Okuduğu Rapor”, SEKA Postası, 15 Şubat 1958, s. “1958 Yılıın Son Toplantısında İşletmemizin Bir Yıllık Faaliyeti Hakkında Umum Müdür Enver Atafırat'ın İdare Meclisimize Okuduğu Rapor”, SEKA Postası, 15 Şubat 1959, s.4.

⁵² Saadet Özcan, Kocaeli, 12 Eylül 2024, Ses Kaydı.

SEKA'daki işçi yardım sandığına satılan ürünler sendika yetkilileri tarafından doğrudan üreticilerden temin edilerek, işçilere kârsız bir şekilde satışa sunulmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde işçi yardım sandığının SEKA Tüketim Kooperatifi öncesinde bir nevi tüketim kooperatifi şeklinde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. O dönemde işçi yardım sandığını aktif olarak kullanan Saadet hanımın şu ifadeleri, bu iddiayı güçlendirmektedir:

Burası direkt üreticiden alıyordu, aracısız. Burayı sendika açtırmıştı. Sendikacılar ne getirirlerse işverenin önüne kabul ediliyordu. Bu iş için araba istenmişti. Erzurum'un mesela tulum peyniri meşhur giderlerdi getirirlerdi. Buraya sendikanın atadığı kişiler vardı, burası sendikanın elindeydi, üç dört kişi gidiyorlardı. Kaç çeşit peynir yedik sayelerinde. Mesela Kars'a gidip bal aldıklarını hatırlıyorum. Amaç kâr etmek değildi, işçinin gönlünü hoş tutmak, çoluk çocuğuna balı tattırmak. Bal çok önemli o zaman, bal falan satılan yer ben hatırlamıyorum İzmit'te. SEKA özel araba vermişti, böyle pikaplar vardı çok büyük SEKA'da. Nerde ne meşhursa sendikacılar gidip getiriyordu. Giyim eşyası da getirdiler, ama yürütemediler. Daha çok gıda vardı. Kâr gütme amacı yok, aracı yok, o yüzden çok ucuza satılıyordu⁵³.

Kocaeli'de bu dönemde geleneksel tüketim mekânlarının en önemli temsilcisi olan bakkalların ve pazarların baskın olduğu bir tüketim modelinin hâkim olduğu söylenebilir. Çoğunlukla var olanla yetinmeye yönelik bir tüketim algısının etkili olduğu bu yıllarda kentte hazır gıda ya da hazır giyim gibi alanların daha tam anlamıyla insanların hayatına girmedikleri bir süreç yaşanmaktadır. SEKA Tüketim Kooperatifi geleneksel tüketim örüntülerinin baskın olduğu böyle bir ortamda kurulmuştur⁵⁴.

1957 yılında fabrika bünyesinde bir tüketim kooperatifi kurulması için hazırlıklara başlanmıştır. İşçi yemekhanesinin altında, çeşitli dükkânlardan oluşacak bir pasaj şeklinde düşünülen tüketim kooperatifinin, bakkaliye bölümünün Migros tarafından, kumaş, ayakkabı, manav, kadın ve erkek berberi, lostra, sigara, jilet, kolonya, dergi ve gazete satışı yapılacak diğer bölümlerinin ise SEKA tarafından işletilmesine dair bir fikir birliği sağlansa da çeşitli dükkânlardan oluşacak olan bu pasaj o dönemde açılmamıştır⁵⁵.

⁵³ Saadet Özcan, Kocaeli, 12 Eylül 2024, Ses Kaydı.

⁵⁴ İsmail Meçkeli, Kocaeli, 14.09.2024, Ses Kaydı.

⁵⁵ "İşletmemiz Sosyal Faaliyetleri Gelişiyor", SEKA Postası, 15 Ağustos 1957, s.1.

Bir tüketim kooperatifi kurulması 1962 yılında gerçekleşebilmiştir. Bu tüketim kooperatifinin kurulmasının en önemli sebebi yaşanan geçim sıkıntılarıdır. O günlerde yaşanan sıkıntıları Saadet Hanım şu şekilde hatırlamaktadır:

O zamanlar her şey kolay bulunmuyordu İzmit'te. Mesela yağ almaya gidiyorsun, kuyruklar vardı. Gaz kuyrukları vardı. Bu dönem Türkiye'de baya bir sıkıntı oldu. O zaman dışardan yardımlar oldu Türkiye'ye. Mesela peynir getiriyorlardı, kaşar peyniri şeklinde. Böyle kocaman peynirler, kaşar peyniri tadında bize ücretsiz olarak veriliyordu. Kaşkaval deniyordu, Amerika'nın söylediği tabirle. Amerika gönderiyordu bunları gemilerle. Bize, yani işçilere, iş çıkışı kapıda dağıtılıyordu. Mesela 60'ların başında hazineye yardım kampanyaları vardı. İnsanlar nikâh yüzüklerini bile verdiler⁵⁶.

1960'lı yıllar Türkiye'de genel olarak kooperatiflerin yeniden yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Hayat pahalılığı dışında kooperatifçiliği öne çıkaran diğer bir gelişme konununun 1961 Anayasası'nda ele alınmasıdır. 1961 Anayasası'nın 51. maddesinde "Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır"⁵⁷ hükmüne yer verilmesi Türkiye kooperatifçiliği için çok büyük bir adım olmuştur.

1961 Anayasası'yla aynı zamanda planlı kalkınma süreci de başlatılmış ve uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) halkın kooperatif, dernek gibi örgütlenmeler içerisinde yer alması, toplumsal kalkınma sürecinin birer parçası olarak görülmüştür. Hem anayasanın 51. maddesi, hem de kalkınma planında kooperatifçiliğin özendirilmesi, önemli bir yasal teminat sağlamış ve kooperatifçiliğin arkasında devletin desteğinin olduğunu resmen ortaya koymuştur⁵⁸.

⁵⁶ Saadet Özcan, Kocaeli, 12.09.2024, Ses Kaydı.

⁵⁷ "Kooperatif Şirket", SEKA Postası, 15 Ağustos 1961, s.3. Ayrıca bakınız: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanun No: 334, Kabul Tarihi: 9/7/1961. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/#:~:text=Kanunun%20açıkça%20gösterdiği%20hallerde%2C%20usulüne,ara namaz%20ve%20bunlara%20el%20konulamaz> (Erişim tarihi: 27.11.2024)

⁵⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*, Ankara, 1963, s.101.

Bu gelişmeler sonrasında SEKA fabrikasında bir tüketim kooperatifi kurulması çalışmaları hızlanmıştır. Öncelikle “Hudutlu Sorumlu SEKA Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatifi Şirketi” ismiyle bir şirket kurulmuş, ardından Ticaret Bakanlığı’ndan izin alınmış ve kooperatif için yer tespiti yapılarak en uygun noktanın fabrikanın cümle kapısı denilen ana girişi olduğuna karar verilmiştir. Kooperatifin yapılacağı mevki belirlendikten sonra, hemen çalışmalara başlanarak o günün şartlarında modern olarak betimlenen yeni bir bina inşa edilmiştir⁵⁹.

SEKA çalışanlarının bir araya gelmesiyle kurulan kooperatif şirketinin en önemli amacı “Hudutlu Sorumlu SEKA Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatif Şirketi Esas Anlaşması”nın 1. maddesinde şu şekilde açıklanmaktadır:

Her nevi erzak ve istihlak maddeleri ihtiyaçlarının mümkün olduğu kadar istihsal mıntıklarından ve ilk ellerden satın alarak tercihen ortaklarına ve imkân nispetinde diğer müstehliklere mutedil fiyatlarla satmak, SEKA ile mutabık kalınacak şartlar dahilinde işletmenin bu nevi ihtiyaçlarını temin etmektir. Şirket maksadına uygun bulduğu sair ticari işleri de yapabileceği gibi gayelerine uygun gördüğü gayrimenkulleri de satın alabilir veya yaptırabilir⁶⁰.

Şirketin anlaşma metninde yukarıda verilen şekliyle geçmekle birlikte kooperatifin asıl gayesi SEKA işçi ve memurlarını yaşanan hayat pahalılığının altında ezdirmemektir. SEKA genel müdürü bunu *SEKA Postası*’na verdiği röportajda net bir şekilde dile getirmektedir. Hayat pahalılığı karşısında işçi ve memur ücretlerini yükselttiklerini, terfi etme imkânlarını geliştirdiklerini ancak gıda ve giyim sektöründe mütemediyen artan ücretler sebebiyle etkili olamadıklarını, bu sebeple çalışanların yaşam kalitelerini yükseltebilmek amacıyla bir kooperatif kurma fikrini hayata geçirdiklerini ve SEKA Kooperatifi’nin bu koşullar içinde doğduğunu belirtmiştir⁶¹.

SEKA Tüketim Kooperatifi Türk Ticaret Kanunu ile SEKA Memur ve Hizmetliler Talimatnamesi hükmü gereğince kurulan bir kooperatif ortaklıktır. SEKA yönetimi tarafından kooperatif daha açılmadan önce

⁵⁹ “Seka Memur ve İşçileri İstihlâk Kooperatifi Üye Kaydına Devam Ediyor”, *SEKA Postası*, 15 Ekim 1961, s.1.

⁶⁰ “Seka Memur ve İşçileri İstihlâk Kooperatifi Şirketi Esas Anlaşması”, *SEKA Postası*, 15 Ekim 1963, s.6.

⁶¹ “Kooperatif Konusunda Genel Müdürlü Konuştuk”, *SEKA Postası*, 15 Ocak 1963, s.3.

yapılan açıklamada, kooperatifin milli ekonomi siyasetine dayalı olarak kurulduğu ve sadece SEKA'lılara mahsus olmak üzere açılan bir istihlak kooperatifi olduğu vurgulanmaktadır. SEKA'da çalışanlara sunulan sosyal imkânlar kapsamında açılan tüketim kooperatifi, SEKA'nın getirdiği yeniliklerden biri olarak şu ifadelerle tanıtılmıştır:

SEKA, mensupları için kamp yeri yapar, sosyal bina yapar, sinema yapar. Bunları kendisi işletir, ya da kiraya vererek mensuplarının hizmetine açar. Kooperatif için SEKA, bir Ekonomika binası yaptırmıştır. Bunu ister kendi işletir, isterse bir şirkete, bir şahsa veya bir topluluğa kiralar. En uygun çözümü SEKA, hiç kimseye danışmadan, hiçbir kimsenin ve zümrenin tesiri altında kalmadan, kendisi bulur. SEKA mensuplarının ve İşletmenin yüksek menfaatlerini düşünerek yapmış olduğu Ekonomika binasını İstihlak Kooperatifine bir bedel karşılığı kiralamıştır. Kooperatif, bittiği gün hizmetinize açılacak, kanun ve hukuka dayanmayan hiçbir kuvvet buna engel olamayacaktır. İdareci olarak bizler, Devletin bize yatırımlarımızı yapmak üzere tahsis ettiği 200 küsur milyon lirayı elimizin erdiği, gücümüzün yettiği ve bilgilerimizin kifayet ettiği nispette sarfettik, yeni tesisler kurduk; bu tesisler ve ıslâh edilen eski tesisler hepinizi memnun edecek şekilde çalışıyor. Bununla iftihar ediyoruz. Devlet için başardığımız bu muazzam işi, biz SEKA'lılar, kendimiz için de başaramaz mıyız? Elbet başarırız! Biz 6500 SEKA'lı, bir tek vücut gibi hareket ederek, nasıl tesisler kurduksa, Ekonomika'yı da aynı başarı ile kurar ve işletiriz. Milletın parasına gösterdiğimiz dikkat ve itınayı Kooperatifin parasına da titizlikle göstermek, iyi bir teşkilât kurup işleri yürütmek gerekmektedir⁶².

SEKA Tüketim Kooperatifi 19 Aralık 1962 tarihinde merkezi İzmit olmak üzere kurulmuştur⁶³. Kooperatifin kuruluş anlaşmasında sermayesi 9.500 lira olarak belirlenmiştir (Madde 19). Kooperatifin ortakları işçi ve memur statüsünde olan fabrika çalışanlarıdır. Çalışanlar maaş ve ücretlerinden eşit taksitlerle kesilen küçük paylarla şirkete ortak olmuşlardır (Madde 1). Şirketin genel müdürü ise SEKA fabrikasında hesap uzmanı olarak çalışan Cavit Çelik'tir⁶⁴.

Kooperatif kuruluş aşamasında işçi sendikalarının da desteğini almıştır. Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği bir bildiri yayımlayarak, tüketim kooperatifini desteklediklerini bildirmiş, bir komisyon oluşturarak

⁶² "Genel Müdürün Konuşması", SEKA Postası, 1 Aralık 1962, s.4.

⁶³ Kocabaşoğlu ve diğ. a.g.e., s.257.

⁶⁴ "Seka Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatifi Şirketi Esas Anlaşması", SEKA Postası, 15 Ekim 1963, s.8.

kooperatif üzerine birtakım araştırmalar yapmıştır⁶⁵. Sendikanın kooperatif daha kuruluş aşamasında iken sürece dahil olması önemli bir gelişmedir. Türk Sendika Hukuku'nda kooperatifleri ilgilendiren maddeler mevcuttur. Örneğin 5018 sayılı "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri" hakkındaki kanunun 4. maddesinin H fıkrasında, sendikalara "İstihsal, İstihlak, Kredi ve Yapı Kooperatifleri kurmak için teşebbüste bulunmak ve yardım etmek" yetkisi tanınmış ve bu girişimlerin onların görevleri arasında olduğu belirtilmiştir⁶⁶.

Bununla birlikte sendikaların desteğinin alınması tüketim kooperatifinde işçilerin yönetsel anlamda etkili oldukları anlamına gelmemektedir. SEKA kooperatifinde idari anlamda daha çok memur kesimden gelenlerin baskın olduğu anlaşılmaktadır. 1963 yılında kooperatifin genel kongre toplantısında işçi baş temsilcisinin kooperatif yönetimine işçilerin de dahil edilmesine dair temennisi, bu durumu kanıtlar niteliktedir⁶⁷.

Kooperatifin kuruluş şartlarına göre, SEKA fabrikasında çalışan işçi ve memurların kooperatife üye olabilmeleri için en az 50 TL. veya en fazla 5000 TL. ile katkı sağlayacakları ve ortaklık bedelinin üyelere 20 eşit taksitte kesileceği esasa bağlanmıştır. Ayrıca kooperatif üyelerine yıl sonunda elde edilen kârdan hisse alma hakkı da tanınmıştır⁶⁸. Tüketim kooperatiflerinin en önemli amacı üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak olsa da ortaklarına yıl sonunda elde edilen paydan belli bir miktar kâr elde etme şansı da sunmaktadır. Ancak üyelere, ortaklık için ödedikleri para üzerinden değil, yıl içinde kooperatiftan yaptıkları alışveriş miktarı üzerinden risturn (kârdan pay) dağıtımı yapılması esastır. Bu anlamda fazla alıveriş yapan üyeler daha fazla kâra geçme şansına sahip olmaktadır⁶⁹.

Kooperatif ilk kurulduğu zamanlarda, ismi üzerinde bir karışıklık yaşandığını da belirtmek gerekir. SEKA'da 1937 yılında kurulan ilk tüketim kooperatifi ekonoma olarak isimlendirildiği için yeni kurulan

⁶⁵ "Ekonoma Üzerine", *SEKA Postası*, 15 Aralık 1962, s. 2.

⁶⁶ "Sendika ve Kooperatifçilik", *SEKA Postası*, 1 Ağustos, 1961, s. 3.

⁶⁷ "SEKA İstihlak Kooperatifi Yıllık Toplantısı Alâkalı Geçti", *SEKA Postası*, 1 Nisan 1963, s.1.

⁶⁸ "Kooperatife Nasıl Ortak Olunur", *SEKA Postası*, 15 Ocak 1963, s. 3.

⁶⁹ "İstihlak Kooperatifleri Hakkında Umumi İzahat", *SEKA Postası*, 1 Ağustos 1961, s. 3.

kooperatif de sıklıkla bu şekilde ifade edilmiştir. Sadece SEKA'lılar tarafından değil, gazetedeki bazı haberlerde ve başlıklarda dahi ekonoma ifadesi göze çarpmaktadır. Ancak 1963 yılında *SEKA Postası*'nda yapılan bir haberle, kurulan yapıya artık "Kooperatif" denmesi gerektiği açık bir şekilde belirtilerek, isim meselesine şu ifadelerle bir netlik kazandırılmaya çalışılmıştır:

"SEKALILAR sosyal ve iktisadi durumlarımızı daha iyi düzenleyebilmek amacı ile bir istihlak kooperatifi kurduk. Kooperatifimizin adı "Hudutlu Sorumlu SEKA Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatifi Şirketi"dir. Ama, çok defa kolayımıza geldiği için, "Ekonoma" bazılarımız "Birlik" bizim komşu da sizin "Kantin" deyip çıkıyor. Binamızın yüzünde kocaman harflerle de yazdığına göre, artık doğrusu olan "kooperatif"i kullansak herhalde daha iyi olacak, birlik sağlamış olacağız"⁷⁰.

SEKA Tüketim Kooperatifi'nin bir diğer önemli katkısı da tüketim zincirindeki bazı araçları devre dışı bırakmasıdır. Satın alınan ürünler tüketiciye ulaşana kadar önce köylüden ürünü toplayan tüccar veya toptancılara, paketlenen ürün oradan üretim merkezindeki toptancılara ya da kabzımallara, sonrasında da bakkallara ve perakendecilere gelerek tüketiciye satılır. Kooperatif bu zinciri bir yerinden kırarak, birkaç aracıyı ortadan kaldırması ile üyelerine daha ucuza ve daha kaliteli ürünler ulaştırmıştır⁷¹.

SEKA Tüketim Kooperatifinin Getirdiği Alışveriş Yenilikleri

SEKA Tüketim Kooperatifi bütünsel anlamda değerlendirildiğinde, Kocaeli'de modern tüketim pratiklerini deneyimleme anlamında önemli bir mecra olmuştur. Kooperatif farklı farklı reyonlardan oluşan mekânsal düzeni, geniş ürün yelpazesi, iki katlı modern binası ve camlı vitrinleri ile kentin ilk departmanlı mağazası olarak 1960'lı yıllara damgasını vurmuştur. SEKA işçilerinden İsmail Meçkeli'nin SEKA Kooperatifi açıldığında hissettiklerine dair anlatıları, 1960'larda Kocaeli açısından tüketim kooperatifinin önemini ortaya koyar niteliktedir:

O zamanlar böyle büyük bir mağaza görmedik ki biz İzmit'te. Sadece mahalle bakkalları vardı. Birçok şeyi bir arada gördük ekonomada. Eskiden ayakkabı falan sadece ayakkabı dükkânında olurdu. Ekonomada bakkaliye de var, her şey

⁷⁰ "Kooperatif Köşesi", *SEKA Postası*, 1 Temmuz 1963, s.5.

⁷¹ "İstihlâk Kooperatifleri Hakkında Umumi İzahat", *SEKA Postası*, 1 Ağustos 1961, s. 3.

var. Baya bir zenginlikti yani bu o dönem için. Mağazanın içerisine girdiğin zaman fileni dolduruyordun. Evin ihtiyacı olan her şeyi oradan sağlayabiliyordun. Dolayısıyla bir mekânın içinden bütün bu alışverişini yapıyorsun tıpkı şimdiki AVM'ler gibi. Fiyatlar dışarıya göre iyiydi. Bir de maaşımızdan kesildiği için o da bize kolaylık sağlıyordu yani. Çünkü herkes hesabı denk getiremiyordu o zaman⁷².

SEKA Tüketim Kooperatifi 1960'lı yılların şartları içinde düşünüldüğünde sunduğu alışveriş imkânlarıyla bir tüketim kooperatifi olmanın ötesine geçmiştir. Kooperatif öncelikle binası ile Kocaeli için modern bir alışveriş mekânı olmuştur. Mekânın özellikleri, kooperatifin açıldığı güne dair *SEKA Postası*'nda yer alan bir haberde şu ifadelerle tarif edilmiştir:

İşil işil vitrinlerini görmüşsünüzdür. Ama reyonlarını dolaştınız mı Ekonomanın? Gelin birlikte gezelim isterseniz. Orduevi karşısı yolu üzerindeki camlı kapısından giriyoruz. Sağda konfeksiyon reyonu var. Hanımlar daha iyi bilir elbet, ama şöyle bir inceledik fiyatları. Kumaşlara, dikişe, desenlere, kaliteye baktık. Afedersiniz, aklımıza gelen ilk şey, şimdije değin ne çok aldandığımız oldu. Demek, bu güzel paltoları, pardesü ve kumaşları böylesine ucuz satmak mümkünmüş! Ayakkabı bölümü de öyle. Çoğunlukla Sümerbank basma, poplin, pazen ve emprimelerinin satıldığı; Kazova marka şık süveter ve yünlülerin bulunduğu reyonlara uğrarsanız, fiyat farkına siz de şaşıracaksınız. Ortadaki bölüm, parfümeriye ayrılmıştır. Lüks görünüyor ama, hele hanımlarımız, onsuz edecek kaç kişi çıkar çağımızda? Tanınmış marka kolonya vesair parfüm eşyalarının etiketleri çok ilgi çekici. Çarşıdan aldıklarımızla aralarında en az 2 lira fark var. Solda ilk reyon, züccaciye bölümüdür. Paşabahçe ve diğer ünlü tesislerin cam ve porselen bardak, sürahi, tabak ve takımları vitrinleri doldurmuş. Onların, hemen bitişiğindeki bakkaliye bölümünün üstün kaliteli ve ucuz çeşitlerini gördükten sonra insan Ekonomanın bizlere sağlayacağı faydayı, kazancı daha iyi anlıyor⁷³.

SEKA kooperatifi ile ilgili *SEKA Postası*'na yansıyan görüntüler, günümüz marketlerinin ilk örnekleri diyebileceğimiz, büyük ölçekli bir perakende satış mağazası izlenimi oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra kooperatifte reyon, fiş ve paketlenmiş ürünler gibi modern tüketim mekânlarında görülen uygulamaların bulunması, o günlerde tüketim anlayışında çoğunlukla bakkalların hâkim olduğu Kocaeli açısından

⁷² İsmail Meçkeli, Kocaeli, 14.09.2024, Ses Kaydı.

⁷³ "Bir Güzel Hareket", *SEKA Postası*, 1 Ocak 1963, s. 1.

oldukça yenilikçidir. Kooperatifin modern tüketimi temsil eden özelliklerine dair detaylar *SEKA Postası* satırlarına da şu şekilde yansımıştır:

EKONOMA, Seka mensuplarına her çeşit ihtiyaç maddelerini ilk elden, toptan fiyatının bile altında satacak. Satışlar büyük şehirlerdeki büyük mağazalarda gördüğünüz modern fiş usulü ile. Kapıdan girdiğinizde çeşitli reyonları çevrenizde bulacaksınız. Diyelim bir küçük teneke zeytinyağı ile 2 kilo pirinç alacaksınız. Bakkaliye bölümünde gidecek, tezgâhtaki satıcıdan isteyeceksiniz. Her çeşit bakkaliye eşyası önceden ambalajlanmış kiloluk paketler halinde olduğundan kolayca ayrılacak ve vita yağı da jelatin ambalaj içinde satılacak. Fiyatların tutarı fişe yazılacak, paketleriniz gide dursun verilen fişle kasaya paranızı ödeyecek ve paketinizi hemen paket bölümünden alacaksınız. Kumaş satışı züccaciye satışı da öyle. Sümerbank'ın en güzel desenleri, en mükemmel kumaşları Ekonomada en ucuza satılacak. Pamuklu, ipekli ve ketenler, ayakkabılar en ucuz, en kalite üzerinden olacak. Konfeksiyon, kumaş, ayakkabı, parfümeri, züccaciye (Paşabahçe), bakkaliye, manav, kırtasiye ve kasap bölümleri Seka mensuplarının bütün ihtiyaçlarını karşılayacak, ucuz, temiz, çabuk ve kolay olarak⁷⁴.

Tüketim pratiklerinin dönüşmesinde ürünlerin yanı sıra tüketim mekânlarının değişmesi de oldukça etkili olmuştur. Kapitalist işletme mantığında alışveriş yapılan mekânlar, sadece ürünlerin ya da eşyaların teşhir edildiği ve satıldığı yerler olmaktan ibaret değildir. Modern tüketim anlayışında bu mekânlar satıcı ve tüketici arasındaki ilişkilerin farklılaştığı ve geliştiği bir yapıya dönüşmüştür. SEKA kooperatifinde bu yeni anlayışın izleri *SEKA Postası*'ndaki röportajlar ve fotoğraflar üzerinden takip edilebilmektedir. Örneğin gazetede kooperatifin modern bir şekilde çalışması amacıyla burada istihdam edilecek personelin özel olarak seçildiği belirtilmekte⁷⁵ ve kooperatif mekânsal olarak şu sözlerle betimlenmektedir:

Biz gittiğimizde vitrinler düzenleniyor, Ekonomada hizmet almış arkadaşlarımız geniş pavyonlarda koşuşup duruyordu. Mallar geliyor, ambara iniyor, kaydediliyor, depoya alınıyor, önce gelenler ayrı salonlara çıkarılıyor, ayrı satış bölümleri tanzim ediliyordu. Yapı, daha uzaktan, batılı bir görünüşteydi. Dışı şirindi, güzeldi. İçerisi daha bir ferahtı, aydınlıktı. Ekonomanın

⁷⁴ "Ekonoma Hizmete Giriyor", *SEKA Postası*, 15 Aralık 1962, s. 1.

⁷⁵ "Ekonoma", *SEKA Postası*, 1 Ekim 1962, s.2.

mensuplarımıza hizmet için seferber olmuş, gencecik kadrosu, temiz önlükleri, taranmış saçları, sabun kokan elleriyle işbaşındaydı⁷⁶.

SEKA Tüketim Kooperatifi'nde sunulan bir başka alışveriş yeniliği de taksitli satışlardır. Sadece kooperatife üye olanlara tanınan bu ayrıcalık tüketiciler açısından oldukça cezbedici olmuştur. Öncelikle kumaş ve konfeksiyon bölümünde yapılan taksitli satışlar ile üyelere satın aldıkları ürünleri altı taksitte ödeme kolaylığı tanınmıştır⁷⁷. Daha sonra diğer bölümlerde de taksitli alışveriş imkânları sunulmuştur. Bu şekilde taksitle alma olanağı, kooperatifin, üyelerini çekmek amacıyla yaptığı bir alışveriş yeniliği olarak bu dönemde karşımıza çıkmaktadır. Kent esnafının peşin ödeme ile çalıştığı bir ortamda, kooperatifin, *SEKA Postası* üzerinden taksitli satışları ödeme kolaylığı olarak empoze ettiği ve bu şekilde alışverişini cazip hale getirerek satışları arttırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. *SEKA Postası*'nda "Bir Ortak" mahlasıyla yayımlanan bir yazı bu duruma güzel bir örnek oluşturmaktadır:

Meşhur sözdür. Evdeki hesap çarşıya uymaz denir. Doğru da. Şimdiye kadar kaçımız evdeki hesabı çarşıdakine denk getirebildik. Baktık ki iş olacak gibi değil, çareyi bir istihlak kooperatifi kurmakta bulduk. Şimdi evdeki hesabı kooperatifteki hesaba denk getirmeye çalışıyoruz. Bakın, biz ailece kooperatifimizin açmış olduğu bakkaliye kredilerinden ne şekilde faydalanmayı düşündük: Bizim de birçoğumuz gibi mahalle bakkalına borcumuz var. Pahalı ve kalitesiz malları alıp, sonra da iyilik altında kalmış gibi boynumuzun eğik olmasından usandık artık. Bundan nasıl kurtulabileceğiz? Kooperatifimizin teksir ederek yayınladığı kredili satış şartlarını evimizde iyice inceledik. Benim ücrete göre 200, _ TL. bakkaliye kredisi ve 150, _ TL. da müteferrik kredilerden faydalanabiliyoruz. Asıl bizi sevindiren; ilk aykı maaşımdan borcumuza ait hiçbir şeyin kesilmeyeceği, ondan sonraki ay borcumun yarısı, kalan yarısında gelecek 5 ayda eşit taksitlerle kesileceğidir. Şu halde biz sıkılmadan bakkala olan borcumuzu ödeyerek ilgimizi kesebileceğiz. Bu ay 2 yaşındaki kızımıza bir ayakkabı ve bir yaşına basacak yeğenimize de bir hediye almak zorundayız. Bunu da müteferrik kredi hakkımızı kullanarak sağlayacağız. Elimizde bulunan paramızla da diğer ihtiyaçlarımızı gidererek aybaşını getirmeye çalışacağız. Bakalım bu hesabımız nasıl sonuç verecek? Ümit ederiz ki sizlerin de bunlara benzer düşünceleriniz vardır. Asıl mesele yorganına göre

⁷⁶ "Ekonomi Hizmetine Giriyor", *SEKA Postası*, 15 Aralık 1962, s.1.

⁷⁷ "Ekonomiye Satışlara Başlandı", *SEKA Postası*, 1 Ocak 1963, s. 1

ayağını uzatmakta. Bizler daha fazla çalışacağız yorganımızı da büyültmek zorundayız, değil mi sayın ortaklar⁷⁸

SEKA kooperatifi, tüketicilerine tüm ihtiyaçlarını tek bir mağazadan karşılayabilecekleri bir kolaylık getirmiştir. Bu durum alışverişi daha rahat ve pratik bir hale getirdiği gibi, tüketicilerin yorulmadan alışveriş yapabilmelerini sağlamıştır. *SEKA Postası*'nda yayımlanan röportajlarda birçok tüketicinin kooperatifin bu yönünü vurgulamaları dikkat çekmektedir. Modern bir tüketim pratiği olarak kooperatifin bu konseptine tüketicilerinin kolayca adapte olabildikleri anlaşılmaktadır. Bu durumu örnekleyen bir röportajda kooperatifteki bu yeni konseptin tüketici memnuniyeti kazandığı şu ifadelerden net bir şekilde anlaşılmaktadır:

Vallahi, bütün Sekalı arkadaşlarımın Ekonoma'ya ortak olmasında fayda var. İnsanın kendi sahibi olduğu yerden, rahatça ve huzur içinde, alış-veriş etmesi bayağı keyifli oluyor. Gönül rahatlığı içinde alış-veriş etmek az mutluluk mudur? Yarın, kasap bölümü de açılınca, kendi hesabıma, bütün ihtiyaçlarımı buradan alacağım. Günümü Çarşı-pazar dolaşmakla geçirmeyeceğim. Kadın da rahat edecek evde. İsteddiği erzakı ve öbür ihtiyaç maddelerini, akşamdan, hazır bulacak. Sabah, Allah ne verdiyse, yemeğini koyacak ateşe, kolaylıkla. Bir ekmek kalıyor, ihtiyacımız. Onu da bizim oğlan alır, okul dönüşü. Ekonoma açıldığı için çok çok memnunum⁷⁹.

Bu röportaj Kocaeli'de 1960'lı yılların başlarında, tüketim kültüründeki cinsiyet rollerini yansıtmaya açısından da oldukça güzel bir örnek oluşturmaktadır. Röportajda alışverişi evin babası yaparken, ekmeği de evin oğlunun alması, o dönemin geleneksel tüketim kültürünün baskın bir özelliğidir. Kocaeli de bu dönem genel anlamda çarşı ve pazarların daha çok erkeklere ait olduğu bir alandır. Bu açıdan bakıldığında SEKA Tüketim Kooperatifi'nin getirdiği bir önemli yenilik de kadınların hem tüketici hem de satıcı olarak karşımıza çıkmasına aracılık etmiş olmasıdır.

Kooperatifteki mağaza düzeni içerisinde farklı farklı reyonlarda kadın tezgâhtar ve o günün söylemiyle kadın kasadarların çalışması, o dönemde kentte oldukça dikkat çeken bir gelişme olmuştur. Kadınların

⁷⁸ "Bir Ortak Ne Diyor?", *SEKA Postası*, 1 Ağustos 1963, s. 4.

⁷⁹ "Kooperatif Üyeleri Ne Diyor", *SEKA Postası*, 15 Ocak 1963, s. 1.

pazarlar haricinde ilk kez böyle büyük ve işlek bir mağazada çalışması, kentte tüketimde cinsiyet rollerinin yavaş yavaş değişmeye başlaması ve bir tüketim öznesi olarak kadınların kamusal alanda daha çok görünür olması anlamında oldukça değerli bir gelişmedir. Bu durum bazı çevrelerde memnuniyet yaratırken, bazı kesimler tarafından ise rahatsız edici bir durum olarak algılanmıştır. İsmail Meçkeli o günlerde bazıları için rahatsızlık yaratan bu durumun sebebinin şu şekilde açıkladığıdır:

SEKA'da bazı tezgâhlarda hanım arkadaşlarımız çalışıyordu. O dönemde tezgâha bir genç kız geçecek, satış yapacak; daha izmit hazır değildi buna. Ülke hazır değildi yani. Mesela Bahar diye bir mağaza vardı. Orada kızı bile kendi babasının mağazasında çalışamazdı. Ayıptı bunlar o zamanlar. Halk arasında öyle görülüyordu yani. Mesela SEKA'nın içerisinde sadece ikmal dairesinde 600 tane kadın işçi vardı. Memurlar vardı. İşçiyse memursa falan tamam orda sorun yok. Ama tezgâhın arkasına geçince kadın, o ayıp bir şeydi. Toplumun bir şeyiydi bu yani. Tezgâhın arkasında bir hanımı veyahut bir genç kızı düşünemiyordu halk o zaman. Ama ekonomada bir hanım tezgâhın arkasına geçip satış yapabili. Ekonomayla başladı yani bu işler burada⁸⁰.

Bu ifadelerden 1960'lı yıllarda sadece belli kesimler için geçerli olsa da Kocaeli'de SEKA kooperatifinin tüketimdeki cinsiyet ayrımının azalması yönünde bir ivme yarattığı anlaşılmaktadır. SEKA Tüketim Kooperatifi, açıldıktan kısa bir süre sonra, kadınların gelip rahatlıkla alışveriş yaptıkları, serbestçe vakit geçirdikleri bir mekâna dönüşmüştür. Hatta bugün vitrin bakmak denilen etkinliğin kooperatifte o günlerde kadınlar arasında görülmeye başlandığı sözlü tanıklarca da ifade edilmiştir. Ancak kentte bu şans yakalayamamış olan kadınların olduğu da bir gerçektir. Saadet Özcan'ın şu ifadeleri genelleştirilemese de kadınların alışveriş yapmaları konusunda işçiler ve memurlar arasında bazı farklılıklar görülebildiğini ortaya koymaktadır:

Daha çok ekonomadan kadınlar alışveriş yapıyordu. Ama kocası SEKA'da çalıştığı sürede o ekonomayı hiç görmeyen kadınlarımız vardı. Ekonoma gibi güzel bir yerden alışveriş yapmak, evdeki kadının haberi bile yoktu böyle bir yerden. Getirmez ki onu oraya kendi istediğini alıp götürüyor. Ama memurlar çok farklı. Onlar kadınlarını getirir, kadın beğenir. Kadın kendi gider alır. Kocasının adını soyadını verir oraya. İmza atar eşi diye. Yani kadın kocası olmadan da alışveriş yapar. Kocası ona niye aldın demezdi yani. Ama işçilerde

⁸⁰ İsmail Meçkeli, Kocaeli, 13 Eylül 2024, Ses Kaydı.

bu yok. Hatta şöyle olaylar oldu. İşçi geliyor ekonoma'ya sen ben olmadan benim karıma nasıl verirsin diyor. Bir iki kere böyle satışlar olmuş. Onu yasakladılar. Çünkü adam diyor ki benim karım benim haberim olmadan alışveriş yapamaz ki. Ama işçi kadınlar çok seviyordu alışverişi. İşten çıkınca ihtiyacı varsa giriyorlardı. Yani peşin diye bir şey yok ki. Sonra maaştan kesiliyordu. Bazen de çok sıkıldığı için eve geç gideyim diyorlar, bakınıyorlardı orda⁸¹.

Saadet Hanım'ın ifadeleri her kesimden kadın için geçerli olmasa da kentte yavaş yavaş kadınların alışverişi erkeklerden devralmaya başlamaları anlamında ilk adımların atıldığını göstermektedir. *SEKA Postası*'nda da kadınların alışverişte ön plana çıktığına dair haberler dikkat çekmektedir. Örneğin 15 Ocak 1963 tarihli nüshada bu konu hakkında şöyle denmektedir:

Tezgâhlar önünde, her bölümün kasası önünde küçük kuyruklar oldu. Üyeler, güven içinde, sessizce alış-veriş ediyorlar. Her çeşit malın etiketi, üzerinde yazılı. Kooperatif üyesi şunu biliyor ve iyice inanıyor ki, etiket üzerindeki rakam, piyasadaki çok daha ucuzdur ve alacağı mal, piyasanın en iyi, en kaliteli malıdır. Bunun böyle olduğuna Ekonoma'yı şöyle bir dolaşanlar bile tanıklık ediyor. Piyasayı en iyi bilenler, dikkatle izleyenler kadınlar değil mi? Bakın, alış-verişin çoğunu hanımlar yapıyor⁸².

SEKA kooperatifinin cinsiyetin yanı sıra sınıfsal açıdan da mevcut eşitsizliklerin kırılmaya başlaması anlamında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin fabrikadaki üst düzey memurlardan, işçi ve müstahdemlere kadar kadın ya da erkek pek çok kişi aynı mekânda aynı anda keşşebilmiştir⁸³. SEKA Kooperatifini kentte farklı bir yere koyan bir başka önemli niteliği, yukarıda da belirtildiği gibi, tüketiciler açısından bulunması biraz daha zor olan ürünleri getirmesi ve uygun fiyatlarla satmasıdır. Neriman Hanım kendisi ile yapılan görüşmede kooperatifin özellikle bu yönüne şu ifadelerle dikkat çekmiştir:

Ekonoma çok eski yani benim genç kızlığımda falan. SEKA'nın elemanı değildi orada çalışanlar. Şimdiki mini AVM'ler gibi, işte makyaj reyonları, gıda reyonları, küçücük mobilya. Hatta ben meslek lisesinde okurken büyük bir

⁸¹ Saadet Özcan, Kocaeli, 12 Eylül 2024, Ses Kaydı.

⁸² "Kooperatif Üyeleri Ne Diyor?", *SEKA Postası*, 15 Ocak 1963, s. 1

⁸³ Saadet Özcan, Kocaeli, 12 Eylül 2024, Ses Kaydı.

pergel takımına ihtiyacımız vardı, oradan almıştım hatırlıyorum. Yani her şey var aslında. SEKA'lılara taksit imkânı da sağlanıyordu⁸⁴.

SEKA Kooperatifindeki yeniliklerden bir diğeri ise o dönemin tanınmış markaları ile tüketicilerini tanıştırmasıdır. Kooperatif sayesinde tüketiciler hazır giyim ya da hazır gıda gibi ürünlere uygun fiyatlar ile sahip olmuşlardır. Kooperatifin özellikle konfeksiyon bölümünde sergilenen ürünlerin hem kalite hem de fiyat açısından tüketicileri tatmin ettiği anlaşılmaktadır. O dönemde kentte hazır giyim mağazalarının olmadığı düşünülürken kooperatifin konfeksiyon bölümünün ne kadar cazip olduğu anlaşılacaktır. Kentte hazır giyim mağazalarının eksikliğinin yarattığı zorluklar İsmail Meçkeli tarafından şu sözlerle aktarılmıştır:

Konfeksiyon o zamanlar pek yoktu. Kumaşını alıp mutlaka terzilerde diktiriyorduk. Konfeksiyon bit pazarında falan vardı. Ama o da üst üste yığılmış şeyler giyilecek gibi değil. Hazır gıda da yoktu. İzmit'te inanır mısın bir çocuk mağazası yoktu. 60'ların sonlarında açıldı. Bizim ilk çocuğumuz 61 yılında doğdu. Karım kız meslek lisesi mezunu olduğu için çocuklarımızın bütün şeylerini o dikerdi yani. Benim bir terzim vardı. Benden artan bir şeyle ona pantolon falan yaptırıyordum. O zaman insanlar trene biniyorlardı İstanbul'a gidiyorlar Mahmutpaşa falan oralardan alışverişlerini yapıp geliyorlardı⁸⁵.

Kooperatifin ürünlerinin ucuz ve kaliteli olması, ürün skalasının geniş olması SEKA kooperatifine üyeliği olmayan tüketiciler açısından da avantajlar sağlamıştır. Her ne kadar taksitli satış imkânından faydalanamaları da fazla para ödemedi çok sayıda ürünü alma şansı yakalamışlardır. Bu avantajlar esnaf karşısında kooperatifi öne çıkaran unsurlar olmuştur. O günlerde ekonomada muhasebeci olarak çalışan Şahika Hanım kooperatife üyeliği olmasa da alışverişlerini buradan yaptığını belirtmiştir. Kooperatifte herkesin kendisine mutlaka bir şey bulabileceğini sözlerine ekleyen Şahika Hanım ilk maaşını SEKA Kooperatifi'nde nasıl harcadığını şu ifadelerle anlatmıştır:

İlk defa maaş aldığım zaman, o zaman on günlük bir maaştı, 90 lira. Kooperatife gittim, anneme bir kumaş, babama ve abime birine çorap, birine kravat, kardeşime oje, babaanneme fanila aldım. İlk maaşımı ekonomada

⁸⁴ Neriman Kılıçalan, Kocaeli, 13 Eylül 2024, Ses Kaydı.

⁸⁵ İsmail Meçkeli, Kocaeli, 14 Eylül 2024, Ses kaydı.

harcamıştım. Ekonoma gibi her şeyin bir arada olduğu bir yer yoktu İzmit'te. Çok güzel bir kuruluştu⁸⁶.

SEKA Kooperatifi Kocaeli'de kent piyasasında da tüketiciler açısından olumlu etkiler yaratmıştır. Hatta açık bir şekilde kent piyasasında bir fiyat düzeni kurmuştur denilebilir. Kent esnafı kooperatif karşısında yaşadıkları tedirginlikten dolayı fiyat politikalarını kooperatife göre belirlemişlerdir. Bu durumun fahiş fiyatlarla tüketicilere ürün satan esnaflar ile mücadele açısından tüketicileri rahatlatan bir gelişme olduğu öne sürülmüştür⁸⁷.

SEKA Tüketim Kooperatifinin Kapanma Süreci

SEKA Tüketim Kooperatifi 1971 yılında iflas etmiş⁸⁸ ve sessiz sedasız kapanmıştır. Kooperatifin iflasa sürüklenme sürecinde birçok etken mevcuttur. Bunlar arasında en çok öne çıkan sebeplerin başında genel olarak tüketim kooperatiflerinde geçerli olan peşin alışveriş uygulamasından uzaklaşılması gelmektedir. Kooperatif yönetimi, gelen talepler neticesinde başlangıçta sayılı reyonda geçerli olan taksitli satış seçeneğini pek çok reyonda uygulamaya koymuş, üstelik süreç içinde taksit sayılarını da artırmıştır. Özellikle vurgulanması gereken diğer mesele ise üyelerin birçoğunun kooperatifi ayakta tutabilecek ekonomik düzeye sahip olmamasıdır.

Kooperatifin gelişmemesi açısından en önemli problemlerden biri taksitli satışlar olmuştur. Kooperatif yönetiminin üye sayısını ve satışları arttırabilmek ümidiyle başvurduğu bu yöntem zaman içerisinde ciddi kayıplar yaşanmasına neden olmuştur. Aslında kooperatif ilk açıldığı zaman sadece kumaş ve konfeksiyon bölümlerinde taksitli satışlar yapılmıştır. Taksitli satışlarda da ortaklık hissesi 300 liraya kadar olan üyelere taahhüt ettikleri miktarın bir buçuk katı oranında, ortaklık

---

⁸⁶ Şahika Soner, Kocaeli, 17 Eylül 2024. Ses Kaydı.

⁸⁷ "Kooperatif Yönetim Kurulu Başkanı Y. Mühendis İsmet Kunt Ekonoma Konusunda Diyor Ki:", *SEKA Postası*, 15 Ocak 1963, s. 5.

⁸⁸ Şahika Soner, Kocaeli, 17 Eylül 2024. Ses Kaydı. Kooperatifin kapanışına dair başka belgeye ulaşılamamıştır.

hissesi 300 liradan fazla olanlara kefalet senedi ile 6 taksitte olmak üzere 500 lira değerinde ürün verilmesi esas alınmıştır⁸⁹.

Bununla birlikte kooperatifin açılışından kısa bir süre sonra 21.000 liralık bir zararın ortaya çıkması kooperatif yönetimine karşı birtakım eleştirilere neden olmuştur. Bunun yanı sıra yaşanan zararın nedeni üyeler tarafından taksitli satışların arttırılmaması olarak yorumlanmış ve taksitli satışların arttırılması yönündeki taleplerini arttırmıştır. Kooperatifin 26 Mart 1963 tarihinde yapılan genel kurul toplantısında üyeler taksitlerin 6 aydan 10 veya 12 aya çıkarılmasına yönelik isteklerini açıkça dile getirmişlerdir⁹⁰.

Kooperatif üyelerinin taksitli satışların arttırılmasını istemelerinin en önemli sebebi yaşanan geçim sıkıntısıdır. Kooperatif her ne kadar ucuza satış yapsa da SEKA çalışanlarının kooperatiften alıveriş yapmayı sürdürmekte zorlandıkları anlaşılmaktadır. 1963 yılında kooperatif yönetimince yapılan bir anket de bu düşünceyi destekler niteliktedir. 2446 kişinin katılım sağladığı anketten çıkan en önemli sonuç, o sırada SEKA çalışanlarının yarısının çevre bakkallara borçlu olduğu gerçeğidir⁹¹.

Bu haberler çalışanların özellikle bakkaliye ürünlerini peşin olarak alamadıklarını ve veresiye usulü alışveriş yaptıklarını göstermektedir. Bu durum SEKA çalışanlarının ekonomik koşullarının tüketim kooperatifini ayakta tutacak düzeyde olmadığını ortaya koymaktadır. SEKA işçilerinden İsmail Meçkeli de kendisi ile yapılan sözlü tarih görüşmesinde kooperatif üyelerinin geçim sıkıntısı sebebiyle bakkallara borçlandıklarını şu sözlerle belirtmiştir:

Ekonomada limitin dolmuştur. Kolay değildi tabii ki o zaman geçimler. Ekonomada bir ödeme kapasitesi vardı yani. Sen 100 liralık adamsan gidip de 500 liralık alışveriş yapamıyordun yani. Oranın da bir kontrol sistemi vardı. Sonsuz bir kredi şeyi yok yani⁹².

Tüketim kooperatiflerinin zarar etmeden ayakta kalabilmesi açısından peşin alışverişler kritik bir önem taşımaktadır. Peşin

⁸⁹ "Ekonomada Satışlara Başlandı", SEKA Postası, 1 Ocak 1963, s. 1.

⁹⁰ "SEKA İstihlak Kooperatifi Yıllık Toplantısı Alâkalı Geçti", SEKA Postası, 1 Nisan 1963, s. 1.

⁹¹ "Kooperatiften Haberler", SEKA Postası, 1 Ağustos 1963, s. 4.

⁹² İsmail Meçkeli, Kocaeli, 14 Eylül 2024, Ses Kaydı.

alışverişlerle elde edilen gelir kooperatif sermayesinin artmasını ve ürün temininin sağlıklı bir şekilde işlenmesini sağlamaktadır. 1968 yılında SEKA Tüketim Kooperatifi Müdürü Ahmet Genççağ'a'nın *SEKA Postası*'nda yer alan yorumları bu durumu net bir şekilde açıklamaktadır:

Kooperatifçilik esasları içinde çalışmak olanağını bulamadığımızı söylemeliyim. Amaç, yalnız ortaklara ucuz mal sağlamak, onlardan aldığı kârı yine ortaklara devretmektir. Yurdumuzdaki bütün kooperatiflerin durumlarını, çalışmalarını inceledik. Kendi ortaklarına mal satarak geçinen, ayakta kalan bir kooperatif bulamadık. Çeşitli yollarla dışarıya da mal satılmaktadır. Sebebi, kasaya peşin para girmesini sağlamaktır. Biz, dışarıya sattığımız, parasını peşin aldığımız satışlarımızla, yine peşin para karşılığı ucuz mal alabilmekteyiz. Aylık ödemelerimiz 700-800 bin lira civarındadır. Ayda 300-250 bin lira arasında para tahsil edilmektedir, ortaklarımızdan. Diğer 450 bin lirayı peşin satışlardan sağlamaktayız⁹³.

Fakat kooperatif yönetimi tüketicisinin zorlanmasının karşısında bir süre sonra taksit oranlarını arttırma kararı almıştır. Kooperatif yönetiminin peşin alışveriş ilkesini uygulayamaması ise zaman içerisinde kooperatifin zarar etmesine ve yavaş yavaş faaliyetlerinin azalmasına sebebiyet vermiştir. Kooperatifi sıkıntıya sokan bununla da bağlantılı bir diğer uygulaması ise peşin satışlarla, vadeli satışlar arasında fiyat farkı olmamasıdır. Ahmet Genççağ'a bu durumun yarattığı zorlukları da şu ifadelerle belirtmektedir:

Önceleri ortaklarımıza 6 ay vadeli satış yapıyorduk. Bunu 10 aya çıkardık. Para tahsillerimiz de buna oranla azalmaktadır. Örnek verelim: Tery'en kumaşlar, dış piyasada peşin olarak 80-90 lira arasında, hatta 120 liraya satılmaktadır. Bizde 10 ay vadeli olduğu halde aynı kumaşlar 70 liraya satılıyor. Kaliteli Altınyıldız kumaşları, dış piyasada 120 lira iken, biz eğer peşin satabilesek 110 liraya, 100 liraya verebileceğiz. Görülüyor ki, satış politikamızdaki en önemli sakınca, peşin satışlarımızla 10 ay vadeli satışlarımızın aynı fiat oluşudur⁹⁴.

Görülmektedir ki büyük umutlarla kurulan SEKA kooperatifi zaman içerisinde kooperatifçilik prensiplerine riayet edilmediği için istenilen başarıyı sağlayamamış ve kısa soluklu olmuştur. 1971 yılına gelindiğinde geçmiş yıllara oranla satışların oldukça düştüğü, kooperatifin nakit

⁹³ "SEKA Kooperatifi Nasıl Çalışıyor?", *SEKA Postası*, 1 Kasım 1968, s. 1.

⁹⁴ a.g.m.

sıkıntısı sebebiyle mal getiremediği açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu sorunlar zamanla kooperatifin üye sayılarında da azalmalara neden olmuştur⁹⁵. Kooperatif özellikle satış politikasındaki uygulamaları ve tüketicilerinin alım güçlerinin sınırlı olması nedeniyle arzu edilmeyen bir sona doğru sürüklenmiş ve yaklaşık on yıllık bir faaliyet dönemi sonrasında iflas etmiştir.

Sonuç

Tüketim kooperatifleri ekonomik zorlukları aşmak amacıyla bir araya gelmiş bireylerin kurduğu, kâr amacı gütmeyen teşekküllerdir. Türkiye’de genellikle ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde gündeme gelmişlerdir. Örneğin 1929 ekonomik krizi Türkiye’de tüketim kooperatiflerinin sayıca artmasını sağlamış, büyük kentlerin dışında Anadolu’nun birçok şehrinde de tüketim kooperatifleri kurulmuştur. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile kurulan İktisadi Devlet Teşekkülleri içerisinde ekonoma ismiyle açılan bu tüketim kooperatifleri, fabrika çalışanları ve ailelerinin başta gıda olmak üzere temel ihtiyaç maddelerini piyasaya göre daha ucuz koşullarda temin etmiştir.

O dönemde ekonoma adıyla kurulan tüketim kooperatiflerinin yasal dayanağı 1936 tarihli, 3008 sayılı İş Kanunu’nun 27. maddesi ile oluşturulmuştur. Devlet fabrikalarında çalışanlara sosyal bir imkân olarak sunulan tüketim kooperatifleri aracılığıyla çalışanların kurumlarına olan bağlılığı da artırılmaya çalışılmıştır. Bu tüketim kooperatiflerinden biri de 1937 yılında Türkiye’nin ilk ulusal kâğıt fabrikası olan SEKA’da kurulmuştur. Ancak kısa bir süre sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı sebebiyle SEKA’daki ekonoma gelişme şansı yakalayamamıştır.

1960’lı yıllara gelindiğinde artan hayat pahalılığı karşısında tüketim kooperatifleri yeniden gündeme gelmiştir. Bu dönemde 1961 Anayasası’nın 51. maddesiyle yasal dayanağı oluşturulan tüketim kooperatifleri yeniden yaygınlaşmıştır. Bu gelişmelerin ardından SEKA kâğıt fabrikasında 19 Aralık 1962 tarihinde “Hudutlu Sorumlu SEKA Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatifi Şirketi” kurularak yeni bir tüketim

⁹⁵ “SEKA Kooperatifinin Kongresinde Yeni Yönetim Kurulu, Olumlu Çalışmalarına Başladı”, SEKA Postası, 1 Nisan 1971, s. 2.

kooperatifi hayata geçirilmiştir. SEKA kâğıt fabrikasında çalışan işçi ve memurlar tarafından kurulan kooperatif, üyelerine çoğu ürünü piyasaya göre daha ucuz fiyatlarla ve yüksek kaliteden satın alabilme şansı sağlamıştır. Ayrıca ortaklar risturn denilen sene sonu kârından ellerine geçen toplu parayla tasarruf yapma imkânı bulmuştur.

Türkiye'nin ilk işletme gazetesi olan *SEKA Postası* bu kooperatifin tanıtılmasında ve gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Ancak gazetenin ve kooperatif yönetiminin tüm çabalarına rağmen, tüketicilerin ekonomik koşullarının büyük ölçüde yetersiz kalması, tüketim kooperatifçiliği konusunda yeterince bilgi ve deneyim sahibi olunmaması ve tüketim kooperatifi mantığıyla uyuşmayan bir şekilde taksitli satışların artması süreç içinde kooperatifin gelişiminin önünde büyük engel teşkil etmiş ve kooperatif 1971'de iflase sürüklenmiştir. Bununla birlikte SEKA kooperatifi, faaliyetlerini sürdürdüğü yaklaşık on yıllık süre zarfında Kocaeli'de modern anlamda bir tüketim kültürünün oluşturulmasına önemli katkılarda sağlamıştır.

Kaynakça

Basın Kaynakları

Hâkimiyeti Milliye, "İstihlak Kooperatifleri ve Hayat Bahallığı", 30 Kasım 1929.

Hâkimiyeti Milliye, "İstihlak Kooperatifleri", 6 Aralık 1929.

Kurun, "İş Kanunu", 19 Nisan 1936.

T.C. Resmî Gazete, "İş Kanunu", 15 Haziran 1936.

SEKA Postası, "1956 Yılıın Son Toplantısında İşletmemizin Bir Yıllık Faaliyeti Hakkında Umum Müdür Enver Atafat'ın İdare Meclisimize Okuduğu Rapor", 1 Şubat 1957.

SEKA Postası, "İşletmemiz Sosyal Faaliyetleri Gelişiyor", 15 Ağustos 1957.

SEKA Postası, "SEKA'da Yapı Kooperatifleri", 15 Ağustos 1957.

SEKA Postası, "68 İşçimiz Ev Sahibi Oldu", 1 Eylül 1957.

SEKA Postası, "İşletmemizin 1957 Yılı Faaliyeti Hakkında Umum Müdür Enver Atafat'ın İdare Meclisimize Okuduğu Rapor", 15 Şubat 1958.

SEKA Postası, "1958 Yılıın Son Toplantısında İşletmemizin Bir Yıllık Faaliyeti Hakkında Umum Müdür Enver Atafat'ın İdare Meclisimize Okuduğu Rapor", 15 Şubat 1959.

SEKA Postası, "İzmit'te Kooperatifçilik Gelişiyor", 1 Haziran 1961.

- SEKA Postası, "Sendika ve Kooperatifçilik", 1 Ağustos 1961.
- SEKA Postası, "Kooperatif ve Kadın", 1 Ağustos 1961.
- SEKA Postası, "İstihlak Kooperatifleri Hakkında Umumi İzahat", 1 Ağustos 1961.
- SEKA Postası, "Olmuş Hikâye", 1 Ağustos 1961.
- SEKA Postası, "Olmuş Hikâye", 15 Ağustos 1961.
- SEKA Postası, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Madde 51", 15 Ağustos 1961.
- SEKA Postası, "Kooperatif Şirket", 15 Ağustos 1961.
- SEKA Postası, "Seka Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatifi Üye Kaydına Devam Ediyor", 15 Ekim 1961.
- SEKA Postası, "Ekonomik Gelişmede Kooperatiflerin Rolü", 1 Şubat 1962.
- SEKA Postası, "İstihlâk Kooperatifimizin İnşaatına Devam Olunuyor", 15 Şubat 1962.
- SEKA Postası, "Ekonomi", 1 Ekim 1962.
- SEKA Postası, "Her Çeşit İhtiyaç Maddesinin Satılacağı Ekonomi Hizmete Giriyor", 15 Aralık 1962.
- SEKA Postası, "Ekonomi Üzerine", 15 Aralık 1962.
- SEKA Postası, "Ekonomi Hizmete Giriyor", 15 Aralık 1962.
- SEKA Postası, "Ekonomi'da Satışlara Başlandı", 1 Ocak 1963.
- SEKA Postası "Gelin Ekonomayı Gezelim", 1 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Yetkililer Ne Diyor?", 1 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Bütün İhtiyaç Maddelerimizi Kolay, Ucuz ve Kaliteli Olarak Karşılacak Olan Ekonomi'da Satışlara Başlandı", 1 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Bir Güzel Hareket, 1 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatif Konusunda Genel Müdür Dedi Ki", 15 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatif Konusunda Genel Müdürle Konuştuk", 15 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatife Nasıl Ortak Olunur?", 15 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Sahibi Olduğum Yerden Alış Veriş Etmek Ne Güzelmiş!", 15 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatif Yönetim Kurulu Başkanı Y. Mühendis İsmet Kunt Ekonomi Konusunda Diyor ki", 15 Ocak 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatif Üyeleri Ne Diyor", 15 Ocak 1963.
- SEKA Postası "SEKA İstihlak Kooperatifi Satış Bölümleri Tamamlandı", 1 Şubat 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatif Köşesi", 15 Mart 1963.
- SEKA Postası, "SEKA İstihlak Kooperatifi Yıllık Toplantısı Alakalı Geçti", 1 Nisan 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatif Köşesi", 1 Temmuz 1963.
- SEKA Postası, "Adımız", 1 Temmuz 1963.
- SEKA Postası, "Kooperatiften Haberler", 1 Ağustos 1963.

SEKA Postası, “Bir Ortak Ne Diyor?”, 1 Ağustos 1963.

SEKA Postası, “SEKA Memur ve İşçileri İstihlak Kooperatif Şirketi Esas Anlaşması”, 15 Ekim 1963.

SEKA Postası, “Kooperatif Köşesi”, 1 Kasım 1963.

SEKA Postası, “SEKA Kooperatifi Nasıl Çalışıyor?”, 1 Kasım 1968.

SEKA Postası, “İstihlak Kooperatifleri”, 15 Kasım 1968.

SEKA Postası, “SEKA Kooperatifinin Kongresinde Seçilen Yeni Yönetim Kurulu Olumlu Çalışmalarına Başladı”, 1 Nisan 1971.

SEKA Postası, “Hürriyet Gazetesi SEKA Postası İçin İlgi Çekici Bir Röportaj Yayınladı”, 1 Ekim 1977.

Sözlü Görüşmeler

Saadet Özcan, Kocaeli, 12 Eylül 2024, Ses Kaydı.

Neriman Kılıçalan, Kocaeli, 13 Eylül 2024, Ses Kaydı.

İsmail Meçkeli, Kocaeli, 14 Eylül 2024, Ses Kaydı.

Şahika Soner, Kocaeli, 17 Eylül 2024. Ses Kaydı.

Kitap ve Makaleler

Bilgin, Necdet, Tanyıcı, Şaban, “Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi”, *KMU İİBF Dergisi*, Cilt:2008, Sayı:2, 2008, s.136-159.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Dölen, Emre, *Çin’den Kocaeli’ne Kâğıdın Öyküsü*, Kocaeli 2015.

Dölen, Emre, *Dünyada ve Türkiye’de Kâğıtçılığın Tarihçesi*, Kocaeli 2015.

Duman, Doğan, *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1990.

Eken, Mehmet, *Tüketim Kooperatiflerinde Ortak-Kooperatif İlişkisi: Damla Tüketim Kooperatifi Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Eren, Ali Asgar, Serkan, Tuna, “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:16, Sayı:63, 2018, s. 165-202.

Güloğlu, Tuncay, Korkmaz, Adem, “Kooperatifçilik İlkeleri, Küreselleşme ve Kooperatifçilikte Yeni Eğilimler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı:55(1), 2011, s.811-831.

Irmakloğlu, T., İrk, E. “Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi”, *Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi*, 1/2 (2022), s.107.

Kaynar, Mete Kaan, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Kazgan Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Kepenek, Yakup, *100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirilmeleriyle Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990.

Keyder Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Kocabaşoğlu, Uygur ve diğ., *SEKA Tarihi*, SEKA Genel Müdürlüğü Yayınları, İzmit, 1996.

Makal, Ahmet, *Ameleden İşçiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Makal, Ahmet. *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Memioğlu, Yasemin, "Türk Kooperatifçiliğinin Dönemsel Analizi (1950-1960 Dönemi)", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52/ Özel sayı (2017), s.913-915.

Odabaşı, Yavuz, *Tüketim Kültürü*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Orçan, Mustafa, *Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü*, Kadim Yayınları, Ankara, 2014.

Özer, Sevilay, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Çerçevesinde Yerli Malı ve Tutum Haftası Kutlamaları", *Turkish Studies*, 8/5 (2013), s.601.

Öztürk, İlnur, "Türkiye'de Perakende Sektörü", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2006), s.71-72

Pamuk Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Polatoğlu, Mehmed Gökhan, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri (1934-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020.

Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969.

Sözeri Salahaddin, *Türkiye'de İstihlak Kooperatifleri*, Türk Kooperatifçilik Derneği Yayınları, Ankara, 1945.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*, Ankara, 1963.

Tekeli, İlhan, İkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Tezel, Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Toprak Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Tuna, Serkan, *Türkiye’de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank (1932-1939)*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2009.

Turgay, Feyza, “Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960”, *Mülkiye Dergisi*, 46/4 (2022), s.1052

Turgay, Feyza, *Erken Cumhuriyet Döneminde (1936-1960) İzmit SEKA Fabrikası: Devlet, Emek ve Şehir*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2022.

Extended Abstract

Consumption is an action that takes place through the purchase of a product or a service to meet certain needs. Consumers are the individuals who perform this action. The main focus of consumers in the consumption process is to buy the products that will benefit them the most in accordance with their income. In this context, it is extremely important and valuable for consumers to access the products they need without overpaying. The demand of consumers to purchase products at a lower price paved the way for the emergence of consumer cooperatives all around the world. The first consumer cooperative was established in England. Led by a worker named Charles Howarth and with the participation of twenty-eight workers. This cooperative, which was established on December 21, 1844, was the first example of consumer cooperatives. Although there have been various definitions of consumer cooperatives, Charles Gide, a well-known French economist who published a pioneering book on consumer cooperatives, defines them as structures for which consumers come together and join their forces to meet their needs.

Consumer cooperatives, which emerged in Europe in relation to the processes of industrialization and urbanization, appeared in the Ottoman Empire during the Second Constitutional Period. In this period, cooperatism has developed as a movement in opposition to the domination of the national economy by foreign capital. The Ottoman intellectuals considered the idea of cooperatism as a third way alongside capitalism and socialism. However, it was during the First World War that consumer cooperatives became more widespread in the Ottoman Empire. The high cost of living during this period forced people to unite under the consumer cooperatives, which led to the establishment of many of them in Istanbul. Those cooperatives proved to be significantly useful for people to solve their great problem of accessing food in Istanbul during the war years.

The interest in the movement of cooperatism in the late Ottoman Empire continued in the early years of the Republic of Turkey. During this period, Atatürk, himself, showed interest in consumer cooperatives. Especially the economic crisis of 1929 that affected the economic conditions in Turkey quite negatively in its early years, led to an increase in the number of consumer cooperatives. Urban economies in Turkey faced serious pressures in the face of the crisis, and as the depression decreased capital movements. The government of the period took measures to limit imports by adopting a rather closed economic structure in order to prevent a decline in income and consumption levels. During this period, the utilization of domestic goods

became increasingly significant, and the government sought to promote the concept of self-sufficiency within society. These policies pave the way for strengthening the movements of cooperatism and ideas about founding consumer cooperatives. In Turkey, as in the rest of the world, during that period, the role of the state increased in economic affairs, and statist economic policies were adopted in the process of industrialization to endure in the face of the economic depression. In that respect, the First Five-Year Industrial Plan was put into effect in 1934. Since 1935, numerous factories have been established across the country under the title of State Economic Enterprises as part of that industrial plan. These factories are considered to be the initial steps of industrialization in Turkey in a modern context. Recognizing the importance of cooperatives in economic development, the state also opened consumer cooperatives operating as retail stores within these factories. These consumer cooperatives, whose legal basis was established by Article 27 of Labor Law No. 3008 of 1936, were established to provide the employees of Economic State Enterprises and their families with basic necessities, especially food, at cheaper prices than the market.

One of these consumer cooperatives was opened at the SEKA paper factory in Kocaeli. Founded in 1937, this consumer cooperative was one of the first social opportunities offered by the factory management to its employees. Established to protect its workers and civil servants against the high cost of living, the consumer cooperative at the SEKA factory is known to have approximately 500 members. These members, consisting of factory employees, were entitled to make purchases from the consumer cooperative in installments, and in return, 2.5 lira was deducted from their salaries every month. Those who were not members of the cooperative made their purchases in cash. Not much information is available about the first consumer cooperative established at the SEKA factory. However, the short life span of this experience, as well as little documentation about it, might be due to the fact that its foundation and activities coincided with the Second World War period. The economic and social conditions of the war slowed down all the cooperative activities across the country during this period.

After the Second World War, the cooperative movement in Turkey has been tried to be revitalized. In particular, an economic crisis that began in the second half of the 1950s brought consumer cooperatives to the agenda in Turkey in the 1960s. Apart from the high cost of living, but in line with it, another development that brought cooperatives to the fore was that they were included in the 1961 Constitution. These developments accelerated efforts to re-establish a consumer cooperative at the SEKA factory. It was on December 19, 1962, that the SEKA Consumer Cooperative was founded. The cooperative

was established with the aim of providing all the consumer goods that the factory employees need in an easy and inexpensive manner. They would be high-quality products, bought from producers without using intermediaries. Established as a partnership of SEKA factory employees, this consumer cooperative offered its members the opportunity to purchase the products that they needed at a cheaper price than the market price and in installments. In other words, an important contribution of the SEKA Consumer Cooperative was that it eliminated some of the intermediaries in the consumption chain. In normal circumstances, the products were first sold from the villagers to traders, then to wholesalers, and then to grocery stores and retailers before reaching the consumer. By eliminating a few intermediaries in this chain, the cooperative has provided its members with cheaper and better-quality products.

In this period, a consumption model dominated by grocery stores and markets, which were the most important representatives of traditional consumption spaces, was dominant in Kocaeli. During a time when consumption was largely characterized by satisfaction with available resources, the city underwent a transformation in which sectors like ready-made food and ready-to-wear clothing had not yet become integral to daily life. The SEKA Consumer Cooperative was established in such an atmosphere where traditional consumption patterns were dominant. In this sense, the cooperative became an important medium for experiencing modern consumption practices in Kocaeli. The cooperative made its mark in the 1960s as the first department store in the city with its spatial organization consisting of different departments, a wide product range, a modern two-story building, and glass showcases. In Kocaeli, where traditional consumption habits were predominant, the cooperative went beyond being just a consumer cooperative since it offered products from different categories such as groceries, butchers, greengrocers, fabrics, apparel, shoes, children's apparel, perfumery, glassware, toys, and stationery under a single roof, in other words, providing the customers an opportunity to experience new consumption patterns. In the SEKA Consumer Cooperative, in line with a modern concept of consumption, employees were selected with diligence. The cooperative also provided its consumers with the convenience of being able to meet all their needs from a single store. This made the shopping process more practical and enabled consumers to shop without getting tired. The SEKA Cooperative also took the initial steps towards decreasing the gender discrimination in consumption culture in Kocaeli in the early 1960s. The most prevailing feature of the consumption culture in the city during this period was that men dominated the whole consumption process. In general terms, it was a period when bazaars and markets were considered as areas that belonged primarily to men. From

this perspective, another important innovation brought by the SEKA Consumer Cooperative is that it facilitated the emergence of women as both consumers and sellers. The fact that women worked in different departments in accordance with the store organization of the cooperative was a remarkable development for Kocaeli in the 1960s. The SEKA Consumer Cooperative also introduced its consumers to the well-known brands of that period. Although there were no ready-to-wear stores in the city at the time, consumers were able to access that kind of clothing at affordable prices thanks to the SEKA Consumer Cooperative. The sources of this research provided that the products sold, especially in the garment section of the cooperative, satisfied consumers in terms of both quality and price. Despite the innovations aligned with contemporary consumption patterns and the seemingly accessibility of supplies, the cooperative did not endure, ultimately declaring bankruptcy in 1971.

This study evaluated the various stages leading to the establishment of the SEKA Consumer Cooperative, its impact on modern consumption practices, the reasons for its failure to gain desired momentum, and its eventual demise. In addition to literature on consumer cooperatives and their development in the history of Turkey, the analysis includes articles published in the *SEKA Postası* and oral history interviews conducted with factory workers.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Safevîlerde Mahallî Tarih Yazıcılığı ve Bu Kapsamdaki Başlıca Eserler

Fatih Pekol*

(ORCID: 0000-0003-1881-0645)

Makale Gönderim Tarihi
25.09.2024

Makale Kabul Tarihi
16.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Pekol, F., "Safevîlerde Mahallî Tarih Yazıcılığı ve Bu Kapsamdaki Başlıca Eserler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2337-2369.

APA: Pekol, F. (2024). Safevîlerde Mahallî Tarih Yazıcılığı ve Bu Kapsamdaki Başlıca Eserler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2337-2369.

Öz

Safevî Devleti, Şah I. İsmail tarafından Şîî mezhebli bir anlayışla 1501 yılında Tebriz'de kurulmuştur. Yeni devletin Şîîlik çatısı altında toplanması bu mezhebe tabi olmayan bazı müelliflerin İran'dan göç etmelerine sebep olmuştur. Bu göçler neticesinde Safevîlerin ilk dönem tarih yazıcılığı olumsuz etkilenmiş ve bu durum Safevîlerin ilk dönemiyle ilgili tarihi kaynakların az olmasıyla sonuçlanmıştır. Yine de bu devirde Lâhîcî, Herevî, Hândmîr ve Yahyâ Kazvînî gibi müellifler önemli eserler kaleme almışlardır. XVI. yüzyılın sonlarında Safevî tahtına oturan Şah I. Abbas zamanında ise İran'da Türkmen aşiretlerinin etkisi kırılmış ve bazı mahallî hanedanlıkların ise siyasi faaliyetlerine son verilmiştir. Bu dönemde özellikle İskender Bey-i Türkmen gibi önemli müelliflerin tarih sahnesine çıkması ile Safevî tarih yazıcılığı önemli bir aşamaya geçmiştir. Safevîlerin son ve en kısa yüzyılı olan XVIII. yüzyılda ise İran'da kargaşanın hakim olması nedeniyle bu dönemde fazla eser kaleme alınamamıştır. Bu

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, fatihpekol10@gmail.com.
Ph. D., Independent Researcher, Turkey.

çalışmada, Safevî Devleti'nin tarih yazıcılığı geleneği ve bu gelenek dahilinde gelişen mahallî (yerel) tarih yazıcılığı ile ilgili malumatlar sunulmuştur. Mahallî (yerel) tarih yazıcılığı kapsamında kaleme alınan eserler ise müellifleri ile birlikte kronolojik olarak tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Safevîler, Şah I. İsmail, Tarih Yazıcılığı, Mahallî Tarih Yazıcılığı.

Local Historiography In The Safavids And Major Works In This Scope

Abstract

The Safavid State was founded in Tabriz in 1501 by Shah Ismail I, based on the Shiite sect. The gathering of the new state under the roof of Shi'ism caused some writers who were not from this sect to emigrate from Iran. As a result of these migrations, the early historiography of the Safavids was negatively affected, and this caused not many works to be created in the early period of the Safavids. Despite this negative trend, authors such as Lahiji, Harawi, Handmir and Yahya Kazwini wrote important works in this period. During the reign of Shah Abbas I, who ascended to the Safavid throne at the end of the 16th century, the influence of Turkman tribes in Iran was broken and the political activities of some local dynasties were terminated. In this period, Safavid historiography moved to an important stage, especially with the emergence of important authors such as Iskandar Bay-i Turkman on the stage of history. In the 18th century, which was the last and shortest century of the Safavids, not many works could be written due to turmoil in Iran. In this study, information about the historiography tradition of the Safavid State and the local historiography that developed within this tradition is presented. The works written within the scope of local historiography are introduced chronologically with their authors.

Keywords: Safavids, Shah Ismail I, Historiography, Local Historiography.

Giriş

Safevîler öncesinde İran'da gerçekleşen savaşlardan dolayı siyasi birlik sarsılmış ve tek bir siyasi otoritenin çıkması için ise gerekli şartlar oluşmuştur. Bu dönemde güçlü merkezîyetçi bir hükümetin aksine farklı bölgelerde mahallî hanedanlıklar hüküm sürmekteydi. Safevîler dönemine kadar Mâzenderân bölgesinde yaklaşık olarak on mahallî hanedanlık, Gîlân ve Lâhîcân bölgelerinde ise üç mahallî hanedanlık hüküm sürmüştü. Bunların dışında Irâk-ı Acem, Azerbaycan ve

Ermenistan bölgeleri Akkoyunlular tarafından yönetiliyordu. İran'ın güney bölgeleri olan Yezd, Fars, Irâk-ı Arap ve Kirman bölgeleri de her ne kadar Akkoyunluların hakimiyeti altında görünselerde burada da mahallî hanedanlıklar hüküm sürmekteydi. Ayrıca Sîstan bölgesi de mahallî hanedanlıkla yönetilen bir bölge olup Hûzistan ise on iki imam itikadına bağlı Müşâ'sa'lar tarafından yönetilmekteydi.¹ Diğer taraftan Akkoyunlu Rüstem Bey'in 1498 yılındaki ölümü ile Akkoyunlu ülkesi Murad Bey ile Elvend Bey arasında paylaşılmıştır.² Bu paylaşım neticesinde Diyarbakır (Âmid), Azerbaycan ve Arrân bölgeleri Elvend Bey'in himayesine Kirman, Fars ve Irakeyn bölgeleri ise Murad Bey'in tasarrufuna bırakılmıştır.³ Bu dönemde Şeyh İsmail Akkoyunluların içinde bulunduğu durumu fırsat bilerek iktidarı ele geçirmek için Gilan'da harekete geçmiştir.⁴ Böylelikle Şeyh İsmail, 7.000 kişilik bir Kızılbaş ordusuyla birlikte Elvend Mirza'ya karşı Nahçıvan bölgesinde savaşa girişti. Yapılan bu savaşta Elvend Mirza, Safevî şeyhi İsmail'e yenilip Erzincan'a kaçmıştır. Şeyh İsmail ise Akkoyunlular ile yaptığı savaşlardan sonra 1501 yılında Tebriz'e girip saltanat tahtına oturmuş ve on iki imam adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Paraların üzerine ise; *Lâ İlahe İllallah Muhammeden Resulullah ve Ali Veliyullah* yazdırılmıştır.⁵

Safevîlerin Şîliği resmi mezheb olarak ilan etmeleri ile beraber bu dönemde İran'ın birçok bölgesi hızlıca Şîleşmeye başlamıştır.⁶ Ancak bu durum farklı mezheblere tabi olan ilim adamları için iyi bir gösterge olmamış ve Şah I. İsmail'in İran'ı Şîleştirme politikası çerçevesinde telif işleri ile uğraşan birçok müellif ve âlim Safevî ülkesini terk etmiştir.⁷ Safevîlerden kaçan âlim ve sanatkârların önemli bir kısmı ise Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir.⁸ Ancak Safevîlerin İran'da bulunan farklı

¹ İzzetullah Nûzerî, *Târîh-i İctimai-yi İran-Ez Ağaz Ta Meşrutîye*, Tahran, 1381, s. 260.

² Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (2010), s. 38/253.

³ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (1989), 2/273.

⁴ John E. Woods, *Akkoyunlular*, İstanbul, 1993, 265.

⁵ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, Ankara, 2019, 1/31.

⁶ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara 1976, s. 24-25.

⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 357.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, s. 1/459.

toplulukları tek bir kimlik altında toplamaya çalışmaları bazı tarihçiler tarafından bir milletleşme ve birlik olarak tarif edilmiştir. Böylelikle Safevîler, Şîî mezhebi çerçevesinde İran'da milli bir benlik oluşturmaya çalışmışlardır.⁹ Özellikle XVI. yüzyılın başlarında Şîî Safevî Devleti, Sünnî Osmanlı Devleti'nin bölgedeki liderliğine meydan okumuş ve Şîî ideolojisi ile Osmanlı Devleti'ni doğrudan tehdit etmiştir.¹⁰ Coğrafya olarak batıda Osmanlılar, doğuda ise Özbekler (Şeybânîler) ile komşu olmuşlardır. Böylelikle bu iki Sünnî devlet arasında Şîî mezhebi merkezli olarak yönetilmiş ve bu iki güç ile birçok savaşa girişmişlerdir.¹¹ Bu cümleden XVI. yüzyılın sonlarında Şeybanî sultanı II. Abdullah, Safevîlere karşı Osmanlı Sultanı III. Murad ve Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah ile önemli ilişkiler geliştirmiştir.¹² Safevîlere karşı girişilen bu politik yakınlaşmaların kahir ekseriyeti; stratejik, jeostratejik ve mezhebsel olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında 1514 yılında vuku bulan Çaldıran Savaşı'nda Safevîler ağır bir yenilgi almışlardır. Şah I. İsmail bu ağır mağlubiyetten sonra kısa bir süreliğine Tebriz'e çekilmiştir. Şah I. İsmail'in ölümünden sonra oğlu Şah I. Tahmasb Safevî tahtına oturmuştur. Ancak Şah I. Tahmasb, saltanatının ilk dönemlerini iç isyanları bastırmakla geçirmiştir.¹³ Şah I. Abbas'ın iktidara gelişi Safevî Devleti'nde önemli bir dönüm noktasını oluşturur. Zira onun iktidarıyla birlikte, iç ve dış tehditlerle meşgul olan Safevî Devleti bir toparlanma sürecine girer. Daha önce batıda Osmanlılara doğuda ise Özbeklere karşı önemli topraklar kaybedilmişti. Osmanlıların Safevîlere karşı bu üstünlüğü neticesinde bazı göçebe Türk oymakları Osmanlı Devleti tarafına geçmiştir. Şah I. Abbas tahta oturduktan sonra devleti askeri ve siyasi olarak tanzim etmeye başlamıştır. Bu minvalde öncelikle devletin dayanak noktası olan Kızılbaş Türk oymaklarını kontrol altına aldı. Böylelikle Türkmen aşiretlerinin devlet içerisindeki etkinlikleri önemli

⁹ Altan Çetin - Kaan Dilek, *Safevi Tarihi*, Ankara, 2017, s. 14.

¹⁰ Arak'el of Tabriz, *Book of History*, California - Costa Mesa, 2010, s. 1.

¹¹ Cihanbahş Sevakıb, *Târîh-i Nîgârî-i Asre Safevî ve Şınakht-i Menâbiğ ve Meâhiz*, Şiraz, 1380, s. 1.

¹² İsmail Türkoğlu, "Şeybânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (2010), s. 39/45-47.

¹³ Fatih Pekol, "XVI. Yüzyılda Safevîler'de Tarih Yazıcılığı ve Bu Dönemde Kaleme Alınmış Eserler", *Anasay Dergisi* 10 (2019), s. 82.

ölçüde kırıldı.¹⁴ Şah I. Abbas bunun yanı sıra İran'da vaki Mâzenderân, Sîstan, Lâr, Gîlân ve Luristan'daki yerel hanedanlıklara da son verip merkezi otoriteyi önemli ölçüde güçlendirmiştir. Şah I. Abbas, koyu bir Osmanlı düşmanı olarak bilinen ancak akıllı ve mahir bir şahı. Bu meziyetlerinden dolayı Safevîleri iç ve dış tehditlerden korumuş böylelikle devleti yıkılmaktan kurtarmıştır. Şah I. Abbas dönemi bu ve benzeri sebeplerden dolayı Safevî tarihin en parlak devri olarak kabul edilmiştir.¹⁵

Safevî Devleti'nin son ve en kısa yüzyılı olan XVIII. yüzyılda Şah Sultan Hüseyin'in ismi önemlidir. Çünkü Hüseyin Şah 1694-1722 yılları arasında Safevîleri yönetmiş ve bu dönemde birçok hadiseler yaşanmıştır.¹⁶ Şah Sultan Hüseyin, dini gayretleri ile meşhur olmuş önemli bir şahı. Safevîlerin inkırazına giden süreç olan 1715-1720 yılları arasında İran'da merkezi otorite iyice bozulmuştu. Bu dönemde Şah Hüseyin'in yanında vezir-i azam olarak Dağıstanlı Feth Ali Han bulunmaktaydı. Feth Ali Han, Sünnî mezhebine bağlı bir şahsiyet olup bu inancını birçok yerde açıkça ifade etmiştir. Bu görüşlerini açıkça sunması ise onun ölümünde etkili olmuştur.¹⁷ Bu dönemde Osmanlı Devleti, Afganlar'a karşı güç kaybeden Safevî Devleti'nin yanında olmuştur. Afganların Safevîlere karşı saldırıya geçmesiyle, İsfahan'a kadar gelmişlerdir. İsfahan'a gelen Afganlar karşılarında kıtlıkla uğraşan bir Safevî ordusu bulmuşlardır. Neticede, Şah Sultan Hüseyin 1722 yılında Mahmud Han-ı Afgan'a İsfahan'ı bırakıp, şahlıktan ise onun lehine çekilmiştir. Bu sırada Osmanlılar Afganlar'ın elinde esir bulunan Safevî şahını kurtarmak ve onu tekrar tahta geçirmek için planlar yapmışlardır. Ancak Osmanlıların bu planından haberdar olan Eşref Han-ı Afgan, Şah Sultan Hüseyin'i 1726 yılında öldürmüştür.¹⁸ Şah Sultan Hüseyin'den sonra sırayla Safevî tahtına Şah II. Tahmasb ve Şah III. Abbas geçmiştir. Ancak Nâdir Şah-ı

¹⁴ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu*, s. 147-148.

¹⁵ Faruk Sümer, "Abbas I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (1988), s. 1/17-19.

¹⁶ Ahmet Taşağıl, "Hüseyin Mirza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (1999), s. 19/1-2.

¹⁷ Rudi Matthee, "Safevî İrani Bir İmparatorluk Muydu?", çev. İlker Külbilge, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3/2, (2017), s. 197.

¹⁸ Taşağıl, "Hüseyin Mirza", 1-2.

Afşar, 1736 yılında III. Abbas'ı tahtan indirmiş ve İran'da Afşarlar dönemini başlatmıştır.¹⁹

Safevîlerde Mahallî Tarih Yazıcılığının Oluşumu

İslam coğrafyasında mahallî tarih yazıcılığı ilk olarak Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerden başlamıştır.²⁰ Bu minvalde İslam tarihindeki ilk mahallî tarih yazıcılığı örneği İbn Zebâle'nin (ö. 814'ten sonra) 814 yılında kaleme aldığı *Kitâbü'l-Medîne ve ahhâruhâ (Ahhâbü'l-Medîne)* isimli eseridir. Ancak söz konusu yapıt günümüze ulaşmamıştır.²¹ İran'da mahallî tarih yazımı da İslam mahallî tarih yazıcılığının bir parçası olarak doğmuş olup ilk eserlerde Terâcim-i ahval ve dini tezkireler konu edinmiştir.²² Bertold Spuler, İslam öncesi İran'da kayda değer bir tarih yazıcılığının oluşmadığını ancak İslam fetihleri ile beraber bilhassa Arapçanın da etkisi ile tarih yazıcılığının önemli bir aşamaya geçtiğini belirtmiştir.²³ İran'da İslamiyetten sonra ki üç asır boyunca eserler Arapça olarak kaleme alınmış X. yüzyılın ortasına gelindiğinde ise Farsça tarih yazıcılığı başlamıştır.²⁴

IX. yüzyılın sonlarında Mâverâünnehir, Sîstan ve Horasan bölgelerinde iyice nüfuzlanan Sâmânîler bu coğrafyada güçlü bir devlet tesis etmişlerdir. Sâmânîler bu bölgelerde siyasi ve askeri güçlerini artırmanın yanı sıra ilmi faaliyetlere de önem vermişlerdir. Bu cümleden edebi ve kültürel hususlara önem verip bu dalların gelişim göstermeleri için ise çaba sarf etmişlerdir.²⁵ İlk olarak Sâmânîler zamanında başlayan Farsça tarih geleneği; Gazneliler ve Selçuklular devrinde devam etmiş;

¹⁹ Pekol, a.g.m, s. 83.

²⁰ Behmen Zeynelî - Mustafî Pîrmuradîyan, "Tahlil ber Tetevvur-i Tarih Negarî-i Mèhellî-i Yezd (Ez Ağaz ta Payan Asr Safevîye)", *Du Fasname-i Pejuheşname-i Tariha-i Mèhellî-i İran* 3/5, (1393), s. 104.

²¹ Osman Çetin, "İbn Zebâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (1999), s. 20/458.

²² Zeynelî - Pîrmuradîyan, a.g.m, s. 104-105.

²³ Bertold Spuler, "Tekvin-i Tarih Negarî Der İran", *Tarih Negarî Der İran*, ed. Yakup Ajend, Tahran, (1360), s. 14-15.

²⁴ Mustafa Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14/34, (2007), s. 255: Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (2011), s. 40/54-55.

²⁵ Nûzerî, a.g.e, s. 147.

Moğollar döneminde ise iyice yaygınlaşmıştır.²⁶ Ancak Sâ mânîler devrinde yazılan ilk Farsça tarih kitapları Arapça eserlerinin bir tercümesi şeklinde kaleme alınmıştır.²⁷ İran'da Farsça tarih yazıcılığının başlamasında ki en önemli etken burada bulunan mahallî hanedanlıkların Farsçayı yazı dili olarak benimsemeleridir.²⁸ Böylelikle tarihçilik bağlamında iki ekol ortaya çıkmış bunlardan ilki Firdevsî diğeri ise Beyhakî ekolüdür. Firdevsî ekolü çerçevesinde yazılan eserler İslam fetihlerine kadar olan İran tarihine şamil olup Beyhakî ekolü çerçevesinde kaleme alınan yapıtlar ise İslam dönemi hanedanlık tarihini havidir.²⁹

Ortaçağda Arap tarih yazıcılığından sıyrılmaya çalışan Farsça tarih yazıcılığının ilk numunesi Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* isimli eserinin tercümesidir. Bu tercüme eser, Sâ mânî veziri Ebû Ali Bel'amî tarafından m. 963 yılında Sâ mânî Sultanı Mansûr b. Nûh adına bazı bilgiler eklenerek yapılmıştır. Bu devirden sonra Gazneliler zamanında Farsça tarih yazıcılığı devam etmiş ve Arap tarihçiliğine benzer bir şekilde; Özel tarihler, genel tarihler ve şehir tarihleri olarak üç türden yaygınlaşmıştır. XI. Yüzyılda Arap kültürüne karşı İran kültürü eksenli kaleme alınan Gerdâzî'nin *Zeynü'l-ahbâr*, müellifi belli olmayan *Târîh-i Sîstân* ve Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Beyhakî* isimli yapıtlar bu türlerden numunelerdir.³⁰

Selçuklular devrinde de tarih yazıcılığı bağlamında önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu devirde; Tabakat eserler, Umumi tarihler, özel tarihler, şehir ve bölge tarihleri türlerinden numuneler verilmiştir.³¹ Ancak bu dönemde tarihçilerin ekseriyeti şehir ve bölge tarihlerini de kapsayan mahallî tarih yazıcılığına yönelmişlerdir. Bunun en önemli sebepleri; Tarihçilerin iyi ölçüde himaye edilememesi, Abbâsîlerin

²⁶ Çetin - Dilek, *a.g.e.*, s. 15.

²⁷ Demir, *a.g.m.*, s. 258.

²⁸ Özgüdenli, "Tarih", 54-55.

²⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Safevi Tarih Yazıcılığı ve Safevi Çağı Kronikleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1, (2019), s. 145-146.

³⁰ Özgüdenli, "Tarih", 54-56.

³¹ Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular (1040-1157) Hakkında Bilgi Veren Kaynaklar", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, İstanbul, 2021, s. 59.

zayıflaması ve mahallî hanedanlıkların ortaya çıkması gösterilebilir.³² Bu dönemde mahallî tarih yazıcılığı önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Bu türden kaleme alınan eserler umumi tarihlerin yerini doldurmak maksadı ile yazılmış olup muhtevasını ise genellikle şehir ve şehirlerdeki sosyal, kültürel, dini ve iktisadi hayat oluşturmuştur. Bu eserler arasında; İbnü'l – Belhî - Fârsnâme, Ali b. Zeyd el-Beyhakî - Târîh-i Beyhak ve Şeyh Abdurrahman Famî-i Herevî'ye nisbet edilen Târîh-i Herât isimli eserler gösterilebilir. Selçukluların yıkılışından sonra İran'da Selçuklu mirasını paylaşan Atabeylikler, Harezmşahlar, ve Gurlular dönemin de ise uzun ve istikrarlı bir yönetimin olmamasından dolayı tarih yazıcılığı fazla gelişim gösterememiştir.³³

Moğollar döneminde İran'da Farsça tarih yazıcılığı önemli bir ivme kazanmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri Moğol hükümdarlarının isimlerini ölümsüzleştirme ve ölümlerinden sonra anılma/hatırlanma istekleridir. Elbette bu dönemde meydana gelen birçok savaşın ve İran'daki hanedanlıkların bilim yanlısı olmaları tarihçileri tarihi olayları kayıt altına almaya teşvik etmiştir. Bu dönemde Farsça tarih yazıcılığı Arapçanın etkisinden iyice sıyrılmıştır. Bu minvalde Farsçanın üslup ve dil olarak ilerlediği eserlerde gözlemlenmektedir. Bu dönemde kaleme alınan bazı önemli eserler şöyledir; Alâud'dîn Atâ Melik-i Cuveynî - Târîh-i Cihânguşâ, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî - Câmiü't-Tevârîh, Hamdullâh Mustevfî - Târîh-i Guzîde ve Şebânkâreyî Mecmaü'l-Ensâb'tır.³⁴

İlhanlıların yıkılışından sonra Farsça tarih yazıcılığı bir duraklama dönemine girmiş ancak Timurlular ile birlikte yeniden ivme kazanmıştır. Bu dönemde birçok askeri başarılar elde eden Timur'un başarılarını kayıt altına almak istemesi tarih yazıcılığına önemli katkı sağlamıştır. Bu cümleden Nizâmeddîn Şâmî devrin tarihini yazmakla görevlendirilmiştir. Timurlular devrinde Hâfız-ı Ebrû (ö.1430) ile beraber tarih yazıcılığı önemli bir çizgiye ulaşmıştır. Bu minvalde Hâfız-ı Ebrû'nun kalme aldığı Mecmau't-tevârîh ve Zafernâme isimli yapıtlar dönemin önemli eserleri

³² İsmail Taurî – Maksud Ali Sadık Gendomanî, "Tehavûlat Tarih Nigarî-i Mèhellî-i İran Der Dovreyê Selçûkî", *Pejuheşname-i Tariha-i Mèhellî-i İran*, 6/2, (1396), s. 208-209.

³³ Özgüdenli, "Tarih", 54-56.

³⁴ Ümit Gedik, "IX-X/XV-XVI Yy. İran Tarih Yazıcılığı", *Nüsha* 17/45, 2017, 36-37.

arasında gösterilmektedir.³⁵ Timurlular devrinin sonlarına doğru Mîrhând (ö. 1498) tarafından kaleme alınan Ravzatü's-safâ isimli eser ise bu döneme ait bir başka önemli yapıttır.³⁶

Safevîler öncesinde doğuda Timurlular batıda ise Akkoyunlular döneminde önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu cümleden doğuda Herat, batıda ise Tebriz tarih yazıcılığının önemli merkezlerinden olmuşlardır.³⁷ Böyle bir ortamda zuhur eden Safevî Devleti, tarih yazıcılığında; Moğollar, Timurlular ve Akkoyunluların mirası üzerine kurulmuştur. Böylelikle Safevîler kendisinden önceki tarih yazıcılığı geleneğinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu hususta ilk dönem eserler Ortaçağ İslam kaynaklarındaki gibi Hz. Adem'den başlatılmış olup kronolojik olarak; Hz. Muhammed devri, dört halife dönemi, Emevîler, Abbasîler, Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevî Şahı Şah I. İsmail dönemlerine kadar getirilmiştir. Ayrıca ilk dönem eserler Safevîye Tarikatı ve Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî'den de önemli ölçüde bahsetmiştir.³⁸

Safevîlerin kuruluşu ile devletin resmi mezhebi ilan edilen 12 İmam Şiîliği Safevî Devleti'nin bu dönemlerde genişlemesine yardımcı olmuştur.³⁹ Ancak Şiîliğin resmi mezhep olarak tanımlanması farklı mezheplere mensub bazı ilim adamlarının İran'dan ayrılmasına sebep olmuş ve bu durumun neticesinde tarih yazıcılığı çok fazla gelişim gösterememiştir.⁴⁰ Şah İsmail devletin resmi mezhebini Şiîlik olarak belirledikten sonra Şiî fıkhı üzerine yazılan eserlerde ciddi bir eksiklik olduğu düşünmüş ve böylelikle eski bir eserin tercüme edilmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra yeni kurulan devletin önemli eksikliklerinden biri de Şiî ulemaydı. Bu minvalde Suriye'den yeni bir Şiî ulema da İran'a getirilmiştir.⁴¹ Şah I. İsmail'den sonra yerine geçen oğlu Şah I. Tahmasb dönemi ile birlikte Safevi tarih yazıcılığı önemli bir ivme

³⁵ Özgüdenli, "Tarih", 54-55.

³⁶ İsmail Aka, "Mîrhând", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, (2020), s. 30/156-157.

³⁷ Mensur Sefetgûl, "Tarih Nivisi Der İran Asrê Safevî (Salhayê 1038-1148 h.k)", *Fesname-i İlmi ve Pejuheşi-i Guruhê Tarih*, 1/1, (1388), s. 81.

³⁸ Aydoğmuşoğlu, a.g.m, s. 147.

³⁹ Matthee, a.g.m, s. 187.

⁴⁰ Şeşen, a.g.e, s. 357.

⁴¹ Roger Savory, *Iran Under The Safavids*, Newyork, 1980, s. 30.

kazanmıştır. Şah I. Abbas döneminde ise Safevî tarih yazıcılığı zirve noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde Osmanlılar ve Özbekler ile gerçekleştirilen savaşlar Safevî tarih yazıcılığının gelişmesindeki önemli faktörlerdendir. Elbette Şah I. Abbas'ın İran'da tesis ettiği barış, huzur ve sükunet ortamı da tarih yazıcılığının gelişmesindeki bir başka faktördür. Safevî Devleti'nin Şîîliği resmi mezhep olarak kabul etmesi ile beraber bu dönemde kaleme alınan bir çok eserde Şîî mezhebine önemli ölçüde yer verilmiştir. Şah I. Abbas döneminde zirve noktasına ulaşan tarih yazıcılığı kendinden sonraki süreçleri de etkilemiş ve Safevîlerin son dönemlerine kadar önemli numuneler vermeye devam etmiştir.⁴² Safevîlerin son yüzyılı olan XVIII. yüzyılda Afganların saldırıları ile beraber Safevî Devleti zayıflamış Nâdir Şah-ı Afşar ise güçlenmiştir. Özellikle bu dönemlerde Afgan saldırıları ve Afşarların İran'da yönetimi ele almaları hususu birçok tarih kaynağına konu olmuştur. Bu dönem Safevîlerin en kısa yüzyılı olup söz konusu dönemde çok fazla eser kaleme alınmamıştır.⁴³

İran'da mahallî tarih yazıcılığı ise tarih yazıcılığı çerçevesinde kaleme alınıp, Umumi dünya tarihleri ve hanedan tarihleri ile beraber ilerlemiştir. Bu durum Safevîler devrinde de sürmüştür. Ancak birçok araştırmacı mahallî tarihlerin Safevîler öncesinde yaygın olduğunu ancak Safevîler döneminde fazla yaygın olmadığını belirtse de Safevîler devrinde bu türden önemli telifatlar verilmiştir. Safevî döneminin tarih anlayışını sunan modern müellifler genellikle bu türden bahsetmeyip İran tarih yazıcılığını; Silsile tarihleri, umumi tarihler ve saltanat tarihleri olarak sınıflandırmışlardır. Bu minvalde tarihçi Cihanbahş Sevakıb, Safevîler döneminde yerel hanedanlıkların ortadan kaldırılması ile beraber Safevî çağı müelliflerinin silsile tarihçiliği ve umumi tarihçiliğe yöneldiklerini vurgulamıştır. Sevakıb, yerel hanedanlıkların ortadan kaldırılması ile beraber mahallî tarih yazıcılığının geri plana itildiğini ancak yinede bu dönemde birçok mahallî tarih kitabının yazıldığını vurgulamıştır.⁴⁴

⁴² Sefetgûl, a.g.m, s. 81.

⁴³ Çetin - Dilek, a.g.e, s. 62.

⁴⁴ Cihanbahş Sevakıb, "Berresi-i Caygâh ve Müellifha-i Tarih Nevis-i Mahallî Esr Safevî". *Du Fasname-i Pejuheşname-i Tariha-i Mèhellî-i İnan*, 1/2, (1392), s. 8-9.

Bir coğrafi bölge içerisinde yer alan eyalet, şehir, kasaba, köy veya mahalle tarihlerini konu edinen mahallî veya yerel tarih yazıcılığı, İran tarihinde birçok müellifin ilgisini çekmiştir. Bu türün müellifleri eserlerini kaleme alırken konu edinmiş olduğu şehir veya bölge tarihini İslamiyet öncesi dönemden başlatıp kendi devirlerine kadar getirmişlerdir. Umumi ve silsile tarih yazıcılığında genel olarak savaşlar ve devrin siyasi olayları işlenmiş olup mahallî tarih yazıcılığında ise bir bölge veya şehrin siyasi, iktisadi ve sosyal yaşamı konu edinmiştir. Bu türden kaleme alınan eserlerde, yerel hanedanlıkların siyasi durumları ve merkezi hükümetler ile olan ilişkileri de önemli ölçüde işlenmiştir.⁴⁵ Mahallî tarihleri konu edinen müellifler; kimi zaman yerel hakimlerin teşviki kimi zaman da bu alana duydukları özel ilgiden ötürü eserlerini yazmışlardır.⁴⁶

Safevîler öncesinde özellikle XII. yüzyıla kadar mahallî tarih yazıcılığı genel olarak tabakat türünün etkisinde kalmış ve eserler terâcim-i ahval niteliğinde yazılmıştır. Ancak Safevî dönemi mahallî tarih yazıcılığında ise genel olarak devrin siyasi durumunun yanı sıra yerel hükümetlerin hakim ve valilerine önemli ölçüde yer ayrılmıştır. Bu eserler genellikle Farsça olarak kaleme alınmıştır. Örneğin; Safevîlerde mahallî tarih yazıcılığının en önemli numunelerinden olan Târîh-i Hanî ve Târîh-i Gîlân isimli eserler Gîlân'da hakimiyet kuran al-Keya hakimlerinden önemli ölçüde söz etmiştir. Târîh-i Mâzenderân isimli yapıtta ise bu bölgede hakimiyet kuran birçok hanedanlıktan söz edilmiştir. İhyaü'l-mülûk isimli eserde ise Sîstan hakimlerinden söz edilmiştir. Riyâzü'l Firdevs isimli eserde; Kohgiluyeh, Fars ve Hûzistan şehir tarihlerinin yanı sıra burada hakimiyet kuran yerel hanedanlıklardan önemli ölçüde söz edilmiştir. Bu eserlerin hatırı sayılır önemli bir kısmı yerel hanedanların istekleri doğrultusunda sipariş olarak kaleme alınmıştır. Bu cümleden; Târîh-i Hanî, Riyâzü'l Firdevs, Târîh-i Mâzenderân ve Cami-i Müfidî isimli eserler sayılabilir.⁴⁷

⁴⁵ Meryem Azîzyân, "Nigah-ı Be Tarih Nigari-i Mêhellî Der Dovre-i Safevî: Mûteâla-i Movrid-i Tarih Nigari-i Molla Şeyh Ali-yî Gîlânî Der Ketab-ı Târîh-i Mâzenderân". *Hemayeş-i Milli Tarih Nigari Der İran ve İslam*, ed. Şirzad Khezaî, (Bircend: Kitaphane-i Merkezî ve Merkezê neşr-i Daneşgah-ı Bircend, 1399), s. 343-344.

⁴⁶ Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", *Kadim Akademi SBD*, 3/2, (2019), s. 83.

⁴⁷ Sevakib, a.g.m, s. 10-11.

Safevîler Devrinde Kaleme Alınmış Başlıca Mahallî Tarih Örnekleri

Safevîler öncesi İran'da mahallî tarih yazıcılığı birçok müellifin ilgisini çekmiş ve XI. yüzyıl ile XV. yüzyıllar arasında önemli telifatlar yapılmıştır. Safevîlerin 1501 yılında kurulması ile beraber bu coğrafyada tarih yazılığı kapsamında farklı türlerden eserlerin yazılması devam etmiştir. Bu türlerin içerisinde mahallî tarih yazıcılığı önemli bir yer tutmuştur. Özellikle İran'ın farklı bölgelerinde bulunan yerel hanedanlıklara mensub müellifler bu türe ilgi duymuş ve neticede bölge ile beraber yerel hanedanlıkların tarihlerini de önemli ölçüde yazmışlardır. Bu çağda mahallî tarihler ile ilgilenen müellifler eserlerin kahir ekseriyetini sipariş üzerine kaleme alıp bu eserleri ise yerel hanedanlıkların bey/hakimlerine ithaf etmişlerdir. Böylelikle Mahallî tarihler vasıtasıyla Safevîler dönemi İran'da birçok bölgenin ve şehrin tarihi yazılmıştır. Bu bölge ve şehirler kısaca şöyledir; Kuzeyde; Gîlân ve Mâzenderân, doğuda; Yezd, Kirman ve Sîstan, güneyde; Kohgiluyeh, Fars ve Hûzistan bölgeleridir.⁴⁸ Aşağıda bu bölgeler ile ilgili kaleme alınmış önemli mahallî tarih numuneleri müellifleri ile birlikte kronolojik olarak tanıtılmıştır.

Târîh-i Hânî

Târîh-i Hânî, XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Ali b. Şemseddîn Hacı Hüseyin Lahicî tarafından 1515-1516 yılları arasında yazılmıştır. Bu yapıt İran'ın kuzeyinde bulunan Gîlân bölgesinin 1475-1515 yılları arasındaki 40 yıllık tarihini kapsamaktadır. Müellif, eserini Gîlân bölgesinde hakimiyet kuran Al-Keya hükümdarlarından I. Han Ahmed Han'ın emri ile kaleme almıştır. Lahicî eserinde I. Han Ahmed'in emri ile eseri çok hızlı kaleme aldığını ve her bölümü en fazla üç günde yazdığını belirtmiştir.⁴⁹ Bu değerli tarih numunesi üç bölümden müteşekkil olup bölümleri ise şöyledir;

Birinci bölüm; Sultan Muhammed Han'ın vefatından sonra tahta geçen Sultan Mirza Ali'nin tahta geçtiği sırada bölgede yaşanan hadiseler anlatılmıştır.

⁴⁸ Azîzyân, a.g.m, s. 343-344; Sevakîb, a.g.m, s. 7-11.

⁴⁹ Muhammed Şûrmic, "Berresi Mukayese-i Tarih Nigari-i Ali Lahicî ve Abdülfettah Fumenî". *Fesname-i İlmi-Pejuheşi-i Tarihi İslam* 22/85, (1400), s. 104-105.

İkinci bölüm; Gîlân'da ki dönem olayları ve Sultan Hasan Han dönemi anlatılmıştır.

Üçüncü bölüm; Hz. Ali'nin hilafet dönemleri ve dönem hadiseleri anlatılmıştır. Bu bölümün başka bir konusu ise Sultan Ahmed Han döneminde Gîlân'da yaşanan siyasi olaylardır. Ayrıca eserde Şah I. İsmail'in Gîlân'da bulunduğu dönemlerden de hatırı sayılır bir şekilde söz edilmiştir. Yapıtta Farsça ve Arapça birçok şiir işlenmiş olup dili ise oldukça ağırdır. Bu kitap ilkez Bernard Darn tarafından 1857 yılında Fransa'da yayınlamıştır.⁵⁰ İranlı müellif Âllâme-i Kazvinî ise söz konusu eserin Paris nüshasını 1922 yılında 65 frank ödeyerek satın almış ve esere bazı eklemeler yaparak çap etmiştir. Yapıt sonraki süreçlerde Menuçêhr Sitûdêh tarafından 1973 yılında Tahran'da tashihi yapılarak yayınlanmıştır.⁵¹

Tezkiretü'd-evlîya (Mezarat-ı Kirman)

Safevîler devrinde 925/1519 yılında yazılan *Tezkiretü'd-evlîya* veya *Mezarat-ı Kirman* isimli eser; Kirman şehrinin içtimai durumunun sunulmasından dolayı mahallî tarih yazıcılığı bağlamında önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Eserin müellifi Saêd Mêhrabî Kirmanî, Şeyh Safiyüddîn Bahrezî ile Şeyh Burhâneddin Bahrezî'nin soyundandır.⁵² Müellif eserinde genel olarak Kirman'da yaşamış önemli ilmi ve dini şahsiyetlerin makberleri ile ziyaretgâhlarını anlatmış olup bu önemli zatların hayatları ile ilgili ise önemli malumatlar sunmuştur. Eserde ayrıca bu mezarlar ve türbeler ile ilgili bilgiler verilirken yer yer devrin siyasi ve sosyal durumları da sunulmuştur. Söz konusu eserin yazması merhum Şuaü'l Mülk-i Şirazî Kütüphanesi'nde mevcut olup toplamda 162 varaktan müteşekkil olup nestalik hatı ile yazılmıştır.⁵³

Şerefname (Münşeât)

Şerefname veya bir diğer ismi ile Münşeât olan eser, Ruhullah Lari-i Şirazî (Fetûhî) tarafından XVI. yüzyılda bir münşeât mecmuası olarak yazılmıştır. Bu eser Şerefhan-ı Bitlisi'nin 1597 yılında kaleme almış

⁵⁰ Pekol, a.g.m, s. 101.

⁵¹ Ali b. Şemseddîn Hacı Hüseyin Lahicî, *Târîh-i Hanî*, Tahran, (1352), s. 1-425.

⁵² Sevakıb, a.g.m, s. 16.

⁵³ Saêd Mêhrabî Kirmanî, *Tezkiretü'd-evliya (Mezarat-ı Kirman)*, Tahran, (1330), s. Divom, Hüvdehom, 1-198.

olduğu Şerefname ile karıştırılmamalıdır. Yapıt, genel olarak Fars ve Loristan bölgelerinin resmi yazışmalarını konu etmekle beraber bu bölgelerin tarihi ve coğrafyası ile ilgili de önemli malumatlar sunmaktadır. Eserde genel olarak İbrahim Bey-i Topçubaşı (İbrahim Bey-i Zülkadir) (947/1540-41-962/1554-55), Şah Veli Sultan-ı Zülkadir (Veli Bey-i Tatioğlu), (966/1558-59-978/1570-71) ve Veli Sultan-ı Külhancı-yı Zülkadir Bey'in (978/1570-71-985/1577-78) Fars bölgesindeki hakimiyet dönemleri içerisinde; resmi mektuplar, fermanlar, ahkâmlar ve dilekçeler sunulmuştur.⁵⁴ Yapıt ayrıca h. XI. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan Fars ve Loristan bölgelerinin sosyal, siyasi ve kültürel durumları ile ilgili önemli bilgileri havidir.⁵⁵

Ruhullah Lari-i Şirazî, yapıtını oğlu Şeref lakablı Ali Bey için kaleme aldığından esere *Şerefname* ismini vermiştir.⁵⁶ Müellif eserin yazımı hususunda Hâce Mahmud-u Gâvân'dan oldukça etkilenmiştir. Söz konusu eser bir mukadime, beş makale ve bir hatimeden müteşekkil olup bölümleri şöyledir;

- Mukadime bölümü; Mektupların imla adabına yer verilmiştir.
- Birinci makale; Dilekçelerin yazılış usullerinin yanı sıra 12 resmi mektupdan söz edilmiştir.
- İkinci makale; 26 resmi mektup sunulup bunların muhtevasından söz edilmiştir.
- Üçüncü makale; İkinci makalenin devamı olarak 33 mektuptan daha söz edilmiştir.
- Dördüncü makale; Resmi yazışmalardan 14 mektup sunulmuştur.
- Beşinci makale; 7 resmi mektuptan müteşekkildir.⁵⁷

Söz konusu eserin farklı kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Tahran Meclis Kütüphanesi nr. 8637'de mahfuzdur.⁵⁸ Şerefname (Münşeât) isimli eserin tashih işlemi,

⁵⁴ Sevakıb, a.g.m, s. 20.

⁵⁵ Müctebî Dirayetî, *Fihristegân-ı Nüskheha-i Kheti-i İnan (Fenha)*, Müctebî Dirayetî (Ed), Tahran, (1391), s. 21/20.

⁵⁶ Sevakıb, a.g.m, s. 20.

⁵⁷ Dirayetî, a.g.e, 21/20.

⁵⁸ Rûhullah Münşî Lari Şirazî (Fetuhî), *Münşeât (Şerefname)*, Tahran: Kitabhane-i Meclis-i Şûrâ-i Milli, Nr. 8637, v. 1-169.

Muhammed Bağır Vesûkî, Khedice Êllâmî ve Menuçhêr İzzed Pênah tarafından Tahran'da yapılmıştır.⁵⁹

Târîh-i Selçukyanî-i Kirmân

Târîh-i Selçukyanî Kirmân isimli yapıt Muhammed bin İbrahim tarafından ve 1025/1616-17 senesi dolaylarında kaleme alınmıştır.⁶⁰ Müellif eserinde kullanmış olduğu birçok malumatı m. XII. ve XIII. yüzyıllarda yaşayan Efza ul-Dîn ebû Hamid Kirmanî'nin kaleme almış olduğu ancak günümüze ulaşamayan *Badaü'l Zamân fi vaka-i Kirman* isimli eserden yapmıştır.⁶¹ Dolayısıyla eser taklid kitap formunda tahrir edilmiştir. Yapıt, genel olarak 467/1074-75 ile 619/1222-23 tarih aralığında bilgiler sunmuş olup ana muhtevasını ise Kirman Selçukluları oluşturmaktadır. Eserin müellifi Muhammed bin İbrahim yapıtta soyunun Kirman Selçuklularına dayandığını ve "Hâbis" sadatından olduğunu vurgulamıştır. Müellif bu cümleden ecdadının tarihini kaleme almak istediğini yazmıştır.⁶² Târîh-i Selçukyanî Kirman isimli eser ilk olarak Martinus Theodorus Houtsma tarafından 1886 yılında *Recueil de Textes Relatifs à l'histoire des Seldjucides* ismiyle çap edilmiştir.⁶³ Muhammed İbrahim Bastanî-i Parizî ise 1964 yılında söz konusu eseri *Selçukîyan ve Oğuz Der Kirman* ismiyle Tahran'da çap etmiştir.⁶⁴

İhyâü'l-Mülûk

Eser, Sîstan mahallî hanedanlığının şehzadelerinden olan Melik Şah Hüseyin bin Melik Gıyâseddin Muhammed bin Şah Mahmud-u Sîstanî'ye aittir. Yazar, eserini 1027/1617-18 yılları arasında kaleme almıştır.⁶⁵ Müellif, Sîstan tarihini çok eski dönemlerden başlatarak kendi dönemine kadar getirmektedir.⁶⁶ Söz konusu eser üç bölüm bir mukaddime ve bir hatimeden müteşekkildir. Mukaddime bölümünde dönemin alimleri,

⁵⁹ Dirayetî, *a.g.e*, s. 21/20

⁶⁰ Sevakıb, a.g.m, s. 16.

⁶¹ Mehmet Altay Köymen, "Kirman Selçukluları Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, (1943), s. 127-134.

⁶² Sevakıb, a.g.m, s. 16, 28.

⁶³ Cengiz Kallek, "Houtsma, Martinus Theodorus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (1998), 18/257-258.

⁶⁴ Sevakıb, a.g.m, s. 16.

⁶⁵ Melik Şah Hüseyin-i Sîstanî, *İhyâü'l-Mülûk*, Tahran, (1344), s. 21.

⁶⁶ Sevakıb, *a.g.e*, s. 99.

hadisçileri ve Sîstan Meliklerinin nesebleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Eserin birinci bölümünde Sîstan'ın İslam öncesi tarihinden söz edilip bu dönem de yaşayan İran şahlarına önemli ölçüde yer verilmiştir. Yapıtın ikinci bölümünde ise İslam devrinde Sîstan bölgesi anlatılmıştır. Bu bölümde Saffârîlerin Sîstan Hükümetinden (861-1003) söz edilip Ya'küb b. Leys es-saffârî'nin (ö.879) Sîstan hakimliğine ise önemli ölçüde yer verilmiştir. Eserin üçüncü bölümünde ise Sîstan hakimlerinden Melik Kutbüddîn Muhammed (ö.1419-20) döneminden başlayarak 1618 yılına kadar olan Sîstan tarihinden söz edilmiştir. Kitabın sonuç bölümünde ise XVII. yüzyılın ilk senelerinde Sîstan'da vuku bulan hadiseler anlatılmıştır. Söz konusu eserin bir nüshası 1853-54 yılında Fransız Arthur de Gobineau (1816-1882) için satın alınmış ve bu tarihte İran dışına çıkartılmıştır. Söz konusu nüsha günümüzde Londra Britanya Müzesi Or. 2779'da kayıtlı olup yazmanın bir foto filmi ise 1923 yılında Allâme Muhammed Kazvinî tarafından Tahran'a getirilmiştir. Getirilen bu foto film günümüzde halen Tahran Mili Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Söz konusu eseri Melikü'ş-şuarâ Bahar 1935 yılında tab etmiştir. Daha sonra Menuçêhr Sitûdêh 1965 yılında eserin tashini yapmıştır.⁶⁷

Târîh-i Gilân

Târîh-i Gilân isimli eserin müellifi Abdülfettâh Fumenî olup müellifin hayatı ile ilgi çok fazla malumat bulunmamaktadır. Ancak Gilân'da doğup burada vefat ettiği bilinmektedir. Şah I. Abbas, 1021/1612-13 yılında Safevî Devleti için çalışan birçok ilim adamını görevden almış ve yerlerine ise yeni atamalar yapmıştır. Böylelikle görevden alınan ilim adamlarının yerleri boşalmıştır. Bu minvalde Şah, Fumenî'nin de aralarında bulunduğu üç kişiyi Gilân bölgesinin 14 yıllık mali durumunun belirlenmesi için görevlendirmiştir. Böylelikle Fumenî, Gilân'a gitmiş ve burada kendisine tevdi edilen görevi icra etmiştir. Fumenî, Gilân'da bulunduğu dönemlerde Adil Şah-ı Gilânî (Gârip Şah) Safevî Devleti'ne karşı isyan etmiştir. Müellif böylelikle 1037/1627-28 yılında Irak bölgesine geçmiş ancak daha sonra Irak'tan Fumen bölgesine geri dönünce Gilân'ın 923/1517 - 1037/1628 tarih aralığını kapsayan Târîh-i Gilân isimli eserini kaleme almıştır.⁶⁸ Eser Gilân'ın şehir tarihinin yanı

⁶⁷ Melik Şah Hüseyinî-i Sîstanî, *a.g.e*, s. 19-22.

⁶⁸ Şûrmic, a.e.m, s. 105-106.

sıra burada cereyan eden birçok siyasi olayı havidir. Söz konusu eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Gîlân bölgesinde hüküm sürmüş İshakîye hanedanlığının yanı sıra burada hakimiyet kurmuş birçok hanedanlığa yer verilmiştir. Yapıtın ikinci bölümünde ise; Al-Keya hanedanlarından Han Ahmed Han, Şah Cemşid Han'ın çocukları, Emir Siyaveş Han'ın öldürülmesi olayı ve Astara hakimi Emir Hamza Han-Taliş'in isyanı gibi konular sunulmuştur. Bu bölüm genel olarak Şah I. Abbas döneminde Gîlân'da vuku bulan hadiseleri kapsamaktadır. Müellif ayrıca Safevîler döneminde Gîlân'da mevcut örf ve adetlere de önemli ölçüde yer ayırmıştır.⁶⁹ Söz konusu eser Menuçêhr Sitûdêh tarafından 1970 yılında yayınlanmıştır.⁷⁰

Târîh-i Mâzenderân

Molla Şeyh Ali Gîlânî tarafından 1044/1634-35 yılında kaleme alınan bu eser genel olarak İran'ın kuzey bölgesinde yer alan Mâzenderân bölgesinin tarihini şamildir. Müellif 969/1561-62 yılında Mâzenderân'da dünyaya gelmiş olup kendi deyimiyle tarihçiliğe ilk olarak 1044/1634-35 yılında yani 75 yaşındayken bu eser ile başlamıştır. Hacı Muhammed Ali Eşrefî el-Mâzenderânî, Molla Şeyh Ali Gîlânî'den Mâzenderân ve Gîlân bölgesini anlatan geniş kapsamlı bir eser kaleme almasını istemiş ve Gîlân'de bu talep doğrultusunda söz konusu eserini yazmıştır.⁷¹

Târîh-i Mâzenderân, sade bir dil ile kaleme alınmış bir yapıt olup muhteva olarak ise Mâzenderân bölgesinde cereyan eden olayları içermektedir. Eserde genel olarak insanın yaratılışı, Mâzenderân bölgesinin; hududları, tarihi ve yerel hanedanlıkları konu edinmiştir. Müellif eserini Hacı Muhammed Ali Eşrefî el-Mâzenderânî'nin oğluna atfetmiştir. Bu eser, Şah I. Abbas döneminde kaleme alınmış önemli bir mahallî tarih örneğidir. Yapıtın kaleme alındığı dönemlerde İran'da mahallî hanedanlıklar yavaş yavaş ortadan kalkmış ve bu cümleden Mâzenderân da tıpkı Fars, Horasan ve Azerbaycan bölgeleri gibi merkezi hükümete bağlanmıştır. Molla Şeyh Ali Gîlânî, Şah I Abbas döneminde gerçekleşen bu geçiş dönemine bizzat tanık olmuştur. Söz konusu eserin

⁶⁹ Sevakıb, *a.g.e*, s. 93-94.

⁷⁰ Çetin - Dilek, *a.g.e*, s. 67.

⁷¹ Azîzyân, *a.g.m*, s. 347-348.

günümüzde iki nüshası mevcut olup bu nüshalardan biri Kum Âyettullah Seyyid Şehabeddin Mer'âşî Kütüphanesi'nde diğeri ise Tahran Melik Milli Kütüphanesi'nde mahfuzdur. Menuçêhr Sitûdêh, eserin Kum Âyettullah Seyyid Şehabeddin Mer'âşî Kütüphanesi'nde bulunan nüshasına ulaşamadığını ancak Melik Kütüphanesi'nde mevcut nüshaya ulaştığını ve bu nüshanın burada nr. 6281'de kayıtlı olduğunu vurgulamıştır. Sitûdê, 1973 yılında söz konusu nüshanın tashihi yapmıştır.⁷²

Girk patmut`eants (Tarih Kitabı, Vakâyi-i Sinîn)

Safevîler döneminde Ermeni tarihçiler tarafından kaleme alınan birçok eser mevcut olup bu yapıtlar genel olarak Ermeni halkının Safevî dönemi tarihini şamildir. Bu eserlerden Arakel Davrizhetsi (ö.1670) (Arakel Tebrizî) isimli keşişin 1662 yılında kaleme almış olduğu *Girk' patmut`eants'* diğer adıyla *Tarih Kitabı* veya Farsça olarak *Vakâyi-i Sinîn* adlı eseri Ermenilerin 1602-1662-64? yılları arasındaki Safevîler hakimiyeti altında ki tarihleri ile ilgili malumatlar sunmaktadır. Müellif söz konusu eserinde Osmanlı ve Safevîler ile ilgili önemli sosyal ve mali bilgiler de sunmuştur.⁷³ Arakel Tebrizî kitabında; Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında vuku bulan savaşlar neticesinde Ermenistan ve komşu ülke halklarının oldukça olumsuz etkilendiğini belirtmiştir. Tebrizî, Osmanlı ve Safevî yönetimi altında bulunan Ermenilerin burada yaşadıkları sorunları ve sıkıntılara ise geniş ölçüde yer vermiştir. Bu cümleden; İstanbul'da ki Ermeni toplumu etkileyen iç problemler, Celalî isyanlarının yaratmış olduğu tahribatlar, Osmanlı ve Safevîlerin koymuş olduğu fahiş vergiler neticesinde Ermeni toplumunun yaşamış olduğu sıkıntılar ve Osmanlı ile İran sultanlarının soy ağaçlarına yer verilmiştir. Eserde ayrıca Ermenistan'da bulunan manastır ve kiliselerin yanı sıra Ermenistan'ın kültürel ve edebi durumu ile ilgili de önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra XVII. yüzyılda meydana gelen Van ve Tebriz depremleri ile İstanbul'da gerçekleşen büyük yangın ile ilgili de önemli bilgiler mevcut olup Yahudiler ve Sebetay Sevi ile ilgili de önemli bilgiler barındırmaktadır. Söz konusu eser 1669 yılında Ermenice olarak Amsterdam'da basılmıştır. Eserin ikinci ve üçüncü baskıları ise

⁷² Molla Şeyh Ali Gilânî, *Târîh-i Mâzenderân*, Tahran, (1352), s. Mukaddime:1-16, 1-142: Sevakıb, a.g.m, s. 12-13.

⁷³ Sevakıb, a.g.e, s. 103-104.

1884 ve 1896 yıllarında Vağarşapat-Etchmiadzin’de yayımlanmıştır.⁷⁴ Son olarak yapıtı George A. Bournoutia, *Book of History* adıyla 2005 ile 2010 yıllarında California-Costa Meza’da İngilizceye çevirmiştir.⁷⁵

Târîh-i Mîr Timur (Târîh-i Hanedan-ı Mer’âşî-i Mâzenderân)

Târîh-i Mîr Timur veya diğer adıyla Târîh-i Hanedan-ı Mer’âşî-i Mâzenderân isimli eser Safevî çağıının önemli müelliflerinden Mîr Timur Mer’âşî’ye aittir. Müellif Mâzenderân bölgesini de bir dönem yöneten Mer’âşî (Mar’âşî) hanedanına mensup olup Seyyîd Kıvâmüddîn Mer’âşî’nin ise torunlarından.⁷⁶ Mîr Seyyîd Zahrüddîn bin Nasîrüddîn Mer’âşî’ye ait olan *Târîh-i Taberistan ve Rûyan Mâzenderân* isimli kroniğin ön söz kısmında Âyetullah Şehâbeddin Mer’âşî-yi Necefî gibi bazı önemli şahsiyetler değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Âyetullah Şehâbeddin Mer’âşî-yi Necefî burada ailesinin şeceresini vermiş ve Mer’âşîlerin soyunun Ebî’l Hasan Ali el-Mer’âşî’ye dayandığını belirtip bu zatın mezarının ise Maraş şehrinde olduğunu vurgulamıştır.⁷⁷ Bazı kaynaklarda ise bu zatın isminin Ali bin Abdullah Tâlebî el-Mer’âşî olduğu ve Mer’âşîlerin Hüseyinî sâdâtından sayıldıkları vurgulanmıştır. Ali bin Abdullah Tâlebî el-Mer’âşî hicri 251 yılında Dai Kebir Hasan bin Zeyd’in müritlerinden olup hicri 300’lü yıllarda devrin hakimleri tarafından kendisine Suriye ve Türkiye sınırlarında bulunan Maraş bölgesinin hakimliği verilmiştir.⁷⁸ Bazı bilgilerde ise söz konusu Mer’âş/Maraş bölgesinin Musul civarında bulunduğunu başka bir görüşe göre ise Mer’âş/Maraş isminin bir kale adı olduğu ve Ermenistan ile Diyarbakır arasında vaki olduğu belirtilmiştir. Neticede Mer’âşiler tarihsel süreç içerisinde birçok kola ayrılmış ve İran’ın önemli bölgelerine göç etmişlerdir. Bu hanedanlık özellikle h. VIII. ve X. yüzyıllarda Mâzenderân, İsfahan, Şüşter ve Kazvinde Mer’âşî/Mar’âşî

⁷⁴ Encyclopædia Iranica, (Arak’el of Tabriz) www.iranicaonline.org (Erişim 20 Haziran 2024).

⁷⁵ Arak’el of Tabriz, *a.g.e*, s. 1-636: Chicago University (CU), “Zakaria of Kanaker”, (Erişim 20 Haziran 2024).

⁷⁶ Sevakib, a.g.m, s. 13.

⁷⁷ Mîr Seyyîd Zahrüddîn bin Nasîrüddîn Mer’âşî, *Târîh-i Taberistan ve Rûyan Mâzenderân*, Tahran, (1345), s. Mukaddime: Çihêl.

⁷⁸ Habîbullah MÊhduyî, *Heyat-ı Siyasi, İctimai, Mezhebi ve Ferhengi Hanedan-ı Mer’âşî, Ez Zûhur Ta Sûkut-ı Safeviye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kazvin 1395, s. 16-17.

hanedanlıkları olarak ta bilinen mahallî hükümetler kurmuşlardır.⁷⁹ Mer'aşilerin soyu on iki imamlardan İmam Seccad'a ve oradan ise Hz. Ali'ye ulaşmaktadır. Şî mezhebine tabi olan Mer'aşî hanedanlığının bazı önemli şahsiyetleri şöyledir; Mîr Kıvâmüddin Mer'aşî, Kadı Nurullah Şüşterî, Mîr Necmeddin Mahmud Mer'aşî Şüşterî, Mirza Muhammed Davud Mer'aşî Safevî ve Âyetullah Seyid Şehâbeddin Mer'aşî Necefî'dir.⁸⁰ Yukarıda beyan edilen bilgiler ışığında, İran'ın önemli bölgelerinde hükümetler kuran Mer'aşî/Mar'aşî hanedanlığının anavatanlarının günümüzde Türkiye sınırları dahilinde bulunan Kahraman Maraş şehri olduğu ve Mer'aşî/Mar'aşî kelimesinin buradan türemiş olabileceği kuvvetli bir ihtimal olarak göze çarpmaktadır.

Mer'aşî hanedanlığı ile ilgili günümüze ulaşan iki eser mevcut olup bunlardan ilki Mir Zahir al-Dîn Mer'aşî'nin kaleme almış olduğu *Târîh-i Taberistan ve Rûyan ve Mâzenderân* isimli eserdir. Bu eserin önemli bir kısmı Seyyîd Kıvâmüddin Mer'aşî ile Mer'aşî hanedanlığına ayrılmıştır. Müellif, Mer'aşî hanedanlığını 881/1476-77 yılına kadar olan 121 yıllık sürecini kaleme almıştır. Mir Timur Mer'aşî ise, Mir Zahir al-Dîn Mer'aşî'nin kaleme almış olduğu *Târîh-i Taberistan ve Rûyan ve Mâzenderân* isimli eseri 881/1476-77 yılından 1075/1664-65 yılına kadar getirmiştir. Eserin kahir ekseriyeti İran'ın kuzey bölgelerinde hüküm sürmüş olan Mer'aşî hanedanlığı tarihini havidir. Yapıtta İran'ın Kuzey bölgeleri de hatırı sayılır ölçüde tanıtılmıştır. Eserin üzerinde müellif Mîr Timur'un oğlu olan Ebû Tarab Bey tarafından *Târîh-i Mîr Timur Aliyyü'l-râhman* yazılmıştır. Yapıtın günümüzdeki tek nüshası Yezd Vezirî Kütüphanesinde mahfuzdur. Ancak yazmanın bir foto filmi daha sonraları Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesine ulaştırılmıştır. Bu önemli eserin tashih işlemini Menuçêhr Sitûdêh 1977 yılında gerçekleştirmiştir.⁸¹

Hulâşatü't-Buldan

Eserin Müellifi, Safiyyüddîn Muhammed bin Muhammed Haşim Hüseyinî Kummî, Hulâşatü't tevârih ve Gülistân-ı Hüner gibi eserlerin de

⁷⁹ Mesud Veli Êreb, "Sâdât-ı Mer'aşî-i Şüşter Der Esr-ı Timuryan ve Safevîyân", *Tarihname-i Harezmi - Fezlname-i İlmî – Tekhesüsî*, 3, Payiz 1394, s. 156.

⁸⁰ Mêhduyî, a.g.t, s. 17-18.

⁸¹ Mîr Timur Mer'aşî, *Târîh-i Mîr Timur (Târîh-i Hanedan-ı Mer'aşî-i Mâzenderân)*. Tahran, (1364), s. Mukaddime, 9-11.

yazarı olan Kadı Ahmed Kummî'nin (ö.1606) torunudur. Müellif Hulâşatü't-buldan isimli şehir tarihi mahiyetli yapıtını 1079/1668-69 yılında kaleme almıştır. Bu eser Şîî tarihi için oldukça değerli bir kaynaktır. Müellif bu yapıtında genel olarak Şîî mezhebi için önemli sayılan; Kum, Mekke, Medine, Abe,⁸² Kaşan, Kûfe, Kerbela ve Necef'in şehir tarihlerini ve bu şehirlerin coğrafyaları ile ilgili malumatlar sunmuştur. Ancak Müellifin hakkında derinlemesine bilgiler sunduğu şehir ise Kum Şehridir. Söz konusu eser sekiz bölümden müteşekkil olup yukarıda söz edilen şehirlerin herbiri bir bölüm başlığı altında kaleme alınmıştır. Müellif yapıtın başında Meşhed şehri ile ilgili özel bir bölüm oluşturduğunu ve onuncu bölümde paylaşım yaptığını vurgulasa da eserin hali hazır günümüze ulaşan nüshalarında bu bölüm mevcut değildir. Bu bilgiler dışında kitapta, Şîî inancı için önem arz eden Gadîr-i Hum hadisesi ile ilgili birçok bilgi mevcuttur. Eser kendisinden önce yazılan birçok esere ise atıfta bulunmuştur. Yapıtın bir nüshası Britanya Müzesi Qr.8375 numarada mahfuzdur. Söz konusu eser Müderris Tabatabai tarafından 1396 yılında Kum'da neşredilmiştir.⁸³

Cami'i Müfidî

Cami'i Müfidî isimli eser, Muhammed Müfid Müstevfî Bafkî olarak ta bilinen Muhammed Müfid bin Necmeddîn Mahmud bin Habîbullah Yezdî tarafından kaleme alınmıştır. Müellifin kesin doğum tarihi bilinmemekle beraber bir diğer eseri olan *Mecâlis-i Mülük* isimli yapıtını ise 1052/1642-43 yılında kaleme almıştır. Müstevfî, 1077/1666-67 yılından itibaren dört yıl boyunca Yezd şehrinin hazinedarlığını üstlenmiştir. Bu görevi neticesinde Müstevfî lakabı ile ünlenmiştir. Bu cümleden müellifin XVII. yüzyılda dünyaya geldiği ve yetmişli yaşlarda vefat ettiği tahmin edilmektedir. Eser, Safevîlerin emri ile kaleme alınmış olup Safevîler ve Şah Süleyman'dan ise önemli ölçüde söz etmiştir. Müstevfî, söz konusu eserinin ilk cildini 1079/1668-69 yılında yazmaya başlamıştır. Bu ciltte toplamda yedi makale mevcut olup Makedonyalı İskender döneminden Cihan Şah-ı Karakoyunlu (1438-

⁸² Abha?

⁸³ Safiyüddîn Muhammed Kummî, *Hulâşatü't-buldan*, Kum, (1396), s. 1-319.

1467) dönemine kadar olan Yezd tarihi anlatılmıştır.⁸⁴ Söz konusu eserin birinci cildinde yer alan yedi makale şöyledir;

Birinci makale; Makedonyalı İskender devri Yezd tarihi sunulmuştur.

İkinci makale; Sasaniler devrinde Yezd şehrinin sınırları ve bu sınırlar dahilindeki kasabalar tanıtılmıştır.

Üçüncü makale; Emevîler ve Abbâsîler devrinden Selçuklular dönemine kadar olan Yezd tarihi anlatılmıştır.

Dördüncü Makale; Sultan Celaleddîn Melikşah devrinde Yezd'de vuku bulan olaylar beyan edilmiştir.

Beşinci makale; Atabeyler devri Yezd tarihi sunulmuştur.

Altıncı makale; Muzafferîler ve Emir Timur'un ilk dönemleri anlatılmıştır.

Yedinci makale; Emir Timur dönemi anlatılmıştır.⁸⁵

Cami'i Müfidî adlı eserin ikinci cildi ise Karakoyunlu Cihan Şah (1467) döneminden başlanarak Şah Süleyman-ı Safevîye (ö.1694) devrine kadar olan Yezd tarihini havidir. Söz konusu cildin üzerinde Şah Süleyman'ın ismi yer almış olup İskender Bey-i Türkmen'in *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî* isimli eserinden ise birçok alıntı yapılmıştır. Yapıtın üçüncü cildinde ise Cami'i Müfidî'nin en önemli cildi olup Yezd'de bulunan aşiretler ve şairler önemli ölçüde tanıtılmıştır. Bu cild 1082/1671-72 ile 1090/1679-80 yılları arasında yazılmış olup toplamda beş makale ve bir hatimedden müteşekkildir.⁸⁶ Bu cildin kısımları ise şöyledir;

Birinci makale; Vezirler, müstevfîler, minbaşılar ve yüzbaşılardan söz edilmiştir.

İkinci makale; Hakimler, tabibler ve şairler konu edinmiştir.

Üçüncü makale; Aşiretler ve imamzadelerden söz edilmiştir.

⁸⁴ Zeynelî - Pîrmuradîyan, a.g.m, s. 114-116.

⁸⁵ Peyam Şemseddîn, "Derengî Ber Negereş ve Nigareş-i Muhammed Müfid Müstevfi Bafkî Der Cami'i Müfidî", *Feslnama-i Ferhengî İctimai Ferhengê Yezd*, 2/5, (1399), s. 82.

⁸⁶ Zeynelî - Pîrmuradîyan, a.g.m, s. 114.116.

Dördüncü makale; Yezd'de bulunan akarsular, hankahlar, mescidler, medreseler, ziyaretgâhlar ve ribâtlar tanıtılmıştır.

Beşinci makale; Yezd'de vuku bulunan olayların yanı sıra müellif kendi durumu ile ilgili bilgiler paylaşmıştır.⁸⁷

Cami'i Müfidî, Yezd tarih ve coğrafyasını anlama hususunda önemli bir kaynaktır. Eserin yazıldığı dönemde Yezd şehrinde 17 mahalle mevcut olup müellif bu mahalleleri bizzat inceleyip burada bulunan cami, medrese ve doğa harikalarına eserinde önemli ölçüde yer vermiştir. Söz konusu eser, Zerdüştlük inancı ile Yezd'de bulunan Zerdüş t mabedlerinden de hatırı sayılır bir ölçüde bahsetmiştir.⁸⁸

Eserin birinci cildinin günümüze ulaşan tek bir nüshası mevcut olup bu nüsha Paris Milli Kütüphanesi nr. 103'te kayıtlıdır. Yapıtın ikinci cildi ise Britanya Müzesi Or.1963 numarada kayıtlı olup bir başka nüshası ise Hindistan Haydarâbâd Salarceng Kütüphanesi'nde mahfuzdur. Eserin üçüncü cildinin ise yaklaşık olarak yirmi nüshası dünyanın farklı kütüphanelerinde perakende olarak yayılmıştır.⁸⁹

Riyâzü'l Firdevs-i Hânî

Muhammed Mîrek bin Mesûd el-Hüseynî Münşî tarafından 1082/1671-72 yılında kaleme alınan eser İran'ın güneyinde yer alan Hûzistan, Kohgiluye ve Fars bölgelerinin şehir tarihlerini konu edinmiştir. Muhammed Mîrek, Kohgiluye Beylerbeyi Muhammed Zaman'a yakın durmuştur. Böylelikle müellif Muhammed Zaman'ın Münşii olmuştur. Söz konusu eser bir giriş, on iki bölüm, yirmi dört alt başlık ve bir hatimeden müteşekkil olup İslam öncesi İran tarihinden başlayıp Şah Süleyman-ı Safevîye (ö.1694) dönemine kadar sürmektedir.⁹⁰ Riyâzü'l Firdevs'de, Hûzistan, Kohgiluye ve Fars bölgeleri tarihinin yanı sıra umumi İran tarihi de ele alınmıştır.⁹¹ Eserin mukadime bölümünde; söz konusu bölgelerin coğrafyaları anlatılmıştır. Kitabın

⁸⁷ Şemseddîn, a.g.m, s. 84.

⁸⁸ Zeynelî - Pîrmuradîyan, a.g.m, s. 116.

⁸⁹ Şemseddîn, a.g.m, s. 84.

⁹⁰ Sevakib, a.g.m, s. 19-20.

⁹¹ Sevakib, a.g.e, s. 100.

sonuç kısmında ise zikredilen bölgelerde yaşayan edip, şair ve alimlerden söz edilmiştir.⁹²

Târîh-i Zakeria-i Şemmas

Yapıt, Zakaria Le Diacre (Zakaria of Kanaker) (1627-1699) isimli Ermeni bir tarihçi tarafından kaleme alınmıştır (ottomanhistorians.uchicago.edu). Söz konusu eser, İran'ın kuzey batı bölgesinde yaşanmış olayları içermekte olup burada yaşayan Ermeniler ile ilgili ise önemli bilgileri havidir.⁹³ Müellif söz konusu eserin önemli bölümlerini efsanevi hikayeler bağlamında sunmuş olup bu hikayelerin ve olayların bazılarını büyük annesinden duyduğunu bazılarını ise bizzat tanık olduğu vurgulamıştır. Yapıtta ayrıca Safevî şahları ile ilgili birçok olumsuz rivayet de mevcuttur. Müellif bu minvalde Şah Süleyman'ı anlatığı bölümünde onu; Annesi, kız kardeşi ve oğlunu öldürmekle suçlamıştır.⁹⁴ Eser aynı zamanda Sabetay Sevi Hareketi hakkında bilgi veren birkaç kaynaktan biridir. Bu önemli mahallî tarih numunesi, Brosset tarafından 1876 yılında St. Petersburg'da Fransızcaya, M. Darbinian-Melikian tarafından ise 1969 yılında Moskova'da Rusçaya çevrilmiştir. Bu yapıt son olarak 2004 yılında G. Bournoutian tarafından Californiya-Costa Mesa'da İngilizceye çevrilmiştir.⁹⁵

Tezkire-i Safevîye-i Kirman

Tezkire-i Safevîye-i Kirman isimli eser Mir Muhammed Said Meşizî (Berdesirî) tarafından kaleme alınmış olup genel olarak Safevîlerin son dönemlerinde Kirman'da gerçekleşen siyasi olayları kapsamaktadır.⁹⁶ Mir Muhammed Said Meşizî, Kirman'da yaklaşık olarak 50 yıl bulunmuş ve bu süre zarfında buradaki mahallî hakim ve vezirlerin münşiliğini yapmıştır. Meşizî, bu göreve 1672 yılında Kirman'da Safevîleri temsilen bulunan vezirin münşiliğini yaparak başlamıştır. İranlı tarihçi Cihanbahş Sevakıb, müellifin doğumunun muhtemelen 1633 yılı olduğunu ölümünün ise XVII. yüzyılın sonlarında olduğunu yazmıştır. Meşizî, Tezkire-i Safevîye-i Kirman adlı eserini münşiliği esnasında kaleme almış

⁹² Sevakıb, a.g.m, s. 20.

⁹³ Çetin - Dilek, a.g.e, s. 68.

⁹⁴ Sevakıb, a.g.e, s. 104-105.

⁹⁵ Chicago University (CU), "Zakaria of Kanaker", (Erişim 20 Haziran 2024).

⁹⁶ Çetin - Dilek, a.g.e, s. 67.

olup yapıtın kahir ekseriyetini ise 1672-1692 yılları arasında yazmıştır. Müellif bu eserinde genel olarak şehrin siyasi yapısı ile ilgili bilgiler sunmuştur. Ayrıca Kirman'ın siyasi tarihinin yanı sıra birçok sosyal konular ve şehirde icra edilen geleneksel sporlarla ilgili de teferruatlı bilgiler sunulmuştur.⁹⁷ Müellif eserinin siyasi olaylarını anlattığı bölümlerde bu hadiselerin vuku bulduğu tarihleri ise özenle vermiştir. Bu yapıt Bastanî-i Parizî tarafından 1990 yılında Tahran'da neşredilmiştir.⁹⁸

Sonuç

Safevîler, 1501 yılında Şah I. İsmail tarafından Şîî mezhebi temelinde merkezi bir devlet olarak kurulmuştur. Böylece İran coğrafyasında Şîîlik hızla yayılmıştır. Ancak yeni kurulan bu devletin siyasi, sosyal ve kültürel olarak hakim olması ise hemen gerçekleşmemiştir. İran'da Şîî otokratik bir devletin kurulması neticesinde bazı ilim erbabı şahsiyetler buralardan göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göçler neticesinde Safevîlerin ilk dönemine dair eserler sınırlı kalmış ancak daha sonraki süreçlerde birçok müellif tarafından önemli eserler kaleme alınmıştır.

Safevî Devleti, tarih yazımı bağlamında; Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi devletlerin mirasını devralarak şekillenmiştir. Bu nedenle Safevî devri müellifleri, bu mirasın etkisiyle kendi dönemlerini yazarken geçmiş tarih yazım geleneğini sürdürmüşlerdir. Çalışmanın temel konusunu oluşturan Safevî devri mahallî tarih yazıcılığı geleneği de Safevîlerin kurulması ile beraber birçok müellifin ilgisini çekmiştir. Safevî öncesi İran'da birçok mahallî hanedanlık bulunmakta olup bu yerel hanedanlıkların tarihleri devrin müellifleri tarafından kaleme alınmıştır. Bu gelenek Safevîler döneminde de sürmüş olup henüz devletin ilk yüzyılı olan XVI. yüzyılda birçok mahallî tarih kitapları telif edilmiştir. Safevîler devrinde İran coğrafyası dahilinde perakende olarak yayılan birçok mahallî hanedanlık bulunmaktaydı. Buralarda yaşayan ve genellikle mahallî hanedanlıklara mensup kişiler tarafından bu bölgelerin tarihleri kaleme alınmıştır. Bazen de Merkezi Safevî Devleti tarafından gönderilen bürokratlar

---

⁹⁷ Sevakıb, *a.g.e*, s. 95.

⁹⁸ Mir Muhammed Said Meşizî (Berdesirî), *Tezkire-i Safeviye-i Kirman*, Tahran, 1369, s. 1-769.

tarafından yerel hanedanlıkların tarihi yazılmıştır. Kaleme alınan bu yapıtların önemli bir kısmı burada hüküm süren hanedanlıkların hakimleri tarafından bir kısmı ise Safevî şah ve vezirleri tarafından sipariş üzerine yazılmışlardır.

Safevî devri yerel tarihleri içerik ve kapsam bakımından sınırlıdır. Bu eserler çoğunlukla mahallî hakimlerin sülale tarihlerinin yanı sıra yazıldıkları bölgenin sosyal, kültürel ve iktisadi durumlarını sunmuşlardır. Ayrıca bu eserlerde merkezi hükümet ile mahallî hanedanlıkların ilişkilerine önemli ölçüde yer verilmiştir. Mahallî tarih müellifleri bir bölge ile sınırlı tarihleri sunarken genel olarak hakim bir anlatım sergilemişlerdir. Çünkü bu müellifler bildikleri ve buldukları sınırlı coğrafyaları anlatmışlardır. Bu anlatımlarda buralarda bizzat tanık oldukları olayları ve bu olayların geçtiği yerlerin isimlerini ise tam olarak vermeye gayret göstermişlerdir. Bu yazarlar eserlerini kaleme alırken kendilerinden önce yazılan mahallî tarih kitaplarına ise önemli ölçüde yer vermişlerdir. Bu durum, müelliflerin büyük bir birikimle eserlerini kaleme aldıklarını göstermektedir.

Kaynakça

Aka, İsmail. "Mîrhând". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/156-157. Ankara:TDV Yayınları, 2020.

Ali b. Şemseddîn Hacı Hüseyin Lahicî. *Târîh-i Hanî*, Tahran 1352/1973.

Arak'el of Tabriz. *Book of History*, Costa Mesa-California 2010.

Aydoğmuşoğlu, Cihat. "Safevi Tarih Yazıcılığı ve Safevi Çağı Kronikleri". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1, (2019), 143-164.

Azîzyân, Meryem, "Nigah-ı Be Tarih Nigari-i Mèhellî Der Dovre-i Safevî: Mûteâla-i Movrid-i Tarih Nigari-i Molla Şeyh Ali-yî Gîlânî Der Ketab-ı Târîh-i Mâzenderân". *Hemayeş-i Milli Tarih Nigari Der İran ve İslam*, ed. Şirzad Khezâî, 342-359. Bircend: Kitaphane-i Merkezî ve Merkezê neşr-i Daneşgah-ı Bircend, 1399/2020.

Başçı, Veysel. "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. yy.]", *Kadim Akademi SBD*, 3/2. (2019), 63-114.

Çetin, Altan - Dilek, Kaan. *Safevi Tarihi* Ankara 2017.

Çetin, Osman. "İbn Zebâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/458. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Demir, Mustafa. "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34, (2007), 255-273. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat665>

Dirayetî, Müctebî. *Fihristegân-ı Nüskheha-i Kheti-i İran (Fenha)*, Tahran 1391/2012.

Éreb, Mesud Veli. "Sâdât-ı Mer'âşî-i Şüşter Der Esr-ı Timuryan ve Safevîyân" *Tarihname-i Harezmi - Fezname-i İlmi – Tekhesusî*, 3, (Payız 1394/2015), 154-170.

Gedik, Ümit. "IX-X/XV-XVI Yy. İran Tarih Yazıcılığı", *Nüsha*, 17/45, (2017), 35-50. <https://doi.org/10.32330/nusha.351664>

Gündüz, Tufan, "Şah İsmail", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/253-255. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen. *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, 4/1, Ankara 2019.

Kallek, Cengiz. "Houtsma, Martinus Theodorus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1998

Köymen, Mehmet Altay. "Kirman Selçukluları Tarihi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, (1943), 127-134. https://doi.org/10.1501/Dtcfder_0000000432

Matthee, Rudi. "Safevî İrânı Bir İmparatorluk Muydu?". Çev. İlker Külbilge. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2017), 179-208. <https://doi.org/10.30517/cihannuma.373252>

MÊHDUYÎ, Habîbullah. *Heyat-ı Siyasi, İctimai, Mezhebi ve Ferhengi Hanedan-ı Mer'âşî, Ez Zûhur Ta Sûkut-ı Safeviye*, Yüksek Lisans Tezi, Kazvin 1395/2016.

Melik Şah Hüseyinî-i Sîstanî. *İhyâü'l-Mülûk*, Tahran 1344/1965.

Mir Muhammed Said Meşizî (Berdesirî). *Tezkire-i Safeviye-i Kirman*, Tahran 1369/1990.

Mîr Seyyîd Zahîrüddîn bin Nasîrüddîn Mer'âşî. *Târîh-i Taberistan ve Rûyan Mâzenderân*, Tahran 1345/1966.

Mîr Timur Mer'âşî. *Târîh-i Mîr Timur (Târîh-i Hanedan-ı Mer'âşî-i Mâzenderân)*. Tahran 1364/1985.

Molla Şeyh Ali Gîlânî. *Târîh-i Mâzenderân*, Tahran 1352/1973.

Nûzerî, İzzetullah. *Târîh-i İctimai-yi İran-Ez Ağaz Ta Meşrutiyeye*. Tahran 1381/2002.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Tarih". 40/54-58. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011

Pekol, Fatih. "XVI. Yüzyılda Safevîler'de Tarih Yazıcılığı ve Bu Dönemde Kaleme Alınmış Eserler". *Anasay Dergisi*, 10, (Kasım 2019), 79-106. <https://doi.org/10.33404/anasay.650145>

Piyadeoğlu, Cihan. "Büyük Selçuklular (1040-1157) Hakkında Bilgi Veren Kaynaklar", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, İstanbul 2021.

Rûhullah Münşî Lari Şirazî (Fetuhî) *Münşeat (Şerefname)*. Tahran (?), Kitabhane-i Meclis-i Şûrâ-i Milli, 8637.

Saêd Mêhrabî Kirmanî. *Tezkiretü'd-evliya (Mezarat-ı Kirman)*, Tahran 1330/1951.

Safiyüddîn Muhammed Kummî. *Hulâşatü't-buldan*, Kum 1396/2017.

Savory, Roger, *İran Under The Safavids*, Newyork, 1980.

Sefetgûl, Mensur. "Tarih Nivisi Der İran Asrê Safevî (Salhayê 1038-1148 h.k)". *Feslname-i İlmi ve Pejuheşi-i Guruhê Tarih*, 1/1, (1388/2009), 65-84.

Sevakıb, Cihanbahş. "Berresi-i Caygâh ve Müellifhayı Tarih Nevisî-i Mahallî Esr Safevî". *Du Faslname-i Pejuheşname-i Tariha-i Mêhellî-i İran*, 1/2, (1392/2013) 6-29.

Sevakıb, Cihanbahş. *Târîh-i Nîgârî-yi Asre Safevî ve Şinakht-ı Menâbiğ ve Meâhiz*. Şiraz 1380/2001.

Spuler, Bertold. "Tekvinê Tarih Negarî Der İran", *Tarih Negarî Der İran*, Tercüme ve Tedvin. Yakup Ajend, Tahran, 1360/1981.

Sümer, Faruk. "Abbas I". 1/17-19. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Sümer, Faruk. "Akkoyunlular". 2/270-274. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Sümer, Faruk. *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara 1976.

Şemseddîn, Peyam. "Derengî Ber Negereş ve Nigareş-i Muhammed Müfid Müstevfi Bafkî Der Cami'i Müfidî", *Feslnama-i Ferhengî İctimai Ferhengê Yezd*, 5, (1399/2020), 81-106.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul 1998.

Şûrmic, Muhammed. "Berresi Mukayese-i Tarih Nigari-i Ali Lahicî ve Abdülfettah Fumenî". *Feslname-i İlmi-Pejuheşî-i Tarihi İslam*, 22/85, (1400/2021), 100-130.

Taşagıl, Ahmet. "Hüseyin Mirza". 19/1-2. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Taurî, İsmail - Gendomanî, Maksud Ali Sadık. "Tehavûlat Tarih Nigarî-i Mêhellî-i İran Der Dovreyê Selçûkî", *Pejuheşname-i Tariha-i Mêhellî-i İran*, 6/2, (1396/2017), 205-227.

Türkoğlu, İsmail. "Şeybânîler". 39/45-47. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, 6/1, Ankara 1988.

Woods, John E., *Akkoyunlular*, İstanbul, 1993.

Zeynelî, Behmen - Pîrmuradiyan, Mustafî. (1393), “Tahlil ber Tetevvur-i Tarih Negarî-i Mèhellî-i Yezd (Ez Ağaz ta Payan Asr Safevîye)”, *Du Faslname-i Pejuheşname-i Tariha-i Mèhellî-i İran*, 3/5, (1393/2014), 102-120.

İnternet Kaynakları

Encyclopædia Iranica, (Arak’el of Tabrîz). (Erişim 20 Haziran 2024).
<https://www.iranicaonline.org/articles/arakel-of-tabriz-armenian-historian>

Arak’el of Tabriz, *Book of History*, 1-636: Chicago University (CU), “Zakaria of Kanaker”, (Erişim.20.Haziran)
<https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/zakaria-kanaker>

Extended Abstract

The Safavid State was founded in 1501 by Shah Ismail I in Tabriz based on the belief of the twelve imams. This new state, which adopted the Twelve Imam Shi'ism, was established between two powers based on Sunni belief, the Uzbeks in the east and the Ottoman Empire in the west. Of course, this state, which was established between these two powers, followed a number of policies in order to remain strong internally and externally. In this context, during the reign of Shah Ismail I, many political and military activities were carried out inside and outside the country. However, in the battle of Chaldiran, which took place between the Ottoman Empire and the Safavid Empire, the Safavids suffered a heavy defeat. As a result of this defeat, the Ottoman Empire entered the important points of the Safavid State. Shah Tahmasb I, who took the throne after Shah Ismail I, followed in his father's footsteps and engaged in many internal and external struggles. Thus, he also got into many fights with the Ottoman Empire. During the reign of Shah Abbas I. who ascended the Safavid throne at the end of the 16th century, the Ottoman Empire had established considerable control over the Safavids. However, with the accession of Shah Abbas I to the throne, the Safavids began a significant rise. Shah Abbas I made important changes within the state in order to ensure the authority of the state and put an end to the political activities of some local dynasties. In this direction, he also broke the administrative influence of many Turkmen tribes. As a result, central authority was significantly strengthened during the reign of Shah Abbas I. for all these reasons, the reign of Shah Abbas I. was characterized as the golden age of the Safavids. In the last period of the Safavids, the Afghans and the Safavid State fought a significant war. This period was a period of chaos especially for Iran. The most important Safavid shah of this period was Shah Sultan Hussein. Due to the wars and defeats in this period, the Safavid central authority was significantly weakened. The Afghans' attacks on the Safavids increased during this period. The Ottoman Empire took sides with the Safavids against the Afghans during this period. However, this rapprochement was not enough and in the end Shah Hussein surrendered Isfahan and the shahdom to the Afghans and was himself captured by the Afghans. As a result, Shah Sultan Hussein was killed in 1726. After Shah Sultan Hussein, chaos prevailed in Iran, but important developments took place with the emergence of Nadir Shah-i Afshar, one of the most important commanders of this period, on the stage of history. After Shah Sultan Hussein, Shah Tahmasb II. and Shah Abbas III. succeeded to the Safavid throne respectively. However, Nadir Shah-e Afshar, who became more powerful in Iran, deposed Shah Abbas III. in 1736 and thus started the Afshar era in Iran.

After presenting this brief history of the Safavids, it is thought that it would be useful to address the issue of Safavid historiography, which constitutes one of the main contents of the study. It can be said that there was no strong historiography in pre-Islamic Iran. Especially until the 10th century, Persian historiography in Iran remained under the influence of Arabic. Therefore, the works written in this period were written in Arabic. However, by the 10th century, Persian historiography gradually began to emerge with the Samanids. This tradition continued in Iran during the Ghaznavids and Seljuks. However, the most important factor in the development of Persian historiography in Iran was the effective use of Persian by the local dynasties here. The first important example of Persian historiography, which tried to get rid of the influence of Arabic, is al-Tabari's *Tārīhu al-umam wa'l-mulūk*. Since then, Persian historiography has been classified into three types: special histories, general histories and city histories. In the Seljuk period, many important works were written within the scope of historiography. In this period; examples were given in the context of *tabakat* works, general histories, special histories and city and regional histories. In this period, many writers were particularly interested in local historiography. During the Seljuk period, authors generally made considerable efforts to write their own city and regional histories. After this period, especially during the Mongol period, Persian historiography gained momentum and became widespread throughout Iran. This situation continued in the Timurid period.

Persian historiography made a significant progress in the Safavid period. The most important reason for this is the importance attached to Persian historiography by the states that dominated Iran before the Safavid period. However, the Safavids could not utilize this accumulation left as a legacy to them at the beginning of the 16th century. In this new state, which was established within the framework of Shi'ism, there were many scholars and penmen with different beliefs. With the establishment of the new state on the axis of Shi'ism, many authors and scholars migrated from this geography. However, Safavid historiography accelerated significantly in later periods.

Local historiography in Iran was born as a part of the Persian historiographical tradition. Thus, the tradition of local historiography that emerged before the Safavids continued into the Safavid era. This writing included not only city/regional historiography but also dynastic histories. Local historiography, which deals with the history of cities, towns, villages, and neighborhoods within a geographical region, attracted the attention of many authors during the Safavid period. Local historiography is generally limited to a region or a city. Sometimes it presented the histories of the dynasties that existed there. Local histories generally focused on the political, economic and

social life of a limited region or city. These works were generally written on commission. Many such works were written during the Safavid period. Some of them are as follows; *Târîh-i Khânî*, *Tezkiretu'd-evlîya* (*Mezarat-i Kirman*), *Serefname* (*Munseat*), *Târîh-i Selcukyân-i Kirmân*, *İhyâu'l-Mülûk*, *Târîh-i Gilân*, *Târîh-i Mâzenderân*, *Girk patmut'eants* (*History Book*, *Vakâyi-i Sinîn*), *Târîh-i Mîr Timur* (*Târîh-i Hanedan-i Mer'asî-i Mâzenderân*), *Hulâşatu't-Buldan*, *Jami'i Mufidî*, *Riyâzu'l Firdevs-i Khânî*, *Târîh-i Zakeria-i Semmas*, *Tezkire-i Safavîye-i Kirman*.

These works are generally dynastic histories. However, in addition to writing the history of the dynasty, they also narrated the events in the regions where the dynasty in question established dominance in the first person. The authors of this genre were generally educated people who lived in the region and belonged to the local dynasty. However, sometimes statesmen who were appointed by the central Safavid state also wrote such works. Among these works, *Târîh-i Khânî* is the first example of a local history written in the Safavid period. The author of this work is Ali b. Şemseddîn Hacı Hüseyin Lahijî. The author wrote this work in 1516. This work tells the 40-year history of the Gilân region in the north of Iran between 1475-1515. Another local history work written after this work is *Tezkiretü'd-evlîya* (*Mezarat-i Kirman*). This work was written by Saêd Mêhrabî Kirmanî in 1519 and provides important information about the history of Kirman. Another work written in the first century of the Safavids is the work titled *Şerefname* (*Munseat*). This work was written by Ruhullah Lari-i Shirazî (*Fetûhî*) and provided important information about the regions of Fars and Loristan. Another important work of this period is *Târîh-i Seljukyân-i Kirmân*. This book was written by Muhammad bin Ibrahim around the year 1025/1616-17 and was written as an imitative work. This work contains important information about the Seljuks of Kirman. Another local history work is *İhyâu'l-Mülûk*. This book belongs to Melik Shah Husayn bin Melik Gıyâseddin Muhammad bin Shah Mahmud-u Sîstanî. The author wrote his work between 1027/1617-18 and described the Sistan region in general. The work titled *Târîh-i Gilân*, which tells the history of the Gilan region, one of the northern regions of Iran, was written by Abdülfettâh Fumenî. This work covers the history of Gilan between 923/1517 - 1037/1628. In addition to the city history of Gilân, many political issues that took place here were covered in this work. Another work is *Târîh-i Mâzenderân*. In this work, just like *Tarih-i Gilan*, the northern regions of Iran are described. This work was written by Mullah Sheikh Ali Ghilânî in 1044/1634-35. This work presented the history of the Mâzenderân region in general. *Târîh-i Mîr Timur* (*Târîh-i Hanedan-i Mer'aşî-i Mâzenderân*), which tells the history of the dynasty in the Safavid period, was written by Mîr Timur Mer'aşî. The author's clan, the Mer'ashis, migrated from

the city of Kahraman Marash in modern-day Turkey to Tabaristan and from there to the northern regions of Iran. They established the Mer'ashî local dynasty in the Mazenderan region. Mîr Timur Mer'ashî also belonged to this family and provided important information about his family in his work. In addition, this work also covers the history of the cities and regions of the northern regions of Iran. Mir Timur Mer'ashi started his family history from 881/1476-77 and brought it to 1075/1664-65. Another important example of local history is Hulâşat al-Buldan. This work was written by Safiyüddîn Muhammad bin Muhammad Hashim Husaynî Qummî in 1079/1668-69. This work is a very important source for Shiite history. In this work, the author covered the city and regional histories of Qom, Mecca, Medina, Abe (Abha), Kashan, Kufa, Karbala and Najaf, which are important for the Shiite sect. Another example of local history written in the seventeenth century is Jami'i Mufidî. This work was written by Muhammad Mufid bin Najmeddîn Mahmud bin Habîbullah Yazdî, also known as Muhammad Mufid Müstevfî Bafkî. This work presents the history of Yazd from the time of Alexander of Macedon to the 17th century. Another work written in the 17th century is Riyâzü'l Firdevs-i Khânî. This work was written by Muhammad Mîrek bin Masûd al-Husaynî Munshî in 1082/1671-72. This book is mainly about the city histories of Khûzistan, Kohgiluyeh and Fars regions. Another example of local history in the seventeenth century is Tezkire-i Safavîye-i Kirman. This work was written by Mir Muhammad Said Mashizî (Berdesirî) and covers the political events in Kirman during the last period of the Safavids.

Apart from these works, there are many other works written by Armenian historians. These works, like other local histories, describe a limited region. However, in general, the problems faced by the Armenian people were presented in these works. Among these works, Girk patmut'eants (History Book, Vakâyi-i Sinîn) was written by a monk named Arakel Davrizhetsi (d.1670) (Arakel Tabrizi) in 1662. This work provides information about the Armenians under Safavid rule between 1602-1662-64? The author also provided important social and financial information about the Ottoman Empire. Another work written by Armenian historians is Târîh-i Zakeria-i Semmas. This work was written by an Armenian historian named Zakaria Le Diacre (Zakaria of Kanaker) (1627-1699). In this work, the author described the hardships experienced by the Armenian people. In addition, the work contains many incriminating topics for the Safavid Shahs.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Küresel Ticaret Rotaları ve Çin'in Doğu Türkistan Üzerine Etkileri

Tekin Tuncer*

(ORCID: 0000-0002-3985-8341)

Makale Gönderim Tarihi

15.10.2024

Makale Kabul Tarihi

24.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Tuncer, T., "Küresel Ticaret Rotaları ve Çin'in Doğu Türkistan Üzerine Etkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2370-2410.

APA: Tuncer, T. (2024). Küresel Ticaret Rotaları ve Çin'in Doğu Türkistan Üzerine Etkileri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2370-2410.

Öz

Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi, küresel ekonomide etkisini artırma ve ticaret yollarını yeniden şekillendirme amacıyla başlattığı büyük ölçekli bir altyapı ve kalkınma projesidir. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılında açıkladığı bu girişim, kara ve deniz yollarını kapsayan geniş çaplı altyapı projeleriyle çeşitli ülkelerle ekonomik bağları güçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu çerçevede atılan altyapı projeleri, küresel ticaret yollarını yeniden şekillendirirken, jeoekonomik büyüme stratejilerine önemli katkılar sunmaktadır.

Bu çalışma, Kuşak ve Yol Girişimi'nin Doğu Türkistan üzerindeki stratejik önemine odaklanmakla birlikte, girişimin jeoekonomik büyüme, siyasi etkiler ve risk yönetimi boyutlarını da ele almaktadır. Doğu Türkistan, enerji transfer yollarındaki merkezi konumu nedeniyle Çin'in ekonomik büyüme stratejisinde

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, tekintuncer@nevsehir.edu.tr.
Assoc. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bölge, jeoekonomik etkilerin yanı sıra, etnik ve sosyal gerilimlerle de ön plana çıkmaktadır. Bu gerilimlerin temelinde; Çin'in uyguladığı demografik değişim politikaları, Uygur halkının kültürel ve dini baskılara maruz kalması, ekonomik fırsat eşitsizlikleri ve sıkı siyasi kontrol mekanizmaları yer almaktadır. Özellikle Han Çinlisi göçü, Uygur Türklerinin kültürel kimliğinin erozyona uğraması ve ekonomik refahtan dışlanması, etnik ayrışmayı derinleştirerek sosyal huzursuzluğu artırmaktadır.

Kuşak ve Yol Girişimi, bölgesel kalkınma, altyapı gelişimi ve küresel entegrasyon gibi fırsatlar sunarken; borç tuzağı diplomasisi eleştirileri, çevresel ve sosyal riskler, güvenlik sorunları ve yönetim zorlukları gibi ciddi siyasi ve ekonomik riskler barındırmaktadır. Bu nedenle, girişimin uzun vadeli etkileri, Çin'in küresel stratejik hedefleriyle uyumlu olsa da önemli riskler taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Kuşak ve Yol, Doğu Türkistan, Küresel Ticaret, Rotalar.

Global Trade Routes and China's Impacts on East Turkestan

Abstract

China's Belt and Road Initiative is a large-scale infrastructure and development project launched to increase its influence in the global economy and reshape trade routes. Announced by Chinese President Xi Jinping in 2013, this initiative aims to strengthen economic ties with various countries through extensive infrastructure projects covering both land and maritime routes. Within this framework, the implemented infrastructure projects play a significant role in reshaping global trade routes while contributing to geoeconomic growth strategies.

This study focuses on the strategic importance of the Belt and Road Initiative in East Turkistan, while also addressing its geoeconomic growth, political influences, and risk management dimensions. Due to its central position in energy transfer routes, East Turkistan plays a crucial role in China's economic growth strategy. However, in addition to geoeconomic impacts, the region is also marked by ethnic and social tensions. These tensions stem primarily from China's demographic change policies, the cultural and religious suppression of the Uyghur people, economic opportunity inequalities, and strict political control mechanisms. Notably, the migration of Han Chinese, the erosion of the Uyghur Turks' cultural identity, and their exclusion from economic prosperity deepen ethnic divisions and exacerbate social unrest.

While the Belt and Road Initiative offers opportunities such as regional development, infrastructure growth, and global integration, it also carries significant political and economic risks, including criticisms of debt-trap

diplomacy, environmental and social risks, security concerns, and governance challenges. Therefore, although the initiative's long-term impacts align with China's global strategic goals, it entails considerable risks.

Keywords: China, Belt and Road, East Turkestan, Global Trade, Route.

Giriş

Kuşak ve Yol Girişimi, eski adıyla "Bir Kuşak, Bir Yol" (One Belt, One Road - OBOR), Çin'in dünya genelindeki ekonomik ve jeopolitik etkisini genişletmeyi hedefleyen kapsamlı bir altyapı projesi olarak değerlendirilmektedir. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılında açıkladığı bu girişim, dünya genelindeki ticaret güzergâhlarında gerçekleştirilen altyapı projeleriyle uluslararası ekonomik yapıyı dönüştürmeyi hedeflemektedir. Girişimin başlıca hedeflerinden biri, Çin'in ekonomik büyüme hızını artırmak ve uluslararası ticarete daha etkin bir rol üstlenmesini sağlamaktır. Bu proje, Asya, Avrupa, Afrika ve Orta Doğu'daki kara ve deniz ticaret yollarını modernize ederek, Çin'in küresel ekonomideki stratejik konumunu güçlendirmeyi hedeflemektedir.

Kuşak ve Yol Girişimi, yalnızca ekonomik kalkınmaya yönelik bir plan olmanın ötesine geçerek, Çin'in küresel stratejik çıkarlarını güçlendiren kapsamlı bir dış politika aracı olarak da değerlendirilmektedir. Bu girişim, altyapı yatırımları aracılığıyla dünya genelinde ticaret ağlarını geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda uluslararası jeopolitik dengeleri de yeniden şekillendirmektedir. Ekonomik büyüme hedefleri doğrultusunda hayata geçirilen projeler, Çin'i küresel ticaretin merkezine taşıırken, bölgesel iş birlikleri ve ekonomik bağımlılıklar aracılığıyla ülkenin siyasi etkisinin genişlemesine olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, "borç tuzağı diplomasisi" olarak adlandırılan strateji, gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik ve siyasi nüfuzu derinleştiren önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Kuşak ve Yol Girişimi'nin küresel boyutları dikkate alındığında, Doğu Türkistan stratejik konumuyla projede ayrı bir öneme sahiptir. Coğrafi olarak Çin'in batıya açılan kapısı konumundaki Doğu Türkistan hem enerji arz güvenliği hem de uluslararası ticaret yolları açısından kilit bir bölgede bulunmaktadır. Bölge, Çin'in Orta Asya, Avrupa ve Orta Doğu

ile ekonomik entegrasyonunu güçlendiren bir kavşak noktası olarak stratejik rol üstlenmektedir. Ayrıca, enerji transfer hatlarının merkezi olan Doğu Türkistan, Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında hayata geçirilen kara ve demiryolu projeleri açısından önemli bir lojistik merkezdir. Bu projeler, Çin'in Orta Asya'dan ithal ettiği petrol ve doğalgaz kaynaklarını ülkenin doğu ve güney bölgelerine ulaştırarak, enerji güvenliğinin sağlanmasında önemli bir işlev görmektedir.

Ancak, Doğu Türkistan'ın Kuşak ve Yol Girişimi'ndeki rolü, yalnızca ekonomik gelişme ve altyapı projeleriyle sınırlı değildir. Bölge, aynı zamanda Çin'in iç güvenlik stratejilerinin de odak noktasıdır ve bu durum, bölgedeki etnik ve toplumsal gerilimlerin daha da derinleşmesine neden olmaktadır. Çin'in Doğu Türkistan'da Uygur halkına yönelik izlediği politikalar, uluslararası kamuoyunda insan hakları ihlallerine dair ciddi eleştirilere yol açmıştır. Pekin yönetimi, bu politikaları bölgedeki istikrarın sağlanması ve Kuşak ve Yol Girişimi projelerinin güvenliğinin sağlanması adına gerekli görmektedir. Ancak bu yaklaşım hem uluslararası arenada hem de bölge halkı nezdinde yoğun bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Bu çalışmada, Kuşak ve Yol Girişimi'nin jeoekonomik ve siyasi sonuçları ile Doğu Türkistan üzerindeki sosyal, ekonomik ve politik etkileri ele alınmaktadır. Diplomatik belgeler, ticari analizler, bölgesel kalkınma planları ve uluslararası raporlar gibi çeşitli kaynaklar incelenmiştir. Bu incelemeler, Çin'in altyapı projelerinin yerel topluluklar üzerindeki sosyal etkilerini ve bu projelerin etnik ve kültürel gerilimleri nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Kuşak ve Yol Girişimi'nin Doğu Türkistan'da sağladığı ekonomik fırsatlar ile birlikte ortaya çıkan çevresel ve güvenlik riskleri de ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmektedir. Çalışma, Çin'in küresel ekonomik büyüme stratejilerinin analizini yaparken, Doğu Türkistan'ın bu süreçteki jeoekonomik ve stratejik önemini de ortaya koymaktadır.

Küresel Bağlantıların Merkezi: Kuşak ve Yol Girişimi'nin İlk Adımları

2013 yılında, Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Kazakistan Nazarbayev Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı" fikrini duyurmuş, Çin ile Orta Asya arasındaki tarihsel bağların canlandırılması ve ekonomik iş birliğinin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Xi, bu girişimin ticaret ve altyapı projelerinin yanı sıra bölgesel güvenlik ve

siyasi iş birliğini de hedeflediğini belirtmiştir. Bu çerçevede girişim, Orta Asya ülkelerinin stratejik konumundan faydalanarak Çin'in bölgedeki ticari ilişkilerini derinleştirmeye yönelik bir strateji olarak şekillenmiştir. Ekim 2013'te Xi, Endonezya Parlamentosu'nda "21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu" girişimini tanıtarak, deniz ticaret yollarının ekonomik iş birliğine sunduğu fırsatları vurgulamıştır. Kara ve deniz yollarının entegrasyonu, Çin'in küresel ticaretteki rolünü güçlendirme amacı taşımaktadır. Bir Kuşak, Bir Yol (One Belt, One Road - OBUR) olarak başlayan bu strateji, zamanla "Kuşak ve Yol Girişimi'ne (Belt and Road Initiative - BRI) dönüşmüş ve Çin'in küresel entegrasyonunu artırmayı hedefleyen bir kalkınma modeli haline gelmiştir.¹

Xi Jinping, Kuşak ve Yol Girişimi'ni "yüzyılın projesi" olarak tanımlamış ve Çin'in dış politikasında bir dönüm noktası olarak görmüştür.² Ancak Kuşak ve Yol Girişimi, 2013 yılında tanıtıldığından bu yana hem hükümetler hem de uzman çevreler tarafından çeşitli tartışmaların odağı olmuştur. Kuşak ve Yol Girişimi'nin çok boyutlu yapısı, girişimi analiz eden üç temel bakış açısını ön plana çıkarmaktadır. İlk olarak Kuşak ve Yol Girişimi, Pekin'in jeopolitik stratejilerinin bir aracı olarak görülmektedir. Bu görüş, Çin'in girişimi kullanarak yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda stratejik bir hamle yaparak Asya-Pasifik bölgesinde ABD etkisini azaltmayı ve Hindistan'ın yükselişini sınırlamayı hedeflediğini savunmaktadır.³ Ayrıca, Çin'in altyapı yatırımlarıyla stratejik limanlar ve ticaret yollarında kontrol sağlamaya çalışması, bu jeopolitik bakış açısının merkezinde yer almaktadır.⁴

İkinci bir perspektif, Kuşak ve Yol Girişimi'nin ekonomik dayanaklarını ön plana çıkarmaktadır. Bu yaklaşıma göre BRI, Çin'in 2008 küresel

---

¹ Orhan Cengiz, "Çin'in 21. Yüzyıldaki Bölgesel ve Küresel Vizyonunu Yeni İpek Yolu Projesi Üzerinden Okumak", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27 (2021), s. 237, 240, 251.

² Jonathan E. Hillman, *The Emperor's New Road: China and the Project of the Century*, New Haven and London, 2020, s. 3.

³ Muhammad Saleem Achakzai, "China's Belt and Road Initiative: A Challenge to US Global Influence", (6 Eylül 2024), <https://southasiajournal.net/chinas-belt-and-road-initiative-a-challenge-to-us-global-influence/> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

⁴ Muhammad Khalil Khan, Imran Ali Sandano, Cornelius B. Pratt, Tahir Farid, "China's Belt and Road Initiative A Global Model for an Evolving Approach to Sustainable Regional Development", *Sustainability*, 10/11 (2018), s. 4234.

finans krizinden sonra yaşadığı ekonomik sorunlara bir çözüm arayışı olarak ortaya çıkmıştır.⁵ Çin, kıyı bölgeleri ile iç kesimlerdeki ekonomik dengesizlikleri azaltmayı ve fazla üretim kapasitesini yeni pazarlarla dengelemeyi amaçlamaktadır.⁶ Bu ekonomik odaklı görüş, girişimin başarıya ulaşması durumunda jeopolitik kazanımların da kabul edileceğini savunmakta; ancak girişimin ana amacının ekonomik kalkınma olduğunu vurgulamaktadır.

Üçüncü perspektif ise Kuşak ve Yol Girişimi'nin Çin'in küresel etkisini yumuşak güç stratejisiyle pekiştirme girişimi olarak değerlendirilmektedir. Bu bakış açısına göre Çin, Kuşak ve Yol Girişimi aracılığıyla kendisini ABD'nin küresel liderliğine alternatif olarak konumlandırmakta, kültürel ve ekonomik nüfuzunu artırmaya çalışmaktadır.⁷ Bu bağlamda, Kuşak ve Yol Girişimi, yalnızca ekonomik kalkınma projelerini içermekle kalmayıp, aynı zamanda Çin'in küresel liderlik hedefini güçlendiren stratejik bir vizyonu da yansıtmaktadır.

Bu üç yaklaşım, Kuşak ve Yol Girişimi'nin çok boyutlu yapısına ışık tutmakta ve farklı analizlerin nasıl şekillendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, girişimin uygulama biçimi çeşitli eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Özellikle ekonomik dengesizlikler, borç yükü ve çevresel etkiler gibi sorunlar, Kuşak ve Yol Girişimi'nin uzun vadede başarılı olup olmayacağına dair soru işaretlerine yol açmaktadır. Ancak savunucuları, girişimin bölgesel kalkınma ve ticaretin genişlemesine önemli katkılar sunduğunu ileri sürmektedir.

Kuşak ve Yol Girişimi'nin hayata geçirilme süreci ise başka bir eleştiri alanı olarak öne çıkmaktadır. Birçok projenin, "borç tuzağı diplomasisi" olarak bilinen bir strateji çerçevesinde yürütüldüğü ve katılımcı ülkelerin

---

⁵ Hussein, Askary, Paul, Gallagher, "Lessons: China's and West's Post-2008 Financial Crisis Recovery Strategies" (6 Haziran 2020), <https://brixsweden.org/lessons-chinas-and-wests-post-2008-financial-crisis-recovery-strategies/> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

⁶ Tim Summers, "China's 'New Silk Roads' Sub-national Regions and Networks of Global Political Economy", *Third World Quarterly*, 37/9 (2016), s. 1628, 1632.

⁷ Jonathan Schroden, "Assessing China's Motives: How the Belt and Road Initiative Threatens US Interests", (27 Temmuz 2022), <https://www.airuniversity.af.edu/JIPA/Display/Article/3111114/assessing-chinas-motives-how-the-belt-and-road-initiative-threatens-us-interests/> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

finansal bağımsızlığını tehlikeye attığı iddia edilmektedir.⁸ 2018'de ABD Başkan Yardımcısı Mike Pence, Çin'in girişimi, ülkeleri borçlandırarak siyasi ve ekonomik baskı kurma aracı olarak kullandığını ifade etmiştir.⁹ Hindistan, Kuşak ve Yol Girişimi'ni Çin'in küresel jeopolitik etkisini genişletmeye yönelik bir strateji olarak tanımlamıştır.¹⁰ Buna rağmen, girişimin savunucuları Kuşak ve Yol Girişimi'nin altyapı projeleriyle bölgesel kalkınmaya ve küresel ticaretin genişlemesine önemli katkılarda bulunduğunu vurgulamaktadır.¹¹

Çin, Kuşak ve Yol Girişimi'ni sunarken, iş birliği modelinin katılımcı ülkelere karşılıklı fayda sağlayacağını öne plana çıkarmaktadır.¹² Pekin'in dış politikasında sıklıkla vurgulanan bu "kazan-kazan" anlayışı, özellikle altyapı projeleri için ciddi finansman ihtiyacı olan bölgelerde ilgi çekmiştir.¹³ Asya Kalkınma Bankası'nın 2017 tarihli raporunda, 2016-2030 yılları arasında Asya'da 26 trilyon dolarlık altyapı yatırımına ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bu rakam, bölgenin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi için gereken büyük çaplı yatırımların önemini

---

⁸ Lee Jones, Shahar Hameiri, "Debunking the Myth of 'Debt-Trap Diplomacy': How Recipient Countries Shape China's Belt and Road Initiative", (25 Ağustos 2020), <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-08-25-debunking-myth-debt-trap-diplomacy-jones-hameiri.pdf> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024), s. 2-3.

⁹ "Vice President Mike Pence's Remarks on the Administration's Policy Towards China", (4 Ekim 2018), <https://www.hudson.org/events/1610-vice-president-mike-pence-s-remarks-on-the-administration-s-policy-towards-china102018> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

¹⁰ Harsh V. Pant, Ritika, Passi, "India's Response to China's Belt and Road Initiative". *Asia Policy*, 24 (2017), s. 88-89.

¹¹ Ling Zhou, Yanghai Mao, Qinyi Fu, Danlu Xu, Jiaqi Zhou, Shaolong Zeng, "A Study on the Belt and Road Initiative's Trade and its Influencing Factors: Evidence of China-South Asia's panel Data", *Plos One*, 18/4 (2023), s. 1.

¹² Jiatao Li, Ari Van Assche, Xiaolan Fu, Lee Li, Gongming Qian, "The Belt and Road Initiative and International Business Policy A Kaleidoscopic Perspective", *Journal of International Business Policy*, 5 (2022), s. 142.

¹³ Ahmed Bux Jamali, Stephen P. Westcott, Abhishek Verma, "Belt and Road Initiative The Intertwining of China's Foreign Policy and Economic Nationalism", *East Asia*, 41 (2023), s. 26, 29; Seda Gözde Tokatlı, "Yeni Dünya Düzeninde Değişen Dinamiklerin Küresel Politikaya Etkisi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2023), s. 918.

ortaya koymaktadır.¹⁴ Tahminlere göre 2016-2040 yılları arasında Asya'nın, Çin dışındaki ülkelerle birlikte mevcut eğilimler doğrultusunda yaklaşık 19,7 trilyon dolar yatırım yapacağı öngörülmektedir. Yatırım ihtiyacının daha fazla olduğu bir senaryoda ise bu miktarın %13 artış göstererek 22,4 trilyon dolara çıkacağı ve yıllık olarak 895 milyar dolarlık bir yatırım gerektireceği tahmin edilmektedir.¹⁵

Kuşak ve Yol Girişimi, altyapı eksikliklerini tek başına gideremese de Çin'in bölgedeki altyapı harcamalarını artırma çabası Asya ve diğer bölgelerde kalkınma süreçlerine önemli katkılar sağlamaktadır. Bu girişim, uzun vadeli ekonomik entegrasyonu güçlendirmek amacıyla geniş çaplı altyapı yatırımlarını teşvik etmektedir.¹⁶ Bölgedeki altyapı ihtiyaçlarının giderilmesi ise yalnızca Çin'in değil, diğer küresel aktörlerin de iş birliğini gerektiren büyük bir meydan okuma olarak durmaktadır.¹⁷

Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi, ilan edildikten sonra Japonya, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği gibi ülkeleri harekete geçirmiştir. Bu ülkeler, Kuşak ve Yol Girişimi'ne karşı alternatif altyapı girişimleri başlatarak Hint-Pasifik ve Avrasya bölgelerinde daha dengeli kalkınma modelleri oluşturmayı hedeflemiştir. Japonya'nın Kaliteli Altyapı Girişimi, ABD'nin Hint-Pasifik Stratejisi ve Avrupa Birliği'nin Küresel Geçit Projesi, bu bağlamda dikkate değer girişimlerdir.¹⁸

---

¹⁴ "Meeting Asia's Infrastructure Needs", (2017), <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/227496/special-report-infrastructure.pdf> (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2024), s. XI.

¹⁵ "Global Infrastructure Outlook: Infrastructure Investment Needs 50 Countries, 7 Sectors to 2040", (2017), <https://oeservices.oxfordeconomics.com/publication/open/283970> (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2024), s. 79.

¹⁶ Mui-Yin Chin, Sheue-Li Ong, Chew-Keong Wai, Yee-Qin Kon, "The Role of Infrastructure on Economic Growth in Belt and Road Participating Countries", *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 14/2 (2021), s. 169, 171.

¹⁷ Jacob J. Lew, Gary Roughead, Jennifer Hillman, David Sacks, "China's Belt and Road: Implications for the United States", (2021), <https://www.cfr.org/task-force-report/chinas-belt-and-road-implications-for-the-united-states/> (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2024), s. 2.

¹⁸ Asei Ito, "China's Belt and Road Initiative and Japan's Response: from Non-participation to Conditional Engagement", *East Asia*, 36 (2019), s. 126.

Girişimin uygulanması sırasında karşılaşılan belirsizlikler ve zorluklar da dikkate değerdir. Çin, projeleri yönetirken düşük kalite, tekrarlayan yatırımlar ve yolsuzluk gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu tür aksaklıklara rağmen birçok proje başarıyla tamamlanmış olsa da sürecin her aşamasında karşılaşılan sorunlar dikkat çekmektedir.¹⁹

Genel olarak Kuşak ve Yol Girişimi, küresel ölçekte hem fırsatlar hem de riskler barındıran bir girişimdir. Çin, bu girişimle ekonomik ve jeopolitik hedeflerine ulaşmaya çalışırken, girişim hem destekçilerinden hem de eleştirmenlerinden yoğun ilgi görmektedir. Bu durum, Kuşak ve Yol Girişimi'nin küresel yansımalarını ve Çin'in stratejik manevralarını daha da karmaşıklaştırmaktadır.

Kuşak ve Yol Girişimi: Jeoekonomik Büyüme, Siyasi Etkiler ve Risk Yönetimi

Kuşak ve Yol Girişimi, Çin'in küresel ekonomik ve jeopolitik stratejisinin merkezinde yer alan devasa bir altyapı ve iş birliği projesi olarak 2013 yılında ilan edilmiştir. Girişim, dünyanın çeşitli bölgelerinde geniş çaplı altyapı projelerinin finanse edilmesi ve inşa edilmesiyle, Çin'in jeoekonomik etkisini artırmayı ve küresel ticaretteki lider konumunu pekiştirmeyi hedeflemektedir. Bu süreç, ekonomik fırsatların yanı sıra siyasi etkileri ve muhtemel riskleri de beraberinde getirmektedir.

Altyapı diplomasisi yoluyla sağlanan jeoekonomik büyüme fırsatları, gelişmekte olan ülkeler üzerindeki siyasi etkiler ve borç tuzağı diplomasisi iddiaları, yolsuzluk ve kötü yönetim gibi zayıf yönler, Çin'in finansman yapısının kültürel ve yapısal zorluklarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Çin'in küresel liderliği ve girişimin karşılaştığı zorluklar, dünya genelinde farklı ülkelerin kalkınma süreçlerine çeşitli şekillerde etki etmektedir.

---

¹⁹ Rui Wang, Khai Ern Lee, Mazlin Mokhtar, Thian Lai Goh, "The Transition of Belt and Road Initiative from 1.0 to 2.0 Challenges and Implications of Green Development", *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 16 (2023), s. 303-304.

Çin'in Altyapı Diplomasisi: Kuşak ve Yol Girişimi'nde Jeoekonomik Büyüme

Çin, Kuşak ve Yol Girişimi aracılığıyla, birden fazla boyutu içeren kapsamlı bir risk azaltma stratejisini hayata geçirmektedir. Birinci olarak, bu girişimle Çin, "barışçıl yükseliş" politikasıyla dünya genelinde güven tesis etmeyi ve gelişmekte olan ülkeleri küresel üretim ve ticaret ağlarına entegre etmeyi hedeflemektedir. Bu şekilde, Çin'in küreselleşme yanlısı bir lider konumuna gelmesi sağlanmaktadır.²⁰ İkinci olarak, Çin'in jeoekonomik etkisini güçlendirmek amacıyla, fazla sermaye ve kapasitesini kullanarak daha geniş bir ekonomik iş birliği ağı kurma çabaları vurgulanmaktadır. Bu ağ, zamanla Çinli şirketlerin ve Çin para biriminin dünya çapında yayılmasını da beraberinde getirebilir.²¹ Üçüncü olarak, Çin, Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında oluşturulan yeni altyapı projeleri ve bağlantılar yoluyla, düşük maliyetli iş ortaklarıyla üretim süreçlerini entegre etmeyi ve düşük değerli üretimi diğer ülkelere taşımayı planlamaktadır. Bu adım, ülke içinde daha yüksek katma değerli bir tüketim ekonomisine geçişi teşvik etmektedir.²² Dördüncü unsur olarak, Çin, enerji ve kaynak çeşitliliğini artırmak amacıyla tedarik zincirlerini genişleterek hem kendi ihracatına yeni pazarlar bulmakta hem de lojistik altyapısını güçlendirmektedir.²³

Çin hükümeti, Kuşak ve Yol Girişimi'ni ekonomik iş birliğini teşvik eden ve bölgeler arasında bağlantıyı sağlayan açık bir platform olarak tanıtmaktadır. Teorik olarak hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin Kuşak ve Yol Girişimi projelerine katılımı mümkün kılınsa da bugüne kadar projelerde yer alan firmaların büyük çoğunluğu Çin menşeli olmuştur.²⁴ Çin'in, Kuşak ve Yol Girişimi, altyapı bağlantıları

²⁰ Bart Dessein, "Pacifism", and China's 'Peaceful Rise' and 'Peaceful Development'", Edt. J. Kustermans, T. Sauer, D. Lootens, B. Segaert, *Pacifism's Appeal: Ethos, History, Politics*, Cham, 2019, s. 179.

²¹ Piotr Łasak, René W. H. van der Linden, *The Financial Implications of China's Belt and Road Initiative A Route to More Sustainable Economic Growth*, Cham, 2019, s. 87, 90.

²² Linda Calabrese, Rhys Jenkins, Lorena Lombardozi, "The Belt and Road Initiative and Dynamics of Structural Transformation", *The European Journal of Development Research*, 36 (2024), s. 517; Li, Assche, Fu, Li, Qian, a.g.m., s. 141

²³ Fang Yang, Juan Li, "A Review of Renewable Energy Investment in Belt and Road Initiative Countries A Bibliometric Analysis Perspective", *Energies*, 17/19 (2024), s. 1.

²⁴ Lew, Roughead, Hillman, Sacks, a.g.e., s. 22-23

kurmayı, politik koordinasyonu artırmayı, ticareti kolaylaştırmayı, finansal entegrasyonu derinleştirmeyi ve insanlar arasındaki etkileşimleri güçlendirmeyi amaçlayan geniş kapsamlı bir projeler ağı olarak öne çıkmaktadır.²⁵

Çin, geçmişte gelişmekte olan ülkelere yardım ve finansman sağlama konusunda geri planda kalmış olsa da son yıllarda bu rolünü değiştirmiştir. Çin, artık altyapı projelerini finanse eden ve inşa eden küresel bir lider olarak sahneye çıkmıştır. Çin, Kuşak ve Yol Girişimi sayesinde özellikle Orta Asya, Güneydoğu Asya, Güney Asya, Afrika, Orta ve Doğu Avrupa gibi bölgelerde projeler gerçekleştirmekte ve bu projelerin kapsamı Güney Pasifik ve Kuzey Kutbu'na kadar genişlemiştir.²⁶

Çinli firmaların gelişmekte olan ülkelerde büyük altyapı projeleri üstlenmesi, geçmişte görülmemiş nitelikte bir değişimi ifade etmektedir. Bununla birlikte, bazı projeler Kuşak ve Yol Girişimi resmen açıklanmadan önce başlatılmış, bu projeler sonradan bu girişim kapsamına dâhil edilmiştir. Örneğin, Sri Lanka, Pakistan ve Kazakistan'da gerçekleştirilen projeler bu kapsamda değerlendirilebilir. Çin, Kuşak ve Yol Girişimi'nin ilanından sonra, Avrasya, Pasifik ve Hint Okyanuslarında Çin tarafından finanse edilen birçok sanayi tesisi, demiryolu, liman ve enerji projesini Kuşak ve Yol Girişimi çatısı altında birleştirilmiştir.²⁷

Kuşak ve Yol Girişimi projeleri, girişimin ilk yıllarında doğal olarak bazı eleştirilerin hedefi olmuştur. Devlet destekli yardım programları ve

²⁵ Todd H. Hall, Alanna Krolkowski, "Making Sense of China's Belt and Road Initiative: A Review Essay", *International Studies Review*, 24/3 (2022), s. 7.

²⁶ Anu Sharma, "China's Polar Silk Road: Implications for the Arctic Region", (25 Ekim 2021), <https://www.airuniversity.af.edu/JIPA/Display/Article/2820750/chinas-polar-silk-road-implications-for-the-arctic-region/> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2024), Tiago Tecelão Martins, "Arctic Ambitions: China's Engagement With the Northern Sea Route", (1 Kasım 2023) <https://thedi diplomat.com/2023/11/arctic-ambitions-chinas-engagement-with-the-northern-sea-route/> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2024); Edmund Li Sheng, *Greater Eurasia Partnership and Belt and Road Initiative: The Cooperation or Containment of Atlanticism in the International System*, Singapur, 2023, s. 43.

²⁷ Daria Ivleva, "The Belt and Road Initiative in Kazakhstan: Does the Geopolitics of China's Outward Investments Put the Brakes on Decarbonisation?", (2021), <https://climate-diplomacy.org/magazine/cooperation/belt-and-road-initiative-case-kazakhstan> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2024), s. 13.

büyük ölçekli altyapı yatırımları bile zaman zaman başarısız olabilir; bu projeler kötü planlanabilir, yolsuzluk veya kayırmacılıkla sonuçlanabilir. Çin'in, diğer ülkelerden farklı olarak, bu tür başarısızlıklarla daha fazla karşılaşma ihtimali olduğu öne sürülmektedir. Bunun nedeni, Çin'in birçok ülke ile çalışırken deneyim eksikliği yaşaması ve kültürel farklılıklar nedeniyle zorluklarla karşılaşmasıdır. Ayrıca, Çin'in böylesine geniş kapsamlı bir girişimi tek bir çatı altında toplaması, başarısız projelerin hem Çin'in hem de Kuşak ve Yol Girişimi'nin itibarını zedeleme riskini de beraberinde getirmiştir.²⁸

Yine de Kuşak ve Yol Girişimi, bu projelerin toplamından daha büyük bir girişim olarak kabul edilmektedir ve Çin'in küresel sahnede yükselişini yansıtan yeni bir söylemin parçası olarak anlaşılmalıdır. "Kuşak ve Yol" markası, Çin'in küresel ticaret ve yatırım alanlarında ikili ve bölgesel iş birliğine odaklanma çabasını yansıtmaktadır. Bu girişim, jeopolitik değil, daha çok jeoekonomik bir strateji olarak şekillenmiştir. Ayrıca, "kazan-kazan" anlayışıyla dikkatle oluşturulan Kuşak ve Yol Girişimi söylemi, gelişmekte olan ülkeler arasında olumlu bir yankı bulmuş ve büyük güçlerin dayattığı koşullara karşı alternatif bir yol olarak değerlendirilmiştir. Çin'in başarılı kalkınma modeline dayanan Kuşak ve Yol Girişimi, diğer ülkelere de kendi kalkınma yollarını keşfetme fırsatı sunmaktadır.²⁹

Bu girişim, Çin'i küresel çapta altyapı finansmanı ve ekonomik kalkınma konusunda lider bir konuma getirmektedir.³⁰ Çin, Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde, hibe ve faizsiz kredi programlarını genişletmiş, Çin Exim Bankası'nın altyapı projeleri için sağladığı imtiyazlı kredilerle projeleri desteklemiş ve Çin Kalkınma Bankası'nın ticari finansmanını Kuşak ve Yol Girişimi projelerine yönlendirmiştir. Ayrıca, Asya Altyapı

---

²⁸ Paulus Rudolf Yuniarto, "Opportunities and Challenges of Socio-Cultural Cooperation in China's Belt and Road Initiative in Indonesia", *Jurnal Hubungan Internasional*, (2021), s. 99.

²⁹ Jamali, Westcott, a.g.m., s. 26, 29.

³⁰ Shaleen Khanal, Hongzhou Zhang, "Ten Years of China's Belt and Road Initiative: A Bibliometric Review", *Journal of Chinese Political Science*, 29 (2023), s. 362.

Yatırım Bankası ve Yeni Kalkınma Bankası gibi çok taraflı finans kuruluşlarının hayata geçirilmesine de önyak olmuştur.³¹

Borç Tuzağı Diplomasisi Üzerine Tartışmalar: Kuşak ve Yol Girişimi'nin Siyasi Etkileri

Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi, Batı'daki jeopolitik yorumlarda genellikle Çin'in küresel deniz ve kara yollarında hâkimiyet sağlama stratejisi olarak değerlendirilmektedir. Bu anlatıya göre Çin, sübvansiyonlu finansman ve büyük ölçekli projeler aracılığıyla, geniş bölgelerde altyapı inşa etmekte ve bu yatırımları siyasi nüfuzunu artırmak için kullanmaktadır. Ayrıca, gelişmekte olan ülkeleri borç batağına sürükleyerek, ekonomik ve siyasi hâkimiyet kurma stratejisini uyguladığı iddia edilmektedir.³² Bu tür görüşler, Çin'in Güney Çin Denizi'ndeki adalara askeri yığınak yapması, Doğu Türkistan'da toplu gözaltı merkezleri inşa etmesi ve Tayvan üzerindeki söylemlerini sertleştirmesi gibi politikalarının ortaya çıkmasıyla daha da güçlenmiştir. Bu nedenle bazı analistler, Çin'in bu tür eylemlerini otoriter bir devletin küresel düzeni tehdit eden bir stratejisinin parçası olarak görmektedirler. Ancak, Kuşak ve Yol Girişimi'ni bu perspektifle değerlendirirken, Çin'in jeopolitik zorunluluklarını ve karşılaştığı sınırlamaları göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.³³

³¹ Pradumna B. Rana, Xianbai Ji, *China's Belt and Road Initiative: Impacts on Asia and Policy Agenda*, Singapur, 2020, s. 13-14.

³² Mingjiang Li, "The Belt and Road Initiative: Geo-economics and Indo-Pacific Security Competition", *International Affairs*, 96/1 (2020), s. 183; Jones, Hameiri, a.g.m., s. 3.

³³ Derek Grossman, "Military Build-Up in the South China Sea", (22 Ocak 2020), https://www.rand.org/pubs/external_publications/EP68058.html (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024), s. 2-3; Nathan Ruser, "Exploring Xinjiang's Detention Facilities", (24 Eylül 2020), <https://xjdp.aspi.org.au/explainers/exploring-xinjiangs-detention-facilities/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024); Bethany Allen-Ebrahimian, "How the World Learned of China's Mass Internment Camps". (12 Aralık 2019), <https://www.icij.org/investigations/china-cables/how-the-world-learned-of-chinas-mass-internment-camps/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024); Sungmin Cho, Joshua Turner, "The Economics of Repression: The Belt and Road Initiative, COVID-19, and the Repression of Uyghurs in Xinjiang", (9 Aralık 2020), <https://www.airuniversity.af.edu/JIPA/Display/Article/2441685/the-economics-of-repression-the-belt-and-road-initiative-covid-19-and-the-repre/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Çin'in, İngiltere (Britanya) veya ABD gibi geçmişteki büyük güçlerden farklı olarak, denizlerde hâkimiyet kurma kapasitesi sınırlıdır.³⁴ Stratejik rakiplerle çevrili olan Çin, büyüme ve kalkınma hedeflerini gerçekleştirebilmek için uluslararası ticareti sürdürme zorunluluğuyla karşı karşıyadır.³⁵ Bu durum, deniz yollarının korunmasını zorunlu kılmakta; aynı zamanda Çin'in Orta Asya gibi bölgelerde yeni kara ticaret yolları geliştirme ihtiyacını doğurmaktadır. Bu strateji, Çin'in Batı bölgelerini istikrara kavuşturma ve kaynak zengini ülkelerle ekonomik bağlarını güçlendirme hedefine de hizmet etmektedir. Çin'in genişleyen ekonomisi, Güneydoğu Asya, Güney Asya ve diğer bölgelerde aynı anda yeni ticaret yolları açmasını mümkün kılmaktadır.³⁶

Çin'in askeri gücünün hızlı gelişimi ve bölgedeki ekonomik etkinliği, mevcut küresel güç dengelerini değiştirecek gibi görünmektedir. Geçmişteki yükselen güçler gibi Çin'in de ticaret yollarını güvence altına almak için askeri üsler kurma talebiyle karşı karşıya kalacağı öngörülmektedir. Bu duruma örnek olarak, Çin'in Vanuatu'da askeri üs kurmayı planladığı iddiaları verilebilir.³⁷ ABD'nin 2017-2018 yıllarında Çin'e karşı yeni bir stratejik rekabet politikası benimsemesi, Kuşak ve Yol Girişimi'nin bu jeopolitik çatışmada merkezi bir unsur haline gelmesine neden olmuştur. ABD Başkan Yardımcısı Mike Pence'in 2018 yılında yaptığı konuşmada, Çin'in Sri Lanka'daki Hambantota Limanı'nı ele

---

³⁴ Alexandre Sheldon-Duplaix, "Beyond the China Seas: Will China Become a Global "Sea Power"?", *China Perspectives*, 2 (2016), s. 51.

³⁵ Michael Paul, Marco Overhaus, "Security and Security Dilemmas in Sino-American Relations", (Nisan 2020), https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2020RP04_China_USA.pdf (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024), s. 20.

³⁶ Alexander Palmer, Henry H. Carroll, Nicholas Velazquez, "Unpacking China's Naval Buildup", (5 Haziran 2024), <https://www.csis.org/analysis/unpacking-chinas-naval-buildup> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024); Bhavna Dave, Yuka Kobayashi, "China's Silk Road Economic Belt Initiative in Central Asia: Economic and Security Implications", *Asia Europe Journal*, 16 (2018), s. 267.

³⁷ Brian Harding, Camilla Pohle, "China's Search for a Permanent Military Presence in the Pacific Islands", (21 Temmuz 2022), <https://www.usip.org/publications/2022/07/chinas-search-permanent-military-presence-pacific-islands> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

geçirerek, bu limanı askeri üsse dönüştürebileceğini söylemesi bu tartışmayı körüklemiştir.³⁸

Hambantota Limanı, Çin'in "borç tuzağı diplomasisi" iddialarının en sık gündeme geldiği projelerden biridir. Bu proje, Çin'in gelişmekte olan ülkeleri borçlandırıp, geri ödenemeyen borçlar karşılığında stratejik varlıkları ele geçirdiği yönündeki genel iddialara dayanak oluşturmaktadır. Sri Lanka'daki borç krizi, Çin'in borç tuzağı diplomasisi iddialarını haklı çıkaracak bir örnek olarak görülmektedir. Hambantota Limanı için alınan borçlar, Sri Lanka'nın borç yükünün yalnızca bir kısmını oluştursa da bu borçlar ülkenin ekonomik bağımsızlığı üzerinde ciddi bir baskı yaratmıştır. Limanın işletmesi, Çin'in devlet destekli bir şirket olan China Merchants Port Holdings Company'ye devredilmiş ve bu durum, Çin'in bölgedeki stratejik nüfuzunu arttırma hamlesi olarak eleştirilmektedir. Çin, limanın askeri amaçlarla kullanılmadığını belirtse de bu tür projeler genellikle askeri değil ekonomik hegemonya kurma girişimlerinin bir parçası olarak yorumlanmaktadır. Limanın gelecekte Çin'in çıkarları doğrultusunda kullanılabilmesi ve bölgesel güç dengesini değiştirebileceği endişeleri de göz ardı edilemez.³⁹

Kuşak ve Yol Girişimi projelerine dair "borç tuzağı diplomasisi" eleştirisi, projelerin karmaşıklığı ve ülkelerin ekonomik bağımlılığı göz önünde bulundurulduğunda daha derinlemesine değerlendirilmelidir. Çin, özellikle gelişmekte olan ülkelerde büyük altyapı projelerine kredi sağlayarak bu ülkeleri finansal anlamda kendisine bağımlı hale getirme riski taşımaktadır. Çin'in projelerdeki egemenliği, bazı ülkelere projelerin revize edilmesine ve daha sürdürülebilir hale getirilmesine yönelik baskılara neden olmuştur. Özellikle Pakistan ve Malezya gibi ülkeler, projeleri yeniden ölçeklendirmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca, Çin'in verdiği kredilerin bir kısmı borç yapılandırmasıyla yeniden düzenlenmiş olsa da borç tuzağı riskinin tamamen ortadan kalktığını söylemek güçtür. Bu durum, Çin'in ekonomik gücünü kullanarak

³⁸ "Vice President Mike Pence's Remarks on the Administration's Policy Towards China", 2018.

³⁹ Rahul Nath Choudhury, *Mapping Chinese Investment in South Asia*, Singapur, 2023, s. 194.

uluslararası alanda stratejik avantajlar elde etmeye çalıştığı eleştirilerini beraberinde getirmektedir.⁴⁰

Kuşak ve Yol Girişimi'nin küresel jeopolitik dinamikler üzerindeki tam etkisi hala belirsizliğini korumaktadır. Çin'in bu projeyi jeopolitik çıkarlarını önceleyerek mi yoksa jeoekonomik bir entegrasyon stratejisi olarak mı kullanacağı zamanla daha belirgin hale gelecektir. Eğer Kuşak ve Yol Girişimi, Çin'in küresel ekonomik sistemde daha fazla bağımlılık yaratma stratejisi olarak devam ederse, küresel güç dengelerinde önemli değişiklikler beklenebilir. Ancak, Çin'in "kazan-kazan" yaklaşımını benimsemesi ve karşılıklı fayda temelli iş birliklerini güçlendirmesi halinde, Kuşak ve Yol Girişimi'nin uluslararası sistemi tamamlayıcı ve destekleyici bir rol oynaması da mümkündür. Bu bağlamda, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi aracılığıyla küresel ticaret, yatırım ve politikada nasıl bir yol izleyeceği, gelecek araştırmaların önemli bir konusu olacaktır.

Yolsuzluk ve Kötü Yönetim: Kuşak ve Yol Girişimi'nin Kırılganlığı

Yabancı yatırımlar, özellikle büyük altyapı projeleri, genellikle önemli riskler taşır ve bu projelerin başarıya ulaşabilmesi için çoğu zaman hükümet garantileri gerekir. Kuşak ve Yol Girişimi kapsamındaki birçok ülke, yolsuzluk, kötü yönetim ve güvenlik tehditleri gibi ciddi zorluklarla karşı karşıya kalan yüksek riskli iş ortamlarına sahiptir.⁴¹

Kuşak ve Yol Girişimi projeleriyle ilişkili en büyük risklerden biri, borç geri ödemelerinde yaşanabilecek zorluklardır. Bu durum sadece jeopolitik bir sorun yaratmakla kalmaz, aynı zamanda Çin'in alacaklı olarak ciddi risklerle karşılaşmasına neden olur. Çin'in finansal kuruluşları, genellikle ABD doları cinsinden kredi sağlar; bunun nedeni Çin yuanının uluslararası düzeyde henüz yeterince gelişmemiş olmasıdır. Örneğin, Çin Kalkınma Bankası ve Çin İhracat-İthalat Bankası tarafından sağlanan fonların çoğu ABD doları üzerinden gerçekleşmiştir.

---

⁴⁰ Brahma Chellaney, "China's Debt-Trap Diplomacy", (25 Ocak 2017), <https://chellaney.net/2017/01/25/chinas-debt-trap-diplomacy/>(Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

⁴¹ Wang, Lee, Mokhtar, Goh, a.g.m., s. 303-304.

Çin hükümeti, son yıllarda yuan cinsinden kredileri artırmaya çalışmaktadır.⁴²

Bazı yorumcular, yüksek borç seviyelerinden dolayı Çin'i suçlamakta, ancak borçlu ülkelerin sorumluluğunu göz ardı etmektedirler. Örneğin, Zambiya'nın aldığı büyük Çin kredileri sonrasında, borç yükünün sürdürülemez hale geldiği ve altyapı projelerini finanse etmekte zorlandığı ifade edilmiştir. Ancak, bu durumun sadece Çin'in borç verme politikalarına değil, aynı zamanda Zambiya'nın kamu harcamalarındaki plansızlığa ve düşük vergi toplama kapasitesine dayandığı da unutulmamalıdır.⁴³

Kuşak ve Yol Girişimi'nde yer alan kimi ülkeler Çin'e yüksek borçlanma oranlarıyla yaklaşmış olsa da diğer ülkeler bu durumu yaşamamaktadır. Çin de yıllar süren genişleyici politikaların ardından yüksek borç seviyelerine ulaşmış bir ülkedir. Bu durum, özellikle gelişmekte olan ülkeler için, olası bir küresel finansal şok karşısında hazırlıksız kalma riskini artırmaktadır. Çin'e yönelen fon akışları, varlık ve gayrimenkul balonları yaratabilir ve bu da bir düzeltme gerektirebilir.⁴⁴ Bu risklerin çoğu, Kuşak ve Yol Girişimi projelerinden ziyade makroekonomik politikalarla ilgilidir.

Borçlu ülkelerin Çin ile borç yapılandırılmaları konusunda zayıf bir konumda pazarlık yapma riski olduğu varsayılabilir. Ancak bugüne kadar yaşanan deneyimler, birçok borçlu ülkenin borçlarını yeniden yapılandırmayı başardığını göstermektedir. Örneğin, Etiyopya'nın demiryolu projesi için geri ödemeleri ertelenmiş, Tonga ise beş yıllık ödemesiz dönemi başarıyla uzatmıştır. Çin, çoğu durumda borçlu

---

⁴² Kean Fan Lim, "On the Rationale and Implications of China's RMB Internationalization: A Global Historical Perspective", *Journal of Global History*, 18/2 (2023), s. 305.

⁴³ Arve Ofstad, Elling Tjønneland, "Zambia's Looming Debt Crisis - is China to Blame?", (2019), <https://www.cmi.no/publications/6866-zambias-looming-debt-crisis-is-china-to-blame> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024), s. 4-5.

⁴⁴ Ying Gao, Hui Yang, "The Measurement of Financial Support For Real Estate and House Price Bubbles and their Dynamic Relationship: An Empirical Study Based on 31 Major Cities in China", *National Accounting Review (NAR)*, 6/2 (2024), s. 196.

ülkelere ödemesiz dönemler ve uzun vadeli geri ödeme planları sağlayarak, bu ülkelerin mali baskılarını azaltmayı hedeflemektedir.⁴⁵

Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında yer alan projeler, zayıf yönetim, güvenlik eksiklikleri ve yetersiz iş gücü becerileri gibi zorluklarla da karşılaşmaktadır. Bu durumlar, projelerin başarılı bir şekilde uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Yolsuzluk, adam kayırma ve çelişkili devlet çıkarları gibi sorunlar, projelerin hem maliyetini artırmakta hem de başarı oranlarını düşürmektedir. Çin, genellikle bu tür risklerin farkında olarak, yüksek riskli ortamlarda yatırım yapmayı bir fırsat olarak görmektedir.⁴⁶

Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında bulunan bazı projeler başarısız olmuştur. Örneğin, Addis Ababa-Djibouti yük demiryolu projesi, düşük kullanım oranı ve enerji sorunları nedeniyle 4 milyar dolarlık bir maliyetle başarısız olmuş ve Çin İhracat ve Kredi Sigorta Şirketi (Sinasure) bu projede yaklaşık 1 milyar dolarlık bir kayıp yaşamıştır.⁴⁷

Çin, Kuşak ve Yol Girişimi ile zorlu koşullarda faaliyet gösterebileceğini ortaya koymuştur. Gelişmekte olan ülkeler de Çin'in sunduğu esnek finansman koşullarından faydalanmaktadır. Vanuatu Dışişleri Bakanı Ralph Regenvanu, Çin'in altyapı projeleri için daha az katı prosedürler sunduğunu vurgulayarak bu duruma dikkat çekmiştir.⁴⁸ Ancak Çinli firmalar, bu projeler sırasında ciddi riskler üstlenmektedir. Bu risklerin yönetimi, genellikle Çin hükümeti ve büyükelçilik ağı

---

⁴⁵ Yunnan Chen, "Addis-Djibouti Railway", (8 Nisan 2021) <https://thepeoplesmap.net/project/addis-djibouti-railway/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024), s. 18; "China Defers Repayment of Tonga's Multi-Million Loan", (27 Ocak 2017), <https://matangitonga.to/2013/09/18/china-defers-repayment-tongas-multi-million-loan> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

⁴⁶ Fang Hui, Song Yujie, "Host Country Risks and China's Foreign Direct Investment: A Study Based on 43 Countries Along the Belt and Road Initiative", *Journal of Shanghai University of Finance and Economics*, 21/5 (2019), s. 33.

⁴⁷ Eric Ng, "Botched Chinese Railway Project in Africa is a Warning to Belt and Road Investors", (29 Ekim 2018) <https://www.scmp.com/business/banking-finance/article/2170549/botched-chinese-railway-project-africa-warning-belt-and> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

⁴⁸ Richard Butler, "The Belt and Road Initiative Brings New Opportunities for China-Vanuatu Cooperation", (24 Nisan 2019), <https://allaboutvanuatu.com/the-belt-and-road-initiative-brings-new-opportunities-for-china-vanuatu-cooperation/> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

tarafından koordine edilmekte ve Kuşak ve Yol Girişimi projeleri hükümetler arası anlaşmalar çerçevesinde şekillenmektedir. Teorik olarak, projelerin ev sahibi ülkelerin kalkınma hedefleriyle uyum sağlaması ve yerel yönetimlerin Çinli ortaklarla ortak çalışmalar yürütmesi planlanmaktadır. Ancak pratikte, kötü yönetim, yolsuzluk ve düşük kalite standartları gibi sorunlar projelerin başarıya ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Tonga ve Samoa'daki Kuşak ve Yol Girişimi projelerinin farklı sonuçlar doğurması, yerel yönetim farklılıklarının proje sonuçları üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir.⁴⁹

Kuşak ve Yol Girişimi kapsamındaki projelerde yolsuzluk, önemli bir risk unsuru olarak varlığını sürdürmektedir. Çin'in yolsuzlukla mücadele kampanyalarına rağmen, projelerde yolsuzluğun yaygın olduğu düşünülmektedir. Örneğin, Malezya'nın Doğu Kıyısı Demiryolu Hattı projesinin maliyetlerinin, 2018'deki hükümet değişikliğinden sonra üçte bir oranında düşürülmesi, yolsuzluğun projeleri nasıl etkileyebileceğine dair bir gösterge olabilir.⁵⁰

Bazı Kuşak ve Yol Girişimi projeleri güvenlik sorunlarıyla da karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, Pakistan'daki Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru projelerinde silahlı grupların saldırıları nedeniyle birçok Çinli işçi hayatını kaybetmiş ve projelerin güvenliğini sağlamak için özel güvenlik güçlerine ihtiyaç duyulmuştur.⁵¹ Benzer şekilde, Orta Asya ve

---

⁴⁹ David Morris, "The Belt and Road Initiative and the Geopolitics of the South Pacific", (12 Ocak 2020), <https://www.davidmorrisprojects.com/post/the-belt-and-road-initiative-and-the-geopolitics-of-the-south-pacific> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

⁵⁰ "Mahathir: Malaysia Saves Billions in Renegotiated Railway Deal with China", (15 Nisan 2019), <https://www.rfa.org/english/news/china/malaysia-railway-04152019170804.html> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

⁵¹ Arpan Rai, "Why Chinese Workers are Under Attack From Militants in Afghanistan and Pakistan", (7 Ekim 2024), <https://www.independent.co.uk/asia/south-asia/karachi-airport-blast-chinese-workers-pakistan-afghanistan-b2625058.html> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024); Abid Hussain, "March of 'Terror': Pakistan Grapples With Deadly Attacks on China Interests", (29 Mart 2024), <https://www.aljazeera.com/news/2024/3/29/march-of-terror-pakistan-grapples-with-deadly-attacks-on-china-interests> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Afrika'da terör tehdidi ve sabotaj gibi riskler de ciddi sorunlar yaratmaktadır.⁵²

Kuşak ve Yol Girişimi'nin karşılaştığı riskler, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Güçlü yönetim ve yerel iş birliği mekanizmalarına sahip ülkelerde projeler daha başarılı olurken, zayıf yönetim ve yolsuzluk sorunlarının bulunduğu ülkelerde başarısızlık riski artmaktadır. Çin, bu tür risklerle başa çıkmak için ticaret diplomasisi yürütmekte ve projelerin başarısını sağlamak adına uluslararası iş birliğini güçlendirmeye çalışmaktadır.

Çin Finansmanının Gücü: Kuşak ve Yol Girişimi'ndeki Kültürel ve Yapısal Çatışmalar

Kuşak ve Yol Girişimi projeleri, bugüne kadar büyük ölçüde Çin finansmanı, proje yönetimi ve inşaat firmalarının etkinliğiyle öne çıkmıştır. Bu projeler genellikle Çinli işçi istihdam eden ve Çinli tedarikçilerle çalışan devlet şirketleri tarafından yürütülmektedir. Çin hükümeti ve ilgili paydaşlar, bu unsurları risk azaltma stratejileri olarak görmektedir. Çinli inşaat şirketlerinin uluslararası projelerdeki başarı geçmişi de bu güvenin temelini oluşturmaktadır. Bu firmalar, genellikle Çin büyükelçiliklerindeki Ticaret Müşavirlerinin rehberliğinde, Çin hükümeti tarafından koordine edilen bir yapı içinde faaliyet göstermektedir. Ancak, alıcı ülkeler açısından Çinli firmalar, yerel koşulları ve beklentileri yeterince dikkate almamaları nedeniyle zaman zaman sorunlar yaşamaktadır. Özellikle uluslararası piyasalara yeni açılan Çinli şirketler, yerel iş yapma biçimlerine uyum sağlamakta zorlanabilmektedir. Bu durum zaman zaman inşaatların standartların altında olduğu izlenimini oluşturmakta veya yetersiz iletişim ve kapalı çalışma tarzları nedeniyle kültürel çatışmalara yol açabilmektedir. Özellikle Malezya ve Pakistan'da, Çin yatırımlarının etkileri ve sonuçları üzerine yapılan değerlendirmelerde, bu yatırımlara yönelik eleştiriler ön plana çıkmıştır.⁵³

⁵² Haroon Janjua, "Pakistan: What is Behind Attacks on Chinese Nationals?", (7 Ekim 2024) <https://www.dw.com/en/pakistan-what-is-behind-attacks-on-chinese-nationals/a-70425841> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

⁵³ Christopher Balding, "Why Democracies Are Turning Against Belt and Road", (24 Ekim 2018), <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-10-24/why-democracies-are-turning-against-belt-and-road> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Ayrıca, Çinli devlet şirketleri, rekabetçi olmayan yöntemlerle hareket ettikleri ve devlet destekli projelerle adil olmayan avantajlar sağladıkları yönünde eleştirilmektedir.⁵⁴ Batılı yönetim modellerinde beklenen şeffaf ihale süreçlerinin aksine, bu firmalar çoğu zaman doğrudan hükümetler arası anlaşmalarla projelere dâhil olmaktadır. Çin Exim Bankası ve Çin Kalkınma Bankası gibi finansal kuruluşlar, projelere sağladıkları fonları genellikle Çinli firmaların kullanımına bağlamaktadır.⁵⁵ Bununla birlikte, Çin'in kurduğu Asya Altyapı Yatırım Bankası gibi yeni çok taraflı finansal kurumlar, daha geniş bir ortaklık yelpazesi sunmakta ve projelerin uluslararası standartlara uygunluğunu artırma potansiyeli taşımaktadır.⁵⁶

Çinli firmalar, sadece Çinli oldukları ya da Çin çıkarlarını ön planda tuttukları algısıyla eleştirilere açık hale gelmektedir. Büyük altyapı projeleri, dünyanın herhangi bir yerinde olduğu gibi, proje kapsamındaki değişiklikler, yeniden tasarımlar, gecikmeler ve maliyet artışları gibi risklere açıktır. Özellikle yüksek riskli iş ortamlarında Çinli firmalar, yerel koşulları yeterince göz önüne almadıkları için bu tür zorluklarla daha sık karşılaşmaktadırlar.⁵⁷

Kuşak ve Yol Girişimi projelerinin büyük bir kısmı, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi uluslararası finansal kurumlarının yüksek risk nedeniyle finanse etmeyi tercih etmediği bölgelerde hayata geçirilmektedir.⁵⁸ Bu projelerde, Çin devlet şirketleri bu riskleri göze alarak yatırım yapmaktadır. Örneğin, Çin'in en riskli on ülkeden beşinde (Pakistan, Venezuela, Angola, Zambiya, Sri Lanka) bir numaralı yatırımcı olduğu ve devlet destekli finansmanla hareket ettiği belirtilmektedir.

---

⁵⁴ Jianzhi Zhao, "Chinese State-Owned Companies, Misallocation and the Reform Policy", *Chinese Political Science Review*, 4 (2018), s. 28-29.

⁵⁵ Nancy Kambudzi, "Power Imbalance in Africa-China Investment and Development Deals: The Case of Zimbabwe (2000–2018)", *Les Cahiers d'Afrique de l'Est/The East African Review*, 57 (2022), s. 1-2.

⁵⁶ Rana, Ji, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁵⁷ Morris, a.g.m.

⁵⁸ Kevin P. Gallagher, William N. Kring, Rebecca Ray, Oyintarelado Moses, Cecilia Springer, Lin Zhu, "The BRI at Ten: Maximizing the Benefits and Minimizing the Risks of China's Belt and Road Initiative", (2023), <https://www.bu.edu/gdp/files/2023/09/GCI-Report-BRI-10-FIN.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024), s. 22.

Bununla birlikte, Çinli yetkililer son yıllarda bu riskleri daha iyi yönetebilmek adına değerlendirme süreçlerini güçlendirmektedirler.⁵⁹

Çin devlet şirketlerinin sübvansede edildiğine dair algılar, bazı hükümetlerin Çinli firmalara karşı ayrımcı politikalar geliştirmesine neden olmuştur. Örneğin, Hırvatistan'da bir köprü projesi için Çinli bir firma ihaleyi kazanmış, ancak süreç uluslararası medya tarafından düşük teklif stratejisiyle eleştirilmiştir.⁶⁰ Benzer şekilde, Avrupa Komisyonu, Çin'in imtiyazlı finansman sağladığı projelerde rekabetin olumsuz etkilendiği yönünde endişelerini dile getirmiştir. Zamanla Çinli firmaların uluslararası iş ortamlarına daha iyi uyum sağlayarak yerel koşullara uygun stratejiler geliştirmesi beklenmektedir. Yerel ve uluslararası firmalarla yapılacak ortaklıklar, bilgi paylaşımı ve sorun çözme mekanizmalarıyla bu risklerin azaltılması mümkündür. Ancak bu süreçte Çinli firmaların yolsuzluğu teşvik ettiği ve yerel topluluklara yeterli fayda sağlamadığı eleştirileri öne çıkmaktadır. Örneğin, Sri Lanka'daki Hambantota Limanı projesi yüksek borç nedeniyle Çin'in kontrolüne geçmiştir.⁶¹ Bu tür durumlar, genellikle zayıf yönetim ve şeffaf olmayan süreçlerin hâkim olduğu ülkelerde daha sık görülmektedir.

Kuşak ve Yol Girişimi Kapsamında Doğu Türkistan: Ekonomik Fırsatlar ve Sosyal Risklerin Kesişim Noktası

Doğu Türkistan, Orta Asya'nın kalbinde yer almış ve tarih boyunca İpek Yolu'nun önemli duraklarından biri olmuştur.⁶² Bu coğrafi konumu bölgeyi Çin'in batıya açılan stratejik kapısı yaparken, aynı zamanda Avrasya enerji koridorlarının önemli bir bileşeni haline getirmiştir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren Çin Halk Cumhuriyeti, bölgeyi Pekin'e entegre etmek amacıyla ekonomik, demografik ve siyasi politikalar uygulamaya başlamış ve Doğu Türkistan'ın sosyo-ekonomik yapısını

⁵⁹ Hong Yu, *Understanding China's Belt and Road Initiative*, Singapur, 2024, s. 196-197.

⁶⁰ "Chinese Consortium Chosen to Build Croatia's 2.4km Peljesac Bridge", (16 Ocak 2018), <https://www.globalconstructionreview.com/chinese-consortium-chosen-build-croatias-24km-pelji/> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024); Luka Ivan Jukić, "Connecting Croatia on a Bridge Built by China", <https://www.politico.eu/interactive/connecting-croatia-on-a-bridge-built-by-china/> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

⁶¹ Rahul Nath Choudhury, *Mapping Chinese Investment in South Asia*, Singapur, 2023, s. 194.

⁶² Ömer Kul, "Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951) (Yayımlanmamış Doktora Tezi)", 2009, İstanbul Üniversitesi SBE, s. 23.

köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Özellikle 1950'lerden itibaren yürütülen kalkınma projeleri, tarım kolektifleştirme programları ve bölgeye yönelik sistematik Han Çinlisi göçleri, bu dönüşümün temel dinamiklerini oluşturmuştur. Bu uygulamalarla Çin hükümeti, bölgedeki doğal kaynakları kontrol altına alırken demografik yapıyı Han Çinlileri lehine değiştirmeyi hedeflemiştir. 1949 yılında %7 olan Han nüfusu, 2020 itibarıyla %42,24'ü aşarak bölgedeki etnik dengiyi önemli ölçüde değiştirmiştir.⁶³

Doğu Türkistan'ın ekonomik dönüşümünde en önemli unsur, bölgenin zengin doğal kaynakları olmuştur. Petrol, doğalgaz ve kömür rezervlerinin kullanımı için geniş çaplı sanayi projeleri devreye sokulmuş, ancak bu süreçte yerel Uygur halkı ekonomik fırsatlardan dışlanmıştır. Sanayi yatırımları büyük oranda Çinli işgücüne dayanırken, Uygur halkı kırsal bölgelerde tarım alanlarına sıkışmış ve bölgedeki ekonomik eşitsizlikler derinleşmiştir. Bölge ekonomisinin Pekin'e bağımlı hale gelmesi, Doğu Türkistan'ın yerel üretim ve ticaret ağlarının da zayıflamasına neden olmuştur.⁶⁴

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması, Doğu Türkistan'ın jeopolitik önemini bir kez daha ön plana çıkarmıştır. Çin, bu dönemde Orta Asya ile ekonomik ve stratejik bağlarını güçlendirme hedefi doğrultusunda bölgeyi bir geçiş güzergâhı olarak yeniden konumlandırmıştır.⁶⁵ 2013 yılında başlatılan Kuşak ve Yol Girişimi, Doğu Türkistan'ı Çin'in Batı Asya, Orta Asya ve Avrupa'ya uzanan yeni ticaret yollarının merkezi haline getirmiştir. Çin-Kazakistan petrol boru hattı ve Çin-Türkmenistan doğalgaz boru hattı gibi projeler, bölgenin enerji taşımacılığındaki kilit rolünü artırmıştır. Bu projelerle birlikte Çin, enerji tedarik zincirini çeşitlendirme ve enerji güvenliğini sağlama hedeflerine önemli katkılar sağlamıştır. Ancak altyapı yatırımları, bölgedeki yerel halkın yaşamını doğrudan etkileyen dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Uygur Türkleri, ekonomik faydaların dışında bırakılırken

⁶³ Abdureşit Abdulhamit, "Çin'in Doğu Türkistan'daki Sömürü Düzeni ve Doğu Türkistan'ın Stratejik Önemi", *Siyer Dergisi*, 31 (2024), s. 27.

⁶⁴ Varis Çakan, "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/(Özel Sayı-1), (2023), s. 6.

⁶⁵ Jean A. Berlie, "Xinjiang and Central Asia's Pivot of History for the Belt and Road Initiative", Edt. J. A. Berlie, *China's Globalization and the Belt and Road Initiative*, Cham, 2020, s. 4, 52.

doğal kaynakların kullanımı nedeniyle toprak kaybı ve yerinden edilmeler gibi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır.⁶⁶

Bölgenin artan stratejik değeri, Çin'in iç güvenlik politikalarına da doğrudan yansımıştır. Çin, etnik ve dini farklılıkları "radikalizmle mücadele" çerçevesinde tanımlayarak, bölgede sert güvenlik politikaları uygulamaya başlamıştır. Özellikle 2009 Urumçi olayları sonrasında, yeniden eğitim kampları gibi uygulamalar devreye alınmış, camilerin yıkımı, dini liderlerin gözaltına alınması ve yerel kültürel sembollerin yasaklanması gibi politikalar hayata geçirilmiştir. Bu uygulamalar Çin hükümeti tarafından "bölgesel istikrarın sağlanması" ve Kuşak ve Yol Girişimi gibi projelerin sürdürülebilirliğinin teminat altına alınması adına gerekli adımlar olarak tanımlanmıştır. Ancak uluslararası insan hakları kuruluşları ve Batılı ülkeler, bu politikaları insan hakları ihlalleri olarak değerlendirmiş ve geniş çaplı eleştiriler gündeme getirmiştir.⁶⁷

Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki politikaları, bölgenin ekonomik kalkınma hedefleriyle iç güvenlik stratejilerini bir arada yürütme çabalarını yansıtmaktadır. Bu süreçte bölgenin stratejik önemi giderek artarken, yerel halkın kültürel kimliğini ve ekonomik yaşamını koruma mücadelesi de aynı oranda güçlenmiştir.

Doğu Türkistan'ın Jeoekonomik Önemi ve Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) Kapsamındaki Rolü

Doğu Türkistan, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde stratejik bir merkez haline gelmiştir. Bölgenin zengin enerji kaynakları, özellikle petrol, doğalgaz ve yenilenebilir enerji potansiyeli, Çin'in enerji güvenliğini sağlama ve bölgesel kalkınmayı destekleme çabalarında önemli bir rol oynamaktadır. Doğu Türkistan, Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında kara ve enerji altyapılarında bir geçiş noktası oluşturarak Çin, Orta Asya ve diğer komşu bölgeler arasındaki enerji ve ticaret akışını kolaylaştırmaktadır.⁶⁸

⁶⁶ Zhihai Xie, "China's Energy Infrastructure Development in Central Asia and Its Impact on Regional Energy Supply and Geopolitics", *Journal of Inter-Regional Studies: Regional and Global Perspectives (JIRS)*, 4 (2021), s. 2, 7.

⁶⁷ Xiaoxiao Li, "China's Belt-Road Strategy Xinjiang's Role in a System Without America". Edt. X. Li; Q. Fang, *Sino-American Relations: A New Cold War*, Amsterdam, 2022, s. 302.

⁶⁸ Berlie, a.g.m., s. 24.

Çin, bölgedeki enerji kaynak çeşitliliğinden faydalanarak hem fosil yakıt tedarikini güvence altına almakta hem de yenilenebilir enerjiye geçişini hızlandırmaktadır. Doğu Türkistan'daki rüzgâr ve güneş enerjisi projeleri, özellikle Pekin'in karbon emisyonlarını azaltma hedeflerine büyük katkı sağlamaktadır. 2022 yılı itibarıyla Doğu Türkistan'da rüzgâr enerjisi kapasitesi 26.1 GW'a ulaşmış olup, bu kapasitenin önümüzdeki yıllarda daha da artırılması planlanmaktadır. Yenilenebilir enerji alanındaki bu yatırımlar, Çin'in enerji ve altyapı projelerinde merkezi bir konuma sahiptir ve ülkenin karbon nötrlüğü hedeflerine yönelik stratejik bir adım olarak değerlendirilmektedir.⁶⁹

Ancak, Kuşak ve Yol Girişimi'nin bölgedeki faydalarının yanı sıra, projelerin ciddi şekilde olumsuz sonuçlar doğurabileceği de göz ardı edilmemelidir. Öncelikle, bölgenin jeopolitik ve stratejik öneminin artması, bölgedeki etnik ve kültürel gerilimleri de tırmandırmıştır. Uygur halkı başta olmak üzere yerel etnik gruplar, zorla yerinden edilme, ekonomik dışlanma ve kültürel baskı gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Altyapı projeleri kapsamında yürütülen inşaat faaliyetleri, yerel toplulukların yaşam alanlarını tehdit etmekte ve zorla göçlere neden olmaktadır.⁷⁰

Bölgede hayata geçirilen kapsamlı sanayi ve enerji projelerinin çevre üzerindeki etkileri, ciddi endişelere yol açmaktadır. Fosil yakıt bazlı projeler, rüzgâr ve güneş enerjisi gibi yenilenebilir kaynaklarla dengelenmeye çalışılsa da halen bölgedeki ekosistem üzerinde olumsuz bir baskı oluşturmaktadır. Bu projeler, bölgenin biyolojik çeşitliliğini tehlikeye atarken, doğal kaynakların aşırı kullanımı nedeniyle su kaynakları ve toprak kalitesi zarar görmektedir. Özellikle madencilik

⁶⁹ "Xinjiang's Installed New-energy Power Generation Capacity Tops 40 mln kW", (8 Ocak 2023),

https://english.www.gov.cn/news/topnews/202301/08/content_WS63ba6a65c6d0a757729e5431.html (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2024).

⁷⁰ Michael Clarke, "The Belt and Road Initiative and China's Xinjiang Dilemma: 'Connectivity' Versus Control?", (18 Temmuz 2017),

<https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13458-the-belt-and-road-initiative-and-china%E2%80%99s-xinjiang-dilemma-%E2%80%9Cconnectivity%E2%80%9D-versus-control?.html> (Erişim Tarihi: 20 Eylül 2024).

faaliyetleri, çevresel tahribatı artırmakta ve bölgenin doğal dengesini bozabilmektedir.⁷¹

Sosyal açıdan bakıldığında, Kuşak ve Yol Girişimi ekonomik kalkınmayı hızlandırır da bu kalkınmanın yerel halk için adil bir şekilde dağılmadığı gözlenmektedir. Doğu Türkistan'daki yeni iş imkânları ve ekonomik büyüme büyük ölçüde Çin'in doğusundan gelen göçmen iş gücü tarafından karşılanmaktadır. Yerel halkın bu ekonomik fırsatlara yeterince erişememesi, gelir eşitsizliğini derinleştirmekte ve sosyal huzursuzluklara yol açmaktadır.⁷²

Doğu Türkistan'ın enerji iletimindeki stratejik rolü, özellikle ultra yüksek gerilimli doğru akım (Ultra High Voltage Direct Current - UHVDC) hatları aracılığıyla, bölgeden Çin'in doğusundaki sanayi bölgelerine enerji taşımakta, bu durum ekonomik kalkınmayı desteklese de bölgedeki enerji altyapısının aşırı kullanımını ve çevresel baskıyı artırmaktadır. Bu durum, yerel halkın enerjiye erişiminde de zorluklara neden olabilmektedir. Enerji üretimi ve iletimi, çoğunlukla dış pazarlara ve Çin'in diğer bölgelerine yönelik olduğundan, yerel toplulukların bu kaynaklardan doğrudan faydalanma oranı oldukça düşük kalmaktadır.⁷³

Doğu Türkistan'ın Kuşak ve Yol Girişimi kapsamındaki stratejik önemi, Çin'in enerji güvenliği ve ekonomik büyüme hedeflerine katkı sağlarken, bölgedeki etnik, sosyal ve çevresel sorunları da derinleştirmektedir. Bu projelerin sürdürülebilir bir kalkınma perspektifiyle dengelenmesi gerekmektedir; aksi takdirde, uzun vadede bölgedeki sosyal huzursuzluklar ve çevresel tahribat daha da artabilir. Çin'in, Doğu Türkistan'daki yatırımlarının hem yerel halkın haklarına hem de çevresel sürdürülebilirliğe duyarlı bir şekilde yürütülmesi, bölgenin gelecekteki kalkınması açısından büyük önem arz etmektedir.

---

⁷¹ Xingyuan Yang, Honghua Yang, Maximilian Arras, Chin Hao Chong, Linwei Ma, Zheng Li, "Unveiling the Energy Transition Process of Xinjiang: A Hybrid Approach Integrating Energy Allocation Analysis and a System Dynamics Model", *Sustainability*, 16 (2024), s. 2, 13, 22.

⁷² Thomas Cliff, "Lucrative Chaos: Interethnic Conflict as a Function of the Economic 'Normalization' of Southern Xinjiang", Edt. B. Hillman; G. Tuttle, *Ethnic Conflict and Protest in Tibet and Xinjiang*, New York, 2016, s. 122-124..

⁷³ Yang ve diğerleri, a.g.m., s. 13-14.

Kuşak ve Yol Girişimi Bağlamında Güvenlik Politikaları: Doğu Türkistan'ın İç ve Dış Dengesi

Doğu Türkistan, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi stratejisinde ekonomik açıdan olduğu kadar güvenlik açısından da önemli bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Bölge, Çin'in ekonomik çıkarlarının ötesinde, ulusal güvenlik ve iç istikrarın korunması açısından da merkezi bir rol oynamaktadır. Bölgedeki Uygur nüfusunun bağımsızlık talepleri ve etnik gerilimler, Çin'in iç güvenlik politikalarının odağında yer almakta ve bu durum, Pekin'in Doğu Türkistan'daki güvenlik altyapısını genişletmesine neden olmaktadır. Çin, Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında bölgenin stratejik önemini güvence altına almak için, dijital gözetim ve sosyal denetim mekanizmalarını uygulamaya koymuştur. Özellikle yüz tanıma sistemleri, büyük veri analizi ve mobil uygulamalar kullanılarak vatandaşların hareketleri izlenmekte ve güvenlik tehditlerinin erken tespiti hedeflenmektedir. Çin, bu teknolojileri "terörle mücadele" söylemiyle meşrulaştırırsa da uluslararası toplum bu uygulamaları insan hakları ihlalleri olarak değerlendirmektedir.⁷⁴

Doğu Türkistan, Kuşak ve Yol Girişimi'nin kara yolları ve boru hatları için önemli bir geçiş noktasıdır ve bu durum, bölgenin ekonomik ve stratejik değerini artırmaktadır. Çin'in iç güvenliği korumak amacıyla uyguladığı sert denetim stratejileri, Kuşak ve Yol Girişimi'nin güvenliğini sağlamayı da amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Doğu Türkistan'daki güvenlik politikalarının olumlu yönlerinden biri, bölgenin altyapı projeleri sayesinde istikrarlı hale getirilmesi ve bölgesel kalkınmanın teşvik edilmesidir. Yüksek güvenlik önlemleri, bölgedeki altyapı yatırımlarını koruma altına alırken, Çin'in ekonomik büyüme hedeflerine hizmet etmektedir. Doğu Türkistan'daki bu yatırımlar, yerel ekonomiye de katkı sağlayarak istihdam olanaklarını artırmakta ve bölgesel kalkınmayı desteklemektedir.⁷⁵

⁷⁴ Steven Feldstein, "China's High-tech Surveillance Drives Oppression of Uyghurs", (27 Ekim 27), Ekim 10, 2024 tarihinde Bulletin of the Atomic Scientists: <https://thebulletin.org/2022/10/chinas-high-tech-surveillance-drives-oppression-of-uyghurs/> (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2024).

⁷⁵ Qingzhen Hu, "Xinjiang Education Investment and Economic Growth Relationship - Based on the Perspective of Human Capital", *International Journal of Business and Management*, 5/6 (2010), s. 217.

Ancak, bu politikaların olumsuz yönleri de dikkat çekicidir. Çin'in yoğun güvenlik önlemleri ve gözetim mekanizmaları, Uygur nüfusu ve diğer etnik gruplar arasında toplumsal baskıyı artırmakta ve etnik gerilimleri derinleştirmektedir. Yerel halk, bu politikaların sosyal ve kültürel haklarını ihlal ettiğini savunmakta, bu da bölgede uzun vadeli huzursuzluklara yol açmaktadır. Ayrıca, Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki yoğun denetim ve askeri varlığı, bölgedeki doğal kaynakların ve enerji altyapısının kontrol altında tutulmasına yönelik stratejik bir yaklaşım olarak da eleştirilmektedir.⁷⁶

Çin, yalnızca iç güvenliği sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda Kuşak ve Yol Girişimi'nin güvenliği için Orta Asya'daki sınır güvenliğini güçlendirmektedir. Şanghay İşbirliği Örgütü çatısı altında yürütülen terörizm, aşırılıkçılık ve ayrılıkçılıkla mücadele iş birlikleri, Çin'in bölgesel güvenliği artırma ve Doğu Türkistan'daki sınır güvenliğini sağlama hedeflerinin bir parçasıdır. Bu iş birlikleri, Çin'in Doğu Türkistan'dan geçen enerji ve ticaret yollarının güvenliğini sağlarken, bölgesel istikrarı koruma ve Çin'in ekonomik çıkarlarını güvence altına alma stratejisiyle iç içe geçmektedir. Ancak bu süreç, Doğu Türkistan'daki yerel halk açısından ciddi olumsuz etkiler yaratmaktadır. Çin'in güvenlik odaklı yaklaşımı, Uygur ve diğer etnik gruplar üzerinde baskıyı artırarak kültürel kimliklerinin bastırılmasına ve toplumsal katılımın engellenmesine yol açmaktadır. Ayrıca, bu güvenlik önlemleri, bölgedeki halkın günlük yaşamında sürekli gözetim altında hissedilmesine neden olmakta ve sosyal gerilimleri daha da tırmandırmaktadır.⁷⁷

Doğu Türkistan'ın dış güvenlik politikaları da bölgedeki stratejik denge açısından önem taşımaktadır. Çin, Kuşak ve Yol Girişimi'nin korunması amacıyla Orta Asya'da Batı ve diğer dış güçlerin etkisini dengelemek için Rusya ile stratejik iş birlikleri geliştirmektedir. Bu iş birlikleri, Çin'in Orta Asya'da artan etkisini pekiştirmek ve bölgedeki stratejik projelerini korumak amacıyla yürütülmektedir. Ancak, bu politikaların uzun vadeli sonuçları belirsizdir; bölgedeki sosyal

---

⁷⁶ Sheena Chestnut Greitens, Myunghee Lee, Emir Yazici, "Counterterrorism and Preventive Repression: China's Changing Strategy in Xinjiang", *International Security*, 44/3 (2020), s. 10, 14-15, 17.

⁷⁷ Cho, Turner, a.g.m., s. 93.

huzursuzluklar ve uluslararası eleştiriler, Çin'in Doğu Türkistan'daki güvenlik politikalarının sürdürülebilirliğini tehdit edebilir.⁷⁸

Doğu Türkistan, Kuşak ve Yol Girişimi için kilit bir geçiş noktası olarak Çin'in küresel hedeflerine hizmet ederken, aynı zamanda yoğun güvenlik politikaları nedeniyle sosyal ve politik gerilimlere sahne olmaktadır. Bu çelişkili durum, Doğu Türkistan'ın gelecekteki rolünü hem fırsatlar hem de riskler açısından belirleyici hale getirmektedir.

Sonuç

Kuşak ve Yol Girişimi, dünya genelinde geniş çaplı altyapı projeleri ile Çin'in küresel ekonomik ve siyasi gücünü pekiştirme amacı taşıyan büyük bir kalkınma hamlesi olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Kuşak ve Yol Girişimi'nin ekonomik fırsatlar ve jeoekonomik etkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle Doğu Türkistan, hem enerji transfer yolları üzerindeki merkezi rolü hem de Çin'in küresel ticaret stratejisindeki önemli noktalarından biri olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu stratejik konum, bölgedeki etnik ve sosyal gerilimleri de artırmaktadır. Çin'in Doğu Türkistan'daki sert güvenlik uygulamaları, bölgede sosyal yapıyı ve kültürel kimlikleri etkileyen baskıcı bir ortam yaratmaktadır.

Kuşak ve Yol Girişimi'nin sunduğu ekonomik fırsatlar, özellikle altyapı projeleri ve enerji nakil hatları açısından büyük potansiyeller barındırır da bu projeler beraberinde ciddi riskler getirmektedir. Borç tuzağı diplomasisi eleştirileri, gelişmekte olan ülkelerde Çin'in ekonomik etkisinin derinleşmesine ve bu ülkelerin finansal bağımsızlıklarının zayıflamasına neden olmaktadır. Doğu Türkistan gibi stratejik bölgelerde ise Çin'in artan jeopolitik etkisi, bölgedeki güvenlik önlemlerinin sertleşmesine ve yerel halkın üzerindeki sosyal baskının daha da yoğunlaşmasına yol açmaktadır.

Bu projelerin sürdürülebilirliği, bölgedeki yönetim sorunları, yolsuzluk ve çevresel etkilerle sınırlı kalmaktadır. Altyapı projelerinin yerel topluluklar üzerinde olumsuz etkiler yarattığı, özellikle zorla yerinden edilme, ekonomik dışlanma ve çevresel tahribat gibi sorunların

⁷⁸ Li-Chen Sim, Farkhod Aminjonov, "Avoiding the Potholes along the Silk Road Economic Belt in Central Asia", Edt. A. Abdoubaetova, *China's Belt and Road Initiative in Central Asia: Ambitions, Risks, and Realities*, Bişkek, 2020, s. 22.

ön plana çıktığı görülmektedir. Doğu Türkistan'da büyük altyapı projeleri ve enerji nakil hatlarının genişlemesi, yerel halkın ekonomik fırsatlara erişimini sınırlandırmakta, bunun yerine Çin'in doğusundaki ekonomik kalkınma süreçlerine katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Kuşak ve Yol Girişimi, Çin'in küresel ekonomik liderlik iddiasını destekleyen büyük bir proje olarak önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak, bu girişimin başarılı olabilmesi için sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik ilkelerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Doğu Türkistan örneği, bu girişimin bölgesel kalkınmayı teşvik etme potansiyeli ile birlikte, sosyal gerilimleri ve çevresel riskleri nasıl beraberinde getirdiğini göstermektedir. Çin'in, Kuşak ve Yol Girişimi'ni daha kapsayıcı ve sürdürülebilir bir kalkınma modeli üzerinden yürütmesi, uzun vadeli başarı için kritik bir önem taşımaktadır.

Kaynakça

"China Defers Repayment of Tonga's Multi-Million Loan", (27 Ocak 2017), <https://matangitonga.to/2013/09/18/china-defers-repayment-tongas-multi-million-loan> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

"Chinese Consortium Chosen to Build Croatia's 2.4km Peljesac Bridge", (16 Ocak 2018), <https://www.globalconstructionreview.com/chinese-consortium-chosen-build-croatias-24km-pelji/> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

"Mahathir: Malaysia Saves Billions in Renegotiated Railway Deal with China", (15 Nisan 2019), <https://www.rfa.org/english/news/china/malaysia-railway-04152019170804.html> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

"Vice President Mike Pence's Remarks on the Administration's Policy Towards China", (4 Ekim 2018), <https://www.hudson.org/events/1610-vice-president-mike-pence-s-remarks-on-the-administration-s-policy-towards-china102018> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

"Xinjiang's Installed New-energy Power Generation Capacity Tops 40 mln kW", (8 Ocak 2023), https://english.www.gov.cn/news/topnews/202301/08/content_WS63ba6a65c6d0a757729e5431.html (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2024).

Abdulhamit, Abdureşit, "Çin'in Doğu Türkistan'daki Sömürü Düzeni ve Doğu Türkistan'ın Stratejik Önemi", *Siyer Dergisi*, 31 (2024), s. 26-29.

Achakzai, Muhammad Saleem, "China's Belt and Road Initiative: A Challenge to US Global Influence", (6 Eylül 2024),

<https://southasiajournal.net/chinas-belt-and-road-initiative-a-challenge-to-us-global-influence/> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

Allen-Ebrahimiyan, Bethany, "How the World Learned of China's Mass Internment Camps". (12 Aralık 2019),

<https://www.icij.org/investigations/china-cables/how-the-world-learned-of-chinas-mass-internment-camps/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Askary, Hussein; Gallagher, Paul, "Lessons: China's and West's Post-2008 Financial Crisis Recovery Strategies" (6 Haziran 2020),

<https://brixsweden.org/lessons-chinas-and-wests-post-2008-financial-crisis-recovery-strategies/> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

Ateş, Erdem, "Türkiye'nin Jeoekonomik Gücünün Belirlenmesi: Ampirik Bir Analiz", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1 (2021), s.133-154.

Balding, Christopher, "Why Democracies Are Turning Against Belt and Road", (24 Ekim 2018), <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-10-24/why-democracies-are-turning-against-belt-and-road> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Berlie, Jean A., "The New Silk Road", Edt. J. A. Berlie, *China's Globalization and the Belt and Road Initiative*, Cham, 2020, s.13-40.

Berlie, Jean A., "Xinjiang and Central Asia's Pivot of History for the Belt and Road Initiative", Edt. J. A. Berlie, *China's Globalization and the Belt and Road Initiative*, Cham, 2020, s.41-55.

Butler, Richard, "The Belt and Road Initiative Brings New Opportunities for China-Vanuatu Cooperation", (24 Nisan 2019),

<https://allaboutvanuatu.com/the-belt-and-road-initiative-brings-new-opportunities-for-china-vanuatu-cooperation/> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Calabrese, Linda; Jenkins, Rhys; Lombardozzi, Lorena, "The Belt and Road Initiative and Dynamics of Structural Transformation", *The European Journal of Development Research*, 36 (2024), s.515-547.

Cengiz, Orhan, "Çin'in 21. Yüzyıldaki Bölgesel ve Küresel Vizyonunu Yeni İpek Yolu Projesi Üzerinden Okumak", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27 (2021), s. 236-259.

Chellaney, Brahma, "China's Debt-Trap Diplomacy", (25 Ocak 2017), <https://chellaney.net/2017/01/25/chinas-debt-trap-diplomacy/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Chen, Yunnan, "Addis-Djibouti Railway", (8 Nisan 2021) <https://thepeoplesmap.net/project/addis-djibouti-railway/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Chin, Mui-Yin; Ong, Sheue-Li; Wai, Chew-Keong; Kon, Yee-Qin, "The Role of Infrastructure on Economic Growth in Belt and Road Participating Countries", *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 14/2 (2021), s.169-186.

Cho, Sungmin; Turner, Joshua, "The Economics of Repression: The Belt and Road Initiative, COVID-19, and the Repression of Uyghurs in Xinjiang", (9 Aralık 2020), <https://www.airuniversity.af.edu/JIPA/Display/Article/2441685/the-economics-of-repression-the-belt-and-road-initiative-covid-19-and-the-repre/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Choudhury, Rahul Nath, *Mapping Chinese Investment in South Asia*, Singapur, 2023.

Clarke, Michael, "The Belt and Road Initiative and China's Xinjiang Dilemma: 'Connectivity' Versus Control?", (18 Temmuz 2017), <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13458-the-belt-and-road-initiative-and-china%E2%80%99s-xinjiang-dilemma-%E2%80%9Cconnectivity%E2%80%9D-versus-control?.html> (Erişim Tarihi: 20 Eylül 2024).

Cliff, Thomas, "Lucrative Chaos: Interethnic Conflict as a Function of the Economic 'Normalization' of Southern Xinjiang", Edt. B. Hillman; G. Tuttle, *Ethnic Conflict and Protest in Tibet and Xinjiang*, New York, 2016, s.122-150.

Çakan, Varis, "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/(Özel Sayı-1), (2023), s. 1-6.

Dave, Bhavna; Kobayashi, Yuka, "China's Silk Road Economic Belt Initiative in Central Asia: Economic and Security Implications", *Asia Europe Journal*, 16 (2018), s.267-281.

Dessein, Bart, "'Pacifism', and China's 'Peaceful Rise' and 'Peaceful Development'", Edt. J. Kustermans, T. Sauer, D. Lootens, B. Segaeert, *Pacifism's Appeal: Ethos, History, Politics*, Cham, 2019, s.179-197.

Feldstein, Steven, "China's High-tech Surveillance Drives Oppression of Uyghurs", (27 Ekim 27), Ekim 10, 2024 tarihinde Bulletin of the Atomic Scientists: <https://thebulletin.org/2022/10/chinas-high-tech-surveillance-drives-oppression-of-uyghurs/> (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2024).

Gallagher, Kevin P.; Kring, William N.; Ray, Rebecca; Moses, Oyintarelado; Springer, Cecilia; Zhu, Lin, "The BRI at Ten: Maximizing the Benefits and Minimizing the Risks of China's Belt and Road Initiative", (2023), <https://www.bu.edu/gdp/files/2023/09/GCI-Report-BRI-10-FIN.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Gao, Ying; Yang, Hui, "The Measurement of Financial Support For Real Estate and House Price Bubbles and their Dynamic Relationship: An Empirical Study Based on 31 Major Cities in China", *National Accounting Review (NAR)*, 6/2 (2024), s.195-219.

"Global Infrastructure Outlook: Infrastructure Investment Needs 50 Countries, 7 Sectors to 2040", (2017), <https://oeservices.oxfordeconomics.com/publication/open/283970> (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2024)

Greitens, Sheena Chestnut; Lee, Myunghee; Yazici, Emir, "Counterterrorism and Preventive Repression: China's Changing Strategy in Xinjiang", *International Security*, 44/3 (2020), s.9-47.

Grossman, Derek, "Military Build-Up in the South China Sea", (22 Ocak 2020), https://www.rand.org/pubs/external_publications/EP68058.html (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Hall, Todd H.; Krolkowski, Alanna, "Making Sense of China's Belt and Road Initiative: A Review Essay", *International Studies Review*, 24/3 (2022), s.1-18.

Harding, Brian; Pohle, Camilla, "China's Search for a Permanent Military Presence in the Pacific Islands", (21 Temmuz 2022), <https://www.usip.org/publications/2022/07/chinas-search-permanent-military-presence-pacific-islands> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Hillman, Jonathan E., *The Emperor's New Road: China and the Project of the Century*, New Haven and London, 2020.

Hu, Qingzhen, "Xinjiang Education Investment and Economic Growth Relationship - Based on the Perspective of Human Capital", *International Journal of Business and Management*, 5/6 (2010), s.215-220.

Hui, Fang; Yujie, Song, "Host Country Risks and China's Foreign Direct Investment: A Study Based on 43 Countries Along the Belt and Road Initiative", *Journal of Shanghai University of Finance and Economics*, 21/5 (2019), s.33-52.

Hussain, Abid, "March of 'Terror': Pakistan Grapples With Deadly Attacks on China Interests", (29 Mart 2024), <https://www.aljazeera.com/news/2024/3/29/march-of-terror-pakistan-grapples-with-deadly-attacks-on-china-interests> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Ito, Asei, "China's Belt and Road Initiative and Japan's Response: from Non-participation to Conditional Engagement", *East Asia*, 36 (2019), s.115-128.

Ivleva, Daria, "The Belt and Road Initiative in Kazakhstan: Does the Geopolitics of China's Outward Investments Put the Brakes on Decarbonisation?", (2021), <https://climate-diplomacy.org/magazine/cooperation/belt-and-road-initiative-case-kazakhstan> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2024).

Jamali, Ahmed Bux; Westcott, Stephen P.; Verma, Abhishek, "Belt and Road Initiative The Intertwining of China's Foreign Policy and Economic Nationalism", *East Asia*, 41 (2023), s.23-40.

Janjua, Haroon, "Pakistan: What is behind attacks on Chinese nationals?", (7 Ekim 2024) <https://www.dw.com/en/pakistan-what-is-behind-attacks-on-chinese-nationals/a-70425841> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024)

Jones, Lee; Hameiri, Shahar, "Debunking the Myth of 'Debt-Trap Diplomacy': How Recipient Countries Shape China's Belt and Road Initiative", (25 Ağustos 2020), <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020->

[08-25-debunking-myth-debt-trap-diplomacy-jones-hameiri.pdf](#) (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

Jukić, Luka Ivan, "Connecting Croatia on a Bridge Built by China", <https://www.politico.eu/interactive/connecting-croatia-on-a-bridge-built-by-china/> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Kambudzi, Nancy, "Power Imbalance in Africa-China Investment and Development Deals: The Case of Zimbabwe (2000–2018)", *Les Cahiers d'Afrique de l'Est/The East African Review*, 57 (2022), s.1-19.

Khan, Muhammad Khalil; Sandano, Imran Ali; B. Pratt, Cornelius; Farid, Tahir, "China's Belt and Road Initiative A Global Model for an Evolving Approach to Sustainable Regional Development", *Sustainability*, 10/11 (2018), s.4234-4255.

Khanal, Shaleen; Zhang, Hongzhou, "Ten Years of China's Belt and Road Initiative: A Bibliometric Review", *Journal of Chinese Political Science*, 29 (2023), s.361-395.

Kul, Ömer, "Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951) (Yayımlanmamış Doktora Tezi)", 2009, İstanbul Üniversitesi SBE.

Łasak, Piotr; Linden, René W. H. van der, *The Financial Implications of China's Belt and Road Initiative A Route to More Sustainable Economic Growth*, Cham, 2019.

Lew, Jacob J.; Roughead, Gary; Hillman, Jennifer; Sacks, David, "China's Belt and Road: Implications for the United States", (2021), <https://www.cfr.org/task-force-report/chinas-belt-and-road-implications-for-the-united-states/> (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2024).

Li, Jiatao; Assche, Ari Van; Fu, Xiaolan; Li, Lee; Qian, Gongming, "The Belt and Road Initiative and International Business Policy A Kaleidoscopic Perspective", *Journal of International Business Policy*, 5 (2022), s.135-151.

Li, Mingjiang, "The Belt and Road Initiative: Geo-economics and Indo-Pacific Security Competition", *International Affairs*, 96/1 (2020), s.169-187.

Li, Xiaoxiao, "China's Belt-Road Strategy Xinjiang's Role in a System Without America". Edt. X. Li; Q. Fang, *Sino-American Relations: A New Cold War*, Amsterdam, 2022, s.293-315.

Lim, Kean Fan, "On the Rationale and Implications of China's RMB Internationalization: A Global Historical Perspective", *Journal of Global History*, 18/2 (2023), s.304-325.

Martins, Tiago Tecelão, "Arctic Ambitions: China's Engagement With the Northern Sea Route", (1 Kasım 2023) <https://thediomat.com/2023/11/arctic-ambitions-chinas-engagement-with-the-northern-sea-route/> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2024).

“Meeting Asia’s Infrastructure Needs”, (2017), <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/227496/special-report-infrastructure.pdf> (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2024).

Morris, David, "The Belt and Road Initiative and the Geopolitics of the South Pacific", (12 Ocak 2020), <https://www.davidmorrisprojects.com/post/the-belt-and-road-initiative-and-the-geopolitics-of-the-south-pacific> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Ng, Eric, "Botched Chinese Railway Project in Africa is a Warning to Belt and Road Investors", (29 Ekim 2018) <https://www.scmp.com/business/banking-finance/article/2170549/botched-chinese-railway-project-africa-warning-belt-and> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Ofstad, Arve; Tjønneland, Elling, “Zambia’s looming debt crisis - is China to blame?”, (2019), <https://www.cmi.no/publications/6866-zambias-looming-debt-crisis-is-china-to-blame> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Palmer, Alexander; Carroll, Henry H.; Velazquez, Nicholas, “Unpacking China’s Naval Buildup”, (5 Haziran 2024), <https://www.csis.org/analysis/unpacking-chinas-naval-buildup> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Pant, Harsh V.; Passi, Ritika, "India’s Response to China’s Belt and Road Initiative". *Asia Policy*, 24 (2017), s.88-95.

Paul, Michael; Overhaus, Marco, "Security and Security Dilemmas in Sino-American Relations", (Nisan 2020), https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2020RP04_China_USA.pdf (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

Rai, Arpan, "Why Chinese Workers are Under Attack From Militants in Afghanistan and Pakistan", (7 Ekim 2024), <https://www.independent.co.uk/asia/south-asia/karachi-airport-blast-chinese-workers-pakistan-afghanistan-b2625058.html> (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).

Rana, Pradumna B.; Ji, Xianbai, *China’s Belt and Road Initiative: Impacts on Asia and Policy Agenda*, Singapur, 2020.

Ruser, Nathan, “Exploring Xinjiang’s Detention Facilities”, (24 Eylül 2020), <https://xjdp.aspi.org.au/explainers/exploring-xinjiangs-detention-facilities/> (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024)

Schroden, Jonathan, "Assessing China’s Motives: How the Belt and Road Initiative Threatens US Interests", (27 Temmuz 2022), <https://www.airuniversity.af.edu/JIPA/Display/Article/3111114/assessing-chinas-motives-how-the-belt-and-road-initiative-threatens-us-interests/> (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2024).

Sharma, Anu, "China’s Polar Silk Road: Implications for the Arctic Region", (25 Ekim 2021),

<https://www.airuniversity.af.edu/JIPA/Display/Article/2820750/chinas-polar-silk-road-implications-for-the-arctic-region/> (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2024)

Sheldon-Duplaix, Alexandre, "Beyond the China Seas: Will China Become a Global "Sea Power"?", *China Perspectives*, 2 (2016), s.43-52.

Sheng, Edmund Li, *Greater Eurasia Partnership and Belt and Road Initiative: The Cooperation or Containment of Atlanticism in the International System*, Singapur, 2023.

Sim, Li-Chen; Aminjonov, Farkhod, "Avoiding the Potholes along the Silk Road Economic Belt in Central Asia", Edt. A. Abdoubaetova, *China's Belt and Road Initiative in Central Asia: Ambitions, Risks, and Realities*, Bişkek, 2020, s.20-31.

Summers, Tim, "China's 'New Silk Roads' Sub-national Regions and Networks of Global Political Economy", *Third World Quarterly*, 37/9 (2016), s.1628-1643.

Tokatlı, Seda Gözde, "Yeni Dünya Düzeninde Değişen Dinamiklerin Küresel Politikaya Etkisi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2023), s.902-929.

Wang, Rui; Lee, Khai Ern; Mokhtar, Mazlin; Goh, Thian Lai, "The Transition of Belt and Road Initiative from 1.0 to 2.0 Challenges and Implications of Green Development", *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 16 (2023), s.293-328.

Xie, Zhihai, "China's Energy Infrastructure Development in Central Asia and Its Impact on Regional Energy Supply and Geopolitics", *Journal of Inter-Regional Studies: Regional and Global Perspectives (JIRS)*, 4 (2021), s.1-14.

Yang, Fang; Li, Juan, "A Review of Renewable Energy Investment in Belt and Road Initiative Countries A Bibliometric Analysis Perspective", *Energies*, 17/19 (2024), s.1-24

Yang, Xingyuan; Yang, Honghua; Arras, Maximilian; Chong, Chin Hao; Ma, Linwei; Li, Zheng, "Unveiling the Energy Transition Process of Xinjiang: A Hybrid Approach Integrating Energy Allocation Analysis and a System Dynamics Model", *Sustainability*, 16 (2024), s.1-28.

Yu, Hong, *Understanding China's Belt and Road Initiative*, Singapur, 2024.

Yuniarto, Paulus Rudolf, "Opportunities and Challenges of Socio-Cultural Cooperation in China's Belt and Road Initiative in Indonesia", *Jurnal Hubungan Internasional*, (2021), s.99-112.

Zhao, Jianzhi, "Chinese State-Owned Companies, Misallocation and the Reform Policy". *Chinese Political Science Review*, 4 (2018), s.28-51.

Zhou, Ling; Mao, Yanghai; Fu, Qinyi; Xu, Danlu; Zhou, Jiaqi; Zeng, Shaolong, "A Study on the Belt and Road Initiative's Trade and its Influencing Factors: Evidence of China-South Asia's panel Data", *Plos One*, 18/4 (2023), s.1-16.

Extended Abstract

The Belt and Road Initiative is one of the largest development projects, characterized as a modern version of the historical Silk Road, which aims to increase China's economic, political and geostrategic influence globally. Announced in 2013 by Chinese President Xi Jinping, the initiative aims to create one of the world's largest infrastructure networks. Spanning land and sea routes, this massive project aims to strengthen economic ties in dozens of countries around the world, particularly in Asia, Europe and Africa, and reshape global trade flows by creating new trade routes. Infrastructure investments, ports, railways, power lines and industrial zones are being built in participating countries, deepening economic integration between local economies and China.

The strategic objectives of the Belt and Road Initiative include ensuring China's global energy security, diversifying trade routes and reducing its dependence on the West. In this context, the construction and expansion of energy transfer routes is one of the cornerstones of the initiative. China has taken important steps to develop regional energy infrastructures, particularly in Central Asia and the Middle East, in order to provide faster and more secure access to energy resources.

East Turkestan stands out as one of the most important points of this initiative. The strategic location of the region on both land and energy lines makes China's economic and geopolitical interests in the region even more important. East Turkestan serves as a bridge connecting Central Asia with China's western border and has become the center of China's energy transfer network. The oil and gas pipelines passing through the region are key to meeting China's energy needs. In addition, the railway lines China is building as part of its Belt and Road Initiative strengthen connectivity with Central Asia and Europe, giving China a significant advantage in global trade routes. East Turkestan's strategic location presents a dynamic fraught with both opportunities and regional and global risks. China's policies in the region create a serious tension between economic development and human rights abuses. This has led to widespread international criticism. The Belt and Road Initiative's impact on the region is directly linked to China's strategies in East Turkestan. The region's importance for both economic growth and stability plays an important role in the long-term success of the initiative.

East Turkestan is a key region for China as a crossroads for energy supply security and international trade routes. Its location at the center of trade and energy routes from Asia to Europe makes it an important actor in China's economic integration with West Asia, Central Asia and Europe. The land and

railway projects implemented within the framework of the Belt and Road Initiative contribute to China's regional development goals, while also serving an important function in terms of energy security.

In particular, the China-Kazakhstan oil pipeline and the China-Turkmenistan gas pipeline are among the most important projects to secure China's energy supply. These infrastructure projects aim to reduce China's energy dependence and diversify supply routes. However, the environmental and social impacts of these projects raise serious concerns. Energy projects in the region have caused environmental damage, forced displacement of local populations and social unrest. The Belt and Road Initiative has attracted global attention for the huge economic opportunities it offers in terms of infrastructure projects and trade routes. In particular, China aims to expand its international trade network and create a vast transportation and infrastructure corridor connecting Asia, Europe and Africa. However, the serious economic, social and political risks associated with these projects are also at the center of important debates. One of the most criticized points is the "debt trap diplomacy", which is considered as China's strategy of dragging developing countries into financial dependency through high-cost loans. In this context, Sri Lanka's Hambantota Port stands out as one of the most concrete examples of this strategy. Sri Lanka, unable to pay its debts, led to the transfer of the port to China for 99 years, which reinforced China's strategic influence in the region.

However, criticism of China's debt trap diplomacy has not only financial but also geopolitical implications. When developing countries incur huge debt burdens in exchange for strategic infrastructure projects, it limits their ability to act independently in their foreign policy decisions. This is seen as a threat that could undermine the sovereignty of many countries. Similar projects in countries such as Pakistan, Maldives and Kenya have brought the risk of ceding control of strategic assets to China through borrowing.

On the other hand, the impact of the infrastructure projects under the Belt and Road Initiative on the local population is also a matter of debate. Although the projects implemented in East Turkestan offer great opportunities for the economic development of the region, there is growing criticism that they do not provide sufficient economic benefits for the local Uyghur people. Although these projects have created jobs in the region, the prioritization of Han Chinese from the eastern regions of China in these projects has limited the economic integration of the local population and led to social unrest. Moreover, the construction of energy and transportation corridors, as well as infrastructure projects, has negatively affected the cultural and social life of the local population. Income inequality, social injustices and marginalization of the local

population are cited as one of the main reasons for the ongoing social unrest in East Turkestan.

In addition, the environmental impact of the Belt and Road Initiative has also been a major topic of debate. Large-scale infrastructure projects lead to overconsumption of natural resources and degradation of ecosystems. The massive infrastructure works in East Turkestan have brought environmental problems such as the destruction of agricultural land and pollution of water sources. Such negative impacts have raised serious questions about the sustainability of China's projects and have been met with environmental concerns in the international arena.

While the Belt and Road Initiative offers great economic opportunities at the global level, it has been widely criticized for the economic, political, social and environmental risks it brings with it. The debt burden and political dependence that these projects impose on developing countries is a strategy that could threaten their sovereignty in the long run. Moreover, policies that prevent the economic and social integration of local populations trigger social unrest and complicate the sustainability of the projects.

While the Belt and Road Initiative aims to increase China's economic and political influence, serious security issues have also come to the fore in this process. While East Turkestan is at the center of geoeconomic growth strategies, it is also the focal point of China's security policies. China has expanded digital surveillance systems to ensure the security of strategic projects in the region. Its surveillance and control policies, especially on the Uyghur people, have been criticized internationally as human rights violations. The Chinese government defends these policies as part of the fight against terrorism, but it is stated that these policies further deepen ethnic tensions and increase social unrest in the region.

China's internal security policies have greatly affected the social fabric in East Turkestan. Practices such as restricting the cultural rights of local people, forced migration policies and economic exclusion have increased unrest in the region. China imposes strict security measures to ensure the safety of infrastructure projects in the region, but the long-term sustainability of these policies is questioned.

One of the major criticisms of the Belt and Road Initiative is that China is creating economic dependencies by indebting developing countries. Countries such as Sri Lanka, Pakistan and Zambia are facing debt crises due to China's high-cost infrastructure projects. Debt restructuring and deferral processes have weakened the economic independence of these countries and increased China's political influence over them. In particular, strategic infrastructure

projects, such as the Hambantota Port, have been used as a tool to expand China's geopolitical influence.

However, there are also examples where infrastructure projects have failed. Projects such as the Addis Ababa-Djibouti railway have failed due to low utilization rates and energy problems. These projects are indicative of the governance problems, corruption and poor planning that China faces in developing countries.

The Belt and Road Initiative is seen as China's geopolitical strategy aimed at shifting the global balance of power. It is argued that China is investing in strategic infrastructure projects with the aim of reducing the influence of the US and limiting the rise of India, especially in the Asia-Pacific region. China aims to become a leader in global trade by modernizing its land and sea trade routes. However, this strategy is subject to criticism given China's geopolitical imperatives and the constraints it faces.

China's plans to establish a military base in Vanuatu and its strategic military activities in the South China Sea are seen as part of this geopolitical strategy. China's goals of increasing its military power and securing maritime trade routes could lead to significant changes in the global balance of power. However, this process carries risks, especially in terms of the management problems China faces in its strategic projects and the sustainability of infrastructure projects.

East Turkestan has become a strategic hub under the Belt and Road Initiative, but social and environmental problems in the region are deepening. Large energy projects in the region threaten the livelihoods of local people, leading to forced displacement. Mining activities in particular are causing environmental destruction and disrupting the natural balance of the region, affecting water resources and soil quality.

From a social perspective, economic opportunities in the region are largely provided by the migrant labor force from eastern China, with limited opportunities for local people to benefit from these opportunities. This has deepened income inequality in the region and led to social unrest. At the same time, China's intensive security policies in the region have increased pressure on the local population and fueled ethnic tensions.

The Belt and Road Initiative is a massive development drive that supports China's claim to global economic leadership. While it offers great potential in terms of economic opportunities and infrastructure projects, it also carries political and social risks. East Turkestan is at the center of the initiative and has an important position in China's global trade strategies. However, social unrest,

environmental destruction and ethnic tensions in the region raise serious concerns about the long-term sustainability of the initiative.

It is critical for China to pursue these projects through a more inclusive and sustainable development model, both in terms of regional development and social cohesion. The success of China's Belt and Road Initiative will depend not only on economic growth, but also on careful management of social and environmental impacts.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Samsun'da Kolera ve Çağını Yakalayamayan Bir
Hekimin Tedavi Yöntemi Üzerine (1894)**

İsmail Yaşayanlar*

(ORCID: 0000-0002-4009-3286)

Makale Gönderim Tarihi

10.09.2024

Makale Kabul Tarihi

30.11.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yaşayanlar, İ., "Samsun'da Kolera ve Çağını Yakalayamayan Bir Hekimin Tedavi Yöntemi Üzerine (1894)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2411-2436.

APA: Yaşayanlar, İ. (2024). Samsun'da Kolera ve Çağını Yakalayamayan Bir Hekimin Tedavi Yöntemi Üzerine (1894). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2411-2436.

Öz

Beşinci kolera pandemisinin uzantısı olarak 1894 senesinde Samsun'da ortaya çıkan epidemi, İstanbul ile doğrudan bağlantılı olan bir liman kentinde bile kamu sağlığı hizmetlerinin standartların altında olduğunu göstermiştir. Bu epidemi sırasında kentte çalışan bir sivil hekim olan Constantin Lanaras, Kadı Köy'de patlak veren salgını bir fırsat olarak görmüş ve kişisel kanaatine kolera hastaları için yeni bir tedavi yöntemi geliştirmiştir. Salgın sırasında yaptığı gözlemleri bir çalışmada toplayan Lanaras, 1895 senesinde Paris Tıp Akademisi'nce ödüllendirilmiştir. Kendi içinde pek çok çelişkiyi barındıran bu demode tedavi yöntemine ait çalışmanın ödüllendirilmesi dönemin tıp dünyasındaki kutuplaşmayı göstermesi açısından da önemlidir. Lanaras

---

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ismailyasayanlar@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Duzce University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

ardında bıraktığı bu çalışma salgın hastalıklar tarihi yazımında farklı bir kaynak türü olarak tıp hekimlerinin tedavi yöntemlerini tartıştıkları makalelerin ya da kitapların kullanımı açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışma 1894 Samsun kolera epidemisinde bizzat hekim olarak çalışmış olan Dr. Lanaras'ın tanıklığı temelinde, kentin altyapı-üstyapı sorunları ve hıfzıssıhhası, Osmanlı bürokrasisinde görevli memurların hatalarının ne tür yanlış anlaşılmalara yol açabileceği ve kolera hastalığının bulunduğu şehirlerde ne tür önlemler alınması gerektiği gibi pek çok hususu incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Samsun, Kolera, Dr. Lanaras, Tedavi.

The Cholera in Samsun and the Treatment Method of a Physician Outdated in His Age (1894)

Abstract

The epidemic that broke out in Samsun in 1894 as an extension of the fifth cholera pandemic proved that public health services were sub-standard even in a port city directly connected to Istanbul. Constantin Lanaras, a civilian physician working in the city during this epidemic, considered the outbreak in Kadı Köy as an opportunity and, in his personal opinion, developed a new treatment method for cholera patients. Lanaras, who gathered his observations during the epidemic in a study, was awarded by the Paris Academy of Medicine in 1895. The awarding of this work on this outdated treatment method, which contains many contradictions in itself, is also important in terms of showing the polarization in the medical world of the period. This work left behind by Lanaras is a good example of the use of articles or books in which medical doctors discuss treatment methods as a different type of source in the writing of the history of epidemics.

This study, focusing on the experience of Dr. Lanaras, who personally worked as a physician during the 1894 Samsun cholera epidemic, examines many issues such as the city's infrastructure and sanitation, the misunderstandings caused by the mistakes of officials in the Ottoman bureaucracy, and the precautions that should be taken in cities where cholera was present.

Keywords: Ottoman, Samsun, Cholera, Dr. Lanaras, Treatment.

Giriş

1817-1923 yılları arasında altı büyük pandemi halinde tüm dünyayı etkisi altına alan kolera hastalığı milyonlarca kişinin hayatını

kaybetmesine sebep olmuştur. Kolera, yoğun ishal ve kusmayla beraber vücudun su emme mekanizmasını bloke ederek hızla su ve mineral kaybına sebep olan *vibrio cholerae* isimli bakterinin yol açtığı bir enfeksiyon hastalığıdır.¹ Kolera bakterisiyle enfekte olan su ve bu suyla yapılan her türlü faaliyet hastalığın temel bulaş yoludur.² Toksiditesi yüksek bir hastalık olduğu için henüz bulaş mekanizmasının ve patojenin keşfedilmediği dönemlerde arsenik zehirlenmesi ve diğer bağırsak enfeksiyonlarıyla karıştırılan kolera, özellikle 19. yüzyılda kötü hijyen koşulları, temiz su kaynaklarına ulaşamama ve yetersiz beslenme gibi sebeplere dayalı olarak milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur.³ Endemik olarak görüldüğü Hindistan coğrafyasından 1817 yılında çıkan kolera altı büyük pandemiyle dünyaya yayılmıştır.⁴

Oldukça geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda Hindistan sahasından hızla kıtalararası yayılıma geçen kolera istilalarına çok defa maruz kalmıştır. Özellikle sosyal ve ekonomik hareketliliğin yoğun olduğu liman şehirlerinde kolera vakaları sık sık görülmüştür. Kolera mikrobu genellikle İç Asya, Arap yarımadası ve İran topraklarından Rusya’ya, Basra üzerinden ise Irak, Suriye ve Mısır’a ulaşmıştır. Kolera Batı’ya bazen Kuzey Afrika bazen de Kuzey Karadeniz sahası üzerinden sirayet etmiştir. Bu noktada bir kavşak konumunda olan Anadolu, salgınlardan en çok etkilenen bölgelerden birisidir. Anadolu İran, Rusya, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ile Mora Yarımadası ve Balkanlar üzerinden gelecek her türlü tehdiye açıktır.

Bu makalede işlenen 1894 Samsun kolera epidemisi beşinci kolera pandemisinin bir uzantısıdır. Beşinci pandemi 1881’de patlak vermiş ve özellikle Mısır’ı etkilemiştir. Hastalık Mısır’dan az da olsa Akdeniz’in Kuzey Afrika ve Güney Avrupa kıyılarına sıçramıştır. Esas büyük tehlike Rusya üzerinden ilerlemiş, Rusya’nın batı sahasından Avrupa’ya giren

¹ William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, New York, 1976, s. 231.

² Charles E. Rosenberg, *The Cholera Years*, Chicago, 1968, s. 3-4.

³ Jörg Hacker, *İnsanlar, Salgınlar ve Mikroplar-Enfeksiyonlar ve Patojenleri*, Çev. Beste Hertsch, Max Florian Hertsch, İstanbul, 2021, s. 28-29; Dorothy H. Crawford, *Deadly Companions: How Microbes Shaped Our History*, New York, 2009, s. 131; Rosenberg, *a.g.e.*, s. 2.

⁴ Reinhard S. Speck, “Cholera,” *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge, 1999, s. 642.

kolera, özellikle Almanya'yı derinden etkilemiştir.⁵ 1892'de Hamburg'da yaşanan salgın büyük bir patlama etkisi yaratmıştır.⁶ Hastalık batıda Güney Amerika'yı, doğuda ise Japonya ve Çin'i de etkisi altına almıştır.⁷ Koleranın beşinci dünya turu 1896 kışına kadar devam etmiş, havanın soğumasıyla birlikte salgın anayurduna geri dönmüştür.⁸

Samsun kentinde Kadı Köy'ünde başlayan kolera salgını elbette tesadüf eseri yayılım göstermemiştir. Koleranın bir kenti nasıl ele geçirdiği konusunda ticaret, göç ve belediye hizmetlerinin olmayışı yahut yetersizliği gibi meseleler, hastalığın yayılış tabiatını kavrama noktasında oldukça mühimdir. Özellikle sosyal ve ekonomik hareketliliği artıran, dolayısıyla teması arttıracığı için hastalıkların yayılmasına uygun bir ortam sağlayan ticaret salgınların yayılmasında birinci sırada gelmektedir. Samsun, iskele sahalarının mahfuz bir yapı sergilememesi sebebiyle deniz ticaretinin zor gerçekleştirildiği bir şehirdi. Buna rağmen Yeşilirmak, Kızılırmak ve Mert Irmağı'nın oluşturduğu geçitler sayesinde hinterlandıyla kolay bağlantı sağlayacak coğrafi konumda bir liman kenti olmasından ötürü Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinin iskelesi rolünü oynamıştır. Bu sebeple insan hareketliliğinin yoğun olduğu bir şehir olmuştur. Bunun haricinde 1860'larda başlayan Kuzey Kafkasya göçleri ve 93 Harbi sonrası hem Balkanlardan hem de Güney Kafkasya'dan gerçekleşen göçler sırasında Samsun bir göçmen intikal limanı ve geçici konaklama merkezi olmuştur. Bu durum da kentin sıhhi yapısını olumsuz yönde etkilemiştir. Mert ırmağının yarattığı bataklıklar da şehrin hıfzıssıhhasını bozan bir unsurdur. Tüm bunlara ilave olarak altyapı ve üstyapının yani belediye hizmetlerinin yetersizliği ve kentteki kronik temiz su temini problemi Samsun'da kolera gibi su yoluyla bulaşan hastalıkların yayılmasında

---

⁵ İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri", *Bitmeyen Hikaye: Küresel Salgın Çağında Tarihe Yeniden Bakmak (Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı Pratikleri)*, Ed. İsmail Yaşayanlar, İstanbul, 2022, s. 67-68.

⁶ Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar-Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul, 2014, s. 130.

⁷ William Johnston, "Epidemic Past and Science Present: An Approach to Cholera in Nineteenth-Century Japan", *Harvard Asia Quarterly*, 14 (2012), s. 31.

⁸ Speck, a.g.m., s. 647.

oldukça etkili faktörlerdir.⁹

Bu makalede temel olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde Samsun'da görülen Kadı Köy kolera salgını sırasında, kentte hekimlik yapan Constantin Lanaras'ın salgına ilişkin gözlemleri ve bu salgın sırasında denediği hidroterapi tedavi yönteminden bahsedilecektir. Makalede ayrıca dönemin mikrobiyoloji ve enfeksiyon hastalıkları tedavi yöntemlerine çok da uygun olmayan bir usulle hasta tedavi eden fakat buna rağmen Paris Tıp Akademisi tarafından ödüllendirilen Dr. Lanaras, dönemin Osmanlı bürokratları tarafından nasıl yanlış anlaşıldığı konusu işlenecektir. Tüm bu hikaye mekansal açıdan Samsun'da geçtiği için çalışmanın ilgili yerlerinde 19. yüzyılın son çeyreğinde kentte yürütülen kamu sağlığı hizmetleri ve Dr. Lanaras'ın ödüllü tedavi usulünü test ettiği 1894 Kadı Köy kolera epidemisi de ele alınacaktır.

19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Samsun'un Kamu Sağlığı Altyapısı

Samsun kamu sağlığı hizmetlerinin görece geç hayata geçirildiği kentlerden birisidir. Samsun'un ilk hastanesi 1880'li yıllarda Dr. Antoniyadis tarafından açılmıştır. Fakat esas uzmanlık alanı kadın doğum olan Operatör Dr. Antoniyadis'e ait bu yapı hastaneden ziyade bir muayenehaneyi andırmaktadır.¹⁰ Bu özel sağlık hizmetinin tüm kentin ihtiyacını karşılaması elbette mümkün değildir. Samsun'da bir askeri hatta gureba hastanesi dahi bulunmadığından, şehrin en büyük sıkıntılarında birisi sağlık hizmetleri olmuştur. Zira bataklık alanlarla çevrili olan Samsun'da sık sık sıtma salgınları görülmektedir. Bu sebeple 1886'da Samsun Belediyesi tarafından karantinahane civarında dört odalı eski bir bina hastane olarak açılmıştır. Dönemin belediye hekimi Tevfik Bey bu hastanede görevlidir. Dr. Tevfik, Samsun'da çıkan bir yerel gazete olan *Aks-i Sada'nın* muhabirini hastaneyi ziyaret etmesi için davet etmiştir. Muhabirin hastane ile ilgili izlenimleri ise oldukça vahimdir: *"..Deniz kenarında bulunan bu binaya girince pek çabuk anladık ki orası tedavi için değil, insanların, hayvanların bile dahil*

⁹ Samsun kentinde su yoluyla bulaşan salgın hastalıkların yayılma hızını artıran etkenler hususunda detaylı bilgi için bkz. İsmail Yaşayanlar, "The Cholera Epidemics of 1894 and 1910 and Quarantine in Samsun", *Un Letterato in Viaggio Liber Amicorum Per Raniero Speelman*, Ed. August Ammerlaan vd., Rotterdam, 2023, s. 480-481.

¹⁰ *Aks-i Sadâ*, S. 274, 16 Teşrin-i Evvel 1326'dan aktaran Baki Sarısakal, *Samsun Sağlık Tarihi*, Samsun, 2005, s. 39.

olacağı bir yer değildir. Zemin kattaki bir dehlizden ilerleyerek bir tarafa doğru yan yatmış ahşap bir merdivenle yukarı çıktık. Orada başlıklı, zıpka mintanlı biri duruyordu ki hiç yakışmayan kıyafetiyle bu adamın hastanede hastalara bakacak tek hademe olduğunu bilahare anladık. Ortada bir sofa, fakat döşeme tahtaları çürümüş, yer yer delinmiş olduğundan insana orada itina ile yürümek lüzumunu takdir etmekte gecikmiyordu. Bize rehberlik eden Tevfik Efendi sofanın sağ cihetindeki köşeye tesadüf eden bir odanın kapısını açtı. Aman yarabbi! O ne manzara idi? Karşı karşıya iki duvar dibinde gelişigüzel bırakılmış yüzleri pis, ot ve aynı halde yastıklarıyla iki yatak. Bunlar içinde yürekleri ezici ekseriyetle son saatlerini yaşadıkları belli olan iki bîçare... Ben bu facia karşısında bir dakikadan ziyade durmaya ve etrafı daha ziyade tetkik etmeye tahammül edemedim.”¹¹ Kısacası belediyenin teşkil ettiği bu hastane kamu sağlığına hizmetten ziyade daha çok hastalık yapıcı bir mekan görüntüsü sergilemektedir. Hastanenin akıbetiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunamamış olsa da gureba hastanesinin teşkili ile kapatılmış olması muhtemeldir.

Samsun’a bir gureba hastanesi kurulmasına yönelik ilk teşebbüs 1864 senesinde gerçekleştirilmiştir. Trabzon Vilayeti eski valilerinden Hazine Darzade Abdullah Paşa’nın oğlu Mustafa Şevki Bey, Canik Sancağı’nda inşa olunacak kışla ve hastane için bir bab çiftlik arazisi bağışlamış, ancak hastane inşa edilememiştir.¹² Hastanenin inşası için ikinci teşebbüs ancak 1895 senesinde gündeme gelmiştir. Dönemin Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey hastanenin inşası için gerekli olan paranın toplanabilmesi adına Canik Sancağı’nda yetişen tütünün her denginden 40 para, tüccar konşimentosunun her birinden de 50 para alınmasına karar vermiştir.¹³ İrade Haziran 1900’de çıkmış¹⁴, inşaat ise Temmuz ayında başlamıştır.¹⁵ İnşaat sürerken hastaneye Abdülhamid’in tahta çıkışının yirmi beşinci yılı şerefine Hamidiye ismi verilmesi gündeme gelmiş ve bunun için izin istenmiştir.¹⁶ Bu teklif kısa sürede kabul edilmiş ve kurulacak gureba hastanesinin isminin *Hamidiye Gureba Hastanesi*

¹¹ *Aks-i Sadâ*, S. 228, 29 Mart 1330’dan aktaran Sarısakal, *a.g.e.*, s. 40.

¹² *BOA.*, *A.MKT.MHM.*, 300/59, 8 Zilhicce 1280.

¹³ Sarısakal, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁴ *BOA.*, *İ.DH.*, 1376/5, 5 Haziran 1316.

¹⁵ *BOA.*, *BEO.*, 1513/113459, 21 Haziran 1316.

¹⁶ *BOA.*, *BEO.*, 1555/116553, Lef 4, 31 Temmuz 1316,

olacağı kesinleşmiştir.¹⁷ 1895'ten 1900'e kadar hastane için 249.400 kuruş toplanmış, ihtiyaç olan 115.900 kuruşun yine iane yoluyla toplanacağı bildirilmiştir.¹⁸

Hastanenin projesi Mimar Mösyö Valeri tarafından çizilmiştir. Üç katlı kargir binanın zemin katı geçici ve bulaşıcı hastalıklara ayrılmış ve hastanenin diğer bölümlerine geçilmemesi için ayrı bir kapı yapılmıştır. Birinci katta 14 yataklı iki salon ve 13 oda ile üç hamam, ikinci katta ise 14 dört yataklı iki salon ile üç hamam ve bir kabul salonu bulunuyordu. Bu katta ayrıca 14 oda daha vardı. Üçüncü katta ise ücretli ve birinci sınıf hastalara ayrılmış birer yataklı altı oda ve ikinci sınıf hastalara ayrılan biri altı diğeri dört yataklı iki salon, bir hamam ve idare heyetine ait bir salon bulunuyordu.¹⁹ Hastaneye Nemlizade Hamdi Bey'in sağladığı 800 altınlık krediyle Avrupa'dan karyolar ve modern tıbbi malzemeler getirilmiştir. Hastane arazisinin arkasında bulunan bir kaynaktan demir borularla hastaneye su getirilmiş ve çatıya inşa edilen depodan binanın her tarafına su dağıtılmıştır. Hastanenin ilk hekimi Fransız uyruklu Operatör Dr. Mösyö Latour'dır.²⁰ Hastane, kuruluş sürecinde de etkili olan bir heyet tarafından idare edilmiştir.²¹ Bu heyet bir müdür tayin ederek hastanenin idare edilmesini sağlıyordu. 1910 senesinde hastanede bir operatör doktor ve yardımcısı, bir iç hastalıkları hekimi, bir göz hastalıkları hekimi, müdür, eczacı, vekilharç, kilerci ve sekiz erkek 11 kadın hademe görev yapıyordu.²² Şehirde kolera ya da diğer salgınlara yakalananlar hastanenin salgın hastalık bölümünde tedavi altına alınıyordu.²³

Samsun'da askeri hastane ise 1909 senesinde Gureba Hastanesi'nin 30 yataklı bir bölümünde teşkil edilebilmiştir.²⁴ Bu bölüm 1914 senesine kadar kullanılmış, Dünya Savaşı'nın ilanıyla askeriye Samsun Ticaret

¹⁷ BOA., DH.MKT., 2392/138, 8 Ağustos 1316; BOA., BEO., 1555/116553, Lef 3, 4 Eylül 1316; BOA., DH.MKT., 2403/97, 4 Eylül 1316; BOA., BEO., 1627/121967, 18 Eylül 1316; BOA., DH.MKT., 2450/22, 24 Kanûn-i Sanî 1316

¹⁸ BOA., DH.MKT., 2335/94, 10 Mart 1316; BOA., ŞD., 1852/22, Lef 1, 10 Nisan 1316.

¹⁹ Sarısakal, a.g.e., s. 40-42.

²⁰ Sarısakal, a.g.e., s. 42.

²¹ Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi (TVS.), Def'a 21, Trabzon, 1321, s. 392.

²² BOA., DH.İD., 53/30, Lef 1, 6 Kanûn-i Sanî 1327.

²³ BOA., MUSM., 15 Teşrîn-i Evvel 1910, s. 20.

²⁴ Aks-i Sadâ, S. 108, 11 Ağustos 1325'den aktaran Sarısakal, a.g.e., s. 42.

İdadisi'nin bulunduğu binaya el koyarak orayı askeri hastane haline getirmiştir.²⁵

Samsun'da hastanelerin kuruluşu sürecinde kentte hizmet veren hekimler bulunuyordu. Bu hekimler sivil, askeri ve mülkiye hekimleri olmak üzere üç sınıfta değerlendirilmektedir. Sivil hekimler kendi muayenehanelerinde, eczanelerde yahut özel hastanelerde hasta muayene etmiş ve tedavilerini yapmışlardır. Askeri hekimler Samsun'da askeri birliğin bulunduğu kale mevkiinde ve daha sonra açılacak askeri hastanede görevlidir. Mülkiye hekimleri ise belediye bünyesinde ve gureba hastanesinde vazifelidirler. 1876-1914 yılları arasında Samsun'da 12 sivil hekim faaliyet göstermiştir. Samsun kalesi ve askeri hastanesinde yedi hekim çalışmış, belediye ve gureba hastanesinde ise 12 hekim vazifelendirilmiştir.²⁶

Kamu sağlığı hizmetlerinin önemli bir parçası olan eczacılar da tıpkı hekimler gibi sivil, askeri ve mülkiye olmak üzere üç sınıfta ayrılmıştır. Samsun'da 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında 25 sivil eczacı çeşitli mevkilerde eczaneler açmıştır. Pek çoğu gayrimüslim olan bu eczacılar kentin aktif alanlarından olan eski belediye binası civarında ve Saathane Caddesi'nde faaliyet göstermişlerdir. Samsun askeri hastanesinde ve kalesinde vazifelendirilmiş üç askeri eczacı ve son dönemde kurulan Hamidiye Gureba Hastanesi'nde görevli mülkiye bir eczacı olduğu görülmüştür.²⁷ 1910 senesinde Samsun'daki eczacılar bir

²⁵ Sarısakal, a.g.e., s. 42, 57.

²⁶ *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1891, s. 873; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1892, s. 873 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople,1893-1894, s. 942; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1895, s. 935 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1896-1897, s. 1084; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1903, s. 1660; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1905, s. 1690; *Annuaire du Commerce*, Paris, 1906, s. 2198; *Annuaire du Commerce*, Paris, 1915, s. 1489; *BOA., DH.ID.*, 53/30, Lef 16, Kanûn-i Sanî 1327; *TVS.*, Def'a 13, Trabzon, 1305, s. 259; *TVS.*, Def'a 14, Trabzon, 1309, s. 238; *TVS* Def'a 15, Trabzon, 1311, s. 138; *TVS.*, Def'a 16, Trabzon, 1313, s. 245; *TVS.*, Def'a 17, Trabzon, 1316, s. 311; *TVS.*, Def'a 18, Trabzon, 1318, s. 153, 201; *TVS.*, Def'a 19, Trabzon, 1319, s. 93, 130; *TVS.*, Def'a 20, Trabzon, 1320, s. 151, 227; *TVS.*, Def'a 21, Trabzon, 1321, s. 337, 391; *TVS.*, Def'a 22, Trabzon, 1322, s. 337.

²⁷ *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1891, s. 873; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1892, s. 873; *Annuaire Oriental*, Constatinople,1893-1894, s. 942; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1895, s. 936; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1896-1897, s. 1084; *Annuaire Oriental*, Constatinople, 1903, s. 1661; *Annuaire Oriental*, Constatinople,

araya gelerek *Osmanlı Eczacılar İttihat Cemiyeti'*ni teşkil etmişlerdi. Bu cemiyetin aldığı karara göre Pazar günleri tespit edilen üç nöbetçi eczane haricinde diğer eczanelerin tamamı kapalı tutulacaktır.²⁸

1894 Kadı Köy Kolerası

1894 kolera epidemisi Samsun'da ilk olarak Mayıs ayında Kadı Köy'de ortaya çıkmıştır. Kadı Köy kent merkezine oldukça yakın bir tepede konumlandığından hastalığın burada zuhur etmesi oldukça büyük tehlike arz etmiştir. Başlangıç sürecinde 16 hasta olduğu görülmüş, köye altı hekim gönderilmiş ve hastalardan üçü kısa sürede vefat etmiştir.²⁹ Salgın, Sıhhiye Meclisi'ne bildirildikten hemen sonra Samsun'a gelen ve giden gemilere karantina uygulaması başlatılmış, ayrıca tahaffuzhaneye yönlendirilmesi gereken gemiler için kayıklar, filika ve istimbot vazifelendirilmiştir.³⁰

Kadı Köy'de ortaya çıkan hastalık kısa sürede kenti etkisi altına almıştır. Zira İstanbul'a hastalığın yerel idare tarafından ciddiye alınmadığı ve sıhhi tedbirlerin uygulanmadığına dair bilgiler aktarılmıştır.³¹ Samsun sıhhiye hekimi de bu durumu doğrulamıştır. Samsun sıhhiye idaresince kolera görülen hanelerin kordon altına alınması, bu hanelere giriş çıkışların yasaklanması ve acilen tebhirat uygulamalarına başlanması gerektiği yerel idareye bildirilmiş olsa da bu uyarı ciddiye alınmamıştır.³² Ayrıca Sivas Vilayeti ile Samsun arasında ticaret yapılan yolun uygun bir mahalinde karantina noktası

1905, s. 1690; *Annuaire du Commerce*, Paris, 1906, s. 2198; *Annuaire du Commerce*, Paris, 1915, s. 1490; *BOA., DH.İD.*, 53/30, Lef 16, Kanûn-i Sanî 1327; *TVS.*, Def'a 19, 1319, s. 93; *TVS.*, Def'a 20, s. 151; *TVS.*, Def'a 21, s. 337.

²⁸ *Aks-i Sada*, S. 233, 10 Temmuz 1326'dan aktaran Baki Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, Samsun, 2008, s. 111; Osmanlı eczanelerindeki nöbet uygulamaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Eyüp Talha Kocacık, "İstanbul ve Anadolu Eczanelerinde Mesai Saatleri ve Nöbet Uygulamaları: Bir Tarihçe", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 1 (2021), ss. 139-198.

²⁹ *BOA., A.MKT.MHM.*, 552/5, Lef 4, 5 Mayıs 1310.

³⁰ *Aynı belge*, Lef 10, 9 Mayıs 1310; *BOA., BEO.NGG.d*, 573, 12 Mayıs 1310; Osmanlı Devleti'nin uyguladığı karantina ve dezenfeksiyon işlemleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayât'ı Aramak, Gönül Tekin'e Armağan*, Ed. Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, İstanbul, 2018, ss. 737-761.

³¹ *BOA., BEO.NGG.d*, 573, 14 Mayıs 1310.

³² *BOA., A.MKT.MHM.*, 552/5, Lef 27, 17 Mayıs 1310.

oluşturulması ve buraya karantina işini layıkıyla yerine getirebilecek görevliler yerleştirilmesi talep edilmiştir.³³

Samsun'da koleraya karşı gerekli önlemlerin alınmamasıyla ilgili şikayetler bir soruşturmaya da sebep olmuştur. Canik Mutasarrıflığı konuyla ilgili soruşturmaya hastalığın kolera olmadığı, yayılma göstermediği, vefat edenlerin kronik rahatsızlıkları olan yaşlılar oldukları, kordonun ancak kolera hastalığının tespit edilmesi durumunda uygulanabileceği cevabını vermiştir. Ayrıca mutasarrıflık sıhhiye hekiminin olayı büyüttüğünü ve sadece bir hastayı muayene ederek bu kararı aldığını iddia ederek, karantinanın ve kordonların kaldırılmasını talep etmiştir. Fakat durumun böyle olmadığı kentteki ölüm vakalarının fazlalığından anlaşılmıştır. Bu sebeple Sadaret'ten gelen emirle Kadı Köy'ün ve şehirde kolera zuhur eden hanelerin seksen kişilik askeri grupla kordon altına alınması ve tahaffuz tedbirlerinin derhal uygulanması emredilmiştir.³⁴

Kentteki sıhhi durum bu kadar ciddi olmasına rağmen yerel idarenin hastalığa karşı tedbir almaması ve karantina uygulamasına son verilmesini istemesi, şüphesiz ticari faaliyetlerin olumsuz etkilenmesinden endişe edilmesi sebebiyledir. Zira karantina ticarete sekte vuran bir uygulamadır ve özellikle kentte ticaret yapan gruplar tarafından istenmemiştir. Fakat hastalığın yayılmaması için karantina ve kordon o dönem için vazgeçilmez bir uygulama olarak görülmüştür. Trabzon İngiliz konsolos vekilinin verdiği rapora göre Mayıs-Haziran 1894 arası Samsun'da görülen kolera salgını esnasında 117 vakadan 73'ü ölmüştür.³⁵ Bu rakam salgının küçümsenemeyecek bir halde olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Bir Yanlış Anlama: Zemzem Suyuyla Kolera Tedavisi (!)

1894'te Kadı Köy'de ortaya çıkan kolera salgını esnasında kentteki sivil hekimlerden birisi eski Yunan konsolosu Dr. Constantin Lanaras idi.

³³ Aynı belge, aynı lef; BOA., BEO.NGG.d, 571, 17 Mayıs 1310.

³⁴ BOA., A.MKT.MHM., 552/5, Lef 20, 24 Mayıs 1310.

³⁵ FO 526/12, pp. 374-404, No: 1526 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1894 on the Trade of Trebizond, London, 1895, pp.1-16'den aktaran, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, Cilt II, Haz. Musa Şaşmaz, Ankara, 2014, s. 1241.

Dr. Lanaras 1894 kolera epidemisine olan tanıklığı tarihi açıdan önemli olduğu kadar dönemin tıp pratiklerini görmek bakımından da oldukça mühimdir. Lanaras kolera tedavisinde yeni bir yöntem uyguladığı bu salgın sırasında pek çok hasta görmüş ve onları iyileştirmeye çalışmıştır. Hidroterapi yani sıcak suyla kolera tedavisine yönelik yaptığı çalışmaları bir risale şeklinde kaleme de almıştır. Lanaras yaptığı bu çalışmayla 1895 senesinde Fransa Tıp Akademisi’nce verilen Barbier ödülüyle taltif edilmiştir. Paris’teki Val-de-Grâce Askeri Hastanesi’nin eski baş cerrahı ve Paris Bilimler Akademisi’nin kurucu üyelerinden olan ve 1846’da hayatını kaybeden Joseph A. Barbier’in vasiyetnamesi gereği her yıl üç kişiye 3000’er frank şeklinde ödenmesi istenen bu ödülün ilki 1862 senesinde verilmiştir. Dr. Barbier’nin vasiyetnamesinde ödül verilecek üç kategori de belirtilmiştir. Bunlardan ilki kuduz, kanser, epilepsi, skrofula, tifüs ve kolera gibi o tarihe kadar tedavisinin mümkün olmadığı kabul edilen hastalıkların iyileştirilmesi noktasında yapılan keşfe; ikincisi operasyonlarda kullanılacak tıbbi alet-edevat, bandaj, aparat vb. mekanik araçların icadına; üçüncüsü ise tedaviye yönelik tıbbi, cerrahi, farmasötik veya botanik biliminde yapılan keşfe verilecektir.³⁶ Lanaras, Barbier’nin ödül verilmesini istediği kategorilerden ilkinde belirttiği üzere kolerayla ilgili bir tedavi usulü geliştirdiği için ilk verilışinden 33 sene sonra bu ödülü almıştır.

Lanaras’ın kolera tedavisinden bahsetmeden önce ödül aldığı çalışmayla ilgili meydana gelen bir “yanlış anlaşılma” hadisesinden bahsetmek gerekir. Dr. Lanaras ödül aldığı çalışmanın Sultan Abdülhamid’e sunulmasını arzu etmiş, bu amaçla ilk olarak Canik Mutasarrıfı’yla görüşmüştür. Mutasarrıf, Dr. Lanaras’ın el yazısıyla hazırladığı çalışmasını almış ve bunu bir üst yazıyla Sadaret’e iletmıştır. Sadaret ise bunu doğrudan Sıhhiye Nezaretî’ne göndermiştir.³⁷ Bu noktada Sadaret’ten Sıhhiye Nezaretî’ne gönderilen tezkerede birden fazla yanlış ifade olduğu dikkati çekmektedir. Tezkereyi kaleme alan

³⁶ Ernest Maindron, *Les Fondations de Prix a L’Académie des Sciences, Les Lauréats de L’académie 1714-1880*, Paris, 1881, s. 140-141.

³⁷ *Sâbık Samsun Yunan konsolosu tabîb Mösyö Kostantin Larana’nın Zemzem-i Şerîfin kolera i’lletine ve emrâz-ı sâireye deva olduğuna dâir kaleme alub li-ecli’d-dikkat nezâret-i celîlerine gönderilmek üzere ber-mantûk-ı irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî Mâbeyn-i Hümâyûn Baş Kitâbet-i Celîlerine bâ-tezkere-i husûsiyye Bâb-ı Âlî’ye gönderilen rapor ile risâleler leffen...* BOA., BEO., 584/43758, 27 Şubat 1310.

bürokrat ilk olarak çalışmayı yapan hekimin ismini “Larana” şeklinde yanlış yazmıştır. İkinci olarak Fransızca olarak hazırlanmış çalışmayı okumadan, muhtemelen metne hızlıca göz gezdirip tahmin yürüterek zemzem suyuyla kolera tedavisine yönelik bir rapor olduğu kanaatine varmış ve tezkereyi de bu doğrultuda hazırlamıştır. İşte bu noktada bir bürokratin hatası, hem tarihi vesikaya “bir yanlış anlaşılma” olarak yansımış, hem de bu vesikayı kullanan tarihçilerin yanlış yorumlar yapmasına neden olmuştur.³⁸ Oysa Yıldız evrakı içinde bulunan başka bir vesikada bu raporun bizzat Dr. Lanaras tarafından yazılmış Fransızca metni incelenmiş olsaydı, 1895 senesinde Babialı Evrak Odası’nda çalışan bir tezkere muharririnin yaptığı hata tekerrür etmemiş olurdu.³⁹

Lanaras, zemzem suyuyla kolera ya da başka bir salgın hastalığın tedavisine yönelik bir teknik geliştirmemiş, sadece suyun tedavilerdeki kutsiyetine vurgu yapmak amacıyla bir hadis ve bir de Hint mitolojisinden alıntı yapmıştır. Lanaras Hz. Muhammed’in “*Humma/sıtma hastalığı cehennemden kaynamasından bir parçadır. Siz onu su ile serinletiniz/veya zemzem suyu ile serinletiniz.*”⁴⁰ hadisini “*Hastalık bir cehennem ateşidir. Onu kutsal zemzem suyuyla söndürün.*” şeklinde yorumlamıştır.⁴¹ Yine benzer şekilde Hint mitolojisinden “*Sular’da her şifa vardır.*”⁴² sözünü “*Tüm şifalar sudan gelir.*” olarak aktarmıştır.⁴³ Kısacası Lanaras kolera ile ilgili uyguladığı sıcak banyo tedavisini, çeşitli inançların suyu kutsayan motifleriyle süsleyerek tedavinin ikna ediciliğini artırmaya çalıştığını söylemek mümkündür ve bu usulün zemzem suyu kullanımıyla herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır.

³⁸ Yaşayanlar, “The Cholera Epidemics”, s. 487-488.

³⁹ BOA., Y.PRK.SH., 4/86 içinde Mémoire sur le Choléra Asiatique du 1894 à Samsun par le Dr. Lanaras, Recompensé par l’ Académie de Medecine de Paris (Prix Barbier 1895).

⁴⁰ Mehmet Emin Şahin, “Kütüb-i Sitte Özelinde Zemzem Hadislerinin Değerlendirilmesi”, *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, 2021, s. 96-97.

⁴¹ BOA., Y.PRK.SH., 4/86 içinde Mémoire sur le Choléra Asiatique, s. 33.

⁴² Esra Kökdemir, “Hint-Āri Toplumunda Su Kültü ve Rigveda’da Su ve Nehir İlahileri”, *International Journal of Social Sciences*, 2/2, 2018, s. 42-44.

⁴³ BOA., Y.PRK.SH., 4/86 içinde Mémoire sur le Choléra Asiatique, s. 33.

Dr. Lanaras’ın 1894 Samsun Epidemisi Tanıklığı ve Ödüllü Kolera Tedavi Yöntemi

Lanaras Samsun’da geliştirdiği tedavi yöntemine ilişkin çalışmasıyla ödül aldıktan iki yıl sonra 32 sayfalık bir kitapçık şeklinde yayınlamıştır.⁴⁴ Lanaras’ın el yazısı raporuyla matbu kitap arasında iki farklı kısım bulunmaktadır. Bunlardan ilki çalışma kitapçık haline getirilirken Barbier ödülü aldığı gün akademi üyesi Dr. Alfred Le Roy de Méricourt’un Lanaras’ın çalışması hakkında yaptığı konuşmayı içeren önsöz kısmıdır.⁴⁵ İkinci fark ise Lanaras’ın 1896 senesinde çalışmaya yaptığı ilavedir.⁴⁶ İlave kısım koleranın hüküm sürdüğü bir bölgede ne gibi tedbirler alınması gerektiğine dairdir.

Lanaras koleranın Samsun’da resmi olarak 4 Mayıs 1894’te hem Kadı Köy’de hem de kasaba merkezinde eş zamanlı olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Hastalığın Kadı Köy’de çıkmasının temel sebebi olarak ise sokakların yeterince geniş olmamasını, fakirliği ve hijyen eksikliğini göstermiştir. Lanaras, yetkililerin salgınla bir bütün olarak mücadele edebilmek için az ya da çok ellerinden gelen herşeyi yaptıklarını, tedavi için kinin başta olmak üzere antiseptik ve ateş düşürücü ilaçların kullanıldığını belirtmiş ve ardından geliştirdiğini söylediği tedavi yönteminin aşamalarından bahsetmeye başlamıştır. Lanaras hidroterapi yani sıcak su banyolarıyla kolera hastalarının ilaç tedavisine nazaran daha hızlı iyileştiklerini iddia etmektedir. Toplam 32 hasta üzerinde denemeler yapan Lanaras bunlardan dokuzunun hayatını kaybettiğini, 23’ünün ise iyileştiğini söylemiştir.⁴⁷ Hastaların çoğunlukla koleranın son evresinde olduğunu belirten Lanaras, genellikle kolerallıların görüntüsünün kötü bir izlenim bıraktığı, insanların koleradan korkmak ve kolerallılardan kaçmak için sebepleri olduğunu ifade etmiştir. Ona göre gözleri çukurlaşmış, morarmış yer yer siyahlaşmış cilt renginde yataklarında kıvranan, inleyen, kurtarılmak

⁴⁴ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra Asiatique de 1894 à Samsoun*, Tiflis, 1897.

⁴⁵ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 3-5. Lanaras bu konuşmayı Paris Tıp Akademisi’nin 29 Ekim 1895 tarihli oturumuna ait zabıtlarından alıntılanmıştır. *Bulletin de L’Académie de Médecine*, No: 43, 3e Série, Tome XXXIV, Paris, 1895, s. 434-435.

⁴⁶ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 24-32.

⁴⁷ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 7.

için yalvaran ve sürekli pirinç lapası şeklinde dışkılayan insanlar korkutucu bir görüntü sergilemektedir.⁴⁸

Lanaras'ın koleradan mustarip hastaları hidroterapi ya da balneoterapi yöntemiyle tedavisi sırasında 38 ila 45 derece arasında değişen sıcaklıktaki suyla hastaları müteaddit defalar küvete sokmuş ve bunu hasta iyileşene kadar beş güne kadar uygulamıştır. Esasen bu işlemin temel amacı vücuttaki kan akışını hızlandırmak, özellikle de el, kol bacak ve ayak gibi uzuvlardaki kan hareketini artırmaktır. Kolera tedavisinde vücuttaki dolaşımı hızlandırıcı kan alma, deriyi ovma, deriyi kızartma/kabartma, sıcak su torbası kullanma, sıcak banyo yaptırma, hamama sokma, sülük tutma, batın bölgesine sıcak pirinç ya da papatya lapası koyma gibi uygulamalar 1830'lardan itibaren kullanılmaya başlamıştır.⁴⁹ Halihazırda Carl Joseph Heidler'in 1848'de, John Macpherson'un 1866'da yayınladığı çalışmalarda kolera tedavisinde hidroterapi yöntemi tanıtılmıştır.⁵⁰ Louis Pasteur ve Robert Koch'un patojenler üzerine yaptığı çığır açıcı çalışmalardan sonra bu tür uygulamaların ancak ağırlaşmamış kolera hastalarının hayat kalitelerini artırmak için kullanıldığı, ölümcül kolera hastalarını iyileştirmesinin mümkün olmadığı tespit edilmiştir. Üstelik Lanaras da çalışmasında bir ya da iki banyodan sonra terlemeyen ve banyo kullanımıyla rahatlamaktan ziyade daha çok hastalanan kolerallilerin kurtarılamaz durumda olduğunu kabul etmiştir.⁵¹ Kısacası hidroterapi kasılmaları azaltan, vücuttaki tıkanıklıkları açan ve derinin daha çok terlemesini sağlayarak yavaşlayan kan akışını hızlandıran bir uygulamadır.⁵²

Lanaras'ın Pasteur usulüyle tedavinin yaygınlaştığı ve hastalıkların ancak bir hastalık yapıcıyla bulaşabileceğinin genel kabul olarak

⁴⁸ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 9.

⁴⁹ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, İstanbul, 2017, s. 15; Elif Gültekin, "19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 42, 46-47. Gültekin'in çalışmasından Osmanlı'da uygulanan kolera tedavileri hakkında detaylı bilgi edinmek mümkündür.

⁵⁰ C. J., Heidler, *Die Epidemische Cholera*, Leipzig, 1848; John Macpherson, *Cholera in its Home: With a Sketch of the Pathology and Treatment of the Disease*, London, 1866.

⁵¹ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 11-12.

⁵² Gültekin, a.g.t., s. 48.

görüldüğü bir tarih olan 1895 senesinde Paris Tıp Akademisi tarafından Barbier ödülüyle taltif edilmesi ise oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Lanaras da kendi çalışmasında Pasteur ekolünün hakim teorisine aykırı durduğunu, tıp bilimiyle uğraşan bilim insanlarının hastalıklara çare bulmak için mikrop öldürücü yöntemler keşfetmelerinin boşuna olduğunu mikropları öldürme gücüne sahip ilaçlar icat edilse bile, bunların kolera gibi insan vücudunun derinliklerine nüfuz eden bir hastalıkta tüm mikroplara ulaşamayacağını ifade etmekten de geri durmamıştır.⁵³ Bu noktada 20. yüzyıla girerken tıp ve mikrobiyoloji bilimlerinin belirli bir aşama kaydettiği, yeni teşhis ve tedavi yöntemlerinin geliştirildiği bir dönemde Lanaras’ın çağını yakalayamamış anti-Pasteurcu bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür.⁵⁴ Lanaras rağbet görmeyen hidroterapi yöntemiyle ilgili çalışmalarını sonraki yıllarda da devam ettirmiş, yöntemin ateşli bir savunucusu olarak 1901 senesinde *Akut Hastalıkların Tedavisinde Suyun Terapötik Özellikleri Üzerine Bir İnceleme* başlıklı bir kitap daha yayınlamıştır.⁵⁵

Lanaras kitabına sonradan ilave ettiği kısımda ise kolera görülen yerlerde hidroterapi tedavisiyle eş zamanlı olarak ne tür önlemler alınması gerektiğini yazmıştır. Lanaras’a göre bir yerde kolera görüldüğünde bölge halkının yaşadıkları yerleri kesinlikle terk etmemeleri gerekmektedir. Çünkü bu durum hem kişilerin tedavilerini imkansız hale getirmekte hem de hastalığın başka bölgelere yayılmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla hastalık görülen yerlerden kaçmak ya da hastalık sırasında göçmen nakli yapmak koleranın hidroterapiyle tedavisini imkansız kıldığı gibi hastalığın sirayetine de büyük etki etmektedir. Kolera herhangi bir kasabada patlak verirse, halk yersiz bir korkuya kapılmamalı, kolera kurbanları Tanrı’nın merhametine terk edilmemeli ve hekimler hızlıca hidroterapi yöntemiyle kolera tedavisine başlamalıdır. Bu noktada Lanaras’ın koleranın insandan insana bulaşmayan bir hastalık olduğunu ifade

⁵³ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 19-20.

⁵⁴ Emmanuel Katsogridakis, “Treatment of Cholera with Hydrotherapy by Lanaras: A Page from History”, *Klimik Dergisi*, 24 (2011), s. 84-85.

⁵⁵ Dr. Lanaras, *Étude sur les Propriétés Thérapeutiques de l’Eau Dans les Maladies Aiguës*, Tiflis, 1901.

etmesi de oldukça dikkat çekicidir.⁵⁶ Oysa kolera kan yoluyla bulaşan bir hastalık olmasa da koleralı bir bireyin vücut sıvılarıyla enfekte olan yiyecek ya da içecekler vasıtasıyla başka bir bireye bulaşması olağandır.

Lanaras'ın bu tavsiyelere ilaveten kolera görülen yerlerde bir "Anti-Kolera Servisi" kurulmasını da önermiştir. Bir yerde ilk şüpheli kolera vakaları ortaya çıkar çıkmaz, ciddi bir anti-kolera servisi kurulmalı, bu servis kolerayla mücadele edebilecek evsftaki kişilerin seçimiyle oluşturulmalıdır. Bu servisler daimi ve seyyar kolera hastanelerinden oluşmalı, daimi kolera hastaneleri şehrin merkezinde gerekli donanımın birlikte kurulmalı, burada hekimler, hemşireler, hastabakıcılar ve hademeler gece gündüz kolera hastalarının yanında bulunmalı, onları iyileştirmek için sık sık sıcak banyo yaptırmalıdır. Kalıcı kolera hastanelerinde her daim sıcak su bulunması için kazanlar, çinkodan mamul banyo küvetleri, termometreler, kalın pamuklu çarşaf, buz, taze saf su, antikolerik ilaçlar, en az 12 hekim ve 60'a varan sayıda yardımcı sağlık personeli bulunmalıdır. Seyyar kolera hastaneleri ise hastalara kendi evlerinde servis verebilecek özellikte, evde hidroterapi uygulayabilecek vasıfta olmalıdır.⁵⁷

Lanaras çalışmasının son kısmında daha önce kolera insanı insana bulaşmayan bir hastalık olduğu ifadesine ters düşen ifadelerle, koleralıların dışkılarının antiseptik ürünler dökülmüş tuvalet çukurlarına atılmasını, kullandıkları kapların dezenfekte edilmesini ve çamaşırlarının ise kaynamış sularla yıkanmasını, koleradan ölenlerin normalden daha derin mezar kazılarak gömülmesini de tavsiye ederek yine kendi düşünceleriyle çelişen bir tutum sergilemiştir.⁵⁸

Sonuç

Beşinci kolera pandemisinin bir uzantısı olan 1894 Samsun kolera epidemisi, klasik bir salgın hastalık tarihi çalışmasına konu edilen hususlar haricinde farklı bir inceleme unsuru oluşturmuştur. Bu farklılık salgın sırasında kentte sivil hekim olarak görev yapan bir hekimin, yeni bir tedavi yöntemiyle kolera hastalığını iyileştirdiği iddiasıyla kaleme aldığı bir çalışmanın Paris Tıp Akademisi tarafından ödüllendirilmesi

⁵⁶ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 25-28.

⁵⁷ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 29-30.

⁵⁸ Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra*, s. 31-32.

sebebiyle meydana çıkmıştır. Dr. Lanaras’ın bu çalışması bir salgın hastalığın hekim gözüyle değerlendirilmesinin yanında aynı zamanda büyük belirsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Anti-Pasteurcü bir tutum sergileyen Lanaras’ın aslında dönemin tıp bilgisiyle “demode” konuma gelmiş bir tedavi yöntemiyle Pasteur’ün ana vatanında ve hayatını kaybettiği sene Paris Tıp Akademisi’nce ödüllendirilmesi, dönemin tıp dünyasındaki ayrışmanın önemli bir göstergesidir. Lanaras’ın dönemin tıp bilgisi ve teknolojisinin gerisinde kalan bu incelemesi kendi içinde çelişen pek çok bilgiyi ihtiva etmesi itibarıyla de ödüllendirilme sebebini şüpheli bir konuma getirmiştir.

Bu makalenin sonuçları açısından irdelenmesi gereken diğer önemi husus ise Osmanlı bürokrasisi içindeki memurların herhangi bir meseleyi makamlar arası yazışmalar sırasında nasıl farklı bir noktaya getirebildiğidir. Lanaras’ın çalışmasını daha ikna edici ve etkileyici kılmak için kullandığı hadis ve mitolojik söylemlerin yanlış anlaşılıp, tamamen farklı bir şekilde aktarılmış olması “zemez suyuyla kolera tedavisi” gibi büyük ve iddialı bir meselenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum Osmanlı bürokratlarının özellikle yabancı dilli evrakta ne tür hatalar yapabileceğine önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bu hata belki memurun dil yeterliliğinin bulunmaması yahut vazifeyi ifa edecek dikkate sahip olmaması sebebiyle gerçekleşmiş olmalıdır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.) 300/59, 552/5.

Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO.) 584/43758, 1513/113459, 1555/116553, 1627/121967.

Babialı Evrak Odası Nezaret Gelen Giden Defterleri (BEO.NGG.d.) 571, 573.

Dahiliye Nezareti İdari Evrakı (DH.İD.) 53/30.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT.), 2335/94, 2392/138, 2403/97, 2450/22.

Haritalar (HRT.h) 776

İrade Dahiliye (İ.DH.) 1376/5.

Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Mazbatası (MUSM.) 15 Teşrin-i Evvel 1910.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.) 1852/22.
Yıldız Perakende Sıhhiye Evrakı (Y.PRK.SH.) 4/86.

Yıllıklar

Annuaire Oriental, Constatinople, 1891.
Annuaire Oriental, Constatinople, 1892.
Annuaire Oriental, Constatinople, 1893-1894.
Annuaire Oriental, Constatinople, 1895.
Annuaire Oriental, Constatinople, 1896-1897.
Annuaire Oriental, Constatinople, 1903.
Annuaire Oriental, Constatinople, 1905.
Annuaire du Commerce, Paris, 1906.
Annuaire du Commerce, Paris, 1915.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 13, Trabzon, 1305.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 14, Trabzon, 1309.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 15, Trabzon, 1311.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16, Trabzon, 1313.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 17, Trabzon, 1316.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 18, Trabzon, 1318.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Trabzon, 1319.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 20, Trabzon, 1320.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 21, Trabzon, 1321.
Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 22, Trabzon, 1322.

Kitap ve Makaleler

Bulletin de L'Académie de Médecine, No: 43, 3e Série, Tome XXXIV, Paris, 1895.

Crawford, Dorothy H., *Deadly Companions: How Microbes Shaped Our History*, New York, 2009.

Dr. Lanaras, *Mémoire sur le Choléra Asiatique de 1894 à Samsoun*, Tiflis, 1897.

Gültekin, Elif, "19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016.

Hacker, Jörg, *İnsanlar, Salgınlar ve Mikroplar-Enfeksiyonlar ve Patojenleri*, Çev. Beste Hertsch, Max Florian Hertsch, İstanbul, 2021.

Heidler, C. J., *Die Epidemische Cholera*, Leipzig, 1848.

İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914, Cilt II, Haz. Musa Şaşmaz, Ankara, 2014.

Johnston, William, "Epidemic Past and Science Present: An Approach to Cholera in Nineteenth-Century Japan", *Harvard Asia Quarterly*, 14 (2012), ss. 28-35.

Katsogridakis, Emmanuel, “Treatment of Cholera with Hydrotherapy by Lanaras: A Page from History”, *Klimik Dergisi*, 24 (2011), ss. 82-85.

Kocacık, Eyüp Talha, “İstanbul ve Anadolu Eczanelerinde Mesai Saatleri ve Nöbet Uygulamaları: Bir Tarihçe”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 1 (2021), ss. 139-198.

Kökdemir, Esra, “Hint-Āri Toplumunda Su Kültü ve Rigveda’da Su ve Nehir İlahileri”, *International Journal of Social Sciences*, 2/2, 2018, s. 33-49.

Macpherson, John, *Cholera in its Home: With a Sketch of the Pathology and Treatment of the Disease*, London, 1866.

Maindron, Ernest, *Les Fondations de Prix a L’Académie des Sciences, Les Lauréats de L’académie 1714-1880*, Paris, 1881.

McNeill, William H., *Plagues and Peoples*, New York, 1976.

Rosenberg, Charles E., *The Cholera Years*, Chicago, 1968.

Sarısakal, Baki, *Samsun Sağlık Tarihi*, Samsun, 2005.

Sarısakal, Baki, *Samsun’da Unutulmayan Olaylar*, Samsun, 2008.

Speck, Reinhard S., “Cholera,” *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge, 1999, ss. 642-649.

Şahin, Mehmet Emin, “Kütüb-i Sitte Özelinde Zemez Hadislerinin Değerlendirilmesi”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, 2021, ss. 85-126.

Yaşayanlar, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, İstanbul, 2017, ss. 2-24.

Yaşayanlar, İsmail, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Âb-ı Hayât’ı Aramak, Gönül Tekin’e Armağan*, Ed. Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, İstanbul, 2018, ss. 737-761.

Yaşayanlar, İsmail, “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Bitmeyen Hikaye: Küresel Salgın Çağında Tarihe Yeniden Bakmak (Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı Pratikleri)*, Ed. İsmail Yaşayanlar, İstanbul, 2022, ss. 59-70.

Yaşayanlar, İsmail, “The Cholera Epidemics of 1894 and 1910 and Quarantine in Samsun”, *Un Letterato in Viaggio Liber Amicorum Per Raniero Speelman*, Ed. August Ammerlaan vd., Rotterdam, 2023, ss. 479-507.

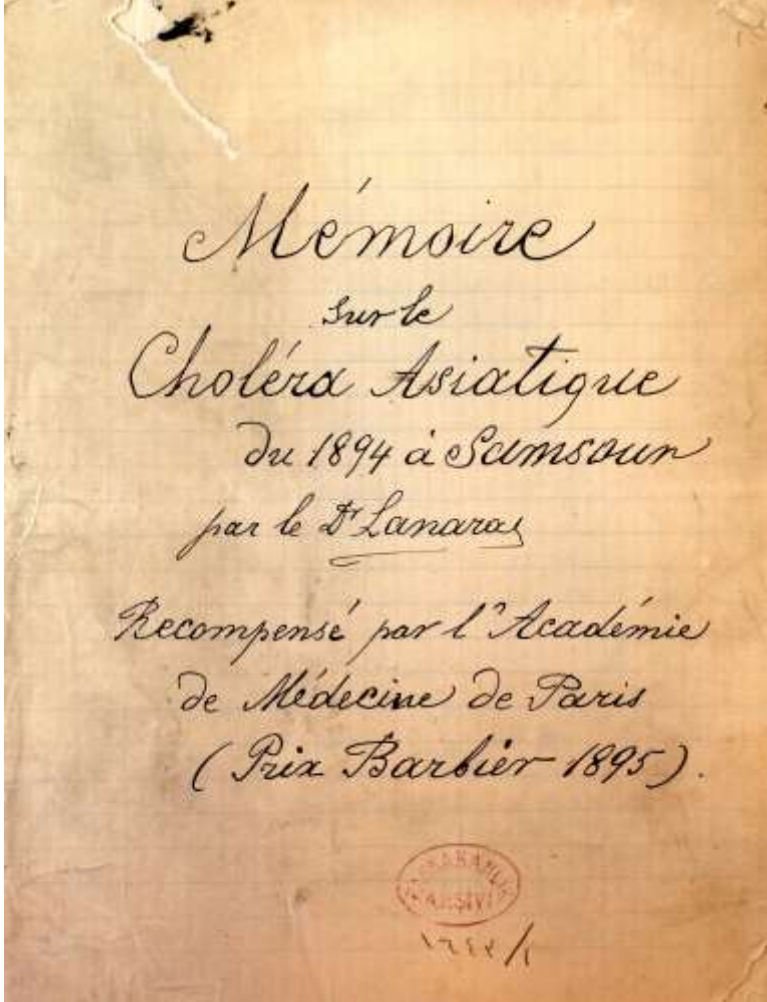
Yıldırım, Nuran, “Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar-Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul, 2014, ss. 128-146.

EKLER

Ek 1: Samsun ve civarını gösterir harita (Kadı Köy halka içine alınmıştır.) [BOA. HRT.h, 776]

Ek 2: Dr. Lanaras'ın kendi el yazısıyla 1894 Samsun kolerası sırasında yaptığı çalışmaların sonuçlarını kaleme aldığı rapor. [BOA., Y.PRK.SH., 4/86]

Ek 3: Dr. Lanaras'ın 1897'de kitapçık halinde yayınladığı çalışmasının kapak sayfası.

Extended Abstract

The cholera disease, which spread across the world in six major pandemics between 1817 and 1923, caused millions of deaths. Cholera is an infectious disease caused by the bacterium *vibrio cholerae*, which, along with intense diarrhea and vomiting, blocks the body's water absorption mechanism and causes rapid loss of water and minerals. The main route of transmission of the disease is water infected with cholera bacteria and any activity that is carried out with this water. Because it is a high-toxicity disease, cholera, which was frequently confused with arsenic poisoning and other intestinal infections when its transmission mechanism and pathogen were not yet discovered, caused millions of people to die due to poor hygiene conditions, lack of access to clean water sources and malnutrition, especially in the 19th century.

The Samsun cholera epidemic of 1894 discussed in this article is an extension of the fifth cholera pandemic. The fifth pandemic broke out in 1881 and particularly affected Egypt. The disease spread from Egypt, albeit to a lesser extent, to the Mediterranean coasts of North Africa and Southern Europe. The greatest danger came from Russia, and cholera entered Europe from the western part of Russia, affecting Germany in particular. The outbreak in Hamburg in 1892 had an explosive effect. The disease also affected South America in the west and Japan and China in the east. The fifth world tour of cholera continued until the winter of 1896, when the epidemic returned to its homeland as the weather turned cold.

The cholera outbreak that started in Kadı Village in the city of Samsun did not spread by chance. Issues such as trade, migration, and the absence or inadequacy of municipal services are crucial in understanding the nature of the spread of cholera in a city. Especially trade, which increases social and economic mobility and thus provides a favorable environment for the spread of diseases as it increases contact, ranks first in the spread of epidemics. Samsun was a city where maritime trade was difficult to realize due to the lack of a secure structure of the pier areas. Despite this, it played the role of the port of Sivas, Harput and Diyarbakır provinces as it was a port city in a geographical location that would provide easy connection with its hinterland thanks to the passages formed by Yeşilırmak, Kızılırmak and Mert Rivers. For this reason, it was a city of intense human mobility. In addition, during the North Caucasus migrations that started in the 1860s and the migrations from both the Balkans and the South Caucasus after the War of 93, Samsun became an immigrant port of arrival and a temporary accommodation center. This situation negatively affected the sanitary structure of the city. The swamps created by the Mert River were also a factor that disrupted the city's

sanitation. In addition to all these, the inadequacy of infrastructure and superstructure, that is, municipal services, and the chronic problem of clean water supply in the city are very effective factors in the spread of waterborne diseases such as cholera in Samsun.

Consisting of four subheadings in total, the first part of this article focuses on the public health infrastructure of Samsun in the last quarter of the 19th century. Samsun is one of the cities where public health services were implemented relatively late. Samsun's first hospital was opened by Dr. Antoniyadis in the 1880s. However, this structure resembled a doctor's office rather than a hospital. Of course, it is not possible for this private health service to meet the needs of the entire city. Since there was no military or even a government hospital in Samsun, one of the biggest problems of the city was health services. Surrounded by swampy areas, malaria outbreaks were frequent in Samsun. For this reason, an old four-room building was opened as a hospital by Samsun Municipality in 1886. Although the first attempt to establish a government hospital in Samsun was made in 1864, the hospital was opened only in 1900. The military hospital in Samsun was established in 1909 in a 30-bed section of the Gureba Hospital. This section was used until 1914, and with the declaration of World War II, the military seized the building where Samsun Trade High School was located and turned it into a military hospital.

The second part of the study is about the cholera epidemic that started in Kadı Village in Samsun in 1894. Since Kadı Village was located on a hill quite close to the city center, the outbreak of the disease here posed a great danger. At the beginning, 16 patients were observed, six physicians were sent to the village, and three of the patients died in a short time. Immediately after the outbreak was reported to the Sanitary Council, quarantine was imposed on ships coming and going to Samsun. The disease that emerged in Kadı Village affected the city in a short time. Information was conveyed to Istanbul that the local administration did not take the disease seriously and sanitary measures were not implemented. This was also confirmed by the Samsun sanitary physician. Although the Samsun sanitary administration informed the local administration that the households with cholera should be cordoned off, entry and exit to these households should be prohibited, and urgent disinfectants should be applied, this warning was not taken seriously. According to the report of the British vice-consul in Trabzon, 73 out of 117 cases died during the cholera epidemic in Samsun between May and June 1894. This figure is very important in terms of showing that the epidemic could not be underestimated.

The third part of the article deals with the rewarding of Dr. Lanaras' treatment and how his work was misunderstood by officials in the Ottoman

bureaucracy. During the cholera epidemic in Kadı Village in 1894, one of the civilian physicians in the city was the former Greek consul Dr. Constantin Lanaras. Lanaras saw many patients and tried to cure them during this epidemic, during which he applied a new method in the treatment of cholera. He also wrote his work on hydrotherapy, that is, cholera treatment with hot water, in the form of a treatise. For this work, Lanaras was awarded the Barbier prize by the French Academy of Medicine in 1895. Dr. Lanaras wished to present his prize-winning work to Sultan Abdülhamid and for this purpose, he first met with the Mutasarrıf of Canik. The Mutasarrıf received Dr. Lanaras' handwritten study and forwarded it to the Sadaret with a superscript. The Sadaret, on the other hand, sent it directly to the Ministry of Health. At this point, incorrect expressions were used in the dispatch sent from the Sadaret to the Ministry of Health. Without reading the study prepared in French, the official, probably by quickly skimming the text and guessing, came to the conclusion that it was a report on the treatment of cholera with Zamzam water, and he prepared the dispatch accordingly. At this point, a bureaucrat's mistake was both reflected in the historical document as a “misunderstanding” and led to misinterpretations by historians using this document. Lanaras did not develop a technique for treating cholera or any other epidemic disease with Zamzam water, but only quoted a hadith and an Indian mythology to emphasize the sanctity of water in cures.

The last part of the study focuses on Dr. Lanaras' testimony of the 1894 Samsun cholera and the treatment method he developed. Lanaras states that cholera officially broke out in Samsun on May 4, 1894, simultaneously in both Kadı Village and the town center. The main reason for the outbreak of the disease in Kadı Village was the insufficient width of the streets, poverty, and lack of hygiene. Lanaras stated that the authorities did more or less everything they could to fight the epidemic as a whole, and that antiseptic and antipyretic drugs, especially quinine, were used for treatment, and then began to talk about the stages of the treatment method he said he developed. Lanaras claimed that cholera patients recovered faster with hydrotherapy, or hot water baths, than with medication. Lanaras experimented on 32 patients, nine of whom died, while 23 recovered. It is noteworthy that Lanaras was awarded the Barbier prize by the Paris Academy of Medicine in 1895, at a time when Pasteurian treatment was widespread and it was generally accepted that diseases could only be transmitted by a pathogen. As a matter of fact, Lanaras, in his own work, did not hesitate to state that he was against the current theory of Pasteur's school, that it was futile for medical scientists to discover germicidal methods to find cures for diseases, and that even if drugs with the power to destroy germs were invented, they would not be able to reach all

germs in a disease such as cholera, which penetrates deep into the human body. At this point, it is possible to say that Lanaras exhibited an anti-Pasteurian attitude that did not seize his era at a time when medicine and microbiology sciences had made a certain progress and new diagnostic and treatment methods were being developed as the 20th century entered.

Araştırma Makalesi/ Research Article

The Halki Theological School Issue: The Closure of the School Amidst the Cyprus Crisis and Its Repercussions in Greece, 1955-1971*

Gürhan Yellice*

(ORCID: 0000-0002-1402-8210)

Makale Gönderim Tarihi
28.09.2024

Makale Kabul Tarihi
29.12.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yellice, G., "The Halki Theological School Issue: The Closure of the School Amidst the Cyprus Crisis and Its Repercussions in Greece, 1955-1971", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2437-2480.

APA: Yellice, G. (2024). The Halki Theological School Issue: The Closure of the School Amidst the Cyprus Crisis and Its Repercussions in Greece, 1955-1971. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2437-2480.

Abstract

The closure of The School in 1971 was a pivotal moment shaped by the broader context of Turkish-Greek relations and the Cyprus Issue. While the existing literature largely focuses on the school's functioning, Türkiye's stance during the closure process, and the subsequent international discussions, few

---

* This study is based on the paper titled "Heybeliada Ruhban Okulu Krizi: Okulun Statüsünün Değiştirilmesi ve Yunanistan'ın Tepkisi, Ocak-Aralık 1971", which was presented at the II. Istanbul Islands Symposium held on September 25-27, 2023. While addressing the same topic, the text has been restructured, its scope expanded, and enriched with archival sources. Additionally, the historical process has been examined in greater detail.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Rektörlük, Türkiye, gyellice@hotmail.com.
Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University, Rectorate, Turkey.

studies adopt a comparative perspective that explores Türkiye's motivations for altering the school's status alongside Greece's responses within the internal and external dynamics of the period. This study aims to contribute to filling this gap in the literature and to provide a historical background to the contemporary debates on the reopening of the school. Founded in 1844, The School was established with the primary mission of training clergy within the framework of Patriarchate ideology to reinforce its authority, prestige, and unity amidst rising nationalist movements establishing independent churches. Despite enduring conflicts between the Ottoman Empire and Greece, the school grew to become a cornerstone of Orthodox Christian education. After the Treaty of Lausanne, its status was closely tied to Turkish-Greek relations. During periods of tension, the school and its curriculum were monitored for fears of fostering anti-Turkish sentiment. During periods of good relations between the two countries, the Patriarchate and the school were granted significant freedom.

The unresolved crisis in Turkish-Greek relations caused by the Cyprus Issue was one of the most significant dynamics behind the closure of the school. In 1963, the Cyprus crisis emerged following Cypriot President Makarios's attempt to revoke the political rights granted to Turkish Cypriots under the 1959 London and Zurich Agreements. This crisis led to political tensions between Türkiye and Greece, two key NATO members. While Greek Cypriots and Greece pursued Enosis (union with Greece), Türkiye's policy of Taksim (partition) brought the two sides to the brink of war. Although the crisis was temporarily defused by U.S. intervention in 1964, the tension between the two countries could not be entirely resolved. During this period, when the Cyprus Issue became a central topic in the foreign policy agendas of both nations, discussions surrounding the Patriarchate and The School also intensified. Proposals to revoke the privileges of these two institutions were brought to the forefront. However, Turkish governments at the time refrained from taking steps to close The School. At the beginning of 1971, as the Cyprus Issue evolved into a new phase and developments in Türkiye's domestic politics gained momentum, a policy change was implemented. The Nihat Erim Government enacted a law requiring private schools to be placed under state supervision. However, the Patriarchate, unwilling to accept this regulation, decided to cease the school's operations. Meanwhile, the junta in Greece, which was planning to overthrow Makarios, adopted a policy of downplaying this significant development to avoid creating a bargaining point for Türkiye on the Cyprus Issue. The ongoing debates actually demonstrate the extent to which the issue holds significance for Greece.

Keywords: The School, Patriarchate, Türkiye, Greece, Cyprus, Athenagoras

Heybeliada Ruhban Okulu Meselesi: Kıbrıs Krizi Sürecinde Okulun Kapatılması ve Yunanistan'daki Yankıları, 1955-1971

Öz

Heybeliada Ruhban Okulu'nun 1971 yılında kapatılması, Türk-Yunan ilişkilerinin ve Kıbrıs Meselesi'nin gölgesinde gerçekleşen önemli bir gelişmeydi. Mevcut literatür genellikle okulun işleyişine, Türkiye'nin kapatma sürecindeki tutumuna ve kapatma sonrası uluslararası tartışmalara odaklanmaktadır. Ancak, Türkiye'nin okulun statüsünü değiştirme motivasyonu ve Yunanistan'ın buna verdiği tepkiyi dönemin iç ve dış dinamikleri çerçevesinde karşılaştırmalı bir perspektiften ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma literatürdeki bu boşluğun doldurulmasına katkı sunmayı, günümüzde okulun yeniden açılması tartışmalarına tarihsel bir arka plan sunmayı amaçlamaktadır.

1844 yılında kurulan Heybeliada Ruhban Okulu, kilise ideolojisi doğrultusunda din adamı yetiştirerek Patrikhane'nin otoritesini, prestijini ve birliğini güçlendirmek amacıyla kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki gerginliklere rağmen büyüyen okul, Hristiyan-Ortodoks eğitiminde önemli bir merkez haline gelmişti. Lozan Antlaşması sonrası okulun statüsü, diğer pek çok önemli meselede olduğu gibi, iki ülke arasındaki dengeye bağlı hale gelmişti. Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin kötüleştiği dönemlerde, okul ve müfredatı, Türk karşıtı duyguları teşvik etme korkusuyla yakından takip edilmişti. İki ülke arasındaki ilişkilerin iyi olduğu dönemlerde ise Patrikhane ve okula ciddi bir özgürlük alanı açılmıştı.

Kıbrıs Meselesi nedeniyle Türk-Yunan ilişkilerinde bir türlü aşılamayan kriz, okulun kapanmasındaki en önemli dinamiklerden biri olmuştu. 1963 yılında Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'un, Kıbrıslı Türklere 1959 yılında imzalanan Londra ve Zürih Antlaşmaları ile tanınan siyasi hakları geri alma girişimi neticesinde ortaya çıkan Kıbrıs buhranı, NATO'nun iki önemli üyesi olan Türkiye ve Yunanistan arasında siyasi gerilime yol açmıştı. Kıbrıslı Rumların ve Yunanistan'ın Enosis (birleşme) girişimlerine karşılık Türkiye'nin Taksim siyaseti nedeniyle taraflar savaşın eşiğine gelmişti. 1964 yılında Amerika'nın müdahalesiyle kriz geçici olarak savuşturulmuşsa da, iki ülke arasındaki gerginlik tam anlamıyla sona erdirilememişti. Kıbrıs Meselesi'nin, iki ülkenin temel dış politika gündem maddesine dönüştüğü bu süreçte, Patrikhane ve Ruhban Okulu'na ilişkin tartışmalarda bu iki kuruma tanınan ayrıcalıkların kaldırılması gündeme gelmişti. Ancak, Türk Hükümetleri o dönemde Ruhban Okulu'nun kapatılması yönünde bir adım atmaya yanaşmamıştı. 1971 yılı başında, Kıbrıs sorununun yeni bir boyuta evrilmesi ve Türkiye'nin iç siyasette yaşadığı gelişmelerin etkisiyle bu politikada bir değişiklik yaşandı. Nihat Erim Hükümeti, özel okulların devlet denetimine alınmasını öngören bir kanunu yürürlüğe

koydu. Ancak bu düzenlemeyi kabul etmek istemeyen Patrikhane, okulun faaliyetlerine son verdi. Yunanistan'da Makarios'u devirme planları yapan Cunta yönetimi ise Türkiye ile Kıbrıs konusunda bir pazarlık unsuru yaratmama kaygısıyla, bu önemli gelişmeyi "büyütmeme" yönünde bir siyaset izlemeyi tercih etti. Günümüzdeki tartışmalar aslında meselenin Yunanistan açısından ne ölçüde önem arz ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Heybeliada Ruhban Okulu, Patrikhane, Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs, Athenagoras

Introduction

Halki Theological School¹, located on Hope Hill in Heybeliada, one of the Princes' Islands south of Istanbul, was founded in 1844 by Patriarch Germanos IV (1842–1845). This was achieved by converting the Holy Trinity Monastery, originally built by Patriarch Photios in the 9th century, into a seminary. Interestingly, shortly before the establishment of this school, a seminary had been founded in Fener in 1839 for a similar purpose (separate from the Fener Greek School, which did not have the status of a seminary). However, that school operated for only one year before closing². The circumstances surrounding the establishment of Theological School were shaped by the aftermath of the Greek War of Independence in 1821, the establishment of the Greek Kingdom in 1830, and the rights granted to minorities, particularly in terms of religious freedoms. These developments were likely influenced by a desire to prevent similar uprisings and to encourage Greeks to remain in or return to Istanbul. For instance, in 1830 alone, 25 churches were opened in Istanbul, and commercial high schools offering education in various languages were established. Halki, became home not only to a religious seminary but also to a commercial school. In 1831, with the permission of Sultan Mahmud II, known for his direct Westernization reforms, a

¹ In international literature, the term "Theological School" is widely used to refer to the The Halki Theological School (Heybeliada Ruhban Okulu). The Greek press of the period also includes the statement, Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης (Halki Teoloji Okulu)

² Vasilidis Stavridis, *I Iera Theologiki Sholi tis Halkis*, Tomos A, Athina, 1970, p.13; Aris Abacis, *Lavirintos tis Halkis, I Peripatia tis Theologikis Sholis*, Athina, 2011, p.17.

Greek commercial school offering instruction in English, French, German, and Turkish was established³.

The primary purpose of establishing Theological school, which was directly under the jurisdiction of the Patriarchate of Fener, was to train clergy at an academic level with strong intellectual qualifications within the framework of the Patriarchate's ideology. This was intended to meet the spiritual needs of the entire Orthodox Christian world, particularly the Greek churches in Istanbul⁴. The general aim was to establish a unified theological language through the education provided at the school, to contribute to maintaining religious unity among all Orthodox communities as they underwent different ethnic state formations, and to preserve the spiritual authority and reputation of the Patriarchate. In this way, the school sought to strengthen the will, prestige, and unity of the Patriarchate, which had begun to be challenged by the tendency of ethnic-based states to establish their own churches-an inclination that gained momentum following the French Revolution. Additionally, the school aimed to become the largest educational center of the Orthodox world⁵. Its opening was also a response to the Patriarchate's aspiration to remain an international center amidst the rising tide of nationalism in the Balkans and the increasing trend of forming national churches as a result of this nationalism⁶. The school was not the only one established for this purpose. A theological school was founded at the University of Athens in Greece in 1837, and another was established in Jerusalem in 1855. However, among these three institutions and others providing theological education, Heybeliada stood out as the most prestigious

---

³ Philip Mansel, *Constantinople: City of World's Desire, 1453-1924*, John Murroy, 1991, p.252.

⁴ Vasil T. Stavridis, "A Concise History of the Ecumenical Patriarchate", *The Greek Orthodox Theological Review*, (trans. and ed. by George Dragas), Vol. 45, No. 1-4, 2000, p. 57-153, p.98.

⁵ Emre Özyılmaz, *Heybeliada Ruhban Okulu*, Tamga Yay, Ankara, 2000, p.33.

⁶ Elçin Macar and Mehmet Ali Gökaçtı, "Discussions and Recommendations on the Future of the Theological School", Istanbul, TESEV, 2009, p. 9; Ayşe Aslı Bilge, *The Greek Orthodox Patriarchate ff Istanbul: Its Current Status and International Claim with Reference to Türkiye's EU Membership Process*, Unpublished PhD Thesis, Marmara University, 2012, p.55.

school for religious education, thanks to its systematic approach and educational principles, earning the admiration of Orthodox Christians.

The School, which operated from 1844 to 1971, graduated approximately 1,000 students, many of whom rose to significant positions, including the Greek Patriarch of Fener. The current Patriarch, Bartholomew (I. Bartholomeos/ Βαρθολομαίος Α), is among the notable graduates of this institution. Vasileios Stavridis, a teacher and writer who attended the school (1947–1949), categorizes its historical function into four distinct periods. From its establishment until 1919, the school offered a curriculum comprising four years of secondary education and three years of theological studies. Between 1919 and 1923, it focused exclusively on a five-year theology program, discontinuing secondary education. From 1923 to 1951, it returned to the structure of the first period, and from 1951 to 1971, the curriculum included four years of high school followed by three years of theological education. The school ceased operations in 1971. The school educated 930 students, 12 of whom rose to the position of Patriarch⁷.

During the Ottoman period, the school operated directly under the jurisdiction of the Patriarchate, benefiting from the state's general approach of allowing non-Muslims to establish and manage educational institutions. As a result, the school was able to maintain its autonomy. However, developments in bilateral relations eventually brought the status of the school, along with the Patriarchate, into debate. Throughout the Balkan Wars and World War I, the school remained off the agenda due to the multitude of pressing issues faced by both countries. However, the Turkish-Greek War (*Turkish War of Independence*), which began with Greece's occupation of Smyrna, and the Patriarchate's role in this conflict, brought the matter to prominence. The Ankara Government complained that the Patriarchate and churches across the country of becoming centers for Hellenistic propaganda, inciting unrest among Anatolian Greeks and undermining the Turkish National Struggle (*İstiklal Harbi*). In this period, Greek Prime Minister Eleftherios Venizelos' rhetoric and his vision of "a greater Greece dominating two continents and five seas" intensified discussions and ambitions regarding the capture of Istanbul. As a result, the Greek

---

⁷ Stavridis, *op. cit.*, p.13.

Patriarchate of Fener became increasingly politicized and assertive, to the extent of positioning itself as the flagbearer of the Megali Idea⁸.

Especially during the occupation of Istanbul and Izmir, the Patriarchate's attitude had accumulated a serious anger against this institution. In this context, the general perception and acceptance on the Turkish side was that the school had forgotten its mission of providing only religious education and had turned into a political center operating in line with the directives of the Patriarchate. Amid the occupations of Istanbul and Izmir, the Patriarchate's actions provoked significant anger toward the institution. The prevailing perception on the Turkish side was that the school had strayed from its mission of providing solely religious education and had transformed into a political center operating under the directives of the Patriarchate. At the Lausanne negotiations, the removal of the Patriarchate from Istanbul became a topic of debate. However, in the final agreement, the Patriarchate retained its position. Its administrative, political, and judicial powers were abolished, leaving it as a purely religious institution serving only the Greek population in Istanbul, Gökçeada, and Bozcaada. Following these discussions, it was agreed to respect the historical significance of the institution, provided that it refrained from engaging in political activities or claiming an ecumenical, i.e., global, role. Under these conditions, it was allowed to remain in Istanbul⁹. After the Lausanne Peace Treaty was signed on July 24, 1923, Türkiye closely monitored the Patriarchate's activities, including the operations of the school within this framework. Although the school was not the central focus of discussions regarding the Patriarchate, it was nevertheless

---

⁸ Mansel *op. cit.*, p.384-385.

⁹ Alexandris Alexandris *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992, s.92; For a study evaluating Patriarch Meletios Metaxakis's approach and initiatives during the Lausanne Conference in response to the Turkish delegation's arguments, based on Greek sources, see Nilüfer Erdem's article titled "Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/33, 2016, pp. 105-134.

influenced by the measures taken against the Patriarchate due to its direct affiliation with the institution¹⁰.

The school, closely tied to the Patriarchate, faced significant challenges during the early years of the Turkish Republic. The Patriarchate's transition into a purely religious institution and the focus on establishing a secular-democratic regime led to difficulties in maintaining the school's standards, student quality, and operational rhythm. However, improved Turkish-Greek relations later brought a period of recovery. Key milestones included Venizelos's return to power in Greece in 1928, his visit to Ankara in 1930, and the signing of a friendship treaty between the two countries. These events reduced mutual hostility, eased tensions over the Patriarchate's political status, and fostered goodwill on both sides¹¹. Despite this, skepticism remained. Greece criticized Türkiye for allegedly using the Patriarchate as "a threat,"¹² while Türkiye remained wary of the Patriarchate's "ecumenical claims". Following the Second World War, two major developments positively influenced the status, jurisdiction, and influence of the Patriarchate and Theological School. The first was the election of Athenagoras as Patriarch in 1948¹³, succeeding Maximos, who had been dealing with long-term health issues. The second was the rise of the Democratic Party to power in Türkiye in 1950, ending 27 years of one-party rule.

Two key factors influenced the appointment of Athenagoras as Patriarch. First, the continuation of friendly relations between Türkiye and Greece played a significant role. In the pre-war period, both nations were united by a shared concern over Italian and Bulgarian revisionist policies, fostering closer ties. Post-war, this dynamic shifted to a mutual interest in countering Soviet expansionism and communism, making it

---

¹⁰ Aristidi Pasadaïou, *Iera Theologiki Sholi Halkis, Istorïa, Arhitektoniki*, Ekdosi Ieras Mitropoleos Elbetias, Athina, p.119.

¹¹ *Εκκλησιαστικά Χρονικά* 1992:3-4.

¹² Thanos Veremis and Giannis Koliopoulos, *Ellas I Sinxroni Sinexia, apo to 1821 simera*, Ekdoseis Kastaniotiü, Athina, 2018, p.367-368

¹³ For detailed information on Stavridis's connection of Meletios-Athenagoras in the context of America, see, Vasil T. Stavridis, "Two Ecumenical Patriarchs From America: Meletios IV Metaxakis (1921-1923) and Athenagoras I Spyrou (1948-1972), *The Greek Orthodox Theological Review*, 44/1-4, 1999, pp.55-84.

beneficial for both countries to maintain positive relations. The second, and more importantly, was related to the United States. Following World War II, the U.S. adopted a global strategy to combat communism, which significantly impacted Türkiye and Greece. Both nations received economic support under the Truman Doctrine and were later integrated into the Western security framework through NATO membership. Athenagoras's appointment as Patriarch in 1948 was facilitated by American initiatives, leveraging its influence over both countries.

Athenagoras, who served as the Ecumenical Patriarch from 1948 to 1972, was a graduate of The Halki Theological School. He was not only a religious leader but also a prominent political figure on the international stage. When he was elected Archbishop of America in 1930, he established personal friendships during his tenure with many U.S. presidents, including Franklin D. Roosevelt, Harry Truman, and Dwight D. Eisenhower. In 1948, he was sent to Ankara directly on President Truman's plane and subsequently proclaimed Patriarch. One of the main reasons for this was the increasing influence of the Russian Church over the Orthodox community, which had alarmed the United States. According to Truman, something needed to be done to revitalize the Orthodox Church. Under the provisions of the Treaty of Lausanne, the individual elected to the Ecumenical Patriarchate of Constantinople was required to be a Turkish citizen. However, Athenagoras was rapidly granted Turkish citizenship. He was essentially tasked with three primary missions: To free the Ecumenical Patriarchate from the influence and pressure of the Russian Church, to reestablish the Patriarchate as an international spiritual power and increase its influence among the Orthodox, to combat communism. Athenagoras fulfilled these missions with great success.

In this context, Athenagoras I, assumed the role of Patriarch after Maximos V resigned (or was pressured to resign) in 1948. This marked the first time a non-Turkish citizen, Athenagoras, a Greek national, was appointed to the Greek Patriarchate of Fener. Despite concerns that this move might embolden the Patriarchate's ecumenical aspirations or lead to a Vatican-like institution, Türkiye refrained from voicing objections due to its priorities at the time. Türkiye's tacit acceptance of Athenagoras's appointment and its broader implications-such as the

Patriarchate's ecumenical rhetoric and the potential risks of Theological School becoming a source of political or ideological tension-was closely tied to its desire to solidify its position within the Western bloc. These concerns were either sidelined or strategically ignored under the circumstances of the era.

Turkish Historian Adnan Sofuoğlu evaluates this process in detail through the *Cumhuriyet* newspaper. According to Sofuoğlu, Maximos, despite his illness, deliberately delayed his resignation to ensure that Athenagoras could succeed him. Under normal circumstances, Athenagoras could not have been elected Patriarch, as he was not a Turkish citizen¹⁴. Türkiye, aiming to maintain the Patriarchate as a Turkish institution to counter its ecumenical aspirations and Greece's influence, had historically required Turkish citizenship for the position. However, with the improvement in bilateral relations, Athenagoras was granted Turkish citizenship, thereby adhering to this principle while accommodating the situation¹⁵. In doing so, Türkiye, intentionally or not, reduced its influence and control over both the Patriarchate and Theological School. Although concerns existed that these developments might encourage the Patriarchate's ecumenical ambitions or lead to the creation of a Vatican-like entity, Türkiye refrained from expressing such fears at the time. This approach was primarily driven by Türkiye's desire to strengthen its position within the Western bloc. Concerns over the Patriarchate's ecumenical rhetoric, the election of a non-Turkish citizen as Patriarch, and the potential risks posed by Theological School-seen as a possible "hotbed of danger" where recruits from Greece could be politically mobilized-were ultimately sidelined or overlooked under the circumstances of the era.

Upon becoming Patriarch, Athenagoras took significant steps to improve the situation of the Patriarchate and the Greek community in Istanbul, particularly focusing on Theological School. His genuine relationship with political figures, including İsmet İnönü, played a crucial role in his success. Following his appointment he developed strong

---

¹⁴ Adnan Sofuoğlu *Fener Patrikhanesinin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, pp.163-166.

¹⁵ Nesim Şeker, "The Greek Orthodox Patriarchate of Constantinople in the Midst of Politics: The Cold War, the Cyprus Question, and the Patriarchate, 1949-1959", *Journal of Church and State*, Spring 2013, 55/2, 2013, pp.264-285.

relationships with Turkish government officials. Athenagoras's efforts led to the resumption of admitting foreign students, especially from Greece, to the school. While such admissions had been allowed after Lausanne, Türkiye had later imposed restrictions. During this period, foreign teachers were also brought in to enhance the quality of education¹⁶. Most of the seminary's students came from regions under the jurisdiction of the Patriarchate, but the admission of Greek students was particularly valuable from a Hellenist perspective. This not only elevated the school's reputation but also reinforced its ideological significance.

The pinnacle of these relations was marked by Prime Minister Menderes' visit to the Patriarchate in 1952, which was the first and only visit at such a high level. Even more notable was the fact that during this period, the Patriarch was referred to in the press as "Ecumenical," and this did not provoke significant discomfort¹⁷. Encouraged by these developments, Athenagoras, in his meetings with Turkish officials, expressed the need for a new Patriarchate building and suggested that a large area outside Istanbul be allocated for this purpose. He also requested special rights for the Patriarchate outside the framework of Turkish law and proposed the transformation of The School into an Orthodox University¹⁸. These demands were frequently presented to the Republican People's Party (CHP) but were rejected during the tenure of Nihat Erim as Deputy Prime Minister¹⁹. Although Turkish authorities perceived these requests as an attempt to create a "Vatican-like church," no overt reaction to these demands was given under the circumstances of that period.

1- Cyprus Crises and its Impact on The School

The Patriarchate and the Heybeliada Seminary experienced its "golden age", so to speak, in terms of autonomy and, in contrast, its

---

¹⁶ Alexandris, *op. cit.*, pp.247-248.

¹⁷ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim, İstanbul, 2003, p.191-193.

¹⁸ Yazının devamı için bkz. <https://millidusunce.com/misak/devletlerustu-bir-guc-patrikhane/>

¹⁹ Abaci, *op. cit.*, p.41.

“dark age” during the Democratic Party period. The Democratic Party was in favor of further improving relations with the Patriarchate and Patriarch Athenogoras, both in terms of winning the votes²⁰ of the Greeks living in Istanbul and in the context of relations with Greece and America. In fact, although the rapprochement between the two countries, the foundations of which were laid during the Atatürk-Venizelos period, and even the development of both institutions within the framework of friendly relations had begun during the Republican People's Party period, many radical changes to the benefit of these two institutions had begun in the early years of the Democratic Party. Between 1923 and 1950, the Greek Patriarchate of Fener's efforts to bring foreign teachers and students to the Seminary were unsuccessful. However, after the Democrat Party came to power in 1950, foreign students began to be admitted under Menderes's directive. By 1953, the rapid increase in foreign students reduced Turkish citizen students to just 10% of the total enrollment, and the number of Turkish language classes was also decreased. In the previously mentioned 1953 speech, he spoke of this with great satisfaction. In 1951, shortly after the Democrat Party's election victory, the Seminary was granted college status, falling short of the previously requested university status. Nonetheless, Athenagoras interpreted this as effectively granting the school university recognition²¹. Athenogoras also managed to develop a cordial dialogue with both Menderes and Bayar²². Prime Minister

---

²⁰ According to Özyılmaz account, the primary reason the Democratic Party responded positively to the Patriarchate's demands for privileges before the elections was to secure the votes of 100,000 Greeks living in Istanbul. Both Patriarch Athenagoras and the Democratic Party cooperated on this matter. For more information, see Özyılmaz, *op. cit.*, p.86.

²¹ The basis for these statistics is Athenagoras's speech delivered during the school's graduation ceremony in July 1953. National Archives (United States) (NA), Democracy in Türkiye, 1950-1959: Records of the U.S. State Department Classified Files, Central File: Decimal File 983.61, Other Internal Affairs. Communications, Transportation, Science., Türkiye, Newspapers. Clippings. Items., October 22, 1952- September 14, 1954, Frederick T. Merrill to the Department of State, İstanbul, 24 July 1953.

²² “Rum Patriği Athenagoras'ın bayram tebriği”, BOA, Başkanlık Özel Kalem Müdürlüğü (BÖKM), 5-24-10, 23.05.1950; Abacıs, *op. cit.*, p.29.

Menderes' visit to the Patriarchate in 1952 was the peak of these relations, as it was the first and only visit at the highest level²³.

Indeed, the Seminary found an extraordinary "freedom" space during the early years of the Democrat Party, particularly when compared to the preceding administration. Athenagoras, while striving to elevate the profile of both the Patriarchate and the Seminary, simultaneously sought to foster good relations with the Democrat Party. In doing so, he occasionally set aside his religious persona, acting and speaking as if he were a politician. Surprisingly, from the perspective of both Greece and the Greek community in Istanbul, his participation in the 500th anniversary celebrations of the conquest of Istanbul and his open praise of the Democrat Party should be viewed within this context. According to a report by Frederick T. Merrill, the U.S. Consul in Istanbul, sent to the U.S. Department of State in Washington on July 24, 1953, Athenagoras, in a speech delivered during the graduation ceremony at Theological School, described America as a powerful nation playing a decisive role in the fate of the world. He praised NATO (which Türkiye and Greece had joined together in 1952), criticized the CHP (Republican People's Party)²⁴, and expressed gratitude to the Democrat Party for restoring university status to the Seminary. Furthermore, he openly expressed his satisfaction with the reduction in the number of Turkish language courses²⁵. This stance drew harsh criticism from both the Greek and Turkish press, with Athenagoras being accused of exploiting his position for political purposes. However, the Democrat Party largely ignored these criticisms. In fact, certain actions, which would seem unlikely in today's context, were met with silence. According to Elçin Macar, the use of the term "Ecumenical" to refer to the Patriarch in the press did not provoke significant discomfort. Such "tolerances" or

---

²³ Macar, *op. cit.*, pp.191-193.

²⁴ Whether Nihat Erim, who would sign the decision to close the school in 1971, was influenced by Athenagoras's stance remains a subject requiring further investigation. This is because, during his tenure as Minister and Deputy Prime Minister (1945-1950), the CHP had opposed efforts to change the status of the school.

²⁵ National Archives (United States) (NA), Democracy in Türkiye, 1950-1959: Records of the U.S. State Department Classified Files, Central File: Decimal File 983.61, Other Internal Affairs. Communications, Transportation, Science., Türkiye, Newspapers. Clippings. Items., October 22, 1952- September 14, 1954, Frederick T. Merrill to the Department of State, İstanbul, 24 July 1953.

concessions, which were markedly at odds with the sensitivities of the Republic, were likely intended to preserve the positive atmosphere of the period and were, in a sense, conditional.

In this favorable climate, a crisis emerged in a distant region that would profoundly impact the fate of the Patriarchate and Theological School: the Cyprus issue. In the early 1950s, relations between Türkiye and Greece began to deteriorate when Greek Cypriots, led by the church, demanded the annexation of Cyprus to Greece. This demand was actively supported by Greece, encouraging Greek Cypriots in their cause. Tensions escalated further when Greece brought the matter to the UN in 1954, prompting Türkiye to abandon its previous stance of "Türkiye does not have a Cyprus issue" and take a more assertive position. The process that escalated into a severe crisis, bringing the two countries to the brink of war, arose from the acceleration of the Greek Cypriots' demands for Enosis. Cyprus, a strategically significant island in the Eastern Mediterranean, was under Ottoman rule from 1571 to 1878 before being "temporarily" ceded to British colonial administration. Following the Ottoman Empire's entry into World War I on the side of the Central Powers, Britain declared its annexation of the island. This de facto situation, which persisted until 1923, was formalized with the Treaty of Lausanne, through which the Turkish Grand National Assembly acknowledged British sovereignty over the island. For the Greek Cypriots, this development sparked renewed hope for the island's unification with Greece.

Britain's opposition to these demands and its declaration of Cyprus as a Crown Colony in 1925 drew strong reactions from the church and nationalist Greek Cypriots. This tension culminated in a major uprising in 1931, demanding Enosis²⁶. In response, Britain ruled the island under martial law until the end of World War II. After the war, Greek Cypriot efforts to unite with Greece intensified, gaining a new dimension. By 1955, terrorist acts against British administration began, further escalating the situation. Britain's decision to transform Cyprus into a military base, following its withdrawal from Egypt, and its refusal to relinquish control over the island exacerbated the crisis. When

---

²⁶ Gürhan Yellice, "1878'den 1931'e Kıbrıs'ta Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 12/24, pp.13-26.

negotiations between Türkiye, Greece, and Britain failed to produce a resolution, the issue evolved into an international crisis. It had also escalated into a major crisis between the two communities in Cyprus.

It was evident that Türkiye, during the Treaty of Lausanne negotiations, either accepted or tolerated the continued presence of the Patriarchate (and consequently Theological School) in Istanbul as a gesture of mutual goodwill. In the early years of the Democrat Party's rule, this tolerance evolved into concessions and privileges. However, as Greece's attempts to annex Cyprus began to disrupt the Turkish-Greek balance established by Lausanne, the status of the Patriarchate and Theological School, along with pressures on the Greek minority in Istanbul, became one of the first issues to be debated in Türkiye. The Greek minority was among the first to feel the impact of this crisis. As the rebellion initiated by Greek Cypriots against British rule gained traction and the situation of Turkish Cypriots grew increasingly uncertain, Türkiye began to advocate for the partition of Cyprus under the slogan "Partition or Death" in response to Enosis. During this process, the Greek minority in Istanbul was seen as a potential bargaining tool to bolster Türkiye's position. This approach further fueled the rise of anti-Greek sentiments in Istanbul.

A few months after the terrorist acts (referred to as a war of independence by Greece and Greek Cypriots) began against British rule in Cyprus, the *Istanbul Express*, a newspaper close to the Democrat Party, published a report on September 6, 1955, claiming that "a bomb had exploded at Mustafa Kemal Atatürk's house in Thessaloniki." Following this report, crowds allegedly organized by the Cyprus Is Turkish Association carried out attacks on Greek-owned properties, Orthodox churches, businesses, and schools in Istanbul. The government, aiming to intimidate Greece over the Cyprus issue, failed to take sufficient measures to prevent these nationalist demonstrations. The Cyprus issue emerged during a period when the Democrat Party was facing challenges in its efforts to achieve economic development and improve public welfare. Struggling to manage growing economic difficulties, the Democrat Party sought to use the Cyprus issue for populist purposes. This approach also contributed to delays in taking effective measures to address the situation.

With this critical development, the amicable relations between the Patriarchate and the Democrat Party came to an abrupt end. In a telegram sent to Prime Minister Menderes, Athenagoras used accusatory and judgmental language, claiming that the incidents were carried out in a systematic and organized manner²⁷. His implication was clearly directed at the government. Although the Democrat Party declared martial law and shut down the Cyprus is Turkish Association (*Kıbrıs Türktür Cemiyeti*) following the events, the repercussions of the incidents persisted for a long time²⁸. The events played a crucial role in highlighting how and to what extent the Cyprus Issue, which quickly transformed into a “National Cause” (*Milli Mesele*) would affect relations between the two countries. As President Makarios in Cyprus and the Greek government refused to back down, and Britain adopted decisions under its “divide-and-rule” policy that exacerbated tensions between Greek and Turkish communities on the island, the crisis deepened further. The possibility of war between Türkiye and Greece emerged as a significant concern²⁹.

In such a tense political climate, the Democrat Party government decided to closely examine the operations and activities of the Patriarchate and Theological School. The government did not resort to harsh measures or attempt to revoke the privileges that had been granted recently. However, it was evident that the previous tolerance toward these two institutions had come to an end. Likely as a warning or a form of intimidation, some restrictive measures were introduced. One such measure was the banning of certain books sent to the library of Theological School³⁰. This prohibition was later expanded to include some newspapers. For instance, in a decision dated November 16, 1956, the Directorate of Decisions ordered the banning of the August 11, 1956, issue of the newspaper *Yeni İzmir* and the September 5, 1956 issue

²⁷ BOA/BÖKM, 133- 869-5, 11.09.1955.

²⁸ “Örfi İdare ilan Edildi”, *Milliyet*, 7 Eylül 1955; “İstanbul ve İzmir’de Sükûnet Avdet etti”, *Milliyet*, 8 Eylül 1955; “Kıbrıs Türktür Cemiyeti Kapatıldı”, *Milliyet*, 9 Eylül 1955.

²⁹ For detailed information on the British policy during this process, see Gürhan Yellice. Gürhan Yellice, *İngiltere’nin Kıbrıs Politikası, 1950-1960*, Unpublished PhD Thesis, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2010.

³⁰ BOA, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI, 145 - 107 – 2, 17.01.1957.

and subsequent editions of the newspaper *Akropolis* from entering and being distributed in the country³¹.

The press, encouraged by the developments in Cyprus and the government's stance, adopted a highly critical attitude toward the Patriarchate. Arguments that had been set aside during the "cooperation" years resurfaced, and the Patriarchate's role in the Cyprus issue came under scrutiny. It was alleged that the Patriarchate aspired to become an independent entity similar to the Vatican, that Athenagoras was engaging with foreign diplomats to exert political pressure on the government, and, most significantly, that he was supporting the Greek position on Cyprus. The fact that the effort to unite Cyprus with Greece was led by an Archbishop became a recurring theme in the press. The Patriarchate faced criticism for its silence on the Cyprus issue, while Athenagoras was accused of collaborating with Makarios. For instance, the newspaper *Milliyet*, in its July 1, 1957 article titled "Athenagoras Claims He has no involvement in the Cyprus Issue," reported that "priest-like" EOKA members had begun issuing threats³².

One of the most significant elements proving that the developments between the government and the Greek community in Istanbul (such as the Patriarchate, Theological School, and minority issues) were largely shaped around the Cyprus Issue was the media's stance during the process leading to the establishment of the Republic of Cyprus. The harsh rhetoric in the Turkish press softened rapidly following the initiation of negotiations in late 1958 between Türkiye, Greece, and the United Kingdom, encouraged by the United States, to find a definitive solution to the matter. In 1959, the Cyprus Issue was "resolved" through the Zurich and London Agreements, under the guarantorship of the United Kingdom, Türkiye, and Greece. This led to a restoration of relations between the two countries and a significant reduction in the pressure on the Patriarchate and Theological School. In parliamentary debates and media reports, renewed emphasis was placed on Turkish-

---

³¹ BOA, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI, 144- 90 – 19, 16.11.1956.

³² *Milliyet*, 1 Temmuz 1957.

Greek friendship, with expressions highlighting the need to “revive it with all strength”³³.

However, the Republic of Cyprus was not long-lived. Established with high hopes following the Zurich and London Agreements, the republic survived only a few years. President Makarios’s attempts to amend the constitution, claiming that too many rights were granted to the Turks, deepened the crisis between the two communities, eventually rendering it insurmountable. The Greek majority intensified its pressure on the Turkish minority, which escalated into violent incidents. Makarios’s short-term goal was to revoke the rights granted to Turkish Cypriots, centralize the state, and establish a unitary structure. His long-term objective was to abolish the guarantor rights that allowed external intervention in Cyprus’s internal affairs-essentially nullifying the Zurich and London Agreements-and transform the island into a unitary and “fully independent” state³⁴.

The resignation of the Karamanlis government, which sought to avoid new tensions with Türkiye, and the rise to power of the far-right and pro-Enosis Center Union Party led by Papandreou on November 3, 1963, were among the most significant factors that emboldened him³⁵. Papandreou supported Makarios, despite the risk of deteriorating relations with Türkiye. His aim, in contrast to Makarios, was to unite the island with Greece as quickly as possible. While Greece supported the constitutional amendment efforts with the hope of achieving *Enosis*, Türkiye firmly opposed these efforts, leading to renewed tensions between the two sides. Thus, the conditions reverted to the pre-Zurich and London Agreements era. In the island, Makarios made "provocative" statements, declaring that the alliance agreement was no longer valid, the constitution was dead³⁶ that Türkiye should withdraw

³³ “Kıbrıs’ın İstikbaliyle ilgili konferansın neticesi: Tam Anlaşma”, *Milliyet*, 12 Şubat 1959; “Kıbrıs Cumhuriyeti’ni Doğuran Antlaşma İmzalandı”, *Milliyet*, 20 Şubat 1959.

³⁴ Gürhan Yellice, *Enosis mi Tam Bağımsızlık mı? Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Kurulmasından İlk Bölünmeye* Atina-Lefkosa ilişkileri (1960-1964). *Tarihin Pesinde*, 2018 (19), p.316.

³⁵ Glafkos Klerides, *My Deposition*, Vol. I, Alithia, Nicosia, 1989, pp.165-167.

³⁶ Parker T. Hart, *Two NATO Allies at the Threshold of War: Cyprus, A Firsthand Account of Crises Management, 1965-1968*, Duke University Press, London, 1990, p.10.

its troops from the island, and that their presence posed a threat to Cyprus's integrity.

The Enosis-Taksim conflict seemed to begin to flare up again.

During this period, when the republic effectively collapsed, Turkish-Greek relations began to deteriorate once again. In response to Greece's open support for Makarios's *Enosis* initiatives, Türkiye prepared to intervene in Cyprus in 1964 to lift the blockade on Turkish Cypriots and curb Makarios's actions. However, this intervention was thwarted by the direct involvement of U.S. President Johnson. During this period, the possibility of war between the two sides emerged as a serious concern for the first time³⁷. Statements such as İsmet İnönü's remark that "Turkish-Greek relations are heading in a dark direction"³⁸ and Cemal Gürsel's harsh declaration that "Turkish-Greek friendship is dead"³⁹ highlighted the gravity of the crisis.

The danger was real one.

In the tense atmosphere where fears of losing Cyprus resurfaced, Theological School once again became the center of heated debates. Viewing Greece's support for Greek Cypriots as aggressive and provocative, Türkiye adopted a strategy to reduce the privileges granted to the Patriarchate and Theological School. During this period, discussions about relocating the Patriarchate outside Istanbul gained serious traction, and radical measures were implemented. In his study titled *Theological School*, Özyılmaz notes that, particularly after 1964, official state institutions closely monitored certain Pan-Orthodox and Pan-Christian meetings held at the seminary. According to Özyılmaz, these meetings were also observed by individuals sent by the Greek government⁴⁰. In this context, the Ankara government decided to ban the Patriarchate's publications *Orthodoksia* and *Apostolos Andreas* (Ορθοδοξία and Απόστολος Ανδρέας)⁴¹. Both journals were highly

³⁷ Yellice, *op. cit.*, pp.351-352.

³⁸ "İnönü dedi ki: Münasebetlerimiz karanlık bir yönde", *Milliyet*, 14 Nisan 1964.

³⁹ "Gürsel Türk-Yunan dostluğu öldü dedi", *Milliyet*, 17 Nisan 1964.

⁴⁰ Özyılmaz, *op. cit.*, pp.92-96.

⁴¹ Spyridon-Georgios Mamalos, *To Patriarcheio Konstantinoupoleos Sto Epikentro Diethnon Anakataseton: Exoteriki Politiki kai Oikoumenikos Prosanatolismos, Ethniko kai Kapodistriako Panepistimio Athinon*, Unpublished PhD, 2009, p.313; Bu süreçte

significant publications for announcing Theological, religious, and cultural activities of the Greek Orthodox Church.

Another significant decision during this period involved gradually withdrawing subsidies for schools providing Greek-language education and closing some of these schools altogether. The Ministry of National Education proposed a bill to close Greek-language schools on the islands of Imbros and Bozcaada, which was subsequently supported by parties in parliament⁴². Additionally, some clergy members were stripped of their citizenship on the grounds of threatening political security and engaging in alleged Greek propaganda⁴³. The first major impact of these developments and the tense atmosphere on Theological School emerged when the Ministry of National Education decided to ban the enrollment of external students at the school. This decision was a critical turning point for the seminary, as a significant portion of its students came from abroad⁴⁴. As mentioned earlier, in 1953, only 10% of the school's students were Turkish citizens. When foreign students were prohibited from attending the school in the 1964-1965 academic year, the internationally renowned institution suffered a severe blow. This development marked the first significant breaking point in the process leading to the seminary's eventual closure.

The Decision to Close Theological School

The second turning point in the process leading to the closure of Theological School occurred during the 1967 Cyprus Crisis. This crisis further weakened the position of Turkish Cypriots against the Greek Cypriots and once again brought Türkiye and Greece to the brink of war. Despite the tensions following the 1963-1964 crisis in Cyprus, Türkiye and Greece had made significant efforts to find a definitive resolution to

---

Patrikhane iki önemli süreli yayın çıkarmıştı. *Orthodoksia* (1926-1963/önceden Ekklesiastiki Alithia (1880-1923) ve *Apostolos Andreas* (1951-1964). Vasil T. Stavridis, "A Concise History of the Ecumenical Patriarchate", The Greek Orthodox Theological Review, (trans. and ed. by George Dragas), Vol. 45, No. 1-4, 2000, p. 57-153, s.117.

⁴² *Milliyet*, 12 Nisan 1964.

⁴³ "İki metropolitin zararlı faaliyeti açıklandı", *Yeni İstanbul*, 18 Nisan 1964; "Patrik Vekili Emelianos Vatandaşlıktan çıkarılıyor", *Milliyet*, 13 Nisan 1964.

⁴⁴ Abacis, *op. cit*, p.33.

the issue. After a series of inconclusive negotiations⁴⁵, the two sides finally managed to sit at the table in March 1966. Between March and December 1966, a series of discussions were held between Greek Foreign Minister Evangelos Toumbas and Turkish Foreign Minister İhsan Sabri Çağlayangil to seek a final solution to the Cyprus issue. The central proposal in these talks involved transferring one of the British bases on the island, preferably Dhekelia, to Türkiye in exchange for Cyprus's union with Greece. On December 17, 1966, a protocol signed by Çağlayangil and Toumbas indicated that the parties had reached an agreement in principle. This resolution suggested placing Cyprus under NATO control, a move directly supported by the United States. For the first time, the two countries came very close to a definitive solution on Cyprus⁴⁶. However, the advent of the Greek military junta (1967–1974) derailed the process.

The junta, seeking to consolidate its power, needed a foreign policy success and thus pursued a unilateral approach to resolving the Cyprus issue. During this period, the National Guard (*Εθνική Φρουρά*), established in 1964 to advance the goal of *Enosis*, became more active. The militarization of the island and increased pressure on Turkish Cypriots peaked during this time. Türkiye demanded the dissolution of the National Guard, arguing that its actions violated the Zurich and London Agreements, which caused tensions to escalate rapidly. Türkiye began preparations for another intervention in Cyprus. In response, the United States intervened once again to mediate the crisis. Under the leadership of President Lyndon B. Johnson, the U.S. appointed Cyrus Vance as a mediator, sending him to both Ankara and Athens to de-escalate the situation. Vance conducted a series of meetings with Turkish and Greek leaders to prevent military conflict and calm the crisis. As a result of pressure from the U.S. and the international community, Greece agreed to withdraw its troops from Cyprus⁴⁷. Although the immediate crisis was resolved, the core issue of Cyprus remained

⁴⁵ Miltiadis Hristodoulou, *I Poreia Mias Epohis, H Ellada, H Kipriaki Igesia kai to Kipriako Problima*, I Faoros, Athina, 1987, p.474.

⁴⁶ Glafkou Kliridi, *I Katathesi Mou*, Tomos II, Ekdoseis Alitheia, Nicosia, 1988, p.195.

⁴⁷ For a detailed analysis of the process, see Cihat Göktepe, "The Cyprus Crisis of 1967 and Its Effects on Türkiye's Foreign Relations", *Middle Eastern Studies*, 41/3, 2005, pp. 431-444.

unsolved. The Greek junta did not abandon its policies regarding Cyprus and continued its efforts to achieve *Enosis*. This situation set the stage for larger and more complex crises in the years to come.

During this period, public opinion in Türkiye became increasingly agitated due to the Cyprus issue, directly affecting the Greek minority and Theological School. A telegram sent from the U.S. Consulate in Istanbul to the embassy in Ankara reported that police in Istanbul had advised minority communities to close their businesses as a precautionary measure. This recommendation led to the closure of many shops in the city center. The Consul General highlighted a significant development related to Theological School: "Leaders rightist student organization MTTB [National Turkish Student Union/ *Milli Türk Talebe Birliği*] left wreath at Patriarchate November 17 with black band inscribed "Leader of intrigue, no matter what happens we shall eliminate you". Students also demanding closing of Seminary at Heybeliada which is "den of bandits."⁴⁸. These developments clearly illustrate how tense the atmosphere was during this period.

The final stage of the school's closure took place in 1971. During this process, developments in domestic politics in Türkiye and Greece, as well as events surrounding the Cyprus issue, played a significant role in the lead-up to the closure of Theological School. At the beginning of 1971, the Cyprus issue continued to appear as a complete deadlock. Each actor involved in the matter pursued a different agenda, preventing a unified effort or focus on finding a resolution. On the island, leaders Makarios and Denктаş (Rauf Raif) were engaged in negotiations, while also dealing with "misunderstandings" stemming from internal factions. These misunderstandings, frequently leaked to the press, revolved around issues such as federalism and partition⁴⁹. The leaders were compelled to clarify these points amidst internal criticisms⁵⁰. While the Turkish side accused the Greek Cypriots of attempting to establish a

⁴⁸ National Archives (United States) (NA), The Cyprus Crisis in 1967, Cyprus Crisis Telegraphic Traffic From: Adana, Ankara, etc. November 22- December 7, 1967. "D" (Folder 1 of 2), İstanbul to Ankara, Nov.1967.

⁴⁹ "Ο Προεδρος Μακαριος θα ελιτς Αθinas και θα εhi sinomilias", *Eleftheria*, 8 Iouliou 1971.

⁵⁰ "Η Ενωτικη Παράταξις Καταγγελλει τον Προεδρον Μακαριον", Γνώμη, 18 Ιουλιου 1971.

Greek Republic on the island, the Greek Cypriots claimed that Türkiye's ultimate goal was partition. Progress in negotiations seemed unlikely⁵¹.

The efforts of the junta in Athens to intervene in the island's internal affairs constituted a major obstacle to the development of a moderate and positive climate for discussions. Makarios was summoned to the "national center"⁵² to engage in talks but remained resistant to control despite the warnings he received. These warnings insisted that he act in accordance with directives aimed at achieving Enosis. However, Makarios preferred to act independently, much to the dismay of the junta. In response, the junta took a highly dangerous step during this period, one that had the potential to escalate the crisis between Türkiye and Greece: they decided to send Grivas back to the island. This time, Grivas, along with the newly established EOKA B organization, not only pursued the goal of Enosis but also began devising plans to neutralize Cypriot President Makarios, whom they suspected of attempting to establish closer ties with the Soviet Union⁵³.

One of the most significant factors influencing the closure of Theological School within the framework of Türkiye's domestic dynamics was the radical changes in internal politics. Following the military memorandum of March 12, 1971, the Turkish Armed Forces forced the resignation of Süleyman Demirel's government, leading to the establishment of a nonpartisan technocratic government under the leadership of legal scholar and academic Nihat Erim. One of the first steps taken by the new government in foreign policy was to initiate efforts to resolve the disputes with Greece over the Cyprus issue. During the NATO summit held in Lisbon on June 3-4, 1971, secret talks between Turkish Foreign Minister Osman Olcay and his Greek counterpart Hristos Xanthopoulos-Palamas resulted in an agreement to continue consultations⁵⁴. However, the failure to find any concrete solutions to the existing problems during these discussions directly influenced the

⁵¹ "Rumlar Kıbrıs'ta Rum Cumhuriyeti Kurmak çabasında", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1971.

⁵² "Ο Μακάριος στην Αθήνα", *Ο Αγών*, 22 Ιουλίου 1971.

⁵³ At the beginning of 1968 the Junta was compelled to withdraw the military units sent to the island in 1964, suffering not only a significant loss of prestige but also a serious disadvantage on the island-both in relation to Türkiye, with the potential threat of intervention, and against Makarios.

⁵⁴ "Olcay: Kıbrıs'ta İhtilaf Çıkmamasını İstiyoruz", *Milliyet*, 7 Haziran 1971.

new Turkish government's policies regarding Theological School and the Patriarchate⁵⁵. The Cyprus agenda had politically exhausted Türkiye and led to significant disappointment with Greece's stance. This sense of disappointment and fatigue completely eroded tolerance regarding Theological School issue. As mentioned in the previous section, from the 1950s to the early 1970s, discussions about the privileges granted to the Patriarchate and the seminary, as well as their reduction or abolition, had been a recurring topic. Although some measures had been taken to send a warning signal, successive Turkish governments had refrained from implementing any regulations that could lead to the closure of the seminary. However, the technocratic government led by Nihat Erim, which was also preparing to take significant steps toward amending the constitution, decided to adopt a firmer and more decisive stance on this matter⁵⁶. It appears that a decision had been made to no longer "tolerate" the school remaining at the university level.

---

⁵⁵ Hristodoulou, *op. cit.*, pp.544-546.

⁵⁶ This study primarily argues that the Cyprus crises and Greek attitude reduced tolerance towards the Patriarchate and the Theological School in Türkiye, brought the traumas of the Lausanne Treaty back to the surface, and that these factors played a role in the closure decision. The closure was ostensibly based on a legal provision, but it was not the underlying reason. However, particularly in the Turkish literature, there are studies that argue the closure decision was not a deliberate act specific to the Theological School. Mehmet Çelik's approach, stating that "Extraordinary developments were taking place in Türkiye during the period when the school was closed. There was a serious problem of terrorist acts in universities; therefore, the state adopted a policy of bringing universities under control. Thus, the closure of the school should be evaluated within this framework," should be compared and evaluated alongside the arguments presented in this study. see Mehmet Çelik, *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998.) It is also understood that Emre Özyılmaz, who cites this argument, shares a similar perspective. (Özyılmaz, *op. cit.*, pp.131-132.). To better understand my argument regarding Türkiye's approach to the issue, my modest suggestion is to also read my 2018 article titled "*The Trial of Ta Hronika: The Ta Hronika Newspaper and the Insult to Turkishness Case, 1929-1930.*" ("*Ta Hronika'nın Muhakemesi: Ta Hronika Gazetesi ve Türklüğü Tahkir Davası, 1929-1930*" *Turkish Studies*, 13/1, 2018, pp.111-136) This article analyzes the crisis triggered by the term "barbarian" published in the *Ta Hronika* newspaper, Türkiye's reaction to this crisis, the judicial processes, and how the issue was quickly removed from the agenda for the sake of maintaining Turkish-Greek relations. Had Turkish-Greek relations not been in such a tense atmosphere due to the Cyprus Issue, Türkiye's stance might have resembled its approach in 1930. In both cases, the impact of historical memory and the sensitivity surrounding ethnic identity on the existence of the issue should not be overlooked.

The term “tolerance” is one of the most important key concepts in the issue of The School. According to a long-standing and deeply rooted belief in Türkiye, the school’s fundamental mission since its establishment was to instill the “Hellenic spirit” in its students and graduates. It was thought that priests graduating from this school were working toward Greek independence, the expansion of Greek territories, and the realization of the “Megali Idea.”⁵⁷ It was a topic frequently brought up in the press and even in the Grand National Assembly of Türkiye during the periods when the Cyprus crises escalated. For instance, during a discussion on private schools on June 25, 1964, Coşkun Kırca made the following remarks in response to a statement by the Minister of National Education: *“Unnecessary tolerance and indulgence have been shown to the Halki School. However, according to this law, the Halki School is a private institution established by foreigners, and it is in no way subject to the exchange of letters at Lausanne. The Ministry of National Education of the Republic of Türkiye can today revoke the privileges once granted as a result of tolerance and indulgence”*⁵⁸. By 1971, Turkish authorities may no longer have been willing to tolerate it further.

Therefore, the current debates on the reopening of the The School should also be evaluated within this framework. For Elçin Macar’s short views on the Cyprus-Heybeliada connection, see

<https://www.indyrturk.com/node/411341/haber/k%C4%B1br%C4%B1s%C4%B1n-kurban%C4%B1-ve-d%C3%BC%C5%9Fman%C4%B1-heybeliada-ruhban-okulu-50-y%C4%B1d%C4%B1r-kapal%C4%B1>

⁵⁷ Özyılmaz mentions that state authorities (especially after 1964) closely monitored some of the Pan-Orthodox and Pan-Christian meetings held at the school, See, Özyılmaz, s.92-96; See also, Emruhan Yalçın, “Heybeliada Ruhban Okulu Yeniden Açılabilir mi?”, CTAD, Yıl 9, Sayı 17 (Bahar 2013), p.111.

⁵⁸

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_d01/c031/b113/mm_01031_1130248.pdf. In 1964, during a period of escalating tensions between Türkiye and Greece due to developments in Cyprus, Coşkun Kırca was serving as a Member of Parliament for İstanbul from the Republican People’s Party (CHP) in the Turkish Grand National Assembly. During this time, he played an active role in Türkiye’s Cyprus policy and issues related to minorities. For his views on the Cyprus issue as reflected in newspapers, see Yılmaz Bardak, Türk Siyasal Yaşamında Coşkun Kırca, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Unpublished Master Thesis, Eskişehir, 2015

The legal basis for the closure of Theological School was the decision of the Turkish Constitutional Court, which abolished private higher education institutions in Türkiye (January 12, 1971). Certain articles of the 1965 Private Education Institutions Law were annulled on this date⁵⁹. Despite the Patriarchate's efforts, no progress was made during the period leading up to July. With the closure of the seminary becoming a pressing issue, the Patriarchate attempted to prevent this by engaging directly with the government. In this context, correspondence and telephone conversations took place between the Ministry of National Education, the Patriarchate, and the seminary. By early July, the closure of the seminary was all but certain, prompting the Patriarchate to establish direct contact with Prime Minister Nihat Erim⁶⁰. In his appeal, Patriarch Athenagoras argued that the purpose of the Clergy School, which had been in operation for 128 years, was to professionally train clergy to meet the religious needs of Christians affiliated with the Patriarchate. He claimed that this purpose placed the school outside the scope of the Constitutional Court's closure decision and that it could not be classified as a private higher education institution. However, his plea failed to convince the government⁶¹. The government maintained its position that, in terms of its educational method and operational structure, Theological School functioned as a higher education institution and, therefore, fell within the scope of the Constitutional Court's ruling. No changes were made to this stance.

The closure of Theology Department meant the elimination of the school's fundamental purpose. Keeping only the high school section active carried little strategic importance for the Patriarchate. During the Ottoman and Republican periods, this school was regarded as the most significant educational institution of Orthodoxy, primarily fulfilling its mission of training clergy in line with the Patriarchate's ideology. Over the course of its operation, 12 patriarchs serving at the Patriarchate graduated from this school. Athenagoras's claim that the school was merely a vocational high school did not reflect reality. It was well known that the school did not hold vocational high school status and had been

⁵⁹ For legal justifications and details, see bkz. Özyılmaz, *op. cit.*, pp.96-102.

⁶⁰ "Erim Patrikhane heyetini kabul etti", *Milliyet*, 7 Temmuz 1971.

⁶¹ Özyılmaz, *op. cit.*, p.103.

elevated to the level of a higher education institution, though not a university, during the Menderes era. The Patriarchate interpreted and effectively regarded this status as equivalent to a university. Indeed, Athenagoras made statements to this effect during his speech at the 1953 graduation ceremony. Furthermore, the fact that graduates of the school could achieve the status of theology teachers further disproved this claim. This argument, which was advanced as a tactical approach, failed to yield the desired outcomes.

The government, if it deemed appropriate, could have amended the relevant legal provisions to prevent the closure of the school. However, just as the arguments put forward by the Patriarchate during this process were ineffective, Türkiye's decision was equally based on political dynamics. This decision was connected not only to current political dynamics but also to historical reasons. While the primary dynamic behind the closure decision was the Cyprus Issue, it was also a reflection of a deeper, structural problem: the mutual loss of trust between the two countries. One of the main factors underlying this loss of trust was the historical events embedded in the collective memory of both nations. Although the Treaty of Lausanne had put an end to longstanding hostilities, both sides struggled to fully process past events and eliminate the psychological traumas left in their minds. The Turkish side, in particular, was troubled by the perceived political role attributed to the Patriarchate during World War I and the Greco-Turkish War. In this context, the perception that the Patriarchate aimed to unite Ottoman Greek citizens around the "Hellenic spirit" diminished after Lausanne but never completely disappeared. Turkish authorities continued to believe that the seminary-trained clergy had played a role in pursuing the Megali Idea (the vision of a Greater Greece) during the Ottoman period and that this mission persisted in a different form after Lausanne. Türkiye perceived the Patriarchate as seeking to regain the privileged status it held during the Ottoman era, despite the Treaty of Lausanne explicitly negating this. The debates surrounding Theological School can be seen as an attempt to curb these aspirations. At the same time, this decision may have also served as a warning to the Patriarchate. During the period when Athenagoras was working to enhance the international reputation of the Patriarchate, debates about relocating the institution abroad were also taking place. These

discussions intensified during times when Turkish-Greek relations were strained due to the Cyprus crises.

Theological School was closed in 1971 as part of constitutional regulations that led to the shutdown of private higher education institutions in Türkiye. The Constitutional Court's decision dated January 12, 1971, and its justification published on March 26, 1971, mandated the closure of institutions classified as private higher education schools. On August 12, the Ministry of National Education communicated the decision to Theological School as follows: *"Based on the Constitutional Court's decision dated January 12, 1971, and its justification dated March 26, 1971, your institution falls within the scope of this decision. Therefore, as with other private higher education institutions, Theology Department, which operates as a private higher education entity, has ceased to have any legal status as of July 9, 1971"*⁶². Following the closure of Theology Department, the seminary continued to operate as the Halki Private Greek Boys' High School from the 1971–1972 academic year onward⁶³. However, as a result of the decision, the school, which had been providing education since 1844, largely lost its function and mission. Consequently, the Patriarchate decided to terminate the school's activities entirely in 1972. Amid ongoing debates and objections from the Patriarchate, the reasoning for the closure decision was explained on July 19, 1971, as follows:

"The Constitutional Court's decision regarding private higher education institutions also applies to the higher division of Theological School. This is because the school was established approximately 150 years ago at the high school level and was transformed into a Theology University in the 1950s with the addition of a four-year higher division. It has no connection to the provisions of the Lausanne Treaty. For this reason, appeals made to the government have yielded no results in the face of the Constitutional Court's decision. Authorities have stated that the higher division could be affiliated with Istanbul University, similar to the case of Robert College, which was in the same situation. They explained that if such affiliation were established, the continuation of the school could be ensured. However, the Patriarchate declined this

---

⁶² Özyılmaz, *op. cit.*, p.101.

⁶³ Yalçın, *op. cit.*, p.112.

*proposal, arguing that it would compromise the school's original character. As a result, Theological School's higher division will close, and only the high school-level section will continue to operate."*⁶⁴.

The most critical point to note in the reasoning of the Constitutional Court's decision is its response to the argument put forward by Greece and the Patriarchate: "The school has been operating as a university since 1840, and this status was indirectly recognized in Lausanne." The Court countered this claim by stating, "It became a Theology University in the 1950s with the addition of a four-year higher division." This statement was made to demonstrate that the arguments presented by the Patriarchate did not hold up on legal grounds. Following the decision, discussions about the school's status and alternative solutions continued. While it was suggested that private universities could be established under state supervision, the Patriarchate refused to accept these conditions. Additionally, the Patriarchate filed a lawsuit against the Ministry of National Education on October 17, 1971. In this lawsuit, it was argued that the school should not be classified as a higher education institution, as it was essentially a vocational school, and that the closure decision violated the "protection of minorities" principle of the Lausanne Treaty⁶⁵. However, this lawsuit also yielded no results.

At this point, the school faced two significant disadvantages. First, the Cyprus issue was growing increasingly serious and appeared likely to continue negatively affecting Turkish-Greek relations. While relations between Athens and Nicosia grew increasingly tense, the Junta in Greece seemed inclined to resolve the issue unilaterally. Second, and more importantly, Türkiye appeared to have radically changed its stance toward the Patriarchate and the school within the framework of its minority policies. Compounding these challenges, from the perspective of the Patriarchate and Theological School, one of the greatest misfortunes faced by these two institutions-aside from the Cyprus issue and developments in domestic politics-was perhaps the limited influence of Nihat Erim as a political decision-maker. In fact, Nihat Erim did not exhibit the characteristics of an anti-Greek politician. On the contrary, he advocated for a resolution between the two countries

---

⁶⁴ "Heybeliada", *Milliyet*, 20 Temmuz 1971.

⁶⁵ Macar, *op. cit.*, p.193.

based on reconciliation. For instance, unlike many other politicians, Erim supported a federation-based solution rather than the partition of Cyprus. Under normal circumstances, Athenagoras, known for his exceptional ability to establish dialogue, could have developed a productive relationship with Erim and managed this process more effectively. However, the international conditions of the time, Türkiye's accumulated tensions over the Cyprus issue, and the shifting perspective towards the Patriarchate left Athenagoras with no room to maneuver. This situation further complicated the Patriarchate's position in Türkiye and became a factor that also limited its influence on the international stage. Despite Athenagoras's leadership abilities, it was impossible to devise an effective solution under these circumstances.

However, this period was not without challenges. During the events of September 6-7, the Patriarchate faced a major crisis, and its relations with the Democratic Party were significantly weakened. Additionally, the Patriarchate faced intense criticism during the Cyprus crises. Nevertheless, Athenagoras managed this difficult period strategically, maintaining and even strengthening the Patriarchate's position through the relationships he cultivated with Turkish politicians. Athenagoras's leadership vision, supported by the dynamics of the era, enabled him to take steps that made the Patriarchate more visible on the international stage. In 1964, prior to Pope Paul VI's visit to Jerusalem, Athenagoras took the initiative to travel to Jerusalem himself, where he held a historic meeting with the Pope on January 5, 1964. This meeting marked a turning point for the Christian world, as it was the first direct dialogue between the Catholic Church and the Orthodox Church since 1439⁶⁶. The primary aim of this meeting was to heal centuries-old divisions and initiate a new era of dialogue between the two churches. These historic steps were further solidified in 1967 when Pope Paul VI visited Istanbul. The Pope's visit to Istanbul demonstrated to the international community that relations between the two churches were improving⁶⁷. The British newspaper *Daily Mail* described the meeting with the words, "They exchanged kiss of peace"⁶⁸ This phrase indicated that the meeting

---

⁶⁶ Meeting in Jerusalem, Jan. 4, 1964, *Economist*; The Pope, *Daily Mail*, 6 January 1964.

⁶⁷ "The Pope's visit", *Daily Mail*, 15 July 1967.

⁶⁸ "Kiss of Peace", *Daily Mail*, 26 July 1967.

was not merely a religious gesture but a powerful symbol of the possibility of overcoming the divisions between the two churches⁶⁹.

Athenagoras's leadership during this period was a defining moment in history, strengthening the international position of both the Patriarchate and the Orthodox Church. However, during the events leading to the closure of Theological School, he had become an unwanted figure to some extent, primarily due to the tensions caused by the Cyprus issue. The political climate had shifted, and Turkish governments' willingness to engage in dialogue with the Patriarchate had diminished. Athenagoras lacked the psychological energy and capability to control the process through his political connections and prevent the school's closure. According to Greek historian Vasil Stavridis, known for his work on the history of the Orthodox Church and the Patriarchate: *"With the rapid worsening of life conditions for the Greeks, the Greek Orthodox population of Constantinople was diminished in a very short period of time from 100,000 to 2-3,000. Thus, Patriarch Athenagoras, who had arrived in Türkiye with great pomp, became towards the end of his life a persona non grata. Events somehow seem to run parallel to those that took place in the time of Meletios Metaxakis (1921-1923)."*⁷⁰

With the death of Athenagoras in 1972, the Patriarchate lost significant momentum in its efforts to reopen the school. However, it continued to bring the issue to the agenda intermittently. Systematic efforts were made both in Türkiye and on the international stage to restore the school to its former status. Proposals were put forward to classify the school as an institution providing higher education in Türkiye or to integrate it into Istanbul University's Faculty of Theology. Nevertheless, these attempts did not yield any concrete results. Most recently, during the meeting between President Erdoğan and Patriarch Bartholomeos on December 26, 2024, it was reported in the Greek press

---

⁶⁹ For a detailed analysis of Athenagoras's activities during his tenure at the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, see, Hikmet Öksüz, *Amerikan Belgelerine Göre Fener Rum Patrikhanesi'nde I. Athenagoras Dönemi (1949-1972)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021

⁷⁰ Stavridis, *op. cit.*, p.73.

that the reopening of the school was requested. This indicates that such efforts are still ongoing⁷¹.

Repercussions of the Decision in Greece

Today, Greece, together with the Patriarchate, is waging a major campaign to reopen The School. It is claimed that the school is vital for the Patriarchate and that the Patriarchate meets the personnel it needs from here. Considering all these efforts of Greece, its reaction at the time of the school's closure is quite surprising. Contrary to today's approach, Greece did not attach any serious importance to the issue in the historical process. This stance, though it may not have appeared so within the dynamics of that period, was actually just as significant as Türkiye's decision.

The decision to close Theological School provoked a strong reaction from the Greek military junta; however, the government refrained from engaging in a public debate that could create a polemic. Greece did not want to enter into a new crisis with Türkiye over this issue. Greek Foreign Minister Panayotis Palamas, in a press conference held on July 20, 1971, stated that they had expressed their reaction to Türkiye regarding the closure of the seminary in the strongest possible terms but did not go beyond this statement⁷². Compared to the discussions and initiatives during the years when the Cyprus Issue was not on the agenda, the junta's lack of serious public efforts on this matter beyond diplomatic protests was primarily due to its cautious approach against Türkiye's potential use of the situation as leverage. Determined to maintain a firm stance on the Cyprus Issue, Greece did not want to turn a relatively

---

⁷¹ The outcome of this meeting will soon be reflected in the public domain. If, as claimed by the Greek press, a consensus was reached during the discussions regarding the reopening of the school, it would support one of the key arguments of this study: "Restrictions on the school have paralleled the fluctuations in Turkish-Greek relations. When relations deteriorated, pressure on the school increased, and when they improved, the pressure decreased. "It is evident that relations between Türkiye and Greece have recently been following a positive trajectory.https://www.orthodoxtimes.gr/synantisi-vartholomaίου-me-erntogan-ti-syzitisan-gia-syria-theologiki-scholi-tis-chalkis/#google_vignette,<https://www.tanea.gr/print/2024/12/27/politics/mikropolitik-os/synantisi-vartholomaίου-erntogan-gia-tous-xristianous-tis-syrias/>

⁷² "Seira Ellinikon Diavimatou Pros Tourkian Dia tin Halki", *Atlantis*, 20 Iouliou 1971.

"insignificant" matter like Theological School into a bargaining chip over a strategically critical issue like Cyprus. The Greek junta's primary strategy was to deliberately adopt a policy of silence. This approach stemmed from concerns that escalating the seminary issue in relations with Türkiye could lead to catastrophic consequences for more pressing foreign policy priorities such as Cyprus. The possibility that Türkiye might use the seminary issue as leverage in the context of Cyprus reduced the importance of this "minor issue" in the eyes of the junta.

Upon assuming power in 1967, the Colonels' Junta in Greece focused all its foreign policy attention on Cyprus. Their primary goal was to neutralize Archbishop Makarios, who was acting independently and without alignment, and to implement their own strategic agenda. However, the junta avoided direct and sincere negotiations with Türkiye on the issue and concentrated on achieving results based on their own plans for Cyprus⁷³. The secret return of Grivas to the island was part of this strategy. In this context, the junta chose to ignore the issue of reopening Theological School, believing that engaging in negotiations with Türkiye on this matter would weaken Greece's position on Cyprus. In 1922, although Greece acknowledged the failure of the Megali Idea project, which aimed at Western Anatolia and Istanbul, it pursued a foreign policy after the Treaty of Lausanne that sought to incorporate Northern Epirus, the Dodecanese, and Cyprus into its territory. During the process of transferring the Dodecanese to Greece, Türkiye, influenced by its neutral stance in the war, chose to remain silent. However, it firmly demonstrated its determination not to consent to the incorporation of Cyprus into Greek territory. Seeking a foreign policy success to consolidate its domestic authority and legitimize its rule, the Greek Junta adopted a radical stance on this issue, leading to a deadlock in relations between the two countries and escalating the Cyprus Problem⁷⁴. During the debates surrounding the school's closure, on July 25, 1971, Turkish Prime Minister Nihat Erim gave an interview to the Athens News Agency in which he emphasized that Makarios was the

---

⁷³ This approach was to have serious consequences in the long term, leading to the developments in 1974; a coup against Makarios would be organized, and these consequences would be one of the most important factors in the overthrow of the junta.

⁷⁴ The Junta's approach also played a significant role in resurfacing mutual traumatic and revanchist sentiments.

root cause of the problem. Erim stated that Greece needed to intervene in this situation for the sake of Turkish-Greek relations and argued that geopolitical necessities made closer cooperation between the two countries inevitable⁷⁵. These remarks supported the arguments underlying the Greek junta's policy of deprioritizing Theological School issue while maintaining a strong strategic stance on Cyprus.

Nihat Erim's failure to receive a response to his direct and indirect calls during this process may have influenced his stance on the issue of Theological School. Erim had proposed various solutions for a definitive resolution of the Cyprus Issue, including the idea of a federation, and had repeatedly called on Greece through diplomatic channels to address the matter. Nihat Erim constantly complained about the lack of necessary communication and dialogue with Athens and called on the Junta administration to resolve the Cyprus Issue through peaceful means. To emphasize his willingness for peace, he did not refrain from making statements that were unexpected given the conditions of the time. During a meeting with U.S. Ambassador Mr. Handley on April 27, 1971, he expressed the following regarding Turkish-Greek friendship: "Prime Minister Nihat Erim stated that, as Atatürk had suggested, he was in favor of Türkiye and Greece uniting in a federation. However, he noted that this idea had been sabotaged by Makarios due to the experiences in Cyprus." Erim also pointed out that the negotiations between the two communities had dragged on for too long, emphasizing the importance of resolving the issue in cooperation with Athens⁷⁶.

Under the censorship of the junta, the Greek press largely supported the developments regarding the closure of Theological School and addressed the issue in line with the military administration's perspectives. From the standpoint of Greece and particularly the dynamics of "Hellenism," the closure of the school carried symbolic significance and provided an opportunity for criticism against Türkiye.

---

⁷⁵ "ΕΡΙΜ: Να Παραμβει η Ελλάς", *Fileleftheros*, 25 Ιουλίου 1971. Similar statements were frequently made by Foreign Minister Olcay. "Και ο Ολτζαύ επιδιώκει παρέμβαση της Ελλάδος κατά του Μακαριωπατού", *Kypros*, 26 Ιουλίου 1971.

⁷⁶ Ahmet Gülen, "Nihat Erim Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası", *Yeni Türkiye*, 128/2022, p.231

However, the issue was not debated in the Greek press to the extent it “deserved,” nor was provocative or fanatical language employed. Instead, the matter was handled with routine reporting. The newspapers that covered the closure generally sufficed with showing that the Greek military administration was not silent, asserting that Türkiye had taken a provocative step and that Greece had issued a strong diplomatic note in response. For instance, the July 18, 1971, issue of *Makedonia* reported that the Greek Foreign Minister had summoned the Turkish Ambassador in Athens to protest the decision, stating that it was deliberate and aimed at provoking Greece. The July 20, 1971, issue of *Akropolis* featured an article titled “Halki School,” suggesting that the law mandating the school’s closure should be amended and that the military government could achieve this without much difficulty⁷⁷. Nevertheless, as evident from these examples, the newspaper did not discuss the significance of the school for the Patriarchate or the necessity of initiatives for its reopening. In the subsequent period, the Greek press made no evaluations of Greece’s approach to the issue or the discussions between the Patriarchate and the Turkish government in Ankara.

The press in Athens approached the closure of Theological School primarily with suggestions to amend the law, opting to address the issue softly and without stirring controversy. This “hands-off” approach avoided escalating the matter. However, the diaspora and Cypriot press adopted a different approach, using harsh and angry language to respond to this development. The central argument in these outlets was that the closure of the school was politically motivated, with the primary goal being to teach Greece a lesson on the Cyprus issue and provoke the country. It was also emphasized that this move would severely damage Türkiye’s reputation and, more specifically, the friendly relations between Türkiye and Greece, while deeply offending the national and religious sentiments of the Greek people. As such, it was argued that the closure decision should be reconsidered. The diaspora and Cypriot press, using similar arguments, worked to generate international public opinion from January—when the law was enacted—until July, when it came into effect, advocating for the reopening of the seminary’s

---

⁷⁷ “Η Σχολή της Χαλκίδος” *Akropolis*, 20 Ιουλίου 1971.

university division. Within this context, they made concerted efforts to persuade Türkiye to reverse its decision, presenting various justifications.

Two newspapers closely followed developments regarding Theological School: *Atlantis*, published in the United States, and *Taxidromos*, published in Egypt. Among these, *Taxidromos* presented the issue to its readers with the argument of Türkiye's "illegal actions." In its article titled "Opinions and Crises," dated July 25, 1971, *Taxidromos* harshly criticized the closure of the school. According to the newspaper, the school was not only an important educational center for Greeks but also for the Greek Orthodox community in Istanbul. It claimed that the school trained clergy not only for Orthodoxy but also for other denominations. The newspaper argued that by closing this school, Türkiye was preventing students from Rum, Greek, Ethiopian, and Arab countries from receiving an education. *Taxidromos* described this action as an outright assault on Orthodoxy and asserted that it negatively affected the entire Orthodox world. Additionally, *Taxidromos* claimed that the closure of Theological School was merely the first step in a plan to neutralize Archbishop Makarios. In its article titled "The Turks Are Provoking Us Again: They Are Closing the Halki School," the newspaper stated that the decision to close the school had sparked significant outrage. It alleged that Türkiye took this action to bring the matter to the brink of war and force Makarios to back down⁷⁸.

---

⁷⁸ Οι Τουρκοί παλιν μας προκαλούν, Καταργούν την Σχολήν Χαλκίδος, Ταχυδρομος., Ταχυδρόμος, 18 Ιουλίου 1971

In its article titled "Theological School," the *Atlantis* newspaper attempted a detailed analysis of the closure decision, successfully summarizing the general sentiments and perspectives of the Greek side. The newspaper's central claim was that the decision was an arbitrary measure, and such a historically significant institution should not be shut down so easily. According to *Atlantis*, the school had played a critical role for Hellenism and Orthodoxy during the "period of slavery and freedom," serving as a spiritual and intellectual center over time. It was in this school that important traditions and customs were established, and numerous significant clergy members were trained. The knowledge acquired by these clergy had played a vital role in enlightening the Greek Orthodox Church. The seminary, *Atlantis* argued, was not just a school where faith and spirituality were cultivated but also a place that laid the groundwork for the sacred texts of Christian churches and served as the cradle of the Greek Orthodox Church's centuries-long vitality. The newspaper described the closure of the school on "ridiculous and utterly insignificant grounds" as not only a blow against the "Ecumenical Patriarchate" in Istanbul but also an attack on Greek independence and, allegedly, on the Turkish-Greek friendship that Turkish authorities had disrupted.

Calling on Nihat Erim to reverse the decision, *Atlantis* claimed that the closure of the seminary for political reasons could have grave consequences for Turkish-Greek relations. The newspaper emphasized that significant steps had been taken throughout history to foster this friendship. It pointed to Mustafa Kemal Atatürk's expressed respect for Eleftherios Venizelos, Greece, and the Patriarchate as a key foundation of this relationship. *Atlantis* argued that Nihat Erim had the intellectual capacity to comprehend the gravity of the criticisms regarding the closure decision. While the government claimed that the enacted law could not be reversed, *Atlantis* highlighted that, as the entity that had implemented the law, the government indeed had the power to annul it. The newspaper called on Erim to take action to revoke what it described as an arbitrary, unjust, and destructive decision. According to *Atlantis*, reversing the closure decision was essential to maintaining stability in Turkish-Greek relations⁷⁹.

The reaction of the international press reflects the existence of a censorship atmosphere in Athens. It can be considered that what was written in the international press might align with the views of the Athens press, but that such thoughts could not be openly expressed due to the prevailing conditions of censorship.

The press in Cyprus, one of the most critical components of Theological School issue, also showed interest in the developments. The *Agon* newspaper, in its article titled "Türkiye is Closing the Halki School," published on July 18, claimed that the Erim government was pursuing a policy of blackmail targeting the Greek Orthodox community in Istanbul. The newspaper argued that the real aim behind the closure of the school, one of the most significant centers of the Hellenic Orthodox world, was to weaken the authority of the Patriarchate. According to *Agon*, Türkiye had previously taken the first step in this process by banning the enrollment of foreign students at the school. Ultimately, the closure of the university division of the school represented the most severe blow within these policies.⁸⁰

---

⁷⁹ "Η Θεολογική Σχολή Χάλκης", *Atlantis*, 23 July 1971

⁸⁰ "Η Τουρκία κλείει τη Σχολή Χάλκης", 18 Ιουλίου 1971.

Ο ΚΑΙΡΟΣ ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ο ΑΓΩΝ

Τά πάντα διά τήν Ἑλλάδα — Τά πάντα διά τόν Ἐθνικόν ἀγῶνα

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ 1974

Εκδοσιαστική ἐνέργεια τοῦ Ἑριπ

Ἡ ΤΟΥΡΚΙΑ ΚΛΕΙΕΙ ΤΗΝ ΣΧΟΛΗ ΧΑΛΚΗΣ

Ἰδανόν
ἔστι
ἔρει μὲ
ἔ Κυπριακό

Δηλώσεις τοῦ Κ.

ἘΝΩΤΙΚΗ ΠΟΡΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΕΙ ΤΟΝ ΜΑΚΑΡΙΟ

Ἡ Μόσ·
συνεχίζει
αἰσιπῶς δ
τὸ ταξί
τοῦ ΝΙΣ

As observed, the diaspora press and the Athens press took notably different approaches to the closure of Theological School of Halki, highlighting a clear contrast in their responses. While the Athens press, constrained by the censorship of the junta, addressed the issue in a restrained and routine manner, avoiding provocative language, the diaspora press adopted a far more critical and outspoken tone. Publications like *Atlantis* and *Taxidromos* framed the closure as a deliberate political move by Türkiye, presenting it as an attack on Hellenism and Orthodoxy, and calling for international action. This divergence suggests that while the Athens press operated within the limits imposed by the military regime, the diaspora press, free from such restrictions, felt empowered to openly challenge and criticize the decision, reflecting a broader and more vocal defense of Greek cultural and religious interests.

Conclusion

Theological School of Halki maintained its status as one of the most prestigious schools of the Orthodox Christian world from its

establishment until its closure in 1971. The school was not only an institution perpetuating the ideology of the Patriarchate but was also regarded as a symbol of Hellenism and Orthodoxy. Despite Turkish-Greek crises, the War of Independence, and the radical changes that occurred in both countries afterward, it succeeded in maintaining its presence in Istanbul. However, following the Treaty of Lausanne, the Patriarchate and the Seminary remaining within Türkiye's borders marked the beginning of a new, conditional, and precarious period. It was not easy for the newly established Republic of Türkiye, shaped by ethnic sensitivities, to leave behind its skeptical, damaged, and even traumatic past with the Patriarchate and start anew.

The status of The School, like the Cyprus Issue, largely depended on the harmony and cooperation between Türkiye and Greece. Throughout the Republican era, the school's authority was sometimes restricted and sometimes expanded according to political conditions, reflecting the dynamics of this relationship. Although the Democratic Party in its early years provided the school with a broad scope of freedom, the emergence of the Cyprus Issue as a crisis in the mid-1950s marked the beginning of the process leading to its closure. The events of 1963-1964, the effective collapse of the Republic of Cyprus, the obstruction of Türkiye's intervention efforts by the United States, and the perception that the island was lost created deep anxiety and distrust among Turkish officials. During this period, Greece's abandonment of cooperation and its persistence on Enosis further diminished tolerance towards The School.

At the beginning of 1971, Türkiye, invoking a previously enacted law, terminated the operation of Theology Department of The School and decided to keep the institution's status—deemed as "exceeding its scope and mission or striving for universalization"—balanced and limited within its domestic dynamics. While Greece protested this step by referring to the balance established by the Treaty of Lausanne, it ignored Türkiye's demands and grievances regarding Makarios' actions aimed at undermining agreements that upheld the Turkish-Greek balance in Cyprus. The efforts of the Greek Junta to unilaterally resolve the Cyprus Issue in Greece's favor caused significant discomfort in Türkiye and deepened the mutual distrust between the two countries.

These developments introduced a new dimension to the cause-and-effect dynamics of Turkish-Greek relations and led to significant fractures in bilateral ties. While Greece, fully focused on Cyprus, failed to provide the “expected reaction” regarding The School, this issue became a critical breaking point in the process leading to the 1974 Cyprus Crisis. The ongoing debates today highlight the significance of The School issue for Greece and demonstrate that hopes for its reopening are closely tied to the political trajectory of bilateral relations. If The School is reopened, the experiences of the 1955-1971 period must be carefully analyzed, and lessons from that era must be seriously taken into account.

Bibliography

Archival Sources

Presidency of the Republic of Türkiye Presidency of State Archives Ottoman Archive, BOA, İstanbul

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Tutanaklar

Hellenic National Library Press Archives, Atina

National Archives (United States) (NA), Democracy in Türkiye, 1950-1959: Records of the U.S. State Department Classified Files

National Archives (United States) (NA), The Cyprus Crisis in 1967: Records of the U.S. State Department Classified Files

Press Sources

Agon

Atlantis

Acropolis

Cumhuriyet

Embros

Daily Mail

Eleftheria

Fileleftheros

Kypros

The Times

Makedonia

Milliyet

Yeni İstanbul

Taxidromos

Εκκλησιαστική Αλήθεια (Ecclesiastical Truth)

Η Εστία Θεολόγων Χάλκης (The Home of Theologians of Halki)

Ορθοδοξία (Orthodoxy)

Books and Articles

Abacis, Aris, *Lavirintos tis Halkis, I Peripatia tis Theologikis Sholis*, Athina, 2011.

Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek–Turkish Relations 1918-1974*, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992.

Atalay, Bülent, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesinin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul, 2011.

Bardak, Yılmaz Türk Siyasal Yaşamında Coşkun Kırca, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Unpublished Master Thesis, Eskişehir, 2015

Çelik, Mehmet, *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998.

Emruhan Yalçın, "Heybeliada Ruhban Okulu Yeniden Açılabilir mi?" CTAD, 9/17, 2013, pp.105-134

Erdem, Nilüfer "Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/33, 2016, pp. 105-134.

Erkan, Şule, *Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Düzenlemeler Kapsamında Heybeliada Ruhban Okulu Ve Günümüze Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Genel Kamu Hukuku Bilim Dalı, Ankara, 2009.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Ökümenizm ve Fener Patrikhanesi*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 1992.

Göktepe, Cihat, "The Cyprus Crisis of 1967 and Its Effects on Türkiye's Foreign Relations", *Middle Eastern Studies*, 41/3, 2005, pp. 431-444.

Gülen, Ahmet "Nihat Erim Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası", *Yeni Türkiye*, 128/2022, s.225-243

Gülen, Nejat, *Heybeliada Tarihi, Coğrafyası, Yaşamı*, Murat Matbaa, İstanbul, 1982.

Güngör, Esra, *Cumhuriyet Döneminde Heybeliada (1923'ten Günümüze)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2013

İnci, Salih, *Heybeliada Ruhban Okulu*, Yedirenk Yayınları, İstanbul, 2011.

Klerides, Glafkos *My Deposition*, Vol. I, Alithia, Nicosia, 1989.

Kliridi, Glafkou, *I Katathesi Mou*, Tomos II, Ekdoseis Alitheia, Nicosia, 1988.

Macar, Elçin.2003. *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim

Mansel, Philip Constantinople: City of World's Desire, 1453-1924, John Murrey, 1991

Miltiadis Hristodoulou, *I Poreia Mias Epohis, H Ellada, H Kipriaki Igesia kai to Kipriako Problima*, I Faoros, Athina, 1987

Öksüz, Hikmet, *Amerikan Belgelerine Göre Fener Rum Patrikhanesi'nde I. Athenagoras Dönemi (1949-1972)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021

Okutan Hümeýra, Cumhuriyetten Günümüze Heybeliada Ruhban Okulu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Malatya, 2019

Özyılmaz, Emre, *Heybeliada Ruhban Okulu*, Tamga Yay, Ankara, 2000.

Pasadaïou, Aristidi, *Iera Theologiki Sholi Halkis, Istoría, Arhitektoniki*, Ekdosi Ieras Mitropoleos Elbetias, Athina, 1987.

Şahin, Süreyya M., Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996.

Şeker, Nesim, "The Greek Orthodox Patriarchate of Constantinople in the Midst of Politics: The Cold War, the Cyprus Question, and the Patriarchate, 1949-1959", *Journal of Church and State*, Spring 2013, 55/2, 2013. pp. 264-285.

Sofuoğlu, Adnan, *Fener Patrikhanesinin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul, 1996.

Stavridis, Vasil, "Two Ecumenical Patriarchs From America: Meletios IV Metaxakis (1921-1923) And Athenagoras I Spyrou (1948-1972)", *The Greek Orthodox Theological Review*, 44/1-4, 1999, pp.55-84.

Stavridis, Vasilidis, *I Iera Theologiki Sholi tis Halkis*, Tomos A, Athina, 1970,

Stavridis, Vasilis "Halkis, Theologiki Sholi", *Thiskeftiki kai Ithiki Enkiklopedia*, Tomos 12, pp.54-59.

Usta, Yılmaz, Vatikan'ın "Devlet"leşme Süreci ile Fener Rum Patrikhanesinin Politikalarının Bu Süreçle Benzeşen Yanlarının Analizi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Veremis, Thanos -Giannis Koliopoulos, *Ellas I Sinxroni Sinexia, apo to 1821 simera*, Ekdoseis Kastaniotiü, Athina, 2018.

Yellice, Gürhan "Ta Hronika'nın Muhakemesi: Ta Hronika Gazetesi ve Türklüğü Tahkir Davası, 1929-1930" *Turkish Studies*, 13/1, 2018, pp.111-136.

Yellice, Gürhan, "1878'den 1931'e Kıbrıs'ta Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 12/24, pp.13-26.

Yellice, Gürhan.2018. "Enosis mi Tam Bağımsızlık mı? Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kurulmasından "İlk Bölünmeye" Atina-Lefkosa İlişkileri (1960-1964). *Tarihin Pesinde*, 2018 (19), pp.315-356.

Γεώργιος Μάμαλος, Σπυρίδων, Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως Στο Επίκεντρο Διεθνών Ανακατατάξεών: Εξωτερική Πολιτική και Οικουμενικός Προσανατολισμός, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διατριβή επί Διδακτορία, (George Mamalos, Spyridon, The Patriarchate of

Constantinople At the Center of International Realignments: Foreign Policy and Ecumenical Orientation, National and Kapodistrian University of Athens, Doctoral Dissertation).

Χαράλαμπος Μιχ. Ανδρεόπουλος, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα κατά την Επταετία (1967 – 1974) Αριστοτελειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Θεολογική Σχολή - Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2016 (Charalambos Mich. Andreopoulos, Church and State Relations in Greece during the Seven Years (1967 – 1974) Aristotle University of Thessaloniki Theological School - Department of Theology, Thessaloniki 2016).

Derleme Makale/ Review Article

Sosyal Hizmet Mesleğinin Öncülerinden Jane Addams'ın Mesleğe Katkıları ve Örnek Çalışmaları

Cemil Bülent Şen* – Mehmet Zafer Danış**

(ORCID: 0000-0003-1752-1876 / 0000-0001-6214-2643)

Makale Gönderim Tarihi
30.09.2024

Makale Kabul Tarihi
29.10.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Şen, C. B., Danış, M. Z., "Sosyal Hizmet Mesleğinin Öncülerinden Jane Addams'ın Mesleğe Katkıları ve Örnek Çalışmaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2481-2505.

APA: Şen, C. B., Danış, M. Z. (2024). Sosyal Hizmet Mesleğinin Öncülerinden Jane Addams'ın Mesleğe Katkıları ve Örnek Çalışmaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2481-2505.

Öz

Jane Addams, sosyal refah ve sosyal hizmet tarihinin en önemli öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir. 20. yüzyılın başlarında Addams, Amerika'da sosyal reformcu, kadın hakları savunucusu ve barış aktivisti rolleriyle öne çıkmıştır. 1889 yılında Chicago'da Hull House'u kurmuştur. Addams, kent yoksulluğuyla ilgili çığır açan çalışmalarına burada başlamıştır. Hull House'da mikro-mezzo ve makro düzeylerde, bireyle, grupla ve toplumla çalışma yöntem ve tekniklerini başarılı bir biçimde kullanmış, sorunların yerel

* Doç. Dr., European University of Lefke, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, bsen@eul.edu.tr. Assoc. Prof. Dr., European University of Lefke, Turkish Republic of Northern Cyprus.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Türkiye, zdanis@sakarya.edu.tr.

Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Social Services, Turkey.

ve ulusal ölçekte çözümünde sosyal politikayı bir araç olarak etkili kılmıştır. Böylelikle sosyal hizmetin koruyucu, önleyici ve rehabilite edici müdahalelerini politika yapıcılarla birlikte kalıcı çözümlere ulaştırmıştır. Bütün mücadelelerini insan hakları, eşitlik, sosyal adalet, toplumsal ve dünya barışı ve demokrasi kavramlarını kullanarak yapmıştır. Addams'ın fikirleri, felsefesi ve çalışmalarının sosyal hizmetin 2014 yılında Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW) ve Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliği (IASSW) tarafından yapılan son tanımı ile tamamen uyumlu olduğu görülmektedir. Addams, Amerikan Sivil Özgürlükler Birliği'nin kurulmasına katkıda bulunmuş ve Amerika Birleşik Devletleri'nin I. Dünya Savaşı'na girmesini engellemeye çalışmış ve bu nedenle ABD hükümeti tarafından radikal bir aktivist olarak damgalanmıştır. 1931 yılında, savaş karşıtı çabaları ve uluslararası barışı inşa etme çalışmaları nedeniyle Nobel Barış Ödülünü alan ilk kadın olmuştur. Sosyal hizmet eğitim kurumları müfredatlarına Jane Addams'ın mikro ve makro boyutta uyguladığı yöntemleri içeren ve beşeri bilimleri de önceleyen eğitim konularının eklenmesi ve vaka temelli uygulamaların yapılmasına ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aktivist, Jane Addams, sosyal adalet, sosyal hizmet.

The Contributions and Exemplary Works of Jane Addams, One of the Pioneering Figures in the History of Social Work

Abstract

Jane Addams is recognized as one of the most important pioneers in the history of social welfare and social work. In the early 20th century, Addams came to prominence in America for her roles as a social reformer, women's rights advocate and peace activist. In 1889, Jane Addams established Hull House in Chicago, where she initiated groundbreaking work on urban poverty. At Hull House, she effectively employed methods and techniques for working with individuals, groups, and communities at micro, mezzo, and macro levels. She utilized social policy as an instrumental tool in addressing issues on both local and national scales. Through this approach, she facilitated the development of sustainable solutions for the protective, preventive, and rehabilitative interventions of social work in collaboration with policymakers. All of Addams' struggles were rooted in principles such as human rights, equality, social justice, world peace, and democracy. It is evident that Addams' ideas, philosophy, and works are entirely consistent with the latest definition of social work established in 2014. Addams also contributed to the establishment of the American Civil Liberties Union and sought to prevent the United States from entering World War I, leading to her being labeled a radical activist by the U.S. government. In 1931, she became the first woman to receive the Nobel Peace Prize for her anti-war efforts and international peacebuilding initiatives. It is

deemed essential for social work education institutions to integrate into their curricula Addams' methods, which operate at both the micro and macro levels, alongside a strong emphasis on the humanities. Furthermore, the incorporation of case-based learning is seen as a necessary contribution to contemporary social work education.

Keywords: Activist, Jane Addams, social justice, social work.

Giriş

1957 ve 2000 yıllarında Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonunun (IFSW) yaptığı “Sosyal hizmet” tanımları doğrultusunda sosyal hizmet uygulamalarının eksik kaldığı görülerek Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW) ve Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliğinin (IASSW) çabalarıyla 2014 yılında sosyal hizmetin bugün kullanılan tanımı kabul edilmiştir. Bu tanıma göre sosyal hizmet “sosyal değişim ve gelişimi, sosyal bütünleşmeyi ve insanların güçlendirilmesini ve özgürleşmesini destekleyen uygulama temelli bir meslek ve akademik bir disiplindir. Sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve farklılıklara saygı ilkeleri sosyal hizmetin merkezinde yer alır. Sosyal hizmet kuramları, beşeri bilimler, sosyal bilimler ve yerel bilgi ile desteklenen sosyal hizmet, yaşam zorluklarıyla mücadele etmek ve iyilik halini geliştirmek için insanlarla ve yapılarla çalışır.”¹

ABD’de 1898’de ilk sosyal hizmet okulu olan New York’taki “Hayırseverlik Çalışmaları Yaz Okulu” milat olarak alınırsa 116 yıl sonra gelinen noktada 2014 yılında yapılan sosyal hizmet tanımının 1889 yılında “Hull House”u kuran Jane Addams’ın fikir, inanç ve uygulamalarını yansıttığı açıkça görülmektedir.

Bu makalede sosyal hizmet tarihinde iz bırakan ve çalışmalarıyla rol model olan sosyal reformcu, sosyolog, yoksulluk savaşçısı, sosyal adalet, insan hakları ve kadın hakları savunucusu ve savaş karşıtı/barış elçisi ve Nobel Barış ödülünü alan ilk kadın ve an itibarıyla son sosyal hizmet uzmanı olan Jane Addams (1860-1935)’in hayatı, fikirleri ve çalışmaları

---

¹ Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW). Global Definition of Social Work. 2014

<https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>

gözden geçirilirken günümüzde sosyal hizmet eğitime ve uygulamalarına olası katkıları tartışılmaktadır.

Bu çalışmada Jane Addams'ın yayınladığı kitap ve makalelerden, Jane Addams hakkında yazılmış biyografilerden ve Web of Science ile Scopus'ta dizinlenmiş bilimsel makalelerden elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

Jane Addams'ın Hayatı ve Eğitimi

Jane Addams, 1860 yılında, Amerikan İç Savaşı'nın hemen öncesinde doğdu. Ailesi Illinois, Cedarville'de yaşıyordu. Jane, iki yaşında annesini kaybetti ve sonrasında babası John Addams onun gelişimiyle yakından ilgilendi. John Addams, muhafazakâr, Başkan Lincoln'e sadık bir destekçi ve birçok alanda yatırımları olan, sıkı çalışma, başarı, dürüstlük ve adanmışlığı değerleri olarak kabul eden biriydi.²

John Addams, kadınlar için eğitimi destekleyen ancak dönemin çoğu erkeği gibi, kadın eğitiminin profesyonel bir hayata yönlendirilmesi gerektiğine inanmayan, bunun yerine kadınların eş ve anne olarak rollerini iyileştirmesi gerektiğini düşünen muhafazakar bir Amerikan ailesi reisiydi.

Jane Addams, Batı dünyasında büyük bir dönüşüm dönemine denk gelen bir çağda yetişti. Tarıma dayalı bir toplumun sanayiye geçişini tamamladığı bu süreçte sanayinin getirdiği sorunlar, göç, yoksulluk ve kötü çalışma koşulları gibi problemler ortaya çıktı. Bu dönemde kadınlar, ilk defa profesyonel işler yapmaya, oy kullanmaya, üniversiteye gitmeye ve ev içi emeğin sınırlarından çıkmaya başladılar. Jane Addams'ın gençlik yılları, Amerikan iç savaşından hemen sonra başlayan ve demiryolları, fabrikalar, çelik ve kömür endüstrileri tarafından tetiklenen aşırı ekonomik genişlemenin yaşandığı, "Gilded Age/Yaldızlı Çağ" olarak adlandırılan dönemin son kısmında geçmiştir. Bu büyümeyle birlikte, sanayinin üzerindeki devlet düzenlemelerinin eksikliğinden ve yaygın

---

² Addams, Jane. *Twenty Years at Hull House*, Open Road Integrated Media, Inc., 2021. s.9 (Orjinal Basım 1910, ikinci basım 1961)

açgözlülük ile yolsuzluktan faydalanan küçük ama son derece zengin bir vatandaş sınıfı ortaya çıkmıştı.³

Babası John Addams, 1854 ile 1870 yılları arasında Illinois Eyalet Senatosu üyesiydi, bu nedenle Jane Addams, yaşamının ilk on yılında siyasi katılım, vatandaşlık görevi ve vatanseverlik atmosferine derinden kök salmış bir çevrede büyüdü.⁴ Jane için Lincoln, sıradan insanların ülkenin özü, temeli ve geleceği olduğu fikrinin simgesiydi.⁵

Jane Addams'ın üniversite yılları onun gelişiminde son derece etkili olmuştur. Bilim ve eleştirel düşüncenin yükselişi, onun kadınların toplumsal olarak kendilerine biçilen rolleri sorgulamasına yol açtı. Hızla mekanikleşen bir dünyada, kadınların sezgisel niteliklerinin değerli görüldüğü bir dünya idealize etti. Kadınların ihtiyacı olan şeyin, konuşma gücü ve hakkı olduğunu düşünüyordu.⁶ Bu görüşler, demokrasiye duyduğu derin saygıyla birleştiğinde, onun felsefesinin ve yaşam boyu sürecek çalışmalarının habercisi olmuştur.

Okuldan mezun olduktan sonra, geleceği konusunda sekiz yıl süren bir kafa karışıklığı ve hayal kırıklığı dönemi yaşadı. Tıp okulundaki başarısız bir girişimden sonra, onu altı ay boyunca yataklara düşüren uzun bir hastalık süreci geçirdi.⁷

Hull House'un Kuruluşu

Jane'in yerleşim evi fikri, İngiltereye yaptığı seyahatlerden etkilendi. Londra'da haftalık pazarın bozulmuş ve çürümüş yiyeceklerinin, yoksullara daha ucuz fiyatlarla satıldığı bir Cumartesi günü yiyecek müzayedesindeki ürkütücü anısını paylaştı. Bu, onun ilk kez aşırı yoksullukla karşılaştığı yerdi. Daha sonra, bu olayın ardından seyahatlerinde deneyimlediği hiçbir şeyin "gerçek" olmadığını, sadece

---

³ Hanesworth, Carolyn. "Reaching Back to Go Forward - Applying the Enduring Philosophy of Jane Addams to Modern-Day Social Work Education." *The Routledge Handbook of Critical Pedagogies for Social Work*, edited by Christine Morley, et al., Taylor & Francis Group, 2020. s.34

⁴ Addams, Jane, a.g.e. s.20

⁵ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.35

⁶ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.35

⁷ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.35

orada tanık olduğu acı ve aşığılanmanın gerçek olduğunu hissettiğini yazılarında sık sık belirtti.⁸

Jane Addams ve Ellen Gates Star, Hull House'u, Londra'da 1884 yılında Barnett çifti tarafından kurulan "Toynbee Hall" deneyiminden haberdar olup burayı gezip inceledikten sonra 1889 yılında, Jane Addams 29 yaşındayken kurdular.⁹

Ellen Gates Starr, Addams'ın Rockford Semineri'nden sınıf arkadaşıydı. Kendi başına da kararlı bir sosyal savunucuydu ve Addams ile birlikte çocuk işçi yasalarının reformu ve Chicago'daki sanayi çalışma koşullarının iyileştirilmesi için çalıştı.¹⁰ Addams ve Starr, Hull House'u, Gilded Age'in yerini İlerici Dönem'e bırakırken kurdular. İlerici Dönem, Gilded Age'in yol açtığı göç, kentleşme, sanayileşme ve siyasi yolsuzluk gibi sorunlara bir tepki olarak ortaya çıkmıştı.¹¹ Hull House'da yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunu bu dört alandaki reformlar oluşturdu. Reformist yerleşim evi (Settlement house) hareketi, aslında 1880'lerde Londra'da ortaya çıkmış ve 1920'lere kadar sürmüştür. Amacı, farklı sosyal ve ekonomik sınıflardan gelen insanların, içinde oldukları yoksulluklarını hafifletmek ve birbirleriyle sosyal, kültürel, entelektüel anlamda etkileşimler kurmaları amacıyla bir arada yaşayacakları ve birlikte çalışacakları bir yerleşim evi ya da muhiti kurmaktır. Yerleşim evleri, okul sonrası bakım, çocuk bakımı ve sağlık hizmetleri gibi hizmetler sunmanın yanı sıra, sanat ve edebiyattan ev içi ve iş temelli becerilere kadar değişen konularda dersler, kulüpler, konferanslar ve atölyeler şeklinde eğitimler de vermekteydi. Yerleşim evlerinin sakinleri, öğretmen oldukları kadar, sınıf veya etnik köken fark etmeksizin aynı zamanda öğrencilerdi. Bunlar arasında yerel topluluk sakinlerinin yanı sıra, sosyal sorunlar ve reform hakkında daha fazla bilgi edinmek amacıyla yerleşim evinde yaşayan iyi eğitilmiş profesyoneller de vardı.¹²

⁸ Addams, Jane, a.g.e. s.56

⁹ Knight, Louise. W. *Citizen: Jane Addams and the Struggle for Democracy*. University of Chicago Press, 2005. s.166

¹⁰ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.36

¹¹ Addams, Jane, a.g.e. s.43

¹² Briggs, Asa, and Anne, Macartney. *Toynbee Hall (Routledge Revivals) : The First Hundred Years*, Taylor & Francis Group, 2011.

Jane Addams, Ellen Gates Star ile birlikte 1889 yılında Chicago'da Hull House'u kurdukları dönemde Chicago, Amerika Birleşik Devletleri'nin ikinci, dünyanın ise altıncı en büyük şehriydi. Dolayısıyla, Chicago sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda sürekli değişim geçiren bir şehirdi.¹³ Addams ve Star, şehrin en yoksul mahallelerinden birinde yerleşim evlerini kurdular. Bu mahalle, çöp ve sokakta biriken atıklar gibi sebeplerden kaynaklanan ciddi sağlık sorunları ve kötü kokularla boğuşuyordu; bu da yüksek bebek ölüm oranlarına yol açıyordu. Ayrıca, şehir genelinde ve özellikle bu mahallede farklı milletlerden ve etnik kökenlerden aileler bir arada yaşamaktaydı.¹⁴ Topluluk içindeki aileler arasındaki uyum ve iletişim eksikliği aynı zamanda düşmanlık da yaratıyordu. O dönemde, sanayi ucuz ve örgütsüz iş gücünden yararlanarak kadınları ve çocukları tehlikeli ortamlarda günde 12-14 saat çalışmaya zorluyordu.¹⁵

Addams ve Starr'ın yola çıktıklarında belirli bir planları yoktu, bunun yerine Hull House yerleşiminin doğal bir şekilde gelişmesine izin verdiler. Yerleşimin kolayca erişilebilen, geniş, misafirperver ve hoşgörülü bir ruh taşıyan, herkesin hissettiği sosyal etkileşim özlemine hitap eden doğal bir yer olmasına özen gösterdiler.¹⁶

Addams ve Starr'ın rahat yaşamlarını bırakıp mütevazı bir şekilde, yoksullarla yan yana yaşamayı seçmeleri bazılarına tuhaf gelse de, Addams bunun insan doğasına daha uygun olduğunu nitekim zengin fakir, sağlıklı hastalıklı, verimli çorak olarak sınıflandırılacak sosyolojik tüm endikasyonların hayatın merkezinde yer aldığı farklı nüfus gruplarının birbirlerini görmezden gelerek ve ihmal ederek yaşayabilmelerinin olanak dahilinde olmadığını, "Hull House'un, bir yerleşim evi modeli olarak, yoksul ve zengin sınıfların birbirlerine bağımlılıklarının karşılıklı olduğu esasına göre faaliyette bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁷

---

¹³ Knight, Louse. W, a.g.e. s.131

¹⁴ Addams, Jane, a.g.e. s.69

¹⁵ Shields, Patricia. M. and Soeters, Joseph. "Peaceweaving : Jane Addams, Positive Peace and Public Administration." *American Review of Public Administration*, 47(3), 2017, s. 323-339.

¹⁶ Addams, Jane, a.g.e. s.59

¹⁷ Addams, Jane, a.g.e. s.72

Addams, yoksulları izole etmenin onları zarara uğrattığına ve bu zararın daha fazla izole edilmeyi haklı göstermek için kullanıldığına sıkı sıkıya inanmaktaydı. Her ne kadar kendisi “sosyal hizmetin annesi” olarak kabul edilse de, kendini sosyal hizmet uzmanı olarak tanımlamıyordu ve her ne kadar orada insanlara hizmet edilmiş olsa da yerleşim evini bir sosyal hizmet merkezi olarak görmüyordu. Hull House, farklı sınıflardan ve etnik kökenlerden insanların doğal bir şekilde bir araya gelebildiği bir ortak yaşam alanıydı. Zaman zaman, duruma bağlı olarak insanlara yardım edilebilirdi, ancak Addams’a göre Hull House “sahip olanların”, “sahip olmayanlara” yardım ettiği bir yer değildi. Bu anlamda, eğitilmiş ve varlıklı insanların yoksullara hizmet etmek için geldiği bir yer değil, varlıklıların ve yoksulların birbirleriyle birlikte var olup, birbirlerinden öğrendikleri ve kendi iç dünyalarını ve kültürlerini genişlettikleri bir yerdi.¹⁸

ABD’de birçok yerleşim evi kiliseler tarafından yönetilmiş ve etkinliklerine Hristiyan değerleri katılmış olsa da, Hull House büyük ölçüde sekülerdi ve Addams, bazıları tarafından seküler bir hümanist olarak tanımlanmıştır.¹⁹

Chicago’da işçi sınıfı mahallelerinde topluluğun ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla çalışan başka organizasyonlar zaten mevcut olmasına rağmen, Hull House’u diğerlerinden ayıran iki önemli unsur vardı. Birincisi, topluma edebiyat ve sanat gibi kültürel faaliyetler sunmanın önemini kabul etmesiydi; ikincisi ise teolojik eğitim vermek yerine pedagojik ve kente özgü tutum ve değerler kazanmaya yönelik eğitimler müfredatta ön plana çıkmaktaydı. Bu şekilde, topluluğun ihtiyaçlarına yanıt vermek amacıyla yalnızca spor salonu, kreş ve anaokulu gibi hizmetler sunulmakla kalmadı, aynı zamanda Hull House, topluma kültür ve eğitim sunmak için seminerler, sosyal kulüpler, eğitim ve tartışma grupları ile 1891’de açılan bir sanat galerisi gibi birçok etkinlik düzenledi. Bu faaliyetler, 1900 yılında haftada 3.000’den fazla kişinin Hull House’u ziyaret etmesine olanak sağladı. Tüm bu unsurlar, Hull

¹⁸ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.36

¹⁹ Scimecca, Joseph. A., and Goodwin, Glenn. A. “Jane Addams: The First Humanist Sociologist.” *Humanity & Society*, 27(2), 2003, s. 143–157.

House'un şehirde diyalog, tartışma ve düşünce için referans alınan bir mekan haline gelmesini sağladı.^{20 21}

Jane Addams bu mücadelesinde yalnız değildi; sosyal adalet ve insan hakları için farklı akademik seviyelerden ve disiplinlerden kadınlarla birlikte çalıştı. Addams ve Starr'a, Hull House'da, Florence Kelley, Alice Hamilton, Julia Lathrop, Sophonisba Breckinridge ve Grace ve Edith Abbott gibi diğer tanınmış sosyal adalet öncüleri de katılmıştır. Addams ve meslektaşları Hull House sakinleri ile birlikte, fabrikalardaki çalışma koşullarını iyileştirmek, kadınlar için sekiz saatlik iş günü, kadınların oy hakkı, cinsel köleliğin kurbanı olarak gördükleri fahişeliğin yasallaştırılmasına karşı durmak, daha iyi konut koşulları, sokakların hijyenini artırmak, güvenli oyun alanları sağlamak, adalet sisteminde yetişkinler ile çocukların ayrılmasını sağlamak, ilk çocuk mahkemesi gibi birçok sosyal reform çabasına yoğun şekilde katılmışlardır.²² Bu çabalar, Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk çocuk denetimli serbestlik memurlarını sağlayan Çocuk Koruma Derneği'nin (JPA) kurulmasına yol açmıştır. JPA, çocuk işçiliği ve istismarı, ihmal ve fuhuşla mücadele etmiştir. 1910'da Addams, Ulusal Sosyal Hizmet Konferansı'nın ilk kadın başkanı olmuştur.²³ Hull House'daki faaliyetler ve araştırmalar, birçok insanın iş birliği sayesinde mümkün olmuştur. Bu nedenle Jane Addams, hiçbir zaman kendi adına konuşmamış, daima yapılan işleri ve elde edilen başarıları Hull House sakinlerine atıfta bulunarak anlatmıştır.²⁴

Addams'ın temel yönlendirici felsefesi, insan yaşamının onuru ve değeri üzerine olan vurgusuydu; bu değer, günümüz Sosyal Hizmet Etik Kuralları'nda da titizlikle korunmaktadır. Hull House çalışmalarında Addams, sürekli olarak karşılaştığı çeşitli insanlarda gördüğü "iyiliğe" atıfta bulunur, en zor yaşam koşullarındaki insanların sıcaklığına, nezaketine ve cömertliğine hayran kalırdı. Hull House'daki bu tutumunun felsefesini şu sözlerle belirtmekteydi; "insanları birbirine benzer kılan şeyler, onları ayıran şeylerden daha güzel ve daha iyidir. Bu

²⁰ Knight, Louse. W. "Jane Addams and Hull House: Historical Lessons on Nonprofit Leadership." *Nonprofit Management and Leadership*, 2(2), 2006, s. 125–141.

²¹ Addams, Jane, a.g.e. s.63

²² Shields, Patricia. M. (Ed.). *Jane Addams: Progressive Pioneer of Peace, Philosophy, Sociology, Social Work and Public Administration*. Springer, 2017. s.27

²³ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.37

²⁴ Addams, Jane, a.g.e. s.71

temel benzerlikler, doğru şekilde vurgulanırsa, ırk, dil, inanç ve gelenek gibi daha az önemli farklılıkları kolayca aşar”.²⁵

Hull House’un yürüttüğü sosyal adalet mücadelesinde, bireylerin birbirlerine yardım etmeleri ve birlikte çalışmaları amaçlanmıştır.²⁶ Ayrıca, yapılan çalışmalar üç temel ilkeye dayanmıştır. Bunlar, topluluk sakinlerinin katılımı ve iş birliği içinde çalışarak ihtiyaçlarına yanıt verme, tüm insanların onuruna saygı duyma ve son olarak, yoksulluk ve eşitsizlik nedenlerinin yapısal bir olgu olarak kavranmasıdır.²⁷ Bu, sosyal adalet için mücadele ederken, yerleşim (settlement) evlerinde yoksulluk ve sosyal sorunların bireysel faktörlerin ötesine geçtiği, dolayısıyla bu sorunlarla mücadele etmek için yalnızca bireysel düzeyde çalışmanın yeterli olmadığı ve bunların toplumsal olgular olarak incelenmesi gerektiği anlamına geliyordu.²⁸ Yerleşim evlerinde yapılan çalışmalar, üç “R” mottosuyla özetlenmiştir: İkamet (Residence), Araştırma (Research) ve Reform.²⁹ Bu şekilde, yerleşim evlerinde gönüllü olarak yaşayanlar, yoksulluk ve sosyal dışlanma içinde yaşayan diğer insanlarla bir arada bulunarak bu sorunları daha iyi anlayabiliyorlardı.³⁰ Tüm bunlar, sosyoloji biliminin Chicago’da yayılmaya başladığı dönemde Hull House’un zaten bir araştırma ve sosyal değişim merkezi haline gelmesini sağladı ve Chicago Üniversitesi’nden bazı akademisyenlerle Hull House sakinleri arasında yakın bir iş birliğine olanak tanıdı.³¹

Doğal olarak Hull House, araştırma, eğitim ve tartışma için bir mekana da dönüşmüş oldu. Bununla birlikte Hull House’un Chicago Üniversitesi’nin sahip olmadığı bir unsuru da vardı: toplulukla doğrudan temas etmesi. Hull House’un temel amacı sosyal değişime katkıda bulunmak ve sosyal adalet için mücadele etmek olsa da, dönüşüm faaliyetlerine başlamadan önce bu durumların araştırılması gerektiği

²⁵ Addams, Jane, a.g.e. s.73

²⁶ Shields, Patricia. M. and Soeters, Joseph, a.g.e. s.325

²⁷ Malekoff, Andrew and Papell, Catherine. P. “Remembering Hull House, Speaking to Jane Addams, and Preserving Empathy.” *Social Work with Groups*, 35(4), 2012, s. 306–312. s.307

²⁸ Melgar, Patricia et.al. “Jane Addams, Coherence in Uncertain Times: A Political Entrepreneurship in Social Work.” *Social and Education History*, 10(3), 2021, s. 362-379.

²⁹ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.367

³⁰ Addams, Jane, a.g.e. s.75

³¹ Shields, Patricia. M. a.g.e. s.132

biliniyordu.³² Ancak Addams, Hull House'un "sosyolojik bir laboratuvar" olarak adlandırılmasına karşı çıkmıştır; çünkü onun da açıkladığı gibi, "yerleşim evleri, bu ifadenin çağrıştırdığından çok daha insani ve kendiliğinden olmalıdır; ancak yine de sakinlerin, kendi mahallelerini başka herkesten daha iyi bilmeleri ve oradaki deneyimlerinin inançlarını etkilemesi kaçınılmazdır".^{33 34}

Bunun bir örneği, Hull House'da gerçekleştirilen en bilinen çalışmalardan biri olan "House Maps and Papers" (1895) çalışmasıdır. Bu çalışmada, bölge sakinleriyle anketler yapılmış ve mahallede yaşayan farklı milliyetleri ve topluluk üyelerinin iş durumlarını gösteren kent haritaları hazırlanmıştır; bu çalışma, 1902'de konut yasasının çıkarılmasına öncülük etmiştir.³⁵ Benzer şekilde, küçük yaşta çalışmanın getirdiği riskler gibi unsurlar da analiz edilmiş ve çocuk işçiliğini düzenleyen yasaların değiştirilmesinde kullanılmıştır.³⁶

Jane Addams'ın felsefesi, John Dewey ve George Herbert Mead ile birlikte Klasik Amerikan pragmatizminin gelişimine katkı sağlamıştır, ancak bu rolü 1990'lara kadar fark edilmemiştir.³⁷ Pragmatizm teorisine göre, bir dizi fikir, yalnızca pratikte başarıyla test edildikleri sürece doğru kabul edilir. Bu nedenle bilgi, insanlarla çevreleri arasındaki etkileşimde gelişir.³⁸ Dewey, bunu sıradan insanların deneyimlerine dayanan sosyal ve toplumsal bir süreç olarak ele almıştır.³⁹ Pragmatist için hakikat, belirli bir çevreye uygun olarak neyin işe yaradığına bağlıdır, dolayısıyla çevre değiştiğinde hakikat de değişir. Dewey'nin sosyal eylem ile bilginin birbirine bağımlı olduğu inancı, onu Addams ve Hull House çalışmalarıyla entelektüel bir iş birliğine yöneltmiştir. Dewey teorisini inşa edip geliştirirken, Addams bu teoriyi fiilen yaşamış ve test etmiştir; ancak bazı akademisyenler, Addams'ın Amerikan pragmatizminin

---

³² Addams, Jane, a.g.e. s.76

³³ Addams, Jane, a.g.e. s.78

³⁴ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.367

³⁵ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.367

³⁶ Shields, Patricia. M. and Soeters, Joseph, a.g.e. s.328

³⁷ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.37

³⁸ Pfeiffer, Raymond. "Introduction to Classic American Pragmatism." *Philosophy Now*, 43, 2003, s. 6–7.

³⁹ Ormerod, Richard. "The History and Ideas of Pragmatism." *Journal of the Operational Research Society*, 57(8), 2006, s. 892–909.

gelişimindeki rolünün gerektiği gibi takdir edilmediğini düşünmektedirler.⁴⁰

Addams'ın pragmatizmi, kadınların deneyimlerine uygulandığı için feminist olarak tanımlanmıştır; ancak o, Addams kendini feminist olarak tanımlamamıştır.⁴¹ Onun yaklaşımı, sosyalistlerden, feministlerden, işçi sendikalarından veya siyasi liderlerden gelen fikirlerden ziyade sosyal uyum ve iş birliğini daha çok önemsemiştir. Ne bir kapitalist ne de bir sosyalist olan Addams, bugünün kutuplaşmış siyasi ikliminde ılımlı ya da bağımsız bir kişi olarak görülebilirdi. Her tür aşırılıktan kaçınmıştır.⁴² 1910 yılında Hayırseverlik ve İslah Konferansı'ndaki başkanlık konuşmasında şu sözleri dile getirmiştir: "Acaba modern sanayileşmemiz bu kadar yeni olduğu için mi onu etrafımızdaki yoksullukla ilişkilendirmekte bu kadar yavaş kaldık? Ancak sosyal koşulların incelenmesi, yoksulluğun ortadan kaldırılması yükümlülüğü, ne bir siyasi partiye ne de bir ekonomik okula ait olabilir; 'Aç olana eklemek veriyorsun, ama daha iyisi hiç kimsenin aç kalmaması ve senin de eklemek zorunda olmamandır' diyen kişi bir sosyalist olmak zorunda değildir."⁴³

Addams, tek bir değerler bütününe bağlı bir topluluk inşa etmeye çalışmamış, bunun yerine tartışmanın, iş birliğinin ve karşıt fikirlerin gerçek bir toplumsal ilerlemeye yol açmasına olanak tanıyan bir alan yaratmayı hedeflemiştir. Pragmatizm ruhuyla, kimin haklı olduğuyla değil, insan ıstırabını hem yüzeyde hem de köklerinde hafifletmek açısından neyin işe yaradığıyla ilgilenmiştir. Her zaman teorik anlayış arayışını, bu hedef doğrultusunda pratik sosyal eylemle birleştirmiştir. Addams, son derece tarafsız bir duruşa sahipti ve bir konuyu önyargısız bir şekilde ortaya koyabilir, herkesin bakış açısına adil bir şekilde yer vererek her açıdan ele alabilirdi. Bu yaklaşım, hem topluluklarımızda hem de sınıflarımızda yaşanan bugünkü siyasi bölünmelere dikkate değer bir uygulanabilirlik sunmaktadır.⁴⁴

⁴⁰ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s. 38

⁴¹ Addams, Jane, a.g.e. s.81

⁴² Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.38

⁴³ Addams, Jane, a.g.e. s.23

⁴⁴ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.38

Addams'ın felsefesinde öğrenme sadece olgusal bilgilere dayanmaz; yeni deneyimlere açık olmayı ve önceden oluşmuş bilgileri bırakabilmeyi gerektirir. Bu fikir, çeşitli geçmişlerden gelen insanları aynı fiziksel alana yerleştirerek “biz” ve “onlar” şeklinde düşünmeye neden olan mesafeyi ortadan kaldıran yerleşim evi hareketinin temelini oluşturmaktadır. Addams, kendi deneyimleri ve gözlemleri aracılığıyla, başkalarına aktif ve empatik bir şekilde ilgi göstermenin önceden sahip olunan fikirleri bırakabilme gücüne sahip olduğunu göstermiştir.⁴⁵

İlk kez çocuk işçiliği sorununu, 12 saatlik vardiyalarda şekerleme fabrikalarında çalışan ve bu nedenle şeker yemek istemeyen bir grup çocukla karşılaştığında öğrenmiştir. Addams, çocuk işçiliğinin gerçekliğinden tiksiniş olsa da, bu durumu daha derinlemesine anlamak için kendi tepkisini bir kenara bırakabilmiştir. Bir ebeveynin çocuğunu çalıştırmaya neden izin verdiğini anlamaya çalışmıştır. Bir şirket, neden çocukları çalışan olarak seçer? Yüzeyde kötü bir politika gibi görünen bu durumu anlamaya çalışırken, daha az belirgin ya da gizli kalmış gerçekleri keşfetmiş ve böylelikle reform için en etkili yaklaşımı belirlemiştir.⁴⁶

Addams, “Hull House'da Geçirdiğim Yirmi Yıl” adlı eserinde, ailelerin çocuklarını çalışmaya göndermelerine neden olan durumları anlamaya çalıştığı süreden bahseder:

“Çocukların, yalnızca yaşlı göçmenlerden daha iyi İngilizce konuştukları ve daha düşük ücretleri kabul etmeye istekli oldukları için değil, aynı zamanda ebeveynlerinin de giderek onların kazançlarıyla geçinmeyi kolay buldukları birçok aileyi tanımaya başladık. Tüm çocukluk döneminde zeytin toplayıp portakal paketleyen bir Güney İtalyan köylüsü, yaptığı sağlıklı açık hava işinin, Chicago'da fabrikada uzun saatler çalışan çocuğunun karşılaştığı zorlukları hemen algılayamaz.”⁴⁷

Bu durum, reformların yalnızca çocukların ihtiyaçlarını değil, ebeveynlerin kaygılarını ve yüklerini de kapsaması gerektiği anlayışını doğurur. Addams, yasaları değiştirmenin tek başına çocukları korumaya yetmeyeceğini, toplulukların çocuklarının kazancına muhtaç yoksul

---

⁴⁵ Addams, Jane, a.g.e. s.132

⁴⁶ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.39

⁴⁷ Addams, Jane, a.g.e. s.133

hanelerin sıkıntılarını ele almadığı sürece bunun başarısız olacağını bilmekteydi. Bu şekilde, Addams her durumu bütünüyle ele alarak, mikro düzeydeki sorunlardan makro düzeydeki yasaları kapsayan bir perspektifte toplumsal olay ve olguları, yeni fikirlere açık bir yaklaşımla (revizyonist) değerlendirmiştir.⁴⁸

Jane Addams ve Savaş Karşıtlığı

Jane Addams, 1898'deki İspanyol-Amerikan Savaşı nedeniyle barışla ilgili konular üzerinde çalışmaya başladı. Bu uluslararası düzeyde barış ve savaşla ilgili çalışmaları sonucunda, Addams 1907 yılında “Newer Ideals of Peace” (Barışın Yeni İdealleri) adlı kitabını yayımladı.⁴⁹

Hull House'ta edindiği deneyimler ve bilgi birikimiyle, Jane Addams, olumlu barış kavramlarını geliştirdi.⁵⁰ Bu kavramla beraber çalışmalarını yalnızca Hull House mahallesiyle sınırlamamaya karar verdi. Addams, çalışmalarında bağlılığın herkese genişletilebileceğini kavradı.⁵¹ Hull House'taki deneyimleri ve dışlanma ve eşitsizlik içinde yaşayan insanlarla çalışmaları, ona savaşın köklerinden birinin adaletsiz sosyal düzen olduğunu ve toplumsal değişimin şiddet içermeyen işbirliği yoluyla sağlanabileceğini düşündürdü.⁵² Hull House'ta farklı milletlerden insanların işbirliği yaparak yaşadıkları zorlukları aşmalarına yönelik tecrübeleri, ona farklı geçmişlere sahip olsalar bile birlikte yaşamın mümkün olduğunu gösterdi; farklı dinlerden ve milletlerden komşular arasındaki önyargılar zamanla kaybolacaktı.⁵³ Bu, ona Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda savunmasız durumda olan topluluklar da dâhil olmak üzere, bu anlayışın uluslararası alanda genişletilebileceğini fark ettirdi.⁵⁴

⁴⁸ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.39

⁴⁹ Pratt, Scott. L. “Jane Addams: Patriotism in Time of War.” *Midwest Studies in Philosophy*, 28(1), 2004, s. 102–118.

⁵⁰ Shields, Patricia. M. and Soeters, Joseph, a.g.e. s.331

⁵¹ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.368

⁵² Deegan, Mary. J. “Jane Addams on Citizenship in a Democracy.” *Journal of Classical Sociology*, 10(3), 2010, s. 217–238.

⁵³ Sullivan, Maura. “Social Work’s Legacy of Peace: Echoes from the Early 20th Century.” *Social Work*, 38(5), 1993, s. 513–520.

⁵⁴ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.368

Addams'a göre barış, yalnızca savaşın yokluğu değil, aynı zamanda aile ve komşular arasındaki ilişkilerden ulusal ve uluslararası düzeydeki ilişkilere kadar olumlu bağların varlığıydı; barışı sosyal adalet, demokrasi ve işbirliği gibi unsurların bu bağlara dâhil edilmesi olarak anlıyordu.⁵⁵ Addams için savaş, sanayi toplumunda en ilerici olarak gördüğü değer ve uygulamalarla çelişiyordu ve gerçek ilerlemenin yalnızca karşılıklı anlayışla sağlanabileceğini, bunun ise savaşta imkânsız olduğunu düşünüyordu.⁵⁶

Addams bu görüşte yalnız değildi; örneğin, onun açıkladığına göre, savaş karşısında bir tepki formüle etmek için yoksullukla mücadele eden sosyal hizmet uzmanlarından oluşan bir grup bir araya gelmişti. Hepsi, deneyimlerinden, dostane ve işbirliğine dayalı bir ilişkinin mümkün olduğunu biliyorlardı ve Birinci Dünya Savaşı farklı milletlerden komşuları ayırmış olsa da, sosyal hizmet uzmanları için ulusal kimliklere göre ayırım yapmak hayal bile edilemezdi.⁵⁷

1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başında, savaşın uluslararası düzeyde yönetilmesine imkân tanıyan uluslararası yapılar mevcut değildi. Savaşın ilk yılında, ABD'nin çatışmadaki müzakereci rolünü savunan çeşitli örgütler kuruldu ve bunlardan biri, 1915'te Jane Addams tarafından kurulan Kadınların Barış Partisi (WPP) idi.⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Jane Addams barışı savunan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin savaştaki arabuluculuk rolünü destekleyen birçok etkinliğe aktif olarak katıldı. Mart 1915'te Addams, 28 Nisan-1 Mayıs tarihleri arasında Lahey'de düzenlenen Uluslararası Kadınlar Kongresi'ne katılmak ve başkanlık etmek üzere bir davet aldı. Çoğu Kadınların Barış Partisi üyesi olan 47 Amerikalı kadın, bu daveti kabul etti. Kongre, o dönemde hem tarafsız hem de savaş halinde olan 12 ülkeden yaklaşık 1.200 kadının bir araya gelmesini sağladı.⁵⁹

Ayrıca, kongrede her ülkeden beş kadının katıldığı, belirli aralıklarla toplanarak kongrede belirlenen hedeflere ulaşmak için çalışacak olan

---

⁵⁵ Shields, Patricia. a.g.e. s.37

⁵⁶ Hutchings, Kimberly. "War and Moral Stupidity." *Review of International Studies*, 44(1), 2018, s. 83–100.

⁵⁷ Addams, Jane. *Peace and Bread in Time of War*, University of Illinois Press, 2002. s.32

⁵⁸ Sullivan, Maura. a.g.e. s.517

⁵⁹ Addams, Jane. 2002. a.g.e. s.33

Kalıcı Barış İçin Uluslararası Kadın Komitesi (ICWPP) kuruldu. Ülkeler arasında arabuluculuk yapılması için bir plan da önerildi. Bu plan çerçevesinde, 13 kadın, savaştan ve tarafsız hükümetlerin başlıca devlet adamlarını ziyaret etti.⁶⁰ Aynı şekilde Addams, Balch ve Hamilton, deneyimlerini ve gözlemlerini “Women at the Hague” (Lahey'deki Kadınlar) kitabında paylaştılar.⁶¹

Jane Addams'ın barış mücadelesi ateşkesle sona ermedi; ölümüne kadar uluslararası alanda barış için çalışmaya devam etti. Savaşın sonunda Kadınların Barış Partisi, Kadınların Uluslararası Barış ve Özgürlük Birliği (WILPF) tarafından bünyesine alındı ve Jane Addams örgütün başkanı seçildi.⁶²

Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren, Jane Addams aktif olarak siyasi arenada yer aldı ve bir politika girişimcisi haline geldi.⁶³ Politik girişimci, yeni fikirleri siyasi arenaya taşıyarak politika değişimini mümkün kılan kişi olarak tanımlanır.⁶⁴ Addams da tam olarak bunu yaptı: Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD'nin arabuluculuk rolü üstlenmesi için siyasi arenada çalıştı ve sadece ABD'de değil, dünya genelinde barışı savundu.⁶⁵

1909 ve 1915 yılları arasında Jane Addams, popülaritesinin zirvesine ulaştı ve Hull House'taki çalışmaları sayesinde tanınan ve saygı duyulan bir aktivist ve yazar oldu.⁶⁶ Ancak, Birinci Dünya Savaşı'na karşı çıkışı, itibarında olumsuz anlamda bir değişikliğe yol açtı.⁶⁷

Aldığı eleştirilerin bir nedeni, sosyal hakların savunulmasında aldığı rol bir kadın olarak toplumsal olarak kabul görülmesiyle birlikte barış mücadelesine odaklandığında, toplumsal olarak erkeklere ayrılmış bir alana girmesiydi. Addams, geleneksel olarak erkeklere ait olan kamu ve

⁶⁰ Sullivan, Maura. a.g.e. s.518

⁶¹ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.370

⁶² Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.370

⁶³ Mintrom, Michael and Norman, Phillipa. “Policy Entrepreneurship and Policy Change.” *The Policy Studies Journal*, 37(4), 2009, s. 649–668.

⁶⁴ Hogan, John. & Feeney, Sharon. “Crisis and Policy Change: The Role of the Political Entrepreneur.” *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy*, 3(2), 2012, s. 1-24.

⁶⁵ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.371

⁶⁶ Franklin, Donna. L. “Mary Richmond and Jane Addams : From Moral Certainty to Rational Inquiry in Social Work Practice.” *Social Service Review*, 60(4), 1986, s. 504–525.

⁶⁷ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.371

siyasi alana adım attığında eleştirilmeye başlandı. Ancak onun için barış mücadelesi, sosyal adalet mücadelesiyle bağlantılıydı ve bu iki alan birbiriyle ilişkiliydi, yaşamı boyunca her ikisini de gerçekleştirmeye çalışmıştı.⁶⁸

Addams'ın belirttiği gibi, Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD savaşa katıldığında, askerler için hayranlık duyulurken, savaşın gereksiz olduğunu söyleyenler hain ve korkak olarak görülüyordu. Ayrıca, barış yanlısı hareket, ABD'yi dünya ile ilişkilerinden koparmak istemekle suçlanıyordu.⁶⁹

Addams yalnız değildi; savaşa karşı çıkan birçok kadın ve erkek vardı ve çoğu, bu pozisyonları nedeniyle ciddi cezalarla karşılaştı. Barış yanlısı tavırlarından ötürü birçok insan sonuçlarına katlanmak zorunda kaldı.⁷⁰

Ayrıca savaş sonrası dönemde, Jane Addams'ın göçmen hakları için verdiği mücadele nedeniyle, onu vatansever olmamakla suçlayan bir anti-göçmen hareket de vardı.⁷¹

Yıllar boyunca, basın ve vatandaşlarından Addams'a karşı tepkiler sürdü ve bu tepkiler ateşkesle sona ermedi. Savaşın sonra da Addams, barış ve sosyal adalet mücadelesine devam etti.⁷²

Sonunda, 1929 Büyük Buhran döneminde Jane Addams'a yönelik eleştiriler azaldı ve çalışmaları takdir edildi. 1931'de Nobel Barış Ödülü'ne layık görüldü.⁷³ 1935'teki ölümünden sonra, Addams'ın hayatı boyunca yaptığı çalışmalar tekrar tanındı ve saygı gördü.⁷⁴

Addams'ın Felsefesinin Modern Sosyal Hizmet Eğitimi Bağlamında Uygulanması

Addams sosyal hizmet eğitimiyle doğrudan ilgilenmemiş olmasına rağmen göçmenlik, kadın sorunları, işsizlik, iş gücü, yoksulluk, çocuk refahı ve toplumsal barış gibi ele aldığı konular, günümüz sosyal

---

⁶⁸ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.371

⁶⁹ Addams, Jane. 2002. a.g.e. s.35

⁷⁰ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s. 372

⁷¹ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.372

⁷² Shields, Patricia. a.g.e. s.162

⁷³ Melgar, Patricia et.al. a.g.e. s.373

⁷⁴ Misztal, Barbara. A. "A Nobel Trinity: Jane Addams , Emily Greene Balch and Alva Myrdal." *American Sociologist*, 40, 2009, s. 332–353.

hizmetiyle doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla Addams'ın felsefesi modern sosyal hizmet eğitimi açısından son derece değerli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

Addams, 1910 Sosyal Hizmet Konferansı'ndaki başkanlık konuşmasında, mesleğin hayırseverlik ve iyileştirme işlerinden araştırma, önleme, savunuculuk ve yapısal reforma doğru geçişine odaklanmıştır.⁷⁵ Addams, yoksulluğun yalnızca mikro ve makro düzeydeki yaklaşımlarının bir araya gelmesiyle çözülebileceğini savunmuştur; bu yaklaşım, günümüz sosyal hizmet müfredatlarında şiddetle ihtiyaç duyulan bir duruştur.⁷⁶ ⁷⁷ Addams, bu iki yaklaşımın harmanlanmasının yoksulluğu ortadan kaldırmaya yönelik gerçek bir çabanın temelini oluşturduğuna inanmıştır.⁷⁸

Sosyal hizmet alanı, piyasa eğilimleri doğrultusunda doğrudan uygulamalara, yani mikro odaklı çalışmalara kaymıştır. Özellikle davranışsal sağlık alanında doğrudan uygulama çalışmalarına daha fazla ödül verilmesi, topluluk, politika ve savunuculuk alanlarında yapılan çalışmalara olan ilgiyi azaltmıştır. Günümüz öğrencileri, yapısal savunuculuğa odaklanan kariyer yollarını tercih etmemektedirler.⁷⁹ Oysa Sosyal Hizmet Eğitimi Konseyi'nin (CSWE) programlardan “insan haklarını, sosyal, ekonomik ve çevresel adaleti geliştirmesini” talep etmektedir.⁸⁰ Mikro ve makro çalışmaların yeniden bütünleştirilmesi, sosyal hizmetin sağlık ve davranış bilimleri tarafından yönlendirilen bir pazarda faaliyet göstermesi nedeniyle oluşan bu izolasyonun yararlılığını sorgulayacaktır. Bireydeki sorunlara odaklanmak, bu sorunların kaynağı ve çözümünün bireyde olduğu varsayımına dayanır.⁸¹

⁷⁵ Adams, Jane, a.g.e. 145

⁷⁶ Reisch, Michael. “Why macro practice matters.” *Journal of Social Work Education*, 52(3), 2016, s. 258–268.

⁷⁷ Rothman, Jack and Mizrahi, Terry. “Balancing Micro and Macro Practice: A Challenge for Social Work.” *Social Work*, 59(1), 2014, s. 91–93.

⁷⁸ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.40

⁷⁹ Reisch, Michael. “Social Work Education and The Neo-liberal Challenge: The US Response to Increasing Global Inequality.” *Social Work Education*, 32(6), 2013, 715–733.

⁸⁰ Council on Social Work Education (CSWE). Educational and professional standards. 2024

⁸¹ Reisch, Michael. 2013. a.g.e. s.729

Addams ve Demokrasi

Hem Addams hem de Dewey demokrasinin, bireylerin potansiyellerini geliştirebileceği bir "yaşam biçimi" olduğunu ve bunun politik alanın ötesine geçerek kültürel, sosyal ve entelektüel alanlara yayıldığını açıklar. Esasen, Dewey ve Addams, demokrasiyi tüm insanlara ulaştırmaya çalışıyorlardı ki bu oldukça radikal ve cesur bir girişimdi. Addams'ın bir kadın olarak bu meselelerle yüzleşmesi bile başlı başına politik ve sosyal bir meydan okuma eylemiydi.⁸²

Demokrasi vatandaşları eşit ilan edebilir, ancak bu onların adaletini garanti etmez. Servet farkı ya da kadınların aynı işi yapmasına rağmen daha düşük ücret almaları gibi sonuçlar bu durumun nasıl ortaya çıktığının bir örneğidir. Bu, Addams için yeni bir kavram değildi, çünkü Hull House'da bunu ilk elden gözlemlemiştir. Demokrasi, adalet için gerekli ancak yeterli bir koşul değildir. Demokrasi, vatandaşların birbirleriyle etkileşime girebileceği ve daha birleşik ve adil bir toplum için çaba gösterebileceği bir ortam olmalıdır. Ancak, kronik yoksulluk bu katılımı engeller. Addams, demokrasinin Chicago'daki Hull House mahallesindeki herkese ulaşmadığının farkındaydı ve onlar adına güvenli çalışma koşulları, minimum hijyen standartları ve çocuk işçiliği kısıtlamalarını sağlamak için çalışsa da, en çok yerel halkın demokrasiye katılım süreçlerinin önünü açtı ve buna ek olarak toplumun kendileriyle ilgili konularda demokratik karar alma süreçlerini destekledi.^{83 84}

Sonuç

Jane Addams, 19.YY'ın sonu 20.YY. başlarında tarım toplumundan modern topluma geçişin getirdiği büyük sorunlar ve savaş dönemlerinde daha Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi imzalanmadan insan haklarını, sosyal adaleti ve barışı savunan gerçek bir aktivisttir. Yaşam deneyimi ve gözlem kabiliyeti onun içindeki insan sevgisiyle birleşince yaşadığı toplumu ve barış çabalarıyla tüm dünyayı etkileyen bir sivil toplum örgütü lideri olmuştur. Toplumun sorunlarına kayıtsız kalmamış ve öncelikle onların nedenlerini anlamaya çalışmıştır. Çözüm yollarını araştırırken olumlu örnekleri incelemiş ve Londra'da gördüğü reformist

---

⁸² Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.41

⁸³ Adams, Jane, a.g.e. s. 154

⁸⁴ Hanesworth, Carolyn, a.g.e. s.42

Samuel Barnnet'in Toynbee Hall isimli toplum merkezi hareketinin Amerika'daki temellerini atmış, sanayinin olumsuz olarak en çok etkilediği Chicago'nun yoksul ve baskı gören mahallelerinde "Hull House" ismiyle kurduğu yerleşim evinde yaptığı çalışmaların olumlu sonuçlarını daha geniş kesimlere yaymıştır. Bu çalışmaları tek başına yapmamış her kesimi bir araya getiren diyalog ortamında gerçekleştirmiştir. Hull House'da mikro boyutta çözülen sorunları siyaseti kullanarak makro boyuta taşımış ve sosyal hizmetin önleyici, koruyucu, rehabilite edici müdahalelerini politika yapımcılarla birlikte kalıcı çözümlere ulaştırmıştır. Bütün mücadelelerini insan hakları, eşitlik, sosyal adalet, toplumsal ve dünya barışı ve demokrasi kavramlarını kullanarak yapmıştır. Addams'ın fikirleri, felsefesi ve çalışmalarının sosyal hizmetin 2014 yılında yapılan son tanımını bire bir karşıladığı görülmektedir. Gerek medikal model ile birey odaklı mikro çalışmaların etkisi gerekse devletlerin ve sosyal hizmet kurumlarının politikaları nedeniyle sosyal hizmetin bütüncül ve makro seviyedeki çalışmalarının yaygın olmaması bugün sosyal hizmetin en büyük açmazlarından birisi olmuştur. Bir asır öncesinde mikro ve makro çalışmaları birleştirip işe vuruk çözümler üreten bir sosyal hizmet liderini yeterince incelememek ve onu rol model olarak almamak sosyal hizmet mesleği için büyük bir kayıptır. Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW) ve Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliğinin (IASSW) çabalarıyla 2014 yılında sosyal hizmetin bugün kullanılan tanımına uygun olarak sosyal hizmet eğitim kurumlarında Jane Addams'ın mikro ve makro boyutta uyguladığı yöntemleri içeren ve beşeri bilimleri de kapsayan eğitim müfredatlarının oluşturulması ve vaka temelli uygulamaların yapılmasına ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir.

Kaynakça

Addams, Jane. *Twenty Years at Hull House*, Open Road Integrated Media, Inc., 2021. *ProQuest Ebook Central*,

<https://ebookcentral.proquest.com/lib/amenderes/detail.action?docID=4747084>. (Orjinal Basım 1910, ikinci basım 1961)

Addams, Jane. *Peace and Bread in Time of War*, University of Illinois Press, 2002. *ProQuest Ebook Central*,

<https://ebookcentral.proquest.com/lib/amenderes/detail.action?docID=3414275>.

Branco, Francisco. "The Circle of Social Reform: The Relationship Social Work- Social Policy in Addams and Richmond. *European Journal of Social Work*, 19(3-4), 2016, s.405-419.

<http://dx.doi.org/10.1080/13691457.2015.1084272>

Briggs, Asa, and Anne, Macartney. *Toynbee Hall (Routledge Revivals) : The First Hundred Years*, Taylor & Francis Group, 2011. *ProQuest Ebook Central*, <https://ebookcentral.proquest.com/lib/amenderes/detail.action?docID=1123165>.

Council on Social Work Education (CSWE). Educational and professional standards. 2024.

https://www.cswe.org/searchresults/?keyword=Educational+and+professional+standards.&pg=&custom_page_type=Content

Deegan, Mary. J. "Jane Addams on Citizenship in a Democracy." *Journal of Classical Sociology*, 10(3), 2010, s.217-238.

<https://doi.org/10.1177/1468795X10371714>

Franklin, Donna. L. "Mary Richmond and Jane Addams : From Moral Certainty to Rational Inquiry in Social Work Practice." *Social Service Review*, 60(4), 1986, s.504-525. <http://www.jstor.org/stable/30012363>

Hanesworth, Carolyn. "Reaching Back to Go Forward - Applying the Enduring Philosophy of Jane Addams to Modern-Day Social Work Education." *The Routledge Handbook of Critical Pedagogies for Social Work*, edited by Christine Morley, et al., Taylor & Francis Group, 2020. *ProQuest Ebook Central*, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/amenderes/detail.action?docID=6023725>

Hogan, John. & Feeney, Sharon. "Crisis and Policy Change: The Role of the Political Entrepreneur." *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy*, 3(2), 2012, s.1-24. <https://doi.org/10.1515/1944-4079.1108>

Hutchings, Kimberly. "War and Moral Stupidity." *Review of International Studies*, 44(1), 2018, s.83-100. <https://doi.org/10.1017/S0260210517000274>

International Federation Social Workers-Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW). Global Definition of Social Work. 2014 <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>

Knight, Louise W. *Citizen: Jane Addams and the Struggle for Democracy*, University of Chicago Press, 2005. *ProQuest Ebook Central*, <https://ebookcentral.proquest.com/lib/amenderes/detail.action?docID=408209>.

Knight, Louse. W. "Jane Addams and Hull House: Historical Lessons on Nonprofit Leadership." *Nonprofit Management and Leadership*, 2(2), 2006, s. 125-141. DOI:[10.1002/nml.4130020204](https://doi.org/10.1002/nml.4130020204)

Malekoff, Andrew and Papell, Catherine. P. "Remembering Hull House, Speaking to Jane Addams, and Preserving Empathy." *Social Work with Groups*, 35(4), 2012, s.306–312.

<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/01609513.2012.673086?needAccess=true>

Melgar, Patricia; Plaja, Teresa; Munté, Ariadna, and Redondo, Gisela. "Jane Addams, Coherence in Uncertain Times: A Political Entrepreneurship in Social Work." *Social and Education History*, 10(3), 2021, s.362-379.

<https://dx.doi.org/10.17583/hse.8771>

Mintrom, Michael and Norman, Phillipa. "Policy Entrepreneurship and Policy Change." *The Policy Studies Journal*, 37(4), 2009, s.649–668. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111%2Fj.1541-0072.2009.00329.x>

Misztal, Barbara. A. "A Nobel Trinity: Jane Addams , Emily Greene Balch and Alva Myrdal." *American Sociologist*, 40, 2009, s.332–353.

<https://doi.org/10.1007/s12108-009-9081-2>

Ormerod, Richard. "The History and Ideas of Pragmatism." *Journal of the Operational Research Society*, 57(8), 2006, s.892–909.

<https://www.jstor.org/stable/4102403>

Pfeiffer, Raymond. "Introduction to Classic American Pragmatism." *Philosophy Now*, 43, 2003, s.6–7.

https://philosophynow.org/issues/43/An_Introduction_to_Classic_American_Pragmatism

Pratt, Scott. L. "Jane Addams: Patriotism in Time of War." *Midwest Studies in Philosophy*, 28(1), 2004, s.102–118.

<https://research.ebsco.com/c/dzkwkwn/viewer/pdf/oxyzdirovk?route=details>

Reisch, Michael. "Social Work Education and the Neo-liberal Challenge: The US Response to Increasing Global Inequality." *Social Work Education*, 32(6), 2013, s.715–733.

<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/02615479.2013.809200>

Reisch, Michael. "Why Macro Practice Matters." *Journal of Social Work Education*, 52(3), 2016, s.258–268.

<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/10437797.2016.1174652?needAccess=true>

Rothman, Jack and Mizrahi, Terry. "Balancing Micro and Macro Practice: A Challenge for Social Work." *Social Work*, 59(1), 2014, s.91–93.

<https://www.jstor.org/stable/pdf/23719548>

Scimecca, Joseph. A., and Goodwin, Glenn. A. "Jane Addams: The First Humanist Sociologist." *Humanity & Society*, 27(2), 2003, s.143–157.

<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/016059760302700204>

Shields, Patricia. M. and Soeters, Joseph. "Peaceweaving : Jane Addams, Positive Peace and Public Administration." *American Review of Public Administration*, 47(3), 2017, s.323–339.

<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0275074015589629>

Shields, Patricia. M. (Ed.). *Jane Addams: Progressive Pioneer of Peace, Philosophy, Sociology, Social Work and Public Administration*. Springer, 2017.

<https://doi.org/10.1007/978-3-319-50646-3>

Sullivan, Maura. "Social Work's Legacy of Peace: Echoes from the Early 20th Century." *Social Work*, 38(5), 1993, s.513–520.

<https://www.jstor.org/stable/pdf/23717147>

Extended Abstract

This article reviews the life, ideas, and works of Jane Addams (1860-1935), a prominent social reformer, sociologist, advocate for poverty alleviation, social justice, human rights, women's rights, and a staunch anti-war activist and Nobel Peace Prize laureate. Also, the paper explores her potential contributions to modern social work education and practice. The study draws on Addams' published books and articles, biographies written about her, and data from scientific articles indexed in Web of Science and Scopus.

Jane Addams was a true activist who championed human rights, social justice, and peace even before the United Nations Declaration of Human Rights was signed. Her activism emerged during the transition from an agrarian to a modern society at the end of the 19th and early 20th centuries, a period marked by significant social upheaval and warfare. Her unique combination of lived experience, keen observational skills, and deep love for humanity led her to become a civil society leader whose efforts not only transformed the community she lived in but also influenced global peace initiatives. Addams was never indifferent to societal issues and sought to understand the root causes of these problems.

In her quest for solutions, she examined positive models and applied the insights she gained from observing poverty in London to Chicago's impoverished and marginalized neighborhoods, most notably through the establishment of Hull House, a settlement house that addressed the negative impacts of industrialization. The success of Hull House became a model that spread to broader segments of society. Addams did not work in isolation; she fostered a collaborative environment that brought together individuals from diverse backgrounds to solve problems through dialogue. She successfully transformed micro-level solutions into macro-level reforms by leveraging politics, advancing preventive, protective, and rehabilitative social work interventions in concert with policymakers to create lasting solutions.

All her endeavors were anchored in the principles of human rights, equality, social justice, global peace, and democracy. It is evident that her ideas, philosophy, and body of work closely align with the 2014 definition of social work. The dominance of the medical model and the

individual-focused micro approaches, as well as the lack of widespread macro-level efforts by governments and social work institutions, have resulted in one of the greatest challenges facing social work today—the absence of a holistic and integrated approach.

Failing to adequately study Addams, a social work leader who integrated micro and macro-level solutions over a century ago, and not adopting her as a role model, represents a significant loss for the profession. It is deemed essential for social work education institutions to integrate into their curricula Addams' methods, which operate at both the micro and macro levels, alongside a strong emphasis on the humanities. Furthermore, the incorporation of case-based learning is seen as a necessary contribution to contemporary social work education.

Book Review/Kitap Tanıtımı

Sheila Fitzpatrick, The Shortest History of the Soviet Union, Exeter, UK: Old Street Publication, 2022

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
07.02.2024

Makale Kabul Tarihi
15.04.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., ""Book Review/Kitap Tanıtımı: Sheila Fitzpatrick, The Shortest History of the Soviet Union, Exeter, UK: Old Street Publication, 2022", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2506-2509.

APA: Akyildiz, S. (2024). Book Review/Kitap Tanıtımı: Sheila Fitzpatrick, The Shortest History of the Soviet Union, Exeter, UK: Old Street Publication, 2022. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2506-2509.

Readers new to Soviet Union and communist authoritarian and totalitarian regime studies can do no better than selecting one of the Australian academic Sheila Fitzpatrick's books. She is the author of *The Russian Revolution* (1982), an excellent and insightful introductory text on the subject, and the longer and more focused text *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times* (1999). Both of these explain the complex history of the establishment and development of the Marxist-Leninist state in a way that is detailed and very easy to understand. Her recent book, *The Shortest History of the Soviet Union* (2022), adds to her works and has been produced nearly thirty years after the collapse of the Soviet Union state in 1991. This means it draws

---

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

on the author's previous works and the latest thinking about the past. Key to understanding this book is that it provides readers with a good overview of the key historical events, circumstances, personalities, and policies that explain what the seventy-year history of the Soviet Union was about and why. It does so without confusing the reader; this is achieved because of Fitzpatrick's ability to be succinct and write clearly.

Fitzpatrick argues that history derives from the unexpected, not the inevitable. She writes that alternate outcomes are possible: *'My view is that there are few inevitabilities in human history as there are in the individual lives that compose it. Things could always have turned out differently but for accidental encounters and global cataclysms, deaths, divorces and pandemics'* (p. 5). Indeed, the Soviet communists, motivated by Marxism-Leninism, believed they had a scientific roadmap for constructing a utopian society. Accidental and spontaneous events were not part of the preordained historical stages towards full communism. Yet, unexpected events and turns in the road marked the Soviet Union's history, and its Marxist-Leninist ideology had to fit around reality occasionally. For example, the Russian Revolution of 1917 happened in a mainly agricultural and uneducated society; the world's working classes supported nationalism, not class consciousness, during the wars of 1914 to 1918 and 1939 to 1945. Nevertheless, no one predicted the fall of the Soviet Union in 1991. Examining the Soviet Union from the perspective of a historical anthropologist, Fitzpatrick considers both the principles and the practice of Soviet socialism leading up to and including the 1980s and its demise.

The Shortest History of the Soviet Union is structured chronologically around eight chapters. The book contains maps, primary sources like photographs, cartoon images, propaganda posters, a further reading section of secondary sources and a helpful Index.

Chapter One outlines and defines the making of the Soviet Union. It covers the 'backwardness' of the Imperial Russian society, the late-Imperial Russian's participation in the 1914-1918 War, its military defeats, governmental liberal reforms, the mobilisation of socialist and communist parties (the Mensheviks and Bolsheviks) and their values of modernity, rationality and progress, Lenin and the 1917 Revolution, and the civil war against the reactionary White Russian, and the control of

the communist government over most of the former-Imperial Russian territory.

Chapter Two studies the Lenin years and the Party leadership struggle between Stalin and Trotsky after his death. The years covered are 1920 to 1924, and this chapter explains the creation of the one-party state, the militarisation of society, the building of a socialist state (in opposition to Marx's notion of a post-revolutionary 'withering away of the state'), and economic and nationalisation developments. Chapter Three explains Stalin's policies and his impact on the Soviet citizens. The chapter's theme is socio-cultural and economic transformation from the late 1920s through the 1930s. The topics reviewed include industrialisation and five-year plans, agricultural collectivisation, and cultural revolution. In making the Soviet people, equal opportunity programmes enabled women, youths, and minorities. Also examined are the purges, prison camps and famines. Chapter Four reviews the Second World War (the Great Patriotic War of 1941 to 1945). It considers the use of nationalism and religion by Moscow, uniting citizens against Germany, and post-war legacies.

Chapter Five discusses the Soviet Union under Khrushchev's leadership. Topics explore Stalin's death, the choice of a collective leadership or continuing with a single leader, de-Stalinisation, domestic reforms and foreign affairs.

The chapter on Brezhnev (Six) relates to his leadership and policies on society, improving social conditions (anti-alcohol campaigns), economics, international affairs and relations with the West, life in the republics and dissidents.

Chapter Seven tells the story of the fall of the Soviet Union, explaining Gorbachev's reforms, relations with the United States, the fall of the Berlin Wall and the demise of the Eastern European satellites and the Soviet Union. Finally, the conclusion evaluates the 1980s Soviet Union (as a high point in the regime's history), whether or not it was an empire and imperialist, the shock of post-1991 privatisation policies, the desire of the Russians and others for stability and a welfare state, and Putin's rule in contemporary Russia.

One weakness of Fitzpatrick's book is that, because of its limited pages, it cannot delve into the complexities and nuances of the multicultural and multinational federal union, and how Moscow handled, for example, majority-Muslim Central Asia somewhat differently to Russia, how Russia was more developed than the Asian periphery, and how national cultures were coopted and subordinated by Moscow, leaving Central Asians with a sense of loss of identity, circa the 1980s. For instance, Moscow's cotton monoculture negatively impacted Uzbekistan's natural environment and rivers, while Kazakhstan was the site of nuclear bomb tests and contamination.

Fitzpatrick's *The Shortest History* is the ideal introductory text for first-year university students – of twentieth-century history and international politics, authoritarianism, totalitarianism and communism, or colonialism studies – and journalists seeking to understand the general sweep of Soviet history. The reader will not get bogged down in the breadth and depth of Soviet historiography, yet they will come away better informed. Also, general readers will enjoy reading the book because Fitzpatrick summarises Soviet history and concepts in a written style that is accessible, straightforward, and, in places, elegant.

Book Review/Kitap Tanıtımı

Tim Marshall, The Power of Geography: Ten Maps That Reveal The Future of Our World, London: Elliott and Thompson, 2021

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi

25.01.2024

Makale Kabul Tarihi

15.04.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., ""Book Review/Kitap Tanıtımı: Tim Marshall, The Power of Geography: Ten Maps That Reveal The Future of Our World, London: Elliott and Thompson, 2021", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/ Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan (2024): 2510-2514.

APA: Akyildiz, S. (2024). Book Review/Kitap Tanıtımı: Tim Marshall, The Power of Geography: Ten Maps That Reveal The Future of Our World, London: Elliott and Thompson, 2021. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (Özel Sayı: Dr. Selma Pehlivan'a Armağan), 2510-2514.

Following the collapse of the Soviet Union in 1991, the bi-polar model of world power consisting, on the one hand, of capitalist-democratic Western nations, headed by the United States, and, on the other hand, the Marxist-Leninist world, defined by the USSR, broke up, giving the U.S. for a while a hegemonic position. Today, once more, the political power model is changing. Two powers are dominant: the neoliberal United States and China's communist-capitalist model. However, a multipolar model is emerging; throughout modern history, middle-ranking states have allied with stronger powers, seeking economic and military advantage to support their agendas. Tim

---

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

Marshall says geopolitics is about alliances, and the big and medium-sized powers need each other (p. xiii).

A book explaining key examples of these middle-ranking countries in a contemporary context would be a helpful tool in explaining how states operate. If analysis considers the factors of geography and political power, the book would need to look at each society and incorporate nation-state building and strategic thinking about territorial defence for each example. One book that attempts this wide-ranging study is *The Power of Geography: Ten Maps That Reveal The Future of Our World* by Marshall (2021). In analysing the near future, he writes that concepts like 'Cold War' and 'Western' might not adequately explain the new realities. He explores how rivers, seas, mountains, and concrete shape and influence geopolitics. The importance of geography and politics, location, natural resources, and neighbours is highlighted. Despite technology, the internet, and globalisation, Marshall argues that geography is still critical.

Marshall is qualified to write about the subject, with more than 25 years of reporting foreign affairs for Sky News, the BBC and LBC; he has reported on all the major war and conflict news stories since his time in the former Yugoslavia during the 1990s. The concept behind his book *Prisoners of Geography* (2015) is continued in his latest book. Marshall's research methods in *The Power of Geography* include memoirs, academic texts, government documents, and news reports.

The book contains ten chapters, nine devoted to nation-states; for each case study, the structure is the following: geographical information, defence of national territory, a summary of ancient, medieval, and modern history, and current affairs. The countries investigated are Australia, Iran, Saudi Arabia, The United Kingdom, Greece, Türkiye, The Sahel, Ethiopia, and Spain. Chapter Ten ('Space') examines the zone above and surrounding Planet Earth and competing interests in its possibilities and uses from the big and medium-sized nation-states for communication and military purposes.

Chapter One discusses Australia's strategic position in the middle of the Indo-Pacific economy and transport network. The re-emerging superpower of China is situated to its north and expanding its sphere of influence southwards. Australia is important because it is a Western

country, democratic and with significant natural resources. The country's mutually beneficial yet fraught economic and political relationship with China is reviewed. However, its growing population is confined to the coasts, which are habitable zones, and ecological issues, like water shortage and extreme heat and bushfires, afflict the country. In explaining Australia's history, Marshall discusses colonial (settler) acts of ethnic cleansing and genocide targeting the indigenous Aboriginal peoples but does not refer to such acts by these terms.

The chapter on Iran analyses the different socio-political groups and actors that might influence change in that country; Marshall shows he is very aware of the nuances and complexities of Iranian domestic and foreign politics. However, Marshall only briefly mentions the sophisticated culture of Iran – and its positive legacy in Turkiye, the Middle East, India and Europe – and a reader new to the country might not pick up that the Persian (Iranian) peoples successfully resisted the Roman Empire and were one of a few countries not to have been colonised by a Western power. Chapter Three (Saudi Arabia) highlights the country's regions, its Shi'as, human rights, economic and water problems, and the First World War origins of the state. Marshall does not comment on today's British armaments sales to Riyadh. The United Kingdom section (Chapter Four) discusses political and military history (specifically, nation-state and empire-building) and notes the successful and incomplete invasions of Britain and how these affected the identities of the English, Welsh, Scottish and Northern Irish. London's 'special relationship' with the United States is highlighted, as is the post-Brexit quest for Britain's place in the world. Also, the dilemma of Scotland's independence on England's national defence is mentioned. Marshall does not discuss class and income inequality, negative ethnic stereotyping, off-shore tax havens, or settler colonial legacy in Hong Kong or Palestine.

Chapter Five concentrates on Greece's historical attempts to defend it from outsiders, its mountainous terrain, its maritime heritage, the regional offshore gas fields in the eastern Mediterranean and who gets access to them, its strategic position for NATO, and migrants and refugees entering Europe. Chapter Six investigates Turkiye. Marshall comments on the country's geography for defensive and economic

purposes, its ability to connect European and Asian societies, its Ottoman and First World War legacy, and its NATO relations. Marshall argues, *'In the multipolar world, Turkey is a major player among the numerous actors that have undermined the post-Second World War order'* (p. 214). He does not comment on Türkiye's youthful and energetic urban milieu, Türkiye's rich hybrid culture, its popularity among Westerners as a tourist destination, or the success of people with Turkish heritage living across the globe.

Chapter Seven explains how the African Sahel region – stretching from the Atlantic coast to the Red Sea – is experiencing climate change, weak governments and economic problems, interethnic tensions, politically hardline Muslim groups fighting Western special forces, foreign interest in its mines, and its youth migrating to Europe. Chapter Eight is about Ethiopia and looks at its mountainous terrain, fertile lowlands, hydroelectric power production (that threatens Egypt's water supply), periodic droughts and famines, internal ethnic conflicts (among its 110 million population), foreign investment (from China and Türkiye), and whether it can become a regional peacemaker and source of stability. Notably, effective nation-state building and good governance are required. Chapter Nine considers Spain's mountainous and dry terrain and increasing droughts; despite the Catholic Church and Franco's fascist era, it has never been a strong centralised state with several regional identities and languages. Could this lead to regional independence in the future? The section on its history is detailed and includes the 800-year Muslim rule in the south and the Spanish colonisation of South America. Other topics include migration, refugees, renewable energies, and the Spanish economy.

The book's strength is Marshall's analysis of how geography impacts politics and how things might play out. However, the weakness of argumentation is that the reader does not hear voices from non-Western traditions, giving an alternative viewpoint. Notwithstanding, the book is rich in detail, facts, and accounts, and the overall argumentation benefits from his wry observations. Importantly, Marshall considers different outcomes for actions taken by the dominant world powers and how this impacts the middle-ranking powers. The only two new countries studied are Australia and Saudi

Arabia, while all the others are old nations or former empires seeking to reimagine themselves for the twenty-first century. The book is well-crafted, explaining the present world and future challenges and threats. The work is recommended for general readers and first-year university students seeking information and commentary about specific countries and regions.